УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Јована Б. Станојловић

ОРНАМЕНТИКА СРПСКЕ РУКОПИСНЕ КЊИГЕ ОД КРАЈА XIII ДО СРЕДИНЕ XV ВЕКА

Докторска дисертација

Београд, 2026

UNIVERSITY OF BELGRADE
FAKULTY OF PHILOSOPHY

Jovana B. Stanojlović

ORNAMENTATION OF SERBIAN MANUSCRIPT BOOKS FROM THE LATE 13TH TO THE MID-15TH CENTURY

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2026

Ментор:

др Зоран Ракић, ванредни професор

Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Чланови комисије:

др Драгана Павловић, доцент

Универзитет у Београду, Филозофски факултет

др Милош Живковић, доцент

Универзитет у Београду, Филозофски факултет

др Србољуб Убипариповић, редовни професор

Универзитет у Београду, Православни богословски факултет

Датум одбране:

ОРНАМЕНТИКА СРПСКЕ РУКОПИСНЕ КЊИГЕ
ОД КРАЈА XIII ДО СРЕДИНЕ XV ВЕКА

Сажетак

Орнаментика (заставице и иницијали) у српским средњовековним књигама до сада је анализирана или у појединачним споменицима или у ретким систематизацијама где су обрађивани најбогатије украшени рукописи. За формирање потпуније слике о орнаментици српских рукописних књига у ово истраживање укључен је већи број сачуваних примерака. Испитивањем је обухваћена обимна сачувана грађа, из периода од краја 13. до средине 15. века. Временски оквир одређен је околностима у којима је појачана продукција књига у време владавине краља Милутина условила појаву нових мотива у српској књижној орнаментици, који су у богатим композиционим решењима током 14. и 15. века достигли свој пуни израз.
Кроз поменути период приказан је развој заставица и иницијала као основних декоративних елемента у илуминираним књигама. Класификација застава, као носиоца декорације рукописа, извршена је по више критеријума. Групе су прво направљене према геометријским и флорално-преплетним орнаменталним мотивима као градивним компонентама заставица, чије су композиционе схеме и модификације праћене хронолошки. Тим поступком, међутим, није било могуће обухватити један број заглавља компликоване структуре, чија су разноврсна решења размотрена према облику декоративног поља. У посебним поглављима анализиране су две скупине илуминираних рукописних књига издвојене према стилским особеностима – орнаментика раскошног стила и орнаментика рукописних књига Босне и Хума. Иницијали су подељени у четири доминантне групе и њихове модификације и развој представљени су хронолошки. Предочен је значај сваког сачуваног орнаментисаног рукописа будући да је до наших дана доспео тек један мали број књига, од оних које су постојале у средњовековној српској држави.
Порекло одређених орнаменталних мотива или групе мотива, као и евентуална оригиналност наших илуминатора, испитивани су компаративном анализом. За већину мотива издвојене су паралеле у грчким и бугарским кодексима, будући да су се јужнословенски писарски центри упоредо развијали, прихвативши струјања из Византијског царства, чијем културном и духовном кругу су припадали. У овим оквирима развила се и оригиналност коју су на појединим страницама испољили даровити српски илуминатори и калиграфи. За орнаменталне композиције српскословенских рукописа Босне и Хума предочене су паралеле у књигама насталим у централним српским скрипторијумима и Хиландару. За поједине мотиве указано је на сродна решења у другим уметничким изразима, пре свега у скулптуралној декорацији.
Класификацијом, систематизацијом и генезом орнаменталних мотива и композиција представљен је развојни лук и богатство декорације српских кодекса у наведеном периоду, чиме је постављен темељ за даља проучавања.

Кључне речи: средњи век, српскословенски језик, рукописна књига, четворојеванђеље, илуминација, орнаментика, заставица, иницијал.

Научна област: историја уметности

Ужа научна област: историја ликовних уметности и архитектуре

UDC:

ORNAMENTATION OF SERBIAN MANUSCRIPT BOOKS FROM THE LATE 13TH TO THE MID-15TH CENTURY

Abstract

The ornamentation (headpieces and initials) in Serbian medieval books has thus far been analyzed either within indiviual manuscripts or in the few systematic studies devoted to the most lavishly decorated manuscripts. In order to form a more comprehensive picture of the ornamentation of Serbian manuscript books, a larger number of preserved examples has been included in this research. The research encompasses an extensive body of preserved material dating from the late 13th to the mid-15th century.This chronological framework is determined by the circumstances under which the increased production of books during the reign of King Milutin brought about the appearance of new motifs in Serbian manuscript ornamentation, motifs that achieved their fullest expression in the rich compositional solutions of the 14th and 15th centuries.

Throughout the period under consideration, the development of headpieces and initials as the primary decorative elements in illuminated books is presented. The classification of headpieces, as the principal carriers of manuscript decoration, has been carried out according to multiple criteria. Groups were initially formed on the basis of geometric and floral-interlace ornamental motifs as the constituent components of decorative fields, whose compositional schemes and modifications were traced chronologically. By this method, however, it was not possible to t to encompass a number of headpieces of complex structure, whose diverse solutions were therefore examined according to the shape of the decorative field. In separate chapters, two groups of illuminated manuscript books distinguished by their stylistic characteristics are analyzed – the ornamentation of the Flourishing Style and the ornamentation of manuscript books from Bosnia and Hum. Initials are divided into four dominant groups, and their modifications and development are presented chronologically. The significance of each preserved ornamented manuscript is emphasized, since only a small number of the books that once existed in the medieval Serbian state have come down to the present day.

The origin of particular ornamental motifs or groups of motifs, as well as the potential originality of Serbian illuminators, has been examined through comparative analysis. For the majority of motifs parallels have been identified in Greek and Bulgarian codices, since the South Slavic scriptoria developed simultaneously, adopting artistic trends emanating from the Byzantine Empire, to whose cultural and spiritual sphere they belonged. Within this framework there also developed the originality displayed on individual pages by gifted Serbian illuminators and calligraphers. For the ornamental compositions of the Serbian Church Slavonic manuscripts of Bosnia and Hum, parallels are presented in books produced in the central Serbian scriptoria and at Hilandar. For certain motifs, analogous solutions have been identified in other artistic media, above all in sculptural decoration.

Through the classification, systematization, and tracing of the genesis of ornamental motifs and compositions, this study presents the developmental trajectory and the richness of the decoration of Serbian codices in the period under consideration, thereby laying the foundation for further research.

Keywords: Middle Ages; Serbian Church Slavonic language; manuscript book; Tetraevangelion; illumination; ornamentation; headpiece; initial.

Scientific field: History of Art

Scientific subfield: History of the Visual Arts and Architecture

UDC:

САДРЖАЈ

УВОД ... 1

ДОСАДАШЊА ИСТРАЖИВАЊА ... 4

СРПСКА РУКОПИСНА КЊИГА ОД XIII ДО XV ВЕКА ... 13

Писарске радионице, калиграфи и илуминатори ... 16

Материјал и прибор за писање и илуминацију ... 22

Заставице и иницијали – техника израде и њихови аутори ... 26

ЗАСТАВИЦЕ ... 30

1. Геометријски орнаментални мотиви и композиције ... 31

1.1. Чвор ... 32

1.2. Ромбоидни прстен ... 43

1.3. Круг ... 49

2. Преплетно-биљне орнаменталне композиције ... 68

2.1. Мотиви ... 68

2.1.1. Таласаста грана са полупалметама у превојима ... 69

2.1.2. Срцолики медаљон са палметом ... 74

2.1.3. Преплет трака ... 77

2.1.4. Решеткасти преплет ... 84

2.1.5. Преплет са елементима тератологије ... 89

2.2. Заставице према облику ... 92

2.2.1. Правоугаоне заставице ... 93

2.2.2. Квадратне заставице ... 95

2.2.3. Лучне заставице ... 100

3. Орнаменталне композиције издвојене према стилским особеностима ... 104

3.1. Орнаментика раскошног стила ... 105

3.2. Орнаментика српскословенских рукописних књига Босне и Хума ... 126

ИНИЦИЈАЛИ 134
4. Функција и типови иницијалних слова 135
4.1. Геометријски иницијали 136
4.2 Преплетно-биљни иницијали 143
4.3. Иницијали са елементима тератологије 153
4.4 Иницијали српскословенских рукописних књига Босне и Хума 157

УМЕТНИЧКЕ ОСОБЕНОСТИ 166

ЗАКЉУЧАК 170

КАТАЛОГ 173

РЕПРОДУКЦИЈЕ 333

БИБЛИОГРАФИЈА 517

УВОД

Споменици српске писане речи, сачувани кроз векове, привукли су пажњу научника и љубитеља старина током 19. века. Први истраживачи проналазили су у манастирима и црквама рукописе, неки од њих састављали су прве описе са основним подацима о овим драгоценим споменицима, што је затим представљало добру основу за даље анализе. Прва филолошка, књижевноисторијска и текстолошка проучавања наших древности уобличавала су се током друге половине 19. века, док се ликовној опреми књиге није придавала велика пажња. Слојевит приступ обради рукописних књига установљен је током друге половине 20. века. С развојем специјализованих археографских истраживања која су укључивала сагледавање кодекса са различитих аспеката, почиње проучавање и ликовног обликовање руком писаних књига. Иако историчари уметности већу пажњу поклањају минијатурном сликарству, у проучавање се укључују и орнаментални елементи појединих споменика. Студије прегледног карактера где се представљају репрезентативни, декорисани рукописи поред минијатура укључују и заставице и иницијале. У склопу подробних археографских описа посебна пажња се поклања илуминацији. Временом се појављују засебне студије које анализирају групе рукописа или поједине орнаментима декорисане књиге. Међутим, и поред објављених чланака и монографија, изостао је подробан преглед орнаментике српских рукописних књига. Како би се стекла свеобухватнија слика развоја појединих орнаменталних мотива и од њих сазданих композиционих решења, као и целовитија слика ликовног обликовања илуминираних страница, било је потребно обухватити већи број руком писаних и украшених споменика. Из тог разлога одлучили смо се да прегледом обимне грађе, издвојимо што већи број илуминираних кодекса.

Питање које се поставило на самом почетку је временски оквир који ће бити постављен за изучавање. У досадашњим истраживањима издвојила се група са теретолошком декорацијом, особена за најстарије сачуване српскословенке кодексе. Ова тема захтева подробну засебну студију, док је у наш рад укључена делимично, у делу који задире у временски оквир рада. Крајем 13. века у склопу духовног и културног развоја унутар српске државе Милутиновог времена, долази до многих промена које укључују и појачану продукцију књига са новим облицима писма и орнамента. Наведене околности условиле су да рад започнемо овим периодом, да бисмо потом орнаменталне мотиве, њихове модификације и композициона решења испратили у периоду трајања независне средњовековне српске државе – до средине 15. века. Замисао је била да се класификацијом и систематизацијом орнаменталних мотива и композиција прикаже развојни лук и богатство декорације српских кодекса у наведеном периоду, чиме би се поставио темељ за даља проучавања и феноменолошка разматрања.

*

Дисертација обухвата три целине – студију, каталог и илустративни материјал. У расправном делу рада основу чине два поглавља, допуњена уводним и закључним текстовима. Каталошки део садржи одреднице за 208 рукописних књига, док илустративни део са 644 репродукованих станица прати студијски део рада.

На почетку расправног дела рада направљен је преглед историје истраживања орнаментике српских књига. Указано је на приступ који су први истраживачи рукописних

књига имали према декорацији кодекса, и постепен развој научноистраживачке делатности на пољу изучавања рукописне орнаментике.

Уводни део обухватио је неколико целина. Указано је на значај рукописних књига и дат је кратак преглед културно историјских околности у средњовековној српској држави. С обзиром да орнаментика рукописа представља примењену уметничку делатност која је пратила садржај унутар кодекса, дат је преглед структуре текстова и указано је на места орнаменталних елемената у њима. Наглашена је функционална улога орнаментике, и значај њеног сагледавања у контексту читаве странице.

У делу где се говори о писарским радионицама, калиграфима и илуминаторима, поред прегледа најзначајнијих скрипторијума у којима су се књиге исписивале на српскословенском језику, указано је духовну климу унутар писарских упоришта. У том светлу посебно је било важно осврнути се на Хиландар, Свету Гору и њено залеђе одакле су се духовни, културни и уметнички импулси преносили и на матична подручија српске државе. Представљен је значај личности калиграфа и илуминатора у овом процесу.

У два одељка приказани су материјали и прибори потребни за уобличавање кодекса и техника којом су извођене заставице и иницијали.

Основу дисертације чине два поглавља где је систематизована грађа за основне елементе у декорацији кодекса – заставице и иницијале.

Процес класификације и систематизације декоративних заглавља се показао као изузетно захтеван. Групе су направљене према геометријским и флорално-преплетним орнаменталним мотивима, који су чинили основни градивни елемената заставице. Тим поступком, међутим, није било могуће обухватити један број декоративних композиција компликоване структуре, чије су модификације испраћене према облику заставе. У посебним поглављима анализиране су две скупине илуминираних рукописних књига издвојене према стилским особеностима, већ препознате у досадашњим научним студијама. Унутар структуираних основних група орнамената који испуњавају заставе, за сваки мотив је праћен хорнолошки развој кроз разматран период, с тим што је за поједине мотиве било неопходно вратити се дубље у прошлост како би се разумела њихова генеза и континуитет. Овде се посебно мисли на преплетно-биљне орнаменталне композиције са елементима тератологије за које је било потребно направити шири преглед у нашем рукописном наслеђу, али и указати на паралеле у бугарским и грчким књигама.

Приликом рада испраћени су процеси формирања заставица почев од оних мањих састављених од свега пар мотива, па до великих декоративних површина које су некада биле проширене на читаву страницу. Где је било могуће обједињена су сродна заглавља изведена у различитим рукописима, а разматране су и различите модификације орнамената и композиционих решења.

Примери за каталог бирани су по више основа. Циљ је био да се прикаже већина орнаменталних мотива у илуминацији српскословенских књига, затим њихов развој и усложњавање композиционих образаца које су ови мотиви испуњавали. Исто тако један број примера имао је за циљ да укаже на учесталост појављивања појединих орнамената, док су извесни рукописи избарани како би се представила илуминација у текстовима чији су почеци ретко декорисани. Поједини примери су остали сасвим изван задатих група, али су и они прикључени одређеним скупинама сасвим условно. Изолована решења у сачуваној грађи су можда у средњем веку имала своје паралеле које до данас нису опстале, тако да је из тог разлога било битно и њима указати пажњу.

Како би се установила провенијенција одређених орнаменталних мотива или групе мотива, као и евентуална оригиналност наших илуминатора, представљен је компаративни материјал за поједине орнаменте пре свега у бугарскословенским и грчким кодексима. Будући да су се јужнословенски скрипторијуми паралелно развијали, прихватајући струјања из Ромејског царства чијем културном кругу су припадали, логично је било паралеле тражити унутар ових скупина.

Заглавља из две издвојене стилске групе – орнаментика раскошног стила и орнаментика српских рукописа Босне и Хуме – и њихов компаративни материјал представљене су нешто другачије. Раскошне заставице су испраћене према сродним композицијама и мотивима, за које је одмах указивано на евентуалне паралеле, пре свега у грчким споменицима, јер је сам поступак и стилски израз био преузет из њих. Заставице унутар западне скупине српскословенских споменика, разматране су према мотивима и сродним композиционим решењима, да би се при том дале паралеле из рукописа са средишњих српских простора одакле су примили утицај.

У другом поглављу студије представљени су иницијали као функционалан елеменат декорације књиге. У хронолошком низу представљени су геометријски и преплетно-биљни иницијали. Потоњи су обухватили и раскошна иницијална слова. Посебно је издвојена група почетних графема са тератолошким мотивима, док су одвојено анализирана особена иницијална слова извођена у српскословенским рукописима са територије Босне и Хума.

Пред крај расправног дела, а пре закључног разматрања, указано је на уметничке особености представљених декоративних елемената.

Другу целину дисертације представља каталог. У њему је представљено 208 рукописних књига, чији орнаментални елементи – заставице и иницијали, репрезентују овај вид примењеног уметничког стварања у средњем веку. Каталошке јединице за сваки од споменика садрже наслов, време настанка, установу и фонд у коме се чува, сигнатуру и основне кодиколошке податке. У опису су дате кратке информације о језику, писму и садржају, уколико је било потребно допунити информацију из наслова. Унети су и значајни подаци из записа и историје књиге. Потом су наведене илуминиране стране. Посебан део чини детаљан археографски опис орнаментике, да би на крају била наведена одабрана литература. Рукописне књиге обрађене у каталошком делу чине основни корпус грађе на основу које је прављена класификација и систематизација орнаменталних мотива. У расправном делу рада, приликом помена одређеног рукописа и навођења сигнатуре, у загради је стављен број каталошке јединице разматраног споменика у оквиру кога је наведена и релевантна литература. Овим поступком је постигнуто растерећење критичког апарата. Упућивање на каталошку јединицу је вршено приликом првог помена одређеног рукописа у једном поглављу.

Треба напоменути да су у расправни део укључени и поједини примери декоративних елемената из српских рукописа које нису ушле у каталог. У том случају је литература о разматраној јединици грађе уклопљена у студијски део рада.

Трећа целина дисертације садржи обиман илустративни материјал који прати расправни део рада тако што су у загради дати редни бројеви репродукција. Легенде испод илустрација садрже име књиге, фонд, сигнатуру и број листа. Сваки од разматраних мотива је хронолошки представљен у разматраном временском периоду, тако да није истицана датација представљених примера.

ДОСАДАШЊА ИСТРАЖИВАЊА

Интересовање научне јавности за орнаментику рукописних књига, започето је изузетним делом Владимира Васиљевича Стасова који је 1887. године објавио албум са прегледом словенског и источног орнамента. Том приликом он је јавност упознао, поред осталих, са одређеним бројем заставица и иницијала из српских рукописа.[1] Реч је о копијама орнаменталних мотива, где је у оквиру једне табле представљен већи број заглавља и слова једног или више кодекса. Илуминација српских писаних споменика представљена је на седамнаест табли, док у текстуалном делу Стасов наводи основне податке о књизи и упућује на број табле и представљеног илуминираног мотива. У предговору аутор говори о подухвату прикупљања грађе који је дуго трајао. Он је у временском периоду од двадесет пет година проналазио и копирао материјал, првенствено у руским збиркама, а потом и у низу других европских фондова. Почетни циљ – да утврди која орнаментика је извршила највећи утицај на руску књигу, аутора је одвела у прикупљање грађе различитих народа и крајева. То је проширило истраживања и на збирке ван Русије, што га је довело и у Београд где је уз помоћ Стојана Новаковића прегледао збирке Народне библиотеке и Српског ученог друштва (данас фонд Архива Српске академије наука и уметности). Пре тога основу за изучавање орнаментике српских споменика имао је у руским збиркама прикупљеним трудом Александра Гиљфердинга.[2]

Након објављивања обимног албума Стасова, један број руских стручњака је анализирао објављену грађу. Орнаметника српских рукописа, ако је о њој уопште било речи, је у тим истраживањима посматрана као део илуминације на ширем јужнословенском простору.[3] Поједини руски истраживачи приликом описа рукописних књига у збиркама где су између осталих биле и српскословенски споменици, стављају напомену о илуминацији. Они наводе на којој страни се налази заставица или иницијал, некада дају одредницу ког типа је украс, док у ретким случајевима помињу колорит орнаменталних мотива.[4] Петар

---

[1] Стасовъ, *Славянскій и восточный орнаментъ*, 6–12, т. XIV–XXXIII.

[2] Стасов указује посебну захвалност Михаилу Алексејевичу Хлудову, који му је у Москви уступио на коришћење колекцију рукописних књига свога оца Алексеја Ивановича Хлудова, набављену од Александра Гиљфердинга. У оквиру те збирке био је велики број српских споменика, из којих је Стасов копирао орнаменталне елементе. Уп. Стасовъ, *Славянскій и восточный орнаментъ*, [4–5].

[3] О руским истраживачима и њиховим радовима, који су се бавили орнаментиком рукописних књига, пре свега руских али и јужнословенских извештавао је Владимир Мошин у оквиру својих студија о орнаментици. Он у појединим сегментима полемише са њима, разматрајући дефинисање појединих орнаменталних образаца. Уп. Mošin, *Ornament južnoslovenskih rukopisa XI–XIII veka*, 5–7; Мошин, *Орнаментика неовизантијског и „балканског" стила*, 314–326. Опширан преглед старије литературе даје Никола Рајинов у уводном делу своје књиге о рукописима збирке у Пловдиву: Райновъ, *Орнаментъ и буква въ славянските рякописи*, IX–LXXV.

[4] Из 1881. године је опис Викторова збирке Севастијанова, док је из 1905. објављен обиман рад Александара Ивановича Јацимирског на опису рукописних књига румунских збирки. Истраживачи фокус стављају на садржај кодекса, док се илуминације само помиње. Уп. Викторов, *Собраніе рукописей П. И. Севастьянова*; Яцимирский, *Славянские и русские рукописи румынскихъ библіотекъ*. Јацимирски касније у великом опису јужнословенских и руских рукописа библиотека у европским збиркама примењује исти приницип. Уп. Яцимирский, *Описание южно-славянских и русских рукописей*. Старији руски описи рукописа Воскресенског или Бичкова, у чијим су се прегледима нашли многи српски кодекси, нису придавали значај орнаменту. Изузев напомена за тек по неки рукопис, изостали су и основни подаци да ли има или нема орнаментике и евентуалне стране. Уп. Воскресенский, *Славянскіе рукописи*; Бычковъ, *Краткий обзор собрания рукописей*.

Алексејевич Лавров 1914. године објављује палеографски преглед у коме је хронолошки обрадио српске кодексе, не посвећујући посебну пажњу орнаментици, али у оквиру прилога који прате текст издваја поједине примере заставица и иницијала.[5] Ефимиј Фјодорович Карски 1928. године, издаје своју Словенску ћирилску палеографију,[6] где посебан одељак посвећује орнаментици. Он издваја стил „бугарско-српски" наводећи примере из албума Стасова.[7]

У нашој средини интересовање за рукописну књигу зачело се у 19. веку.[8] Истраживачи тог период највећу пажњу су посвећивали садржају кодекса, док је украс ретко помињан. Уколико је и било речи о илуминацији, пажња је усресређена на минијатурно сликарство.[9] Током прве половине 20. века, обележене бурним историјским догађајима, труд истраживача и љубитеља старина био је усмерен на прикупљање рукописних књига, њихову класификацију и евентуално објављивање у виду каталога.[10] Љубомир Стојановић у свом Каталогу Народне библиотеке из 1903. године не помиње илуминацију, изузев посредно када наводи запис који се налази „око шаре".[11] Тек пред Други светски рат, објављен је значајан рад Владимира Петковића у коме су описане минијатуре и орнаментика у *Александриди* из Народне библиотеке, уништеној пар година касније. Будући да су до данас сачуване црно-беле фотографије илустрованих листова, Петковићева студија је једино сведочанство о колориту како минијатура тако и орнаментике овог споменика од изузетног значаја.[12]

Тек после Другог светског рата, тачније од средине века, стекли су се услови за подробнија истраживања илуминације српске рукописне књиге. Светозар Радојчић, један од водећих историчара уметности тог времена, 1950. године објављује прву синтезу о српским минијатурама, где указује и на значај орнаментике, описујући и илуструјући један број заставица.[13] Аутор поставља методолошке стандарде, указује на могуће утицаје и изводи значајне закључке, чиме ће то његово дело постати основа за истраживања у овој области. Он се у наведеној књизи не бави рукописима из хиландарске збирке, који су тада још били недоступни. Већ 1952. године Радојчић предузима путовање на Свету Гору, са циљем испитивања уметничких споменика у Хиландару. Резултати су објављени 1955. године, а нарочита пажња је указана рукописима са минијатурама, јер како сам аутор наводи то је била грађа „која је најбројнија и најмање позната".[14] Аутор је први пут изнео хронолошки преглед једног броја илуминираних хиландарских рукописа од 13. до 17. века, указујући да су сва дотадашња истраживања на овом плану, без ових драгоцених споменика, била непотпуна. Он овом приликом помиње и поједине значајне писаре. Неколико година касније, имајући упориште у хиландарским рукописима, исти аутор прави синтезу српске минијатуре 13. века, која се већином односи на тератолошки украс, али се посредно дотиче

[5] Лавров, *Палеографическое обозрение*, 174–334.
[6] *Вјачеслав Николајевич Шчепкин 1918. издаје своју Палеографију, где се бави само руским писмом и књигама. Посебан део посвећује орнаментици и утицајима које су примили из рукописа Ромејског царства. Уп. Щепкин, Учебник, 42–69.*
[7] *Карский, Славянская кирилловская палеография, 151.*
[8] *Убипарип, О почецима проучавања српских књижевних старина, 9–15.*
[9] *Преглед са литературом: Ракић, Српска минијатура, 11–12.*
[10] *Ракић, Српска минијатура, 13.*
[11] *Стојановић, Каталог Народне библиотеке, 83.*
[12] *Петковић, Минијатуре Александриде, 77–80.*
[13] *Radojčić, Stare srpske minijature, 6–7, 32–33, 38, 43–44.*
[14] *Радојчић, Уметнички споменици манастира Хиландара, 164–172.*

и преплетних структура.[15] У својој књизи где се бави мајсторима старог српског сликарства, Радојчић помиње минијатуристе, док се на орнаментици сасвим кратко задржава, изневши пример две заставице зографа Теодора Савина.[16]

Његово интересовање за минијатурно сликарство и орнаментику наставило се кроз један број радова где се бавио издвојеним споменицима или мотивима. Значајно је истаћи рад о хиландарској повељи Стефана Првовенчаног, у оквиру које се бавио мотивом раја на једном броју заставица.[17] Вредан прилог изучавању орнаментике Радојчић је дао у раду о насловној заставици хиландарског *Шестоднева*, са ширим разматрањима о компаративним заглављима, али и појединим преплетним орнаментима.[18]

У својим истраживањима Радојчић илуминацију српскословенских књига посматра често у ширем контексту српске средњовековне уметности, којом се подробно бавио. На његов рад се надовезао Владимир Мошин чији је научни труд био углавном усмерен на јужнословенске рукописе. Он скреће пажњу на значај изучавања орнаментике српске и шире јужнословенске рукописне књиге, надовезујући се на радове руских научника. Под њиховим утицајем орнаментика почиње да се посматра и у нашој средини као важан сегмент за палеографску датацију, пре свега, пергаментних кодекса. Мошин у уводном делу описа рукописа из збирке тадашње Југославенске академија знаности и умјетности, 1955. године, указује на значај орнаментике у ширем археографском опису.[19] У оквиру описа сваког од рукописа Мошин прво наводи да ли споменик о коме је реч поседује орнаментику. Уколико је има, наводи листове где се налазе заставе и иницијали, износећи њихове основне карактеристике. Исто тако, он у виду прилога, доноси велики број цртежа орнамената, а у посебном Палеографском албуму исте збирке, бира илуминиране листове.[20] Неколико година касније, Мошин објављује две обимне студије у којима систематизује орнаментику. У првој се бави јужнословенским рукописима од 11. до 13. века,[21] док у другој кроз примере анализира стилове које назива неовизантијским и балканским.[22] Ово је први опсежнији рад о преплетној орнаментици, чије учесталије представљање датира са краја 13. века. Аутор анализира мотиве и стилове значајне за класификацију орнаментике, како у бугарским рукописима, тако и у српскословенском писаном наслеђу, хронолошки позиционира један број орнаменталних мотива и прати њихов развој. Први пут износи назнаке развоја архитектонских заглавља с мотивом чвора и ромбоидног прстена, застава чији је градивни елемент круг, али и застава изведених различитим отвореним преплетима трака или врежа.[23] Кроз поједине закључке Мошин полемише са старијим руским ауторима прихватајући или оспоравајући њихове анализе и терминологију. Уз то аутор у кратким цртама, прави хронолошки преглед појединих иницијалних слова, износећи сажет осврт на неовизантијску орнаментику на Балкану, али и на специфичну стилску групу орнаментике извођене у српскословенским рукописима насталим на подручију Босне и Хума.[24]

Поред ових студија уско везаних за орнаментику, Мошин је дао немерљив допринос изучавању српских средњовековних рукописа, непосредним увидом у велики број књига у

[15] Радојчић, *Српске минијатуре XIII века*, 55–67.
[16] Радојчић, *Мајстори старог српског сликарства*, 46.
[17] Радојчић, *Хиландарска повеља Стефана Првовенчаног*, 43–44.
[18] Радојчић, *Насловна застава хиландарског Шестоднева*, 69–91.
[19] Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije*, 14–16.
[20] Mošin, *Ćirilski rukopisi JAZU, Reprodukcije*.
[21] Mošin, *Ornament južnoslovenskih rukopisa*.
[22] Мошин, *Орнаментика неовизантијског и „балканског“ стила*.
[23] Мошин, *Орнаментика неовизантијског и „балканског“ стила*, 302–307, 316–320.
[24] Мошин, *Орнаментика неовизантијског и „балканског“ стила*, 308–309, 320–324, 337–338.

манастирским збиркама и фондовима цркава, библиотека и архива, што је резултирало издавањем инвентара, каталога, али и детаљним археографским описима. У појединим случајевима аутор је обједињавао рукописе на одређеним територијама.[25] Тиме је ударио темељ и омогућио сагледавање грађе која је била полазна тачка за сва даља изучавања рукописне књиге, па и орнаментике за коју је он остављао различите нивое информација, од напомена до детаљних описа. Мошин је дао краћи преглед Минијатуре у ћирилским рукописима, у оквиру едиције Уметност на тлу Југославије, у који је укључио и орнаментику.[26]

Поред обимног дела, Мошин је ударио темеље археографских изучавања у Србији и оснивањем Археографског одељења Народне библиотеке Србије, чији је био први руководилац.[27] У оквиру овог сектора започет је рад на попису и детаљном опису, пре свега, српских рукописних књига, што је подразумевало и детаљну анализу орнаменталних елемената. На послу пописа и описа рукописа, изузетан допринос дао је и Димитрије Богдановић, наредни начелник Археографског одељења. У раду у којем је разрадио Метод описа рукописа у Одељењу, Богдановић је ставио опис илуминације на значајно место, третирајући га равноправано с осталим елементима обраде рукописне књиге.[28] Иако се непосредно није бавио књижним украсом, изузев кратког осврта на питање упоредног развоја писма и орнамента,[29] он је, наставивши Мошинову методологију, допринео скретању пажње на овај значајан вид примењене уметности. У описима збирки на којима је сам радио, попут Каталога ћирилских рукописа манастира Хиландара, доносио је информације о страницама на којима се налазе минијатуре, заставице и упечатљиви иницијали, што чини полазну тачку за даљи увид у орнаментику одређеног споменика.[30]

Интересовање за средњовековну уметност и посебно за уметност у рукописним књигама Светозар Радојчић је пренео на своју ученицу Јованку Максимовић. Она је имала прилику да током студијских путовања борави, између осталог, у Италији, Грчкој и Русији. Објавила је радове о илуминацији *Млетачког зборника* и *Четворојеванђеља Старчеве Горице* који се данас чувају у Венецији,[31] и о *Београдском паримејнику*, који је, уз *Мирослављево јеванђеље*, једна од најстаријих српских богато илуминираних књига.[32] Максимовић се посебно бавила минијатурним сликарством, али и орнаментиком у кодексима насталим на подручију средњовековне Босне.[33] Анализирала је илуминацију *Хваловог зборника* у оквиру уводне студије, која прати факсимилно издање споменика.[34] Раније је Војислав Ј. Ђурић у једном раду приказао минијатуре Хваловог рукописа.[35] Будући да се Максимовић бавила и српском средњовековном скулптуром, она је указивала на међусобне односе између орнаментике и камене пластике. Њен рад на проучавању

[25] Mošin, Radeka, *Ćirilski rukopisi u sjevernoj Dalmaciji*, 189–215; Mošin, Traljić, *Ćirilski rukopisi u Bosni I Hercegovini*, 63–103.
[26] Mošin, *Minijature u ćirilskim rukopisima*, 39–47
[27] О почецима рада Одељења за археографију и улози Владимира Мошина. Уп. Тријић, *Улога одељења за археографију*, 17–20
[28] Богдановић, *Метод описа рукописа*, 361–390.
[29] Богдановић, *Питање упоредности у развоју писма и орнамента*, 190–192.
[30] Богдановић, *Каталог*.
[31] Максимовић, *Илустрације Млетачког зборника*, 117–130; Максимовић, *Четворојеванђеље Старчеве Горице*, 59–68 + [5] .
[32] Максимовић, *Илуминација београдског паримејника*, 1–12 + [6].
[33] Максимовић, *Сликарство минијатура у средњовековној Босни*, 175–188.
[34] Maksimović, *Iluminacija Hvalovog zbornika*, 22–29.
[35] Ђурић, *Минијатуре Хваловог рукописа*, 39–51.

илуминације и минијатурног сликарства резултирао је великом синтезом о српским средњовековним минијатурама, у чијем је каталогу издвојила украшене рукописе, које је обрадила хронолошки и стилски у расправном делу.[36] Овим делом Јованка Максимовић је ударила темеље за даље проучавање илуминације српских средњовековних књига.

Поједини истраживачи су, бавећи се другим областима, објавили тек по неки рад везан за илуминацију књига. Мирјана Теодоровић-Шакота је радећи на инвентару дечанских рукописа уочила изузетан кодекс – *Добротољубље,* који је преписао и илуминирао Јован Граматик и о њему је објавила кратко саопштење. [37]

Војислав Ј. Ђурић и Гордана Бабић-Ђорђевић су унутар обимног дела Историја српског народа, у оквиру прегледа српске уметности у средњем веку, написали краће одељке о развитку украса у рукописним књигама.[38] Гордана Бабић се посебно бавила пореклом тератолошких мотива у илуминација наших кодекса.[39]

Значајан допринос у истраживању орнаментике српске средњовековне књиге дала је Мара Харисијадис. Она је, почевши од 1960. године, објавила знатан број радова, посвећених илуминацији рукописа. Обрадила је орнаментику низа појединачних књига насталих од 13. до 17. века. За нас су посебно значајни они који се односе на период до средине 15. века.[40] Поред појединачно анализираних књига значајне су и неколике синтетичке студије. У првом раду представила је један број илуминираних рукописа старе Народне библиотеке, уништених током немачког бомбардовања у априлу 1941. године.[41] Посебно је значајна синтеза у којој се ауторка бави раскошним византијским стилом, где обрађује српске и бугарске књиге украшене златом и пастозним бојама, по узору на најлепше грчке рукописе, али и оне које су током наредног века уобличаване по узору на њих.[42] Она обједињује четири бугарске и пет српских књига приписујући их раду истог писара Симеона, што се за један број наведених споменика није поклапало са мишљењем истраживача у Архографском одељењу, који су се бавили атрибуцијом писара.[43] Изузетан допринос проучавању орнаментике Мара Харисијадис дала у раду о илуминацији пергаментних рукописних књига државне библиотеке у Берлину, који су до тада били готово непознати.[44] Једна од ауторкиних последњих студија сабрала је резултате вишегодишњег рада на проучавању илуминације рукописа босанског порекла.[45]

Обимно дело Герхарда Биркфелнера на опису глагољских и ћирилских рукописа у Аустрији, обухватило је збирку Аустријске националне библиотеке, у којој се чува и велики

---

[36] Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*.
[37] Теодоровић-Шакота, *Јован Граматик-преписивач и илуминатор*, 172–173.
[38] Делови везани за средњовековну уметност су накнадно објављени као посебна књига у два тома: Ђурић, Бабић-Ђорђевић, *Српска уметност у средњем веку*, Књ. I, 207–218; Ђурић, Бабић-Ђорђевић, *Српска уметност у средњем веку*, Књ. II, 74–77, 153–155, 211–224.
[39] Бабић, *Порекло тератолошких мотива*, 3–44.
[40] Харисијадис, *Два рукописа бивше Народне библиотеке*, 82–98; Харисијадис, *Орнаменти рукописног паренесиса Св. Јефрема Сирина*, 264–271; Harisiadis, *Les miniatures du Tetraévangile du métropolite Jacob de Serrès*, 121–130; Харисијадис, *Заставица и иницијали Шишатовачког апостола*, 373–382; Харисијадис, *Два илуминирана рукописа збирке Р. Грујића*, 585 – 593; Харисијадис, *Два српска четворојеванђеља из XIV века*, 35–42; Харисијадис, *Два рукописа попа Никодима*, 85–96; Харисијадис, *Апостол бр. 47*, 225–235 + 16 слика; Харисијадис, *Архитектонски фронтиспис*, 171–179; Харисијадис, *Фигурални иницијали у Радосављевој апокалипси*, 50–53.
[41] Харисијадис, *Илуминирани рукописи старе Народне библитеке*, 251–261 + т. IX.
[42] Харисијадис, *Раскошни византијски стил*, 211–227 + 22 сл.
[43] Цернић, *О атрибуцији*, 345
[44] Харисијадис, *Пергаментни рукописи*, 177–193.
[45] Харисијадис, *Илуминација рукописа босанског порекла*, 91–135 + 57 т.

број српских књига. У оквиру описа аутор је о орнаментици оставио основне податке наводећи страницу, тип орнамената и колорит.[46] Пажњу на један број рукописа ове збирке скренула је Јадранка Проловић. Она је 1986. године објавила значајан рад представивши двадесет три српска рукописа настала у 13. и 14. веку, од којих је за већи број установила везу са Светом Гором и Хиландаром. У описима ових кодекса посебну пажњу посветила је украсу.[47]

У Археографском одељењу развијала се методологија за проучавање различитих аспеката рукописне књиге. У оквиру обимног археографског описа, илуминацијом су се бавиле Љупка Васиљев, Луција Цернић и Катарина Мано-Зиси.[48] Резултате свога рада на изворима у земљи и иностранству објављивале су у чланцима и студијама, који су се посредно или непосредно дотицали и илуминације. Путовање Љупке Васиљев у Одесу, резултирало је 1975. године радом у коме доноси, између осталог, цртеже орнамената српских рукописа у тамошњој Универзитетској библиотеци.[49] Она је током дугог временског периода копирала орнаментику српских рукописа, које је јавности представила на великој изложби, у чијем су Каталогу копије и репродуковане.[50] Из истог времена је и рад у коме се бавила илуминацијом као једним од елемената важних за датирање пергаментних кодекса.[51] Значајна је и њена студија у којој је указала и на вредност геометријских иницијала и њихову улогу у датирању рукописа.[52]

Луција Цернић је у оквиру Археографског одељења развила метод атрибуције писара, усмерен на проналажење одређеног писара и обједињавање рукописа које је исписао, али и читавих писарских кругова, са покушајима реконструкције појединих скрипторијума. У овом процесу указали су се и поједини орнаментални обрасци и стилови присутни у раду одређеног писарског круга. У том погледу важан је њен рад у коме је издвојила један број плодоносних скриптора, који су често препознати и као илуминатори.[53] Хиландарски писар Јов и круг преписивача око њега, са препознатљивим стилом у ликовном обликовању кодекса, обрађени су у посебном раду.[54] Археограф-текстолог Биљана Стипчевић је уочила *Четворојеванђеље* из манастира Дохијара на Светој Гори и о њему објавила рад, у којем је описала илуминацију и истакла њен значај.[55]

Велику пажњу илуминацији књига посвећивала је Катарина Мано-Зиси. Она је развијала метод атрибуције писара, при чему је посебну пажњу придавала орнаментици. Посебно су корисни њени радови о хиландарским писарима, анагносту Јовану и монаху Јакову,[56] као и два синтетичка рада, један везан за писаре скрипторијума у Хиландару из доба Царства, и други, о рукописима хиландарске провенијенције који су се стицајем историјских околности нашли у књижном фонду манастира Дечана.[57] У овим радовима обједињени су поједини значајни орнаментални обрасци, обликовани у хиландарском

[46] Birkfellner, *Glagolitishe und Kyrillische Handschriften*.
[47] Проловић, *Српски рукописи XIII и XIV века у Бечу*, 163–270.
[48] Збирке које су обрађене у оквиру Одељења за археографију. Уп. Тријић, *Улога одељења за археографију*, 27.
[49] Васиљев, *Орнаментика, повез и ново датовање*, 159–171.
[50] Васиљев, *Каталог изложбе копија*.
[51] Васиљев, *Илуминација као један од елемената датирања*, 168–185.
[52] Васиљев, *Геометријски иницијали*, 131–156.
[53] Цернић, *О атрибуцији*, 348–354
[54] Цернић, *Круг писара Јова*, 129–180.
[55] Јовановић-Стипчевић, *Непознато српско јеванђеље*, 239–253.
[56] Мано-Зиси, *Анагност Јован*, 231–243; Мано-Зиси, *Писар монах Јаков*, 227–246.
[57] Мано-Зиси, *Хиландарски писари*, 387–397; Мано-Зиси, *Књиге хиландарских писара*, 33–59.

скрипторијуму од средине до девете деценије 14. века. За неке од њих указано је на могуће узоре из грчких књига.[58] За развој и узоре појединих орнаменталних образаца, релевантан је њен рад о једном типу византијске орнаментике у српским књигама, при чему је указано на паралеле орнаменталних мотива у српским и грчким споменицима, али и њихове узоре потекле од камене пластике.[59] Она се у овом раду надовезала на рад Кристине Пасху, која је извукла поједине паралеле између заставица грчких рукописа из Атинске националне библиотеке и једног броја јужнословенских орнаменталних заглавља.[60] У том раду она се надовезала на свој ранији преглед „балканског" стила орнаментике у неколико грчких кодекса из Грчке националне библиотеке.[61]

Међу истраживачима било је и оних који су имали увид у неки значајан писани споменик. Тако је Јелена Ердељан проучила једно вредно *Изборно јеванђеље* у библиотеци православне патријарашије у Јерусалиму о чему је објавила саопштење.[62] Исти кодекс је привукао пажњу Аксиније Џурове која је објавила рад у коме се бавила украсом овог споменика.[63]

Орнаментиком српске рукописне књиге делимично су се бавили и поједини аутори ван наше земље, често у склопу ширих прегледа. Мањо Стојанов је у свом делу о украсима словенских рукописа у Бугарској, објављеном 1973. године, представио и српске споменике које се чувају у бугарским фондовима.[64] Геролд Иванович Вздорнов објавио је исте године у Русији студију о неовизантијском орнаменту, где се бавио јужнословенским и руским рукописним књигама до почетка 15. века. У оквиру тог рада представио је један број српских рукописа са орнаментиком раскошног стила.[65] Порекло неовизантијске орнаментике у јужнословенским рукописима, је деценијама касније у једном раду обрађивао Анатолиј Аркадиевич Турилов.[66]

Аксинија Џурова се током својих вишедеценијских истраживања, у великој мери бавила ликовним обликовањем, пре свега грчких и бугарских књига, укључујући у своје проучавање и српске кодексе. У опсежном делу о кодикологији словенских рукописа, она је, полазећи од грчких кодекса, указивала на њихове утицаје на словенске књиге, почевши од материјала, формирања књижног тела и повеза па до организације сваке странице и улози минијатура и орнамената у том процесу.[67] Развојем украшених кодекса на просторима Ромејског царства и њиховим утицајем на руске и јужнословенске књиге, Џурова се бавила у обимном делу Свет рукописа. У неким сегментима она се дотиче и илуминације појединих српскословенских књига.[68] Велики број радова посветила је истраживању и прегледима илуминације бугарских кодекса, а некада се бавила појединим орнаменталним мотивима за које је паралеле налазила и у српским рукописима. Разматрајући мотив крилатог змаја или змије, Џурова је кренула од иницијала из *Четворојеванђеља Дивоша Тихорадића* и укључила један број српскословенских кодекса, од оних најстаријих до оних насталих на

[58] Мано-Зиси, *Хиландарски писари*, 392–393.
[59] Мано-Зиси, *Један тип византијске орнаментике*, 353–360.
[60] Paschou, *Style dit balkanique*, 113–118.
[61] Paschou, *Style* „*balkanique*", 214–225.
[62] Ердељан, *О српском јеванђелистару*, 41–52.
[63] Џурова, *Какво е донесъл патриарх Сава Сръбски от Ерусалим*, 247–264 + XIV т.
[64] Стоянов, *Украса на славянските ръкописи*.
[65] Вздорнов, *Неовизантийский* орнамент, 214–243.
[66] Турилов, *К вопросу о времени появления орнамента неовизантийского стилая*, 311–322.
[67] Џурова, *Въведение в славянската кодикология.*
[68] Џурова, *В света на ръкописите,* 182–185, 194–198.

теритиорији Босне и Хума.[69] Један рад посветила је квадратним заставама испуњеним преплетом који се радијално развија од центра, у коме је пошла од неколико примера из српских кодекса.[70] Наведеном орнаменталном композицијом у српским рукописима подробније се бавио Зоран Ракић, кренувши од примера са краја 14. века, да би разматрани декоративни образац, хронолошки испратио у низу млађих кодекса,[71] чијем је сликаном украсу посветио и обимну синтезу о српској минијатури 16. и 17. века.[72] У оквиру лексикона српског средњег века, Ракић је написао одреднице за два основна носиоца орнаменталних мотива – заставицу и иницијал.[73] Хронолошки преглед најзначајнијих српских рукописних књига са сликаним украсом, Зоран Ракић је представио у каталогу велике изложбе, одржане 2016. године, чији је један од аутора био.[74] У каталошком делу, Ракић је урадио подробне описе илуминације за велики број представљених српских кодекса.[75] У оквиру овог каталога орнаментику неколиких рукописа обрадила је и Јована Станојловић.[76] Она је свој истраживачки рад усресредила на орнаментику књига од 13. до 15. века. Неке од резултата је изнела у расправама, у којима се бавила појединим калиграфима и илуминаторима, као што су монах Роман из Хиландара[77] или Ромил[78], у једном прилогу је пратила развој орнаменталног мотива преплета са четири цвета,[79] док је у два рада разматран развој архитектонских застава[80] и начин обликовања српских књига у време владавине краља Милутина.[81] Бранислав Цветковић је објавио радове где се бавио орнаментом из појединих српских рукописних књига, стављајући их у шири контекст различитих уметничких израза.[82]

Међу бугарским проучаваоцима рукописног блага орнаментиком у бугарскословенским књигама бавила се Елисавета Мусакова. За српску орнаментику занимала се посредно, дотичући се појединих значајних орнаменталних заглавља присутних на читавом јужнословенском простору[83] и радом у коме разматра илуминацију *Рилског четворојеванђеља* исписаног српскословенским језиком.[84] У новије време Мусакова је издала опсежно дело са подробним описима украшених, библијских рукописа до краја 14. века, похрањених у Националној библиотеци „Кирило и Методије“ у Софији, међу којима је знатан број српских споменика.[85]

---

[69] Џурова, *Реинерпретация на крилатата змия*, 265–268, 270–274.
[70] Џурова, *Към въпроса за заставките-матрици*, 277–280.
[71] Rakić, *A square headpiece*, 277–286; Ракић, *Прилог проучавању орнаментике српских рукописа XVII века*, 219–221; Ракић, *Квадратне заставе*, 149–150.
[72] Ракић, *Српска минијатура XVI и XVII века*.
[73] Ракић, *Заставица (застава)*, 220 – 222; Ракић, *Иницијал*, 257 – 258.
[74] Ракић, *Сликани украс српских рукописних књига*, 175–208.
[75] Каталошке јединице за кодекса настале до средине 15. века: *Свет српске рукописне књиге*, 235–244, 260–264, 275–289, 307–309, 317–321, 323–326, 336–341.
[76] Рукописи до средине 15. века: *Свет српске рукописне књиге*, 266–269, 289–292, 299–301, 303–305, 311, 313–315.
[77] Станојловић, *Орнаментика рукописних књига монаха Романа*, 325–355.
[78] Stanojlović, *Ornaments in Romil's Tetraevangelion*, 497–509.
[79] Станојловић, *Један тип декоративног мотива*, 95–121.
[80] Станојловић, *Архитектонске заставице*, 287–300.
[81] Станојловић, *Ликовно обликовање српских књига*, 367–395.
[82] Цветковић, *О улози „орнамента“ у сакралном контексту*, 155–172.
[83] Мусакова, *Ръкописи от Охрид в Софийската Народна библиотека*, 41–54.
[84] Мусакова, *Рилското четириевангелио*, 90–99.
[85] Мусакова, *Корпус на украсените славянски ръкописи*.

Хронолошки преглед илуминације рукописних књига до средине 15. века, у три одвојена рада, представила је Јадранки Проловић у II тому зборника Византијско наслеђе и српска уметност, издатог поводом конгреса византијских студија 2016. године у Београду.[86] Приликом организовања изложбе 2017. године у галерији Српске академије наука и уметности о српском уметничком наслеђу на Косову и Метохији, изложено је неколико рукописних књига, чија је орнаментика описана у оквиру каталошких јединица.[87] Значајан рад о орнаментици београдске *Александриде* објавио је Милош Живковић 2015. године.[88]

Бранка Вранешевић је аутор књига о два репрезентативна српска рукописа, *Изборном јеванђељу Николе Стањевића*,[89] и *Четворојеванђељу митрополита серског Јакова*.[90] У овим монографијама Вранешевић је посебну пажњу посветила изузетној илуминацији ових кодекса, који припадају најбогатије декорисаним, српским средњовековним споменицима.

Темељи мултидисциплинарног проучавања рукописних књига, које су поставили Владимир Мошин и Димитрије Богдановић, о којима је било речи, надограђивани су унутар каталошких прегледа и детаљних археографских описа појединих збирки и фондова. Орнаментика, уколико је било, је детаљно описивана у оквиру обраде илуминације рукописа. У опису књига из фонда Народне библиотеке Србије прикупљене до 1985. године, Луција Черњић је била задужена за опис илуминације.[91] Љупка Васиљев је у оквиру описа рукописа Цетињског манастира представила илуминацију.[92] Васиљев је уз Луцију Черњић проучила и представила орнаментику у оквиру археографског описа рукописа из збирке дечанског манастира, [93] а описала је и орнаментику рукописа из збирке Радослава Грујића који се чувају у Музеју српске православне цркве. [94]

У новије време изашли су описи српских рукописа у Чешкој, Словачкој и Мађарској, у оквиру кога су сликани украс представили Бранислав Тодић и Зоран Ракић.[95] Милена Мартиновић је објавила обиман опис рукописних књига Манастира Рођења пресвете Богородице на Цетињу, где је позиционирала орнаменталне елементе и дала кратке описе.[96]

[86] Проловић, *Рано доба украса српских рукописа*, 183–192; Проловић, *Илуминација српских рукописа из зрелог средњег века*, 331–340; Проловић,*Сликани украс српских позносредњовековних рукописа*, 447–456.

[87] Неколико рукописа из времена од 13. до 15. века са описом орнаментике представиле су Кристина Милорадовић и Јована Станојловић. Уп. *Српско уметничко наслеђе на Косову и Метохији*, 122–129, 330–331, 334–335, 406–411.

[88] Живковић, *Орнаменти Београдске Александриде*, 23–42.

[89] Вранешевић, *Изборно јеванђеље великог војводе Николе Стањевића*.

[90] Вранешевић, *Четворојеванђеље серског митрополита Јакова*.

[91] *Опис НБС*.

[92] Момировић, Васиљев, *Опис. Цетињски манастир*.

[93] *Опис Дечани*.

[94] Мошин и др., *Збирка Радослава М. Грујића. Опис.*

[95] Шпадијер и др., *Српске рукописне књиге у Чешкој*; Ранковић, Тодић, *Српске рукописне књиге у Словачкој*; Тријић и др., *Српске рукописне књиге у Мађарској*.

[96] Мартиновић, *Рукописне књиге Манастира на Цетињу*.

СРПСКА РУКОПИСНА КЊИГА ОД XIII ДО XV ВЕКА

Руком писане књиге из времена средњовековне српске државе данас представљају културно-уметничка дела од изузетне важности. Њихова основна намена у средњем веку била је богослужбена употреба. За ту сврху превођени су и преписивани библијски и богослужбени састави. Поред тога, рукописи су сачували дела оригиналне и преводне књижевности. Кроз средњовековне кодексе проучаван је црквени и књижевни језик код Срба – српскословенски и историја српског народног језика. Записи у којима су се одразиле црте говорног језика, представљају незаобилазне изворе у проучавању историје српског језика. Поред тога, записи су историјски извори првог реда било да су остављени приликом исписивања рукописа или у каснијем периоду. Уколико је белешку оставио писар, он често наводи податке о времену, месту, наручиоцу књиге, а може оставити и сведочанство о историјским околностима и догађајима. Поред наведеног један део рукописних споменика јесу и дела изузетне ликовне вредности.

Епоха владавине краља Милутина (1282–1331) имала је вишеструки значај за развој државе, која се у овом периоду проширила и ојачала, што је условило и културни и уметнички полет. Замашна градитељска делатност цркава изискивала је и ангажовање великог броја уметника и културних посленика из различитих области. Подизане су и осликаване цркве и манастири које је требало снабдети, између осталог, потребним рукописима за богослужење. Димитрије Богдановић сажето износи значај времена Милутинове владавине за књижну продукцију: „Оно је донело нове облике и типове писма и орнамента, а обележено је живом преписивачком и преводилачком делатношћу. Врло је вероватно да се управо тада ради на критичкој исправци старословенског превода јеванђеља и апостола“.[97] У периодизацији ћирилског писма Богдановић ово раздобље наводи као „период високе српске калиграфије“.[98] Будући да је развој писма и орнаментике текао упоредо, неговање лепог или калиграфског писма условило је и указивање веће пажње орнаментисању рукописа. Управо је јасна промена у ликовном обликовању кодекса у време владавине краља Милутина, условила да преглед орнаментике започнемо тим периодом.

Током 14. века настављен је развој и проширење српске државе. Најзначајнији центар духовности али и писарске делатности у то време је био манастир Хиландар. У њему се преводе и преписују библијске, богослужбене књиге и дела светих отаца и обликује њихов ликовни идентитет, који ће у време царства изнедрити најрепрезентативније споменике српске писане речи. Културни и духовни подстицај који је држава Немањића дала, условио је да се и у време владавине кнеза Лазара, а и касније у време трајања Деспотовине, значај придаван писаној речи одржи на високом нивоу.

У сачуваном српском, и шире јужнословенском, рукописном наслеђу обликовању кодекса придавана је велика важност. Њихова начелна структура била је преузета из грчких књига. Највећа пажња поклањана је визуелном идентитету библијских текстова. Првобитно су исписивани скраћена апракосна јеванђеља и апостоли, у којима су издвојена литургијска читања за сваки дан унутар педесетнице, док су за остатак године донета читања за суботе и недеље. Пуна апракосна јеванђеља и апостоли имали су читања за сваки дан литургијске

[97] Богдановић, *Нове тежње у српској књижевности*, 214.
[98] Богдановић, *Развој ћирилског писма*, 131.

године. Текстови у изборним јеванђељима и апостолима издвојени су из четири јеванђеља (Матеја, Марка, Луке и Јована) и из апостолских посланица. Свако литургијско читање било је истакнуто иницијалом, некада увећаним словом, а некада изузетно развијеном графемом. Од 13. века више се исписују четворојеванђеља, комплетни текстови све четворице јеванђелиста са упутствима за читање током године и потпуни апостоли са Делима апостолским и свим посланицама. [99] Декорација се најчешће налазила на почетку текстуалних целина, а најразвијенији украс подразумевао је заставицу и иницијал. Најрепрезентативније илуминиране странице како у грчким књигама, тако и код нас, су оне на почецима текстова четворице јеванђелиста унутар четворојеванђеља.

Међу старозаветним књигама најчешће је преписиван Псалтир са сто педесет псалама Давидових. Његовом уобличавању и украшавању је посвећивана посебна пажња која је некада подразумевала, поред заставице на почетку, развијене иницијале пред сваким псалмом или пред сваком од двадесет катизми. Друга старозватна књига, некада богато декорисана, јесте паримејник. Он је садржао паримије – старозаветне саставе, најчешће текстове пророка, који су читани уочи већих празника. Паримејници су исписивани до 14. века када су постепено уклопљени у друге богослужбене књиге.[100]

Развој богослужења код Срба условио је да се, поред библијских, преписују књиге чијим комбиновањем су били покривене све службе унутар манастирског или парохијског живота. Структура октоиха, триода и минеја углавном је била песничка, ређе прозна, и из њих се одговарало на службама. Текст је исписиван често у два ступца, мањим словима, углавном некалиграфским. Овако обликоване станице су ретко биле орнаментисане. Оне, међутим, имају особени ликовни израз јер обилују црвено исписаним упутствима – „рубрикама“[101] и често мањим иницијалима чије истицање је имало функцију лакшег и бржег сналажења у тексту током богослужења. Октоих садржи песничке творевине које су уобличили Свети Јован Дамаскин и један број цариградских химнографа у 8. и 9. веку. Службе за сваки дан у седмици, груписане су у осам гласова и поређане од Духова до недеље митара и фарисеја.[102] Најчешће су октоиси подељени у две књиге: Октоих првогласник је обухватао службе по гласовима од првог до четвртог, а Октоих петогласних преостала четири гласа. Од недеље митара и фарисеја уочи Великог, Васкршњег поста, уместо октоиха, почиње да се користи триод најчешће подељен у две књиге. Посни триод обједињује службе од поменуте недеље па до Лазареве суботе, док Цветни триод садржи службе од Лазареве суботе па до Недеље свих светих, после Духова.[103] Поред наведених књига, богослужење није могло да се одвија без служби записаних у минејима. У дванаест минеја распоређених према месецима, садржане су службе за одређене непокретне празнике, док су у празничним минејима сабрани већи празници. Ове књиге су ретко биле декорисане. Уколико је било илуминације, њу су чиниле заставе на почетку рукописа или пред важнијим текстуалним целинама, нпр. на почетку неког гласа у октоиху или већег празника у минеју. Иницијали чија је функција била лакше сналажење у тексту, често су били само увећена киноварна слова. Сасвим ретко су илуминирани Типици који су прописивали поредак богослужења и комбиновање текстова из побројаних певничких књига.

[99] О структури књига са јеванђеоским и апостолским текстовима у средњем веку. Уп. Богдановић, *Стара српска библиотека*, 11–15; Трифуновић, *Азбучник*, 2. изд., 22–24;119–122.
[100] Богдановић, *Стара српска библиотека*, 16.
[101] Богдановић, *Стара српска библиотека*, 42.
[102] Богдановић, *Стара српска библиотека*, 52.
[103] Богдановић, *Стара српска библиотека*, 54.

Најбогатије украшени богослужбени кодекси били су служабници. Они су садржали текстове Литургије светог Јована Златоустог, светог Василија Великог и Литургију пређеосвећених дарова. Заставе су се могле наћи на почецима сваке од ове три целине, док су текстови често били проткани развијеним иницијалним словима. За презвитере је значајан и требник у коме су се налазили чинови за неке од светих тајни, али и друга свештенодејства за личне потребе верника. Непромењиви текстови дневног богослужбеног круга у које спадају полуноћница, јутрење, часови, вечерње, повечерје исписивани су у часослову. Поменуте две књиге су сасвим ретко биле декорисане.

Поред наведених рукописа који су чинили основу манастирске или парохијске библиотеке, превођена су и дела светих отаца. Текстови Светог Јована Златоустог чинили су Златоструј или Златоуст. Превођена су Слова Григорија Богослова, Лествица Светог Јована, Паренесис Јефрема Сирина, Диоптра, Пандекте Никона монаха из Сирије, Јеванђеље учитељно Константина Преславског са беседама Светог Јована Златоустог и Светог Кирила Александријског и многи други. Писани су и зборници мешовитог садржаја у чији састав су улазили разноврсни текстови према жељама наручиоца. Ако су постојала орнаментална заглавља, она су се налазила на почетку књиге, ређе пред неким текстом који је било потребно истаћи. Ови текстови су ретко били прожети иницијалним словима.

У нашој средини је преписивана и византијска хронографија са историјским прегледом од почетка хришћанства до деветог века, позната као Хроника Георгија Амартола, чијем визуелном уобличавању је посвећивана извесна пажња. У нашем рукописном наслеђу често преписиван роман била је Александрида. Илустован и илуминиран примерак овог романа са краја 14. века, био је део фонда Старе Народне библиотеке.[104]

Важно је напоменути да примерци средњовековних рукописних књига којима данас располажемо, представљају само мањи број кодекса који су морали постојати у средњем веку.[105]

Да би се ваљано уочило место илуминације у кодексу битно је сагледати процес исписивања и обликовања текста. Текст је у средњем веку писан тако што речи нису одвајане, већ је текао у континуитету (scriptura continua).[106] Нанизани редови могли су бити прожети рубрикама или иницијалима црвене боје, касније тачкама, зарезима или акцентима. Некад је пак масиван текстовни блок могао бити уједначено мрко поље без икаквих интервенција на њему. У том светлу треба посматрати значај и улогу писара чија је вештина или одсуство исте могла да допринесе целокупном ликовном изгледу кодекса.

У склопу средњовековног ликовног стварања, илуминација рукописних књига представља један од значајних видова примењене уметности. Заставице, иницијали, завршни и маргинални украси спадају у домен орнаменталне уметности. Минијатурно сликарство је посебна категорија где поједини примери достижу вредност засебних уметничких дела и њима је у досадашњим истраживањима посвећена већа пажња. Док су

---

[104] Ово је уједно и једини сачуван српски препис Александриде који је настао унутар временског оквира рада. Списак основних рукописа српских Александрида према Р. Маринковић и В. Јерковић навео је М. П. Живковић. Уп. Живковић, *Српска Александрида и византијске редакције романа о Александру*, 44.

[105] Број рукописних књига у средњовековној српској држави, био је неупоредиво већи од онога што је данас сачувано. Зна се колико је манастирска, а колико парохијска Црква морала имати рукописа, како оних коришћених у олтару, тако и певничких, како би се богослужење несметано одвијало. Уп. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 44. Постојале су и књиге читане мимо богослужења у манастирима, пре свега дела светих отаца, али и ретки романи. Поред црквених постојале су и дворске библиотеке, од којих до данас ниједна није сачувана.

[106] Шпадијер, *Живот са књигом*, 458.

минијатуре чешће изводили ликовни уметници, заглавља и иницијали су, у највећем броју случајева, уобличавани руком писара. Уклопљени са текстом чинили су складну целину, формирајући одређени ликовни образац. Орнаментика књиге имала је своју функционалну и декоративну улогу. Значајна је констатација Димитрија Богдановића да је „свака уметност у средњем веку превасходно уметност функције“.[107] Функција орнаментике је, поред декоративне улоге, имала сврху истицања почетака одређених поглавља и текстуалних целина, што је условљавало лакше сналажење у обимним кодексима током богослужења. Стога је од изузетног значаја нагласти да **свака декоративна формација добија свој смисао само ако се посматра у контексту читаве странице**. Тако се у пуном обиму сагледава, како ликовни, тако и функционални аспект сваког орнаменталног обрасца.

Писарске радионице, калиграфи и илуминатори

Уобличавање књига у српској средњовековној држави најчешће се одвијао унутар манастирских скрипторијума, али су рукописи настајали и у оквиру мањих цркава, црквених средишта или пак на дворовима представника световне власти.

Током 13. века значајни писарски центри развијали су се у епархијским средиштима, ојачаним по добијању аутокефалног статуса 1219. године. Скрипторијум при епископији у Рашкој изнедрио је један број значајних књига. По жељи рашког епископа Михаила ђакон Болеслав исписује *Изборно јеванђеље* 1284. године, о чему оставља запис на крају кодекса, наводећи да је он и друге књиге приложио цркви Светих апостола у Расу.[108] У истом катедралном храму рашке епископије, епископ Григорије (1286–1291) преписује *Номоканон* да би га поклонио манастиру Хиландару.[109] Писарска делатност је постојала и при другим епискописким седиштима о чему постоје посредни, а ређе непосредни подаци.[110]

Исходиште највећег броја књига преписивачке и преводне делатности била је Света Гора. Иако се Хиландар, налазио ван територија средњовековне српске државе, сем кратког периода за време владавине цара Душана, он је био највеће и најзначајније српско духовно средиште. Током владавине краља Милутина, а потом кроз 14. век, Хиландар јача у многим сферама. Поред материјалног узлета који је укључио и подизање главне манастирске цркве на месту старије, Хиландар се развија на духовном и културном плану, што је укључивало и појачану преводилачку и преписивачку делатност.

Највећи духовни ауторитети, потоњи архиепископи и патријарси, стасали су унутар хиландарског манастира. Никодим, хиландарски игуман (1312–1316) и архиепископ српски (1317–1324), а потом и игуман Гервасије (1317–1336), организују преводе Јерусалимског типика. Промена типика је у великој мери утицала и на књижну продукцију у наредним

[107] Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 86. Раније је Аксинија Џурова изнела став о функционалној улози орнамента у рукопису, као орјентира за сналажење у тексту. Уп. Джурова, *За орнамента в българските ръкописи*, 22.

[108] Стојановић, *Записи и натписи* I, 13, бр. 26

[109] Давидовић, *Средњовековни ћирилички скрипторијуми*, 42–43.

[110] У својој докторској тези Милена Давидовић је осликала мапу скрипторијума везаних за црквена седишта у којима постоје јасни подаци или назнаке постојања писарске делатности током 13. и почетком 14. века. Поред Рашке епископије мањи или већи писарски центри постојали су у Жичкој епархији са Студеницом, Зетској епархији и Архиепископији у Пећи. Уп. Давидовић, *Средњовековни ћирилички скрипторијуми*, 47–52.

деценијма. За потребе Српске цркве преведен је *Никодимов типик*, СББ 402(6).[111] Други је *Романов типик* данас у Берлину, SBB Ms. slav. Wuk 49, преведен и написан у Хиландару по налогу и старањем игумана Гервасија, 1331. године, руком монаха Романа. Оба устава су превод Јерусалимског типика, с тим што је, како наводи Лазар Мирковић, „Никодимов типик јерусалимски устав цариградског типа, а Романов типик је јерусалимски устав светогорског типа са месним светогорским особинама".[112]

Овим уставима ударен је темељ литургијској реформи, која је подразумевала често нове преводе са пречишћених грчких предложака, или кодификацију постојећих словенских текстова. У склопу насталих промена мења се структура богослужења, што изискује и другачије уобличене рукописе и потребу за новим текстовима. Неке књиге престају да се исписују као самосталне, што је случај са паримејником, чије се паримије уклапају у богослужбене књиге – минеј и триод. Реформа је обухватила и учесталије превођење текстова византијске књижевности.[113]

Поменути монах Роман исписао је, 1337. године, за игумана Арсенија, *Изборно јеванђеље*, чије одмерено ликовно уобличавање страница са деликатном орнаментиком најављује појаву једног броја хиландарских калиграфа, чија ће делатност обележити трећу четвртину 14. века. Игуман Арсеније био је веома поштован од краља Душана, будући да је за време његовог руковођења Хиландаром, манастир од српског владара добио десет даровних повеља.[114] Арсенијев ученик је био Исаија, велики духовник који је имао изузетан утицај на многе процесе и збивања на Светој Гори и шире.[115] Све ово указује на духовну климу на Атону уочи њеног уласка у састав српске државе. Проширења Српског царства на Халкидики, а тиме и Свету Гору, довело је јачања српског монаштва, па су духовни предводници, а некад и сам светогорски прот, били Срби.[116]

Новонастале околности довеле су до значајних промена и у књижној продукцији, јер се српски рукописи сада, поред Хиландара, исписују и у другим светогорским манастирима. Тако је у Лаври Светог Атанасија, најстаријем и првом у хијерархији међу светогорским манастирима, исписано *Четворојеванђеље цара Душана*, Хил. 15, у склопу процеса „исправљања књига". О томе је остављено непосредно сведочанство у запису на л. 6^{v} где неименовани писар наводи да је Тетрајеванђеље исписано од извода манастирских, дакле рађен је нов превод и на на крају додаје : И хотєн прѣписовати да не дрꙋзнеши развращати на свое хотѣнне, нь пиши такоже wбрѣтаеши, поиже нашь родь раз'вратили соꙋ многе книгы не вѣдоꙋще силоꙋ єзыкоꙋ гр'ьскомоꙋ. [117]

Цар Душан се посебном приљежношћу старао не само о српској Лаври, већ и о другим манастирима, са чијим се невољама упознао током боравка на Светој Гори. Под његовим покровитељством обновљен је стари манастир Пантелејмон (Стари Русик), а посао обнове био је поверен старцу Исаији. Поновно успостављање манастира, између осталог, обухватало је и обнову књижног фонда потребног за одвијање богослужења. Тако је

[111] Сачуван је данас само преко фотографија које је наручио Лазар Мирковић, будући да је оригинал уништен у бомбардовању Народне библиотеке у Београду 6. априла 1941. Уп. Стојановић, *Каталог Народне библиотеке*, 113; Ђ. Трифуновић, *Фотографије ТИПИКА*, 02.
[112] Мирковић, *Романов типик*, XLVI.
[113] Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 165–166.
[114] Трифуновић, *Писац и преводилац инок Исаија*, 8.
[115] Трифуновић, *Писац и преводилац инок Исаија*, 7–13.
[116] Живојиновић, *Јеромонах Доротеј – игуман манастира Хиландара и прот Свете Горе*, 382–386.
[117] Богдановић, *Каталог*, 58.

„повељењем“ старца Исаије монах Григорије исписао српскословенско *Четворојеванђеље*, Хил. 11, за манастир Пантелејмон.[118]

Са друге стране хиландарски скрипторијум није подразумевао само онај унутар манастирских зидина, већ је у ширем смислу обухватао келије, пиргове и испоснице где су се монаси повлачили на молитву. Тамо су поједини калуђери налазили мир потребан за исписивање рукописа. Нарочит узлет писарске делатности у хиландарском скрипторијуму одвијао се током треће четвртине 14. века, када стварају изузетни калиграфи и илуминатори.[119]

Са светогорских извора потичу и српскословенске књиге настале у још једном значајном манастирском и духовном центру. У последњим деценијама 14. века српски монаси властелинског порекла, Герасим Бранковић и Антоније Багаш, започели су обнову манастира Светог Павла. Први игуман манастира био је Антоније који се старао о обнављању и проширивању књижног фонда. У склоп манастира ушле су келије и скитови познати по својој преписивачкој делатности.[120] Можда је на избор овог манастира утицала и чињеница да је својевремено, средином века, у некој од светопавловских испосница боравио старац Исаија.

Наведени подаци осветљавају само делић културне и духовне климе унутар које су обликоване, исписиване и декорисане најлепше књиге писане српскословенским језиком. Хиландарска збирка рукописа и данас представља ризницу јединствених споменика насталих од почетка 13. века, па кроз наредне векове, иако је велики број књига нестао током похара, пљачки и пожара. У данашњем фонду једнан број рукописа чине они исписани на Светој Гори, а има и кодекса који су стицајем разних околности доспели у манастирску збирку. Поједине књиге су прилагане као уздарје манастиру, за шта је изузетан пример *Изборно јевнађеље великог војводе Николе Стањевића*. Са друге стране многи вредни споменици произашли из тог светогорског писарског центра, данас се чувају у фондовима и збиркама широм света. Српскословенске књиге светогорске провенијенције су у великој мери упоришне тачке за изучавање орнаментике у разматраном временском оквиру.

Значајан српски духовни центар постојао је при Митрополији у Серу, током три деценије, док су тамо столовали српски митрополити, почевши од Јакова. За њега је расодер Калист исписао *Четворојеванђеље*, једну од најлепших сачуваних књига писаних српскословенским језиком. Кодекс је према сведочанству самог писара, настао у цркви Светих Теодора при митрополији. О томе колики је значај митрополит Јаков придавао књигама, говори податак да је наручио и даривао један број кодекса синајском манастиру, али није извесно где су ти рукописи исписани.[121] После његове смрти у Серу је столовао митрополит Сава, а потом Теодосије. По налогу митрополита Теодосије старац Исаија превео је спис Псеудо-Дионисија Ареопагита.[122] Исаија је био савременик спора око исихастичког учења, разрешеног на сабору у Цариграду 1351. године у корист Григорија Паламе и исихаста. Палама и други исихасти боравили су на Светој Гори, где је природно дошло до повезивања са српским монасима. „Овако природна веза учених исихаста и

[118] Богдановић, *Каталог*, 57.
[119] Богдановић, *Каталог*, 22–23; Мано-Зиси, *Хиландарски писари*, 389–395.
[120] Пузовић, *Библиотека манастира Светог Павла*, 46–47.
[121] Даривана су два Триода (посни и цветни) у којима је сачуван запис са поменом још три књиге. О овоме више, са подацима могућим местима исписивања и писарима. Уп. Давидовић, *Српски скрипторијум у Серу*, 75–79.
[122] Трифуновић, *Писац и преводилац инок Исаија*, 28–29.

српског монаштва дала је нове снаге и полет преписивачком и нарочито, преводилачком раду".[123]

После смрти цара Душана владавину је преузела царица Јелена (монахиња Јелисавета), а потом деспот Угљеша. Старац Исаија је за жену деспота Угљеше исписао псалтир о чему постоје посредна сазнања.[124] Угљешина сестра са ћеркама била је сахрањена у манастиру Светог Јована Претече на Маникејској гори недалеко од Сера. Овом манастиру цар Душан је оставио богате прилоге, па је као један од ктитора представљен са породицом на фресци ове светиње. Није искључено да су, поред Сера, српске књиге биле исписиване и у овом манастиру. У близини Сера се налазио и Рилски манастир, који је обновио српски војвода Хреља Охмућевић за време управе овим подручијем. У њему је 1361. године монах Симеон исписао Четворојеванђеље на српскословенском језику.[125]

Политичке околности и исихастички дух условили су да се на простору Свете Горе и њеном залеђу у периоду до слома царства, развије посебна духовно-културна клима у којој је превођење и исписивање књига била једна од доминантних делатности. Иако није сачуван велики број писаних споменика, ово што знамо пружа нам значајне податке. У личности старца Исаије, духовника, исихасте, преводиоца, писара, књижевника сублимиран је духовни амбијент овог доба и простора. О духовној снази старца Исаије говори и податак да је он имао значајан утицај приликом превазилажења раздора између Српске и Цариградске цркве 1375. године.

На матичним просторима српске средњовековне државе, жива преписивачка делатност током 14. века одвијала се у Пећи, као архиепископском средишту, и у манастиру Дечанима. Збирке ових манастира су до данас сачуване у одређеном обиму, за разлику од многих других манастирских фондова о чијем постојању имамо само фрагментарне податке. Значајан скрипторијум је морао постојати у Светим Арханђелима код Призрена, где су писари Пријак и Никодим Мрчета 1387. године написали *Хронику Георгија Амартола*, Пантелејмон 17, дело са изузетном илуминацијом. Никодим Мрчета је препознат и као главни писар једног дечанског *Минеја*, Деч. 101.[126] Иако фонд овог манастира није сачуван, ретки подаци нам сведоче о постојању продуктивног скрипторијума у средњем веку, какви су постојали и у другим великим манастирима или црквеним средиштима. Таква је била Липљанска епископија са седиштем у Грачаници, чије рукописне књиге су временом расуте и изгубљене.[127]

Писарски центри постојали су унутар владарских или властеоских дворова, али су о њима сачувани оскудни подаци. Разлог лежи у чињеници да су дворови владара или властелина мењали своја седишта или су кратко постојали, тако да се ни писарски центри унутар њих нису могли развити као у манастирима који су имали вишевековни континуитет. Постоје сведочанства у виду записа о постојању писарске радионице у Борчу у Дреници на Косову, током пете деценије 14. века, где је била баштина севастократора Бранка Младеновића.[128] У *Псалтиру*, BAR Slav. 205, исписаном за њега, писар Јован Богослав на

[123] Трифуновић, *Писац и преводилац инок Исаија*, 26.

[124] Запис на крају *Сарајевске крмчије*, не односи се на овај препис, већ на изгубљени *Псалтир* о коме је реч, где је старац Исаија написао посвету деспотици Јелени, да би се на крају потписао тајнописом у исихастичком духу. Уп. Давидовић, *Средњовековни ћирилички скрипторијуми на Балкану*, 83–84.

[125] Давидовић, *Средњовековни ћирилички скрипторијуми на Балкану*, 83–84.

[126] Цернић, *Писари Грачаничког (Липљанског) пролога – минеја*, 134–135.

[127] Давидовић, *Средњовековни ћирилички скрипторијуми на Балкану*, 119–125.

[128] Бранко Младеновић је био племић из времена краља и цара Душана, касније и севастократор, који је на управу добио Охрид са околином, где је столовао до 1365. године. Уп. Шуица, *Немирно доба српског средњег века*, 24.

крају наводи да је исписан у Борчу 1346. године.[129] Други писар, Алекса граматик, исписао је Четворојеванђеље, НБКМ 470, „оу жопє Борьчи под град(о)мь Борьчемь“ , неколико година раније, 1342. године.[130] У Минеју за мај из старе збирке Народне библиотеке, НББ 177(155), стајао је запис писара грешног Николе о томе да је књигу написао „под Борчом градом“ коју је приложио „в храм Архангела Михаила“ .[131] Баштинска црква породице Бранка Младеновића и потоњих Бранковића, у Дреници на Косову, била је посвећена Светом арханђелу Михаилу. Она се поред наведног записа помиње и у две повеље.[132] Неизвесна је тачна убикација писарског центра у коме пишу три писара, али постоји вероватноћа да се она налазила при властелинском двору Бранковића.

Није био редак случај да припадници ојачале властеле подижу манастире, у чијим оквирима су спонтано настајали писарски центри, ради снабдевања књигама новоподигнуте цркве. Упечатљив је пример војводе Јована Оливера, оснивача манастира Леснова, у коме је писар Станислав написао *Минеј* и оставио запис о томе.[133]

После слома царства писарска делатност наставила се нарочито на Светој Гори, али и у централним српским крајевима државе кнеза Лазара, а потом и током владавине његових наследника. Средиште српске државе померало се на север, што је условило подизање нових цркава. Новоподигнуте задужбине у моравској области, почевши од Лазаревих задужбина у престоном Крушевцу и манастира Раванице, имале су у својим оквирима засигурно живу писарску активност. Посебан импулс духовном животу у периоду Лазареве владавине и касније дали су синаити – исихасти, који су бежећи од турског зулума прибежиште нашли у српским крајевима. „Лазарева Србија отвара врата светогорској духовности тога времена. Монаси – исихасти, Срби, Бугари и Грци, настањују се у пределима источно и западно од Мораве, доносећи са собом књиге и једну нову, реформисану писменост, а уз то и једну филозофију духовног живота која ће ванредно оснажити православну самосвест српског народа“.[134] Делатност новопридошлих монаха – исихаста је, између осталог, била усмерена на преписивачки и књижевни рад, који се одвијао у обновљеним или новоустановљеним манастирима у којима су боравили. О књижевном раду говоре дела Ромила, Григорија Синаита Млађег и Јоасафа.[135] Исихастичке идеје присутне су и касније. Препознају се у делу Григорија Цамблака, који је почетком 15. века дошао у Деспотовину где је, боравећи у Дечанима, између осталог, саставио Житије и Службу Светом Стефану Дечанском.[136]

За време владавине књигољубивог деспота Стефана Лазаревића Србија се културно и духовно развијала. Његова склоност према писаном стваралаштву се огледала како у књижевном раду, тако и о старању да обезбеди књиге, те постоје индиције да је на његовом двору постојала богата библиотека. Непосредно сведочанство оставио је Инок из Далше, који је на позив деспота Стефана дошао са Свете Горе у Деспотовину да би писао књиге.[137]

---

[129] Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, 99; *Српско уметничко наслеђе на Косову и Метохији*, 331 (Милорадовић, *Псалтир Бранка Младеновића*).
[130] *Описъ НБКМ* Т. 2, 15.
[131] Стојановић, *Стари српски записи и натписи* II, 405, бр. 4.185; Стојановић, *Каталог Народне библиотеке*, 54, бр. 177; Станојловић, *Архитектонске заставице*, 294 (нап. 29).
[132] Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, 188.
[133] Рукопис је био део фонда старе Народне библиотеке, НББ 191 (62): Стојановић, *Записи и натписи* I, 31, бр. 73–76; Стојановић, *Каталог Народне библиотеке*, 58–59, бр. 191.
[134] Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 97.
[135] Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 202.
[136] Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 204–208.
[137] Шпадијер, *Радослављево јеванђеље*, 7.

Писарев запис сачуван је у фрагменту *Радослављевог јеванђеља*, чије минијатуре сликара Радослава и текст исписан иноковом руком сведоче о велелепности овог споменика. Жива преписивачка делатност постојала је за време деспотовине унутар манастира Ресаве (Манасије) и на ширем простору ресавске области у манастирима и црквама. До данас се није сачувала ниједна аутохтона збирка манастира на моравско-ресавском простору, а ни из периода владавине Ђурђа Бранковића. Ове области су током векова стално биле на удару освајача, тако да су, поред осталог, књижни фондови великим делом уништени. О значају и велелепности ових споменика данас нам сведоче ретки сачувани примерци кодекса или рукописних фрагмената.[138]

Да би се разумео процес настанка књиге у средњовековној српској држави, значајно је разумети духовну и кулутурну климу о чему је претходно већ било речи. Носици посла били су писари чије слојевито образовање је било неопходно. „Српски писари су по правилу били на истом ступњу образованости на коме су се налазили и византијски писари“[139] примећује Димитрије Богдановић, а касније наводи да „се у средњем веку и код нас, и у осталој европској култури, не прави ни битна разлика између писара и писца, између преписивача и књижевника“.[140] Може се додати да су они најчешће били и илуминатори. Посебни ликовни уметници су у појединим случајевима радили илуминацију књиге, пре свега фигуралне представе, али то је био више изузетак него правило.

Скрипторијуми су били места на коме су боравили најумнији људи једног доба. Управо у писарским радионицама стасавали су нови нараштаји писара, књижевника, преводилаца и илуминатора. Зна се да су манастири били места образовања у средњем веку, те се вероватно велики део образовне делетности одвијао унутар скрипторијума. Динамика унутар писарских средишта, по свему судећи, није реметила молитвену и духовну усредсређеност писара. У ретким сачуваним записима они унижавају своју улогу у процесу настанка кодекса, наводећи често да се њиховом руком књига „исписала“.[141] Дакле, они су само оруђе Светог Духа чијим вођењем изводе подухват писања. Исто тако познато је да су се неки од писара осамљивали у испосницама и келијама да би у миру могли да се посвете уобличавању књиге, често доживљавајући тај посао као својеврстан молитвени подвиг.

[138] Давидовић, *Средњовековни ћирилички скрипторијуми на Балкану*, 162–173.
[139] Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 35.
[140] Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 39.
[141] Навешћемо неколико примера из записа. У Шишатовачком апостолу, БСП 322, из 1324. године писар Дамјан наводи: „Сни апостоль написа се ... роукою оубогаго и многогрѣшнаго чрьноризьца Дамиана... “; у Оливеровом минеју, НББ 191(62), из 1342. године писар Станислав истиче: „Писа же се книга сиа ... рѫкою многогрѣшнаго Станислава“, док у Књизи царства, ННБ 1/106,15 (6), из 1418. године писар Доситеј записује: Прѣведе же сїа книга ... писа се сїа книга... “ наводећи када и где је књига написана, да би тек на крају поменуо своје име „ ...ѡкаанѣнаго Досиѳеа ... “. Уп. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* I, 24 (бр. 54), 31 (бр. 75), 72 (бр. 224). Писари користећи епитете уз своје име (многогрешни, убоги, смерни, окајани, недостојни итд.), указују на смирење и унижење којим гледају на свој удео у творењу књиге.

Материјал и прибор за писање и илуминацију

Током средњовековног периода, материјали и прибор за писање се нису много мењали. Највећа промена била је прелазак са пергамента на хартију. Иако је овај процес текао постепено, током треће четвртине 14. века хартија је преовладала као материјал за формирање кодекса.

Уобличавање кодекса је био дуготрајан процес, који је захтевао низ занатских вештина, нарочито у периоду када је за израду листова коришћена кожа. Постојала је извесна разлика у начину припремања пергамента у оквиру западних скрипторијума и праксе које је негована унутар преписивачких центара Ромејског царства. Док је пергамент на западу имао уједначену структуру којом се добијао танак и флексибилан лист, једноличне беле боје, дотле је пергамент на истоку другачије изгледао. Листови грчких рукописа били су жућкасте или сиве боје, нешто дебљи, што је могло условити деформације. Глатке површине су изгледале као да су прекривене сјајним премазом. Боје су пријањале на овакву подлогу, али нису продирале дубље што је касније узроковало оштећења у виду осипања колорисаних површина.[142]

Будући да су српске књиге у средњем веку настале унутар византијског културног круга, вероватно се и занатски начин формирања кодекса, у шта спада припрема пергаментних листова, одвијао на сродан начин. Коришћена је кожа различитих животиња, телећа, овчија, јагњећа, свињска, ређе коњска или магареће, а некад и коже дивљих животиња попут зечије или срнеће. Обрада пергамента био је посебно захтеван процес, у оквиру кога је кожа чишћена, полагана у креч, испирана, растезана на раму, сушена, трљана заобљеним или назубљеним ножем, како би се добила глатка површина.[143] Постојала је разлика међу две стране коже, где је она са које је скидана длака била тежа за обраду. Начин припреме пергамента донекле се разликовао у зависности где се и за кога исписивала књига, па је тако најбољи пергамент био танак и углачан у тој мери, да се губила разлика између две стране коже. Листови припремани за извођење минијатура и илуминације могли су бити додатно обрађени избељивачима као што су креда, кречно млеко или везивима, попут јајета и брашна. Када је кожа припремљена, приступало се пресавијању и сечењу, чиме су формиране свешчице.[144] Од једне коже, у зависности од њене величине, али и од величине свешчице, могло се добити четири или осам листова. За један кодекс су, према томе, биле потребне коже више десетина или стотина животиња.

Писању се приступало када су направљене свешчице. Оне су садржале углавном четири пресавијена листа чиме су се добијале свешчице од осам листова – кватернион или тетрада, али су могле бити и мање и имати шест или четири листа – тринион или бинион.[145] Свешчице су потом нумерисане, тако што је истом бројном ознаком обележена ректо страна првог и версо страна осмог, односно последњег листа.[146] Листови су потом били шпартани,

---

[142] Док за начин производње пергамента у западним скрипторијумима постоје сачувани приручници, за грчке рукописе постоји много мање извора. О разликама у припреми пергамента, досадашњим истраживањима грчких књига у овом домену, као и испитивањима појединих грчких кодекса из Московских збирки, применом физичко-хемијских метода. Уп. Мокрецова и др., *Материалы и техника византийской рукописной книги*, 20–25.

[143] Неке од поступака за припрему пергамента за писање и сликање доноси Вера Радосављевић. Уп. Радосављевић, *Техника старог писма и минијатуре*, 338–341.

[144] Џурова, *Въведение в славянската кодикология*, 46–47, Фиг. 10–12.

[145] Џурова, *Въведение в славянската кодикология*, 79–80.

[146] У средњем веку странице и листови нису били обележени већ само свешчице. Уп. Шпадијер, *Живот са књигом*, 453.

да би се добили једнаки редови за писање. Овим поступком је позициониран блок у коме ће се исписивати текст. Блок на листу није био смештен у средину, већ је био померен горе лево, тиме што је најмања маргина била унутрашња, затим је горња била нешто шира, потом бочна још шира, да би највећи простор био остављен за доњу маргину. На њој су се остављале белешке или исправке у тексту, док су се на бочној маргини писале маргиналне ознаке и упутства за лакше сналажење унутар састава.

Текст се писао у неповезаним свешчицама, које су потом биле прошиване појединчано, па слагане и шивене за повез. Повез српских средњовековних књига је био сачињен углавном од дрвених дашчица пресвучених дебљом кожом. Декорација је извођена печатима утискиваним у кожу техником слепог отиска, унутар поља која су добијена шпартањем. [147]

Од средине 14. века пергамент поступно замењује хартија. Нови материјал је умногоме олакшао поступак формирања кодекса. Папир се набављао из италијанских радионица посредством трговачких веза, које су у средњем веку углавном ишле преко Котора и Дубровника. Свака мануфактура за израду хартије, имала је свој жиг остављан специјалним поступком приликом прављења папира, који се могао видети окретањем ка светлости.[148] Ова обележја – филиграни, су од великог значаја данас, јер се на основу њих датирају рукописне књиге за које не постоје подаци у виду записа писара.

За сам поступак писања текста било је потребно мастило и инструмент за писање. Прављење мастила представљало је посебну занатску активност која се преносила унутар писарских центара. Некада су рецепти за мастила били записивани. Бројни рецепти и начини за добијање различитих боја мастила сачувани су у западноевропским, грчким или староруским приручницима.[149] Пигментима различитих боја додавана су разноврсна везива како би се направила компактна маса и чиме би се писан текст и илуминарани делови држали за подлогу. У ту сврху коришћено је беланце, гумиарабика, гума из воћних плодова и смола из четинара.[150] Добијање пигмената се разликовало у зависности од боје. Највише је било коришћено црно или мрко мастило којим су исписиване књиге, а потом и црвено које је могло бити различитих нијанси у зависности од процеса добијања пигмента. Црвеном бојом су истицани наслови или делови текста, иницијали, а често су њиме цртани и орнаментални мотиви.

Током хемијског испитивања узорака српских рукописних књига Вера Радосављевић дошла је до закључка да су „српски ћирилски рукописи писани гвожђевим танинским мастилима“, ретко су коришћена мешана мастила са угљеником или индигом, док је као везиво најчешће коришћена гума.[151] Танинска мастила су добијана најчешће из шишки са храста и другог сродног дрвећа.[152] Поред тога, коришћена су и угљеникова мастила, добијана угљенисањем различитих сировина и сепија добијана из кесе сипе.[153] Разнобојни пигменти могли су бити неорганског порекла, добијени најчешће од различитих минерала и природних хемијских елемената или пак органског порекла од разноврсних биљних или животињских материја. Црвено мастило се често правило од минерала цинобера (сумпор-

[147] Јанц, *Кожни повези*, 27–29.
[148] Јанц, *Књига*, 343–343; Джурова, *Въведение в славянската кодикология*, 55–56, 80 (Фиг. 396).
[149] О сачуваним средњовековним приручницима: Харисијадис, *Прилог проучавању српских типика за израду мастила*, 210–214; Радосављевић, *Техника старог писма и минијатуре*, 14–27.
[150] О биљним и животињским везивима. Уп. Радосављевић, *Техника старог писма и минијатуре*, 305–334.
[151] Радосављевић, *Техника старог писма и минијатуре*, 487.
[152] Јанц, *Књига*, 344; Радосављевић, *Техника старог писма и минијатуре*, 36–37.
[153] Радосављевић, *Техника старог писма и минијатуре*, 31–35, 53–54.

сулфида), чија боја се кретала од јарко црвене до наранџасте.[154] Органско црвено мастило, почев од 14. века, добијало се од екстракта коре одређених врста дрвећа[155] или екстракцијом из разних других биљака.

За илуминацију су коришћене различите боје. За израду раскошне орнаментике значајна је плава боја. Пигмент за интензивну нијансу плаве боје – ултрамарин, прављен је од природног минерала лазурита или лапис лазулија.[156] Често је за израду плавог пигмента коришћен и азурит, природни базни карбонат бакра[157] или индиго.[158] Зелена боја је добијана од малахита као једињења бакра или од зелене земље, која је била природна минерална боја.[159] Окер жута боја је распрострањена у природи у виду хидратисаног оксида гвожђа. Аурипигмент или арсеникон је минерал из природе присутан у вулканским областима, од кога се добијала лепа жута боја, често коришћена за илуминацију.[160] Жути пигмент је прављен и од различитих биљака, као што су шафран, катанац или корен куркуме.[161] Понекад је за илуминацију коришћена и љубичаста боја, добијена од специјалне врсте пужева, која је била веома цењена, док је скромнија варијанта био лакмус добијан од лишајева.[162] Боје су некада могле бити и помешане, па је комбинацијом плавих и жутих пигмената добијана зелена, а мешањем црвених органских и плавих минералних пигмената настајале су нијансе љубичасте.[163]

За богато уобличене књиге употребљавано је злато. Оно се користило за илуминацију, понекад за писање, за шта постоје примери међу грчким рукописима. Злато је могло бити у листићима, наношено сечењем и лепљењем на подлогу, а могло се претворити у прах да би се мешавином са везивом добила боја као свака друга.[164] У једном српском Зборнику са краја 17. века из Библиотеке Српске Патријаршије сачувани су рецепти за справљање и наношење злата.[165]

Прибор за писање и илуминацију наших књига у средњем веку се у великој мери поклапа са оним коришћеним за уобличавање грчких рукописа.[166] Писаљка којом су писали средњовековни писари је, према ликовним представама, најчешће била каламус. О томе, али и о другим предметима коришћеним у поступку писања једне књиге, сведочанства се налазе на представама јеванђелиста на фреско сликарству и минијатурама. Они су углавном

[154] Мокрецова и др., *Материалы и техника византийской рукописной книги*, 31.
[155] Најчешће дрвећа фамилије Caesalpiniaceae, које је расло на подручију Јужне Америке. Уп. Радосављевић, *Техника старог писма и минијатуре*, 90–91, 487.
[156] Мокрецова и др., *Материалы и техника византийской рукописной книги*, 32–33; О прављењу темпере: Радосављевић, *Техника старог писма и минијатуре*, 144–145.
[157] Радосављевић, *Техника старог писма и минијатуре*, 128–148; Мокрецова и др., *Материалы и техника византийской рукописной книги*, 32–33.
[158] Радосављевић, *Техника старог писма и минијатуре*, 151–155.
[159] Радосављевић, *Техника старог писма и минијатуре*, 171–175.
[160] Радосављевић, *Техника старог писма и минијатуре*, 213.
[161] Јанц, *Књига*, 344; Радосављевић, *Техника старог писма и минијатуре*, 217–227.
[162] Радосављевић, *Техника старог писма и минијатуре*, 232–235.
[163] О мешавинама боја. Уп. Радосављевић, *Техника старог писма и минијатуре*, 358–362; Мокрецова и др., *Материалы и техника византийской рукописной книги*, 35–37.
[164] Радосављевић, *Техника старог писма и минијатуре*, 252–254.
[165] Трифуновић, *Стари српски рецепти*, 298–300.
[166] Јанц, *Прибор за писање у средњовековној Србији*; Јанц, *Књига*, 344; Податке и студије о писарском прибору у средњовековној Србији сабрао је Зоран Ракић у књизи о српској минијатури 16. и 17. века. Уп. Ракић, *Српска минијатура XVI и XVII века*, 29–30 (нап. 35).

изображавани у тренутку када започињу писање јеванђеоског текста и често су пред њима представљани предмети потребни за овај посао.[167]

Каламус је прављен од сушене трске која је препарирањем добијала чврстину. Њиме је писано док се врх не би истањио или поломио, па би се потом специјалним ножем трска поново косо засецала. Јеванђелиста Лука се некада слика како засеца трску. На овај начин светитељ је представљен на минијатури у *Изборном јеванђељу монаха Романа* и у *Четворојеванђељу патријарха Саве*. На грчким минијатурама писари су, поред каламуса, сликани како пишу пером. Она су вађена из репа или крила великих птица: гуске, лабуда, ћурке, да би се потом посебним методама припремила и наоштрила.[168] Код нас на ликовним представама јеванђелиста, нису уочене писаљке у виду пера што не значи да нису биле коришћене. За колорисање и сликање илуминираних делова, употребљаване су различите четкице прављене често од длака из репа куне или веверице.[169]

За поменуто позиционирање блока текста и шпартање на страници, коришћене су алатке као што су шестар, лењир, хараксало,[170] различити ножеви и маказе. Интересантан предмет који је некада био представљен међу прибором у минијатурном сликарству грчких књига је ланчић са штипаљком чија употреба није до краја јасна. Штипаљке су могле држати листове тетраде заједно чиме је писање било олакшано.[171] Поред набројаног, писари су користили ампуле у којима је држано мастило, сипано потом у мање посуде – мастионице, одакле се узимало приликом писања. На минијатурама јеванђелиста, некада је представљен ормарић, на коме су стајали различити предмети, попут посуда за чување мастила у виду металне и стаклене ампуле или рога великих животиња.[172] Писару су били потребни и алати за исправљање грешака. Могао се употребити посебан нож за гребање текста уколико је писан на пергаменту, а користио се и сунђер којим се текст могао обрисати.

На фрескама и минијатурама јеванђелисти су приказани како текст исписију на коленима, док се предложак најчешће налазио на посебном сталку. Иако су јеванђелисти приказани како пишу на коленима, поставља се питање да ли је тако било у сталној и свакодневној пракси. Будући да се зна да је текст писан у свешчицама, које су накнадно повезиване у кодекс, тешко да су стотине страница исписане најчешће уједначеним писмом, скриптори успевали да изведу држећи пергамент или хартију на крилу. Постоји могућност да су имали неки подметач од тврдог материјала или су, што је највероватније, листове држали на столу или на некој другој тврдој подлози. Припрема листова у виду шпартања редова, није могла бити извођена на крилу, будући да су за тај посао морале бити коришћене обе руке. Сликане представе указују да су прибор и мастионице стајали на посебним комодама, док је предложак имао специјални висок сталак. Чак и да је писање било извођено на крилу, готово је немогуће замислити да су на тај начин уметници успевали да реализују цртање, колорисање и сликање минијатура или заставица. Уколико је, на пример, коришћен

[167] Ђорђевић, *Представе прибора за писање и опрему књиге*, 306–307, сл. 1–2.
[168] Мокрецова и др., *Материалы и техника византийской рукописной книги*, 27.
[169] Радосављевић, *Техника старог писма и минијатуре*, 350–352.
[170] Хараксало, тупо сечиво за повлачење линија, могло је бити метално или од кости, а чинили су га сечиво (кришкасто или у виду точкића) и дршка. Уп. Ђорђевић, *Представе прибора за писање и опрему књиге*, 309.
[171] Ђорђевић, *Представе прибора за писање и опрему књиге*, 310; Мокрецова и др., *Материалы и техника византийской рукописной книги*, 26.
[172] Мокрецова и др., *Материалы и техника византийской рукописной книги*, 27.

шестар или лењир за то су биле потребне обе руке, тако да су листови морали негде бити положени. Чвршћи ослонац је био згоднији и приликом сликања или колорисања четкицама илуминираних сегмената странице.

Поред описаног рада унутар скрипторијума, један број писара радио је по позиву. Они су са собом носили прибор у посебно направљеном спремишту – дивиту. Оно се састојало из два дела, једног већег за писаљке и мање преграде са отвором за мастила. Њега је писар држао под мишком, што је било најзгодније за брз приступ врха каламуса посуди са бојом. Немамо сведочанстава о томе како и да ли се у оваквим случајевима приступало орнаментисању или украшавању књиге. По свему судећи формирање декорисаних рукописа било је везано за скрипторијуме, с обзиром на чињеницу да је за потребе илуминације било потребно више прибора, различитих мастила и везива.

Заставице и иницијали – техника израде и њихови аутори

Начин извођења орнаменталних сегмената унутар српских средњовековних рукописа, можемо установити непосредним увидом или посредно, упознајући се са начином извођења илуминације у грчким кодексима, којима је у истраживањима посвећена већа пажња.

Већина илуминираних сегмената у српским средњовековним књигама извођена је цртежом, који је често био обојен. Иста мастила коришћена су за писање, цртање и сликање заставица и иницијала. Цртеж је сликан каламусом или пером, најчешће црвеним, смеђим или црним мастилом, да би се потом приступило колорисању за које су употребљаване различите боје наношене четкицама. Када је примењиван сликарски поступак различита је била техника наношења боја, које су тада аплициране у више слојева.[173] Сликана илуминација у нашим књигама је особена за раскошни стил, док је код већине рукописа илуминација извођена у виду колорисаног цртежа. У највећем броју случајева цртеж је извођен слободном руком. У другој половини 14. века чешће се јављају заставице за које су уметници користили прибор у виду лењира и шестара. Постоји могућност да су постојале схеме за поједине орнаменте, као што су чвор, ромбоидни прстен или круг, чијим су померањем низани мотиви. Исто тако има индиција да су у каснијем периоду постојале готове схеме за читаве заставе, које су се могле користити унутар једног скрипторијума, да би се различит утисак постизао другачијим колорисањем.[174]

Поступак израде је подразумевао на почетку одређивање положаја и облика заставе. Уколико је заглавље било уоквирено, прво су извођење контуре оквира или оквирне траке, да би се потом приступило рађању геометријских орнамената или цртању преплетно-биљних формација унутар њега. У неким случајевима заставе су остајале у цртежу. Колорисање се изводило углавном на сегментима позадине, чиме се основни необојен преплет истицао у први план. Орнаментални обрасци су у већини случајева били распоређивани у симетричним односима. Најчешће је поштована вертикална симетрија, где се од замишљене вертикале на средини орнаменти распоређују на обе стране, као у огледалу. У неким случајевима уочава се да илуминтор није добро проценио простор, или је пак био

[173] Радосављевић, *Техника старог писма и минијатуре*, 57.

[174] Претпоставку о постојању орнаменталних схема изнели су Светозар Радојчић и Зоран Ракић: Radojčić, *Stare srpske minijature*, 58–59; Радојчић, *Уметнички споменици манастира Хиландара*, 170; Ракић, *Српска минијатура XVI и XVII века*, 38–40, 42; Ракић, *Орнаментика Четворојеванђеља бр. 25 и Триода бр. 24*, 169; Ракић, *Квадратне заставе*, 152.

невешт, па принцип симетрије није испоштован. Постоје ретки примери застава, где су декоративни мотиви несиметрично склапани, што је могла бити складна композиција уколико је изведена према унапред замишљеном обрасцу.

Посебна техничка припрема и пажња поклањана је књигама са раскошном илуминацијом. Оне су пратиле процесе израде декорација преузетих из грчких кодекса. Начин уобличавања читавог рукописа и његово декорисање зависило је и од околности у којима се књига изводила и ко је био њен наручилац. Оне су могле условити колика ће пажња бити указана илуминацији: да ли ће бити припремног цртежа, како ће он бити наношен, редослед аплицирања боја, као и врсте пигмената и везива који ће бити коришћени.[175] Богатство рукописа се огледало и у коришћењу злата. Док је у западним кодексима од 12. века, златни лист постављан на дебелу рељефно истурену подлогу да би после био полиран, у грчким кодексима су златни листићи полагани директно на пергамент премазан слојем лепка.[176] Овакав начин аплицирања златних листића се готово извесно примењивао и приликом израде илуминације наших раскошних рукописа. Унутар грчких писарских центара украсе су радиле групе уметника. Тако су посебни илуминатори били специјализовани за извођење орнаментике, која је имала своја устаљена колористичка и орнаментална решења. Пример за то су различите варијације плавог цвета, распоређеног у симетричним односима.[177]

Доминантни флорални мотиви са затвореним или отвореним латицама, у виду разноврсних цветова, сасанидске палмете, различитих полупалмета, лотуса, пупољака, ређани су унутар мањих или већих заглавља најчешће у композиционим схемама, која су пратила начело симетрије. Раскошни орнаментални мотиви сликани су тако што је боја наношена у више слојева. Доминанирала је интезивна плава боја, са зеленим и црвеним сегментима, полаганим на златну позадину, чиме је стваран утисак извођења у техници драгоценог емаља.[178] У процес писања и декорисања богато украшених и калиграфски исписаних кодекса, вероватно је било укључено више личности. По свему судећи различите особе су исписивале и илуминирале књигу, а није искључено да је за израду орнаментике било ангажовано више уметника.

Личност илуминатора је могао био калиграф, односно писар, док је ређе орнаментику изводио посебан уметник. Код неких споменика се јасно може утврдити да се ради о једној личности, преме дуктусу писара, истој боји мастила за цртеж и текст. Са друге стране, некада су јасно уочљиве разлике у дуктусу и нијансама мастила писаних и цртаних сегмената, што указује да је илуминатор био друга личност. Приликом извођења орнаментике, дешавало се да различите особе обликују заставе и иницијале, што је најчешће значило да је писар током рада на тексту изводио почетна слова, да би уметник накнадно цртао или сликао декоративна поља на почецима састава. У овим случајевима начин обликовања иницијала заостаје за начином орнаментисања заглавља. Остављање простора за накнадно уобличавање застава, не може, међутим, увек да укаже на то да је писар остављао простор да неко други изведе украсе. Динамика рада на исписивању кодекса, могла је да услови да писар остави простор за заглавља, која је планирао да сам реализује по завршетку текста.

У записима писара се сасвим ретко помиње илуминирање и орнаментисање, које је у хијерархијском поретку заостајало за текстом. Личност примењеног уметника заслужног за

[175] Мокрецова и др., *Материалы и техника византийской рукописной книги*, 29.
[176] Мокрецова и др., *Материалы и техника византийской рукописной книги*, 45–46.
[177] Мокрецова и др., *Материалы и техника византийской рукописной книги*, 50.
[178] Мокрецова и др., *Материалы и техника византийской рукописной книги*, 54.

орнаменталне сегменте, излази из анонимности једино у случајевима када је јасно да је потписани писар уједно и илуминатор. Такав је случај са именима познатих хиландарских писара, који су уобличавали кодексе током друге и треће четвртине 14. века, о којима ће бити речи у раду. Два случаја где се у запису писара помиње украшавање књиге, јесу *Мирослављево јеванђеље* и *Четворојеванђеља серског митрополита Јакова*. У првом се у запису на крају књиге наводи „Азъ грѣшны Глигорие диѧк ....заставихъ сие ев(а)нг(є)лие златомь“[179] Григорије је један од два писара рукописа, који је исписао мањи део текста, али је његова главна заслуга било украшавање, што је он у запису и истакао. Наиме заставити златом је у ширем смислу подразумевало и писање и сликање златом.[180] У другом рукопису, Расодер Калист у делу записа на л. 293[v] *Четворојеванђеља*, наводи, указујући на наручиоца кодекса митрополита Јакова „и оукраси єго ѩко н(є)бо сь звѣздами красно ѥс(ть), понаписанномѹ“[181] Могуће да потоња опаска указује да је рукопис украшен после писања.[182] Поред два наведена записа где се јасно говори о илуминирању кодекса, још у једном запису се може претпоставити да је писар узео у обзир декорацију књиге. У хиландарском *Изборном јеванђељу монаха Романа*, Хил. 9, из 1337. године, писар наводи: „...простите Ѓѡмана грѣшнаго таха инока, чртав'шаго сиѫь“. Ђорђе Трифуновић „чртати“ тумачи као преписивање књиге,[183] али постоји могућност да је овај глагол шире означавао поред писања и орнаментисање у техници бојеног цртежа, јер је за само исписивање чешће употребљаван глагол „написа“ или „исписа“.[184]

У приликама када се остављао простор за накнадно извођење заглавља, издвајана су углавном правоугаона поља изнад наслова, где није било међусобног уклапања. Такву структуру имале су готово све заставе у сачуваним раскошним српскословенским књигама, што сведочи о горе наведеној могућности. У појединим књигама место сачувано за заставицу остало је до данас празно. У српскословенском *Четворојеванђељу* из Библиотеке Честер Битија из Даблина, CBL W 148, заставе су нацртане само пред Јовановим текстом и садржајем, док су пред осталим саставима остављени празни простори за израду орнаментике. О овоме сведочи и пример из богато декорисаног *Апостола* из Државне библиотеке у Берлину, SBB Ms. slav. Wuk 47, где је само на л. 69 остављен простор за заставу остао непопуњен. Принцип остављања простора за накнадно извођење илуминације је примењиван и код грчких рукописа, где је понекад могао бити израђен само оквир, који је требало накнадано испунити.[185]

---

[179] Стојановић, *Стари српски записи и натписи* I, 3, бр. 6.
[180] Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, 87. Трифуновић, *Азбучник*, 2. изд., 91–92.
[181] Стојановић, *Стари српски записи и натписи* I, 38–39, бр. 103.
[182] Овакво мишљење је само условно, јер Ђорђе Трифуновић „понаписанномѹ“ преводи као „према написаном“. Уп. Трифуновић, *Инок Исаија*, 16–17.
[183] Трифуновић, *Азбучник*, 351.
[184] Станојловић, *Орнаментика рукописних књига монаха Романа*, 128.
[185] Слободан простор за заставу је остављен у Четворојеванђељу из лондонске Библиотеке Lambeth Palace, 528 A, насталом у 12. веку, на л. 71 пред Јеванђељем по Марку: https://ntvmr.uni-muenster.de/web/paratexbib/manuscript-workspace?docID=30071&pageID=1430 (приступљено 21.11. 2024); На почецима јеванђеоских текстова у рукопису Универзитетске библиотеке Duke, Clark MS 31, из 13. v, велика квадратна или правоугаона заглавља на л. 1, 42, 70 и 118 структуирана су повлачењем линија за оквирне траке. Уп. https://repository.duke.edu/dc/earlymss/emsgk01044 (приступљено 23.01. 2026.) Тетрајеванђеље из манастира Света Катарина, gr. 261, из 13. века на почецима Јеванђеља по Луки (л. 79) и Јовану (122) на месту застава има остављене само оквирне траке на којима су назнаке орнамента. Уп. https://www.loc.gov/resource/amedmonastery.00271079333-ms/?sp=82&st=image (приступљено 23.01. 2026.)

Илуминација је могла бити извођена и у току самог процеса писања где је прво нацртана или насликана застава да би се потом наставило са текстом. То је посебно видљиво код фронтисписа са текстом унутар њега, те је јасно да је прво изведена застава па се приступило уписивању текста. Исто тако, заставе код којих постоји степенасто увлачење са доње стране где су писане прве речи наслова, извесно су извођене пре текста који се уклапао према њима.

Када су иницијали у питању, они су најчешће били дело писара, јер је динамика текста изискивала да се прво уобличи велико почетно слово, да би онда редови пратили контуру слова. Ово је посебно видљиво код иницијала који су позиционирани у блок текста. Питање је како су извођени раскошни иницијали унутар рукописа који обилују декоративним почетним словима компонованим вештим сликарским поступком, као што су *Изборно јеванђеља Николе Стањевића*, Хил. 13 или *Литургијски свитак*, Хил. 3/II. Мање је вероватно да је сам калиграф изводио сложене иницијале. Могуће је да се у оквиру већих радионица, илуминатор укључивао само када треба да изведе украсно слово на почетку одређене текстуалне целине, да би писар онда наставио са својим радом.

ЗАСТАВИЦЕ

Развој орнаменталних мотива и њихових композиционих решења у разматраном времену пратићемо, пре свега, на основу заставица, које су после минијатура, биле најдоминантнији декоративни елемент у оквиру кодекса. Њихова функција била је истицање одређених текстуалних целина. У богатије орнаментисаним рукописима је приметна градација декоративних елемената, тако што су уводна поглавља истакнута мањим заставама, док се на почецима главних текстова налазе већа заглавља сложенијег украса.

Најрепрезентативнији кодекси су они са библијским текстовима. Пре свих то су четворојеванђеља и изборна јеванђеља, а затим апостоли и псалтири. У њима је највећа пажња поклањана квалитету како писма, тако и илуминације. Заставице су извођене најчешће на почетку сваког од четири јеванђеоска текста, а у оквиру јеванђелистара су наглашавале почетак одређених читања. У Псалтиру је био истакнут почетак првог псалма, некад почетак једанаесте катизме, а потом и последовање. У апостолима има примера где је свака текстуална целина (Дела апостолска, велики број посланица) била наглашена заглављем. У оквиру богослужбених књига најчешће су украшавани служабници и то почетак сваке литургије, док се заставе код октоиха, минеја и триода, уколико их је било, налазила најчешће само на почетку рукописа. Заглавља су се ређе могла наћи на почетку или унутар кодекса код типика, зборника и беседа светих отаца, светоотачке и монашке литературе. Сасвим су ретко украшаване богослужбене књиге попут требника. Од световне литературе у виду романа познати су примери илуминираних Александрида.

Разнородни облици и форме заглавља у српскословенском рукописном наслеђу, сведоче како о утицајима, нарочито из грчких кодекса, остварeним у избору мотива и облика, тако и о једном броју аутохтоних решења изведеним познатим мотивима склопљеним у оригиналне композиционе схеме.

Групе заставица издвојене су према основном мотиву у склопу декоративне површине. Један број градивних елемената има затворен геометријски облик, док другу групу застава испуњавају понављајући флорални мотиви или симетрични преплети са биљним завршецима. Будући да се овим приступом нису до краја прецизно могле систематизовати све заставе, обједињене су и групе по критеријуму облика и стила. Обликом су, у оквиру преплетно-флоралних застава, истакнуте специфичне групе правоугаоних, квадратних и лучних декоративних површина. Стилски су се издвојиле две групе. У првој су оне које су настале по непосредном узору на најраскошније рукописе Византијског царства, док су у другој групи сабране српскословенске књиге особеног украса, условљеног специфичним географским положајем простора Босне и Хума на коме су ови кодекси исписивани и илуминирани.

Заставице различитих облика, разноврсних правоугаоника, квадрата, лучних или степенастих форми некада су биле уоквирене, док је велики број оних у којима је оквирна трака изостала. Један број доминантиних заглавља у форми фронтисписа заузимао је целу страницу или њен већи део.

Оно што је заједничко највећем броју декоративних целина јесу вегетативни изданци ван оквира заставе. Они готово увек наглашавају углове разноврсних декоративних површина и могу бити у форми сасвим малих листића и пупољака, преко цветних или листнатих мотива на гранчици, па до великих грана са истоврсним изданцима свијеним на

различите стране. Од горњих углова мањи изданци се пружају најчешће дијагонално, ређе усправно, док се веће гране често свијају ка мотиву на врху заставе. Са доњих углова полупалмете или други биљни изданци се спуштају надоле, или се пак мањи биљни изданци пружају дијагонално. Код већих заглавља, нарочито раскошних, често се уз једну или обе бочне стране могу уздизати декоративне гране са великим стилизованим цветовима на врху. Овакав начин украшавања спољних углова заглавља био је присутан у илуминацији грчких рукописа, одакле се утицај пренео на наше књиге.[186] Најчешћи вегетативни изданци били су различити видови палмета и стилизованих цветних форми.

Посебни орнаментални склопови извођени су на врху декоративних заглавља. Најчешће је читава композиција била надкриљена крстом или вегетативном крстоликом формом. Некада је крст саздан од различитих сплетова трака. Исто тако одређени биљно-флорални орнамент могао је творити постоље крсту. Код мањих виђета и застава често је украс на овом месту изостао или је могао бити само у форми малених укрштених гранчица. У случајевима где декоративно поље има више испуста, на сваком се могла наћи одређна флорална структура. Око крста или крстоликих преплета стајао је често Христов тетраграм. Са страна су писари остављали криптограме углавном везане за значај и силу крста, док су изнад заставице, нарочито у периоду од прве половине 14. века, али и касније, могли бити молитвени записи.

1. Геометријски орнаментални мотиви и композиције

Током 13. века у илуминацији српских, али и шире јужнословенских рукописних књига доминантни су тератолошки украси, најчешће везани за иницијална слова. Чине их неприродно накалемљени биљни и животињски сегменти, који у складном сплету творе одређено почетно слово. Тератолошка орнаментика саткана од сплетова зооморфних, орнитоморфних и биљних мотива, може се издвојити као посебна целина у илуминацији српске средњовековне књиге. Током последње четвртине 13. века долази до извесне промене у илуминацији српских рукописа. Више се исписују четворојеванђеља у односу на изборна јеванђеља, што условљава потребу за осмишљавањем већег броја заставица. Међу њима чешће се појављују оне чији основни градивни елемент чине затворени геометријски мотиви чвора и ромбоидног прстена, а нешто касније и круга. Поред ових постојао је један број декоративних заглавља отворених преплетних структура, о чему ће бити реч у посебном поглављу. Овај прелаз се не може јасно дефинисати, јер како су се композиционе форме од геометријских мотива могле јавити раније, тако су се и заставице и иницијали са тератолошким особеностима јављале до дубоко у 14. век, а спорадично и у каснијим вековима. Период у коме тератолошки обрасци уступају место геометријско-преплетним композиционим решењима, поклапа се с временом владавине краља Милутина. Он је успоставио чврше везе са Византијом на свим пољима. Поменути мотиви чвора, ромбоидног прстена и круга, познати од раније у различитим видовима уметничког стварања као појединачни орнаменти, сада добијају специфичне форме, јер се појављују у низовима, творећи различите декоративне површине.

[186] Алисон Франц је у овкиру прегледа византијских орнамента издвојио један број угаоних орнамената. Уп. Frantz, *Byzantine illuminated ornament*, 68–69, Plate XXI–XXII.

На основу сачуване грађе, у прегледу развоја заставица за већину се може испратити развојни лук, али и неке правилности у њиховој класификацији. Постоје, међутим, сасвим особени примери, који стоје сами у хронолошком прегледу орнаментике српских споменика. То што се данас чине изолованим, не значи да је тако било и у време настанка када је било знатно више књига. Из тог разлога свака сачувана орнаментална целина значајна је на свој начин.

1.1. Чвор

Чвор као затворена геометријска форма, која се појављује у орнаментици српских књига чине два издужена, уска овала крстолико пресечена. Овај мотив познат шире и као соломонов чвор био је део орнаменталног корпуса многих култура и религија. Појављивао се у ранијим епохама, у различитим видовима уметничког стварања. Могао је бити представљен на подном мозаику, на тканини, урезан у зиду или насликан у рукописној књизи. Као део симболичког корпуса најчешће му се приписивала апотропејска улога, мада је могао имати и само декоративну функцију.[187] У оквиру источнохришћанске васељене мотив чвора је нарочито био присутан у ранохришћанским подним мозаицима базилика и приватних кућа. Кроз византијску уметност представљан је многим уметничким формама, као издвојен орнамент или као део шире композиционе схеме понављан у симетричним односима. Присутан као општепознат мотив у оквиру православног света појављује се и у нашим рукописним књигама. У најстаријим сачуваним српскословенским кодексима он стоји као издвојен мотив, док од краја 13. века чвор постаје градивни елеменат који формира сложене декоративне површине. Јављају се повезани низови чворова, који испуњавају различите, углавном степенасте заставице и фронтисписе.

У најстаријем сачуваном кодексу везаном за наше говорно подручије, глагољском *Маријином јеванђељу*, појавио се мотив чвора у виду иницијалног слова. На почетку Јеванђеља по Марку, на л. 44^{v} и на почетку Јеванђеља по Луки, на л. 78, на месту иницијала, стоји чвор у кругу, као издвојен орнамент окренут усправно (Репр. 1).[188] *Маријино јеванђеље*, писано глагољским писмом, настало је најкасније у 11. веку на српском говорном подручју, што је установљено филолошком анализом.[189] У једном од наших најстаријих сачуваних ћирилских кодекса – *Београдском Паримејнику*, НБС Рс 652, на оштећеном л. 9 сачуван је део иницијалног слова у оквиру чијег стабла су два мотива чвора постављена један изнад другог (Репр. 2).[190] Могуће је да их је било и више, али је велики део листа и иницијалног слова оштећен. Први пример уланчаних чворова сачуван је у најстаријем сачуваном српском *Четворојеванђељу*, Хил. 22, писаном у другој четвртини 13. века. На почетку Јеванђеља по Јовану на л. 149 стоји заставица, над левим ступцем текста, чији доњи део испуњава низ од четири повезана чвора (Репр. 3). Чворови су спојени тордираним тракама и додатно везани петљама за оквир.[191]

---

[187] Више о мотиву соломоновог чвора, симболици и распрострањености: Sansoni, *Il nodo di Salomone* 4–38; Erdeljan, Vranešević, *Eikōn and Magic, Solomon's Knot*, 100–101; Arribas, *El nudo de Salomón*, 2–24.

[188] Harisiadis, *L'enluminure des manuscrits glagolitiques*, 203, Fig. 16.
https://lib-fond.ru/lib-rgb/87/f-87-6/#image-203 (приступљено 23. 01. 2024)

[189] Трифуновић, *Ка почецима српске писмености*, 19; Грковић-Мејџор, *О формирању српске редакције старословенског језика*, 48.

[190] *Опис НБС*, 361–365; Максимовић, *Илуминација београдског паримејника*, 3; Јовановић-Стипчевић, *Београдски паримејник*, 7–9; *Београдски паримејник. Фототипско издање*, 9г.

[191] Богдановић, *Каталог*, 60.

Чвор се и у 13. веку може јавити у виду иницијалног слова као појединачан мотив. У *Литургијском свитку*, Хил. 16/IV,[192] из друге половине 13. века се, поред низа разнородних иницијалних слова, на једном месту налази диграма ѿ као усправно постављен чвор у виду омеге са малим т изнад њега (Репр. 4). Иницијално слово је могло бити састављено и од низа чворова, за шта се пример налази у једном *Требнику* са допунским саставима, РНБ Гиљф. 22, датираном у прелаз 13. у 14. век.[193] На л. 60^{v}, налази се иницијал слова І састављен од три одвојена сегмента у виду зеленог чвора у црвеном квадрату. Они су међусобно повезана небојеним, удвојеним тордираним тракама, провученом кроз чвор у виду ромба (Репр. 5).

Током последње четвртине 13. века заставице са мотивом чвора се учестало појављују у илуминацији српске рукописне књиге. Оне су најчешће степенасте структуре, испуњене повезаним мотивима неколико чворова. Од тог периода може се испратити развојни лук декоративних заглавља испуњених овим мотивом, чијим низањем се најразвијеније декоративне површине уобличавају до средине 14. века.

Пример мањих заглавља налази се у два, тачно датирана, рукописа из Руске националне библиотеке, писана по налогу црквених великодостојанственика. Један је *Изборно јеванђеље ђакона Болеслава*, РНБ Гиљф. 1, из 1284. године (Кат. 1),[194] писан по вољи рашког епископа Михаила. На самом почетку је степенаста заставица испуњена повезаним мотивима шест чворова (Репр. 6). Чворови су петљама везани за оквир. Оквир заставице је обојен плавом бојом, а позадина је жута. На степеницима су представе афронтираних птица са главама окренутим једна од друге. Над заглављем је писар оставио молитвени запис: ѡо г(оспод)и сп(а)си ѡо г(оспод)и поспѣш(и).[195] Слична претходној је заставица изнад насловног текста *Јеванђеља учитељног Константина Преславског* из 1286. године, РНБ Гиљф. 32 (Кат. 2; Репр. 7), с тим што је неколорисана и без орнитоморфних представа. Рукопис је настао по жељи архиепископа Јакова. Ова два споменика су упоришне тачке за даља разматрања, јер осликавају начин обликовања кодекса од стране најбољих калиграфа, који су свакако били ангажовани за исписивање и украшавање кодекса за високе црквене личности.

Са краја 13. века потиче једно *Четворојеванђеље са праксапостолом*, Хил. 52 (Кат. 6), у коме је на л. 2 сасвим мала, жуто уоквирена, застава са три неколорисана чвора истакнута тамнозеленом основом. Средишњи чвор је издигнут, чиме прави степенасту форму. Ови мотиви везани петљама за оквир, нису међусобно повезани, што је изолован случај (Репр. 8). Заставица исте основне структуре, саздана од три чвора, налази се на л. 88 у једном *Апостолу* из Софије насталом на прелазу векова, НБКМ 501 (Кат. 19). Ово заглавље је неколорисано, изузев црвеним мастилом испуњеног оквира и по једне петље у сваком

[192] Богдановић, *Каталог*, 58.

[193] Гранстрем, *Описание пергаменных рукописей*, 12; Мошин, *К датировке*, 412; *Сводный каталог XI – XIII вв*, 370–371, бр. 484.

[194] Ради растерећења критичког апарата, за разматране рукописе поред назива, а пре сигнатуре, дата је скраћеница за установу или фонд у коме се споменик чува (списак скраћенице се налазе на крају рада). Иза сигнатуре у загради стављен број каталошке јединице разматраног споменика, која садржи све потребне податке укључујући и литературу.

[195] Писареве молитве да га Господ помилује, благослови, „поспеши“, да му помогне, јављају се изнад заставица, најчешће на почетку књиге, а некад на почецима већих текстуалних целина. Оне су својеврсни вапај за Божију помоћ у опсежном и дуготрајном процесу исписивања књиге.

чвору (Репр. 9). На врху је лепезасти цвет око кога је криптограм на грчком: ф(ῶς) х(ριστοῦ) φ(αίνει) π(ᾶσιν), што у прводу значи: Светлост Христова просветљује све.[196]

Поред молитава и криптограма око крста се могу наћи скраћенице везане за Исуса Христа. У *Четворојеванђељу* из Загреба датираном на прелаз из 13. у 14. век, HAZU III b 14 (Кат. 7), на почетку Матејевог јеванђеља налази се застава сличне структуре као две поменуте из Руске националне библиотеке (Репр. 10). Разлика је у томе што се овде на врху, уместо флоралних елемената, налази крст око кога пише І(соу)с ⲭ(ρистос)ь с(ы)нь в(о)жиі. Другачије је и колористичко решење, јер је позадина по сегментима испуњена зеленом и жутом бојом.

Временом се заставице са овим мотивом развијају, простирући се на читаву ширину текстуалног блока.Такав је случај са заглављем на л.74ᵛ, *Изборног јеванђеља* из Јерусалима, ПБЈ 19 (Кат. 3). Заглавље је решено у виду портика. Низ од пет чворова заузима целу ширину текста, са по једним чвором спуштеним поред наслова, док се над средином уздиже један квадратни сегмент са овим мотивом (Репр. 11).

На прелазу из 13. у 14. век, а нарочито током прве половине 14. долази до развоја и усложњавања структуралних решења декоративних површина, чији је градивни елеменат чвор. На почетку *Изборног јеванђеља*, РНБ Q.п.I.26 (Кат. 9), је заставица са три уздигнута испуста, чији доњи део је степенасто увучен за наслов. Основна схема, изведена оквирном црвеном траком, испуњена је низовима повезаних чворова (Репр. 12). Ово заглавље нема флоралне испусте на степеницима и угловима, што чини да изгледа недовршено, али се зато јасно уочава основна структура. Слична њој је заставица над насловним текстом Јеванђеља по Матеју, *Четворојеванђеља*, ГИМ Хлуд. 13 (Кат. 17). Она нема бочне испусте, већ само онај на средини испуњен једним чвором, док са бочно спуштају два степеника неједнаке величине (Репр. 13). Позадина је колорисана црвеном и зеленом бојом. Са заглавља се уздиже један број биљних испуста, док се изнад, одвојено од заставе, налазе четири кружна медаљона унутар којих су цветови.

Корак даље, у орнаменталној структури заглавља српских књига, представља појава заставице са специфичним архитектонским елементом у виду куполе на врху. Она се налази на почетку Јеванђеља по Јовану, *Четворојеванђеља*, насталог на прелазу из 13. у 14. век, из збирке сер Честер Бити у Даблину, CBL W 148 (Кат. 10). На врху средишњег испуста је нацртана купола са крстом на врху, што недвосмислено указује на чињеницу да тај тип заставице симболично представља храм. Од куполе се бочно са сваке стране спушта по три степеника, док са доње стране, поље настало степенастим увлачењем, прати форму заглавља. Читаву структуру испуњава низ повезаних чворова, закачених петљама за оквир (Репр. 14).

Разгранавањем заставица с мотивом чвора преко целе странице, формирају се фронтисписи, који асоцирају на прочеље црквене грађевине. Примере налазимо у неколико

[196] Ово је један од криптограма, који се често среће око крста или крстоликих вегетативних изданака на врху декоративних поља, нарочито кроз 14. век. Поред рукописа овај криптограм се јављао око крстова у различитим уметничким изразима, у зидном сликарству или неким видовима примењене уметности. Уп. Караджова, *За съдържанието на някои криптограми*, 415, 420; Мутафов, *Криптограмите*, 256, 258–259; Марковић, *Средњовековне представе крстова са криптограмима*, 129; Поповић, *Ризница спасења*, 57. Димитрије Богдановић га тумачи као „дејство божанског бића у твари, у створеном; просветљивање“, будући да је „светлост синоним за благодат“. Уп. Богдановић, *Суштина просвећености у култури средњовековне Србије*, 94–95. У складу са овим тумачењима, може се назрети духовни амбијент у коме су средњовековни писари приступали раду на исписивању и украшавању кодекса.

сачуваних рукописа из прве половине 14. века. Са почетка 14. века потиче *Богданово четворојеванђеље* из Загреба, HAZU III с 20 (Кат. 18), где је на почетку књиге представљено заглавље преко целе стране. У горњем делу оно прави степенасту структуру са три испуста на врху, док у доњем делу оставља простор за два ступца текста са почетком Матејевог јеванђеља. Чврсто повезани чворови се нижу на позадини наизменично обојеној окер и црвеном бојом (Репр. 15). Из нешто каснијег времена, из 1346. године је *Ковински типик*, Архив САНУ 294 (Кат. 38), у коме се на почетку налази фронтиспис. Масивни горњи део испуњен је низовима повезаних чворова на разнобојној позадини, у оквиру степенасте структуре. Он чини постоље за три доминантна крста на врху, изведена такође низом чворова. Са бочних страна се, поред наслова и првих редова текста, спуштају низови до саме доње маргине (Репр. 16).

Поред описаних фронтисписа, знамо за још један упечатљив пример, који је сачуван једино као цртеж код Стасова.[197] Ради се о уништеном *Оливеровом минеју* из 1342. године, НББ 191(62) (Кат. 39). Читава страница је уоквирена низовима повезаних чворова, да би добијена правоугаона површина била у горњем делу прожета са три лука. У доњем делу су остављена два уздужна поља за прве речи текста (Репр. 17). У средини унутар средишњег лука је велики крст са разлисталим крацима и кружним медаљоном са флоралним мотивима око тачке пресека. Око њега је Христов тетраграм ⟨ІС ХС НІ КА⟩ и криптограм ⟨є(лена) о(брєтє) д(рѣво) ч(ьстьно)⟩.[198] Недалеко од Леснова, у Дреници, под градом Борчем, писар Алекса Граматик написао је *Четворојеванђеље* исте године када је писан *Оливеров минеј* – 1342. Данас се тај рукопис налази у Софији, НБКМ 470 (Кат. 40). На почетку Матејевог јеванђеља, изнад левог ступца текста, стоји степенаста заставица на чијем врху је тамбур са куполом и поред њега молитвени запис: ⟨◊ Г(оспод)и поспѣши и направи аминь⟩ (Репр. 18). У истом месту, званом Борач, неколико година касније – 1346., Јован Богослав пише *Псалтир* по жељи Бранка Младеновића. Вероватно је његово породично имање било у Борчу у Дреници и при њему је постојала црква и писарска радионица, о чему је било речи у уводном делу. У *Псалтиру Бранка Младеновића*, BAR Slav. 205 (Кат. 42), се на л. 4^{v}, где почиње текст Псалтира, налази заставица степенасте структуре на чијем је врху купола ослоњена на три стуба. Изнад ње је написан стих из Прича Соломонових (9, 1): ⟨Прѣмоудрос(ть) създа себѣ храм(ь)⟩ (Репр. 19). Ово је јединствен пример у нашем сачуваном рукописном наслеђу где се изнад заглавља налази старозаветни текст. У периоду од краја 13. и током целог 14. века се у простору изнад заставица често могу наћи молитвени записи или криптограми, за шта је наведен један број примера.[199] Појава стиха из Старог Завета изнад заставице, може се довести у везу са њеном архитектонском структуром и служи као потврда да заставице овог типа симболично представљају слику храма. Заставица на почетку Псалтира има седам степеника, што може да се повеже са другим делом старозаветног стиха: и утврди га на седам стубова.[200] Помен премудрости из Прича Соломонових се условно може повезати са надахнућем које добија

[197] Стасовъ, *Славянскій и восточный орнаментъ*,7, т. XVIII (1).
[198] Крипторграм се односи на проналазак часног крста, на коме је Господ разапет, трудом царице Јелене, мајке цара Константина.
[199] Уп. Станојловић, *Архитектонске заставице*, 289–294.
[200] Radojčić, *La table de la sagesse*, 219.

псалмопојац Давид. Наиме он се некад на минијатурама пред текстом Псалтира представља са персонификацијом премудрости у лику младе жене.[201]

Горе наведени рукописи настајали су у писарским радионицама при властелинским задужбинама из друге четвртине 14. века. Манастир Лесново задужбина деспота Јована Оливера и Храм архангела Михила у Борчу, баштинска цркви Младеновића, а потом Бранковића биле су у централним деловима тадашње српске државе. По овоме се може донекле осветлити духовна клима, која је владала међу српском властелом у време пред проглашење Српског царства.[202] Књиге у богослужбеној употреби су имале карактер светиње, па је симболична представа Цркве на почецима кодекса или важне текстуалне целине, могао бити позив да „улазак“ у књигу буде као и улазак у цркву са посебним духовним настројењем.

Из треће четвртине 14. века потичу још два четворојеванђеља са заглављима чије су асоцијације на прочеље цркве јасне. Оба фронтисписа налазе се пред Матејевим јеванђељем и испуњена су низовима чворова, док се куполе уздижу над бочним кулама заглавља. Прво је *Четворојеванђеље* из Москве, ГИМ Хлуд. 10 (Кат. 67) које на л. 5 има архитектонску заставицу где су бочне куле спојене архитравном гредом, која носи степенасту структуру на чијем је врху оштећен крст (Репр. 20). Друго *Четворојеванђеље,* данас у Софији, НБКМ 852 (Кат. 68), има заставицу на л. 5 врло сличне структуре као претходна, али нешто другачијег колористичког решења (Репр. 21). У ова два примера архитектонски елементи у виду купола, померени су на бочне куле, док је над средишњим делом изведен крст.

Паралелно са овим заглављима са јасним елементима црквене грађевине, постоји низ оних где се асоцијација, углавном на кровну конструкцију цркве може наслутити. Форма са три велика крста испуњена повезаним чворовима над насловом, налази се на почетку *Зборника* из манастира Света Катарина, Sin. Slav. 2 (Кат. 50), из средине 14. века. Овај кодекс атрибуиран је писару Равули из Сиринићке жупе.[203] Доњи део у виду развученог портика носи три велика крста (Репр. 22), слична оним у поменутом *Ковинском типику*.

У *Четворојеванђељу* из Берлина из средине 14 века, SBB Ms. slav. Wuk 4 (Кат. 48), на л. 1, налази се архитектонска заставица степенасте структуре (Репр. 23). На врху је крст над већим испустом, док се над бочним, нижим постаментима налазе крстолике биљне форме. Криптограми око ових орнамента є(лєнд) о(вρєтє) д(рѣво) ч(ьстьно) и к(рьсть) г(осподьни) в(ожиѧ) п(оѡщь), који се јасно односе на крст, указују да ови мотиви иако стилизовани имају улогу крста.

Можемо пратити како се у истом временском периоду у једном броју рукописа налазе јасни архитектонски елементи у виду куполе са крстом, код неких се купола губи и остаје крст, да би се онда на појединим заставицама појавила сасвим стилизована форма крста у виду биљног сплета. Такав мотив стоји на врху заставе, на почетку *Четворојеванђеља*, Деч. 3 (Кат. 44), датираног у четврту деценију 14. века. Бочно се спуштају по три степеника. Заставица је неколорисана, изведена црвеним мастилом (Репр. 24). Застава на почетку *Литургијског свитка*, Хил. 3/I (Кат. 46) атрибуираног хиландарском писару Роману, има пет испуста на основи степенасте структуре. На врху су различите стилизоване биљне форме са

[201] Пример постоји у више кодекса. Нпр. у грчком Псалтиру из 10. века (Paris gr. 139) . Уп. Станојловић, *Архитектонске заставице,* 294 (нап. 32); у Српском псалтиру из Минхена. Уп. *Der Serbische Psalter, Faksimile*, л. 7^{v}.

[202] О духовној клими која је владала у то доба међу српском властелом. Уп. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле,* 27–45.

[203] Цернић, *Белешке о писарима*, 21, сл. 18, 19.

Христовим тетраграмом у средини, док је изнад криптограм є(лена) о(бретє) д(рѣво) ч(ьстьно). Пажљив цртеж и колористичко решење чворова и преплета донекле стварају утисак волуминозности (Репр. 25). У сасвим симболичном смислу ова форма се може повезати са петокуполном кровном конструкцијом црквене грађевине. Монаху Роману који је вероватно био и илуминатор приписан је и један *Романов* м*инеј*, Хил. 160 (Кат. 45). Овде је доминантан само један уздигнут сегмент са три чвора, надовезан над степенасту форму, на чијем врху је крст (Репр. 26).

Из средине 14. века сачуван је низ рукописних књига са разматраним типом заставица. Свако од ових заглавља, међутим, разликује се у извесној мери, неке у форми, неке по колориту. Иако су најчешће смештене на почетку књиге постоје и примери где се заставе померају у сам кодекс, али увек стоје испред неке важне текстуалне целине. У *Четворојеванђељу*, Деч. 2 (Кат. 47), степенаста заставица са три испуста, крстом на врху, палметама на бочним испустима и крстовима на спуштеним степеницима са стране, налази се пред текстом Марковог јеванђеља на л. 33. Чворови су обојени светло смеђом бојом, преплет је плаво колорисан, док позадина остаје необојена, што је редак случај (Репр. 27). У *Четворојеванђељу писара Станка*, Хил. 53 (Кат. 54) заставицом од чворова започиње Јеванђеље по Луки на л. 88. Низови неколорисаних преплета цртаних црвеним мастилом, творе бочне стубове са постаментима, који држе архитравну греду, над којом је степенаста форма. Овде на врху нема ни крста, ни флоралних мотива тако да заставица делује недовршено (Репр. 28). Питање је да ли илуминатор намерно изоставља спољне вегетативне додатке, какви су сретани раније (РНБ Q.п.I.26, Репр. 12) или није био вешт у њиховом извођењу. Постоји могућност да просто није било времена и да је због тога застава остала недовршена, што, уколико је тачно, донекле говори о секундарној пажњи која је поклањана илуминацији у односу на текст.

Поред четворојеванђеља и изборних јеванђеља, сродна заглавља саздана од нанизаних чворова појављују се и у богослужбеним књигама, али и у рукописима са текстовима светих отаца. На почетку текста *Лествице*, Деч. 72 (Кат. 58), на л. 7 је заглавље, где централни део саздан од два низа чворова са испустом на врху, придржавају бочни стубови. Прецизне, деликатно изведене неколорисане сплетове истиче зелена позадина. На врху је велики крст, а са стране су петолатичне палмете (Репр. 29).[204] У књизи са текстом *Слова Исака Сирина*, Хил. 395 (Кат. 70), после уводних текстова, на л. 28 почињу главни састави наглашени степенастом заставицом са једним квадратним испустом на врху и по једним степеником са стране. На врху је преплетни орнамент око кога су помињани криптограми везани за крст, надкриљен мањим крстом са Христовим тетраграмом. Необојени преплет истакнут је жутом позадином (Репр. 30).[205] У *Минеју за децембар*, Хил. 144 (Кат. 73) високо степенасто заглавље стоји над левим ступцем текста на почетку књиге (Репр. 31). Дискретан и префињен преплет, наглашен је одмереним жуто-зеленим колоритом. У овој групи поменућемо још две рукописне књиге које нису ушле у каталошки део. Прва се налази у Пловдивској Народној библиотеци, бр. 48. Садржи текст часослова и синаксара, где је почетак рукописа декорисан степенастом заставицом испуњеном

[204] Из исте збирке је *Синаксар триода*, Деч. 105, датиран у осму деценију 14. века, у коме се на почетку налази слично али нешто сведеније заглавље. Заставица је вероватно дело потписаног писара Саве. Уп. Гроздановић-Пајић, Станковић, *Дечани. Водени знаци*, 38; *Опис Дечани*, 436–438; *Палеографски албум. Дечани*, 118, бр. 116.
[205] На почетку *Пролога за септембар – новембар* из Софије, НБКМ 1039, датираног у средину 14. века, је још једно сродно заглавље. Мастило којим су изведени преплети је избледело, па доминирају модри сегменти позадине. Уп. *Опис НБКМ* Т. 3, 246–252.

чворовима.[206] У фрагменту *Осмогласника* од 8. листова из Софије, НБКМ 559, сачуван је почетак службе Првог гласа.[207] Над левим ступцем текста, изнад наслова, је степенаста заставица са високим средишњим делом испуњеним са три пара чворова, од кога се на сваку страну спуштају по два степеника. На врху се са углова ка крсту свијају две змијске главе, док су на ивици степеника биљни украси. Овај фрагмент широко датиран у 14. век, вероватно је настао у другој четвртини тог века.[208]

Из 1356. године потиче *Четворојеванђеље монаха Дионисија*, Хил. 10 (Кат. 69). Писар Дионисије, који је највероватније изводио и орнаментику, на почетку Јеванђеља по Матеју нацртао је заставу чији се доњи део спушта степенасто над првим речима наслова, док су горе три степенаста испуста (Репр. 32). Велики преплетни орнамент са равнокраким крстом у средини и криптограмима око њега, је постамент за једноставан крст на врху око кога пише: ⲓ(ϲⲟⲩ)ϲ(ь) ⲭ(ⲣⲓⲥⲧⲟ)ϲ(ь) ц(ⲁ)ⲣ(ь) ⲥⲗⲁⲃѣ. Необојен преплет истакнутје жутом и црвеном позадином. Слична, нешто сведенија, јесте заставица испред јеванђеља по Матеју, *Четворојеванђеља*, ГИМ Хлуд. 14 (Кат. 71) са истоветним орнаментом на врху (Репр. 33). Потпуно другачије стилизације је степенаста заставица на почетку *Рилског четворојеванђеља*, НБКМ 31 (Кат. 77). Основу чини греда од пет чворова у кружним медаљонима, са једним издигнутим сегментом и два спуштена око првих речи наслова. Оно што ову заставицу разликује од других из групе је то што су чворови повезани дуплим равним тракама, а не тордираним (Репр. 34). Исте равне траке пружају се од чворова ка оквиру, пробијају га и завршавају се волутицама. Ово је сасвим оригиналан детаљ, јер су у свим другим примерима чворови везани петљама за оквир. На врху је тролатични цвет са Христовим тетраграмом, док се криптограми и молитва пружају изнад заставице.[209] Цртеж је изведан црвеним мастилом, а позадина, оквирне траке и детаљи су колорисани загасито зеленим и окер нијансама. На наспрамној страници, л. 1^{v}, налази се правоугаони оквир подељен на квадрате испуњене цветићима и обрнутим s линијама.[210] У оквиру је крст на постољу са записом писара из кога сазнајемо да га је писао монах Симеон, у Рилском манастиру, 1361. године.[211] Особености илуминације овог кодекса писаног српскословенским, можда су условљени местом настанка удаљеним од централних писариских центара – манастиром Рилом, који је у то време био у саставу Српске државе.[212]

Може се уочити да су заглавља са мотивом чвора, с краја 13. века, и кроз цео 14. век, почевши од оних најмањих, преко оних над насловним текстом, па до фронтисписа преко целе стране, имале специфичну степенасту структуру. Кроз 14. век постоји, међутим, и један мањи број заставица једноставне форме сазданих од разматраног мотива. Углавном су мањих димензија, а најчешће наглашавају почетак краћих текстовних целина, као што су садржаји пред јеванђеоским саставима. Поменути рукопис из Загреба, HAZU III b 14, на л. 1, пред садржајем Јеванђеља по Матеју има мању правоугаону форму прожету с четири повезана чвора (Репр. 35). У *Богдановом четворојеванђељу*, HAZU III c 20, пред садржајем

---

[206] *Описъ Пловдивъ*, 62; Райновъ, *Орнаментъ и буква*, 25–27, Обр. XIX (стр. 11).
[207] *Описъ НБКМ* Т. 2, 75; Стоянов, *Украса на славянските ръкописи*, 77, бр. 79
[208] За прецизнију датацију дугујемо захвалност Миланки Убипарип, археографу-саветнику Одељења за археографију Народне библиотеке Србије.
[209] Рашчитани криптограми и молитва су пренети у каталошком делу рада.
[210] Истим начином је испуњена украсна трака на л. 210 истог рукописа. Уп. Мусакова, *Корпус на украсените славянски ръкописи*, т. LX.
[211] Мусакова, *Корпус на украсените славянски ръкописи*, т. LIX.
[212] *Историја српског народа* I, 575.

Лукиног текста, на л. 107, правоугаона заставица, испуњена са два реда од по пет чворова на разнобојној позадини, надкриљује десни ступац (Репр. 36). Неуобичајена је форма заставице пред Матејевим јеванђељем у рукопису из манастира Свете Катарине, Sin. Slav. 3 (Кат. 24). Она је позиционирана у блок текста у доњој половини странице. Има облик портика, у оквиру кога је горња пречка испуњена низом од три повезана чвора. Од ње се бочно спуштају тордиране траке са још по једним чвором на дну, повезаним тракама са углова, а не са средине чворнатог преплета, што чини да су ови сегменти померени удесно па заглавље добија, ретко примењивану, несиметричну форму (Репр. 37). Неспецифично је и то, што чворови нису везани за оквир. Особена орнаментална решења, могла су да буду узрокована удаљеношћу синајског скрипторијума од централних српских преписивачких центара, уколико претпоставимо да је наведен кодекс могао настати тамо где се данас налази. Рукопис из Берлина, SBB Ms. slav. Wuk 4, на л. 145 има заставу сачињену од хоризонталног низа чворова придржаних бочно стубовима, испуњених низом истоврсних мотива (Репр. 38). Пред садржајем Јовановог јеванђеља у богато украшеном *Четворојевнађељу* из Беча, ÖNB Cod. slav. 52 (Кат. 118) је изведена трака од десет жутих и плавих чворова на зеленој основи (Репр. 39). Усамљен је пример већег заглавља од чворова нестепенасте форме на почетку текста *Посног триода*, Пећ 111 (Кат. 92). Над левим текстуалним ступцем је наслов, чија прва реч задире у испуст са доње стране правоугаоне заставице испуњене мрежом чворова (Репр. 40). Данас је преплет слабо видљив, а доминирају само црне тачке у преплету. На врху су три несразмерно велика, разнобојна биљна орнамента.

Из седме и осме деценије 14. века потичу још два степенаста фронтисписа. *Четворојеванђеље* из Берлина, SBB Ms. slav. Wuk 3 (Кат. 117) на почетку Матејевог текста има развијено степенасто заглавље (Репр. 41). Чворови од зелено-црвених петљи, извесне волуминозности, су доследно представљени у симетричним низовима. Истим колоритом рађени су бујни цветови на врху бочних испуста, као и гране са цветовима на бочним степеницима. Из 1389. године потиче рукопис истог састава, SBB Ms. slav. Wuk 7 (Кат. 126), писан руком попа Младена у време кнеза Лазара. У њему се на почеку Лукиног јеванђеља налази још један сачуван фронтиспис. У средини композиције лучна форма твори постамент за велики крст од чворова. Са стране овај централни део носе два стуба у висини две трећине странице (Репр. 42). Међу њима је исписан насловни текст и почетак састава. Над стубовима су крстолики флорални мотиви са криптограмима: д(обро) д(рѣво) д(ѭволоу) д(осада) и є(лена) о(брєтє) д(рѣво) ч(ьстьно). Специфично је да су чворови у оквиру декорације овог кодекса извођени од угластих петљи. Они испуњавају и заставу у виду масивног портика са горњим испустом, пред Матејевим текстом (Репр. 43).[213]

Преглед заглавља са мотивом чвора у 14. веку, завршава се примерима из два дечанска служабника. Први, Деч. 122 (Кат. 135), на почетку Литургије прећеосвећених дарова има степенасту заставицу. Чини је низ од три чвора положен на два положена постамента испуњена са по два чвора (Репр. 44). На врху је крст, оштећен приликом опсецања листа. Са доње стране је остављено поље за прва два слова наслова. Преплет је

[213] Чворови од угластих петљи творе и заглавље на почетку *Маринковог октоиха*, Архив САНУ 355. Овај кодекс је широко датиран у 14. век, а најпре припада трећој четвртини века. На почетку рукописа, над левим ступцем текста је архитектонска заставица чије тело чине два реда повезаних чворова, са три испуста на врху, док се са доње стране бочно спушта још по један чворнати сегмент. Основни необојен преплет је данас избледео, па доминира модроплава позадина. Уп. Збирка микрофилмова Одељења за археографију НБС, А 3569, л. 1; Ковачевић, *Збирка рукописа и старих штампаних књига*, CXCV.

колорисан тамнозеленом и жутом бојом, а позадина је зелена. Други *Служабник*, Деч. 125,[214] на почетку књиге има заглавље чија је основна потка са чворовима у низу, ослоњена на квадратне бочне сегменте од четири унакрсна чвора прихваћена ромбоидним прстеном.[215] На врху је несразмерно велики крстолики преплетно-флорални орнамент. Застава је цртана црним мастилом, а делови преплета и позадине колорисани су смеђом бојом.

У прву четвртину 15. века датирано је *Четворојеванђеље* из манастира Велика Лавра, Z-47,[216] где се на почетку Марковог јеванђеља налази застава од чворова у виду портика са једним мотивом избаченим на врху.[217] Заглавље по структури подсећа на много старији пример из Изборног јеванђеља, л. 74^{v}, Грчке православне патријаршије у Јерусалиму,[218] с тим што су петље чворова угласте.

Из прве половине 15. века сачувано је још неколико заставица са анализираном орнаменталном схемом, али нешто другачијег композиционог склопа. У *Четворојеванђељу* писара јеромонаха Никодима, НБКМ 41 (Кат. 182), пред Лукиним јеванђељем је правоугаоно, готово квадратно, заглавље, са степенасто развијеним горњим делом. Унутар њега су прве речи насловног текста. Необојене чворове истиче основа обојена жутом и зеленом. На врху заглавља је велики цветни орнамент, док се са углова уздижу гранчице са мањим биљним изданцима (Репр. 45). Исте структуре, али сведенија и скромније обраде је декоративно поље са уписаним почетним речима наслова Марковог текста у *Четворојеванђељу*, Хил. 56 (Кат. 185) приписаном попу Никодиму.[219] Слична, али једноставнија, јесте заставица на почеку *Минеја за новембар са пролошким житијима*, УБ Рс 14 (Кат. 195), из друге четвртине 15. века (Репр. 46). Горњи део заставе уместо степенасте структуре има само два вертикално постављена чвора. Из истог периода је *Служабник*, Ник. 16 (Кат. 194), са једним сачуваним заглављем пред службом Литургије прећеосвећених дарова. Она има јединствену структуру, међу сачуваним декоративним решењима унутар српских рукописних књига. Изведена је у облику лука са испустом на врху, подржаног бочно са две куле (Репр. 47). На врху су три декоративне гране са биљним изданцима. Код три наведена заглавља из 15. века, може се уочити далека асоцијација на прочеље црквене грађевине. Правоугаона, односно лучна структура оставља празно поље за наслов, уједно и неку врсту портала кроз који се улази у садржај књиге или важне текстуалне целине. Испусти степенасте структуре имају асоцијацију на стилизован кров Цркве.

Сасвим је једноставна последња у низу заставица са мотивом чвора из разматраног периода. Она има улогу да нагласи почетак Чина освећења воде на л. 125 у *Служабнику*, Деч. 131 (Кат. 204), писаном 1453. године. Низ од четири чвора у правоугаоном оквиру, држи људска шака нацртана на унутрашњој маргини (Репр. 48).

Заставице са мотивом чвора ће се јављати и у наредном периоду како у рукописним тако и у старим штампаним књигама, али углавном у композиционим склоповима формираним до средине 15. века.

Заглавља испуњена повезаним мотивима у виду чвора срећу се на ширем јужнословенском простору. У скрипторијумима средњовековне бугарске државе паралено

[214] *Опис Дечани*, 507–511.
[215] *Палеографски албум. Дечани*, 173, бр. 171.
[216] Matejic, Bogdanovic, *Slavic codices of The Great Lavra Monastery*, 461–465.
[217] Четворојеванђеље из Велике Лавре Z-47, имали смо прилику да прегледамо као микро-филм копију у збирци манастира Влатадона у Солуну.
[218] Репр. 11, Кат. 3.
[219] Мано-Зиси, *Четворојеванђеље попа Никодима*, 80, сл. 5.

се јављају сродна орнаментална решења. То указује на интеракцију која је постојала међу писарским центрима средњовековне српске и бугарске државе. Пример је *Банишко четворојеванђеље*, НБКМ 847 датирано на крај 13. или почетак 14. века, које је исписао поп Јован у месту Баници. На почетку Јеванђеља по Матеју црвеним мастилом је нацртана степенаста заставица, где се од положеног низа три чвора у горњем делу, бочно спуштају степенице. На врху је крст, а на угловима флорални мотиви. На л. 61 где почиње текст Марковог јеванђеља нацртана је још једна заставица, у виду портика с чвором на врху.[220] Из периода друге четвртине 14. века, односно средине, потичу још два бугарска четворојеванђеља, оба из Народне библиотеке у Софији, са заглављима испуњеним разматраним мотивом. Прво, НБКМ 846, на л. 3 испред Јеванђеља по Матеју има заставицу у виду масивнијег портика, испуњену угластим чворовима цртаним црвеним мастилом са зеленом позадином и жутим оквиром.[221] Друго *Четворојеванђеље*, НБКМ 1356, пред Марковим текстом има степенасто декоративно заглавље са три испуста на врху, са бочно спуштеним степеницима. Преплет, оквирне траке и флорални мотиви на врховима су колорисани плавом и зеленом бојом, док је позадина жута. [222]

Почетни импулс за одабир чвора као мотива у јужнословенској орнаментици, могао је доћи из грчких књига. Међутим, иако се он јављао као орнамент у грчким рукописима, појављивао се ретко и у форми издвојеног мотива, или евентуално, као пар неповезаних мотива. Налазимо га у грчким рукописним књигама од 9. века. Из тог времена је рукопис *Лествице Светог Јована*, у Националној библиотеци у Паризу, Grec. 1069, у коме је на л. 3^{v} представа Лествице.[223] Бочни стубови, који подржавају пречке, испуњени су низом преплетних мотива, између осталих и чворова, постављених усправно или дијагонално. Пример појединачног мотива чвора налази се и у *Зборнику* широко датираном у 9–10. век, такође из Париза, Supplément grec 1085. На л. 9^{v} је заставица рађена у виду портика где се у оквиру спуштених бочних крајева налазе издвојени мотиви чвора.[224] Слично су уклопљени чворови, код заставице пред Марковим текстом у *Четворојеванђељу* у Ватиканској апостолској библиотеци, Vat. Pal. gr. 220, из прве половине 10. века.[225] Из истог века је *Праксапостол*, данас у Лауренцијани у Фиренци, Plut.04.29. У низу различитих орнамената, који испуњавају заставице овог кодекса, налазе се и чворови. Представљени у симетричном односу они су били постављени усправно или дијагонално, у кружним или квадратним медаљонима (л. 82, 104 и 272$^{v)}$.[226] Из 11. века је *Четворојеванђеље* Националне библиотеке из Атине, № 74 (GA 788), где са на л. 96 и 151, на почецима текстова јеванђелиста Луке и Јована, налазе два велика иницијална слова Е прожета низом орнамената, међу којима је више дијагонално постављених чворова са црвено-жутим или црвено-плавим петљама.[227] У Британској библиотеци се чува *Зборник са житијима и Словима светих отаца*, Add. MS

[220] *Опис НБКМ* Т. 3, 18–20; Дограмаджиева, Райков, *Банишко евангелие*, 7–23; Мусакова, *Корпус на украсените славянски ръкописи*, 117–122, т. XXX и XXXI.
[221] *Опис НБКМ* Т. 3, 18; Мусакова, *Корпус на украсените славянски ръкописи*, 186–188, т. LV.
[222] *Опис НБКМ* Т. 5, 15–18; Мусакова, *Корпус на украсените славянски ръкописи*, 182–186, т. LV.
[223] https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10721545b/f7.item (приступљено 15. 01. 2024)
[224] https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b11004710b/f11.item (приступљено 15. 01. 2024)
[225] https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/bav_pal_gr_220/0229/image,info,thumbs (приступљено 01. 10. 2024)
[226] http://mss.bmlonline.it/s.aspx?Id=AWODjtTfI1A4r7GxL9br&c=Acta%20Apostolorum#/oro/179; http://mss.bmlonline.it/s.aspx?Id=AWODjtTfI1A4r7GxL9br&c=Acta%20Apostolorum#/oro/223; http://mss.bmlonline.it/s.aspx?Id=AWODjtTfI1A4r7GxL9br&c=Acta%20Apostolorum#/oro/560. (приступљено 15. 01. 2024)
[227] https://manuscripts.csntm.org/manuscript/View/GA_788 (приступљено 06. 02. 2024)

9348, широко датиран у период од два века (11.–13. век), с мотивом усправног чвора на л. 54^{v} поред насловним текстом.[228] Изузетан је пример заставице пред Јовановим јеванђељем рукописа похрањеног у Универзитетској библиотеци у Кембрицу, MS Add. 3326, где су у уском правоугаоном пољу налази низ од седам неповезаних чворова.[229] Кодекс је датиран у 12. или прве две трећине 13. века и претпоставља се да је настао на подручију јужне Италије.[230] Посебно је занимљив пример једног орнаменталног решења унутар *Четворојеванђеља* са Родоса из 1283. године, данас у Бечу, ÖNB Suppl. gr. 107. Почетак Марковог јеванђеља на л. 64 истиче велика квадратна заставица прожета кружним пољима са цветовима, међу којима се у средишњем низу, налазе усправно постављени чворови од плавих и црвених петљи.[231]

Наведени, одабрани примери, указују на напред поменуту чињеницу да је појава разматраног мотива чвора у грчким књигама био више изузетак, него правило. У већини случајева чвор стоји као засебан орнамент, како се јављао још од раздобља ранохришћанских мозаика. Има свега неколико сачуваних примера где се чворови налазе у низу, али они нису међусобно повезани. Може се са са великом вероватноћом закључити да у грчким кодексима нема заглавља изведених низовима повезаних чворова, што је случај у српским књигама. Стога се може претпоставити да су заставице испуњене низовима међусобно повезаних чворова, настале на подручију јужнословенских скрипторијума, као оригинално решење.

Један број застава с мотивом чвора у српским књигама има структуру са јасном асоцијацијацијом на прочеље или кровну конструкцију цркве. У грчком рукописном наслеђу се не појављују заглавља тог типа, али постоје примери реалистично илуминираних храмова на почецима кодекса. Упечатљив пример су два грчка рукописа из 12. века, са текстом *Проповеди о Богородици*, монаха из манастира Кокиновафоса, дело једног од најпознатијих цариградских уметника 12. века кога називају „мајстор Кокиновафос“.[232] Један се чува у Националној библиотеци у Паризу, Grec. 1208,[233] а други у Ватикану, Vat. gr. 1162.[234] На почецима ових рукописа (на л. 3^{v}, односно л. 2^{v}) је представа цариградске цркве Светих Апостола, насликане у равни са пет купола на врху и представом Вазнесења у доњем делу под троструком аркадом. Црквена грађевина налази се и на почецима појединих руских кодекса из 11. и 12. века,[235] па и касније. Најупечатљивији је пример Свјатослављевог изборника из 1073. године, где се кроз рукопис налази више представа црквене грађевине, са ликовима светих отаца Цркве на месту портала.[236] У питању су најраскошнији грчки и руски споменици који претходе нашим скромнијим примерима са схематизованом структуром храма. Оно што повезује ове кодексе јесте идеја смештања црквене грађевине на почетак рукописа или појединих текстуалних целина.[237]

---

[228] https://library.princeton.edu/byzantine/manuscripts/19333 (приступљено 15. 12. 2021)
[229] https://cudl.lib.cam.ac.uk/view/MS-ADD-03326/361 (приступљено 01. 10. 2024)
[230] Ови подаци стоје у оквиру описа рукописне књиге на наведеном сајту Универзитета у Кембрицу.
[231] https://digital.onb.ac.at/RepViewer/viewer.faces?doc=DTL_3011128&order=1&view=SINGLE (приступљено 17. 04. 2024.)
[232] Buchthal, *Studies in byzantine illumination*, 30.
[233] https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55013447b/f18.item (приступљено 08. 02. 2024)
[234] https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.1162 (приступљено 08. 02. 2024)
[235] Смирнова, *Фронтисписы русских рукописей XI–XV вв.*, Ил. 1–4
[236] Протасьева, *Византийский орнамент*, 206–207; Подобедова, *Еще один аспект изучения миниатюр Изборника Святослава*, 82–89; Мавродинова, *Художественное оформление Святославового Изборника*, Обр. 5–6, 12–13.
[237] О фронтисписима: Мошин, *Орнаментика неовизантијског и „балканског“ стила*, 304–307.

1.2. Ромбоидни прстен

Паралелно са развојем заставица са мотивом чвора, развијале су се и оне чији је градивни мотив био ромбоидни прстен. И он је као засебан орнамент био општепознат у источнохришћанској уметности и често је коришћен у орнаментици ранохришћанских мозаика. У највећем броју случајева форма мотива ромба има заобљене ивице, па је стога и назван ромбоидни прстен. Ретко, као и чвор, некад има угласта места свијања. Може се испратити развој заставица сазданих ромбоидним прстеновима, од оних са свега два градивна мотива до оних са низовима ромбова који заузимају читаву страницу. Највећи број заглавља је у виду правоугаоника испуњеног различитим низовима разматраног орнамента.

У нашем рукописном наслеђу, орнамент у виду ромба свијених ивица, био је присутан у илуминацији српских књига и пре разматраног периода. У најстаријем српском сачуваном ћирилском рукопису, *Мирослављевом јеванђељу*, на л. 109^{v}, у оквиру левог ступца текста је заставица од неколико уланчаних ромбоидних карика прожетих цик-цак траком затворене форме (Репр. 49).[238] У *Београдском паримејнику*, НБС Рс 652, који потиче са почетка 13. века, на л. 31^{v} при дну левог ступца текста је правоугаона застава испуњена преплетом, са основом од два повезана ромбоидна прстена (Репр. 50).[239] Из друге четвртине 13. века потиче *Братков минеј*, НБС Рс 647, где на л. 124^{v} заставу при врху стране сачињава низ од четрнаест уланчаних ромбоидних прстенова, додатно споља прожетих дебљим каишем.[240] Из истог времена је хиландарска књига *Поучења Теодора Студита*, Хил. 387,[241] где се на првом оштећеном листу види половина заглавља сачињеног од низова уланчаних ромбоидних прстенова (Репр. 51). У српском *Шестодневу* који је преписао Теодор Граматик, 1263. године,[242] ГИМ Синод. 345, постоје две мање заставице са овим мотивом.[243] На л. 35, над левим ступцем текста је застава од два реда уланчаних ромбоидних прстенова, са по једним сегментом спуштеним бочно пред наслова (Репр. 52). Цртеж је изведен црвеним мастилом, а унутрашњост је по сегментима наизменично покривена жутом и зеленом бојом. На угловим су флорални елементи, а на врху је крст. На почетку петог Слова, у левом ступцу текста на л. 170, уметнуто је заглавље сачињено од три трострука (један у другом) повезна ромба додатно прожета траком са спољне стране.[244] Углови су украшени флоралним мотивима.

Иако се ромбоидни прстен јављао у нашим књигама од најстаријих сачуваних кодекса, он се крајем 13. и у првој половини 14. века, појављује учесталије и формира сложеније декоративне површине. У неколоко хиландарских књига, са почетка 14. века, може се пратити развој од заглавља са само два мотива, до оних сложенијих, проширених на готово пола странице. У *Четворојеванђељу са праксапостолом*, Хил. 52 (Кат. 6), на два места, пред садржајем Јеванђеља по Матеју, на л. 1^{v} и на л. 146, при дну левог ступца, су смештене заставице од два уланчана ромбоидна прстена. Код прве, загаситог колорита, ови мотиви су прожети дебелом вијугавом траком од више сегмената.[245] Преплет је обојен црвеном, жутом и зеленом бојом, док је позадана унутар ромба мрка. Друга заставица при

---

[238] *Мирослављево јеванђеље*. [Фототипско издање], л. 109^{v}

[239] *Београдски паримејник. Фототипско издање*, 31^{v}. На л. 88 се налази још једна правоугаона заставица са два прихваћена ромбоидна мотива, пресечена у доњем и горњем делу граном на којој су петолатичне палмете.

[240] *Опис НБС*, 342; *НБС. Палеографски албум*, 14, бр. 11.

[241] Богдановић, *Каталог*, 152.

[242] Стојановић, *Записи и натписи*I, 8–11, бр. 20, 21.

[243] https://catalog.shm.ru/entity/OBJECT/177333?album=622494765&index=28 (приступљено 13. 02. 2024.)

[244] Радојчић, *Насловна застава хиландарског Шестоднев*, 70–71, сл. 4.

[245] Богдановић, *Палеографски албум. Хиландар*, 12.

крају кодекса цртана је црвеним мастилом. Чине је два прихваћена дупла ромба, од којих је спољни жуте боје, док су међупростори испуњени црвеном (Репр. 53). Сличне структуре и колорита је заставица у *Златострују*, Хил. 386 (Кат. 12), с тим што низ мотива заузима ширину текстуалног блока (Репр. 54). У још једном *Златострују*, Хил. 382 (Кат. 13), заглавље чине два низа уланчаних ромбова, са бочно спуштеним сегментима, чиме се добија форма портика. Унутрашњост прстенова и позадина колорисани су црвеном и зеленом бојом (Репр. 55). *Паренесис Јефрема Сирина*, Хил. 384 (Кат. 14), на почетку има заставицу формирану од два низа прстенова са бочним испустима. Правоугаона форма декоративне површине, са доње стране пробијена је степенастим увлачењем, чиме се ослободио простор за наслов (Репр. 56). Ово ће бити често коришћен модел код застава сачињених од ромба као градивног елемента. Преплет је необојен, док је позадина наизменично бојена зеленом и црвеном бојом. *Изборно јеванђеље* из Јерусалима, ПБЈ 19 (Кат. 3), датирано у другу половину 13. века на почетку има масивно правоугаоно заглавље, на половини странице, од густо тканог преплета ромбоидних прстенова (Репр. 57). У рукопису има још једна застава, на л. 108^{v}, сачињена од девет нанизаних мотива, протканих дуплом траком са спољних страна.[246] У прецизно датованом *Шишатовачком апостолу* из 1324. године, БСП 322 (Кат. 23), на почетку је нацртана застава у виду портика сачињена од девет повезаних ромбоидних прстенова прожетих двема тракама, спуштеним бочно око наслова у виду тордираног преплета (Репр. 58). Будући да за овај рукопис имамо и податак из записа, да је настао по налогу архиепископа Никодима у Ждрелу са годином исписивања, он може бити упоришна тачка за ликовни изглед једног кодекса уобличеног за највишег црквеног великодостојанственика тог периода. Орнаментика у виду заставице на почетку и многобројних иницијала има функцију да дискретно нагласи текстуалне одељке. У обликовању Шишатовачког рукописа огледа се извесна монашка скромност, где изостаје богатији украс, који би се могао очекивати при исписивању апостола за тадашњег архиепископа.

Низ ромбова некада може бити смештен у правоугаони оквир. То је случај у *Четворојеванђељу* из манастир Зографа на Светој Гори, Зограф 51 (I.д.4) (Кат. 26). Пред Јовановим текстом се налази низ прецизно компонованих мотива ромбоидних карика. Сваки сегмент чине по два концентрична, необојена, мотива у облику ромба, истакнута црвеним правоугаоним оквиром и зеленом и жутом позадином унутар прстенова.[247] Поред већих заглавља овај мотив је често коришћен и за наглашавање уводних или додатних текстова. Пример је *Четворојеванђеља*, Деч. 3 (Кат. 44), где се, поред поменуте велике степенасте заставице испуњене чворовима на почетку књиге, пред садржајем Матејевог текста налази мања застава од ромбова. Изведена је цртежом четири уланчана ромбоидна прстена, прожета са спољних страна траком завршеном на угловима биљним мотивима (Репр. 59).

Заставице преко целе стране чији градивни елемент је ромбоидни прстен, јављају се у другој четвртини 14. века. Фронтиспис на почетку *Минеја за јануар*, Архив БАН 19 (Кат. 27), има постоље и архитравну греду од дуплог низа ромбова, повезаних са три вертикална низа истих мотива. На врху, над бочним испустима, су стилизовани флорални орнаменти са криптограмима, док средишњи низ прераста у крст (Репр. 60). Над заставом стоји молитва писара и велики нерашчитан криптограм.[248] Необојене карике су наизменично испуњене пастелноплавом, црвеном и жутом бојом. Наслов и почетак текста минеја исписани су у

[246] Ердељан, *О српском јеванђелистару*, сл. 3.
[247] *Опис Зографския манастир*, т. CXXII
[248] У каталошком делу рада су пренете молитва писара и рашчитани и нерашчитани криптограми. То важи и за остале рукописе у оквиру рада.

оквиру заставе. Да ова композиција симболично представља прочеље цркве, сведочи нам сродна заставица на почетку *Посног триода анагноста Георгија*, HAZU III b 18 (Кат. 35), где се на врху појављују три куполе са крстовима. Тамбуре купола чине испусти над блоком од четири реда уланчаних ромбоидних мотива. Низови ромбова спуштају се до дна странице чинећи фронстиспис, у оквиру кога остају два правоугаона поља за почетни текст (Репр. 61). Унутрашњост прстенова је колорисана жутом и црвеном бојом. Готово истоветно структурно решење има архитектонска заставица на почетку *Паренесиса Јефрема Сирина*, Архив САНУ 60 (Кат. 36) (Репр. 62) из 1337. године. Ова два фронтисписа разликују се у колориту и неким детаљима. У потоњем сваки други градивни мотив испуњен је црвеном бојом, док су остали неколорисани. Над бочним куполама уместо крстова су стилизовани флорални орнаменти, међу којима је молитва писара. Ово су уједно и једини сачувани примери, где је нацртан специфичан архитектонски елеменат у виду куполе, у рукописима са разматраним градивним мотивом и тиме јасном асоцијацијом на прочеље цркве. Један нешто каснији пример са савим симболичним подсећањем на храмовну кровну конструкцију је заглавље степенасте структуре у *Пентикостару убогог Рајка*, Хил. 265 (Кат. 55). Тело заставице чини блок од два низа ромбоидних прстенова, од кога се у горњем, средишњем делу уздижу још два истоврсна мотива. На врху и бочним угловима су крстови на решеткастом постољу (Репр. 63). Треба нагласити изузетну прецизност, симетрију и деликатност у извођењу преплета овог заглавља. Исто важи и за колорит у којем доминирају зелена и црвена боја за геометријска тела и траке, а жута за позадину.

У преосталом корпусу сачуваних рукописних књига са разматраним мотивом сасвим ретко се јављају заставице степенасте структуре. Највећи број има правоугаону форму, има оних у облику портика, али и неких са особеним композиционим решењем. Такве су две заставице, пред текстовима Луке и Јована, *Четворојеванђељу*, Пљевља 81 (Кат. 34), широко датираном у прву половину 14. века. Низови ромбоидних прстенова испуњавају оквирну траку, унутар које су вегетативни мотиви. Пред Лукиним текстом је то низ од срцоликих поља са палметама унутар њих (Репр. 64), док је пред Јовановим јеванђељем таласаста линија чија су два превоја испуњена, великим, дупло свијеним полупалметама (Репр. 65). На другачији начин су искомбиновани ромбови и флорални мотиви унутар правоугаоног заглавља на почетку Марковог јеванђеља *Четворојеванђеља*, Хил. 20 (Кат. 53). Основни ромбоидни мотив овде има усталасане контуре. Заставу творе низови ових мотива, испуњених вишелатичним палметама или крстовима, истакнути наизменично жутом и мрком позадином (Репр. 66).

Форму дубоког портика, сазданог од удвојених низова уланчаних ромбоидних карика, има заглавље на л. 88, *Четворјеванђеља*, SBB Ms. slav. Wuk 4 (Кат. 48). Оквирна трака постоји само са спољне стране. На врху је крст, а на угловима флорални мотиви, док се са доњег десног угла извија глава фантастичне животиње (Репр. 67). У истом рукопису на л. 143 је заглавља где два бочна стуба од ромбова, придржавају масивну греду од два низа прстенова. На врху је велики крст на разлисталом постољу (Репр. 68). У фрагментарно сачуваном *Псалтиру*, датираном у средину 14. века, НБС Рс 707 (Кат. 51), очувана је заставица пред првим псалмом, од два реда повезаних ромбоидних прстенова, свијених у виду портика. Необојени преплет истиче позадину испуњену по сегментима црвеном, жутом и мрком бојом. На врху је постоље од флоралних мотива на коме је вероватно био, данас оштећен, крст (Репр. 69). Из нешто каснијег периода потиче стилски другачија и колористички светлија заставица исте форме у *Зборнику*, Деч. 75 (Кат. 72). Низ од дуплих, уписаних ромбова надкриљује црвени лигатурни наслов. На први поглед доминантна су зелена четворокрака поља унутар прстенова (Репр. 70).

Из треће четвртине века сачувани су примери једноставних заглаваља од ромбоидних прстенова. Низ мањих црвених ромбова, у три реда наглашава почетак Марковог јеванђеља у рукопису, ГИМ Хлуд. 10 (Кат. 67). Једини додатни украс чине слабо видљиви флорални испусти на угловима (Репр. 71).[249] Има примера где застава од свега два, три мотива истиче почетак важне текстуалне целине, какав је случај у *Минеју за септембар – октобар*, НБС Рс 646 (Кат. 75). Унутар кодекса на л. 59, где почињу службе за месец октобар, налази се орнамент од три дупла, повезана ромбоидна прстена позиционирана изнад левог ступца текста са флоралним испустима на угловима (Репр. 72). У *Четворојеванђељу* писара Дамјана – Јосифа , Деч. 5 (Кат. 76), на почетку Лукиног текста налазе се два развучена прихваћена ромбоидна прстена, прожета вијугавом затвореном траком (Репр. 73).[250]

Из периода треће четвртине 14. века потичу и два међусобно слична заглавља компонована од чврсто структуирних ромбова. Масивна правоугаона форма обе заставе од низова прстенова, са доње стране има по један сегмент спуштен око наслова. Прва наглашава почетак текста *Лествице*, Деч. 72 (Кат. 58). Доминантне траке колорисане пастелним тоновима зелене и жуте прожимају читаву декоративну површину, завршавајући се на угловима полупалметама. На врху се уздиже орнамент са три пара развијених полупалметица (Репр. 74). Друга је застава на једнолисном фрагменту са почетком текста *Апостола*, НБС Рс 709 (Кат. 91), који је припадао рукопису из Пећке патријаршије (Пећ 21). Лист је оштећен па се не види горњи леви део заставе. Може се установити да је она сличне структуре као претходна, с тим што се дупле траке преплићу кроз сваки други прстен. Другачији колорит, у односу на дечанску *Лествицу*, чини црвена и жута позадина која истиче необојен преплет (Репр. 75).

Најрепрезентативнији примери заставица, чију окосницу чине уланчани ромбоидни елементи представљени су у **три Четворојеванђеља** из осме деценије 14. века. Прво се данас чува у Аустријској националној библиотеци, ÖNB Cod. slav. 52 (Кат. 118) и исписано је 1372. године. Пред јеванђеоским текстовима по Марку, Луки и Јовану налазе се правоугаона, неуоквирена заглавља чију основну форму чине четири, три или два реда уланчаних ромбова (Репр. 76, 77, 78). Кроз њих се потом преплићу вреже на различите начине, са колоритом који наглашава само одређене преплетне форме, стварајући утисак потпуно различитих декоративних површина. Заставице наглашене симетрије цртане су прецизно, са пажљиво колористички уклопљеним сегментима. Доминирају плава, зелена и окер боја уз употребу злата. На угловима и врху су велики биљно-флорални мотиви. Рукопис из Москве, ГИМ Хлуд. 12 (Кат. 119) пред Јеванђељем по Луки има заглавље сличне стилизације од два реда уланчаних ромбова прожетих дијагоналним тракама, са богатим минуциозно изведеним флоралним изданцима на угловима и крстом на врху (Репр. 79).[251] Над заставом је наслов на грчком, што може да укаже на евентуални предложак. Могуће је да је писар *Четворојеванђеља* из колекције Хлудов, исписао и оно у Архиву САНУ 277 (Кат.

[249] Једноставне структуре је заглавље на л. 118 *Октоиха првогласника*, Хил. 128 (Кат. 109), кога чине га низови мањих, развучених ромбоидних прстенова протканих са горње и доње стране вијугавим тракама. Уп. Збирка микрофилмова Одељења за археографију НБС, А 4537, л. 118.

[250] Застава исте структуре са развијенијим угаоним, биљним мотивима, налази се на почетку кодекса истог писара са текстом *Златоуст посни монаха Дамјана*, Хил. 390. Уп. Збирка микрофилмова Одељења за археографију НБС, А 1797, л. 1; Богдановић, *Каталог*, 153; Цернић, *О атрибуцији*, 350, сл. 39; Мано-Зиси, *Хиландарски писари*, 390.

[251] *Четворојеванђеље*, ГИМ Хлуд. 12, није било доступно за преглед, тако да нису анализиране декоративне целине пред јеванђеоским текстовима по Марку и Јовану.

120), са којим има велике сличности.[252] Сва три кодекса настала за време владавине кнеза Лазара исписана су и илуминирана у неком од најразвијенијих писарских центара тог времена. Постоје наговештаји који везују настанак ове групе књига за хиландарски писарски центар, о чему ће накнадно бити речи. *Четворојеванђеље* из Архива САНУ, испред сва четири јеванђеља има правоугаона декоративна поља, испуњене низовима прихваћених ромбова. На почетку је застава слична описаној из хлудовског рукописа (Репр. 80). Још једна застава се својом структуром поклапа са оном из збирке Хлудова. Обе се налазе пред Марковим текстом. У средишњем делу, су четири ромба са тролатичним палметама унутар њих. Бочни делови заставице испуњени су с три решеткаста низа повазана тордираним петљама (Репр. 81).[253] Особени су ромбоидни мотиви у оквиру заглавља пред Лукиним јеванђељем рукописа из САНУ. Они имају преломљене ивице, а не обле што је готово правило. Карике додатно повезују чворови угластих петљи, смештени у међупросторима. Оштрим ивицама геометријских мотива и њиховим преклапањем ствара се утисак искричаве површине (Репр. 82). Палмете унутар ромбоидних сегмената појављују се пред текстом јеванђелисте Јована (Репр. 83), што је детаљ који се појављује у заставама пред Марковим јеванђељем овог и кодекса из Беча (Репр. 81 и 76).

Са краја 14. века потичу два особена заглавља сличне структуре, а различито решеног колорита. Прво се налази у кодексу *Беседе преподобног Доротеја и друга слова*, МСПЦ 98 (Кат. 138). На л. 107 је застава у чијој основи су два реда уланчаних ромбоидних карика. Око њих се пружају траке пратећи линију мотива ромба, а онда се свијају унутар њих, завршавајући се изданцима који подсећају на очи. Сегменти позадине су колорисани жутом, зеленом, плавом и бледоцрвеном бојом (Репр. 84). Слична композиција од врежа са више изданака, изведена је на почетку Јованова текста *Ромиловог четворојеванђеља*, Пећ 4 (Кат. 137). На позадини доминира плава боја са белим акцентима (Репр. 85). Наведене заставе сличне структуре имају различите флоралне изданке на угловима.

Са самог краја 14. века потиче *Служабник*, Деч. 122 (Кат. 135), у којем се пред текстом Литургије светог Јована Златоустог, налази цртеж заставице од пет уланчаних ромбова прожетих дијагонално укрштеним дуплим тракама, свијеним са спољне стране. Кроз траке се провлачи мање зелено уже, везано петљама за правоугаони оквир (Репр. 86).[254]

До краја разматраног периода, током прве половине 15. века, заставице саздане од ромбоидних мотива ће се појављивати ретко. Почетком 15. века, 1408. године, писар Радич исписао је *Цветни триод*, РНБ F.I.583 (Кат. 169), у коме је на почетку извео степенасту заставицу саздану од чврстог преплета ромбоидних прстенова и врежа, какав смо видели у раније помињаним кодексима из треће четвртине 14. века (Репр. 74 и 75). Необојен преплет оживљен је црвено бојеном позадином ван прстенова (Репр. 87). Сличним поступком је компоновано заглавље на почетку *Лествице*, Цетиње 59 (Кат. 196) из друге четвртине 15. века. Основну чине уланчани зелени и црвени ромбоидни сегменти, кроз и око којих се се провлаче чврсто сплетене траке, формирајући портик са три испуста на врху (Репр. 88). Из

[252] Доступне су само репродукције две стране хлудовског рукописа, што није довољно да би се са поузданошћу атрибуирао рукопис. Може се уочити да је на репродукованој страни хлудовског *Четворојеванђеља* са почетком Лукиног састава, текст дословце исто исписан као почетак рукописа из САНУ.

[253] Пандан застави из Архива САНУ, налази се на л. 74 хлудовског *Четворојеванђеља*, ГИМ Хлуд. 12. Уп. Стасовъ, *Славянскій и восточный орнаментъ*, 8, т. XX (5).

[254] Сродна заставица саздана од једног реда уланчаних ромбоидних прстенова са чвором на врху и богатим флоралним угаоним мотивима налази се на л. 3^{v} у *Псалтиру са последовањем* из манастира Велике Лавре, Z-20. На основу доступних снимака из рукописа, исти се не може прецизније датирати, а у литератури је датиран широко у 14. или 15. век. Уп. Matejic, Bogdanovic, *Slavic codices of The Great Lavra Monastery*, 168–181; Турилов, Мошкова, *Каталог рукописей афонских обителей*, 291–292, бр. 628.

овог доба је и мања застава од свега три ромбоидна мотива на почетку Матејевог јеванђеља у *Четворојеванђељу* из Софије, НБКМ 40 (Кат. 181). Чине је три дупла (уписана) уланчана ромбоидна прстена, са средишњим развученим сегментом, који готово прелази у елипсу. Доминира црвена боја позадине прожета преплетом танких трака (Репр. 89). Са краја анализираног периода потиче заставица из *Четворојеванђеља* Велике Лавре, Z-45 (Кат. 203). На л. 127 пред Лукиним текстом, је низ од пет ромбоидних карика, прожет двоструким тракама, дијагонално пресеченим у оквиру прстенова, које се на угловима завршавају полупалметама. Споља тече још једна трака у виду низа лукова.[255]

Као и код мотива чвора, ромбоидни прстен се јавља као орнаментални мотив у илуминацији бугараских књига. Са почетка 13. века је *Добрејшово јеванђеље*, НБКМ 17, где са на л. 18^{v} налази ауторски портрет јеванђелисте Луке у оквиру од уланчаних ромбоидних прстенова.[256] Из друге четвртине 13. века је *Изборно јеванђеље* из Софије, НБКМ 842, где се на л. 1^{v} у текстуалном блоку налази заставица у виду портика од ромбова.[257] Са краја 13. века је *Драганов минеј*, Зограф 54 (I.e.9),[258] где је месец јул наглашен заставицом од два реда уланчаних ромбоидних карика на л. 194.[259] *Лалоев апостол*, Зограф 49, прецизно датиран у 1359. годину, на почетку има заставу у виду портика са масивним горњим делом од два реда дуплих (уписаних) уланчаних ромбоидних прстенова.[260] У задњу четвртину 14. века датиран је *Апостол дијака Николића* чији почетак наглашава заглавља од два реда, од по шест уланчаних ромбова, прожетих дуплим дијагонално укрштеним каишевима. [261]

У грчким кодексима, заставице са мотивом ромбоидног прстена срећу се сасвим ретко. У рукопису са саставима *Јована Златоустог* из библиотеке Валићелиане у Риму, Ms. B 16, широко датираном у 10–11. век, на л. 5^{v} се у оквиру левог ступца текста налази заставица у виду слова Π чији горњи део чини уланчани низ ромбоидних прстенова, додатно прожет вијугавим тракама.[262] Са почетка 11. века је *Роман о Варлааму и Јоасафу* из Збирке Центра „Иван Дујчев“, Cod. D. gr. 60, где се на л. 69 у левом текстуалном ступцу налази поље у виду издуженог правоугаоника испуњеног низом уланчаних белих ромбоидних прстенова на жутој подлози.[263] Из 13. века је једно *Четворојеванђеље*, похрањено у Библиотеци Честер Бити у Даблину, CBL W 140, са неуоквиреним заглављем од прихваћених развучених ромбоидних сегмената, пред садржајем и почетком Јовановог текста (л. 131^{v} и 133).[264] Из друге половине 13. века је *Апостол* из Атине, EBE Cod. 133, где

[255] Четворојеванђеље из Велике Лавре Z-45, имали смо прилику да прегледамо као микрофилм копију у збирци манастира Влатадона у Солуну. На овај начин могли смо да стекнемо увид у структуру, али не и у колористичко решење орнаменталних целина овог кодекса.
[256] Мусакова, *Корпус на украсените славянски ръкописи*, 56–68, т. IV.
[257] Мусакова, *Корпус на украсените славянски ръкописи*, 88–91, т. XVI.
[258] *Каталог. Зографския манастир*, 52
[259] Џурова, *1000 годинибългарска ръкописна книга*, Прилож.132
[260] Џурова, *1000 годинибългарска ръкописна книга*, Прилож.191; *Каталог. Зографския манастир*, 50, т. 48
[261] Mošin, *Ćirilski rukopisi JAZU. Reprodukcije*, 45, бр. 43; Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije*, 94; Džurova, *Le manuscrit pendant le deuxième royaume bulgare*, 53, 98 (Pl. XLIV).
[262] https://www.internetculturale.it/jmms/iccuviewer/iccu.jsp?id=oai%3Awww.internetculturale.sbn.it%2FTeca%3A20%3ANT0000%3ARM0281_Vall_B_16&mode=all&teca=MagTeca+-+ICCU (приступљено 21. 02. 2024.).
Још једна заставица из лондонског рукописа, BL Add. MS 17172, пренета у цртежу има низ повезаних ромбоидних мотива: Frantz, *Byzantine illuminated ornament*, Pl. XXIV, бр. 9.
[263] *Džurova, Répertoire des manuscrits grecs enluminés* II, 168–179, 377.
[264] https://manuscripts.csntm.org/manuscript/View/GA_2605 (приступљено 01. 10. 2024.)

са на л. 318^{v} налази низ дубоко уланчаних неправилних ромбоидних мотива.[265] Истог садржаја је кодекс из 1297. год., манастира Пантократора 29 (Greg. L 1056), са заставом, над левим ступцем л. 164^{v}, чију основу чини пет повезаних ромбова.[266] Из 14. века су два *Четворојевенђеље* из Атине, EBE Cod. 92 и EBE Cod. 134, где се пред Матејевим (л. 9), односно Марковим текстом (л. 85), налазе заставе чију окосницу чине низови прстенова разматраног типа.[267]

Појава сродних орнаменталних решења у грчким и јужнословенским рукописним књигама у 14. веку може да укаже на узајамну везу и утицаје. Постоји могућност и да је дошло до обрнутог утицаја, да су нека решења из словенских рукописа, могла да изврше утицај на декорацију грчких књига у рубним деловима царства, са којим су долазили у додир у време освајања.

Заглавља од ромбоидних прстенова у оквиру српских рукописа развијају се током истог периода као и она са градивним мотивом чвора. Може се пратити развој заставица од свега два мотива крајем 13. века, који се с временом шире на целу ширину текстовног блока, развијајући се до фронтисписа преко целе стране у првој половини 14. века. У анализираном периоду, пак, највећи је број заглавља чија је основа, правоугаоно декоративно поље, испуњено уланчаним низовима ромбоидних мотива. Они се даље могу развијати грађењем степенастих структура са горње стране или степенастим увлачењем празних поља са доње стране. Ромбоидни прстен се готово никад не јавља као посебан мотив, изузев у оквиру петље развијенијих иницијалних слова.

1.3. Круг

Круг, као један од основних геометријских мотива, у склопу орнаментике српских средњовековних књига појављује се, као што је то био случај и са претходним орнаментима, у низовима. Круг представља прстен или карику у ланцу чији низови могу испуњавати одређену декоративну површину као одвојени мотиви, али се најчешће срећу у виду преклопљених карика. Круг се у декорацији српских књига појављују касније у односу на чвор и ромбоидни прстен. Сачувани су ретки примери са почетка 14. века, док се од друге четвртине истог века, кругови као градивни мотив заставица, јављају чешће. У ову, најобимнију групу уврстићемо и особене заставе са мотивом кружних медаљона испуњених, најчешће, флоралним орнаментом. Оне су извођене у периоду краја 13. и почетка 14. века. Будући да је сачуван мали број примера, сврстане су овде, јер основни орнамент чине сегменти кружне форме. На крају овог поглавља биће представљен један број заставица сазданих од кружних сегмената отвореног сплета врежа и трака. Дубљом анализом преплетних мотива код ових заглавља разазнаје се ток преплета који се прелива из једног сегмента у други, иако на први поглед ствара утисак кружница.

Особен начин илуминације, међу сачуваним српским рукописима, има *Четворојеванђеља* из Руске националане библиотеке, Тит. 3364 (Кат. 4), широко датирано

[265] Marava – Chatzinicolaou, Toufexi – Paschou, *Catalogue 13th–15th century*, 34, Figs. 45
[266] https://www.loc.gov/resource/amedmonastery.0027105158A-ma/?sp=173&r=-0.257,-0.005,1.444,0.763,0 (приступљено 01. 10. 2024.)
[267] Marava – Chatzinicolaou, Toufexi – Paschou, *Catalogue 13th–15th century*, 224, 228, Figs. 432, 439; Paschou, *Style dit balkanique*, 115, fig. 15.

у другу половину 13. века. Књига није сачувана у целости. Преостали су почеци јеванђеља по Луки и Јовану где се, по правилу, налазе орнаментисане странице. Јованов текст наглашен је мањом заставицом, док су код Јеванђеља по Луки, већа заглавља изведена и пред садржајем и пред самим јеванђеоским текстом. На оштећеном л. 25, на врху, је издужено правоугаоно поље широког оквира у којем су четири медаљона испуњена расцветалим флоралним мотивима (Репр. 90). Цртеж је израђен танким пером, црвеним мастилом, док вегетативни мотиви у међупросторима имају жуту позадину и зелене акценте. На почетку Јеванђеља, на л. 28, је нешто већа правоугаона застава, уоквирена изувијаном лозицом, унутар које стоје три већа кружна медаљона, зелени, бели и црвени, испуњени четворолатичним флоралним мотивима (Репр. 91).[268] Три сродна медаљона са отвореним цветом, испуњавају мању лучну заставу на почетку *Богдановог четворојеванђеља*, HAZU III c 20 (Кат. 18; Репр. 92). Из истог периода, са почетка 14. века, јесте и *Четворојеванђеље* из Британске библиотеке, Add. MS 26839 (Кат. 21) са сличном заставицом. Пет медаљона са флоралном испуном, уобличени однегованим цртежом, смештени су у лучни низ. Док су у три цветне форме (средишња и бочне) сличне оним у претходно анализираним заглављима, две имају другачије латице, решене у виду свијених полупалмета, са лепезастим листовима међу њима (Репр. 93).

Сасвим усамљен у овом периоду јесте пример заставице *Четворојеванђеља* из Берлина, SBB Ms. slav. Wuk 5 (Кат. 20). Поменута је овде јер је испуњавају три прстена у низу као код претходних примера.[269] Лучно заглавље пред садржајем Матејевог јеванђеље, на л. 2, попуњавају три кружна медаљона са мотивима фантастичних животиња (Репр. 94). Истоврсни животињски мотиви су се и у претходном веку, ретко јављали као целовите фигуре унутар мањих геометријских поља. Овакви мотиви били су често део украса на повезу књига. Кружни печати са животињским фигурама били су утискивани техником слепог отиска у кожне повезе. Далека паралела овој заставици, налази се у *Београдском паримејнику* насталом читав век раније.[270] На л. 52^{v}, налази се правоугаоно поље са три медаљона испуњена представама фантастичних животиња. У оба рукописа су бочно смештене четвороножне животиње, налик на лавове извијених репова, окренуте ка централном медаљону. У *Београдском паримејнику* је у средини орао развијених крила, док

[268] Овај тип медаљона сретан је у грчким рукописним књигама из периода од 9. до 11. века. Два примера налазе се у рукопису из фонда Националне библиотеке у Паризу. *Четворојеванђеље* из 9. века, Grec. 62, на почетку Јеванђеља по Марку (л. 70^{v}) има заглавље у виду портика испуњено описаним типом црвено-плавих медаљона. Уп. https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53045883v/f148.item (приступљено 21. 03. 2024)
Кодекс из 10. века, Coislin 195, на почетку Матејевог јеванђеља на л. 10 има заставу, опет у виду портика испуњеног, између осталог, сличним, али сведенијим медаљонима:
Уп. https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10547049c/f29.item (приступљено 21. 03. 2024). Трећи рукопис истог састава чува се у Балтимору, Walters Art Museum W 524. На почетку Матејевог текста има заставу са отвореним медаљонима, од којих су два испуњана разматраним четворолатичним цветом.
Уп.https://thedigitalwalters.org/Data/WaltersManuscripts/W524/data/W.524/sap/W524_000017_sap.jpg
(приступљено 21. 03. 2024). Из 11. века је *Четворојеванђеље* из Збирке Центра „Иван Дујчев“ у Софији, Cod. D. gr. 252, где се пред Лукиним јеванђељем налази правоугаоно поље испуњено круговима са жутим четворолатичним цветовима на мркој позадини. Уп. *Džurova, Répertoire des manuscrits grecs enluminés* II, 84–89, 260.

[269] Изоловани примери заставица као што је и ова из Берлина, смештени су условно у одређене групе. Разматрана застава није придружена тератолошким примерима, што је била почетна идеја, јер минијатурне представе животињских фигура у прстеновима немају паралеле међу великим заставама са представама удвојених испреплетаних животињских фигура овог периода.

[270] *Београдски паримејник. Фототипско издање*, 52^{v}.

је у *Четворојеванђељу* на овом месту грифон.[271] Заглавља испуњена медаљонима са ликовима фантастичних животиња ретко се јављају у грчким рукописима. Широко датирано у 13–14. век је једно грчко *Четворојеванђеље* из Атинске библиотеке, EBE Cod. 152, где се пред Марковим текстом (л. 92) налази издужено поље прожето са шест фигура фантастичних животиња у кружним медаљонима.[272] Аналогија са берлинским јеванђељем огледа се највише у четвороножним неманима флоралних репова, са подигнутом десном шапом, као и у појави грифона. И у једном и у другом рукопису фигуралне композиције су наивно изведене.[273]

У истом рукопису среће се још једно особено декоративно поље. Пред Марковим јеванђељем на л. 92, стоји крупно заглавље, надкриљујући оба ступца текста, што је јединствен пример унутар овог споменика (Репр. 95). Основу декоративне површине чине кружне карике, уланчане само дијагонално, додатно повезане издуженим правоугаоним петљама, које се четвороструко прихватају на средини сваког круга. Масивно правоугаоно тело заставице са доње стране је пробијено квадратним пољем у коме је исписан почетак насловног текста.

Са почетка 14. века, потиче *Калиниково изборно јеванђеље*, HAZU, III b 23,[274] у којем је на л. 1 нацртано заглавље специфичне структуре. Над двостубачним текстом се простире степенаста застава, сачињена од два портика са избаченим правоугаоним постаментима на коме су крстови. Особено је то што су ова два сегмента повезана додатном степенастом структуром, спуштеном међу два ступца текста.[275] Уоквирена композициона форма испуњена је низовима повезаних плавих, зелених и златних кругова на црвеној позадини.

Низ застава сазданих од уланчаних кругова, наставља пример на почетку *Четворојеванђеља и праксапостола*, НБС Рс 643 (Кат. 16). Другачије композиције и стилизације од претходних, ову заставицу чини низ од густо уланчаних, мањих белих и црвених прстенова, са полупалметама на местима пресека. Позадина је зелена, док су на врху три једнака црвено-зелена стилизована флорална орнамента (Репр. 96). Слично заглавље, од низа дубоко преплетених прстенова испуњених флоралним мотивима, појављује се средином 14. века у *Литургијском свитку* у Хиландару, 3/I (Кат. 46) пред службом Освећења воде. Овде место пресека испуњавају две необојене палметице, на плавој и црвеној позадини (Репр. 97). Средином века датиран је и први део конволута *Требника*, Крка 25 (Кат. 59) у којем је на л. 28 правоугаона застава испуњена низом прстенова, наизменично испуњених шестолатичним цветићима и крстовима (Репр. 98). Над њом су молитвени запис и грчки криптограм $\overset{\frown}{\Phi}\ \overset{\frown}{X}\ \overset{\frown}{\Phi}\ \overset{\frown}{\Pi}$. Она је усамљен пример сачуван из овог времена. Сличан орнамент среће се једино у *Минеју за март – мај*, Хил. 145 (Кат. 33),[276] из друге четвртине 14. века. На л. 155^{v} у оквиру левог ступца текста стоји правоугаоно заглавље испуњено са два низа отворених кружних сегмената, од којих је доњи испуњен

[271] Присутан у рукописним књигама у склопу тератолошких мотива, најчешће иницијала у 13. веку (нпр. *Београдски паримејник. Фототипско издање*, л. 78^{v}) јавља се ретко у рукописима 14. века. Изниман је пример у *Октоиху петогласнику*, Хил. 127, где се на л. 63^{v}, где почињу службе шестог гласа, налази представа грифона у кружном медаљону, смештеном у правоугаони оквир од вреже. Уп. Богдановић, *Каталог*, 90; Богдановић, *Палеографски албум. Хиландар*, 62.

[272] Marava – Chatzinicolaou, Toufexi – Paschou, *Catalogue 13th–15th century*, 41, fig. 61.

[273] Разматрана застава је једна од оних изолованих примера, која је условно представљене у оквиру овог одељка.

[274] Mošin, *Ćirilski rukopisi jugoslavenske akademije*, 124.

[275] Mošin, *Ćirilski rukopisi JAZU, Reprodukcije*, 30, бр. 27.

[276] Богдановић, *Палеографски албум. Хиландар*, Репр. 60.

шестолатичним цветовима налик на оне из Крке. Овакви цветни мотиви у круговима подсећају донекле на медаљоне из, раније поменутих, рукописа са краја 13. века.[277] Поменућемо овде још један усамљени пример заставице из *Слепчанског четворојеванђеља*, HAZU IV d 3.[278] Над левим ступцем текста, на л. 173, пред Јовановим јеванђељем, смештено је правоугаоно поље са три раздвојена прстена, испуњена решеткастим ромбоидним пољима и свијеним палметама међу њима.[279] На врху су три несразмерно велике биљне формације.

Током друге и треће четвртине 14. века у хиландарском скрипторијуму калиграфи и илуминатори најчешће изводе декоративна заглавља разноврсним комбиновањем кружног мотива. Они ће у овом периоду, који претходи највећем полету писарског центра у Хиландару, уобличити нека од најлепших примера застава сазданих од низова или прихваћених прстенова. Најупечатљивији примери орнаментисања овим начином налазе се два изборна јеванђеља и више четворојеванђеља хиландарске збирке. *Изборно јеванђеље монаха Романа*, Хил. 9 (Кат. 29), названо по писару и илуминатору кодекса настало је у манастирском скрипторијуму 1337. године „повељењем" хиландарског игумана Арсенија. Ови подаци су битни као упориште, са прецизним подацима о месту, времену и наручиоцу кодекса, што ствара поуздану слику о раду на илуминацији у Хиландару за време владавине краља Душана. На почетку рукописа, низ двоструких концентричних кругова твори портик, док је један сегмент издвојен на врху у виду постамента за крст. Унутар сваког градивног мотива, наизменично испуњеног жутом и мрком бојом, су тролисне или петолисне палмете (Репр. 99). На л. 52 је правоугаоно поље премрежено уланчаним прстеновима и непуним круговима на жутој и зеленој позадини (Репр. 100).[280] Над њом је особени криптограм рашчитан као молитва за игумана Арсенија, који се помиње у запису на крају књиге: п(оⷦиллоуи) г(оспоⷣє) в(оⷤє) и(гꙋмана).[281] У виду потрика, са масивним гоњим делом, је застава на л. 135, где су уланчани кругови додатно повезани правоугаоним петљама, које се сустичу у средини сваког кружног поља (Репр. 101). Слично заглавље, само мање, смештено је над левим ступцем текста, на почетку још једног *Изборног јеванђеља*, Хил. 31 (Кат. 43).[282]

У Романовом рукопису мањи портик на л. 235 испуњен је низом одвојених кружних медаљона, прожетих дуплим крстоликим тракама, са пресецима на средини сваког кружног сегмента (Репр. 102). Прстенови су испуњени жутом бојом, а позадина зеленом. Заглавље истог композиционог решења, али другачије колорисано, налази се на почетку Јеванђеља по Јовану *Четворојеванђеља*, Хил. 12 (Кат. 30). Овде су дебљи прстенови обојени бледожутом и зеленом бојом (Репр. 103). Средином века овакав тип заставице нацртан је на почетку јеванђеља по Матеју *Четворојеванђеља писара Станка* из хиландарског скрипторијума, Хил. 53 (Кат. 54).[283] Обликовање ове заставице је, међутим, квалитативно далеко испод технике којом су изведене претходно описане. Цртана је слободном руком прилично незграпно са, данас, разливеним бојама. Исте структуре, али невешто и несиметрично изведена, јесте заставица испред Јовановог текста *Четворојеванђеља* из Софије, НБКМ 852

[277] Репр. 88–91.
[278] Mošin, *Ćirilski rukopisi jugoslavenske akademije*, 130–133.
[279] Mošin, *Ćirilski rukopisi JAZU, Reprodukcije*, Репр. 37, 35.
[280] Слична овој, али мања, је заставица пред Марковим текстом *Четворојеванђеља* из Зографског манастира, Зограф 42 (I.д.8) из прве половине 14. века. Уп. *Опис Зографския манастир*, 62–63, 166, т. LIV.
[281] Станојловић, *Орнаментика рукописних књига монаха Романа*, 330.
[282] Богдановић, *Палеографски албум. Хиландар*, Репр. 32.
[283] Појава оваквих орнаменталних форми има паралелу која потиче са краја 13. века и налази са на л. 120 бугарског *Драгановог минеја*. Уп. Турилов, *К вопросу о времени появления орнамента неовизантийского стилая*, 315, ил. 1.

(Кат. 68; Репр. 104). И ова два заглавља као и претходна, у међупросторима имају малене палмете. Наведени примери сведоче да су одређени типови декоративних решења били присутни у оквиру истог скрипторијума, а изводио их је углавном писар у складу са својим илуминаторским умећем.

Поменуто *Четворојеванђеље*, Хил. 12, испред Јеванђеља по Луки има изузетну заставу у виду портика, где су познати елементи склопљени на особен начин (Репр. 105). Иако се стиче утисак о читавом низу кружних сегмената, заглавље има свега четири прстена са сваке стране – по два дијагонално уланчана, повезана међусобно компликованим преплетом. Различито свијене петље се преплићу на средини прстенова. Зелено-жута позадина истиче необојене сплетове трака. Дакле, ово заглавље има уобичајену форму, али је преплет сасвим особен.[284] Несумљиво су вештији илуминатори поред тога што су следили установљене обрасце, некада уносили одређене новине. То се нарочито односи на хиландарски скрипторијум који је у 14. веку био један од водећих центара преписивачке делатности, у склопу кога су образовани и вешти калиграфи и илуминатори, посебну пажњу посвећивали ликовном уобличавању књиге. Из истог периода јесте *Четворојеванђеље*, Хил. 20 (Кат. 53) где се на почетку Матејевог јеванђеља налази заглавље од дуплих уланчаних кругова. Унутар њих су, на жутој и мркој позадини поред палмета, уписани различити крстови, више свијених полупалмета или чворнати цвет изведен од непрекинуте траке (Репр. 106). Уланчани кругови унутар којих се пресецају дијагоналне траке, испуњавају правоугаоник пред Лукиним текстом (Репр. 107). Сва разматрана заглавља уобличена су цртежом преплетених трака или врежа, које су твориле, како кругове, тако и све остале преплете и петље. Сходно томе ове декоративне форме решене су површински без моделовања. Пример илуминације у *Четворојеванђељу краља Стефана Душана*, Хил. 15 (Кат. 41), донекле одступа од тога. Наиме, прстенови и траке у оквиру правоугаонаих заглавља овог кодекса имају извесну волуминозност добијену веома прецизним преплетом. Матејево јеванђеља почиње правоугаоником у коме су четири плитко прихваћена прстена премрежена вишеструким сплетом трака, које формирају решеткаста поља на средини сегмената и у међупросторима (Репр. 108). Правоугаоно заглавље пред текстом Марковог јеванђеља равномерно је проткано с три реда уланчаних прстенова (Репр. 109). Застава пред Јеванђељем по Луки у праваоугаоном оквиру има пет кружних сегмената, прожетих тракама на сличан начин као пред Матејевим текстом (Репр. 110).

Током друге половине 14. века заставице саткане од низова прстенова се учестало јављају, а неке од њих формирају сложеније композиције. Један мањи број сачуваних степенастих заглавља, достиже форму фронтисписа с јасном или наговештеном асоцијацијом на прочеље или кровну конструкцију цркве.

Дечански *Апостол*, Деч. 26 (Кат. 37), настао у другој четвртини 14. века, на почетку има неуоквирену заставу са три степенасто распоређена испуста на врху, од којих се бочни спуштају поред првих речи наслова. Изведена је низањем црвених и белих прстенова, испресецаних компликованим кружним и полукружним преплетима зелених и неколорисаних трака (Репр. 111). На врху су три крста. Позадина је испуњена црвеном, жутом и мрком бојом. Из средине века је књига *Слова Исака Сирина* из Руске националне библиотеке, Погод. 72 (Кат. 56), са степенастим уоквиреним заглављем. Испуњавају га кругови у низу пресечени унакрсним дуплим тракама. Над заставом је испуст у виду једног кружног сегмента, на чијем врху је троугаона купола са крстићем. Поред овог јасног

[284] У грчком *Четворојеванђељу* из Фирентинске Лауренцијане, Plut. 06. 27, насталом у 12. веку постоји на почетку Матејевог јеванђеља једноставнија заставица сличног преплета. О овоме ће накнадно бити речи, са упућивањем на линкове.

архитектонског елемента, у доњем делу је у пробијеном празном пољу представа звона, што су јасни елементи храмовне симболике (Репр. 112). Црвени цртеж је допуњен жутом бојом за оквир, кругове и угласте флоралне мотиве у међупросторима.

Остала сачувана заглавља овог типа настала су у трећој четвртини 14. века. У Одеси, ОГНБ 1/97, 6(536) (Кат. 60), чува се књига са *Житијем Светог Симеона и Хиландарским типиком Светог Саве*, где се на почетку налази заглавље у виду портика са издигнутим постаментом на коме је крст. Саздано је од чврсто уланчаних кругова комбинованих са спољне стране полукруговима са флоралним испустима (Репр. 113). Бојену позадину испуњавају бели акценти.[285] Четири заставице на почецима јеванђеља у хиландарском *Четворојеванђељу монаха Григорија*, Хил. 11 (Кат. 65), имају исту структуру, а различите преплете. У једном кодексу можемо уочити четири најчешћа начина низања кругова, са четири различита преплета којим су везани. Основну композицију чини развучен портик са по једним прстеном спуштеним са сваке стране наслова, док се на средини заглавља уздиже кружни сегмент, у виду постоља за крст. Прва застава има низ плитко уланчаних кругова са врежама таласасто протканим кроз њих (Репр. 114). Друга пред Марковим текстом чини низ од дубоко прихваћених прстенова, где се у оквиру једног круга, на средини, додирују два која га пресецају (Репр. 115). Тећа заставица има најсложенији преплет којим су повезани кругови у низу (Репр. 116), сличан оном код описаног дечанског *Апостола*, Деч. 26 (Репрод. 111). Више пута помињан низ прстенова проткан је укрштеним дуплим тракама,[286] испуњава заставицу пред Јеванђељем по Јовану (Репр. 117).[287] *Зборник* из манастира Никољац, Ник. 48 (Кат. 81), на л. 196 где почиње старији део књиге, има заставицу истог преплета, као она пред Марковим јеванђељем претходно описаног кодекса, али нешто развијеније структуре. (Репр. 118). Необојен преплет истакнут је жутом, црвеном и зеленом бојом. Сличне композиције и преплета, али крупнијег тела сачињеног од пет редова кругова, јесте заставица на почетку *Житија Варлама и Јоасафа*, ÖNB Cod. slav. 35 (Кат. 89).[288] Њу је вероватно извео писар тог кодекса – анагност Јован, један од познатих хиландарских писара разматраног времена. За ову заставу је употребљен блеђи колорит у односу на претходну, где се на бледоцрвеној основи преплићу плави, жути, мрки и необојени прстенови (Репр. 119).[289]

Из треће четвртине 14. века потиче *Четворојеванђеље*, РНБ F. п. I. 110 (Кат. 79), са импозантним фронтисписом пред Марковим јеванђељем. Горњи део заставе чине три реда

---

[285] Из ранијег периода (средина 14. века) потиче заставица од три кружна сегмента постављена у троугаону форму прожета сличним преплетом. Налази се на л. 74[v] *Четворојеванђеља* писара Рајка из HAZU, III b 23. У овом кодексу сачуване су само мале заставице док су листови са великим заглављима исечене. Уп. Mošin, *Ćirilski rukopisi jugoslavenske akademije*, 126–128. У кодеску има још заставица од кружних низова (л. 127[v], 144[v]). Уп. Збирка микрофилмова Одељења за археографију НБС, А 4889.

[286] Репр. 98–100, 107.

[287] Овај тип преплета се у каснијем периоду ретко јавља. Уочен је пример са прелаза из 14. у 15. век у оквиру рукописа *Посних правила и поука Светог Василија Великог иноцима*, Зограф 126 (II.д.13). На л. 25 је танка правоугаона заставица испуњена са пет одвојених прстенова прожетих дуплим укрштеним тракама. Уп. *Каталог. Зографския манастир*, 86–87. Прегледана је дигитална копија рукописне књиге приликом истраживањ у „Зографској дигиталној истраживачкој библиотеци“ у оквиру Софијског универзитета.

[288] Мано-Зиси, *Анагност Јован*, 237–238, сл. 14.

[289] Из 1420/1430. године је *Изборно јеванђеље и апостол*, Хил. 63 у коме је на почетку изведена слична, нешто мања неколорисана застава сведенија форме, без бочних испуста, али од истоврсног преплета. Уп. Збирка микрофилмова Одељења за археографију НБС, А 4790, л. 1; Богдановић, *Каталог*, 70; Станковић, *Водени знаци хиландарских српских рукописа*, 329–330.

уланчаних кругова пресечених дијагоналним двоструким тракама са три испуста на врху. Бочно се од овог дела са сваке стране спуштају постоља од четири прихваћена ромобоидна прстена на стопама сачињеним од вијугавог преплета таласастих трака. Јединствена је представа Христа Емануила у ставу благосиљања у средишњем делу заставице. Композиција симболично представља прочеље Цркве с представом Христа на месту двери (Репр. 120). То се може протумачити Христовим благословом при ступању у јеванђеоски текст, као и при уласку у цркву. Сведенија форма претходног заглавља налази се на почетку *Апостола*, НБКМ 88, насталог 1362. године (Кат. 78). Иако нема степенасту структуру, својом формом припада овој групи. Има облик робусног портика изведеног уланчаним круговима, додатно повезаних правоугаоним петљама. У доњем празном пољу је силуета, која асоцира на представу Христа из претходно описане заставе (Репр. 121). *Требник* из Москве, ГИМ Хлуд. 118 (Кат. 80), на почетку има велику заставу истоветне основне структуре и преплета, као горњи део поменутог фронтисписа из *Четворојеванђеља*, РНБ F.п.I.110. Застава из *Требника* нема једино испусте на бочним горњим странама, и што је ретко, нема ни крст нити флорални украс на врху, већ мање палмете бочно, са криптограмима који се односе на крст (Репр. 122).

Особен је преплет, заступљен код једног броја заставица, у виду портика компонованог од кругова. *Четворојеванђеље*, ГИМ Хлуд. 19 (Кат. 64), из средине 14. века, на почетку текста има заставу од плитко уланчаних кругова, кроз чију средину тече преплет две угласто преломљене траке. Оно што је карактеристика овог сплета, јесте слаба повезаност са основом заглавља у виду кругова, за које је „прикачен“ само у горњим угловима и при дну (Репр. 123). Хиландарски писар Јов је писао и илуминирао два кодекса, на чијим почецима се налазе готово истоветне заставице. Први, писан у Карејском пиргу, јесте *Посни триод* данас у Бечу, ÖNB Cod. slav. 45 (Кат. 107), а други је *Минеј за децембар*, Хил. 143 (Кат. 110). Низ од осам уланчаних кругова, спушта се са два прстена поред наслова. Две траке које их прожимају на средини, као и код претходног примера, прикачене су за основну конструкцију заглавља, само на крајевима и са горње стране бочно, по једном петљом (Репр. 124, 125). Необојен преплет је истакнут зеленом и плавом позадином са белим акцентима. У *Апостолу*, Пећ 20 (Кат. 113) исти преплет трака није петљама везан за спољашњи део, тако да чини независан низ (Репр. 126). Засићенији колорит тог заглавља са позадином испуњеном зеленом и жутом бојом, ствара другачији утисак у односу на предходно поменуте заставе прозрачнијег колорита. Овај пример указује на то да често више заглавља исте структуре, у зависности од прецизности цртежа и начина колорисања, могу створати сасвим другачији утисак. То донекле отежава систематизацију орнаментике, јер поједине докортивне површине исте форме имају другачије стилско решење и обрнуто.

С обзиром на то да из периода друге половине 14. и прве половине 15. века има мноштво застава са мотивом круга, ради бољег прегледа издвојене су три подгрупе. Оне су направљене на основу три најчешћа начина преплитања трака и врежа кроз нанизане прстенове. Сплетови о којима ће бити речи јављали су и у ранијем периоду, али је њихова учестала појава унутар поменутог временског оквира условила да се, ради прегледности, појединачно хронолошки изложе.

Прва група са плитко уланчаним прстеновима проткана је преплетом у виду два пара таласатих врежа, дубоких превоја, преплетених средином заставе, завршених флоралним

или лиснатим изданцима на угловима.[290] Средином века у једном од дечанских *Четворојеванђеља*, Деч. 2 (Кат. 47), на почетку је застава овог типа, у форми плитког портика. Кроз плаве прстенове се провлаче црвене вреже на жутој позадини (Репр. 127). Необојен преплет овог типа, са плавом и зеленом позадином, твори заставицу на почетку Литургије светог Василија Великог у *Служабнику*, Зограф 45 (I. г.10) (Кат. 66) (Репр. 128). Низ од пет већих кругова протканих истоврсним сплетом врежа, истакнут је бледоцрвеном позадином са белим кружићима, на почетку Матејевог текста, и у *Четворојеванђељу*, Деч. 5 (Кат. 76) насталом у седмој деценији (Репр. 129). Пред истим саставом у хиландарском рукопису, Хил. 19 (Кат. 127) уметнута је заставица сродне структуре. Необојене вреже провучене кроз прстенове, ван њих се угласто преламају. Зелена и црвена позадина прекривена је белим тачкицама (Репр. 130). У Хиландару је сачувано још једно *Четворојеванђеље* са краја века, Хил. 54 (Кат. 129), где се на почетку налази нешто развијенија заставица описаног типа. Бочни прстенови имају додате полукружне сегменте са горње и доње стране, из којих избијају стилизоване палмете (Репр. 131). Позадина је плава, с белим акцентима. На почетку садржаја Јеванђеља по Марку *Ромилового четворојеванђеља*, Пећ 4 (Кат. 137), обликована је мања застава од необојених кругова и преплета истакнутих пастелним колоритом позадине (Репр. 132).[291] Специфично је што вреже таласастог преплета, овде избијају са спољне стране пратећи контуре заставе. Поред четворојеванђеља, оваквим заставицама су истакнути почеци текстова у оквиру књига различитих садржаја. У *Октоиху првогласнику*, Хил. 128 (Кат. 109), на л. 63 је заставица сачињена од девет мањих прстенова (Репр. 133). Са краја 14. века је *Псалтир са последовањем*, Хил. 108 (Кат. 140), на чијем се почетку налази застава овог типа, чврстог преплета (Репр. 134).[292] Сасвим је сведена застава изведена у цртежу, на почетку Литургије светог Василија Великог, у *Служабнику*, МСПЦ 227 (Кат. 143) (Репр. 135). На прелазу векова исписано је *Четворојеванђеље* из Софије, НБКМ 24 (Кат. 158), са изузетном илуминацијом. Овде су анализиране преплетне заставе богатије колорисане, уз употебу злата, што је упечатљив спој, редак у српском рукописном наслеђу. Пред Матејевим јеванђељем је правоугаоно издужено поље, испуњено са пет прихваћених позлаћених прстенова, повезаних вијугавим плавим тракама (Репр. 136). Могуће место настанка овог кодекса је хиландарски скрипторијум, будући да је златом проткана илуминација углавном настајала у овом писарском центру.

Из прве половине 15. века сачувано је више примера заставица ове врсте. Сасвим једноставна форма стоји над десним ступцем л. 71, *Цветног триода*, НБКМ 585 (Кат. 164; Репрод.137).[293] *Четворојеванђеље*, РНБ F.I.579 (Кат. 166), је богато разноврсним орнаменталним решењима. На почетку је често коришћена форма уланчаних кругова, прожета врежама које, као у случају *Ромиловог четворојеванђеља* (Репр. 130), споља прате форму круга (Репр. 138). Слично је решено декоративно поље на почетку *Октоиха*

[290] Овакав преплет има једна од заставица у поменутом *Четворојеванђељу монаха Григорија*, Хил. 11 (Репр. 112).

[291] Слична, нешто сведенија, јесте застава на почетку *Пролога* из Цетињског манастира, Цетиње 30, истог преплета и сродног пастелног колорита. Уп. Мартиновић, *Рукописне књиге Манастира на Цетињу*, 142, 447.

[292] Исте структуре и стилизације је мања заставица од четири круга, из истог периода, на почетку рукописа *Житије Григорија Омиритског* из Дечанске збирке, Деч. 98. Уп. *Опис Дечани*, 407–409; *Палеографски албум. Дечани*, 139, бр. 137. Из исте збирке је и *Посни триод*, Деч. 61 где се на почетку налази заставице сродног композиционог решења, али загаситог колорита где доминирају црвена и мрка боја. Уп. *Опис Дечани*, 215–218; Колекција дигиталних снимака Одељења за археографију НБС, Деч. 61/CD.

[293] Исти тип заставице налази се на почетку *Синтагме Матије Властара* из Рукописне збирке манастира Зографа, Зограф 92 (II.в. 1). Уп. *Каталог. Зографския манастир*, 69–70, 239, т. 93.

првогласника, Хил. 131 (Кат. 188; Репр. 139). Две заставице на л. 2 и 95, још једног *Октоиха*, НБКМ 926 (Кат. 187), имају обојене кругове и вреже, док је позадина неколорисана (Репр. 140, 141). Дечанско *Четворојеванђеље*, Деч. 11 (Кат. 201), из треће четвртине 15. века, на почетку Јовановог текста има мању заставицу компоновану од десет кругова, прожетих врежама које на угловима прелазе у развијене цветове (Репр. 142). Са краја анализираног периода потиче *Служабник* из 1453. године, Деч. 131 (Кат. 204), са заставом на л. 147, где четири круга пресецају угласто преломљене вреже (Репр. 143).[294]

Другу групу уланчаних кругова секу суперпониране траке у виду повезаних полукругова. На почетку књиге *Житије Варлама и Јоасафа*, Хил. 422 (Кат. 105), из треће четвртине 14. века, налази се заглавље овог типа. Правоугаоно поље, уоквирено тордираном траком, испуњено је са пет тањих необојених прстенова, пресечених низовима полупрстенова, на жутој основи. У међупросторима су четворолатични зелени и плави цветићи, а на угловима волуминозни флорални изданци (Репр. 144). Заглавље исте структуре, али без оквира, налази се на л. 284 у *Зборнику српских житија и Хиландарском типику*, НБС Рс 17 (Кат. 114). Овде су у међупросторима малени бело-плави цветићи у два низа (Репр. 145).[295] Сличан тип преплета формира и плитак портик над насловом једне од посланица на л. 100 *Апостола* из Берлинске државне библиотеке, SBB Ms. Slav. fol. 28 (Кат. 173).[296] Са краја века је *Четворојеванђеље*, Пећ 2 (Кат. 132), где се на почетку Лукиног текста налази мања заставица описане структуре, али чврсто сплетена. (Репр. 146).[297] Нешто је лабавији сплет ових елемената на л. 51^{v} у софијском *Октоиху*, НБКМ 926 (Репр. 147).

Варијанта преплета у оквиру ове подгрупе, на местима спајања полупрстенова има петље, уместо обичног споја. Тако је изведена застава на почетку *Хронике Георгија Амартола*, Хил. 381 (Кат. 106) из 1355/1365. године. Унутар кружних сегмената на модроплавој позадини са белим акцентима, свијају се флорални изданци (Репр. 148). Крајем века, описани тип преплета се често усложњава додавањем дијагонално укрштених трака на средини сваког прстена. Пример се налази на почетку московске *Хронике Георгија Амартола*, РГБ Син. 148 (Кат. 123), исписане 1386. године. Три велика кружна сегмента испуњена зеленом, бледоцрвеном и плавом бојом, испресецана су полукруговима и дијагоналним врежама (Репр. 149). Застава готово исте конструкције налази се на почетку Матејевог текста *Четворојеванђеља*, Хил. 56 (Кат. 185).[298] Крајем века исти тип заглавља добија различиту стилизацију, у виду ваздушасте форме постигнуте финим цртежом и пастелним колоритом. Две најлепше заставице тог типа налазе се у фрагменту *Четворојеванђеља*, НБС Рс 720 (Кат. 133) и на почетку Матејевог текста *Ромиловог четворојеванђеља*, Пећ 4. Основа од пет кругова проткана је полукруговима, дијагоналама и таласастим врежама са мноштвом изданака, изведеним црвеним мастилом, сасвим танким пером на позадини пастелних нијанси зелене, плаве, жуте и црвене боје. Овај поступак даје искричави изгледа назначеним декоративним површинама (Репр. 150, 151). Истог композиционог решења, али сведенијег колорита, јесте застава на л. 106, *Монашких правила*

---

[294] Из истог времена је, данас оштећено, заглавље истог типа на почетку *Посног триода* из Зографског манастира, Зограф 1 (I.б.1). Уп. *Каталог. Зографския манастир*, 29, 147, т. 1.

[295] Са почетка 15. века потиче *Четворојеванђеље Старчеве Горице* (Кат. 184), данас део збирке библиотеке Марћана у Венецији, Cod. slav. CCXCV (12380), у коме се на л. 96 пред почетком Јеванђеља по Луки налази заставица од пет уланчаних кругова, прожета истим преплетом. Над средишњим кругом је још један прстен, који се издиже над осталима. Читава преплетна конструкција је уоквирена. Уп. Максимовић, *Четворојеванђеље Старчеве Горице*, 61, сл. 1.

[296] Харисијадис, *Пергаментни рукописи*, 191, сл. 22.

[297] Пред Марковим јеванђељем је заставица сличне структуре, с тим што делује развучено.

[298] Мано-Зиси, *Четворојеванђеље попа Никодима*, 79, сл. 2.

Светог Василија Великог, Хил. 396 (Кат. 141). Прецизан цртеж истакнут је модроплавом позадином (Репр. 152). Врло слично заглавље са основом од четири прихваћена прстена, уобличено је на почетку *Књиге царства* (л. 2^{v}) из Одесе, ОГНБ 1/106, 15(6) (Кат. 171). Боје позадине су нешто загаситија тамноплава, зелена и жута са белим акцентима.[299]

Апостол из Софије, НБКМ 885 (Кат. 159), на почетку има веће заглавље овог типа. Избледели цртеж и бледозелена позадина, довели су до тога да данас доминирају мрким мастилом оивичени бели кружићи на позадини, чиме је у први план истакнут тачкасти, симетричан распоред ових акцената (Репр. 153). На примерима две заставице којима започињу текстови по Матеју и Марку у *Четворојеванђељу*, МСПЦ 357 (Кат. 190), датираном у четврту деценију 15. века, уочава се како исто композиционо решење другачијим колоритом, ствара на први поглед различите декоративне површине. Основу од седам прстенова прожимају преплети врежа, који су код прве заставе доминантнији са жуто, мрком позадином (Репр. 154), док је код друге упечатљива плава позадини са белим тачкама премрежена сплетом трака цртаних тањим пером (Репр. 155). Испред Марковог текста *Четворојеванђеља* из Велике Лавре, Z-45 (Кат. 203), датираног у средину 15. века, нацртан је исти тип заставице. Низ од пет кругова проткан је врежама са изданцима у виду полукругова, дијагонала и таласастих трка са стилизованим крстоликим флоралним орнаментом на врху. У исто време, на крају разматраног периода, настала су још две заставице овог типа, са основом од свега два већа прстена. Прва је из *Служабника*, Деч. 131 (Кат. 204), у коме се на л. 17 налази склоп необојених прстенова и полупрстенова, са истакнутим црвеним дијагоналним тракама настављеним око кружних сегмената на вишебојној позадини (Репр. 156). Друга стоји на почетку Дела апостолских у *Апостолу*, НБКМ 888 (Кат. 206) и има особено композиционо решење. Два одвојена централна кружна сегмента повезује и окружује низ полукругова. Прстенови су пресечени дијагоналним дуплим тракама. Позадина је украшена белим криноликим цветовима, који се истичу на плавом и бледоцрвеном фону (Репр. 157).

Трећу групу застава са мотивом кругова у низу, карактеришу правоугаоне петље које повезују прстенове и сустичу се у средишту сваког сегмената, формирајући у низу примера краке крста. По рубовима заставице петље су отворене и преточене у лучну траку. Из ове скупине је сачуван мањи број примера у односу на претходне две, тако да је вероватно ова врста повезивања прстенова била ређи избор илуминатора. Разлог је и његова каснија појава у односу на претходна два типа преплета. Први примери потичу са краја 14. века.

Пред Марковим јеванђељем у *Четворојеванђељу*, Хил. 54, низ од седам кругова проширен је са горњих бочних страна са два кружна сегмента, над којим су по два стилизована пупољка. Бледожути сплетови истакнути су модром и светлосмеђом позадином, са белим тачкама (Репр. 158). Сличну нешто развијенију форму има заглавље пред истим текстом *Четворојеванђеља*, Деч. 6 (Кат. 167). Низ уланчаних прстенова бочно прихватају два вертикална сплета од по четири круга. Доминантан је црвени цртеж, док је фон у оквиру сваког другог прстена испуњен светлоплавом бојом (Репр. 159). Најразвијенија застава са овим типом преплета стоји на почетку Дела апостолских, рукописног *Апостола*, датираног на прелаз из 14. у 15. век,[300] из Берлина, SBB Ms. slav. fol. 28. Композицију од два

[299] Васиљев, *Орнаментика, повез и ново датовање*, 162, сл. 3.

[300] Више аутора овај рукопис различито датира (списак литературе видети у Кат. 173). Прецизнија датација би се могла извршити на основу детаљне анализе рукописа, пре свега палеографске. Тип орнамента на великој застави на л. 2 појављује се у последњим деценијама 14. века, а ту је и архитрав на л. 1^{v} са декорацијом раскошног стила. Са друге стране молитва и криптограми над заставом се најчешће појављују у другој и трећој четвртини 14. века, док и сама употреба пергамента може да укаже на ранији период.

реда прстенова повезаних правоугаоним копчама, бочно држе два стуба од кругова, док је на врху испуст од кружних сегмента на коме је крст.[301] Кругови у три реда, заставице на л. 91, *Служабника*, Деч. 122 (Кат. 135), повезани су на сродан, али нешто другачији начин. Овде квадрати заобљених ивица повезују по четири прстена, и каче се међусобно на средини сваког круга чинећи мали чворић (Репр. 160). Позадина је бојена зеленом, жутом, црвеном, плавом и окер бојом без утврђеног реда. У још једном *Четворојеванђељу*, Деч. 10 (Кат. 165), са почетка 15. века пред Јовановим текстом је правоугаоно декоративно поље од два реда прстенова повезаних као у претходном случају (Репр. 161). У истом кодексу на л. 158, пред Лукиним јеванђељем три кружна сегмента испуњена бледожутом и бледоцрвеном бојом, спојена су нешто другачијим, дијагоналним троугаоним петљама преточеним у полупалмете на горњој и доњој ивици (Репр. 162). Пред истом текстуалном целином *Четворојеванђеља*, НБКМ 40 (Кат. 181) три круга повезана петљама, постављена су у троугаону форму. Композиција је истакнута јаркоцрвеном позадином (Репр. 163). Још једно Лукино јеванђеље, РНБ F.I.579, на почетку има заставицу од седам нанизаних прстенова и преплетом разматраног типа. Истиче се финоћом израде и одмереним колоритом. Позадина унутар кругова обојена је модром, жутом и пастелнозеленом бојом (Репр. 164).

*

Три наведена типа преплета се у временском оквиру рада најчешће срећу унутар застава чију основу сачињавају кругови. Поред њих, у првој половини 15. века, постоје и сведенији типови заставица компонованих од повезаних прстенова и њихових делова, без преплета врежа и трака. Биљни изданци се изводе само на врху и угловима заглавља. У *Октоиху првогласнику*, РНБ F.I.706 (Кат. 163), на л. 4 и 40^{v} су две мање правоугаоне заставе овог типа скромне реализације (Репр. 165). Истим поступком израђено је и заглавље на почетку Марковог текста *Скопског четворојеванђеља* из HAZU, III с 26.[302] Низ од пет прстенова проширен је једним кружним сегментом са биљним орнаментом на врху.[303] Невешто је формирана степенаста застава у *Триоду*, НБКМ 585, чија је површина прожета круговима обојеним жутом, црвеном, зеленом и љубичастом бојом (Репр. 166). Низ кругова у правоугаоном издуженом оквиру, стоји на почетку *Четворојеванђеља*, РНБ F.I.579 (Репр. 167). Јованов текст *Четворојеванђеља*, НБКМ 40, наглашен је са три низа кругова на жутој позадини (Репр. 168).[304] Из средине 15. века је *Апостол* из Беча, ÖNB Cod. slav. 56 (Кат. 193), са заглављем чврсте структуре, изведеним од шест кругова у виду портика (Репр. 169). Унутрашњост кругова испуњена је зеленом и плавом бојом, док су рубни делови жути.

И поред настојања да се класификују све орнаменталне варијанте заставица чији је градивни елемент круг, један број заглавља остаје ван формираних група. Такав је случај са две заставе компоноване од низа прстенова повезаних таласастим врежама, које са спољне стране прате контуру заглавља. Једна се налази пред Марковим текстом *Четворојеванђеља,* Хил. 58 (Кат. 176) и по средини је пресечена дуплом равном траком (Репр. 170). Пажљивије је изведено слично заглавље, без траке која сече кругове, на почетку *Зборника слова и житија* из Манастира Никољца, Ник. 83 (Кат. 186). Одликује га интензиван колорит тамнољубичасте и зелене боје који испуњенава пет кружних поља (Репр. 171).

[301] Харисијадис, *Пергаментни рукописи*, 191, сл. 21.
[302] Mošin, *Ćirilski rukopisi jugoslavenske akademije*, 134–135.
[303] Mošin, *Ćirilski rukopisi JAZU, Reprodukcije*, 55, бр. 55.
[304] Из исте збирке је *Општи минеј*, НБКМ 121, из 1435. године где се на л. 108 и 312 налазе заставице од по два низа уланчаних, незграпно изведених кругова. Уп. *Описъ НБКМ* Т. 1, л. 89–91.

Сасвим ван описаних форми је декоративно решење представљено преко читавог листа 12[v] *Четворојеванђеља*, Пећ 2 (Кат. 132), с краја 14. века. Овде га помињемо само зато што је у његовој основи геометијски мотив круг. На средини је велико кружно поље у коме су четири несиметрична унакрсно постављена прстена, са медаљоном испуњеним цветовима угластих латица. Бочно се уздижу плетенице, а доле се од кружног поља спушта низ чворова повазаних при дну станице траком (Репр. 172). На врху је орнамент у облику чвора. Колорит је засићен и њиме доминирају зелена и црвена боја.

Крајем 14. и у првој половини 15. века, заглавља са мотивом круга добијају сложенија конструктивна решења. Кругови у низу или они повезани у карике, прожети разноврсним анализираним преплетима, формирају или велики правоугаони блок унутар кога стоје почетне речи насловног текста, или пак масивне дубоке портике над насловом.
Сложен преплет врежа, повезује раздвојене прстенове велике заставе на л. 87 *Ромиловог четворојеванђеља*, Пећ 4 (Кат. 137; Репр. 173). Пастелни тонови зелене и плаве боје испуњавају сваки сегмент, а бели акценти дају вездушаст изглед читавој композицији.[305]

Насловни текст Јовановог јеванђеља рукописа, РНБ Q.I.896 (Кат. 156), уоквирује низ развучених кругова и полукругова на црвеној подлози. Бочна страна, окренута ка спољној маргини, има два реда прстенова уместо један, чиме се изгубила композициона симетрија (Репр. 174). Наслов Матејевог текста *Четворојеванђеља*, Деч. 6 (Кат. 167) уоквирен је низовима прихваћених кругова прожетих таласастим тракама. Цртеж изведен сасвим танким пером, мноштво изданака и бели акценти на плавој позадини читавој композицији дају утисак лакоће и искричавости (Репр. 175). Исту структуру има заставица на почетку *Псалтира са последовањем* из 1408. године, Хил. 87 (Кат. 168), али јој дебљи цртеж даје утисак чвршћег преплета. (Репр. 176). Нешто млађе је *Четворојеванђеље,* Хил. 58, где наслов Матејевог текста уоквирује квадратни низ уланчаних прстенова, проширен са два кружна сегмента на врху (Репр. 177). У средину века датирана су још два четворојеванђеља са оваквим типом заставице. Прва, доминантне црвене позадине, стоји на листу где почиње Марково јеванђеље, рукописа, МСПЦ Грујић 234 (Кат. 202). Странице чине низови од четири прихваћена круга пресечена дијагоналним врежама и полукруговима (Репр. 178). Почетак Јовановог јеванђеља рукописа из Велике Лавре, Z-45, истакнут је правоугаоном заставом, која је сличне структуре оној из *Ромиловог четворојеванђеља*.[306]

Најупечатљивији примери заставица с круговима јесу оне у виду великих неуоквирених портика. Овај тип наговештен је крајем 14. века заставицом на почетку *Тумачења Матејевог јеванђеља*, Хил. 391 (Кат. 139). Низ од шест жутих и зелених кругова, завршава се бочно са сваке стране по једним кружним сегментом (Репр. 179). Репрезентативни примери овог стила су заставе у *Смедеревском четворојеванђељу*, МСПЦ Грујић 88 (Кат. 174), насталом у другој деценији 15. века. Сачувани су почеци три јеванђеља. Основна форма портика компонованог од кругова, изведена црвеним мастилом, проткана је различитим преплетима. Пред Марковим јеванђељем таласасте вреже пресецају кругове и свијају се око њих.[307] Лукин текст је наглашен низом раздвојених прстенова, пресечених

[305] Пре овог примера, назначени особени преплет реализован је у *Четворојеванђељу*, Хил. 12 (Репр. 103) из друге четвртине 14. века и у *Хроници Георгија Амартола* на л. 216, из Државног историјског музеја у Москви, РГБ Син. 148 (Кат. 123), писаној 1386. године. Ово заглавље чини низ од четири одвојена прстена прожета сличним преплетом као у Ромиловом рукопису, с тим што су ивице петљи у самом кругу угласте, а не заобљене. Рукописна књига доступна је у pdf формату на: https://catalog.shm.ru/api/spf/UKwOHbc3ANLgondgGZ5H0h1gyDR0oWLFNoexozI8JC2xWe0czgLw8L1iMs6f6iqM.data.

[306] Репр. 173.

[307] Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, Ил. 167.

низом лучних и дијагоналних трака (Репр. 180). Прозрачност читавој структури дају бели акценти на позадини наизменично бојеној плавом, зеленом и жутом бојом. Ситније, густо распоређене беле тачке, стварају транспарентну структуру и код заглавља пред Јеванђељем по Јовану, једним од најлепших примера овог типа илуминације (Репр. 181). Сродна решења красе почетке текстуалних целина још једног *Четворојеванђеља и апостола*, Хил. 62 (Кат. 175), које потиче из треће деценије 15. века. Застава пред Јеванђељем по Матеју структуирана као она пред Марковим текстом у претходном рукопису, ствара нешто другачији утисак због примене тамнијег колорита у коме доминирају модроплава и црвена боја (Репр. 182). Сведеније конструкције јесте заглавље пред Марковим текстом, позиционирано унутар блока текста. Пред Лукиним јеванђељем је примењена иста форма преплета као на почетку истог састава у *Смедеревском јеванђељу*, с тим што је портик плићи, а боје местимично тамније (Репр. 183). Једини уоквирени портик јесте онај на л. 154, у којем доминирају модроплава, жута и црвена (Репр. 184).

Из друге четвртине 15. века потичу још два велика портика пред јеванђеоским текстовима. Један стоји на почетку рукописа из Пећке патријаршије, Пећ 5 (Кат. 189), док други истиче почетак Јовановог јеванђеља у *Четворојеванђељу* МСПЦ 357 (Кат. 190). Код оба примера уланчани прстенови су пресечени дубоко усталасаним врежама. Заглавље у пећком *Четворојеванђељу* изведено је слободнијим, грубљим потезом, дебљим пером (Репр. 185), док друго одликује финији цртеж на зеленој и плавој позадини са белим тачкама (Репр. 186).

Преглед заглавља сазданих од кругова, заокружићемо са неколоко застава изузетних по својим орнаменталним решењима. Више пута помињано дечанско *Четворојеванђеље*, Деч. 10, са почетка 15. века обилује особеним декоративним композицијама за које нису уочене непосредне паралеле. Међу мноштвом застава, инвентивни илуминатор је извео и три саздане различито сложеним кружним сегментима. Правоугаоно декоративно поље на почетку Марковог текста формирају два реда од по пет кругова, наслоњених један на други, испуњених звездастим мотивом и пресечених дијагоналним тракама (Репр. 187). По средини заглавља, међу круговима, тече ред овалних поља у којима се сустичу превијене траке. Сва заглавља овог кодекса одликује танак цртеж црним пером и позадина испуњена пастелним тоновима зелене, жуте и црвене. Почетак Јеванђеља по Луки истиче правоугаоно поље испуњено са два реда од по три прстена унутар којих су велики цветови. Око њих се спирално свијају траке завршене полупалметама (Репр. 188). Предговор истог јеванђеља наглашен је специфичном формом од два преклопљена низа прстенова, повезана омчама на местима где се наслањају један на други. У међупросторима су тордирано преплетене траке (Репр. 189). Слично потоњем, али једноставније, јесте малено заглавље на почетку *Јерусалимског Типика*, РНБ Тихан. 476 (Кат. 198). На месту додиривања кругова су четворолатични цветићи (Репр. 190).

*

Овом поглављу придружићемо још једну групу заставица, чија основа нису затворени кругови, већ кружни сегменти саткани од разноврсних преплета. Примери заглавља о којима ће бити реч на први поглед стварају утисак композиције сачињене од повезаних кругова. Пажљивијим увидом, међутим, разазнају се отворена кружна поља повезана међусобно петљама и тракама.

Из треће четвртине 14. века је српско *Четворојеванђеље* из манастира свете Катарине на Синају, Sin. Slav. 1 (Кат. 62) са мањим заставицама од кружних елемената оригиналне структуре. Правоугаоне издужене оквире испуњава четири или пет кружних поља повезаних петљама, испуњених несиметричним, једнаким преплетима (Репр. 191). Заглавља су различито колорисана зеленом, жутом и црвеном бојом. Из 1372. потиче *Типик црквени* таха монаха Марка, РГБ Севаст. 27 (М. 1458) (Кат. 115), где се на л. 8, налази застава од пет кружних сегмената, са крстоликим преплетом тордираних петљи у сваком. Позадина је колорисана јасним бојама, с белим акцентима (Репр. 192). Остали кодекси ове групе настали су у 15. веку. Са почетка столећа је *Псалтир са последовањем*, Хил. 81 (Кат. 170), на чијем се почетку налази заглавље исте преплетне структуре као претходно, с тим што је позадина колорисана само плавом бојом (Репр. 193). Истој збирци припада *Четворојеванђеље*, Хил. 58 (Кат. 176), са сличном заставицом на л. 102 изведеном од шест кружних елемената, који делују збијено (Репр. 194). Прецизно је изведено и одмерено колорисано, заглавље од четири исечка, пресечено дуплим дијагоналама на почетку *Псалтира*, Хил. 85 из прве деценије 15. века.[308] Нешто другачији преплет твори седам кружних поља у низу на почетку *Зборника попа Јосифа*, Хил. 478 (Кат. 191), из четврте деценије века. На мркој и жутој позадини, преклапају се се кружнице саздане од четири повезане омче (Репр. 195). Две заставе састављене од пет кружних поља у низу, различитих отворених преплета, стоје над Лукиним и Јовановим текстом *Четворојеванђеља*, Пећ 5 (Кат. 189). Док је прва, цртана црним мастилом, испуњена нешто загаситијим нијансама зелене и црвене боје, дотле је друга лака и прозрачна, изведена сасвим танким црвеним пером, са светлозеленим и жутим фоном (Репр. 196).

Као и заглавља од мотива пуног круга, тако се и заставе од кружних поља током прве половине 15. века усложњавају творећи велике правоугаоне или квадратне заставе унутар којих је насловни текст. На почетку *Слова Светог Јована Златоустог од Симеона Метафраста*, HAZU III b 20 (Кат. 177), који је припадао манастиру Хиландару, налази се правоугаони оквир изведен низом повезаних, кружних сегмената компликованог преплета са основом од кружница састављених од омчи различитих величина (Репр. 197).[309] Застава припада старијем делу рукописа, исписаном руком проигумана Јосифа у првој четвртини 15. века века. Унутар правоугаоног поља налази се почетак насловног текста, што је случај и на почетку Матејевог текста у *Четворојеванђељу*, НБКМ 41 (Кат. 182). Велика заставица заузима више од половине странице, сплет врежа је нешто ређи него код претходне, а истиче га зелено-плава позадина (Репр. 198). Готово идентичног преплета и композиције је заглавље, пред истим саставом *Четворојеванђеља*, МСПЦ Грујић 234 (Кат. 202), из нешто каснијег периода. Разликује се колорит, у коме доминира црвена позадина са белим акцентима (Репр. 199). Једноставнијег преплета, прозрачнијег светлозеленог и жутог колорита, је застава квадратне структуре на л. 85 *Четворојеванђеља*, Пећ 5 (Репр. 200). Компликованији преплет врежа твори заглавље на л. 258, рукописа истог састава, Деч. 11 (Кат. 201), из четврте деценије 15. века. Густо преплетно ткање формирају црвене и зелене траке (негде избледеле) и разноврсне омче прихваћене на средини сегмената, на жутој

[308] Збирка микрофилмова Одељења за археографију НБС, А 3621, л. 1; Богдановић, *Каталог*, 76; Станковић, *Водени знаци хиландарских српских рукописа*, 332–333.

[309] Старија од наведене је сродна застава на почетку *Служабника*, Хил. 618, датираног у задњу декаду 14. века. Она је данас у великој мери оштећена, али се уочава преплет изведен танким црвеним мастилом и позадина по сегментима бојена жутом и плавом бојом са белим акцентима. Уп. Збирка микрофилмова Одељења за археографију НБС, А 4123, л. 1; Богдановић, *Каталог*, 216; Станковић, *Водени знаци хиландарских српских рукописа*, 79.

позадини (Репр. 201). На крају ћемо поменути и једну заставу од кружних поља у форми портика. Она надкриљује насловани текст Дела апостолских у *Апостолу* манастира Велика Лавра, Z-48 (Кат. 205), а сачињава је особена преплетна форма у којој кружнице прелазе у сплет трака унутар њих и обрнуто.[310]

*

Овим је заокружено представљање читавог корпуса заглавља са мотивом круга и кружних сегмената. Из наведеног је јасна чињеница да је од свих геометријских орнамената којим су саздана заглавља у оквиру илуминације српске књиге, круг најзаступљенији. На то је утицала и чињеница да је кружница као конструктивни елеменат била згодна за формирање различитих композиционих решења. Исто тако појава круга као орнаменталног мотива којим се формирају декоративне површине у српским кодексима условљена је присутношћу овог геометријског облика у разним сферама примењене уметности.[311]

Круг је, као чвор и ромбоидни прстен, био део орнаменталних целина на ширем подручију јужнословенских скрипторијума. Поред српских, његова појава се и у бугарскословенским рукописима може пратити у дужем временском периоду. Навешћемо тек неколико репрезантативнијих примера, који у извесном смислу представљају паралелу нашим рукописима. У *Трновском јеванђељу* из 1273. године, HAZU III a 30, пред јеванђељем по Луки је застава састављена од два раздвојена круга прожета преплетом.[312] У запису стоји да је књига настала у Трнову и да је исписао презвитер Драгај. Трновској писарској школи припадају и два *Четворојеванђеља* из збирке манастира Зографа. Прво је исписао поп Софроније у другој четвртини 14. века, Зограф 208 (III.д.9), где се на почетку, пред Матејевим текстом налази складна целина од три раздвојена прстена прожета низом лучних трака.[313] Двојусов трновски правопис карактерише и други кодекс, Зограф 24 (I.а.1), где се на почетку књиге налази правоугаоно заглавље испуњено низовима повезаних кругова.[314] Из исте збирке је и један *Служабни минеј* настао средином века, Зограф 35 (I.д.1). На почетку је застава у виду портика, изведена као развијенија верзија поменуте заставице из Трновског јеванђеља.[315] Овај тип заставе специфичног преплета, је паралела оној из српског *Четворојеванђеља*, Хил. 12 (Репр. 105). Из шесте деценије 14. века потиче препис *Лествице* на бугарскословенски, Деч. 71.[316] На почетку књиге је заглавље у виду портика од дуплих, уписаних кругова. У сваком кружном сегменту је усправна палметица.[317] Ова композиција умногоме подсећа на заставу из српског *Изборног јеванђеља монаха Романа*, Хил. 9 (Репр. 97), с тим што има нешто сведенију форму. На почетку *Минеја*, насталог у трећој четвртини 14. века, Зограф 62 (II.б.1), је застава од шест кругова у низу са преплетом од таласастих трака.[318] Истодобно је такав тип декоративних целина био заступљен у српским књигама (Репр. 127–128). Нешто мања и сведенија верзија претходно описане заставе, налази се на

[310] Рукопис је прегледан као микро-филм копија у манастиру Влатадон у Солуну.
[311] Један број примера наводи: Мано-Зиси, *Један тип византијске орнаментике*, 356, сл. 22–25.
[312] Mošin, *Ćirilski rukopisi jugoslavenske akademije*, 120–121; *Българска ръкописна книга X-XVIII в*, бр. 62, т. XXV; Джурова, *1000 години българска ръкописна книга*, Прилож.122; Мусакова, *Българската ръкописна книга*, 305, Ил. 3.
[313] *Опис Зографския манастир*, 68, т. LXI; *Каталог. Зографския манастир*, 117.
[314] *Опис Зографския манастир*, 65–66, т. LVII;*Каталог. Зографския манастир*, 39–40, т. 24.
[315] *Каталог. Зографския манастир*, 44–45, т. 34.
[316] *Опис Дечани*, 260–265.
[317] *Палеографски албум. Дечани*, 58, бр. 56.
[318] *Каталог. Зографския манастир*, 56, т. 61.

почетку кодекса са *Поукама аве Доротеја*, Зограф 138 (III.а.13).[319] Са краја 14. века је *Октоих* (Глас 5–8), РНБ Гиљф. 23,[320] где се на л. 2 налази развијенији тип заставице разматраног преплета, са таласастим врежама око основног преплета.[321] Из истог периода је и *Четворојеванђеље*, НБКМ 1139, са заставицама на почецима Марковог и Лукиног јеванђеља изведеним поменутим преплетом у виду портика, односно правоугаоног оквира око насловног текста.[322] Одликује се финим цртежом и пастелно зеленим и плавим колоритом позадине, са акцентима у виду четворолатичних цветића. Порекло овог рукописа везује се за светогорски или трновски писарски центар.[323] Са краја века су и *Четворојеванђеље* из Рилског манастира, 1/9, са заставом од три круга пред Лукиним јеванђељем[324] и *Апостол*, НБКМ 93 са украсним низом од увезаних кругова протканих споља повезаним лучним тракама.[325] Већина наведених кодекса са однегованом илуминацијом, писаних бугарскословенским језиком, везује се за престоничке, трновске скрипторијуме или светогорске. Може се уочити паралела са српским рукописним књигама и њиховом орнаментиком насталом такође у већим скрипторијумима у исто време.

У руском рукописном наслеђу заставе са мотивом круга појављују се учестало током друге половине 14. века и кроз 15. век, под утицајем рукописа са јужнословенских простора. Поред појединих истоврсних или сродних композиционих решења, руски илуминатори развијају и специфична геометријско-преплетна решења, које ће се на територији ојачане руске државе развијати током 15. и 16. века.[326]

Заглавља саздана од мотива прстена или круга се, за разлику од чвора и ромбоидног прстена, чешће срећу и у илуминацији грчких књига. Утицај на наше рукописе могао је да дође и са те стране, мада је унутар српскословенских књига овај мотив учесталији и формира развијенија заглавља каква не срећемо у грчким кодексима. Да би смо уочили евентуралне паралеле указаћемо на један број застава са мотивом круга из грчких кодекса. Највећи број је оних где кругови у уланчаним низовима творе једноставна заглавља. На прелазу из 10. у 11. век настао је рукопис са текстовима *Слова светих отаца* из Фирентинске Лауренцијане, Plut. 04. 18. На почецима текстуалних целина на л. 99^{v} и 123^{v} налазе се танке заставице од неправилних кругова кроз које су провучене траке, док је она на л. 110^{v} изведена само од низа уланчаних кругова.[327] Сличне стилизације, са траком провученом кроз кругове, је застава на л. 130^{v} кодекса са текстовима *Светог Јована Хризостома и других светих отаца* са почетка 11. века из Центра „Иван Дујчев“ у Софији, Cod. D. gr. 160.[328] Истом веку припада *Четворојеванђеље* Ватиканске библиотеке, Vat. gr. 2330, са особеном илуминацијом. На почетку Матејевог јеванђеља, л. 1, над левим ступцем текста је застава од пет прихваћених

[319] *Каталог. Зографския манастир*, 92–93, т.140.

[320] Левшина, *Рукописи сербского правописания*, 45. Кодекс је конволут, где је у оквиру рукописа на бугарскословенском, касније убачен први лист на српскословенском. https://expositions.nlr.ru/ex_manus/Serbian_Manuscripts/show.php?i=3aeeb6aa-3f48-476f-9f8b-cc7801492c10&l=4 (приступљено 18.09. 2025)

[321] Паралеле у нашим кодексима: Репр. 132, 138, 139.

[322] Стоянов, *Украса на славянските ръкописи*, 73, бр. 58; Джурова, *1000 годинибългарска ръкописна книга*, Прилож. 219; Мусакова, *Корпус на украсените славянски ръкописи*, 244–248, т. LXXVII, LXXVIII.

[323] Мусакова, *Корпус на украсените славянски ръкописи*, 248.

[324] Джурова, *1000 години българска ръкописна книга*, Прилож. 220.

[325] Мусакова, *Корпус на украсените славянски ръкописи*, 249–255, т. LXXVIII

[326] Уп. Шульгина, *Балканский орнамент*, 240–264; Ухова, *«Балканский» стиль*, 141–151.

[327] http://mss.bmlonline.it/s.aspx?Id=AWODjsSyI1A4r7GxL9bP&c=Basilii%20Homiliae#/oro/230 (приступљено 27.03.2024)

[328] *Džurova, Répertoire des manuscrits grecs enluminés* II, 180–183, 383, 389.

кругова, кроз које се провлаче две дупле траке крстолико пресечене.[329] Са крајева заставе спуштају се тордиране траке. Пред Лукиним јеванђељем на л. 81 је заглавље у виду портика од кружних сегмената отвореног преплета. Иако за наведене заставе нисмо уочили непосредне паралеле, оне на први поглед стварају утисак који подсећа на неке од заставица из српскословенских рукописа. У *Праксапостолу,* BnF Grec 375, из 1022. године, на почетку стоји заглавље од једанаест чврсто преплетених прстенова прожетих лучним низовима са спољне стране.[330] Најближу паралелу налазимо у књизи насталој пет векова касније у српском *Четворојеванђељу*, Пећ 2 (Репр. 147). Овај податак подсећа на чињеницу да су у средњем веку постојали орнаментални обрасци у различитим регионима, чији су се уметнички обрасци преносили кроз векове.

Поред мањих застава од кругова, у грчким кодексима се ретко појављују и већа заглавља формирана овим градивним мотивом. Један од најстаријих примера потиче из 10. века и налази се на почетку париског рукописа, BnF Grec 532, са текстовима *Светог Григорија Богослова*. У већем правоугаоном оквиру, на бледом фону, минуциозно су шестаром изведена три реда преклопљених прстенова.[331] Сличну композициону схему, налазимо у 12. веку на почетку једног *Четворојеванђеља* из Патријаршијске библиотеке у Јерусалиму, Hagios Sabas 101. Другачија стилизација ове заставе огледа се у тамној позадини и испрекиданим преплетима на местима укрштања.[332]

У 11. веку уланчани кругови се појављују у кодексима са раскошним типом илуминације. Пример се налази у *Четворојеванђељу* из Ватиканске библиотеке, Vat. gr. 1229, пред Јеванђељем по Јовану, започетим заставом од низа плавих кругова, са плавим и зеленим волуминозним цветићима на месту пресека.[333] Уланчани плави прстенови на жутом фону истичу л. 108 у рукопису, Центра „Иван Дујчев“ из 1124–1125. године, које потиче из грчког манастира Косиница.[334] У богато украшеном *Праксапостолу* из Париза, BnF Supplément grec. 1262, на л. 17 је портик испуњен низовима преклопљених прстенова са цветићима на местима пресека.[335]

Током 12. веку чешће се јављају заглавља, код којих се уочавају извесне паралеле са заставицама насталим касније у балканским скрипторијумима. Застава јасног колорита, на л. 272, париског *Четворојеванђеља,* BnF Grec. 83 из 1167. године, формирана је од плавих и црвених преплетених кругова прожетих жутом траком.[336] Посебно значајан због своје преплетне илуминације је *Четворојеванђеље са Праксапостолом* из фирентинске Лауренцијане, Plut.06.27. Пред свим јеванђељима се налазе заглавља од прстенова у преплету. Матејев текст (л. 9) наглашен је правоугаоним пољем чију окосницу чине три раздвојена прстена, повезана полукружним петљама.[337] На почетку другог састава, на л. 65 је низ од пет плитко уланчаних белих прстенова на црвеној основи, прожет жутим и белим тракама. Лукино јеванђеље (л. 355) почиње заставом од два реда прстенова, а Јованово (л. 413) низом од четири карике прожете полулучним тракама.[338]

---

[329] https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.2330 л. 1 (приступљено 18.3.2024.).
[330] https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8496551f/f17.item(приступљено 19.03.2024.).
[331] https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10723939x/f9.item (приступљено 11.07.2024)
[332] https://www.loc.gov/resource/amedmonastery.0027939494A-jo/?sp=5&r=-0.153,0.043,1.36,0.648 (приступљено 25.03.2024.)
[333] https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.1229, л. 214 (приступљено 27.03.2024.)
[334] *Džurova, Répertoire des manuscrits grecs enluminés* II, 90–93, 271.
[335] https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b11004089m/f21.item (приступљено 26.3.2024)
[336] https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b60005450/f549.item(приступљено 26. 3. 2024)
[337] http://mss.bmlonline.it/s.aspx?Id=AWODj42gI1A4r7GxL9gv&c=Evangelia#/oro/25 (приступљено 25.03.2024.)
[338] На претходном линку се по броју странице могу погледати дигитални снимци.

Кроз 13. век се поред мањих застава од кругова каква је она у *Четворојеванђељу* Патријаршијске библиотеке у Јерусалиму, Hagios Sabas 358, од три прихваћена прстена у преплету[339] или оне од пет дебљих прстенова у издуженим правоугаоном пољу пред Лукиним текстом рукописа из Универзитета у Мичигену, MS 151,[340] јављају чешће већа заглавља. Поменућемо неколико примера. Прво је оно пред Марковим текстом, рукописа из Дохијара, Cod. 22, где веће правоугаоно црвено поље испуњавају низови кругова са волутицама.[341] Слично њему је заглавље на л. 29^{v} *Изборног јеванђеља* из Атине, EBE Cod. 176, из 1328. године.[342] Из исте збирке је *Четворојеванђеље*, Cod. 152, широко датирано у 13. и 14. век са специфичном заставом на л. 226. Наиме два низа отворених кружних сегмената, међусобно повезаних тордираним петљама испуњени су вишелатичним усправним палметама на жутој и мркој позадини,[343] што у великој мери подсећа на заставицу са почетка *Изборног јеванђеља монаха Романа*, Хил. 9, из 1337. године (Репр. 99). Кодекс истог садржаја, Cod. 2814, написан 1322. године на почецима текстова јеванђеља има велика декоративна поља, од којих се у три (л. 3, 82, 216) јављају уланчани прстенови као бордура око насловног текста.[344] У међупросторима су скромни флорални мотиви, што је конструкција какву не срећемо у нашим књигама. Иако постоје паралеле са грчким заставицама овог типа, у оквиру јужнословенских кодекса се јављају развијеније, степенасте форме од кружног мотива, какве не налазимо у грчким књигама. Чини се да је и овај геометријски елемент, као и чвор и ромбоидни прстен, творио аутохтоне декоративне обрасце карактеристичне за јужнословенске просторе.

Један број рукописа, међутим, свакако је настао у интеракција са византијским скрипторијумима. У том контексту посебно је значајно грчко *Четворојеванђеље*, Cod. 2606 из 1359. године, што је време када се убрзано развија писарска делатност у оквиру ојачаних јужнословенких држава. Овај рукопис пред Матејевим текстом има заглавље од три велика кружна сегмента густог преплета.[345] Основу чине три прихваћена круга благо развучена, тако да делују као ромбови заобљених ивица, који су прожети читавим низом трака. Оне на средини поља и у међупросторима стварају решеткаста чворишта.[346] Важност ове декоративне конструкције, огледа се у чињеници да су у српском *Четворојеванђељу краља Стефана Душана*, Хил. 15, изведене две заставице са истоврсним мотивима (Репр. 108 и 110). Српскословенски кодекс исписан је 1345. године, дакле пре наведеног грчког примера, али је за њега значајно да он нема непосредне аналогије у начину извођења заглавља у нашем рукописном наслеђу, већ само у наведеном грчком јеванђељу. Неименовани писар је уобличио Душанов кодекс, док је орнаментику извео посебан уметник, што се огледа у различитом дуктусу приликом извођења иницијала и заставица, као и у различитом мастилу. Српска књига је исписана у Лаври Светог Атанасија на Светој Гори, док је грчки рукопис писао Јован Дука Неокесаритис у манастиру Светог Јована Продрома код Сера. Овај манастир је у у време када је написан кодекс био део српске царевине, а и сам Цар Душан је

[339] https://www.loc.gov/resource/amedmonastery.00279396029-jo/?sp=7&r=-0.362,0,1.723,0.829,0 (приступљено 25.09.2024)
[340] Две траке дубоких таласа се провлаче кроз кругове на начин који је касније сретан у српским рукописним књигама (Репр. 127–143); https://manuscripts.csntm.org/manuscript/View/GA_685 (приступљено 25.09.2024)
[341] *Treasures of Mount Athos*, Catalogue, 245 (5.20)
[342] Marava – Chatzinicolaou, Toufexi – Paschou, *Catalogue 13th–15th*century, 151, Fig. 326.
[343] Marava – Chatzinicolaou, Toufexi – Paschou, *Catalogue 13th–15th*century, 41, Fig. 65.
[344] Marava – Chatzinicolaou, Toufexi – Paschou, *Catalogue 13th–15th*century, 140–141, Fig. 306–307, 309.
[345] Marava – Chatzinicolaou, Toufexi – Paschou, *Catalogue 13th–15th*century, 197, Fig. 390.
[346] Претеча овом примеру је поменуто заглавље из 13. века у *Четворојеванђељу* Патријаршиске библиотеке у Јерусалиму, Hagios Sabas 358 (нап. 126).

био један од китора манастира. Очигледно да се аналогије међу рукописним орнаментима грчких и српских књига јављају услед међусобних интеракција и миграција међу манастирима, а самим тим и њихових скрипторијума.

Калиграфи и илуминатори су, између осталих, вероватно путовали из једног манастира у други што је могло условити да је један примењени уметник радио на више места. Писар грчког кодекса Јован Неокесаритис је у другом грчком рукопису из Атине, ΕΒΕ Cod. 2530, извео само илуминацију што је још једно сведочанство о томе да су писар и илуминатор често биле различите личности.[347] Иако се не зна ко је илуминирао српскословенски рукопис, може се претпоставити одакле су дошли импулси и утицај. Исто тако није искључено да су српски рукописи са преплетном илуминацијом извршили утицај на неки орнаментални мотив у грчким књигама.[348] *Четворојеванђеља краља Стефана Душана* је, рађено према грчком извору у скрипторијуму Велике Лавре и то у склопу исправљања књига. Овај податак саопштава сам писар на крају кодекса, наводећи да су се у то време унутар овог скрипторијума исправљале српске и бугарске књиге. Наиме, установљено је да су преписи са краја 13. и почетка 14. века доста одступали од грчких протографа, те је исправљање подразумевало ново превођење са грчких извода. Писар српског *Четворојеванђеља* наводи да је превео „од извода манастирских", наводећи да су многе књиге искварене, јер „наш род" није видео „силу језика грчког".[349] У склопу овог посла српски писар боравио је у грчком манастиру, где је књигу преводио са грчког оригинала. Могуће је да је и инспирацију за илуминирање почетака јеванђеоских целина нашао управо у грчим рукописима. Исто тако није искључено ни да је неки од грчких илуминатора украсио српскословенску књигу можда на начин који је био својствен словенским кодексима. Наведени пример Јована Неокесаритиса указује да је постојала пракса да је један уметник могао бити ангажован само за илуминирање кодекса.

*

* *

Низом заставица сазданих од нанизаних геометријски облика затворених форми: чвора, ромбоидног прстена и круга, у разматраном периоду постављени су обрасци, који ће се у непромењеном или модификованом облику појављивати, докле год су исписиване српскословенске књиге. Иако су ова три геометријска мотива била присутна у илуминацији грчких кодекса ранијих епоха, њихова појава је ретка. Круг се јављао чешће, али унутар једноставнијих композиционих решења. Мада је могуће повући извесне паралеле међу српским и грчким заставицама са мотивом круга, овај тип илуминације у огромном броју сачуваних грчких кодекса, заузима незнатно место. По свој прилици су преплети овог типа у књигама Ромејског царства настајали у провинцијским скрипторијумима, удаљеним од престонице и значајних манастирских радионица.

По свему судећи, тип великих, нарочито степенастих заставица сатканих од повезаних чворова, ромбоидних прстенова и кругова, настао је на српским територијама. Три наведена мотива су у периоду од средине 13. до средине 15. века формирала читав низ

---

[347] Marava – Chatzinicolaou, Toufexi – Paschou, *Catalogue 13th–15th* century, 197–198.

[348] Рукопис из атинске библиотеке са текстовима Новог завета, Cod. 2925, има заставице са уланчаним круговима или кружним сегементима, за које постоји аналогија у нашим рукописима. Декоративна површина на почетку књиге саздана од преплетних кружних сегемената, има паралеле у мноштву српских рукописа (Репр. 192–200), док она на л. 112 има доста поклапања са заставом на л. 143, рукописа, Хил. 20 (Репр. 107). Уп. Marava – Chatzinicolaou, Toufexi – Paschou, *Catalogue 13th–15th* century, 205–206, Fig. 400, 404, 405.

[349] О скрипторијуму у Великој Лаври и датирању *Четворојеванђеља краља Стефана Душана* и записима у њему, као и околностима на Светој Гори која су условила чвршћу везу наших владара са светогорцима. Уп. Давидовић, *Средњовековни ћирилички скрипторијуми*, 53–57.

декоративних образаца почевши од мањих са свега пар мотива, до сложених фронтисписа проширених на целу страницу. Развојни лук није доследан ни једноставан. Паралелно су постојале заставице различитих типова и сложености структуре, што је зависило како од садржаја рукописне књиге тако и од статуса наручиоца, али и умешности писара и илуминатора. Симболична или јасна асоцијација на прочеље или кровну конструкцију цркве, одликује не мали број разматраних орнаменталних решења наших кодекса. Овакав тип декоративних форми није уочен у оквиру корпуса грчких књига, те се стога може рећи да је он настао као оригиналан израз духовности, на овим просторима.

Будући да су као компаративни материјал коришћени грчки кодекси закључно са 13. веком, а да су спорадично прегледани они из каснијих периода, постоје индиције да се у грчким књигама, писаним у време после пада Цариграда, појављивале орнаменталне композиције (или њихови елементи) карактеристични за јужнословенске рукописе. Остаје да се у неком будућем разматрању, прегледом већег броја грчких књига из каснијег периода, утврди да ли постоји основа за ову претпоставку.

2. Преплетно-биљне орнаменталне композиције

Поред застава формираних од низова затворених геометријских мотива, у другу велику групу убрајају се заглавља испуњена различитим видовима понављајућих биљних мотива, који могу бити смештени у оквир или стајати као слободне преплетно-биљне композиције. Оне могу имати форму танке украсне траке, сложенију композицију од преплета више врежа са флоралним изданцима, до великих развијених квадратних заглавља испуњених читавим сплетом биљних формација. У овај одељак уклопљена су и декоративна поља где се у оквиру преплетних структура појављују фантастичне животиње. Уз то су издвојене скупине према основној форми заглавља, а то су правоугаоник, лук и квадрат, чије су модификације испраћене током разматраног периода.

2.1. Мотиви

Систематизацији орнаменталних мотива у одређеном периоду може се приступити на различите начине. Сложеност се огледа у томе што се у истом времену појављују разнородни декоративни обрасци, што у великој мери зависи од скрипторијума у коме књиге настају. Битно је да ли он припада неком од владарских или манастирских центара или је рукопис настао у неком удаљеном манастиру или скиту. На одабир мотива утиче и личност писара и илуминатора, њихова образованост, умеће извођења заставица и иницијала. Ту треба узети у обзир и изложеност појединаца одређеним утицајима. Тако су примењени уметници у хиландарском скрипторијуму, на пример, имали додира са великим бројем грчких и наших старијих књига, како у самом Хиландару тако и у другим светогорским манастирима. У исто време централни писарски центри су окупљали већи број писара, калиграфа и илуминатора који су размењивали искуства. Са друге стране у удаљеним манастирима, дуже су се могли одржати старији облици писма и илуминације.

У раду смо се одлучили да заставице представимо кроз групе, направљене према основном мотиву или начину преплета трака, чијим понављањем или развијањем је испуњена одређена декоративна површина. У претходном поглављу то су били затворени, геометријски мотиви, док ће у овом сегменту бити представљени преплетно-биљни

орнаментални мотиви, који имају отворену форму. Одређени типови лозица, врежа, преплета са различитим биљним изданцима или у неколико примера са појавом фантастичних животиња, класификовани су у шест група. Заставице испуњене одређеним мотивом представљене су хронолошки, кроз одабране примере, који осликавају модификације разматраних орнамената и њихових односа у оквиру заглавља.

2.1.1. Таласаста грана са полупалметама у превојима

Грана свијена у виду таласа са повијеним полупалметама у превојима је део декоративног корпуса познат од ранохришћанских времена. Овај тип орнамента се, у оквиру Византијског царства, јављао у различитим видовима уметности, али је до данас сачуван понајвише у каменој пластици.[350] У оквиру примењеног украса, унутар грчких књига, сачувани су примери од 10. века, о чему ће касније бити речи.

У нашим рукописним књигама таласаста гранчица најчешће испуњава танку заставицу над насловом. У *Четворојеванђељу* са краја 13. Века, РНБ Тит. 3364 (Кат. 4), почетак Јовановог јеванђеља наглашен је декоративном црвеном траком прожетом жутом лозицом (Репр. 202). Лоза је могла да испуњава и заставицу у виду портика, као на л. 62^{v}, *Посног триода анагноста Георгија*, HAZU III b 18 (Кат. 35; Репр. 203). Током 14. века овај тип декоративне гранчице испуњавао је често лучне заставице, што ће бити тема посебног поглавља. У истом столећу овај вегетативни елеменат, се у различитим модификацијама, јављао у оквиру једноставних заглавља.[351] Некад је виђетица формирана само од два превоја вреже са полулистовима, за шта је пример она у *Четворојеванђељу*, Деч. 3 (Кат. 44), постављена над левим ступцем текста л. 150 (Репр. 204). Упечатљива је појава правоугаоне заставе, саздане од два сучељена низа необојених вијугавих грана на црвеној позадини, које стварају утисак срцоликих поља, изведена на почетку *Зборника*, РНБ Гиљф. 90 (Кат. 57; Репр. 205). Павоугаоно поље заставе може да буде прожето већом граном са дубоким превојима испуњеним сложеним биљним изданцима. Таква је она на почетку *Триода*, Пантелејмон 29 (Кат. 63), написаног 1359. године. У двоструком оквиру, развија се бела несиметрична лоза, са вишеструко надовезаним гранчицама у превојима, истакнута

[350] Лозица са полупалметама у превојима јавља се на нашим просторима као декоративни елеменат још у ранохришћанско доба. Уп. Николајевић-Стојковић, *Рановизантиска архитектонска декоративна пластика*, 26, сл. 140–141. Налази се као орнаментални мотив у каменој пластици кроз читаво време трајања Ромејског царства, о чему сведочи и један и сачуван фриз из 11. века, данас део сталне поставке Византијског музеја у Солуну, као и портал из атинског Византијског музеја из истог века. Уп: Максимовић, *Српска средњовековна* скулптура, Прилог 28; Део је пластичне декорације из 12. века на надгробном споменику Свете Теодоре у катедралној, митрополијској цркви Влахерна у Арти. Уп. Максимовић, *Српска средњовековна скулптура*, Прилог 241; Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτύμβιες πλάκες*, 36 (49); Мотив лозице често је извођен у оквиру каменог украса цркава на Апенинском полуострву у периоду од 11–13. века. Уп. Coden, *Corpus della scultura*, 613–615. У Которском музеју се чува плоча из 11. века, са фризом од таласасте гране са палметама при врху, док је касније и Которски циборић у 14. веку украшен истим мотивом. Уп: Максимовић, *Српска средњовековна скулптура*, Прилог 6, 149; Катарина Мано-Зиси даје паралеле за овај мотив у каменој пластици грчких и српских цркава, насталих у периоду 13. и 14. века: Мано-Зиси, *Један тип византијске орнаментике*, 355–356, сл. 1–4.

[351] Катарина Мано-Зиси наводи примере из хиландарских кодекса: *Псалтира*, Хил. 453 и *Минеја за март*, Хил. 145. Уп. Мано-Зиси, *Један тип византијске орнаментике*, 356, сл. 7–8.

бледоцрвеним фоном (Репр. 206). Сличне разгранате структуре је и неколорисана вијугава грана на модром фону, заставе у виду портика на л. 2, *Октоиха првогласника*, Деч. 143.[352]

Често се јавља мотив две надовезане повијене полупалмете. Овај орнамент испуњава превоје таласасте гране, уске заставице пред Литургијом пређеосвећених дарова, на л. 60, *Служабника*, Зограф 45 (I.г.10) (Кат. 66).[353] Исти вегетативни тип испуњава декоративну траку на л. 187 *Зборника*, Деч. 75 (Кат. 72). Сама биљна форма прожета је зеленим акцентима, док је позадина бледоцрвена (Репр. 207). Некад су превоји са свијеном полупалметом развучени, као на примерима два заглавља из софијског *Четворојеванђеља*, НБКМ 852 (Кат. 68). Једно је на почетку садржаја Матејевог јеванђеља, а друго стоји над насловом Марковог текста (Репр. 208). Нешто је сложенија форма заставе у виду портика са издвојеним квадратним сегментом на врху као постаментом за крст. Два сродна примера данас се чувају у хиландарској збирци. Прво заглавље истиче садржај Матејевог јеванђеља *Четворојеванђеља монаха Дионисија*, Хил. 10 (Кат. 69; Репр. 209), а друго почетак *Слова Исака Сирина*, Хил. 395 (Кат. 70; Репр. 210). Док је код првог сачуван интезиван колорит, са црвеним сегментима оквира и мрком позадином, дотле је друга бледоцрвена.

Како смо видели до сада, разматрани мотив се најчешће јавља као таласаста грана са полупалметама пресавијеним у ритмичном низу. Међутим, постоје примери сегментираних биљних форми у виду сучељених S гранчица са изданцима у превојима. Такав тип декорације испуњава виђету на почетку Јовановог текста *Рилског четворојеванђеља*, НБКМ 31 (Кат. 77; Репр. 211). Даље усложњавање иде у правцу појаве централног орнамента у виду срцоликог поља са палметом, од кога се развијају две волуте са изданцима у виду полупалмете. Описани декоративни склоп стоји на почетку Марковог текста *Четворојеванђеља*, Деч. 5 (Кат. 76; Репр. 212). Најразвијенији тип заставице са разматраним вегетативним орнаментом, налази се на почетку књиге *Зборних полемичких састава*, ÖNB Cod. slav. 34 (Кат. 152). Средишњи срцолики медаљон испуњен је са више флоралних мотива, док се у оквиру бочно свијених грана налази велики број изданака у виду већих и мањих палмета и полупалмета (Репр. 213). Необојен сплет истакнут је црвеном позадином.

Достигавши већ средином 14. века развијену форму, заглавља са мотивом лозе су се у наредном столећу најчешће јављала као једноставне декоративне траке. Исти мотив се појављивао кроз различите стилизације и начине извођења, некада само у цртежу, а каткада уз употребу злата. Тиме је исти орнамент стварао различит утисак. Пример заставе са лозицом изведеном прецизним цртежом у богатом оквиру, налази се у *Апостолу*, Деч. 27 (Кат. 86), на л. 158^{v} и 226 (Репр. 214). Слично је обликовано заглавље које најављује предговор Јовановог јеванђеља, Хил. 21 (Кат. 102; Репр. 215), у коме се плава лозица развија на златном фону. Нешто скромнијим средствима, где се уместо злата појављује жута боја, израђена је застава на почетку *Октоиха првогласника*, Хил. 128 (Кат. 109). У оквиру ње се пружа модроплава лозица коју је насликао врсан илуминатор (Репр. 216).[354] За разлику од описаних грацилних биљних форми, некада се уметник одлучује за масивнију таласасту грану, у оквиру које смешта густо свијене листове. Пример, истакнут мрком позадином,

[352] Збирка рукописних књига манастира Дечани, Одељења за археографију, Народне библиотеке Србије, Деч. 143, л. 2; *Опис Дечани*, 571–573.

[353] Књига је прегледана у дигиталној копији, доступној у склопу „Зографске дигиталне истраживачке библиотеке“ у оквиру Софијског универзитета.

[354] Из хиландарске збирке су још два рукописа исписана у приближно време, у којима се налазе заставице сличне структуре. Први је *Посни триод*, Хил. 258, а други је *Октоих петогласник*, Хил. 127 (Кат. 108) у којима се описане заставице са мотивом вијугаве гране и дупло свијене палмете налазе на почетцима кодекса. Уп. Цернић, *Круг писара Јова*, 133, 134, сл. 22, 24.

налазимо на л. 96 *Зборника поука Светог Теодора Студита*, Пећ 92 (Кат. 112; Репр. 217). У *Апостолу*, БМС РР III 43 (Кат. 153), мотив лозице, без спољних украса, доминира у блоку текста на л. 199^{v} (Репр. 506). Префињеност одликује заставу на л. 310, *Апостола*, Цетиње 14 (Кат. 122), исписаног 1383. године. Ликовној одмерености читаве странице доприноси и колористичко решење заглавља, где пастелно црвена позадина са плавим акцентима истиче неколорисану лозицу (Репр. 218).[355] Једна од најраскошнијих сачуваних заставица са мотивом стилизоване лозице, настала је на прелазу векова, и стоји на почетку Јеванђеља по Луки *Четворојеванђеља*, Деч. 8 (Кат. 157). Сам вегетативни склоп је неуобичајен. Изведен је од плаве и црвене удвојене, таласасте гране, са супротстављеним истобојним изданцима у виду удвојених полупалмета на златној позадини (Репр. 219). Ова заставица је могла да заузме место и у оквиру групе раскошних, али будући да је упечатљив пример орнамента у виду таласасте гране са полупалметама, представљена је овде као један од њених најрепрезентативнијих примера.

Током прве половине 15. века разматран орнамент се јавља, углавном, у сведеним формама. Мала виђета са плавосивом лозицом у упадљиво црвеном оквиру, стоји у блоку текста на л. 46^{v} *Изборног јеванђеља и апостола*, РНБ F.п.I.120 (Кат. 172), из 1424. године (Репр. 220). Почетак последовања, са текстом Часослова у *Псалтиру са последовањем*, Хил. 87 (Кат. 168) почиње портиком, са носећом пречком, испуњеном лозицом (Репр. 221). Ватиканско *Четворојеванђеље*, Vat. slav. 5 (Кат. 183), на почетку Јовановог текста има црвену заставу овог типа (Репр. 222).[356] Крајем разматраног периода, средином 15. века, исписан је *Апостол*, НБКМ 888 (Кат. 206), где пред уводним текстом стоји стилизована плава гранчица са црвеним изданцима, ослобођена оквира (Репр. 223). Оваква форма уклапа се са стилизацијом једног броја рукописних књига овог времена, чија илуминација, саткана од тананих потеза, одише лакоћом.

Општеприхваћен орнамент вијугаве гранчице, био је део орнаменталног корпуса и бугарскословенских књига. Међу њима треба истаћи пример *Радомировог псалтира* из последње четвртине 13. века, где се таласаста лозица јавља у функцији бордуре. Наиме велико квадратно тератолошко заглавље на л. 167 има оквир где су горња и доња оквирна трака испуњана гранчицом са удвојеним палметама унутар превоја. Форма овог орнамента је била погодна за украшавање оквирних трака у различитим видовима уметности. У оквиру поменутог *Псалтира* сведенија лозица испуњава танку заставу у виду плитког портика на почетку књиге, на л. 5^{v}.[357] Из прве половине 14. века је *Четворојеванђеље* из Софије, НБКМ 22, где пред Марковим текстом, неколорисана црвена гранчица са полупалметама уоквирује наслов.[358] Исти насловни текст, у оквиру *Четворојеванђеља*, Зограф 24 (I.а.1), стоји унутар дебље бордуре од дупло свијене лозице.[359] Са краја века је *Апостол*, НБКМ 503, на чијем

[355] Сведенија форма ове заставице са вијугавом граном у чијим су превојима неуједначени полулистови на смеђем фону, стоји на почетку фрагмента *Зборника* из збирке Народне библиотеке Србије, Рс 9. Уп. Збирка рукописних књига, Одељења за археографију, Народне библиотеке Србије, Рс 9, л. 1; *Опис НБС*, 15–16.

[356] Слична неколорисана вегетативна формација развија се на плавој поздини на л. 153 *Четворојеванђеља Старчеве Горице*, које је вероватно исписано у првој четвртини 15. века. Уп. Максимовић, *Четворојеванђеље Старчеве Горице*, 61, сл. 9.

[357] *Опис Зографския манастир*, 27–29, т. I, CXIII; *Каталог. Зографския манастир*, 54–55, т. 58.

[358] Џурова, *1000 години българска ръкописна книга*, Прилож. 149; Мусакова, *Корпус на украсените славянски ръкописи*, 150–156, т. XLV.

[359] У Опису је погрешно наведена сигнатура I.**в**.1; *Опис Зографския манастир*, 65–66, т. CXXIII; *Каталог. Зографския манастир*, 39–40.

почетку стоји издужен правоугаоник испуњен лозицом на црвеном фону.[360] Једновремено је исписан и *Псалтир,* Зограф 55 (I.д.9), унутар кога, на л. 33, доминира правоугаоно заглавље смештено при дну странице, са развијенијом лозом на црвеном фону. [361]

Сасвим је извесно овај тип вегетативног мотива у корпус српске, и уопште јужнословенске, илуминације дошао, преко грчких рукописних узора. Он се често јавља у различито стилски уобличеним грчким књигама још од 10. века. Будући да је овај декоративни мотив један од најзаступљенијих у различитим видовима и формама направићемо кратак преглед његовог појављивања у грчким кодексима. Таласаста гранчица са лиснатим изданцима је најчешће испуњавала танке заставице, али се могла јавити и у развијенијој форми када је сложенији вегетативни склоп прожимао веће декоративно заглавље. Често је имала функцији бордуре око минијатуре или насловног текста. У *Изборном јеванђељу* из 10. века, Велика Лавра A.30 (greg. L 1073), читања су наглашена мањим украсним заглављима, од којих је оно на л. 21 у виду вијугаве гране са повијеним полупалметама.[362] Још три уске заставице у виду танке траке, на л. 121, 155^{v} и 156, истог кодекса испуњена су различито свијеним лозицама. Најчешће су лозице биле црвене или необојене. Из истог столећа је текст *Беседа и проповеди за посне дане* из Дионисијата, Codex 71, где се на л. 291^{v} налази застава у виду дубоког портика, карактеристичног за грчке кодексе, чије бочне стране су испуњене монументалним плавим лозама са удвојеним полупалметама.[363] Каткад је овај орнамент изведен златом, какав је случај у *Зборнику*, ГИМ Син. Грч. 63, где се на л. 308^{v} налази декоративна конструкција у виду архитравне греде испуњене златном лозом на плавом фону, коју придржавају украшени стубови. [364]

У Центру „Иван Дујчев“ у Софији чувају се рукописи из два грчка манастира, Косиница и Светог Јована Претече код Сера. Корпус ових књига је значајан, између осталог, и за проучавање орнаментике, јер су скрипторијуми ових манастира били удаљени од престонице, а у исто време ближи територијама које ћеући у склоп српске државе. Из Косинице је рукопис са текстом *Коментара Постања Светог Јована Златоустог*, Cod. D. gr. 166, из средине 10. века, унутар кога има мноштво танких заставица са разматраним вегетативним мотивом.[365] Мотив вијугаве гранчице са полупалметама најчешће је затворен у издужен оквир, док се понекад ова биљна форма може наћи слободна, као у кодексу са *Беседама светог Јована Златоустог*, такође из манастира Косиницие, Cod. D. gr. 230, на л. 79^{v}.[366] Из манастира Светог Јована је *Номоканон* са краја 11. – почетка 12. века, Cod. D. gr. 21, где се на л. 60 налази уоквирена лозица нешто другачије форме.[367] Наиме овде је вегетативни низ саздан од нанизаних S гранчица у чијим превојима су удвојене полупалмете.[368] Исти орнамент нашао се у српскословенском *Рилском четворојеванђељу* насталом много касније (Репр. 211).

---

[360] Мусакова, *Корпус на украсените славянски ръкописи,* 249–255, т. LXXXII.
[361] *Опис Зографския манастир,* 30–32, т. CXV; *Каталог. Зографския манастир,* 53.
[362] https://www.loc.gov/resource/amedmonastery.00271050859-ma/?sp=24&r=-0.294,0.01,1.502,0.723,0 (приступљено 02. 10. 2024)
[363] **Pelekanidis et al., *The Treasures of Mount Athos* I, 128, ill. 139, 423–424.**
[364] Овакве заставе се у грчким рукописима срећу у периоду до средине 10. века. Уп. Добрынина, *О двух рукописях*, 43, Ил. 2.
[365] *Džurova, Répertoire des manuscrits grecs enluminés* I, 64–71, 203.
[366] *Džurova, Répertoire des manuscrits grecs enluminés* I, 112–114, 246-ill.87.
[367] *Džurova, Répertoire des manuscrits grecs enluminés* II, 190–192, 411.
[368] Из наведених збирки има још кодекса са разматраним мотивом: Cod. D. gr. 208 (Том I), Cod. D. gr. 133, Cod. D. gr. 196 (Том II)

Током 12. века разматрани мотив се учестало јавља у грчким рукописима. У *Четворојеванђељу* из Фирентинске Лауренцијане, BML Plut. 6.25, Матејев текст (л. 25), наглашен је правоугаоником са лозицом дубоких превоја, испуњених удвојеним полупалметама, док је лозица пред Лукиним јеванђељем (л. 120) сведенија.[369] У грчком рукопису *Историја цркве Јевсевија епископа кесаријског*, BnF Coislin 3, текст на л. 34^{v}, 61^{v}, 163^{v}, 187^{v} прожет је разноврсним издуженим тракастим заглављима са овим мотивом.[370] Током столећа долази до развоја мотива, тиме што се у већа правоугаона поља смештају дубоко превијене гране, са богатим вегетативним изданцима. Пример за то су заглавља из два четворојеванђеља: једно из Ватикана, Vat. Ott. gr., 212, позиционирано пред Јовановим текстом (л. 239)[371] и друго из Универзитетске библиотеке у Дараму, Clark MS 7, пред Јеванђељем по Луки (л. 162).[372] Овакав тип заставица се појављује у српским рукописним књигама у другој половини 14. века.[373] У грчком *Четворојеванђељу* из Британске библиотеке, Add. MS 16183,[374] из 12. века, пред текстовима јеванђеља на л. 5, 51 и 80 су заставе од два низа лозица.[375] На почетку кодекса, оквири око упутстава за читање јеванђеља су испуњени, између осталих, и орнаментом вијугаве разлистале гране. У форми бордуре око минијатуре појављује се на представи јеванђелисте Марка у *Четворојеванђељу* из Париза, BnF Supplément grec 914, на л. 95^{v}.[376]

Током 13. века, поред једноставних лозица, јављају се и оне сложеније у оквиру заглавља разноврсних облика.[377] Почетак првог јеванђеоског текста рукописа манастира Свете Катарине на Синају, Sin. gr. 198, наглашен је насловним текстом у бордури од вијугаве витице.[378] У рукопису, BnF Grec. 117, на почетку Лукиног текста (л. 166) је правоугаоник са две симетрично развијене лозице, док пред Јеванђељем по Јовану (л. 267) заставу у виду портика испуњава лоза са удвојеним палметама.[379] У рукопису из Атине, EBE Cod. 127, из средине 13. века, на почетку Матејевог текста је развијен тип овог мотива у виду две велике свијене гране са више разноврсних изданака у превојима.[380] Читав век касније је у српском *Триоду*, Пантелејмон 29, изведена застава аналогне конструкције, са мноштвом мањих биљних изданака у дубоким превојима (Репр. 206).

У већини случајева лозице су цртане црвеним мастилом или је пак истобојним мастилом испуњена позадина истичући неколорисан орнамент, што је пренето и у илуминацију српских рукописа. Пример црвене лозице у виду портика налази се на л. 197 рукописа, EBE Cod. 185.[381] Некада су декоративне гране биле и колорисане, какав је случај

[369] https://tecabml.contentdm.oclc.org/digital/collection/plutei/id/46595/rec/1 (приступљено 02. 10. 2024.)
[370] https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b11004824x/f189.item (приступљено 04. 10. 2024.)
[371] https://digi.vatlib.it/view/MSS_Ott.gr.212 (приступљено 04. 10. 2024.)
[372] https://repository.duke.edu/dc/earlymss/emsgk01007 (Img. 325) (приступљено 04. 10. 2024.)
[373] На почетку *Триода*, Пантелејмон 29 (Кат. 63; Репр. 206) и на почетку *Зборника полемичких састава* из Беча, ÖNB Cod. slav. 34 (Кат. 152; Репр. 213).
[374] Richard, *Inventaire des manuscrits grecs du British Museum*, 25.
[375] Код нас се овакав тип заглавља налази на почетку *Зборника* из РНБ, Гиљф. 90 (Кат. 57, Репр. 205)
[376] https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10532609z/f194.item (приступљено 02. 10. 2024.)
[377] К. Мано-Зиси истиче две заставице из грчких рукописа као аналогију за ову врсту орнамента. То су Изборно јеванђеље и апостол са Китере, Cod. 185 из 13. века и Апостол из манастира Светог Јована Претече у Серу, Cod. 2521 из 14. Века. Уп. Мано-Зиси, *Један тип византијске орнаментике*, 355–356, сл. 5–6.
[378] https://www.loc.gov/resource/amedmonastery.00271078675-ms/?sp=11 (приступљено 02. 10. 2024.)
[379] https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b107217955/f280.item (приступљено 02. 10. 2024.)
[380] Marava – Chatzinicolaou, Toufexi – Paschou, *Catalogue 13th – 15th century*, 54, Fig. 76.
[381] Marava – Chatzinicolaou, Toufexi – Paschou, *Catalogue 13th – 15th century*, 111, Fig. 230.

са заставама на л. 137 и 193, *Четворојеванђеља* из Библиотеке у Чикагу, Ms. 126.[382] И надаље током 14. века разматрани орнамент је био део декоративног корпуса у грчким кодексима, дакле у исто време када се овај мотив чешће појављује и у српским књигама.

Реалистичне лозице биле су део декоративног корпуса још у хеленистичком и римском периоду. Кроз векове трајања Ромејског царства оне губе натуралистичке форме, добијајући сведене, стилизоване облике који су најчешће имали декоративну функцију.

2.1.2. Срцолики медаљон са палметом

Упечатљив орнаментални мотив у оквиру источнохришћанског царства и његовог комонвелта јесте срцолики медаљон са палметом. Као и претходни, он има своје паралеле у клесаној скулптуралној орнаментици ранијих векова.[383] Сучељена срцолика поља са палметама срећу се у различитим видовима уметности, често као бордуре, фризови о чему сведочи и њихово често извођење на фрескама.[384]

У српској рукописној књизи срцолики медаљон са палметом, најчешће положен, испуњава издужено правоугаоно поље на почецима тестова. Некада су срцолики сегменти сучељени, а некада положени на једну страну те тако ритмичном низу испуњавају одређено декоративно поље. Пример из старијег времена, тачније из времена владавине краља Владислава (1234–1243), налази се у *Братковом минеју*, НБС Рс 647 где је на л. 1^{v} изведена уска застава од осам нанизаних срцоликих орнамената положених на једну страну.[385] Након тога сачувани су примери који потичу тек из друге четвртине 14. века, што не значи да их није било у међувремену. У *Изборном јеванђељу*, Хил. 31 (Кат. 43), јеванђеоско читање на л. 93, наглашено је мањом заставицом са овим орнаментом, где се на црвеној позадини развија биљна формација од вијугавих врежа са полупалметама, међу којима су у средини два срцолика сегмента са усађеном палметом (Репр. 224). При крају рукописа, наслов Сказанија на врху левог ступца на л. 214^{v}, надкриљује застава у виду портика, где греду испуњавају два положена сучељена, развучена срцолика мотива, док се унутар бочних страна нижу мањи обрнути мотиви извирући један из другог.[386] Ретке су заставице где се разматран мотив јавља у усправном положају. Један пример из четврте деценије 14. века, краси л. 111^{v} *Минеја*, Хил. 147. У оквиру левог ступца текста налази се портик испуњен надовезаним, усправљеним и обрнутим палметама у срцоликом сплету.[387]

---

[382] https://goodspeed.lib.uchicago.edu/view/index.php?doc=0126&obj=387#?c=&m=&s=&cv=386&xywh=-2854%2C-342%2C10366%2C6826 (приступљено 04. 10. 2024.)

[383] Из 9. века је капител из Охридске Свете Софије украшен великим срцоликим мотивом са развијеном палметом: Максимовић, *Српска средњовековна скулптура*, 49–50, Прилог 66; Катарина Мано-Зиси даје један број паралела у оквиру камене пластике грчких и наших цркава: Мано-Зиси, *Један тип византијске орнаментике*, 356, сл. 10–15; О пореклу мотива срцолике палмете и паралелама у византијској уметности преглед даје: Božinović, *Palmette in the outline of the heart*, 188–192.

[384] Овај мотив је у различитим видовима извођен често у оквиру фреско сликарства од 12, века: Јанц, *Орнаменти фресака*, ТАБ. XLV–XLIX; Нитић, *Сликани орнаменти у Дечанима*, бр. цртежа: 1, 4, 58, 64, 67, 103, 105, 106; Миловановић, *Освежавање меморије* 172, 197, 236.

[385] *Опис НБС*, 342; *НБС. Палеографски албум*, 11, бр. 8.

[386] Уп. Збирка микрофилмова Одељења за археографију НБС, А 1772, л. 214^{v}.

[387] Богдановић, *Каталог*, 94; Богдановић, *Палеографски албум. Хиландар*, 48; Мано-Зиси, *Један тип византијске орнаментике*, 356, сл. 19.

Током друге половине 14. века најчешће се јавља орнаментална формација од два сучељена срцолика поља са палметама. Из треће четвртине потиче заставица изведена цртежом на л. 89 у *Требнику*, Крка 25 (Кат. 59), а чине је два удвојена мотива у правоугаоном пољу. Палмете су овде развијеније, тиме што је у оквиру највеће средишње латице, уписана још једна мања обрнута тролисна палмета (Репр. 225). На почетку текста *Житије Светог Симеона и Хиландарски типик Светог Саве*, на л. 159 рукописа из Одесе, ОГНБ 1/97, 6(536) (Кат. 60), издужено правоугаоно поље испуњававају мотиви три дупла сучељена срцолика поља, док један сегмент остаје без пара (Репр. 226). Почетак Марковог и Лукиног јеванђеља кодекса, Хил. 19 (Кат. 127), са краја 14. века, испуњавају сучељени, неколорисани флорални мотиви на жутој подлози (Репр. 227). Колористички је богатија застава пред Јеванђељем по Матеју, Деч. 8 (Кат. 157), где је унутрашњост срцоликих поља испуњена жутом и црвеном бојом, позадина је плава, док акценти злата, доприносе богатијем изгледу странице. Крајњи леви сегмент је остао уочљиво мањих димензија, што указује да илуминатор није направио добру процену простора и није имао припремни цртеж (Репр. 228).

Разматрана срцолика поља некада могу бити развучена, што видимо на примеру *Четворојеванђеља*, НБКМ 852 (Кат. 68). На почетку Лукиног текста се у тродуплом оквиру, налазе три наизменично окренута срцолика издужена сегмента. Основна необојена форма истакнута је бледоцрвеном позадином. Унутар сваког сегмента је мрко обојена биљна форма у виду гране са латицама (Репр. 229). У *Рилском четворојеванђељу*, НБКМ 31 (Кат. 77), почетак Марковог текста наглашава развијено заглавље, црвене позадине, у виду портика. У оквиру необојених срцоликих поља ређају се црвене волуминозне палметице са зеленим и плавим акцентима (Репр. 230). Слична по облику и орнаменту је заставица пред службама за април на л. 80, у нешто старијем *Минеју за март-април*, УБ Рс 9. Овде су нанизани, срцолики, неколорисани медаљони окренути на исту страну, истакнути црвеном позадином.[388]

Рећи је пример да су срцолика поља у низу позиционирана усправно, са наизменично окренутим медаљонима и палметама у њима. Низ необојених лиснатих форми на жутој и мркој позадини, испуњава мању заставицу на л. 130, *Хронике Георгија Амартола*, Хил. 381 (Кат. 106). Заглавље, уоквирено тордираном траком стоји над десним ступцем текста, употпуњујући декоративни склоп странице заједно са великим тордираним крстом на месту левог ступца (Репр. 231).

Иако се разматрани мотив најчешће јавља у форми удвојеног, сучељног орнамента, некада су срцолики медаљони окренути на исту страну и поређани у ритмичном низу. Један пример налази се пред Јовановим текстом *Четворојеванђеља*, SBB Ms. Slav. Wuk 7 (Кат. 126), насталог 1389. године (Репр. 232). Врло сличне структуре, али нешто финијег цртежа јесте заставица са почетка 15. века, из рукописа исте садржине, РНБ F.I.579 (Кат. 166). Правоугаоно поље на л. 122, испуњено је са седам нанизаних срцоликих медаљона у којима су палмете додатно декорисане обрнутом палметицом у централној латици (Репр. 233).

Најразвијенији тип срцолико-флоралног орнамента јавља се на прелазу векова. На почетку Лукиног текста, НБКМ 24 (Кат. 158), правоугаоно поље испуњавају удвојени мотиви срцоликог преплета вреже, додатно прожети још једним обрнутим истоврсним пољем са тролатичном палметом. Раскошан изглед застави даје златна позадина, на којој се развија плава врежа (Репр. 234). Анализиран орнамент испуњава богато декорисано, правоугаоно заглавље у виду широког оквира око наслова унутар *Силоановог*

[388] http://www.ubsm.bg.ac.rs/cirilica/dokument/8/minej-za-mart-i-april (приступљено 25. 09. 2025); Стипчевић, *Рукописне књиге Универзитетске библиотеке*, у припреми.

четворојеванђеља из Сарајева, Стара црква 218 (Кат. 155). На зеленом фону нижу се сучељене срцолике форме, проткане златом и црвеним акцентима (Репр. 235).

Током 15. века разматрани мотив се спорадично појављује. У ватиканском *Четворојеванђељу*, Vat. slav. 5 (Кат. 183), пред Марковим текстом, је несиметрична застава од три развијена биљна мотива унутар медаљона (Репр. 236). Са краја разматраног периода је рукопис из Велике Лавре, Z-45 (Кат. 203), где над насловом Јовановог текста, стоји заставица испуњена са два удвојена срцолика орнамента. Бочни мотиви неједнаких величина су мањи од централних, што доприноси несиметричности читаве композиције.

Присуство орнамента у виду срцоликог медаљона посебно је упечатљиво у јединственој декоративној формацији на почетку Синаксара из *Добријешевог четворојеванђеља* из прве половине 13. века. Централно правоугаоно поље, уоквирено развијеним крилима четири птице, прожима шест разнобојних, уланчаних прстенова унутар којих су дијагонално окренути срцолики медаљони са палметом. [389] Посебан значај ове површине произлази и из натписа над њим, у коме се истиче да је заставица представа раја. То тумачење је посебно упечатљиво када су у питању раскошне декоративние површине, о чему ће касније бити речи. Палмета у срцоликом оквиру је орнамент присутан и у другим бугарскословенским кодексима. У *Радомировом Псалтиру* са краја 13. века, у склопу велике тератолошке заставе на л. 167, бочни оквири су испуњени нанизаним срцоликом медаљонима са тролатичном палметом.[390] У *Банишком четворојеванђељу*, НБКМ 847, оквир квадратног заглавља на л. 148, испуњен је повезаним срцоликим пољима.[391] У *Прологу*, РНБ Погод. 58, из 1339. године на почетку Пролошких житија за март налази се танко правоугаоно поље испуњено удвојеним срцоликим медаљонима у низу.[392] Велика застава у виду плитког портика са испустом на врху, на почетку *Паренесиса Јефрема Сирина* из Рилског манастира, украшена је великим, сучељеним срцоликим пољима и мањим у међупросторима.[393] Са краја 14. века је *Лествица*, Зограф 205 (III.д.5), са правоугаоном заставом испуњеном неједнаким, наизменично окренутим срцоликим пољима.[394] Набројани примери сведоче о појави врло сличних декоративних образаца на читавом јужнословенском простору. Појединачни примери, као што је застава у *Добријешевом четворојеванђељу*, иако јединствена склопом заглавља, користи познате орнаменте као сегменте. Ранија појава у бугарским књигама сведочи и о могућим ближим утицајима из Византијског царства.

На појаву срцоликог орнамента у декорацији наших и бугарских књига могли су утицати и грчки кодекси, често коришћени као предлошци, будући да се у њима он јавља још од периода владавине Македонске династије. На почетку су ови мотиви сведенији, тако што се унутар срца јасно издваја палмета. *Јеванђеље* из 10. века сачувано данас у Манастиру Велика Лавра на Светој гори, A.30 (Greg. L 1073), има читав низ заставица (л. 2, 7^{v}, 13, 17, 27^{v}, 100^{v}) испуњених наведеним мотивом.[395] Из друге трећине 11. века је рукопис са текстом

[389] Джурова, *1000 годинибългарска ръкописна книга*, Прилож. 79; Мусакова, *Корпус на украсените славянски ръкописи*, 63,т. IV.
[390] *Опис Зографския манастир*, 27–29, т. CXIII; *Каталог. Зографския манастир*, 54–55,т. 58.
[391] Мусакова, *Корпус на украсените славянски ръкописи*, 119–120,т. XXXII и XXXIII; *Българска ръкописна книга X-XVIII в*, кат. 68, т. XXVIII.
[392] Джурова, *1000 години българска ръкописна книга*, Прилож. 163.
[393] Джурова, *1000 години българска ръкописна книга*, Прилож. 205.
[394] *Каталог. Зографския манастир*, 116,т. 207.
[395] https://www.loc.gov/resource/amedmonastery.00271050859-ma/?sp=20 (приступљено 05.11.2024.)

Беседа на Јеванђеље по Матеју, део збирке Универзитета у Оксфорду, Bodleian Library MS. Auct. E. 1. 12, где се на л 59^{v}, налази виђета у оквиру левог ступаца текста испуњена плавим положеним срцоликим мотивима, и мањим црвеним усправљеним међу њима.[396] Током времена палмете унутар срцоликог оквира се развијају. Такав орнамент испуњава портик пред Јовановим јеванђељем, рукописа из Јерусалимске Патријаршијске библиотеке, Panagios Taphos 46, насталог у 12. веку.[397] Срцолики медаљони су могли бити окренути вертикално, тако што се усправљени и обрнути мотив уклапа у један низ. Таква застава краси почетак још једног *Четворојеванђеља* из исте библиотеке, Hagios Sabas 166.[398]

Развијене формације саткане од описаног орнамента јављају се у 13. веку. У оквиру богато и разноврсно декорисаног *Четворојеванђеља* из Универзитеске библиотеке из Мичигена, MS 151, пред јеванђељем по Марку је развијени тип заставе од два дупла срцолика мотива унутар којих су велике палмете са мноштвом латица.[399] *Историја цркве Јевсевија епископа кесаријског* из Париза, BnF Coislin 5, датиран у 1263/1264. годину на почетку има плитак портик прожет мрежом дуплих срцоликих мотива, док су у бочним међупросторима исти само мањи орнаменти.[400] Низ обрнутих срцоликих медаљона могао је бити испуњен усправним цветовима као на л. 98^{v} у *Изборном јеванђељу* са краја 13. века из Атинске библиотеке, EBE Cod. 70.[401] Леп пример из 14. века представља заставица са положеним, суперпонираним бујним палметама, на л. 87 у рукопису из исте библиотеке, EBE Cod. 2505.[402]

У грчким књигама наставио се даљи развој овог типа орнамента, који је довео до различитих модификација срцоликог мотива, стварајући разноврсне орнаменталне структуре, какве не срећемо у српским рукописима.[403] У оквиру јужнословенских скрипторијума овај тип орнамента задржао се углавном у оквирима једноставно организаваних заглавља. Тек по неки пример током друге половине 14. века се развио у сложеније форме, да би се до средине 15. века поново вратио у сведеније оквире.

2.1.3. Преплет трака

Међу орнаменталним обрасцима посебно место заузимају они саздани од разноврстних сплетова трака. Једноставнији преплети од једног до два или три пара врежа, трака или каишева били су згодни за формирање мањих заставица. Основну потку чиниле су траке или вреже са изданцима, слободног преплета, без оквира, завршене на угловима биљним изданцима у виду полулистова или цветова. Орнаментални преплети могли су бити једноставни – сачињени од две свијене траке, сложенији – од сплета више пари врежа које формирају заставицу, па до компликованих, где је тешко испратити ток протканих нити у оквиру већег декоративног поља.

---

[396] https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/c29252fd-fda4-45eb-a5c8-436b1fe4509a/surfaces/8dc317f4-475b-4812-985e-eb38c714ba38/(приступљено 05.11.2024.)
[397] https://www.loc.gov/resource/amedmonastery.00279389657-jo/?sp=232 (приступљено 05. 11. 2024.)
[398] https://www.loc.gov/resource/amedmonastery.00279393867-jo/?sp=11 (приступљено 05. 11. 2024.)
[399] https://manuscripts.csntm.org/manuscript/View/GA_685 (приступљено 05. 11. 2024.)
[400] https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b11004680v/f2.item (приступљено 28. 05. 2026.)
[401] Marava – Chatzinicolaou, Toufexi – Paschou, *Catalogue 13th–15th century*, 105, Fig. 210.
[402] Paschou, *Style dit balkanique*, 114, Fig. 7. Ауторка не наводи ког је садржаја поменута књига.
[403] К. Мано-Зиси наводи три заставице из грчких књига са краја 13. века и из 14 века, као паралеле за ову врсту мотива. Уп. Мано-Зиси, *Један тип византијске орнаментике*, 356, сл. 16–18; Marava – Chatzinicolaou, Toufexi – Paschou, *Catalogue 13th–15th century*, 87 (Fig. 185), 114 (Fig. 239), 143 (Fig. 314).

Најстарије сачуване примере овог типа заставица одликује сплет од два пара трака, који се преклапају тако што се наизменично скупљају и шире. То чини основну потку, на коју се често надовезују декоративни сегменти спуштени са крајева, формирајући портик. У *Служабнику (Михаила Милгоста граматиака)*, РНБ Q. п. I. 68 (Кат. 5), овим поступком је реализована застава над насловом Литургије пређеосвећених дарова на л. 47 (Репр. 237). Заглавље је уоквирено, што је ретка и архаична појава. Преплетна структура је углавном слободна, какав је случај на почетку књиге *Пандекте Никона Црногорца*, РНБ Q. п. I. 27, настала на прелазу 13. у 14. век (Репр. 238). *Четворојеванђеље* из Даблина, W 148 (Кат. 10) има заставицу разматране структуре изведену минуциозно, јарко црвеним мастилом. Позиционирана је при дну листа 211, тако што се надвија над насловни текст, док је на врху доминантан стилизован крстолики орнамент (Репр. 239). Сличног преплета је заглавље пред Марковим јеванђељем рукописа, Хил. 12 (Кат. 30). Разликује их начин на који је застава цртана и колорисана. Основни преплет је необојен, док су позадина и биљни изданци колорисани зеленом и жутом бојом (Репр. 240).[404] Нешто развијенији тип заставице од вијугавих трака са повијеним крајевима, стоји на почетку *Октоиха*, Архив БАН 33 (Кат. 15). Дубоки превоји трака стварају већи унутрашњи простор у коме се преплићу две широке траке обојене плавом и жутом бојом (Репр. 241).[405] Једноставнији тип заставица овог типа, стоји као равна трака над насловом, евентуално са неким биљним изданком на крајевима. Плићи превоји дуплих трака, који се наизмечнично шире и скупљају нацртане су на л. 261^{v} у *Изборном јеванђељу монаха Романа*, Хил. 9 (Кат. 29) и на л. 158 *Зборника*, BAR Slav. 158 (Кат. 52).[406] Код прве се зелене и жуте траке преплићу на црвеној позадини (Репр. 242), док је код друге цртеж избледео тако да су остале уочљиве зелена и плава линија прожете кроз траке (Репр. 243). Над потоњом заставицом, на превојима трака уздижу се плаве петолатичне палмете у низу. Развијеније, палмете пирамидалне структуре, поређане су над таласастим сплетом дуплих трака пред Последовањем *Симеоновог типика* из Загреба, NSK P 4068 (Кат. 121). Застава је прекривена богатим флоралним мотивима, које поред поменутих палмета, чине и разграната вегетативна формација на врху, као и гране спуштене бочно поред наслова (Репр. 244).

Једна од варијанти разматраног сплета врежа, употпуњена је тордираним тракама, које прожимају вијугаво пресечне каишеве. На почетку *Октоиха*, НБКМ 180 (Кат. 74), над левим ступцем текста, зелено правоугаоно поље прожимају две дупле таласасте траке, међу којима је кроз средину провучен тордиран сплет, са делом уздигнутим над заставом на чијем врху је орнаментом у виду чвора (Репр. 245). Проширена на целу ширину текста је заставица сличне структуре, на л. 138^{v} *Ромиловог четворојеванђеља*, Пећ 4 (Кат. 137). Тордирани преплети који формирају решеткаста поља на средини и угловима, изведени су сасвим танким, одмереним цртежом, док их зелене траке лучно уоквирују, остављајући слободан простор унутар њих (Репр. 246).[407]

---

[404] Застава истоветног преплета са једнаким испустима, налазила се на почетку текста Никодимовог типика, на л. 11. Уп. *Типик архиепископа Никодима. Фототипија.*

[405] Паралеле за овај тип заставе од масивних тордираних трака, налазе се бугарскословенском Трновском јеванђељу из 1273. године. Елисавета Мусакова наводи још неке сродне заставе. Уп. Мусакова, *Българската ръкописна книга*, 307–308, Ил. 8.

[406] Још једна заставица истоврсног преплета, изузетно прецизног цртежа стоји на почетку *Пангирика* из хиландарске збирке, Хил. 473. Уп. Збирка микрофилмова Одељења за археографију НБС, А 2774, л. 1; Богдановић, *Каталог*, 180–181.

[407] Застава истог преплета са већим тордираним крстом на врху и развијенијим угаоним флоралним изданцима налази се на л. 31, *Служабног минеја* из 1401. године, ГИМ Хлуд. 158. Уп. Стасовъ, *Славянскій и восточный орнаментъ*, 9, т. XXIV (1).

Током друге половине 14. века заставица од таласастих преплетених трака изводе врсни илуминатори у оквиру брижљиво исписаних и украшених књига. Различити ефекти постижу се разноврсним колористичким склоповима, где је свака трака истакнута одређеном бојом. Изузетан пример налази се у *Четворојеванђељу* из Беча, ÖNB Cod. slav. 52 (Кат. 118), на л. 113, где преплет три пара врежа, ствара сегменте који се приближавају кружној форми (Репр. 247). У *Четворојеванђељу*, Пећ 2 (Кат. 132), се пред Јовановим јеванђељем налази застава од жутих танких трака, које се скупљају и шире на зелено-црвеној позадини (Репр. 248). Овакву структуру изведену плавим и жутим гранама има и застава на почетку *Четворојеванђеља*, РНБ Q.I.896 (Кат. 156; Репр. 249). Најраскошнији примери овог типа заставице стоји на почецима Јеванђеља по Матеју и Јовану *Четворојеванђеља*, Деч. 8 (Кат. 157), насталог на прелазу из 14. у 15. век. Код прве заставе се на златној позадини развијају зелена и црвена грана, додатно прожете плавом траком (Репр. 250). Пред Јовановим текстом, у правоугаоном оквиру, златни фон истиче преплет плаве и црвене траке, које се провлаче кроз решеткаста поља од чворова са правоугаоним петљама (Репр. 251).[408]

Најједноставнији тип преплета два каиша представља форма тордиране траке. Најчешће се јављају на почецима мањих текстуалних целина, али у неким случајевима и формама најављују и основни текст. Овом приликом навешћемо неколико упечатљивих примера. У *Зборнику*, Деч. 75 (Кат. 72), на л. 15 у блоку текста, где почињу Слова Исака Сирина, стоји тордирана плаво-зелена трака са истобојним лиснатим изданцима (Репр. 252). Чвршћи преплет има необојена трака на почетку *Посног триода*, ÖNB Cod. slav. 45 (Кат. 107). Кроз вреже са жутим изданцима провучена је плава линија, која прожима и полуцветове свијене са углова (Репр. 253). Трака може бити сасвим сведена, без бочних биљних изданака, каква је она на л. 132 *Апостола*, БМС РР III 43 (Кат. 153). Преплет жуте и црвене траке на врху има биљни орнамент са лепезастим листовима (Репр. 254). Често тордирани сплет наглашава поглавља у оквиру богослужбених књига, какав је онај на л. 93, *Триода*, МСПЦ Грујић 236 (Кат. 162), са звоноликим цветовима на угловима (Репр. 255). Изузетно, тордиране вреже, могу формирти кружну заставу, налик венцу, каква је она на л. 4^{v}, *Октоиха првогласника*, РНБ F.I.706 (Кат. 163; Репр. 256). Тордирани сплет може имати испусте у виду петљи, нпр. у *Изборном јеванђељу и апостолу*, РНБ F.п.I.120 (Кат. 172) из 1424. године. На л. 25, малом тордираном заставицом, која има крстасте испусте, истакнуто је једно читање из Јеванђеља (Репр. 257). Јединствена међу сачуваним рукописима јесте заставица на почетку *Минеја за јул*, Деч. 35.[409] Правоугаоно поље прожето је крстоликим сегментима у два реда, сазданим од уплетених тордираних трака (Репр. 258). На местима укрштања траке су развучене. Заставе са особеним решењима, за које се не могу наћи непосредне паралеле, говоре у прилог томе да су поједини илуминатори могли да изразе своју креативност у оквиру постојећег корпуса мотива.

Поред тордираног, постоји и нешто другачији преплет две траке. Оне могу бити изломљене у виду мањих лукова, чији шиљати спојеви наизменично прелазе један преко другог. Пример овакве декоративне траке налази се у рукопису, Деч. 9 (Кат. 116), на л. 142, где се црвена и плава врежа преклапају завршавајући се малим стилизованим палметама

[408] Са краја 14. века је заставица сличног преплета сасвим другачије, једноставне стилизације, која се налази на л. 110 *Пролога* из Цетињског манастира, Цетиње 30. Уп. Мартиновић, *Рукописне књиге Манастира на Цетињу*, 142.
[409] *Опис Дечани*, 111–113.

(Репр. 259). Структура ове орнаменталне траке види се добро на застави у цртежу на л. 52, у *Јерусалимском типику*, РНБ Тихан. 476 (Кат. 198; Репр. 260).[410]

Некада је ради раздвајања текста, на месту почетка новог састава пуштена једноставна трака са лиснатим завршецима. Трака је могла имати омчу у виду осмице, као на примеру из *Зборника,* BAR Slav. 158 (Кат. 52; Репр. 261). Декоративнији тип овакве заставице је колорисана плава трака наранџасте бордуре, са стилизованим биљним орнаментом на врху и две омче са страна. Налази се на почетку садржаја Јовановог текста у раскошном *Четворојеванђеља серског митрополита Јакова*, BL Add. MS 39626 (Кат. 93; Репр. 262).

Форма преплета условљена је у великој мери бројем трака. Тако је најпогоднији вид сплета три траке – плетеница. У *Зборнику*, Ник. 48 (Кат. 81) из седме деценије 14. века, на л. 194 неколорисан плетенични сплет цртан црвеним мастилом, оживљен је перластим изданцима и цветовима на крајевима (Репр. 263). Плетеница надкриљује и наслов предговора Јеванђеља по Луки *Четворојеванђеља*, Пећ 5 (Кат. 189) из друге четвртине 15. века. Цртеж је изведен бледоцрвеним мастилом, а пастелно зелена боја испуњава међупросторе и наглашава детаље (Репр. 264). Нешто дубље превоје има застава на почетку једанаесте катизме, *Псалтира монаха Јова*, Хил. 84 (Кат. 111; Репр. 265). Код појединих заставица траке нису таласасте већ изломљене. Пример за то налазимо на л. 186, *Апостола*, Деч. 27 (Кат. 86; Репр. 266) и на почетку рукописа истог садржаја из Матице Српске, БМС РР III 43 (Репр. 267).[411]

У првој половини 15. века јавља се читав низ тањих заставица слободног преплета сазданих од два или више пари сплетених врежа, које наставља традицију оваквог типа заставица с краја 13 и из 14. века.[412] У *Четворојеванђељу*, Пећ 5 на л. 19^{v} је преплет три пара трака (Репр. 268). У истом рукопису на л. 83, преплет удвојених таласастих трака ствара утисак повезаних кружних сегмената (Репр. 269). Заглавље сличне структуре, изведено танким тракама на жутој и бледозелној позадини, јавља се на л. 237^{v}, *Псалтира са последовањем*, Хил. 87 (Кат. 168; Репр. 270).[413] Остале заставе овог типа су модификације описане форме. Нешто је развученији преплет на л. 12, *Четворојеванђеља и апостола*, Хил. 62 (Кат. 175). Гушћи сплет загасито колорисаних врежа богатих изданцима потиче из *Четворојевнђеља*, Деч. 11 (Кат. 201; Репр. 271). Таман колорит има и заглавље асиметричног преплета, пред предговором охридског архиепископа Теофилакта рукописа из Хиландара, Хил. 58 (Кат. 176; Репр. 272). Последња у низу застава има неколорисан оквир и таласасте траке које истиче плави фон, а налази се на почетку *Апостола*, НБКМ 888 (Кат. 206; Репр. 273).

Један број заглавља у оквиру сачуваних српских споменика, има специфичне структуре преплета, па их је тешко сврстати у формиране одељке. Будући да се ради о неколико кодекса у чијој су основи разноврсни преплети трака, од којих неки имају и затворене сегменте, одлучили смо се да их овде представимо и укажемо на могућу провенијенцију ових особених орнаменталних решења.

---

[410] Још један старији пример, из средине 14. века, налази се у рукопису са текстом *Четворојеванђеља и Апостола*, Зограф 6 (I.a.6) на л. 38. Уп. *Каталог. Зографския манастир*, 31–32,т. 6.

[411] Са почетка 15. века *Четворојеванђеље Старчеве Горице*, бибилиотека Марћана, Cod. slav. CCXCV (12380), где је на л. 5 изведена преплетна плетенична структура од трака заобљених превоја, која се завршава дискретним префињеним флоралним изданцима, и једним крстоликим орнаментном на врху. Уп. Максимовић, *Четворојеванђеље Старчеве Горице*, 60, сл. 5.

[412] Репр. 223–230

[413] Слично заглавље нешто развученије налази се на л. 205, једног другог хиландарског Псалтира, Хил. 85 насталог у истом периоду. Збирка микрофилмова Одељења за археографију НБС, А 3621, л. 205.

Јединствена у нашем сачуваном рукописном наслеђу, јесте застава од низа преклопљених мотива у виду издужене осмице, чији је пресек проширен тордираним сегментом. Налази се на л. 16, *Четворојеванђеља*, МСПЦ 357 (Кат. 190) и изведена је минуциозно, црвеним мастилом (Репр. 274). За овај неуобичајени преплет постоји аналогија у грчком *Четворојеванђељу* из Атине, EBE Cod. 134, из 14. века, где испред Лукиног текста стоји уоквирена застава, унутар које се на тамном фону истиче необојена описана сплетена форма.[414] Иако стилски потуно другачија, ово је ретка аналогија самог преплета, по чему се може претпоставити да се та схема у српском рукопису јавила према грчком узору.

Неколико већих заглавља компликованог преплета, као основну потку имају мотив затвореног крстоликог цвета, изведеног непрекинутим потезом у виду четири повезане, унакрсне петље – латице. Низ од наведена четири мотива, премреженог преплетом врежа са тролатичним палметицама као изданцима, испуњава правоугаоно заглавље пред Јовановим текстом *Четворојеванђеља краља Стефана Душана*, Хил. 15 (Кат. 41). Филигранско ткање неколорисаних преплета истакнуто је бледоцрвеном позадином (Репр. 275). У *Четворојеванђељу* из 15. века, Хил. 58 (Кат. 176), код две заставице употребљен је мотив крстоликог цвета. Два повезана мотива, уз додатне вреже, стварају преплет слободне форме без оквира, истакнут плавим и окер сегментима, пред јеванђељем по Марку (Репр. 276). У истом кодексу пред Јовановим текстом назначени мотив развучен је преко великог правоугаоног заглавља, тако да су петље сасвим мале. Заставица је потом испресецана компликованим преплетом белих и окер трака, на вишебојној загаситој позадини (Репр. 277). Узори за овај мотив потекли су из грчких књига на шта нам указују две заставе из рукописа Грчке библиотеке, EBE Cod. 176 и EBE Cod. 2510. На почетку *Јеванђелистара* је заглавље, структуре приближне квадратној, са мотивом крстоликог цвета, прожетог тракама, док су у угловима флорални мотиви. Ову књигу је исписао светогорски монах Иларион у Верији, 1328. године, где је избегао од Турака.[415] Други кодекс, широко датиран у 14. век, пред Јеванђељем по Јовану, има заставу са три уланчана разматрана мотива, истакнута мрком позадином.[416] Кодекс је у Грчку национално библиотеку доспео из манстира Светог Јована Претече у Серу. Ово је други пример појаве специфичног орнамента за који аналогије налазимо у књигама везаним за скрипторијум манастира на Маникејској гори.[417] То је још један податак који указује да су Света Гора и њено залеђе, у 14. веку, били место сусретања, између осталих, грчких и наших писара и илуминатора. Скрипторијуми на овом простору су вероватно били исходишта једног броја орнаменталних образаца уобличених на страницама грчких и српских књига.

Када су у питању једноставније разматране преплетне форме два или више каиша, њихова појава се бележи дубоко у прошлости, у рукописним књигама насталим на ширем јужнословенском простору. Поједини примери јављају се још у књигама писаним глагољицом. На л. 137 *Зографског јеванђеља* је застава где се у оквиру налазе сегменти са тордираним тракама.[418] У *Синајском служабник*у једна застава има оквир у виду тордираног

[414] Marava – Chatzinicolaou, Toufexi – Paschou, *Catalogue 13th–15th century*, 228, Fig. 440.
[415] Marava – Chatzinicolaou, Toufexi – Paschou, *Catalogue 13th–15th century*, 151–152, Fig. 325.
[416] Marava – Chatzinicolaou, Toufexi – Paschou, *Catalogue 13th–15th century*, 230, Fig. 445.
[417] Први је био везан за заставе са основом круга и особеним чеврстим прплетним структурама у рукописима Хил. 15 на л. 106 (Репр. 110) и грчком Атинском, Cod. 2606. Уп. Marava – Chatzinicolaou, Toufexi – Paschou, *Catalogue 13th–15th century*, 197, Fig. 390.
[418] Пуцко, *Художественное оформление,* 58.

сплета.[419] *Марцијино јеванђеље* на л. 79 у издуженим правоугаоним оквирима има сплетовове више трака (Репр. 1). У ћириличном *Енинском апостолу* тордирана трака се појављује и као танка виђета и као део иницијалног слова.[420]

Једноставан преплет трака јавља се и у бугарскословенским кодексима, кроз 13. и 14. век. У *Пирдопском апостолу*, НБКМ 26, из друге четвртине 13. века, на л. 4^{v}, тордирана трака на црвеној основи дели текст на два дела.[421] Са краја истог века је *Мануилов апостол*, НБКМ 499, у којем је на л. 11 изведена тордирана трака у украшеном оквиру.[422] Кроз месецослов *Банишког јеванђеља*, НБКМ 847, јављају се танке тордиране траке целом ширином текста или само једним делом.[423] Као што видимо на овом и низу претходно наведених примера из српских кодекса, овај једноставан сплет уврнутих трака јавља се на јужнословенском подручију углавном у функцији мањег орнамента, који наглашава, или одвоја мање делове текста. Ређе се јавља као оквирна трака.

Сложенији сплет два пара вијугавих трака,[424] такође је део орнаменталног корпуса и у бугарским књигама. Заставе овог типа наглашавају почетак Марковог и Лукиног текста (л. 56 и 106),[425] *Четворојеванђеља* из Зографског манастира, Зограф 40 (I.г.9),[426] насталом 1305. године. Из прве четвртине 14. века је *Четворојеванђеље*, НБКМ 22, где се пред Јеванђељем по Луки (л. 121^{v}), налази описана застава цртана црвеним мастилом.[427] Са почетка века је *Врачанско изборно јеванђеље*, НБКМ 19, у којем се при дну стране л. 70 налази застава од преплета три пара црвених и белих трака.[428]

Још један једноставан преплет трака, онај са преклеопљеним угластим испустима среће се у књигама суседних области. Оваква украсна трака дели блок текста на л. 60 *Изборног јеванђеља*, Зограф 37 (I.д.5).[429] Са краја 14. века је *Апостол*, НБКМ 93, у коме има више заставица од преломљених трака (л. 33, 33^{v}, 52, 66^{v}) од којих је она на л. 52 у виду портика.[430] У *Четворојеванђељу*, НБКМ 1139, више различито сплетених заставица наглашава почетке састава. Пред Матејевим јеванђељем је преплет два пара трака, пред садржајем Марковог текста тордирано уже, док је садржај наредног јеванђеоског текста истакнут лабавим плетеничним преплетом.[431]

И за друге једноставне заставице налазимо паралеле у бугарским књигама: преплет несиметричне плетенице, стоји на почетку *Служабног минеја*, Зограф 115 (II.д.2), написаног 1392. године,[432] а једноставна дупла трака са омчама у виду осмице и флоралним завршецима, налази се на л. 61 *Лалоевог апостола* из 1359. године.[433]

---

[419] Пуцко, *Художественное оформление,* 71.
[420] Стоянов, *Украса на славянските ръкописи*, 51, бр. 1; Джурова, *1000 годинибългарска ръкописна книга* , Прилож. 51, 53, 55.
[421] Стоянов, *Украса на славянските ръкописи*, 61, бр. 17; Мусакова, *Корпус на украсените славянски ръкописи*, 72–77,т. IX.
[422] Мусакова, *Корпус на украсените славянски ръкописи*, 93–99, т. XX.
[423] Мусакова, *Корпус на украсените славянски ръкописи*, 117–122, т. XXXIV.
[424] Репр. 224–227, 235.
[425] *Опис Зографския манастир*, 58–59,т. XLVII, XLVIII; *Каталог. Зографския манастир*, 46–47.
[426] У Опису је погрешно наведена сигнатура I.д.9.
[427] Мусакова, *Корпус на украсените славянски ръкописи*, 150–156,т. XLV.
[428] Мусакова, *Корпус на украсените славянски ръкописи*, 106–112,т. XXV.
[429] *Опис Зографския манастир*, 54–55,т. XLII; *Каталог. Зографския манастир*, 45.
[430] Мусакова, *Корпус на украсените славянски ръкописи*, 249–255,т. LXXIX, LXXX.
[431] Мусакова, *Корпус на украсените славянски ръкописи*, 244–248,т. LXXVII, LXXVIII.
[432] *Каталог. Зографския манастир*, 81–82, т. 117.
[433] *Опис Зографския манастир*, 100–102,т. CI.

Ако покушамо да поникнемо дубље у прошлост, на појаву наведених једноставних преплетних заставица у орнаментици јужнословенских кодекса, утицали су свакако и грчки рукописи. Неки од преплета, какви су тордирани и плетенични, срећу се као бордуре још од ранохришћанских мозаика. Били су део декоративног спектра у различитим видовима примењене уметности ранијих епоха, па су се тако пренеле и у грчке рукописне књиге. У великом броју сачуваних кодекса заставице од плетера, једноставних – тордираних или нешто сложенијих – од преплета више врежа или трака, спорадично се јављају још од 9. века. На прелазу из 9. у 10 век датирана је књига *Слова светих отаца* из Париза, BnF Suppl. gr. 1085, где на л. 7 стоји застава у виду портика чији је спољни оквир испуњен траком у виду ужета, а унутрашњи плетеничним сплетом.[434] Неуоквирен преплет од три разнобојне траке твори портик на л. 11, *Праксапостола* из светогорског манастира Ватопед, бр. 853 (Greg. 1720), насталог у 10 веку.[435] Преплет четири траке са оквирном бордуром формира портик на л. 426 рукописа из Ватиканске библиотеке, Reg. gr. 1A. Преплет се не може испратити до краја, јер су делови исте траке бојени различитим колоритом, па се неке губе, а друге појављују.[436] У Патријаршијској библиотеци у Јерусалиму, чува се један *Праксапостол* датиран у 10/11. век, Hagos Sabas 107, са разноврсним преплетним заставицама. На л. 166, 203 и 213^{v} су малене заставе у виду портика изведене тордираном траком. На л. 174 је поднаслов уоквирен правоугаоником од истоврсне траке. У виду плетенице су портикуси на л, 199^{v} и 209^{v}. Истог облика је и застава на л. 188^{v} од преплета четири траке, од које је и правоугаони оквир на л. 217.[437] У овом *Праксапостолу* има још неколико заглавља (л. 3, 150^{v}, 182^{v}) са портицима особеног преплета. У Атинској библиотеци је *Четворојеванђеље*, EBE Cod. 74 (GA 788), помињано када је било речи о мотиву чвора, у коме су, у оквиру масивних стабала иницијала на почецима јеванђеља по Матеју и Марку, изведене плетенице од црвених, плавих и жутих трака.[438] Црвено-беле траке у виду ужета, стоје пред уводним текстовима у *Четворојеванђељу* из Баварске библиотеке у Минхену, cod. grec. 210. На почетку Јеванђеља по Луки на л. 122, над левим ступцем текста је уоквирена формација, коју испуњава неколорисана тордирана трака са испустима горе и доле, чиме се ствара утисак три спојена једнокрака крста.[439] Овај ретко сретан тип преплета је изведен у нашем *Изборном јеванђељу и апостолу*, РНБ F.п.I.120, са почетка 15. века (Репр. 257). Једно *Четворојеванђеље*, датирано у 12. век, из Јерусалима, Panagios Taphos 46, на почетку има већу правоугаону заставу са широким оквиром, испуњеним преплетом два пара трака, које се наизменично сужавају и шире.[440] Пред Марковим јеванђељем, рукописа из Збирке Универзитетске библиотеке у Кембрицу, MS Add. 3326, је издужено правоугаоно поље са дуплим приљубљеним разнобојним тракама вијугаво преплетеним. Овај кодекс, широко датиран у 12. или прву половину 13. века, је помињан као редак пример грчког кодекса са заставом испуњном мотивима чвора. Наводи

[434] https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b11004710b/f8.item (приступљено 01. 11. 2024.)
[435] https://www.loc.gov/resource/amedmonastery.00271052066-ma/?sp=15&st=image (приступљено 01. 11. 2024.)
[436] https://digi.vatlib.it/view/MSS_Reg.gr.1.pt.A (приступљено 01. 11. 2024.)
[437] На следећем линку је почетна страна са галеријом слика из наведеног кодекса, у коме се према бројевим страница може наћи свака од горе поменутих застава:
https://www.loc.gov/resource/amedmonastery.00279395840-jo/?sp=1&st=gallery (приступљено 01. 11. 2024.)
[438] https://manuscripts.csntm.org/manuscript/View/GA_788 (приступљено 06. 02. 2024)
[439] https://daten.digitale-sammlungen.de/0005/bsb00058833/images/index.html?id=00058833&groesser=&fip=eayasdasxsyztseayaxdsydsdasfsdreayayztsw&no=27&seite=251 (приступљено 06. 02. 2024)
[440] https://www.loc.gov/resource/amedmonastery.00279389657-jo/?sp=6&r=0.502,0.137,0.302,0.135,0 (приступљено 06. 02. 2024)

се могућност да је настао у неком од региона на рубу грчког говорног подручија, можда у јужној Италији.[441] Ово је још једна област коју треба узети у разматрање, када је у питању могућа провенијенције одређених орнаменталних мотива.

Разнородну илуминацију има кодекс из 13. века са текстовима из Новог завета, данас део збирке париске Националне библиотеке, BnF Grec. 218. Траке у виду ужета се овде јављају у склопу развијенијих застава (л. 151, 175^{v}, 264, 310). На л. 229 је се унутар оквира налази форма од две сучељене траке, преклопљених међусобно шиљатим спојевима,[442] што је тип преплета често сретан у српским рукописима 14. века.[443]

И друге врсте сплетова врежа и трака налазимо у грчким књигама. Из 13. века је и рукопис са делом *Дионисија Ареопагита* из Библиотеке Валичелијана у Риму, ms. E 61, са решеткастим преплетом на почетку.[444] У манастиру Свете Катрине на Синају чува се рукопис *Новог завета* из 13. века, са разноврсно решеним танким заставицама. Између осталих она на л. 199^{v} испуњена је са два пара танких трака које се наизменично шире и скупљају. Сличан тип преплета, али са тордираним петљима унутар широких превоја, налази се на л. 254^{v}.[445] Са краја 13. века је *Изборно јеванђеље* из Атинске националне библиотеке, EBE Cod. 189, где се међу мноштвом тањих заставица на л. 286 налази једна у виду плетеничног сплета. [446]

Мноштво наведених примера преплетних заставица, које се у 13. веку у истим или сродним формама јављају у српскословенским књигама, указују на везу и утицаје како из старијих старословенских кодекса, тако и из грчких рукописа. Међу великим бројем сачуваних средњовековних грчких кодекса разноврсни преплети трака се, међутим, сразмерно ретко јављају, док су сплетене заставе у илуминацији наших књига биле чешћи избор. Тиме је овај тип заглавља, био подложан појединим модификацијама, аутентичним за наше и шире јужнословенске просторе.

2.1.4. Решеткасти преплет

На претходну групу надовезују се преплетне форме у структури решетке, које украшавају веће орнаменталне површине. Одликује их једнообразност читаве површине, која је премрежена на уједначен и симетричан начин плетерима трака и врежа. Нека од заглавља чине сложенији сплетови заставица разматраних у претходном поглављу, тако да се некада не може повући јасна црта између ове две групе.

Различите видове премрежених поља, могу творити вијугаве или равне нити. Непрекинутом таласастом, необојеном траком, проткано је правоугаоно црвено поље у *Посном триоду анагноста Георгија*, HAZU III b 18 (Кат. 35), на л. 36. На први поглед ово мрежасто поље ствара утисак повезаних карика у четири реда (Репр. 278).

Са друге стране равне траке стварају сасвим једноставне решеткасте форме. Пример портика сазданог од вертикално и хоризонтално испреплетаних равних трака, налази се у Синајском *Четворојеванђељу*, Sin. Slav. 3 (Кат. 24), на почетку Лукиног текста (Репр.

[441] https://cudl.lib.cam.ac.uk/view/MS-ADD-03326/149 (приступљено 06. 02. 2024)
[442] https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b110003058/f240.item (приступљено 06. 02. 2024)
[443] Репр. 259–260.
[444] https://www.internetculturale.it/jmms/iccuviewer/iccu.jsp?id=oai%3Awww.internetculturale.sbn.it%2FTeca%3A20%3ANT0000%3ARM0281_Vall_E_61&mode=all&teca=MagTeca+-+ICCU (приступљено 06. 02. 2024)
[445] https://www.loc.gov/resource/amedmonastery.00271079382-ms/?sp=262 (приступљено 06. 02. 2024)
[446] Marava – Chatzinicolaou, Toufexi – Paschou, *Catalogue 13th–15th century*, 123–124, Fig. 269.

279).[447] У великом броју разнородних заглавља, има и оних која стоје ван задатих категорија. Битно је и њих уврстити у преглед декоративних формација, јер ови усамљени примери појединих орнаменталних образаца, могу бити показатељ неких решења, која су у већој мери постојала, али се до данас нису сачувала. Једна таква застава налази се у *Романовом типику* из Берлина, SBB Ms. slav. Wuk 49 (Кат. 28), на л. 151. Удвојене траке зелене и жуте боје, чине степенасту структуру, са високо уздигнутим средишњим делом од три правоугаона сегмента прожета танком траком, која се у средини сваког правоугаоника преплиће у виду четири унакрсне петље. Са бочних страна се издижу две високе гране са развијеним полулистовима на врху (Репр. 280). Будући да је изведена удвојеним тракама, које се препелићу на уговима у виду малене решетке, било је најприближније да ово масивно заглавље сврстамо у разматрану скупину.

Кроз 14. век наилази се на један број застава у виду решетке од дијагонално изукрштаних каишева. У *Четворојеванђељу* из Софије, НБКМ 470 (Кат. 41), пред јеванђељима по Марку и Јовану (л. 90 и 148^{v}), овакав чврст сплет формира заглавља у виду портика (Репр. 281). На почетку *Симеоновог типика* из 1387. године (Кат. 121), на почетку стоји слична заставица, над целом ширином текста, премрежена зеленим и неколорисаним тракама (Репр. 282).[448]

Заглавље из 1351. године, нацртано на почетку *Богородичника* из Берлина, SBB Ms. slav. Wuk 27 (Кат. 49), јединствене је структуре. Чине га четири раздвојена низа црвених решеткастих преплета, међусобно повезаних тордираним петљама (Репр. 283). Из исте збирке је *Четворојеванђеље*, SBB Ms. slav. Wuk 3 (Кат. 117), са густо сплетеним заглављем на почетку Матејевог јеванђеља. Правоугаоно поље премрежено је компликованим преплетом лучних таласастих и цик-цак трака, који ствара утисак уланчаних затворених сегмената (Репр. 284).[449] Сличне форме и преплета, али мање, јесте декоративно поље на почетку *Посног триода*, Пећ 111 (Кат. 92), представљено над једним ступцем текста (Репр. 285). Две потоње заставе карактеришу и масивни стилизовани флорални орнаменти изведени на угловима.

Особени декоративни обрасци одликују *Четворојеванђеље*, Деч. 10 (Кат. 165). Многобројне заставице овог кодекса распоређене су у различите групе, најчешће условно. Изузетност преплетно-биљних склопова открива даровитог уметника, који је на основама познатих образаца стварао оригиналне склопове. Два заглавља се условно могу сврстати у разматрану скупину решеткастих преплета. Прво, на л. 90, сачињавају два сегмента подељена трима решеткастим вертикалама, на два поља. Свако од њих у средини има решеткасто ромбоидно поље око кога се шири крстолика форма од трака и лиснатих изданака (Репр. 286). На почетку месецослова заставицу над једним ступцем текста, чини правоугаоник састављен од два једнака квадратна поља. У сваком је представљен дијагонални преплет отворених врежа, који ствара утисак решетке (Репр. 287). Развијенија форма овог заглавља, састављеног од четири описана сегмента у низу, налази се на почетку

[447] Густо сплетене траке које се пресецају под правим углом, познате су из ранијих епоха и уметничких израза. На једном подном мозаику из 3. века који се данас налази у Тунису изведена је оваква декоративна плоха. Уп. Trilling, *The Language of Ornament*, 135, ill. 142.

[448] Из приближног временског период, из осме деценије 14. века, је *Октоих параклитик* из Народне библиотеке Србије, Рс 21, где се на почетку налази застава разматраног чврстог решеткастог преплета дијагоналнио пресечених трака. Траке преплета су или неколорисане или неуједначено обојене жутом и зеленом бојом. Уп. *Опис НБС*, 36–38; *Палеографски албум. НБС*, 75, бр. 72.

[449] Ова застава је донекле слична оним из два четворојеванђеља, ГИМ Хлуд. 12 и Архив САНУ 277 (Репр. 79 и 80).

Зборника, Хил. 477, датираног у последњу деценију 14. века.[450] Пред крај истог века исписан је *Јерусалимски типик*, НБС Рс 716, на чијем се почетку налази застава сродног склопа, с тим што је изведена слободнијим преплетом трака тако да композиција нема симетричну структуру.[451] Решетке су испуњавале и велика орнаментална поља. Мрежа састављена од необојених таласастих трака на вишебојној позадини, чини масиван оквир око наслова Лукиног јеванђеља, Хил. 58 (Кат. 176; Репр. 288). На крају разматраног периода стоји једноставна застава чврстог преплета, дијагоналних дебљих трака на почетку *Зборника службе и житија*, Деч. 99 (Кат. 192; Репр. 289).

Током друге половине 14. и прве половине 15. века јавља се један тип танке заставице, особене структуре за коју не налазимо аналогије. На први поглед овај орнаментални склоп одаје утисак развучене мрежице, те је стога сврстана у ову групу. Чини је низ од повезаних развучених ромбова прожетих двема таласастим тракама, које се секу на средини сваког поља. Најстарији пример најављује почетак састава, у оквиру левог ступца текста на л. 11, *Триода*, Пант. 29 (Кат. 63) из 1359. године. Неколорисан сплет изведен танким линијама, украшен је маленим црвеним цветићима на тракама (Репр. 290). Кодекс је писао, а вероватно и илуминирао, монах Макарије у Карејском пиргу, те се тако појава овог типа орнаменталне траке може везати за атонски скрипторијум у ширем смислу. Остали сачувани примери потичу из времена од краја 14. века. Заглавље пред Марковим текстом дечанског рукописа, Деч. 8 (Кат. 157), исписаног на прелазу векова, исте је форме, али сасвим другачије стилизације. Преплет нанизаних зелених ромбова и црвених таласастих трака, развија се на уоквиреној златној позадини (Репр. 291). Из прве половине 15. века је сачувано више кодекса са заставицом описане структуре. Она на л. 61 у оквиру *Четворојеванђеља*, РНБ, F.I.579 (Кат. 166), има исту композициону схему, али ствара потпуно другачији утисак, што је условљено употребом пастелног колорита на сегментима позадине (Репр. 292). Истоврстан необојен преплет са зеленом позадином, чини једино заглавље, на почетку богослужбеног *Минеја за децембар*, Деч. 45 (Кат. 199; Репр. 293). Из исте збирке је књига са *Словима светог Јована Златоустог*, Деч. 84 (Кат. 200), где се на л. 125 налази уска декоративна трака сродног преплета, цртана танким линијама, црвеним мастилом (Репр. 294).[452] Последња и најмлађа заставица у низу примера, изведена је у виду необојеног преплета на црвеној позадини, на почетку *Четворојеванђеља*, МСПЦ Грујић 234 (Кат. 202; Репр. 295). Ни за један од побројаних примера не постоји податак о месту настанка, да би се евентуално могао пратити пут анализираног типа преплета. Једини податак пружа *Триод* из манастира Пантелејмона, који је настао у Карејu. Индикативно је да за овај тип преплета није уочена ни једна паралела у бугарским, али ни у грчким књигама, те је могуће да је ово оригинално решење српских илуминатора.

На појаву претходно описаних решеткастих форми у нашим кодексима утицај су извршиле старије рукописне књиге са ових простора и, шире, грчки споменици.[453] Анализиране мотиве налазимо још у старословенским, глагољским рукописима. У

[450] Збирка микрофилмова Одељења за археографију НБС, А 1817, л. 1; Богдановић, *Каталог*, 182; Станковић, *Водени знаци хиландарских српских рукописа*, 77.

[451] Збирка рукописних књига Одељења за археографију, Народне библиотеке Србије, Рс 716, л. 1; Јовановић-Стипчевић,*Средњовековно писано наслеђе*, 76–77; Станковић, *Приновљене рукописне књиге*, 269–270.

[452] Из збирке манастира Црколеза (која је придружена Дечанској збирци рукописа) је *Минеј празнични за септембар – март*, Црк. 7 из 1430/1440 године, где се на почетку налази још једна застава разматране структуре. Уп. *Опис Дечани*, 647–651; *Палеографски албум. Дечани*, 245, бр. 243.

[453] Било је примера оваквих преплета и у оквиру камене пластике, на шта је указала: Мано-Зиси, *Један тип византијске орнаментике*, 357, сл. 33–36.

Синајском молитвенику на л. 27^{v} више дијагонално преплетених трака завршава се угластим изданцима.[454] У јужнословенским скрипторијумима вишеструки преплет трака је био чест декоративни мотив од 12. века. У бугарском *Битољском триоду*, Архив БАН 38, из друге половине 12. века има примера решеткастих застава.[455] *Изборно јеванђеље попа Јована*, настало на прелазу из 12. у 13. век, HAZU III с I, на једном месту при дну листа има заставу у виду портика, чији издвојени сегмент чини сплет вишебојних дијагоналних трака.[456] Из исте збирке је *Октоих,* III в 9, из прве половине 13. века са гломазном заставом на л. 41, од четири пара уплетених таласастих трака различите дебљине.[457] Дијагонални густи решеткасти преплети творе заставу у виду портика у *Орбељском триоду*, РНБ F.n.I. 102.[458] У *Добрејшовом четворојеванђељу*, НБКМ 17,[459] на почеку Јовановог текста су лабаво преплетене, положене таласасте траке, које стварају утисак повезаних карика.[460] Из прве половине 13. века је и *Драготин апостол*, НБКМ 880, са заставама, на л. 3 и 120, сачињеним од дијагонално преплетених црвено, белих трака.[461] У каснијем периоду, појава решеткастих мотива у бугарским књигама се релативно ретко среће. Из средине 14. века је *Апостол* из Софијске библиотеке, НБКМ 502, са решеткастим пољем на почетку кодекса.[462] Са краја истог века потиче застава, на л. 206, сачињена од лабавијег преплета четири траке на вишебојној пастелној позадини, из *Четворојеванђеља*, НБКМ 1139.[463] Из прве половине 15. века је велика правоугаона застава, на л. 65, премрежена крстолико преплетаним тракама у *Никодимовом Четворојеванђељу*, ЦИАМ 283.[464] Јасно је да се овај једноставан тип преплета постојао на ширем балканском простору и као такав се пренео и у српске кодексе.

Индикативно је да се у грчким рукописима заглавља са решеткастим преплетом јављају паралелно са онима на јужнословенском простору, тако да није искључен међусобан утицај. Навешћемо неколика примера.

У грчким кодексима развијенија заглавља од сплетених трака најчешће имају правоугаону форму или ређе облик портика. У фирентинској Лауренцијани, Plut. 4.20, чува се *Зборник* из 12. века на чијем почетку је решеткасто правоугаоно поље изведено црвеним мастилом.[465] Из 13. века сачувано је више примера решеткастих заставица као што су оне у два Апостола: на л. 111 рукописа, BnF Gr. 218,[466] и више примера на л. 50, 63^{v} и 106 у кодексу из библиотеке Валичелијана, F 13.[467] Најчешће је мрежаста форма заставице уоквирена.

---

[454] Џурова, *1000 години българска ръкописна книга*, Прилож. 24.
[455] Џурова, *1000 години българска ръкописна книга*, Прилож. 65, 66.
[456] Mošin, *Ćirilski rukopisi jugoslavenske akademije,* 118–119.
Џурова, *1000 години българска ръкописна книга*, Прилож. 71.
[457] Mošin, *Ćirilski rukopisi jugoslavenske akademije*, 203; Џурова, *1000 годинибългарска ръкописна книга*, Прилож. 84.
[458] Џурова, *1000 години българска ръкописна книга*, Прилож. 116.
[459] Џурова, *1000 години българска ръкописна книга*, Прилож. 77; Мусакова, *Корпус на украсените славянски ръкописи*, 56–68,т. VI.
[460] Сличан тип преплета трака се јавља у српском *Триоду анагноста Геогија*, Репр. 265, читав век касније, где су траке, међутим, провучене вертикално.
[461] Мусакова, *Корпус на украсените славянски ръкописи*, 77–82,т. X, XIII.
[462] Мусакова, *Корпус на украсените славянски ръкописи*, 194–200,т. LVIII.
[463] Мусакова, *Корпус на украсените славянски ръкописи*, 244–248,т. LXXVIII
[464] Џурова, *1000 години българска ръкописна книга*, Прилож. 223.
[465] https://tecabml.contentdm.oclc.org/digital/collection/plutei/id/146929/rec/1 (приступљено 04. 11. 2024.)
[466] https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b110003058/f122.item (приступљено 04. 11. 2024.)
[467] https://www.internetculturale.it/jmms/iccuviewer/iccu.jsp?id=oai%3Awww.internetculturale.sbn.it%2FTeca%3A20%3ANT0000%3ARM0281_Vall_F_13&mode=all&teca=MagTeca+-+ICCU (приступљено 21. 11. 2025.)

Примери се налазе: на л. 216^{v} *Апостола и Јеванђеља* из Збирке манастира Ивирона на Светој Гори, бр. 245 (Greg. L. 680)[468] на л. 169^{v} *Јеванђеља* из Велике лавре, А. 84, написаног 1292. године,[469] над десним ступцем текста л. 19, *Зборника* из Апостолске библиотеке у Ватикану, Vat. Ott. gr. 87, из 13. века [470] и на л. 120, *Четворојеванђеља* из светогорске Велике Лавре, Λ. 128 насталог 1278. године.[471] Пример уоквиреног портика прожетог вишебојним тракама потиче из *Изборног јеванђеља* Народне библиотеке Грчке, ΕΒΕ Cod. 183, написаног 1274. године.[472] Из исте збирке су *Јеванђелистар,* Cod. 133, са заглављем слободног преплета на л. 298,[473] и раскошно *Четворојеванђеље*, Cod. 154, особене илуминације рађене златом. Пред Јовановим текстом потоњег рукописа је овим поступком уобличено велико правоугаоно поље премрежено дијагонално испреплетаним тракама.[474]

У 14. веку се јављају масивније заставице овог типа. На прелазу векова написан је рукопис, ΕΒΕ Cod. 2423, у коме је пред Марковим текстом изведена велика застава, са дебљом бордуром од решеткастих преплета око поља са насловом.[475] *Медицински кодекс* исписан 1339. године, на врху л. 240 има неуоквирену заставу саздану од вишебојних трака.[476] Један *Октоих* из Париза, BNF Coislin 41, исписан неумском нотацијом, на почетку има крупан портик прожет великим бројем дијагоналних густо преплетених трака.[477] У грчким кодексима постоји један тип заглавља од правоугаоних поља испуњених вертикалним и усправним тракама, најчешће удвојеним, за које не налазимо паралеле у српском рукописном наслеђу.[478]

Изведене паралеле ове и претходне групе мотива, крећу се у оквирима културног круга Ромејског царства. Ако би се погледало дубље у прошлост порекло разматраних преплетних форми, водио би до ранохришћанске уметности. Шире гледано, и у другим културама, келтској, коптској и арапској, преплетни орнаметни су били доминантни до осмог века. У Јерменији и Грузији, кроз векове преплитање је чест декоративни мотив, свакако и под утицајем арапске уметности. Међусобна струјања и утицаји оставили су трага и на грчку уметност, а касније и на уметност Апенинског полуострва.[479] Небројено мноштво могућих преплетних, орнаменталних мотива дозвољавао је самим уметницима да изнађу оригинална решења, ако се не одлуче за преузимање виђених образаца. У оквиру свих ових струјања, поједини преплети су нашли пут до јужнословенских рукописних књига и развили неке карактеристичне обрасце.

---

[468] https://www.loc.gov/resource/amedmonastery.00271050380-ma/?sp=227&st=image&r=0.018,0.084,0.674,0.302,0 (приступљено 04.11.2024.)
[469] https://www.loc.gov/resource/amedmonastery.00271051001-ma/?sp=178 (приступљено 04. 11. 2024.)
[470] https://digi.vatlib.it/view/MSS_Ott.gr.87 (приступљено 04.11.2024.)
[471] https://www.loc.gov/resource/amedmonastery.00271051475-ma/?sp=126&r=-0.205,0.043,1.409,0.632,0 (приступљено 04.11.2024.)
[472] Marava – Chatzinicolaou, Toufexi – Paschou, *Catalogue 13th–15th century*, 62–65, Fig. 98.
[473] Marava – Chatzinicolaou, Toufexi – Paschou, *Catalogue 13th–15th century*, 32–37, Fig. 36.
[474] Marava – Chatzinicolaou, Toufexi – Paschou, *Catalogue 13th–15th century*, 114, Fig. 241.
[475] Marava – Chatzinicolaou, Toufexi – Paschou, *Catalogue 13th–15th century*, 144, Fig. 317.
[476] https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10073822m/f247.item (приступљено 04. 11. 2024.)
[477] https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b11004639t/f6.item (приступљено 04. 11. 2024.)
[478] Од мноштва примера за овакав тип заглавља, навешћемо два. То су застава на почетку (л. 1) *Изборног јеванђеља* из Велике Лавре А.84 и заглавље у виду портика на л. 70 рукописа из Париза, BnF Gr. 218.
[479] Више о преплетној илуминацији у грчким књигама и утицају других култура на ову врсту декорације: Frantz, *Byzantine illuminated ornament*, 50–54, Pl. IV–VI.

2.1.5. Преплет са елементима тератологије

Тератолошка орнаментика преовладавала је у илуминацији књига на јужнословенском простору током 13. века. Њени одјеци су се, међутим, јављали у рукописима прве половине 14. века, а спорадично и у наредним деценијама и вековима.[480] У овом поглављу су издвојене заставице са мотивом две афронтиране или адосиране животињске фигуре у преплету врежа и трака, док ће спорадичне појаве тератолошких иницијала бити предмет расправе у посебном поглављу.

Мотив животињских фигура уклопљен је у преплетно-биљне формације, те су стога ове композиције нашле место у разматраном одељку. Тератолошки стил у илуминацији српских и шире јужнословенских рукописних књига је сам по себи особен и изискује посебну студију. Овде ћемо се позабавити поменутим типом тератолошких заставица са две звериње фигуре у сплету врежа, с обзиром да се појављују у једном броју кодекса анализираног периода. Ова заглавља се, међутим, не могу посматрати изоловано, јер су део развојног процеса који потиче из 13. века. Стога се мора направити преглед примера насталих на ширем простору, из периода који претходи временском оквиру рада.

Најупечатљивија сачувана тератолошка заставица, у кодексу писаном српскословенским језиком, јесте она у хиландарском *Шестодневу* из 1263. године, данас у московском Историјском музеју, ГИМ Син 345.[481] На л. 7 је изведена застава на половини странице, где су у правоугаоном оквиру нацртане две немани издужених, преплетених тела са главама налик на псеће, окренуте једна од друге. Из уста им излазе траке, које формирају преплет око фигура. Ова застава значајна је и због прецизних података о писару Теодору Спану, наручиоцу, хиландарском јеромонаху Деоментијану, и месту преписивања, хиландарском пиргу Преображења.[482] Књига је рађена за највећи српски манастир, па се тиме и начин њеног украшавања може сматрати репрезентативним за тај период. Нешто старији је бугарскословенски *Болоњски псалтир*, данас у Универзитетској библиотеци у Болоњи, бр. 2499, датиран у период између 1230–1241. године.[483] На почетку кодекса је поље у виду портика са две стилизоване животињске фигуре у преплету. Застава слична оној из хиландарског кодекса, налази се на л. 167 *Радомировог псалтира*, Зограф 59 (I.д.13), пред записом писара.[484] Псалтир је датиран на крај 13. века. У обе заставице животиње имају уплетене репове, додатне представе змијских глава које извиру из средишњег кружног, преплетног сегмента, док оквирне траке испуњавају лозице и палмете у срцоликим

[480] О тератолошком орнаменту. Уп. *Бабић, Порекло тератолошких мотива*, 3–44; Божков, *Тератологията на средновековния български миниатюрист*, 74–82; Mošin, *Ornament južnoslovenskih rukopisa XI–XIII veka*, 40–79. О тератолошком орнаменту у руским рукописима и утицају јужнословенске илуминације. Уп. Щепкина, *Тератологический орнамент*, 221–227.

[481] Радојчић, *Насловна застава хиландарског Шестоднева*, 70, сл. 2–3; *Мусакова, Ръкописи от Охрид в Софийската Народна библиотека*, 47, Ил. 9; Mussakova, *A Forgotten manuscript* , 475, Fig. 6. Хиландарски Шестоднев је доступан:
https://catalog.shm.ru/api/spf/2z2zcrdfNyIa-HjCIju7nrK3_qTDTpy1M_hscJPWX1lgRDSqYS9tIixwaqQFyBRY.data (приступљено 16.05.2024)

[482] Стојановић, *Записи и натписи* I, 8, бр. 20.

[483] *Болонски псалтир*, Фототипно издание, 1; Радојчић, *Насловна застава хиландарског Шестоднева*, 74–79, сл. 11; Джурова, *1000 години българска ръкописна книга*, Прилож. 72; *Мусакова, Ръкописи от Охрид в Софийската Народна библиотека*, 47, Ил. 8.

[484] Радојчић, *Насловна застава хиландарског Шестоднева*, 73, 76, сл. 5; Джурова, *1000 години българска ръкописна книга*, Прилож. 109; *Опис Зографския манастир*, 27–29, т. CXIII; *Каталог. Зографския манастир*, 54–55, т. 58; *Мусакова, Ръкописи от Охрид в Софийската Народна библиотека*, 47, ил. 10.

медаљонима. О могућем пореклу оваквих мотива већ је говорено у литератури.[485] Треба, међутим, нагласити да је једна заставица сачувана у грчком рукопису датираном на крај 12. или најкасније на почетак 13. века. Ради се о *Четворојеванђељу* из Грчке патријаршије у Јерусалиму, Hagios Sabas 248, где се на почетку књиге, пред Јеванђељем по Матеју, налази заглавље слично онима у хиландарском *Шестодневу* и *Радомировом псалтиру*.[486] Ова грчка застава претходи оним насталим на јужнословенском простору. Могуће је да је овај тип декорације настао по узору на грчке кодексе, али исто тако постоји могућност да су старији несачувани словенски кодекси извршили утицај на илуминацију грчке књиге, будући да је овај пример сасвим изолован.

Сличне структуре су заставе, које уместо фантастичних животиња имају четвороножне фигуре налик на пса. У *Београдском паримејнику* се на л. 12^{v} при дну левог ступца текста, налази се фрагмент заставице са оштећеном левом трећином декоративног поља.[487] У десном делу је четвороножна животиња леђима окренута средишњем преплетном орнаметну, док је глава окренута ка средини. Ако се узме да је и са друге стране заставице била иста фигура, онда би то био најстарији сачуван пример српскословенског рукописа са представама симетрично позиционираних животиња. Сличне стилизације, али другачијег положаја, су представе животињских фигура у Ватиканском српском *Изборном јеванђељу*, Vat. slav. 4,[488] насталом у другој четвртини 13. века. На почетку књиге је издужен правоугаоник у чијем густом сплету врежа, стоје животиње афронтираних тела, док су им главе окренуте једна од друге.[489] У бугарском *Драгановом празничном минеју*, са краја 13. века, Зограф 54 (I.e.9),[490] почетак служби за месец новембар наглашен је заставом, у којој адосиране четвороножне животињске фигуре у преплету имају окренуте главе једна ка другој.[491]

У временском оквиру од краја 13. века и кроз прву половину 14. века, јавља се неколико упечатљивих примера великих заглавља са удвојеним животињама. На прелазу из 13. у 14. век датирано је *Четворојеванђеље*, SBB Ms. slav. Wuk 5 (Кат. 20), где се над насловом Јеванђеља по Матеју налази издужена тератолошка застава. Она заузима више од половине левог ступца текста. Фантастичне животиње са телом птице, и главом змије на дугачком врату, стоје бочно окренуте леђима. Повезане су тордираном траком која извире из крила. У средини се преплићу две велике змије творећи кружни медаљон, у коме је симбол Јеванђелисте Матеја – анђео. Цртеж је изведен црвеним мастилом, док су тела животиња покривена плавим тачкицама (Репр. 296). У знаменитом хиландарском *Четворојеванђељу*, Хил. 12 (Кат. 30), на почетку књиге стоји застава, сличне форме, на пуној ширини блока текста. Две адосиране фантастичне животиње овде имају спојена тела са змијским главама (Репр. 297). Две наведене заставице надовезују се на ону из хиландарског *Шестоднева*. Масиван оквир се у овом периоду губи, а замењује га преплет трака бочно и

---

[485] Уп. Mošin, *Ornament južnoslovenskih rukopisa XI–XIII veka*, 61–65; Радојчић, *Насловна застава хиландарског Шестоднева*, 73–88; *Мусакова, Ръкописи от Охрид в Софийската Народна библиотека*, 49. Наведени аутори разматрају и старију, пре свега руску литературу, која се бавила овом композицијом.

[486] Џурова, *Към въпроса за славянската тератология*, 24–29, сл. 1; Скенирана микрофилм копија рукописа доступна на: https://www.loc.gov/resource/amedmonastery.00279394367-jo/?sp=5 (приступљено 15. 05. 2024)

[487] *Београдски паримејник. Фототипско издање*, л. 12^{v}.

[488] Џурова и др., *Опис Ватиканската библиотека*, 67–69.

[489] https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.slav.4 (приступљено 15.05.2024)

[490] *Каталог. Зографския манастир*, 52.

[491] Радојчић, *Насловна застава хиландарског Шестоднева*, 88, сл. 7; Џурова, *1000 години българска ръкописна книга*, Прилож. 126.

укрштена змијска тела са горње и доње стране. Читав сплет животињских тела, врежа и трака истакнут је плавом позадином са белим акцентима и лозицама.

У два бугарскословенска четворојеванђеља из друге четвртине, односно средине 14. века, нацртане су две тератолошке заставице, које се формом умногоме поклапају са заглављем из хиландарског *Четворојеванђеља*, Хил. 12. Прва је изведена пред Матејевим текстом рукописа из Софије, НБКМ 1356.[492] Писар овог кодекса је препознат као хиландарски писар монах Роман.[493] Друга, готово идентична застава интензивнијег колорита стоји на почетку Јеванђеља по Луки на л. 85, рукописа, РНБ Q.п.I. 3.[494]

Особене структуре је заставица на почетку српског *Четворојеванђеља*, SBB Ms. slav. Wuk 6.[495] Лучну форму заглавља пробијају змијске главе на телу немани птичијег тела и реповима у виду преплетених змија. Оне гутају главе птица, које стоје бочно уз заставицу (Репр. 298). Овај кодекс има запис у коме се помиње деспот, замонашен као Доротеј, да би у великој схими добио име Јован Каливит.[496] Монах Доротеј је познат по томе што је издао повељу у своје име и име свог сина, потоњег патријарха Данила III, о оснивању манастира Дренче.[497] Није познато о ком се деспоту ради, али ако се узме да запис потиче из времена настанка рукописа он би се могао датовати у трећу четвртину 14. века, док би на основу палеографске анализе био смештен неку деценију раније.

Наведене заставице које карактерише појава адосираних фантастичних животиња, повезаних репова, надовезују се на низ поменутих заставица из *Болоњског псалтира*, хиландарског *Шестоднева* и *Радомировог псалтира*.

Друга група заставица са животињским представама, које у 13. веку представљају српско ватиканско *Изборно јеванђеље* и бугарски *Драганов минеј*, имају своју паралелу у српскословенском *Четворојеванђељу* из манастира Дохијара на Светој Гори, Дохијар 424 (Кат. 62), датираног у средину 14. века. Четвороножне адосиране животиње издужених вратова и укрштених репова издигнуте су на задње ноге. Главе из чијих чељусти излазе преплети окренуте су једна ка другој (Репр. 299).[498] Став животињских тела одговара оним у *Драгановом минеју*, с тим што фигуре из Дохијара донекле добијају фантастичан изглед, као да имају тенденцију да прерасту у чудовишне фигуре компоноване од делова птице и змије претходне групе.[499]

Теза по којој је овај тип орнаметнике потиче још из времена Моравске мисије, по узору на књиге настале у северњачким, пре свега англосаксонским скрипторијумима се може условно прихватити.[500] Наиме на почецима словенске писмености када је било битно да се књиге брзо преписују, вероватно самој декорацији није придавана нарочита важност.

---

[492] *Мусакова, Ръкописи от Охрид в Софийската Народна библиотека*, 45, Ил. 5; Mussakova, *A Forgotten manuscript*, 472–473, Fig. 5; Мусакова, *Корпус на украсените славянски ръкописи*, 182–186,т. LIV.

[493] Турилов, *Исследования*, 483; Мусакова, *Корпус на украсените славянски ръкописи* , 185–186.

[494] Mussakova, *A Forgotten manuscript*, 470–471, Fig. 3.

[495] Харисијадис, *Пергаментни рукописи*, 187–189, сл. 17.

[496] Стојановић, *Записи и натписи* II, 466, бр. 4602.

[497] Шуица, *Немирно доба српског средњег века*, 93–94.

[498] Сличан став тела имају грифони у тордираном прстену пред првим псалмом (л. 13) руског Норовског псалтира, датираног у прву половину 14. века. Испод заставица у оба рукописа су иницијали са представама сличних птичијих фигура са разлисалим репом, које имају исти став, са главом окренутом ка тексту. Уп. Князевская, *Описание Норовской псалтири*, 125.

[499] Кодекс из манастира Дохијара на Светој Гори је недоступан, а за јасније закључке би било потребно сагледати детаљније како страницу са разматраном заставом тако и цео споменик. Анализа је рађена на основу црно беле репродукције (са микрофилма) објављене у: Pavlikianov, *The Slavic Lingual Presence in the Docheiariou Monastery*, 45.

[500] Радојчић, *Насловна застава хиландарског Шестоднева*, 76, 79–80.

Било је битно да текст буде брзо доступан. Могуће је да су извршени утицаји у смислу одређених импулса и идеја, које су се касније развијале у словенским скрипторијумима, када су се околности промениле. Реално је претпоставити да је већа пажња ликовном обликовању књига била посвећена, тек по успостављању стабилног и пуног богослужења на словенским језицима на Балкану.

Заставица са представама две симетричне животињске фигуре, фантастичне или реалне, не може се довести у непосредну везу са текстовима пред којима је извођења. Њена улога је и декоративна, јер својом упечатљивом структуром наглашава почетке важних садржаја. Будући да се оваква декоративна форма појављивала у различитим видовима уметности и у различитим културама,[501] она је у једном тренутку прихваћена и у словенским рукописним књигама и у том кругу се развијала, са јасним утицајима унутар јужнословенских скрипторијума.

2.2. Заставице према облику

Групе које смо издвојили у претходним поглављима имале су као обједињујући фактор одређен орнаментални мотив, који је испуњавао правоугаоне или заставе у виду портика. Геометријски мотиви чвора, ромба и круга творили су компликованије облике степенастих заглавља, оних у форми различитих портика, до оних најразвијенијих у виду фронтисписа преко целе странице. Међу њима било је и правоугаоних заглавља, која су често најадекватнија форма за уклапање у текстуални блок. У овом поглављу ћемо заставице испуњене преплетним структурама поделити у групе према облику. Када се помене заставица прва асоцијација је управо веће правоугаоно декоративно поље, које има форму заставе и оно се јавља као форма у свим групама кроз период којим се бавимо. Један број преплетних орнаменталних целина из рукописа насталих у последњим деценијама 14. и првој половини 15. века, остао је, међутим, ван досадашњих прегледа. Ту су, на првом месту, правоугаоне заставице, које до сада нису анализиране према критеријуму мотива, а испуњавају их развијеније преплетно-биљне формације. У посебну групу издвојене су квадратне заставе, испуњене најчешће сплетом проширеним од центра ка оквиру. Оне се у српском рукописном наслеђу појављују крајем 14. века и до средине 15. века сачуван је невелики број таквих декоративних композиција. У разматраном периоду, међутим, постављени су композициони обрасци квадратних заглавља, који ће се јављати у већој мери у потоњим временима, нарочито кроз 16. и 17. век, како у рукописима, тако и у оквиру декорације српскословенских штампаних књига. На послетку издвојена је група заставица лучне форме и оних у облику горњег дела аркадног портала. Оне су најчешће биле испуњене понављајућим орнаменталним и биљним мотивима, који су до сада представљени у посебним одељцима овог рада. Иако су као такви могли бити уклопљени у поглавља са

[501] Већи број паралела у западној уметности и зидном сликарству даје Светозар Радојчић: Радојчић, *Насловна застава хиландарског Шестоднева*, 78–84, сл. 8–10, 12, 13; Владимир Мошин највише се бави паралелама у руским споменицима: Mošin, *Ornament južnoslovenskih rukopisa XI–XIII veka*, 67–74, сл. 71–76. Овај тип застава у руским кодексима 13. и 14. века, међу којима је највише оних са орнитоморфним представама, разматра Марфа В. Щепкина,: *Щепкина, Тератологический орнамент*, 219–232; Гордана Бабић бави се тератолошким иницијалима, али у оквиру разматрања она указује одакле су могли доћи утицаји за појаву овог стила на нашим просторима, а исто тако указује на велики број, нарочито руских, истраживача који се бавио овом темом: *Бабић, Порекло тератолошких мотива*, 3–8.

мотивима вијугаве гране са полупалметом или срцоликог медаљона са палметом као градивним мотивима, издвојени су према облику у посебну групу ради прегледности.

2.2.1. Правоугаоне заставице

Површина већег правоугаоника на почетку текста, била је погодно поље за развој сплетених врежа и грана са изданцима у виду листова, пупољака и цветова. Овакав тип заставица јавља се средином 14. века, да би се у различитим варијантама изводила током читавог наредног столећа. Симетрично развијене вреже, стварају више сегментираних једнаких поља, испуњених цветовима у две најчешће варијанте. Један је флорални изданак са облом и пунијом средишњом латицом, док један број заглавља карактеришу грацилне цветне форме са издуженом угластом латицом у средини.

Једна од најлепших застава са цветовима облих латица налази се на почетку *Апостола*, Деч. 27 (Кат. 86), из седме деценије 14. века. Сплет развијених зелених и љубичастих врежа, свијају се у волуте на жутој позадини, стварајући осам симетричних, преплетних одсечака са истобојним цветом или гранчицом (Репр. 300). Овде ћемо споменути два примера тањих заставица компонованих од описаних елемената. У истом рукопису, на л. 202, пред једном од Павлових посланица је танка заставица у цртежу, испуњена таласастом граном са цветовима облих латица у превојима.[502] Сличне структуре, раскошне стилизације је сликана застава на почетку Јеванђеља по Јовану у једном рукопису, данас у Софији, НБКМ 24 (Кат. 158), из нешто каснијег времена. На зеленој позадини развија се плава врежа са издвојеним цветићима у превојима, моделована белим линијама, чијем раскошном изгледу доприносе златне контуре.[503]

Преплетима испуњене правоугаоне површине некада стоје слободно без оквира. На почетку рукописа *Предање православне вере Светог Јована Дамаскина*, Хил. 393 (Кат. 88), почетак главног текста, на л. 8 истакнут је вегетативним сплетом са цветним изданцима, нацртан црвеним мастилом. У филигранском ткању ове заставе препознају се четири цветне форме у свијеним сегментима вреже у средини, четири већа цвета сасвим у угловима, док се у међупросторима развијају велике тролатичне флоралне форме и полупалмете (Репр. 301). Описани вегетативни склоп представља спону ка заставицама раскошног стила. Овде су у цртежу представљени цветни мотиви, који ће у оквиру богато украшених заглавља, добити своју пуноћу сликарским поступком наношења пастозних боја и злата. На почетку *Панагирика* из Букурешта, BAR Slav. 299 (Кат. 103), насталог током седме деценије века, изведено је правоугаоно орнаментално поље без оквира, особене композиционе схеме. Књига је настала у хиландарском скрипторијуму и дело је писара Јакова, који је вероватно извео и илуминацију.[504] Сложен преплет зелених врежа и преломљених, жутих трака, ствара два реда од по шест кружних сегмената са биљним формацијама у средини. Три раздвојена зелена листа моделована белим потезима, прихваћена су плавом омчом (Репр. 302). У ову групу спада и заставица из друге четвртине 15. века, представљена на почетку Марковог текста у *Четворојеванђељу*, УБ Рс 20 (Кат. 180). Преплет, уобличен цртежом, развија се од

[502] Збирка рукописних књига манастира Дечани, Одељења за археографију, Народне библиотеке Србије, Деч. 27, л. 202.
[503] Мусакова, *Корпус на украсените славянски ръкописи*, т. LXXXIV.
[504] У овом рукопису писар Јаков је оставио свој потпис на л. 226^{v}. Уп. Мано-Зиси, *Писар монах Јаков*, 228–229.

средине на две стране, остављајући унутар волута четири слободна поља испуњена цветним мотивима и пупољцима (Репр. 303).

Композициона преплетна схема у којој доминирају наспрамно постављена два пара издужених, положених палмета са угластом средишњом латицом, био је мотив често извођен на почецима текстова овог периода. Најстарији сачуван пример потиче из 1387. године и извео га је врстан уметник сликарским поступком на л. 127 у *Хроници Георгија Амартола*, Пантелејмон 17 (Кат. 124). Књигу су исписали Пријак и Никодим Мрчета у Светим Арханђелима код Призрену, који су можда и илуминатори овог изузетног споменика. Схема је складно компонована, са зеленим преплетом врежа на жутој позадини и зелено-црвеним волуминозним палметама (Репр. 304). Исти писар Никодим Мрчета препознат је и као главни писар *Минеја*, Деч. 101 (Кат. 125),[505] где на почетку стоји заставица једнаког преплета. Овде је анализиран мотив, четири палмете у преплету, удвојен и испуњава издужену форму заглавља. Читава композиција изведена је, данас избледелим, цртежом, смеђом бојом са црвеним акцентима (Репр. 305). Учешће истог писара у исписивању оба кодекса, као и одабир једнаких орнаменталних схема за заглавља, говори у прилог чињеници да су обе књиге могле бити исписане у истом писарском центру.

Поред наведеног, у дечанској збирци је сачувано више књига из 15. века са поменутим орнаменталним мотивом. Иста схема неколорисаног сплета завршеног бујним палметама, развија се на позадини пастелних тонова, на почетку *Четворојеванђеља*, Деч. 10 (Кат. 165; Репр. 306). Чињеница да је врстан илуминатор назначеног дечанског рукописа, чија илуминације се одликује префињеношћу и оригиналношћу, поставио овај тип заставе на почетак књиге указује на могућу популарност описаног преплета у периоду прве половине 15. века. Он се јавља учестало у другој четвртини века, о чему сведочи необојено заглавље исте форме, на л. 127, у рукописном адлигату *Слова светог Јована Златоустог*, Деч. 84 (Кат. 200; Репр. 307). Богато колорисано је исто композиционо решење, на почетку *Четворојеванђеља*, Деч. 11 (Кат. 201). На индигоплавој позадини развија се преплет врежа, прожет окер линијом са зелено-црвеним волуминозним палметама (Репр. 308). Углавном уоквирене, овакве заставе се некада изводе у слободном преплету, као што је случај на почетку Јовановог текста *Четворојеванђеља*, МСПЦ Грујић 234 (Кат. 202). Основна схема, нацртана црним мастилом, истакнута је црвеном позадином (Репр. 309).[506] Распоред мотива у оквиру декоративних поља је некада био прилагођаван величини текстуалног блока, а њихов склад је зависио од вештине илуминатора. Тако се на почетку Матејевог текста рукописа из Велике Лавре, Z-45 (Кат. 203) десило да заставицу испуњава један цео мотив четири сучељена угласта цвета у преплету, који је проширен, половином ове схеме од само две палмете, уместо четири, што ствара несиметричну композицију.[507]

Настанак орнаменталне схеме симетричног преплета са четири палмете као и њихова примена у илуминацији рукописа, може се везати за манастирске писарске центре Светих арханђела код Призрена и Дечана. У потоњем периоду књиге са мотивом четири цвета срећу се у рукописима насталим на тлу Пећке патријаршије и у српскословенским штампаним

[505] Цернић, *Писари Грачаничког (Липљанског) пролога – минеја*, 135.

[506] Још један пример неуоквирене заставице овог типа налази се на л. 70, *Посног Триода* из Софије, НБКМ 211. Заглавље стоји над левим ступцем текста, што оставља мало простора, па преплет делује збијено. Цветови су сасвим сведени, готово незграпно урађени. Уп. *Описъ НБКМ* Т. 1, 139. Увид у рукопис остварен је током боравка у Народној библотеци „Кирило и Методије“ у Софији.

[507] Ранији пример овакве заставе са једним и по преплетно-флоралним склопом која је невештије обликована, налази се у *Архијерејском чиновнику* из Дечана, Деч. 126: Станојловић, *Један тип декоративног мотива*, 112, сл. 8.

књигама.[508] Са друге стране, није нам познат ни један пример овог типа преплетне заставе потекао из хиландарског скрипторијума, који је за многе друге мотиве и орнаменталне композиције, чини се, био извориште. Ови подаци указују на могућност да је изолован један декоративни склоп, чији настанак је уско везан за манастирске скрипторијуме настале у централним подручијима српске средњовековне државе последњих деценија 14. века, да би на том подручију и у потоњим вековима био често извођен приликом илуминације кодекса.

Модификацију претходно описаног преплетно-флоралног склопа, чини сплет танких врежа, извијених око четири сегмента са цветовима, дијагонално окренутим врхом преме замишљеном средишту заставице. Условљена преплетом, структура поља се проширује приближавајући се квадратној форми. Пример оваквог заглавља стоји на почетку Литургије Пређеосвећених дарова, на л. 38 једног пергаментног *Служабника*, датираног широко у другу половину 14. века, РНБ Q.п.I.60.[509] Датација извршена палеографском анализом, на основу илуминације се може померити ка крају 14. века, ако не и на почетак 15. века. Структура заставе изведена је цртежом црним мастилом, са црвеним акцентима. Она се у многоме поклапа са две заставе у рукописима насталим у 15. веку. Први је *Четворојеванђеље*, НБКМ 40 (Кат. 181), у коме се пред Марковим текстом, на правоугаоној црвеној позадини развија жути преплетно-флорални сплет (Репр. 310). Преплет трака, начин укрштања, изданци у виду четири цвета, мали лиснати избојци, па чак и флорални мотиви на угловима и на врху заставе се у потпуности поклапају са заставом из *Служабника*, тако да се чини да је у питању једнака схема. Иста композиција са нешто другачијим детаљима представљена је у *Четворојеванђељу*, Хил. 56 (Кат. 185), пред Лукиним текстом. Преплет је наглашен жутим фоном са белим акцентима, док је позадина при оквиру (могуће и накнадно) обојена мрком бојом (Репр. 311). Овај тип украса настао је под утицајем рукописних књига раскошног стила. Најсроднији пример међу српским рукописима, је златом илуминирано заглавље *Четворојеванђеља*, Хил. 21 (Кат. 102) на почетку Марковог текста, о коме ће бити речи у посебном одељку. Цветне форме су овде окренуте супротно од свих претходно наведених – од средине заставе, врхом ка бочном оквиру. У грчком *Четворојеванђељу* из Британске библиотеке, Add. MS 37002, насталом почетком 14. века, пред Матејевим саставом налази се велика квадратна застава са четири стилизована, бујна цвета, окренута врхом ка угловима заставе.[510] Иако је известан грчки утицај у случају поменуте декоративне схеме, у српским рукописима је формиран особен орнаментални склоп у коме су сплетови врежа изразитији и налазе се у избалансираном односу са стилизованим цветовима. Заставице су изведене цртежом који је у неким случајевима обојен, што се разликује од раскошних грчких и српских књига у којима су вегетативни сплетови сликани пастозним бојама на златној позадини.

2.2.2. Квадратне заставице

Заставе квадратне форме испуњене преплетно-флоралним мотивима издвојене су у посебну групу. Упечатљив је један број оних са преплетима развијеним од центра квадрата ка оквирима, који потичу из последње четвртине 14. века. Поред њих представљене су

[508] Наведени примери: Станојловић, *Један тип декоративног мотива*, 113–115.
[509] https://expositions.nlr.ru/ex_manus/Serbian_Manuscripts/show.php?i=add3a1ec-cc56-41bf-893a-61eb0b1e97ed&l=58&lang=2 (приступљено 23. 09. 2025); Левшина, *Рукописи сербского правописания*, 159, бр. 275 (са старијом литературом).
[510] Станојловић, *Један тип декоративног мотива*, 97, 111, сл. 5.

заставе које, иако немају строго квадратни облик, имају форму која се приближава квадратној и имају преплет специфичан за овај тип заглавља. Током прве половине 15. века извођен је један тип квадратних заглавља чији сплетови потичу из богато украшених грчких и наших кодекса, али будући да је доминантан преплет и плошни цртеж, сврстана су у оквире ове групе. Квадратне заставе прожете орнаментима раскошног стила, настале током треће четвртине 14. века, биће разматране у посебном одељку.

Крајем 14. века у српским скрипторијумима формиран је особени тип заглавља. Основу чини велико квадратно поље у чијем средишту је равнокраки крст, од чијег пресека се концентрично развијају богате вегетативне формације. Зна се за три заставице овог склопа. Најстарији сачуван пример из 1387. године налази се на почетку књиге *Хроника Георгија Амартола*, Пантелејмон 17 (Кат. 124), насталој у манастиру Светих Архангела код Призрена. У централном пољу је укомпонован равнокраки црвени крст, у чијем пресеку се налазе две минијатурне фантастичне, адосиране животињске фигуре, са главама окренутим једна ка другој, повезане срцоликом омчом. Око центра су развијене зелена и плава розета. Краци крста су прихваћени омчама свијеним у виду осмице.[511] У великим угаоним пољима се развија зелена врежа, која на крајевима прераста у два бујна полуцвета са црвеним изданцима. При оквиру је црвена таласаста трака. Око централног квадрата је широк оквир испуњен различитим преплетима вијугавих и изломљених жутих, плавих и белих трака на тамној позадини (Репр. 312). Ово декоративно поље по префињеном начину извођења и упечатљивом колориту, представља једно од најрепрезентативнијих застава у српском рукописном наслеђу. Прецизност представљених преплета и флоралних мотива и доследна симетричност упућују на помисао да је употребљена готова схема. Иако немамо прецизне податке о томе да су оне коришћене, поједина орнаментална заглавља компликованих преплета задивљују својом минуциозношћу у изради, да је јасно да нису могла бити изведена слободним цртежом, већ су могуће били употребљавани готови обрасци.[512] У прилог томе иде и пример заставе истог преплета нацртане слободном руком, која је била део илуминације српске *Александриде*, из фонда Старе народне библиотеке, НББ 757 (Кат. 131), која је страдала 1941. у немачком бомбардовању Београда. Данас о њој можемо судити на основу фотографија и описа. Обликована је у форми слободног преплета без било каквог оквира, са извесним недоследностима у цртежу и симетрији појединих мотива (Репр. 313). На врху су биле несразмерно велике флоралне форме. Трећа заставица истог преплетног решења сачувана је у фрагмету *Четворојеванђеља*, НБС Рс 720 (Кат. 133). Уоквирена је танком траком, од које се са доње стране пружа испуст који држи људска шака (Репр. 314). Преплетна структура, цртана мрким мастилом, истакнута је сведним колоритом позадине и розета, док су вреже прожете зеленим потезом.

Описан преплет унутар квадратних заставица могао се развити из правоугаоних декоративних заглавља разматраних у претходном одељку. Њих одликује вертикална симетрија преплета са четири односно осам издужених палмета, док се сплет врежа унутар великих квадратних поља развијао радијално од центра, завршавајући се бујнијим флоралним изданцима. Можда је потреба за већим, импозантнијим заглављем, довела до

[511] Међусобно прихваћене омче у виду издужених осмице су чест мотив у каменој пластици, клесан у оквиру преплета на розетама моравских цркава. Уп. Катанић, *Декоративна камена пластика*, 50, 53(сл. 20),75, 77(сл. 21), 114 (сл. 10), 164, 201; Магловски, *Врзино коло*, 63, сл. 2/7, 5.

[512] У науци је изнето мишљење о постојању готових схема за израду застава: Radojčić, *Stare srpske minijature*, 58–59; Радојчић, *Уметнички споменици манастира Хиландара*, 170; Ракић, *Српска минијатура XVI и XVII века*, 38–40, 42; Ракић, *Орнаментика Четворојеванђеља бр. 25 и Триода бр. 24*, 169; Rakić, *A square headpiece*, 40; Ракић, *Квадратне заставе*, 152.

развоја овог типа орнаменталних поља. На везу између ова два типа заглавља, може да укаже и њихова једновремена појава унутар *Хронике Георгија Амартола*, где се поред доминантног квадратног заглавља на почетку књиге, на л. 127 налази мало правоугаоно поље са четири издужене палмете у преплету, поменуто у претходном одељку (Репр. 304, 312).

Нешто другачији преплет трака развијен из центра, у односу на претходне три квадратне заставе, срећемо на почетку *Псалтира* из Баварске државне библиотеке у Минхену, BSB Cod. slav. 4 (Кат. 130). На златној позадини шири се сплет плавих врежа и трака творећи четири једнаке схеме (Репр. 315). При оквиру, на срединама страница су упечатљиви мотиви чвора, од укрштене плаве и црвене омче.

Аналогије за разматране преплетне мотиве могу се тражити на различитим странама, али се чини да су решења разматраних квадратних заглавља у српским књигама умногоме оригинално дело наших илуминатора, на које су могли бити извршени посредни утицаји. Разноврсно илуминирана квадратна поља, красила су почетке извесног броја грчких рукописних књига у претходним вековима. Често се у центру налазио медаљон са фигуром или текстом, око кога су се онда симетрично ређали доминантни цветни мотиви. Некада је простор заставе био подељен на једнака ћелијаста поља испуњена најчешће стилизованим цветовима. Функција вреже била је да повеже преовлађујуће флоралне мотиве. Постоје примери квадратних заставица у грчким кодексима, унутар којих се вегетативне формације развијају од центра, завршавајући се бујним цветовима. Такав је случај заставе пред Матејевим текстом, *Четворојеванђеља* из манастира Ставроникита, бр. 56 (greg. 1113) насталом у 13. веку.[513] Нешто је другачији пример сродне заставе пред, Лукиним текстом, на л. 81, рукописа из римске библиотеке Валићелијана, ms.F 17, насталом 1330. године.[514] Око централног поља испуњеног биљним мотивима, налази се бела розета као у српским кодексима, што је један подударан детаљ.[515] У досадашњим истраживањима није нађен ни један пример који би могао бити директна паралела, разматраним заставама српских рукописа. Основна разлика јесте доминантна преплетена структура врежа и трака у декорацији наших књига, у односу на претежно флоралне орнаменте унутар грчких рукописа. Јединствен је пример грчке заставе у *Четворојеванђељу* насталом 1197. године из Ватиканске библиотеке, Vat. gr. 2290, где се на л. 9 налази застава од удвојених квадрата унутар којих се зракасто развијају преплети трака.[516] Утицај на појаву доминантних преплетних мотива могао је у нашу књигу стићи и од других уметничких форми какви су камена пластика или резбарија у дрвету.[517] Шире посматрано утицај су могле извршити и друге културе каква је исламска, чији је уплив у српске крајева могао доћи преко приморских градова са Сицилије и јужне Италије, али и копном, преко дела примењених уметности. [518]

---

[513] https://www.loc.gov/resource/amedmonastery.00271051864-ma/?sp=14 (приступљено 31. 03. 2025)

[514] https://www.internetculturale.it/jmms/iccuviewer/iccu.jsp?id=oai%3Awww.internetculturale.sbn.it%2FTeca%3A20%3ANT0000%3ARM0281_Vall_F_17&mode=all&teca=MagTeca+-+ICCU (приступљено 31. 03. 2025)

[515] Један број грчких рукописних књига наведен структуре већ је примећен у литератури: Джурова, *Към въпроса за заставките-матрици*, 285–286, Ил. 5; Rakić, *A square headpiece*, 279–280.

[516] Джурова, *Към въпроса за заставките-матрици*, 286, Ил. 7.

[517] Дрвени саркофаг Светог краља Стефана Дечанског је на странама имао квадратна поља испуњена густим преплетима: Максимовић, *Моравска скулптура*, 185, сл. 19; *Српско уметничко наслеђе на Косову и Метохији* 414–415 (М. Матић, *Живот за мошти светог краља Стефана Дечанског*). У каменој пластици су сачувана квадратна или кружна поља испуњена сплетовима: Максимовић, *Моравска скулптура*, сл. 17, 18, 22. Касније се на фасадама моравских цркава јављају разноврсне розете испуњене преплетима.

[518] Уп. Джурова, *Към въпроса за заставките-матрици*, 285, 291; Rakić, *A square headpiece*, 281–285, Fig. 4–8.

Квадратно заглавље са уписаним равнокраким крстом, испуњено симетричним преплетом врежа, познат у три српска рукописа са краја 14. века није уочен ни у једном кодексу на ширем јужнословенском простору овог периода. Од средине 15. века, па кроз цео 16. и 17. век, овај декоративни склоп ће се много чешће појављивати како у српским рукописним и старим штампаним књигама тако и на ширем простору, у оквирима балканских скрипторијума.[519]

У ово поглавље укључићемо један број заставица особене форме. Оне некада нагињу кружној структури или имају правоугаони облик који се приближава квадрату. Оно што их опредељује у овај одељак је, поред облика, преплет врежа који се радијално шири из центра.

Јединствена је застава на л. 86, *Триода* , МСПЦ Грујић 236 (Кат. 162), где кружна структура у виду розете, пробија квадратни оквир. У оквиру розете око малог централног медаљона са цветом, су четири угласте латице, црвени прстен и четири прихваћене омче у виду осмица (Репр. 316). Форма овог кружног орнамента најближе паралеле има на розетама моравских цркава. Томе доприноси оквирна тордирана трака унутар заставе, која се готово увек налази око розете клесане у каменој пластици. Розете са оваквим преплетом, изузимајући прстен око централног цвета, налазе се на фасади Лазарице,[520] Раванице,[521] Љубостиње,[522] Руденице,[523] и на припрати у Хиландару.[524] Разматрано кружно орнаментално поље у *Триоду*, пробија квадрат, назначен са четири троугаона поља испуњена зеленом и црвеном бојом. Будући да је рукопис настао у првој деценији 15. века, извесно је орнаментално решење са зидова моравских цркава пренето у цртану форму заставице. Не зна се где је *Триод* настао, али није искључено да је то био неки од манастирских писарских центара, формираних око моравских цркава, те је илуминатор преузео идеју за орнаментику са црквене пластике.

У сачуваним кодексима не налазимо више ни један сличан пример заглавља, која својом структуром подсећа на розету. Једини кружни декоративни мотиви уобличени на страницама рукописних књига, од којих један има паралеле са каменом пластиком, јесу два изузетна завршна орнамента изведена у *Ромиловом четворојеванђељу*, Пећ 4 (Кат. 137). Исписана у последњој деценији 14. века, ова књига обилује хетерогеним орнаменталним обрасцима, међу којима два кружна орнамента на крају Марковог и Лукиног јеванђеља представљају јединствене примере у сачуваном рукописном наслеђу.[525] Паралеле за кружни орнамент на л. 140^{v} налазе се у каменој пластици на фасади Лазарице сграђене у осмој деценији 14. века. Централно поље у рукопису је пресечно са четири проширене осмице, са маленим цветним мотивом у средини. Постоље тамбура цркве Лазарице на све четири стране има розету са три укрштена мотива у облику проширене осмице.[526] Исти орнамент

[519] Джурова, *Към въпроса за заставките-матрици*, 289–290; Читав низ примера заставе са уписаним крстом у млађим рукописним књигама и српскословенским штампаним књигама доноси З. Ракић: Ракић, *Орнаментика четворојеванђеља бр. 6*, 96; Ракић, *Орнаментика Четворојеванђеља бр. 25 и Триода бр. 24*, 168; Ракић, *Прилог проучавању орнаментике српских рукописа XVII века*, 219–221; Rakić, *A square headpiece*, 279–280; Ракић, *Квадратне заставе*, 149–150, Сл. 10, 15–16, 20, 23; Ракић, *Уметничка опрема Равноречког четворојеванђеља*, 121, 125.

[520] Катанић, *Декоративна камена пластика*, 48, сл. 13; 53, сл. 20.

[521] Катанић, *Декоративна камена пластика*, 77, сл. 21.

[522] Катанић, *Декоративна камена пластика*, 114, сл. 10; 117, сл. 15; 121, сл. 20.

[523] Катанић, *Декоративна камена пластика*, 153, сл. 10.

[524] Катанић, *Декоративна камена пластика*, 201, сл. 7.

[525] Stanojlović, *Ornaments in Romil's Tetraevangelion*, 493–495, ill. 9–10.

[526] Катанић, *Декоративна камена пластика*, 50, сл. 17.

насликан је на спољашњој фасади хиландарске припрате, која је као и Лазарица задужбина кнеза Лазара.[527] И у овом случају, као и код заставице из *Триода,* је, по свему судећи, орнамент са фасада цркава утицао на појаву сродног, нешто сложенијег, мотива у декорацији књиге.

У групу заглавља квадратног облика сврстан је један број оних насталих у првој половини 15. века, чије странице заставе нису дословно истих димензија. До деформисања квадратне структуре некада је долазило због лоше процене писара, који је остављао поље за заставицу, или пак због недовољне вештине илуминатора.

У Ватиканском *Четворојеванђељу* који је исписао поп Никодим, Vat. slav. 5 (Кат. 183), пред Матејевим текстом, на л. 5 је застава гушћег преплета, где се из средине шири преплет трака, цртан јаким црвеним мастилом на жутој, зеленој и плавој позадини. Сплет није до краја симетричан. Стиче се утисак да је је средиште померено ка горе, јер илуминатор није имао довољно простора на горњој маргини. Томе доприносе и овални сегменти са петолатичним палметама, од којих су два позиционирана у горњем делу заставе, док се у доњем делу преплети завршавају са четири овална поља са палметама (Репр. 317). Нешто ређе се среће неуоквирен сплет врежа, на доминантној разнобојној позадини, као на застави на л. 212 у рукопису *Зборник служби и житија*, Деч. 99 (Кат. 192). Четири истоврсна сегмента, сачињена од врежа са изданцима у виду неуједначених палмета уплетених при угловима у решеткасту структуру, простиру се од центра ка угловима (Репр. 318). На сличан начин се преплићу вреже на бледожутој позадини, на почетку Јеванђеља по Јовану на л. 264^{v}, у *Четворојеванђељу*, Деч. 10 (Кат. 165). Слободан преплет без оквира омеђен је бочно са две високе декоративне гране (Репр. 319). У оквиру овог кодекса представљене су још две различите заставице, са орнаменталном структуром развијеном од центра ка маргинама. На почетку књиге нешто компликованији густ сплет грана, завршава се по рубовима свијеним палметама. Позадина је испуњена пастелно зеленом и жутом бојом (Репр. 320). Пред Марковим текстом је кружна форма преплета затворена бочно са две високе украсне гране. Око малог централног кружног поља тамног фона, образован је сложен венац врежа са изданцима у виду пупољака, од кога се преплет концентрично шири формирајући осам кружно распоређених прстенова, унутар којих су палмете (Репр. 321). Пар деценија касније застава сличне структуре, нацртана је пред истим саставом, у *Четворојеванђељу* из Софије, НБКМ 41 (Кат. 182). За разлику од слободних преплета три заставице из дечанског рукописа, овај сплет је смештен у квадратни оквир, где се на жутој позадини развијају вегетативни мотиви цртани црвеним мастилом. Детаљи су колорисани љубичастом и зеленом бојом, док је покушај моделовања цветова изведен плавим акцентима (Репр. 322). У *Четворојеванђељу Старчеве Горице*, на самом почетку, пред предговором охридског архиепископа Теофилакта, стоји заглавље сличног композиционог решења, где богат преплет формира осам кружно распоређених сегмента са цветним изданцима.[528] Доста подударности има и заглавље на почетку Лукиног текста у рукопису, МСПЦ Грујић 234 (Кат. 202), насталог у годинама ближим средини века. Цртеж је изведен црним мастилом на црвеном фону, а цветни мотиви у кружним пољима су сложенијих форми него у претходно поменутим примерима (Репр. 323).[529]

---

[527] Шупут, *Архитектонски украс спољне припрате*, 163.

[528] Максимовић, *Четворојеванђеље Старчеве Горице*, 60, сл. 4.

[529] У *Посном триоду* из Софије, НБКМ 211, на л. 15 налази се још једна слична заставица, али без оквира са високим стаблима постављеним са бочних страна. Осам жутих палмета у волутама мрежа истакнуте су зеленом позадином, са црвеним средишњим делом. Овај кодекс је широко датиран у 15. век. Уп. *Описъ НБКМ*

Квадратне заставе настале крајем 14. века, са великим крстом у средини и концентрично развијеним врежама, представљају, по свему судећи, аутохтоно орнаментално решење. Оно ће бити често извођено у српским рукописима и штампаним књигама током наредних векова. Са друге стране разматране квадратне заставе из 15. века, нарочито оне где се преплетна структура развијена од центра, завршава сегемената са цветним изданцима распоређеним у круг, проистичу, као стилски сведенија верзија, из раскошних српских и грчких књига. Оне су преузеле структуру заставица ових кодекса, али су извођене скромнијом техником бојеног цртежа. Шири осврт на овај тип орнаментике, као и упечатљиве аналогије, биће изнети у посебним поглављу о раскошној илуминацији српских кодекса.

2.2.3. Лучне заставице

Најстарији сачувани примери лучних заставица у српскословенским рукописима датирају са почетка 14. века и спорадично се јављају током целог разматраног периода. Неколико примера је већ поменуто у делу где је било речи о кругу као градивном мотиву. У том поглављу су представљене две лучне заставе испуњене особеним флоралним орнаментима унутар кружних медаљона (које имају паралелу са правоугаоним заглављима), као и једна где лук испуњавају животињске фигуре у прстеновима. (Репр. 92–94). Поред ова три изолована примера, овде ћемо поменути већи број заглавља у виду лучног фриза, испуњеног најчешће флоралним, ређе геометријским мотивима. Сачувано је и неколико заставица развијенијег типа, где је декоративно поље изведено у виду горњег дела портала са лучним отвором.

У *Четворојеванђељу* из Берлина, SBB Ms. slav. Wuk 5 (Кат. 20), на л. 151 где почиње Лукин текст, над левим ступцем је мања лучна заставица са бочним постаментима. Необојене, супротстављене, свијене полупалмете на црвеном фону испуњавају ову потковичасту форму (Репр. 324). На почетку *Изборног апостола*, НБКМ 883 (Кат. 25), из друге четвртине 14. века, је представљена широка лучна конструкција, испуњена мотивом вијугаве гранчице са свијеним полупалметама у превојима (Репр. 325). Исти мотив испуњава заставу потковичастог облика, над десним ступцем л. 86, *Посног триода анагноста Георгија*, HAZU III b 18 (Кат. 35; Репр. 326).

Особено заглавље стоји на почетку *Псалтира Бранка Младеновића*, BAR Slav. 205 (Кат. 42). На л. 1^{v} изнад насловног текста је застава са јасном асоцијацијом на црквену грађевину. Њу чини лучна форма ослоњена на два стуба, испуњена надовезаним свијеним полупалметама. Над луком и бочним странама су изведена три тамбура са куполама и крстовима на врху (Репр. 327). Заставице које асоцирају на прочеље или кровну конструкцију цркве, размотрене су у оквиру поглавља са геометријским мотивима. Ово је једино познато заглавље у форми храма, чији су конструктивни елементи испуњени биљно-флоралним елементима.

Особено је решење лучне траке подељене на ћелијасте сегменте, које је сачувано у оквиру фрагмента *Псалтира*, НБС Рс 707 (Кат. 51). Чине га разнобојна поља испуњена дијагоналним тракама, гранчицама или сучељеним тракама прихваћеним у виду петље

Т. 1, 139. Рукопис смо имали прилику да видимо приликом боравка у Народној библотеци „Кирило и Методије“ у Софији.

(Репр. 328). *Симеонов типик* из Загреба, NSK R 4068 (Кат. 121), има две заставе овог типа. Прва је у виду аркаде са бујном вегетативном формом и она надкриљује почетак Типика на л. 58 (Репр. 329). У темену лука је срцолико поље са већом палметом, од које се на обе стране спушта вијугава грана са удвојеним палметама у превојима. Друга се налази на л. 85 пред текстом Последовања. Лучна трака испуњена наизменично окренутим срцоликим пољима са палметама, ослоњена је на положене постаменте испуњене истим орнаментом (Репр. 330). Слична је застава на почетку *Четворојеванђеља* дијака Дабижива из друге четвртине 14. века, HAZU III b 4.[530] Свод овог заглавља је издужен и нешто дубљи, а испуну чини низ једнострано окренутих срцоликих орнамената са палметом.[531]

Лучна форма ослоњена на положене испусте чини заставу на почетку *Апостола,* Хил. 70 (Кат. 142) с краја 14. века. Унутрашњост испуњава вијугава лозица на црвеној позадини (Репр. 331). Пред крај века исписан је и *Богородичник,* Хил. 275 (Кат. 128), где се на почетку књиге, над двостубачним текстом надвија велика застава од два спојена лука испуњена зелено-црвеном лозом, са истобојним, развијеним флоралним украсима над њима (Репр. 332). Оваква дволучна заставица је јединствена у српском сачуваном рукописном наслеђу. У последње године века датран је *Служабник*, МСПЦ 227 (Кат. 143), где се пред текстом Литургије светог Јована Златоустог налази потковичасто заглавље испуњено низом левкастих сегмената који извиру један из другог (Репр. 333). Танку оквирну унутрашњу траку, око наслова, испуњава вијугава гранчица са палметама.

У двостубачно исписаним текстовима књига 15. века, јављају се мање полукружне украсне траке, које су понекад смештене унутар текстуалног блока. Специфична је лучна трака која наглашава почетак служби четвртог гласа, *Октоиха првогласника*, РНБ F.I.706 (Кат. 163). Заставица је позиционирана унутар десног ступца текста, а испуњавају је незграпно нацртане квадратне и ромбоидне омче неједнаких размака, које су петљама прикачене за оквир (Репр. 334). Из исте збирке је рукопис са текстом *Изборног јеванђеља и апостола,* РНБ F.п.I.120 (Кат. 172) датиран у 1424. годину. На л. 3, где почиње текст Апостола, је лучна застава испуњена деликатно изведеном лозицом у плавој гами. Црвене оквирне траке се на врху лука прекидају, творећи тордирану петљу са полулисним изданцима (Репр. 335). На л. 125 је слично заглавље, другачијег колорита, са тамносивим оквиром и вијугавом граном у чијим превојима су црвене полупалмете (Репр. 336). У првој четвртини 15. века на почетку *Минеја за јул*, Пећ 42, приказана је лучна застава испуњена црвеном вијугавом граном, чије дубоке превоје попуњавају жуте палмете, дугуљастих облих масивних латица.[532] Последња у низу заставица, у виду лучне траке, надкриљује насловни текст Дела апостолских у хиландарском рукопису, Хил. 62 (Кат. 175) из треће деценије 15. века. Аркадни фриз испуњава неколорисана таласаста грана са повијеним полупалметама на мркој позадини (Репр. 337).

Сложенија форма разматраних заставица јесу оне у виду горњег дела портала са лучним отвором. Најстарији сачувани пример потиче из средине 14. века и налази се у *Четворојеванђељу*, Хил. 20 (Кат. 53) пред Јовановим текстом. Лучни фриз око наслова испуњен је вијугавом граном са дупло свијеним палметама, док су у угаоним пољима

[530] Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije*, 128–129.
[531] Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, Ил. 64.
[532] *Српско уметничко наслеђе на Косову и Метохији*, 126–127 (Милорадовић, *Минеј за пролошким саставима за јул*).

срцолики флорални мотиви са палметом и волутама (Репр. 338).[533] Неколорисане биљне форме обогаћене плавим акцентима развијају се на црвеној позадини. Једнаку структуру, са ширим лучним пољем у коме је насловни текст Јеванђеља по Луки, извео је монах Ромил, писар и илуминатор *Ромиловог четворојеванђеља*, Пећ 4 (Кат. 137) са краја 14. века. Овде су угаона и бочна поља мања у односу на дебљу лучну траку испуњену вегетитвном граном филигранског ткања (Репр. 339). Исто је конструисана застава на л. 109 у *Четворојеванђељу*, Хил. 54 (Кат. 129), али су сегменти испуњени другачијим орнаментима. Лучно поље прожето је са две сучељене траке у виду широких лукова, које се наизменично ломе. У угловима су кружни медаљони са шестолатичним цветовима, око којих се свијају гранчице са лиснатим изданцима (Репр. 340). Модра позадина је оживљена жутим сегментима и светложутим тракама и лозицама. Сродна застава изведена је почетком 15. века у *Четворојеванђељу*, Деч. 6 (Кат. 167), пред Лукиним текстом. Разлику чине угаони медаљони, испуњени мноштвом угластих латица, међу којима су по четири крстаста мотива (Репр. 341). Необојени орнаменти, унутар овог заглавља, истакнути су плавом позадином са белим акцентима.

Највећи број лучних фризова представљених заставица, испуњава мотив таласасте гране са повијеним палметама, које могу бити и удвојене. У посебном одељку је анализиран овај орнаментални мотив и његова провенијенција. Мотив вијугаве вегетативне форме се наметнуо као погодан за испуњавање тањих трака у разним видовима уметности. Лук испуњен овим орнаменталним низом извођен је каменој пластици, за шта је упечатљив пример декорација гроба Свете Теодоре из цркве Влахерна у Арти.[534]

Декоративни елементи преузети из византијске уметности преносили су се на подручије читавог Балкана. Један број заставица јављао се и у српскословенским и бугарскословенским рукописним књигама у истом периоду, те се не може утврдити ко је извршио утицај на кога. Најбољи пример за то је заставица са почетка *Лаврентијевог зборника*, РНБ F.I.376,[535] која је готово истоветна са заставицом из поменутог хиландарског *Четворојеванђеља*, Хил. 20 (Репр. 338).

Структура декоративне целине, као и орнаменти који испуњавају лучни фриз и угаона поља пратили су исти образац.[536] Лаврентије је Зборник исписао калиграфским писмом 1348. године у Великом Трнову за цара Ивана Александра, односно за царску породицу.[537] Српско *Четворојеванђеље*, Хил. 20, је вероватно исписано у хиландарском скрипторијуму. Крстолики орнамент на врху изведан је једнако од четири петље, док се разлике уочавају једино на флоралним изданцима на угловима. Могуће је да су писари имали пред собом исти предложак. Свакако је ово још један од упечатљивих примера који говори о прожимању у оквиру јужнословенских писарских центара.

И једноставне лучне заставе имају своје паралеле у бугарским рукописима. Из ранијег периода је *Банишко четворојеванђеље* из Софије, НБКМ 847, где се на почетку

---

[533] Врло сличан орнамент угаоних поља налази се на застави у виду две спојене аркаде на л. 121, пред Последовањем, хиландарског *Псалтира*, Хил. 87. Уп. Збирка микрофилмова Одељења за археографију НБС, А 3623, л. 121.

[534] Максимовић, *Српска средњовековна скулптура*, Прилог 241; Παζαράς, *Ανάγλιφες σαρκοφάγοι και επιτάφιες πλάκες*, 36 (49).

[535] Џурова, *1000 години българска ръкописна книга*, Прилож. 175.

[536] Још један пример заставице исте структуре са малим разликама у вегетативним изданцима стоји на почетку *Лествице*, РНБ F.I.472. Писмо рукописа и заглавље имају сличности са *Лаврентијевим зборником*, па је могуће да је ово дело истог писара. Уп. *Славянские рукописи болгарского произхождения*, 83–88,т. LXIX.

[537] *Славянские рукописи болгарского произхождения*, 69–72.

Лукиног текста налази застава лучне форме ослоњена на две положене правоугаоне стопе. Испуњена је низом црвених срцоликих мотива, који извиру један из другог.[538] Застава испуњена вијугавом граном са палметама била је део декорације *Бдинског зборника* који је писан 1359/1360 за бугарску царицу Ану, жену Јована Страцимира, чије „светородно" порекло је везује за династију Немањића. Књига са житијима жена светитељки писана је српскословенским језиком, а за њу знамо преко копије из Универзитетске библиотеке у Гану, MS 408, која је начињена почетком 15. века.[539] Остаје питање да ли је заставица доследно прецртана приликом преписа, што би се очекивало с обзиром да је и старији запис верно пренет. Развучене лучне структуре је застава на почетку Лукиног текста рукописа из Библиотеке Српске Патријаршије, БСП 73. Полупалмете на вијугавој грани нису до краја свијене, чиме се добија динамичнија орнаментална форма.[540] Са краја века је *Четворојеванђеље*, ГИМ Хлуд. 16, где се на л. 3, пред Матејевим текстом налази масивна лучна застава на тростепеном постаменту, испуњена густом разгранатом вијугавом граном. Око овог лучног декоративног поља је бордура од низа развучених срцоликих црвено зелених поља са тролисним изданцима. [541]

У грчким књигама заставе лучне форме су се релативно ретко јављале и то углавном у старијим рукописима. Иако се доста разликују, како по декоративним елементима, тако и по разноврснијим формама са лучном основом, поменућемо неке од њих, јер постоји могућност да су и оне извршиле утицај на структуирање српских заглавља.

Из најранијег времена потичу импозантне заставе са раскошном декорацијом. На почетку *Јеванђеља* из Велике Лавре A.92. (Greg. L 1091), широко датираног у период од 8–10. века, је правоугаоно поље пробијено великим луком, готово кружне форме у оквиру кога је насловни текст.[542] Широко лучно поље прожима и раскошно орнаментисан правоугаони блок, на почетку Матејевог Јеванђеља, рукописа из Минхена, BS Cod. graec. 383.[543] Форму блиску неким заставама српских рукописа има сведено заглавље на 142^{v} једног *Четворојеванђеља* из Фондације Мартина Бодмера, Cod. 25, из 10. века. Орнаментисана тања трака у виду лука, ослоњена је на положене испусте.[544]

Некада је лучна форма била затворена у правоугаоно заглавље, као на почетку *Четворојеванђеља* из Ватикана, Vat. gr. 355, из 9. века.[545] Пред Марковим јеванђељем рукописа из Универзитетске библиотеке Принстона, Garrett MS 2, насталом на прелазу из 11. у 12. век, лучно поље затворено у раскошно орнаментисан блок на л. 126, има посебан орнаментални фриз изнад лука, док су у угловима кружна поља са цветом.[546] Горњи део ове заставе има структуру декоративних форми у виду аркадног портала као у српским

[538] Джурова, *1000 години българска ръкописна книга*, Прилож. 123; Мусакова, *Корпус на украсените славянски ръкописи*, 119,т. XXXIII.
[539] Petrova, *The Ghent Manuscript of the Bdinski Zbornik*, 117–118, 128; Шпадијер, *Живо средњовековље,* 79–81.
[540] Джурова, *1000 години българска ръкописна книга*, Прилож. 209.
[541] https://catalog.shm.ru/entity/OBJECT/175334?query=%D0%A5%D0%BB%D1%83%D0%B4&keyword=636006556&index=9 (приступљено 19. 09. 2025); Кодекс је писан бугарскословенским и српскословенским. Разматрана заставица се налази у делу исписаном средњебугарским са западно-бугарским особеностима: Попов, *Описание рукописей*, 15–16; *Сводный каталог XIV век*, 389–391, бр. 251.
[542] https://www.loc.gov/resource/amedmonastery.00271051050-ma/?sp=6 (приступљено 01. 04. 2025)
[543] https://daten.digitale-sammlungen.de/0006/bsb00061443/images/index.html?id=00061443&groesser=&fip=eayasdasxsyztseayaxdsydsdasfsdreayayztsw&no=24&seite=111 (приступљено 20. 11. 2024)
[544] https://www.e-codices.unifr.ch/en/fmb/cb-0025/142v (приступљено 20. 11. 2024)
[545] https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.355 (приступљено 01. 04. 2025)
[546] Kotzabassi, Ševčenko, *Greek Manuscripts at Princeton*, 15, Plate 28

рукописима, али је стилизација сасвим другачија, са раскошним биљним и орнитоморфним мотивима на златној позадини. У истом рукопису пред Матејевом јеванђељем на л. 42 је правоугаони блок пробијен великим триконхосом у коме је наслов.

Специфична структура грчких застава доминантна у времену од 9. – 12. века јесте портик са продуженом горњом архитравном гредом. Ретко је доњи отвор застава овог типа имао лучну форму, за шта ћемо навести два примера. Један се налази у *Четворојеванђељу* из Велике Лавре, А.12. (Greg. 1076) на почетку првог јеванђеоског текста, а орнаментисан је извијеним S гранчицама са полупалметама, карактеристичним за наша лучна заглавља.[547] Друга застава са дубоко засведеним пољем украшена раскошним орнаментима краси л. 6, рукописа из париске Националне библиотеке, BNF Coislin 31.[548]

Различите форме лучних заставица у грчким рукописним књигама су могуће произашле као сведена верзија аркада на стубовима, у оквиру којих су исписиване канонске таблице на почецима четворојеванђеља. Венци над аркадама су могли бити украшени разноврсним орнаментима, где се често појављује орнаментални фриз од вијугаве гранчице са полупалметама.[549] Испуњен цветним мотивима је и лучни, готово кружни фриз на почетку Јовановог текста *Четворојеванђеља* из манастира Ватопеда, бр. 900, са Свете Горе.[550]

Иако се не може јасно утврдити како је дошло до формирања лучних застава у оквиру јужнословенских кодекса, неки од елемената из грчких застава препознају се у декорацији наших књига. Сама структура заставица, као и поједини орнаментални обрасци настали на основама постављеним у оквиру Византијског царства, дали су иницијални импулс на основу кога су се могла формирати особена решења на која су, између осталог, утицала како вештина и маштовитост илуминатора, тако и материјална средства одвајана за илуминацију у оквиру српских скрипторијума.

3. Орнаменталне композиције издвојене према стилским особеностима

Досадашња поглавља обједињавала су заставице на основу два критеријума. Највећи број заглавља издвојен је према преовлађујућем градивном мотиву. Једна мања група издвојена је у оквиру преплетних заглавља, на основу облика читавог декоративног поља. У обимном корпусу орнаменталних декоративних решења на почецима текстова, издвојиле су се и две групе према особеним стилским решењима. Тако смо дошли до трећег критеријума по коме су стваране скупине како читавих кодекса, тако и одређених орнаменталних решења у оквиру кодекса. То не значи да није могло да буде формирано још група са специфичним стилским особеностима, или пак да заставице из две издвојене стилске групе нису могле да

[547] https://www.loc.gov/resource/amedmonastery.00271050768-ma/?sp=11 (приступљено 01. 04. 2025)

[548] https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b110049338/f6.item (приступљено 20. 11. 2024)

[549] Примери се налазе у Четворојеванђељима: Национална библиотека Француске у Паризу, Coislin 20, 10 век, л. 5^{v}, 6 и 6^{v} (https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b11000130h/f6.item); Национална библиотека Шпаније у Мадриду, Fonds principal, Res. 235, 10. век, л. 2 (http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000011647&page=1); Париска национална библиотека, Grec 81A, 12. век, л. 2^{v}, 3^{v} (https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10085506f/f2.item); 4 и 6^{v}; Манастир Ставроникита, Mss. 56 (Lambros 0921), 13. век, л. 8^{v}. (https://www.loc.gov/resource/amedmonastery.00271051864-ma/?sp=12&r=-0.112,-0.025,1.241,0.525,0) (приступљено 02. 04. 2025).

[550] https://www.loc.gov/resource/amedmonastery.00271052157-ma/?sp=250 (приступљено 02. 04. 2025)

се распореде по поглављима истакнутим мотивима или облицима, али се чини да управо примена различитих критеријума по којима су формирани издвојени одељци најпрегледније приказују развој илуминације српске средњовековне књиге.

Једна скупина рукописа насталих у време трајања српског царства, са одјецима у каснијем периоду, има декорацију која представља највише домете рукописне илуминације. Ова група орнаментисаних књига најчешће се подводи под темин раскошан или неовизантијски стил. Поједина заглавља изузетне стилизације могу се посматрати као засебна уметничка дела.

Другу групу, издвојену према стилским особеностима, чине рукописне књиге настале у скрипторијумима на територији Босне и Хума. Целокупно ликовно обликовање ових кодекса има особену стилизацију, која се огледа како у специфичном четвртастом писму, тако и у формирању застава и иницијала често архаичних форми или елемената преузиманих са запада.

3.1. Орнаментика раскошног стила

У литератури се, често, за групу репрезентативних илуминираних јужнословенских рукописних књига користи израз неовизантијски. Та одредница није до краја прецизна, јер су рукописи настали у оквирима Византијског царства, имали читав спектар различитих стилских израза када је илуминација у питању. Конкретан стил на који се односи формулација која одражава групу јужнословенских кодекса, обликованих по узору на грчке кодексе, јесте онај који подразумева најраскошније украшене рукописе. То су кодекси обликовани најквалитетнијим материјалима, почевши од изузетног калиграфског писма до илуминације насликане златом и пастозним темпера бојама. Наручиоци тих књига су најчешће били припадници највиших слојева у држави и цркви, што је пружало могућност да се за израду кодекса издвоје велика средства. Стога се термин раскошан чини одређенијим.

Како се српска држава од средине 14. века ширила, освајањем краља, а потом цара Душана на рачун Ромејског царства, тако је дошло до ближих веза и непосредних додира, између осталог, и са грчким скрипторијумима и рукописним књигама у оквиру манастира и цркава. Јачање државе довело је, поред осталог, и до узлета уметничког деловања. Ојачана властела, као и црквени великодостојанственици, предузимају ктиторску делатност у различитим сферама. У таквој атмосфери настају и богато опремљене књиге. Поред квалитетних материјала: пергамента, фине хартије, мастила и боје, у илуминацији рукописа почиње да се користи злато. За подухват стварања кодекса и исписивања и украшавања текста ангажују се најбољи калиграфи и илуминатори. Највећи број рукописа овог стила настаје у трећој четвртини 14. века.

У оквире овог поглавља смештени су и примери књига чија је илуминација настала по узору на најраскошније кодексе. И у време државе кнеза Лазара, а и касније, у време Деспотовине, вешти калиграфи и илуминатори су следили примере из времена царства. Будући да су се околности промениле, коришћени су скромнији материјали, па је уместо златне позадине коришћена жута боја, а сликарски поступак је некада замењен колорисаним цртежом. Тада су међутим настале неке од специфичних декоративних форми, које су следећи примере раскошне орнаментике, створиле специфичане стилске обрасце. Критеријум за смештање у ову групу биле су заставе са доминантним флоралним мотивима, који су често били сликани. Испраћени су одређени орнаментални мотиви настали прво у

раскошним кодексима, а касније копирани од стране мање вештих илуминатора скромнијим материјалима.

Највећи број раскошних српских кодекса настао је у Хиландару или у скрипторијумима светогорског залеђа. Манастир Хиландар као центар српске духовности и културе, заузима кључно место као најважније средњовековно средиште у коме су се преводиле и преписивале књиге на српскословенском језику. У оквиру самог манастира, али и у његовим испосницама, келијама и пирговима настали су неки од најзначајнијих српскословенских писаних споменика, о чему нам сведоче и многобројни записи. Повећана продуктивност прве половине 14. века, достигла је свој врхунац у време трајања Српског царства. Царска лавра је Душановим освајањима, која су обухватила и Халкидики, ушла у оквир српске државе, и тиме стекла статус који није имала никада до тада. Цар и царица, властела и припадници високе црквене јерархије били су ктитори и приложници манастира. То је време и својеврсног духовног полета, када свој замах добија и исихастички покрет. То условљава превођење монашке литературе са грчког. Повећава се број келија, за које је потребно исписати књиге. Хиландар на врхунцу моћи, али и богатства, могао је да прати ову појачану продукцију књига и да ангажује врсне писаре и уметнике. Тако, уз један број рукописа које у илуминацији прате старије узоре геометријско-преплетног стила, настају и они чији узори су најраскошнији грчки кодекси.

Најраније датиране књиге са раскошним заставицама настају средином 14. века. *Апостол,* Деч. 25 (Кат. 83), по однегованом калиграфском писму и луксузном заглављу на почетку књиге, прибројан је онима који су вероватно настали у Хиландару.[551] У веће правоугаоно поље уписана су два велика кружна медаљона, прожета са по четири унакрсна прстена испуњена великим стилизованим, волуминозним, плаво-зеленим цветовима са црвеним изданцима (Репр. 342). Златна позадина доприноси велелепности ове декоративне форме. Заглавље аналогне структуре, али са фоном прекривеним жутом бојом уместо злата, налази се на почетку *Минеја служабног за јануар*, РНБ F.п.I.69 (Кат. 84). Заставица је доста оштећена, али финоћа израде флоралних мотива, као и калиграфско писмо указује, такође, на могућу хиландарску провенијенцију ове књиге.[552] Заставице се разликују у детаљима као што су мотиви у угаоним пољима: у дечанском кодексу су тролатични цветови, док су у Минеју другачије позициониране полупалмете (Репр. 343). У Апостолу је на врху постављен развијен флорални орнамент у виду крста са Христовим тетраграмом, док је у другом рукопису овај детаљ сасвим изостао. Сродно по основним декоративним елементима је заглавље на л. 107 *Зборника*, Хил. 472 (Кат. 87), за који је утврђено да је написан у хиландарском скрипторијуму. Начињен трудом анагноста Јована, Дионисија и још једног анонимног писара он спада у ред репрезентативних кодекса.[553] Поменуто заглавље изведено од три уланчана круга испуњена преплетним формама са цветовима, стоји у слободном преплету без оквира. Сличности са заставама дечанског *Апостола* и *Минеја* у РНБ, огледају се у структури бочних медаљона испуњених свијеном врежом уместо кругова, али са сличним унакрсно постављеним истобојним цветовима (Репр. 344). Позадина испуњена жутом бојом, а не златом, доминантнија је у односу на вегетативне мотиве. На врху се налазе несразмерно велики флорални мотиви. Ове књиге датиране су приближно у шесту деценију 14. века.

Једном од хиландарских писара, који пише нешто касније, таха-монаху Марку, приписано је *Четворојеванђеље*, Деч. 9 (Кат. 116). Пред Јеванђељем по Матеју изведена је

[551] Мано-Зиси, *Књиге хиландарских писара*, 35.
[552] У литератури је већ изнета ова претпоставка. Уп. Левшина, *Рукописи сербского правописания*, 82.
[553] Мано-Зиси, *Анагност* Јован, 235–236; Мано-Зиси, *Хиландарски писари*, 294–295.

застава сличне структуре као претходне, али сасвим различитог колорита. Заглавље мањих димензија, прожимају кружна и полукружна поља, саздана од свијених рогова изобиља. На тамној позадини тешко се разазнају волуминозни разнобојни цветови засићеног колорита (Репр. 345). Илуминација ове књиге је другачија од два рукописа у којима се таха-монах Марко потписао.[554] Посве другачији стил илуминације дечанског *Четворојеванђеља* указује на могућност да калиграф Марко није у исто време украсио ову књигу, већ да је то дело другог уметника који изводи раскошне орнаменте загаситим колоритом.

Изузетност разматране декоративне форме, условљена је њеном појавом на читавој страници уништене београдске *Александриде*, НББ 757 (Кат.131). За ову књигу профане садржине карактеристично је, како минијатурно сликарство, тако и изузетни орнаментални склопови извођени преко целе стране. Фронтисписи српских рукописа извођени на читавој страници имали су потпуно другачију функцију, о којој је већ било речи. Појава чисто декоративних мотива на три листа (шест страница) *Александриде*, изузев размотрене велике квадратне заставе на л. 73, нема аналогију у сачуваним јужнословенским кодексима. У књигама насталим на подручију Ромејског царства било је примера да се читава страница прекрије правоугаоном декоративном формом која некада подсећа на раскошни ћилим.[555] То би се могло довести у везу једино са пољем на л. 43^{v}, београдске *Александриде*, у којој сведену орнаменталну форму творе, уједначени, понављајући мотиви извијених линија.[556] Иако анализирана декоративна целина на л. 44^{v}, нема паралелу у погледу простирања преко читаве стране, она има готово исту структуру као поменуте заставице из *Апостола*, Деч. 25 и *Минеја*, РНБ, F.п.I. 69, с тим што је окренута вертикално (Репр. 346).[557] Остало је сведочење, у раду Владимира Петковића, о колориту орнаментике у *Александриди*, које за ову заставу наводи да су цветови били плаве и црвене боје, а позадина жута што одговара и колористичком решењу аналогних заставица.[558] У овој, по много чему изузетној књизи, било је неколико орнаментисаних страница, чији мотиви немају аналогију у сачуваном рукописном наслеђу,[559] изузев оног на л. 43^{v} чије низање покрива читаву страницу, а јавља се у сегментима декорације грчких књига.[560]

Правоугаона површина заставе је и код раскошног стила била најчешће бирана као основа на коју су распоређивани бујни вегетативни сегменти. На почетку једног хиландарског *Зборника*, Хил. 472 (Кат. 87), налази се велико заглавље, у коме се око доминантног централног медаљона са великим разнобојним листом, налазе мањи и већи

---

[554] У Зборнику српских житија са текстом Хиландарског типика, НБС Рс 17 и Јерусалимском типику из 1372. Руска државна библиотека Севаст. 27 (М. 1458) он је оставио свој потпис на крају књиге. *Четворојеванђеље* из Дечана таха Марку, атрибуирала је Љубица Штављанин-Ђорђевић. Уп. *Опис НБС*, 28; Шпадијер, *Софијски рукопис хиландарског писара Таха Марка*, 114–115. Оба кодекса имају по једну заставицу које су сврстане у групу геометријских мотива и композиција (Репр. 145 и 192).

[555] Нпр: Тетрајеванђеље из манастира Велика Лавра Λ.174. (Greg. 1647), на л. 4^{v}: https://www.loc.gov/resource/amedmonastery.00271051694-ma/?sp=8&st=image&r=0.099,-0.149,1.155,0.489,0; Грчки институт за византијске студије, 2, на л. 3^{v}: http://eib.xanthi.ilsp.gr/gr/showpic.asp?gotonumber=&vmagnification=500&picpath=0400_man_evangel13c_007_4r&curTable=manuscripts&curRecord=400&vorder=8&vmode=previous (приступљено 02. 04. 2025.)

[556] Живковић, *Орнаменти Београдске Александриде*, 25, сл. 3 и 4; Овакво орнаментално ткање директно је преузето из грчких књига: Живковић, *Орнаменти Београдске Александриде*, 31, сл. 13 и 14.

[557] Живковић, *Орнаменти Београдске Александриде*, 27, сл. 7 и 8.

[558] Петковић, *Минијатуре Александриде*, 79.

[559] Орнаменти на л. 43 и 73^{v}, а посебно онај на л. 44 детаљно су размотрени са упућивањем на паралеле у другим врстама уметности. Уп. Живковић, *Орнаменти Београдске Александриде*, 24, 25, 28, 32–37, сл. 1–2, 5–6, 11–12, 15–20.

[560] Живковић, *Орнаменти Београдске Александриде*, 25, 30–32, сл. 13, 14.

цветови и листови у волутама вреже. Биљне формације на жутој позадини, одликују се волуминозношћу постигнутом градацијом више нијасни једне боје и белим шрафирањем (Репр. 347). Са углова се издижу гране са истобојним, развијеним флорални мотивима, а на врху су крстолики биљни орнамент. Сведенија верзија ове заставице, која је остала неколорисана, изузев жутог фона, стоји на почетку *Посног триода*, Деч. 63 (Кат. 90; Репр. 348). Утврђено је да су оба кодекса исписана у хиландарском скрипторијуму, током шесте и седме деценије 14. века, уз учешће више писара. Именима су познати анагност Јован и Дионисије.[561] Постоји могућност да је сам Јован био илуминатор ових заглавља,[562] али то није извесно. Наиме већи број заставица, у рукописима њему атрибуираним, биле су другачијег стила, испуњене низовима геометријских орнаменталних мотива или решеткастим преплетима трака и врежа.[563]

Грчко *Четворојеванђеље* у Оксфорд колеџу, Wake 31, пред Лукиним јеванђељем на л. 61, има представљену заставу сличне структуре и мотива са онима из поменутих рукописа Хиландара и Дечана (Хил. 347, Деч. 63). И овде је правоугаоно поље рашчлањено са четири велика угаона прстена и једним у средини, испуњеним великим раскошним цветовима. Овај или неки сличан грчки рукопис могли су бити непосредан узор за заставе наших споменика.[564] Поред ове јасне паралеле, у грчким кодексима се често срећу сличне форме у смислу распореда мотива, али унутар квадратних заглавља. У поменутом рукопису из Оксфорда на почетку Матејевог текста је описана формација с тим што је у средишњем медаљону представа Христа Емануила.[565] Још један пример сличног заглавља налази се на л. 6 обимног рукописа са текстовима Новог завета и Псалтира из Фирентинске Лауренцијане, Plut. 6.36, датираном у 11. век.[566] Квадратно заглавље у чијем средишту је срцолики лист, окружен са четири велика раскошна цвета у круговима и по једним флоралним мотивом између њих, стоји на л. 413, *Изборног јеванђеља* из Националне библиотеке Шпаније у Мадриду, Vitr. 26.4.[567] Са краја 12. века је *Четворојеванђеље* из Универзитетске библиотеке у Лајдену, BR GRO 137, са великом квадратном заставом на почетку првог јеванђеља, испуњеном са пет прстенова у којима су велики развијени цветови, док се међу њима свијају вреже са мањим флоралним изданцима.[568] Ова декоративна целина је развијенија и раскошнија верзија разматране заставе из наша два кодекса.

На претходне заставе се, због појаве бујних цветова у прстеновима, надовезује једно од најраскошнијих заглавља српских кодекса. Налази се на почетку *Четворојеванђеља серског митрополита Јакова* из 1354. године, BL Add. MS 39626 (Кат. 93). Оно поред бујних флоралних мотива у прстеновима и угловима, у средини има још два кружна сегмента исте величине са различитим флоралним мотивима. Међу њима су сведенije цветне форме у мањим повезаним прстеновима, док су у међупросторима пупољци (Репр. 349). У обимном запису на л. 293^{v} Расодер Калист говорећи о многим трудовима уложеним у формирање овог

[561] Мано-Зиси, *Анагност Јован*, 235–236, 238–239.
[562] Мано-Зиси, *Анагност Јован*, 236.
[563] Примери се налазе у три рукописне књиге, које је анагност Јован у целини исписао и украсио: *Четворјеванђеље* из Берлина, SBB Ms. Slav. Wuk 3 (Кат. 117; Репр. 41, 284), *Житије Варлама и Јоасафа* из Беча, ÖNB Cod. slav. 35 (Кат. 89; Репр. 119) и *Посни триод*, Пећ 111 (Кат. 92; Репр. 40, 285). Уп. Мано-Зиси, *Анагност Јован*, 234, 237–240, сл. 3, 14, 24.
[564] Weyl Carr, *Byzantine illumination 1150–1250*, 270, микрофиш 1 C5.
[565] Weyl Carr, *Byzantine illumination 1150–1250*, 270, микрофиш 1 C2.
[566] Weyl Carr, *Byzantine illumination 1150–1250*, 223–224.
https://tecabml.contentdm.oclc.org/digital/collection/pl1utei/id/166422/rec/ (приступљено 16. 12. 2024.)
[567] http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000010663&page=1 (приступљено 16. 12. 2024.)
[568] https://digitalcollections.universiteitleiden.nl/view/item/851172#page/9/mode/1up (приступљено 16. 12. 2024.)

кодекса, напомиње, између осталог да је украшен ѩко нєбо сь звѣздами красно нєс(ть).[569] Ово непосредно сведочење говори о значају који је имала декорација књиге у овом периоду. Исто тако помен неба са звездама у контексту илуминације може имплицирати да се обиље биљно-флоралних орнамента, уз појаву птица у двема заставама овог кодекса, протумачи као представа раја. На то је већ указао Светозар Радојчић повезујући заставе *Четворојеванђеља серског митрополита Јакова* са описима Свете Горе као рајског насеља из хиландарске повеље Стефана Првовенчаног. Уз то он наводи да се илуминација кодекса ослања на старије византијске узоре истог типа из 12. века.[570] Напомиње и непосредну потврду за посматрање заставе као слике раја, коју даје писар *Добрејшовог јеванађеља* са почетка 13. века, где он на л. 121 изнад заставице пише: сє кїєстъ рай иже наричаєтсѧ парадисъ.[571] Упечатљива је појава птичијих фигура са спољне стране, чија крила се развијају од углова на странице оквира. Ово је још једна потврда повезаности орнитоморфних фигура на заглављима са сликом раја.

Изузетна су заглавља пред остала три јеванђеоска текста унутар *Четворојеванђеља серског митрополита Јакова*. Пред Марковим саставом блок заставе пробијен је уским полукружним пољем у коме је наслов. У горњем делу су формирана два симетрична кружна сегмента, компонована од вијугаве гране са представама афронтираних птица (Репр. 350). Овај мотив преузет је из грчких књига. У *Четворојеванђељу* из Универзитетске библиотеке у Принстону, Garett MS 2, датираном на прелаз из 11. у 12. век, на л. 12 је велико заглавље раскошних биљних форми, у чијим су угаоним волутама смештене реалистичне птичије фигуре.[572] Из 12. века је још једно *Четворојеванђеље*, BnF Grec 64, са изузетном илуминацијом. У оквиру масивног заглавља пред Матејевим текстом појављују се четири птице у кружним пољима од врежа са лиснатим изданцима. Смештене су дијагонално око четворолатичног медаљона са насловним текстом, у паровима, окренуте једна према другој.[573] Птице се појављују у још једној застави српског лондонског рукописа. Оно је изузетно по својој структури, јер је правоугаоно поље заставе, пробијено са доње стране једним већим, готово кружним пољем, а са горње стране са два истоврсна мања поља. На декорисаној површини свијају се вреже са цветовима и лиснатим изданцима, међу којима су распоређена четири пара птичијих фигура.[574] У горњим угловима и доле при оквиру су афронтирани парови птица, док се у средишњем делу налазе парови белих и смеђих птица, окренутих леђима (Репр. 351). Овакво реалистично сликање птичијих фигура је ретко у српском рукописном наслеђу и извесно је настало по узору на илуминацију грчких књига. У *Четворојеванђељу серског митрополита Јакова* изведено је још једно декоративно поље пред Јовановим текстом, где се у средини налази четворолатични медаљон са почетним речима наслова, док су у угловима медаљони са више цветних мотива (Репр. 352).

У *Четворојеванђељу патријарха Саве*, Хил. 13 (Кат. 94), медаљони различитих облика унутар заставица искоришћени су за представе ликова јеванђелиста. Простор око медаљона, унутар заглавља пред Матејевим текстом, испуњен је маленим тролатичним

[569] Стојановић, *Записи и натписи* I, 39, бр. 103.
[570] Радојчић, *Хиландарска повеља Стефана Првовенчаног*, 43–44.
[571] *Опис НБКМ* Т. 1, 18; Радојчић, *Хиландарска повеља Стефана Првовенчаног*, 44; Џурова, *1000 години българска ръкописна книга*, 79.
[572] Kotzabassi, Ševčenko, *Greek Manuscripts at Princeton*, 12, Plate 10.
[573] https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b105157462/f29.item (приступљено 16. 12. 2024.)
[574] О узорим у различитим врстама уметничког изражавања и значењу птичијих фигура унутар рукописа. Уп. Вранешевић, *Четворојеванђеље серског митрополита Јакова*, 79–81.

зелено-плавим пупољцима у ћелијастим пољима (Репр. 353), док је тај део пред Марковим јеванђељем, прекривен густо распоређеним цветићима унутар свијених волута вреже (Репр. 354). Заједеничко им је ритмично понављање истих мотива на целој орнаменталној површини, што је матрица преузета из грчких предложака. Вегетативна структура потоње заставе, нешто развијенија и колористички богатија, испуњава декоративно поље над канонским таблицама на л. 11, једног грчког *Четворојеванђеља* са краја 11. века из Атинске библиотеке, EBE Cod. 57.[575] Сродним флоралним елементима, сложеним тако да се цветови у кругу смењују са четири унакрсно постављена пупољка, прекривена је површина заставе око медаљона на л. 224, *Изборног јеванђеља Николе Стањевића*, Хил. 14 (Кат. 95; Репр. 355). Разгранатију структуру са ритмичним волутама и разноврсним цветним и усковитланим лиснатим изданцима има орнаментално поље пред Јовановим текстом *Четворојеванђеља патријарха Саве* (Репр. 356). Другачије устројено, донекле униформно са јасним, равним формама јесте заглавље пред Лукиним текстом. Квадратно поље у коме су представљене фигуралне представе, уоквирује фриз сасанидских палмета у прстену и пупољцима међу њима (Репр. 357). Непосредна паралела за овакву структуру оквирног поља већ је уочена у грчком *Четворојеванђељу* из светогорског манастира Пантелејмона, Пантелејмон 6.[576] Слична декоративна схема, са мањим разликама у флоралним мотивима, испуњава широку оквирну траку око представе пророка Давида на почетку *Томићевог псалтира*. У истом кодексу на почетку Последовања, на л. 250 наведен вегетативни низ испуњава заглавље у виду раскошног портика.[577]

Сродна по форми, описаној застави пред Лукиним текстом *Четворојеванђеља патријарха Саве*, јесте застава на почетку *Псалтира* из Москве, РГБ Севаст. 5 (М. 1434) (Кат. 101). Масивна оквирна трака испуњена је симетрично распоређеним кружним сегментима, унутар којих су или један развијен цвет или четири сведена, сучељена, флорална мотива. Повезнице међу њима су косе плаве трке, поред којих су представљене палмете са издуженом горњом затвореном латицом (Репр. 358). Овај мотив се често среће у грчким књигама.[578] У *Четворојеванђељу* из Атине, EBE Cod. 117, из 11. века, пред Марковим саставом на л. 108 је уобличена застава у виду портика, са раздвојеним цветовима у прстену, међу којима је описана формација.[579] Из прве половине 12. века потиче рукопис истог садржаја из Бирмингема, део збирке Истраживачке библиотеке Peckover, gr. 7, где се повезнице саздане од косе траке и две палмете срећу у оквиру декоративног поља пред Лукиним текстом.[580]

Појава раскошних српскословенских рукописа условљена је умногоме политичким околностима. Будући да се по проглашењу за цара, Душан називао владаром Срба и Грка, није необична тежња да се преузму грчки модели, поред осталог, и за уметничка дела. Краљ и цар Душан освојио је велике територије Ромејског царства, са најзначајнијим духовним средиштем Светом Гором, али и градом Сером. О значају овог града говори податак да се краљ Душан за цара прво прогласио у Серу на Божић 1345. године, а тек потом на Васкрс 1346. године у својој престоници Скопљу. На чело митрополије у Серу долази Јаков дотадашњи игуман Душанове задужбине, Манастира Светих арханђела код Призрена.

[575] Попова и др., *Византийская миниатюра*, 267, Ил. 239.
[576] Уп. Pelekanidis et al., *The Treasures of Mount Athos* Vol. II, 173, Fig. 297; Мано-Зиси, *Хиландарски писари*, 393, нап. 37.
[577] Джурова, *Томичов псалтир* II, 4, 250; Мано-Зиси, *Хиландарски писари*, 393, нап. 37.
[578] Уп. Frantz, *Byzantine illuminated ornament*, Plate VII (12), Plate XI (2, 3).
[579] https://manuscripts.csntm.org/manuscript/View/GA_799 (приступљено 17. 12. 2024.)
[580] http://epapers.bham.ac.uk/88/367/Page_182r.jpg (приступљено 17. 12. 2024.)

Владар дакле на чело Серске митрополије поставља свог најпоузданијег човека.[581] У Серу је постојао скрипторијум, о чему сведочи *Четворојеванђеље* исписано за миторполита Јакова. Расодер Калист писар и илуминатор овог изузетног кодекса у запису, поред осталог, наводи да је књигу исписао у Саборној цркви Светих Теодора, у средишту серске митрополије. Иако ни за један други кодекс немамо непосредно сведочанство о настанку унутар овог писарског центра, може се претпоставити да је при Митрополији, где су током три деценије (1345–1375), столовала три српска митрополита, била развијена преписивачка делатност.[582] Митрополија у Серу је, између осталог, због свог географског положаја, могла бити место сустицања духовне и културне елите из српског и бугарског царства, а самим тим и писара и илуминатора. То потврђују и поједини орнаментални обрасци коришћени и у српским и у бугарским књигама.

Све наведено упућује на чињеницу то да се подручије на коме су настајале богато украшене српскословенске књиге може свести на Сер и Свету Гору са залеђем. На том подручију се налазио и манастир Светог Јована Претече на Маникејској гори, о чијим везама са Светом Гором је раније било речи. Хиландарски скрипторијум сагледан шире, са својим испосницама, скитовима и пирговима, био је исходиште већине богато декорисаних рукописа. Исто тако за Хиландар су књиге могле бити наручиване, о чему сведочи *Изборно јеванђеље Николе Стањевића*. Поред тога што је хиландарски писарски центар кроз векове био најпродуктивнији, он је логично исходиште најзначајних књига по више критеријума. На Светој Гори наши писари и калиграфи имали су непосредан додир са грчким рукописима, како кроз њихов боравак у другим светогорским манастирима, тако и кроз присутство грчких књига у Хиландару. Оне су доспевале у српску лавру како због превођења, тако и због богослужења на грчком у посебним приликама, када је братија из других светогорских манастира присуствовала хиландарским службама приликом славе и других великих празника. У таквим приликама остварен је утицај и у сфери обликовања и украшавања књига. Из грчке раскошне илуминације преузети су декоративни мотиви и начин израде заставица и иницијала, али није уочено механичко преношење готових образаца, већ су познати орнаменти унутар српских кодекса добијали оригиналне комбинације.

Раскошни стил карактеришу доминантни мотиви бујног цвета, стилизоване палмете, сасанидске палмете, разноврсних формација од свијених и развијених латица и пупољака. Флорални мотиви заступљени у кодексима ове групе сматрају се репрезентативним орнаментима.[583] Некад се уместо развијених флоралних облика појављују мањи цветови или пупољци у низовима. Ритмичним понављањима истог мотива ствара се препознатљива декоративна површина. Овај начин украшавања кодекса, под називом Blütenblatt орнаментика, је у литературу увео Курт Вајцман.[584] Говорећи о грчким кодексима он појаву овог стила смешта у средину 10. века, наводећи да се већи број кодекса Blütenblatt стила јавља на прелазу из 10. и 11. век. Елина Добрињина разликује стил латица и стил емаља, наводећи да потоњи сликарским поступком доследно копира cloisonné технику, тиме што се око сваког орнамента изводи златна контура.[585] Током наредних векова овај начин

[581] О историјским приликама средином и током треће четвртине 14. века у Серу и околини и околности у којима Јаков долази на место митрополита у Серу, детаљно са литературом. Уп. Вранешевић, *Четворојеванђеље серског митрополита Јакова*, 27–41.

[582] Више о ситуацији приликом успостављања српске митрополије у Серу. Уп. Давидовић, *Српски скрипторијум у Серу*, 61–62, 66–68.

[583] Trilling, *The Language of Ornament*, 36.

[584] Weitzmann, *Die byzantinische Buchmalerei*, 22–32. Blütenblatt орнаментика може се превести као „орнаменти од латица“.

[585] Пуцко, *Византийский емальерный стиль*, 8–15; Добрынина, *О термине «эмальерный стиль»*, 84–86.

орнаментисања грчких рукописа био је заступљен у великој мери, пре свега у најраскошнијим кодексима изведеним у престоним цариградским и већим манастирским скрипторијумима.[586] Геролд И. Вздорнов у студији о неовизантијском орнаменту везује настанак богатог украса рукописних књига за ктиторску делатност појединаца из највиших слојева световне и црквене власти. По њему манастирски скрипторијуми, који су се одликовали скромношћу, нису систематски могли на почетку да израђују овакве књиге, јер су за њих биле потребне драгоцено злато и скупе боје. Имућни појединци су били ти који су богате рукописе прилагали манастирима за своје спасење.[587] Тако су се многи изузетно декорисани кодекси нашли и на Светој Гори. Тај почетни импулс довео је до тога се, поред престоничких скрипторијума, у писарским центрима унутар монашких заједница, почну израђивати богато опремљене књиге. Одатле се утицај проширио и на хиландарски скрипторијум, за који се зна да је исходиште већег броја српских раскошних споменика.

Начин израде стилизованих цветних форми и пупољака, могу се анализирати на примеру велике квадратне заставе на почетку *Четворојеванђеља*, ГИМ Хлуд. 20 (Кат. 85). Простор између четворолатичног медаљона са насловним текстом и украшене оквирне траке, испуњен је низом ритмичних ћелијастих поља са већим пупољцима. Заставица је изведена у цртежу, док је позадина испуњена бледоцрвеним колоритом, што ствара утисак недовршености. Ипак, илуминатор сведеном техником успева да створи утисак волуминозних флоралних елемената, тако да остаје нејасно да ли је ово била коначна верзија или је стицајем околности поље остало недовршено (Репр. 359). Колористичку пуноћу, иста орнаментална структура добија у оквиру велике заставе на почетку *Изборног Јеванђеља Николе Стањевића*. На златној основи ређају се цветићи изведени нијансама плаве боје, са зеленим листићима и црвеним изданцима, моделовани белом бојом. Овај поступак ствара утисак извесне усковитланости доминантне латице (Репр. 360). Кроз наведене примере можемо да испратимо две фазе настанка једне раскошне орнаменталне површине.

Још једна велика застава испуњена понављајућим флоралним мотивима, налази се на л. 239 у оквиру *Четворојеванђеља*, Хил. 21 (Кат. 102). Централно правоугаоно поље, издељено дијагоналама ствара ћелијасте сегменте унутар којих су мањи плаво-зелени тролатични мотиви. Оквирни фриз испуњен је вијугавом граном са повијеним полупалметама (Репр. 361). Сличним поступком је декорисана застава пред Матејевим текстом истог кодекса (Репр. 362). Паралеле за описани декоративни поступак налазе се у два грчка четворојеванђеља из Атинске библиотеке, ΕΒΕ Cod. 77 и ΕΒΕ Cod. 153 са почетка 13. века. Заставе пред оба Матејева јеванђеља испуњене су тролатичним цветовима у оквиру мањих сегмената, добијених пресецањем дијагоналних трака. У оквиру потоњег рукописа ова орнаментална форма се среће и на декоративним површинама над канонским таблицама.[588]

Насупрот издељеним декоративним пољима са мањим, уједначеним флоралним мотивима, стоје површина са слободним вегетативним формацијама, какву видимо на једној заставици *Изборног јеванђеља Николе Стањевића* на л. 130. Унутар ње се развијају

[586] Разматрани орнаменат флоралне структуре појављивао се у средњем веку у различитим уметничким изразима. Цветан Грозданов доноси преглед појаве Blütenblatt мотива у различитим уметничким изразима (иконе, окови, илуминација, фреско сликарство) у Охриду током 11–12. века. Упечатљива је појава декоративних низова ове врсте орнамената на фрескама Свете Софије Охридске, чије паралелеле постоје и у илуминацији. Грозданов, *Орнаментиката на разцветаните лисја*, 71.

[587] Вздорнов, *Неовизантийский орнамент*, 223.

[588] Marava – Chatzinicolaou, Toufexi – Paschou, *Catalogue 13th–15th century*, 17–25 (Fig. 7), 25–32 (Fig. 15, 18, 22); Weyl Carr, *Byzantine illumination 1150–1250*, 190–192.

флорални елементи без оквирних трака, врежа или грана, које би омеђиле неки мотив. Ка угловима се разлиставају разнобојни листови у више нивоа, док су бочно вишелатичне расцветале форме, тако да се тешко уочавају јасне биљне структуре (Репр. 363).У истом кодексу почетак Саборника истакнут је упечатљивим правоугаоним пољем, где се на златној позадини развијају и свијају плаве вреже завршене са лепезастим плавим листовима. У оквиру свијених волута су зелено-црвени цветићи разноврсних облика. Истоврсно заглавље налази се на л. 63 богато украшеног *Апостола* из Брелина, SBB Ms. slav. Wuk 47 (Кат. 98). *Изборно јеванђеље Николе Стањевића* илуминирао је најврснији уметник тога времена, чији су потези и колорит доведени до савршенства,[589] док је берлински *Апостол* украсио уметник солидног умећа слободним потезом и нешто другачијим колоритом. Строга симетрија заставице у Стањевићевом јеванђељу, у *Апостолу* је нарушена, те се стиче утисак да уметник није имао довољно простора. Завршеци врежа су више звонолике него лепезасте форме, а цветни мотиви су сведенији (Репр. 365). Ова преплетна форма, потпуно другачије стилизације ће се појавити у српскословенским кодексима насталим на територији Босне и Хума, о чему ће касније бити речи. Лепезасти листови се појављују и у орнаментици бугарског *Четворојеванђеља цара Георгија* из 1322. године, данас у хиландарској збирци, Хил. 18. На почецима јеванђеља су издужене танке заставе испуњене врежама са лепезастим лисним изданцима, свијеним у волуте, унутар којих су разноврсни цветови.[590]

Као мотив у формирању преплета унутар раскошних заставица, појављују се и нанизани рогови изобиља, који извиру један из другог. На почетку *Четворојеванђеља*, Хил. 21, пред предговором архиепископа Теофилакта издужено златно, правоугаоно поље прожима таласаста форма састављена од свијених, вишебојних рогова изобиља, унутар чијих превоја су представљени цветови с доминантном затвореном латицом (Репр. 366). Најразвијенија заставица чији су градивни елементи, уместо грана, нанизани рогови изобиља краси л. 50, *Изборног јеванђеља Николе Стањевића*. Они извиру из посуде на дну, творећи велике волуте са цветним изданцима. Читава композиција делује као да је у покрету, чему доприносе широке лучне формације и усковитлане латице (Репр. 367). Истим мотивима саздано је и неколико изузетних заглавља у берлинском *Апостолу*. Две волуте овог типа развијају се на правоугаоном пољу на л. 74^{v}, уз додатак четири симетрично распоређене посуде са по три крушке у свакој. (Репр. 368). Појава воћа, што је реткост, вероватно има везе с рајским плодовима. Аналогија за поменуте две заставе постоји у бугарском *Томићевом псалтиру* из 1360. године. У централном пољу заставе на л. 130, појављују се једнако постављени тањири са по три крушке као у *Апостолу* из Берлина, обујмљени волутама надовезаних плавоцрвених листова.[591] Око средишњег поља тече правоугаони фриз испуњен низом флоралних мотива од којих је сваки други у прстену.

Још једно мање правоугаоно заглавље испуњено истоврсним вегетативним формацијама, изведеним из високе вазе на средини, стоји на л. 83 берлинског *Апостола*. Изданци у виду два већа плава стилизована цвета стоје бочно од посуде (Репр. 369) Пред једном од Павлових посланица Коринћанима исте књиге, на л. 129, разматрани вид

[589] З. Ракић и Б. Вранешевић су изнели претпоставку да је писар Теоктист уједно и илуминирао кодекс. Уп. Вранешевић, *Изборно јеванђеље великог војводе Николе Стањевића* (Хил. 14), 117, нап. 19.

[590] Богдановић, *Каталог*, 59. Слајд копије илуминираних страница *Четворојеванђеља*, Хил. 18, су део архивске грађе Одељења за археографију Народне библиотеке Србије. Овај кодекс је сведочанство о постојању богато украшених књига рађених златом у оквиру бугарског царства, у времену које претходи нашим сачуваним раскошним кодексима. Иако илуминацију није извео врстан уметник, уочава се тежња ка преузимању образаца из раскошних грчких кодекса. Могуће је да су одређени импулси до наших илуминатора дошли и из престоног Трнова, чији су узајамни утицаји примећени и у оквиру геометријских и преплетних орнаменталних заглавља.

[591] Џурова, *Томичов псалтир* II, 130.

сложеног преплета, добио је најразвијенији облик. Велико квадратно поље, прекривено је свијеним формацијама од нанизаних рогова изобиља, чије велике волуте пробијају горњи оквир. Унутар орнаменталног поља доминирају плави широки цветови, док су у међупросторима разноврсне птичије фигуре (Репр. 370). Слично заглавље, нешто сведеније структуре, налази се на почетку *Псалтира*, Хил. 80 (Кат. 104). Из посуде на стопи, извиру плаве вреже, пробијајући горњу пречку у осмоликом преплету. Доминантна су два велика цвета, са мањим биљним формама у осталим међупросторима. Изостале су и орнитоморфне фигуре. Уместо злата на позадини је коришћена жута боја (Репр. 371).[592] Из вазе некада израста обична врежа са цветовима у превојима, какав је случај у издуженом правоугаоном пољу на л. 86^{v} *Четворојеванђеља*, Хил. 21 (Репр. 372). Четири волуте саздане од рогова изобиља испуњавају једно од орнаментралних поља у *Псалтиру* из Минхена, BSB Cod. slav. 4 (Кат. 130) на л. 201^{v}. Овде су мотиви свијени у виду великих S формација, творећи тако четири кружна поља, унутар којих су раскошни цветови (Репр. 373). Декорација овог заглавља, донекле подсећа на орнаментику поменутог бугарског јеванђеља из Хиландара, Хил. 18, пре свега по начину свијања основне потке левкастих сегментата, завршених цветовима.

У минхенском рукопису на л. 186^{v} је још једна застава приближне величине, са три бујна цвета у низу на златном фону без разгранате вегетације (Репр. 374). Исту основу сачињену од три прстена са цветним испунама има заставица на л. 57 берлинског *Апостола*. Иако припада раскошном стилу ово декоративно поље, другачије је стилизовано. Танке плаве вреже, које се у простору међу прстеновима свијају у полулистове, урастају и у кругове са по два цветна изданка (Репр. 375). Већи цветови имају различиту форму и колорит што говори у прилог помињаној префињеној лежерности, којом овај кодекс одише.

Једно заглавље на л. 228 унутар *Псалтира* из Минхена испуњава низ од четири особена орнамента, чије паралеле нису уочене у српским и грчким књигама. У средини је маскерон изведен плавој гами; од њега се бочно извијају плаве траке, сустичући се у цветним изданцима, додатно повезаним још једним паром трака (Репр. 376). Овакви орнаменти говоре у прилог могућности, коју су илуминатори имали, да у складу са својом инвентивношћу и вештином изнађу оригинална декоративна решења.

У истом кодексу је уобличено нешто веће орнаментално заглавље на л. 99^{v}. Златом прекривено поље прожето је плавим врежама, чији сплетови образују два срцолика сегмента са додатним преплетима унутар и између њих, из којих се помаљају по две цветне форме (Репр. 377). У грчком *Четворојеванђељу*, насталом у 13. веку, из Ватиканске библиотеке, Barb. gr. 287, почетак Лукиног текста, на л. 128, наглашен је правоугаоним заглављем у оквиру кога се на златном фону, као централни мотив налази медаљон од сучељених срца изведених плавом лозом са цветним изданцима. Иако је преплет унутар овог заглавља сведенији у односу на онај из *Псалтира* из Минхена, приметна је изузетна сличност у стилизацији плавих врежа са црвеним изданцима на златној позадини.[593] У оквиру раскошне декорације, срцолики орнамент, се јавља и пред Лукиним текстом *Четворојеванђеља*, Хил.

[592] Из каснијег времена, око 1425, године, је Четворојевнађеље, Хил. 56, атрибуирано попу (јеромонаху) Никодиму, у коме је пред Јовановим јеванђељем изведено сродно заглавља невештијим поступком. Уп. Мано-Зиси, *Четворојеванђеље попа Никодима*, 80, сл. 8. Могуће да је илуминатор, вероватно Никодим, урадио ову заставу по угледу на Псалтир монаха Јакова или на неки сродан, изгубљен, хиландарски предложак. Будући да је данас овај Никодимово рукопис, део хиландарског фонда, могуће да је тамо и настао, на шта упућује и описано сродно заглавље, чији узори потичу из манастирског скрипторијума.

[593] https://digi.vatlib.it/view/MSS_Barb.gr.287 (приступљено 05. 11. 2024.)

21 (Репр. 378). Низ надовезаних срцоликих поља састављених од плавих врежа испуњава централну правоугаону загасито златну површину, уоквирену додатним флоралним фризом.

Још једна упечатљива вегетативна формација, преузета из грчких књига, испуњава издужена поља у склопу богато декорисаних заглавља српских споменика. То је мотив удвојене вреже, која се скупља и шири на златној позадини, делећи тако тракасти простор заставе на поља испуњена разноврсним цветним формама. Пример налазимо у хиландарском *Праксапостолу монаха Атанасија*, Хил. 46 (Кат. 96) из 1365. године. У њему на л. 77^{v} пред Јакововом саборном посланицом стоји заглавље у виду портика са описаном вегетативном формацијом (Репр. 379). Истоврсним орнаметналним елементима испуњен је широки оквир око насловног текста на почетку бечког *Четворојеванђеља*, ÖNB Cod. slav. 52 (Кат. 118). Флорални мотиви попуњавају поља, тако што њихову структуру уметник прилагођава простору (Репр. 380). Ова орнаментална форма позната је у грчким рукописним књигама још од 10. века. Из тог времена је *Четворојеванђеље* из Ватиканске апостолске библиотеке, Vat. gr. 1159, где се пред Матејевим текстом на л. 10 налази сродно декоративно решење, код кога су већи цветни мотиви у прстену, док се у међупросторима јављају листови.[594] Они ће се с временом развити у издужене плаво-зелене цветове, као у *Четворојеванђељу* римске библиотеке Валићелиана, ms. F 17, из 14. века. Велико квадратно заглавље пред текстом по Јовану, на л. 130, поред раскошног средишњег дела, има оквирну траку испуњену разматраним орнаменталним склопом,[595] који се једновремено јавља и у нашим књигама.

Редак је кодекс, у коме је сачувана толика скупина декоративних заглавља раскошног стила, као што је то, више пута помињани, *Апостол* из збирке Берлинске државне библиотеке, SBB Ms. slav. Wuk 47. Уметник је изводио компликоване декоративне композиције слободном руком по узору на најраскошније примере, за које су коришћени лењир или шестар. Примећују се разнородне цветне форме, тамо где су код других рукописа извођени униформни мотиви. Чини се да је посебном уметнику поверено осликавање заставица, док су писару остављени иницијали, чији начин обликовања се чинио лакшим. У прилог томе говори и празан простор изнад наслова Саборне посланице светог апостола Петра, на л. 69, остављен за заглавље, које није изведено. Калиграф је на почетку текстуалних целина, остављао простор за извођење застава, што није био редак случај у богатије украшеним рукописима. Таква синергија приликом израде једног кодекса свакако је постојала у оквиру скрипторијума, одакле је произашао највећи број раскошних књига. У берлинском *Апостолу*, посао обликовања застава био је поверен искусном уметнику, који је орнаменте изводио слободним сликарским поступком. Велики број заглавља изведен „стилом латица“, је дело уметника чији је приступ украшавању књиге нешто сведенији и лежернији. То формама даје извесну „животност“ за разлику од крајње строгих, до перфекције доведених сликаних застава најраскошнијих српских кодекса – *Четворојеванђеља патријарха Саве*, *Четворојеванђеља серског митрополита Јакова*, *Изборног јеванђеља Николе Стањевића*, *Праксапостола монаха Атанасија* и *Четворојеванђеља*, Хил. 17, који су дела најврснијих уметника-илуминатора. Орнаменти сликани пастозним бојама са ефектима скупоценог емаља на златној основи, што је поступак коришћен за најраскошније цариградске кодексе, добили су свој пуни сјај и у илуминацији набројаних српских кодекса. Постоје мишљења да је њихово украшавање било поверено

[594] https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.1159 (приступљено 30. 12. 2024.)
[595] https://www.internetculturale.it/jmms/iccuviewer/iccu.jsp?id=oai%3Awww.internetculturale.sbn.it%2FTeca%3A20%3ANT0000%3ARM0281_Vall_F_17&mode=all&teca=MagTeca+-+ICCU (приступљено 30. 12. 2024.)

грчким уметницима.[596] Познат је податак о ангажовању грчког уметника за израду минијатура уметнутих касније у *Изборно јеванђеље монаха Романа*. Овом кодексу написаном 1337. године у Хиландару, су 1360. године, по налогу игумана Доротеја, уметнути листови са ликовима јеванђелиста сигнирани грчким језиком.[597] Ово непосредно сведочанство о ангажовању грчких уметника за извођење минијатура, потиче управо из времена када су настајали богато украшени кодекси. Мишљење да су за њихово украшавање у Хиландару били ангажовани грчки илуминатори, стога није неосновано. Поред тога, моћ владара, припадника властеле, али и црквених великодостојанственика се огледала и у томе што су за своје уметничке подухвате, позивали најбоље уметнике. Није искључена могућност да су се поједини врсни хиландарски калиграфи или илуминатори, обучили за рад са златом и пастозним бојама. Без обзира одакле су били илуминатори српских раскошних књига, њихова дела спадају у врхунска остварења средњег века.

За даље представљање орнаменталних решења унутар ове групе, вратићемо се берлинском *Апостолу*. Поменута разлика у односу на најпрецизније декоративне форме раскошних кодекса, огледа се и у нешто плошнијем извођењу флоралних мотива и слободом у украшавању угаоних орнамената, који нису увек перфектно симетрични. Читаво правоугаоно заглавље на л. 86^{v}, где почињу Посланице светог апостола Павла, од којих је прва она упућена Римљанима, испуњено је ћелијастим пољима, налик онима на застави пред Матејевим текстом *Четворојеванђеља патријарха Саве* (Репр. 353). Четири унакрсно постављена поља са цветом, сучељена су једном стреластом страном. Међу њима су квадратна поља са црвеним четворолатичним цветом или кругом (Репр. 381). Овај декоративни склоп преузет је из грчких рукописних књига.[598] Из 1066. потиче *Псалтир* из Британске библиотеке, Add MS 19352 где је почетак једанаесте катизме (л. 100) наглашен квадратном заставом чија четири бочна правоугаона поља испуњава описана орнаментална схема.[599] Из перода 1074–1078. године потиче рукопис *Беседе Светог Јована Златоустог*, BnF Coislin 79, где се на л. 2 налази портерт владара чија одежда је украшена описаним орнаменталним склопом.[600] На почетку кодекса са *Беседама Светог Јована Златоустог*, BnF Gr. 799, из 12. века, налази се велико заглавље са широким оквиром испуњеним ћелијастим пољима, описане структуре.[601] Сучељена поља испуњавају бујни зелено плави пупољци са црвеним цветовима и круговима у квадратима између њих. Наведени мотиви поређани су у низу, испуњавајући тако широку оквирну траку око четири минијатуре. У српском *Апостолу* истоврсна орнаментална схема прекрива читаво правоугаоно поље. Пример за то налазимо пред Лукиним текстом у грчком *Четворојеванђељу* из Универзитетске библиотеке у Принстону, Garett MS 3, насталом 1135/1136. године. И овде читав правоугаони блок прекрива низ ћелијастих поља са развијеним цветним мотивима.[602] Разматрана декоративна површина је могла красити тимпаноне на развијеним стубовима над канонским таблицама, какав је случај на 6^{v} и 7 *Четворојеванђеља*, BnF Gr. 64, из 12. века.[603]

---

[596] Мано-Зиси, *Хиландарски писари*, 393.
[597] То се закључује на основу записа из 1360. године. Уп. Богдановић, *Каталог*, 56.
[598] Већ је уочена паралела овакве вегетативне формације у *Четворојеванђељу патријарха Саве* на л. 9 и 98, са грчким *Четворојеванђељем* манастира Светог Пантелејмона на Светој Гори, бр. 6, л. 2 и 89^{v}. Уп. Pelekanidis et al., *The Treasures of Mount Athos* Vol. II, Fig. 296, 305; Мано-Зиси, *Хиландарски писари*, 393, нап. 37.
[599] Mussakova, *Illuminating the Byzantine and Slavonic Psalters*, 236–237, Fig. 4.
[600] Spatharakis, *The portrait in byzantine illuminated manuscripts*, 107–118, ill. 71.
[601] https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10723835r/f5.item (приступљено 30. 12. 2024.)
[602] Kotzabassi, Ševčenko, *Greek Manuscripts at Princeton*, 22–23, Plate 37.
[603] https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b105157462/f23.item (приступљено 30. 12. 2024.)

Још једно упечатљиво заглавље унутар *Апостола* из Берлина јесте оно на л. 144, где је доминантно правоугаоно поље испуњено преплетом плавих врежа развијених симетрично, завршених са осам цветних изданака распоређених у развучен круг (Репр. 382). Ова флорална конструкција утицала је на формирање једног броја заглавља у 15. веку, која су извођена скромнијим материјалима. Поменуто заглавље из *Апостола* на доњим цветовима, има реалистичне представе птица, што је јединствена појава у оквиру овог богато декорисаног кодекса. Сродна претходној јесте застава на л. 214, исте књиге, с тим што се у оквиру преплета издваја пет цветних мотива, што ствара асиметричну композицију (Репр. 383). Сасвим је неуобичајена појава непарног броја кружно распоређених флоралних мотива. И у грчком наслеђу, одакле је ова орнаментална формација преузета, углавном су извођене заставе са шест или осам цветова у волутама. Током 12. и 13. века, у грчким кодексима, наведена биљна композиција могла је испуњавати засебно декоративно заглавље или је творила оквирно поље унутар кога су били наслов или минијатура. Три четворојеванђеља из 12. века припадају првој групи. На л. 6 рукописа из Lambeth Palace библиотеке у Лондону, Mss. 528 A, је застава, где на тамној позадини доминирају велике цветне форме, од којих је шест распоређено кружно.[604] Слично је решено квадратно заглавље пред Марковим текстом, у рукопису у Патријаршиској библиотеци у Јерусалиму, Panagios Taphos 59. Квадратно поље је подељено на четири срцолика поља, у чијим превојима су цветови, кружно распоређени.[605] Потпуно другачије стилизације, али сличне структуре јесте раскошно квадратно поље пред Лукиним текстом *Четворојеванђеља* у истој библиотеци, Photios 28. Од центра се симетрично развијају вреже које се при оквиру завршавају флоралним изданцима.[606] Ова форма где се преплет развија од центра и завршава цветним изданцима у волутама, јавља се, у модификованој форми, и у српским квадратним заглављима са краја 14. века (Репр. 312–314). Особеност наших застава огледа се у доминантним преплетним формацијама у односу на флоралне изданке. У грчким књигама су увек упечатљивији цветни мотиви, у односу на преплет, уколико га има. У димензијама најмањем познатом грчком *Четворојеванђељу* (9 × 7 mm) насталом на прелазу из 12. у 13. век, данас у Универзитетској библиотеци у Мичигену, MS 182, око овалног медаљона са ликом јеванђелисте Марка, је низ прстенова са стилизованим палметицама.[607] У 13. веку два Јеванђеља са илуминацијом раскошног стила, између осталих, имају и велика заглавља разматране структуре. Рукопис у Институту за изучавање текста Новог Завета у Минстеру у Немачкој, MS 10, пред Јовановим текстом на л. 155, има представљено велико заглавље подељено на четири срцолика поља са већим цветовима свијеним у волуте.[608] Најразвијенија заглавља овог типа налазе се у кодексу у Бенаки музеју у Атини, TA 320. Пред Матејевим и Марковим текстом (л. 16, 74) су правоугаоне заставе у чијем центру су мања поља са почетним речима наслова. Око њих се развија по шест сегмента где звонасти листови творе волуте у којима су цветови, с тим што су пред првим јеванђељем доминантнији цветови, док су пред другим флорални мотиви сасвим мали.[609]

[604] https://images.lambethpalacelibrary.org.uk/luna/servlet/media/book/showBook/LPLIBLPL~17~17~175651~123790 (приступљено 11. 01. 2025.)
[605] https://www.loc.gov/resource/amedmonastery.00279390040-jo/?sp=122&st=image (приступљено 11. 01. 2025.)
[606] https://www.loc.gov/resource/amedmonastery.00279395153-jo/?sp=114 (приступљено 11. 01. 2025.)
[607] https://manuscripts.csntm.org/manuscript/View/GA_2364 (приступљено 11. 01. 2025.)
[608] https://manuscripts.csntm.org/manuscript/View/GA_2756 (приступљено 11. 01. 2025.)
[609] https://manuscripts.csntm.org/manuscript/View/GA_2658 (приступљено 11. 01. 2025.)

У групу раскошних заглавља са карактеристичним цветним формама унутар преплета спада и оно, већ помињано, пред Марковим текстом *Четворојеванђеља*, Хил. 21.[610] Овде се траке свијају у форми положених осмица унутар којих су велике палмете, док међупросторе испуњавају мањи цветови, пупољци и листови (Репр. 384). Овакав декоративни склоп је имао одјека у једном броју рукописа са краја 14. века, изведеним једноставним бојеним цртежом, о којима је било речи (Репр. 304–311).

Појава мотива у виду маскерона, је још један у низу значајних декоративних мотива унутар *Апостола* из Берлина. На л. 108, пред Павловом посланицом Коринћанима у центру правоугаоног заглавља приказан је маскерон, од кога полазе уски, плаво-црвени надовезани лепезасти листови, формирајући волуте са цветовима (Репр. 385). Четири унакрсно распоређена маскерона стоје у централном пољу заставе, на л. 197, истог споменика. Њима из чељусти извиру плави лепезасти листови чинећи крстолику форму са плавим цветом у средини. Истоврсни листови извиру из ушију маскерона, да би се на њих надовезале плаве вреже чије волуте се извијају преко оквира. Међупростори су попуњени флоралним изданцима (Репр. 386). Појава маскерона у виду животињског лика, сем у наведеном кодексу, појављује се у оквиру упечатљивог заглавља у књизи *Беседе Исака Сирина*, МСПЦ 249 (Кат. 134) насталом на самом крају 14. века. Лист 200^{v} је поред заставе украшен и великом биљном формацијом на маргини и иницијалом сачињеним од три животињске фигуре. Од мотива маскерона у средини заглавља, на мркој позадини, симетрично се шире разнобојни вегетативни сегменти. Биљно-флорални орнаменти у оквиру овог заглавља разликују се у потпуности од орнаметнике претходно разматраних декоративних склопова, и више нагињу ренесансном вегетативном стилу. Плави, жути и смеђи биљни сегменти моделовани су белим потезима тако да се ствара утисак волуминозности, што је подстакнуто и преклапањем листова (Репр. 387). У оквиру заставе при горњем оквиру препознају се и две животињске главе у профилу. Мотив маскерона је био део декоративног корпуса грчких рукописа, те је његова појава у илуминацији српских књига вероватно условљена грчким утицајем. У једном од најлепших грчких књига *Проповеди о Богородици*, монаха манастира Кокиновафоса, из Ватиканске библиотеке, Vat. gr. 1162, на л. 55 је изузетно раскошно заглавље подељено на више сегмената, у чијем средишњем правоугаоном пољу је маскерон од кога се развијају вегетативне формације.[611] У манастиру Дионисијат налази се грчко *Изборно јеванђеље*, Cod. 309, из 1395. године, које на почетку има насликану заставу чија је сличност са оном из *Беседа Исака Сирина* упечатљива.[612] У оквиру заглавља биљни сплетови се развијају од два маскерона. Изглед и начин обраде листова, ликова маскерона, тамна позадина и донекле колорит имају велике сличности са српским рукописом, па се може помислити да је извршен непосредан утицај или су пак оба илуминатора користила исти предложак.[613]

У даљем прегледу богато декорисаних српских кодекса поменућемо две књиге из Руске националне библиотеке, изузетне ликовне вредности, оличене у калиграфском писму

---

[610] Паралела за овај кодекс нађена је у грчком рукопису из Британске библиотеке, Add. MS 37002, на шта је већ указано у раду, у делу о правоугаоним заглављима. Уп. Станојловић, *Један тип декоративног мотива*, 97, 102, 111, сл. 5.

[611] https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.1162 (приступљено 11. 01. 2025.)

[612] Pelekanidis et al., *The Treasures of Mount Athos* Vol. I, 140 (ill.161), 428–429.

[613] Мотив маскерона се јављао и у рукописима западне провенијенције о чему сведочи пример из енглеског Псалтира (из периода око 1200. год). Сложена структура великог слова компонованог на читавој страници развија се из чељусти и ушију маскерона у централном делу композиције. Уп. Trilling, *The Language of Ornament*, 141, ill. 148.

и раскошној илуминацији. Једно је *Четворојеванђеље* пронађено у дебарском крају, РНБ F.п.I.114 (Кат. 99), које није сачувано у целини. До наших дана очувани су почеци текстова по Марку и Луки, са два раскошна заглавља – јединствена у сачуваном српском рукописном наслеђу. Правоугаоно поље на л. 28 испуњено је са две истоветне геометријске форме, сачињене од по пет плавих прстенова са бујним разноврсним стилизованим цветовима, док су између њих крстолике траке са по четири дијагонално постављена пупољка (Репр. 388). Пред Лукиним текстом у правоугаоном пољу доминира плави прстен, у коме су четири мања кружна сегмента, док су бочно распоређена по четири лучно распоређена прстена. У свим пољима су цветови сагледани из различитих перспектива, док су у међупросторима најчешће изведене биљне форме од три волуминозне латице (Репр. 389). Мотиви разноврсних плавозелених, цветних форми, припадају корпусу раскошних орнамената у грчким и нашим претходно поменутим кодексима. Особен је начин њиховог компоновања, за шта у прегледаном материјалу нисмо нашли паралеле. Поред орнаментике, у *Четворојеванђељу* су сачуване и минијатуре тројице јеванђелиста (недостаје Матеј), чија су имена исписана на грчком. То наводи на помисао да је сликар можда био Грк, који је поред минијатура, могао извести и заставице.

Друга књига изузетног калиграфског писма и богате декорације јесте *Служабник*, РНБ Погод. 37 (Кат. 100). Њу је написао калиграф који се потписивао као Симеон и Симон, у пиргу Светог Саве у Кареји. Ово је још једна потврда да су српске књиге, илуминиране златом и пастозним бојама, већим делом настале на Светој Гори. Судећи према изузетном писму текста, лигатурним насловима и прецизно уклопљеним иницијалима, може се претпоставити да је Симеон-Симон био и илуминатор овог дела. То би уједно била потврда да је наш калиграф и уметник извео раскошну илуминацију. Доминантно је велико квадратно заглавље пред Златоустовом литургијом, испуњено са четири једнака геометријска мотива од шест кружно уланчаних прстенова. Поља формирана овим пресецима стварају простор за тролатичне биљне мотиве (Репр. 390). Јасно је да је уметник, користио шестар и лењир за геометријске форме тог заглавља. Исти мотив од шест кружно уланчаних прстенова испуњава три велика медаљона у низу, у оквиру правоугаоног заглавља, на л. 123 једног *Октоиха*, Хил. 127 (Кат. 108). Настао у седмој деценији 14. века, он потиче из истог или нешто каснијег времена у односу на Погодинов *Служабник*. Овде се, међутим, илуминатор одлучио за монохромну композицију, где неколорисане флоралне мотиве истиче бледожути фон (Репр. 391). Међупростори су испуњени филигранским ткањем волута и палмета на смеђој позадини. Овај декоративни склоп је јединствен у оквиру сачуваног рукописног наслеђа. У Симеоновом *Служабнику*, на почетку Литургије светог Василија Великог, стоји још једна уникатна правоугаона застава. Око средишњег поља, у којем су златом исписане прве речи наслова, нижу се два реда квадратића, испуњена плавим и црвеним цветићима пресеченим златним дијагоналама (Репр. 392). Почетак Литургије пређеосвећених дарова наглашена је мањим златним правоугаоним пољем, прожетим са два реда пупољака од три бубрежасте затворне латице, од којих је сваки други у прстену (Репр. 393).

Да би употпунили низ орнаменталних мотива декоративног корпуса раскошних књига овде ћемо се осврнути на један број мањих једноставних застава. Ове заставице су имале облик траке или издуженог златног правоугаоника на коме су ређани разноврсни цветни мотиви у низу. У *Четворојевнађељу патријарха Саве*, пред садржајем Матејевог текста је низ зелено-плавих цветова, од којих је сваки други, нешто мањи, у прстену. Флорални мотиви ван круга су нешто развијенији, са горњом проширеном латицом (Репр.

394).[614] Сличан орнаментални склоп, али са цветовима колористички обогаћеним црвеним латицама, изведен је пред садржајем Јеванђеља по Луки у поменутом *Четворојеванђељу* из Санкт-Петербурга, РНБ F.п.I.114. Сваки цвет у оквиру овог заглавља је другачији, а у једном од средишњих поља се уместо једног налазе две мање, широке цветне форме (Репр. 395). Сродни дупли цветови повезују кружне сегменте са стилизованим палметама на л. 249^{v}, *Праксапостола монаха Атанасија*, Хил. 46 (Репр. 396).[615] Цветни медаљони повезаним косом спојницом око које су палмете са издуженом латицом, што је мотив помињан код *Псалтира,* РГБ Севаст. 5 чине једноставан фриз, пред садржајем Лукиног јеванђеља, *Четворојеванђеља*, Хил. 17 (Репр. 397). Садржаји Марковог и Јовановог текста истог кодекса, започињу заставицама испуњеним са по шест једнаких медаљона са отвореним цветовима унутар њих (Репр. 398), односно наизменичним низом мањих цветних медаљона и развијених флоралних мотива (Репр. 399). Најсложенији флорални орнаменти, лепршавих волуминозних плавих и црвених листова и латица, испуњавају фриз на почетку састава на л. 249, *Изборног јеванђеља Николе Стањевића* (Репр. 400). Слична њој јесте заставица изведена знатно касније скромнијим материјалима на л. 117 једног *Четворојеванђеља* из Русије, РНБ Q.I.896 (Кат. 156). Овај кодекс настао на прелазу из 14. у 15. век, има хетерогену илуминацију, која подражава разнородну орнаментику претходног периода. Описана застава рађена по угледу на раскошне кодексе је најуспешније изведена (Репр. 401).

Један број калиграфа и илуминатора, нарочито оних у хиландарском скрипторијуму настојао је да подражава скромнијим средствима неке од мотива преузетих из раскошних рукописа. Цветне форме унутар заставице на л. 258^{v} поменутог бечког *Четворојеванђеља*, ÖNB Cod. slav. 52, имају облик задржан из богато украшених рукописа, али се у поступку сликања скромнијим бојама губи волумен листова наговештен једино белим акцентима (Репр. 402). Уместо злата фон заставе прекривен је наранџастом бојом. Као писар и илуминатор овог дела рукописа препознат је хиландарски писар монах Јаков, чији су рукописи датирани у шездесете и седамдесете године 14. века.[616] Он припада кругу врсних калиграфа хиландарског скрипторијума, који су уједно били и илуминатори. Њему се у настојањима придружује и монах Јаков, што се огледа и у две мање заставе у оквиру *Псалтира*, Хил. 80 (Кат. 104), на л. 87^{v} и 177^{v}.[617] У њима се препознаје сличност са заглављима из бечког *Четворојеванђеља*, с тим што су простори међу кружним медаљонима смањени.[618] На потоњој су кружни сегменти са развијенијим цветним мотивима, повезани. (Репр. 403). Јаков је исписао и један *Зборник*, Хил. 471, где је на почетку изведена заставица, сродна са претходно поменутим. Три прстена са лепршавим латицама, повезана су дијагонално укрштеним тркама, међу којима су веће полупалмете и мањи флорални елементи.[619] Иако је у свом ликовном изразу монах Јаков, као илуминатор, следио узоре из

[614] За овај флорални декоративни низ уочене су аналогије у грчким рукописним књигама из манастира Пантелејмона на Светој Гори, бр. 2 (л. 196^{v}) и 6 (л. 53, 214, 219) и у бугарскословенском *Томићевом псалтиру* (л. 273). Уп. Мано-Зиси, *Хиландарски писари*, 393, нап. 37.

[615] У већем броју грчких кодекса могу се наћи паралеле за разматране декоративне склопове. Уп. Frantz, *Byzantine illuminated ornament*, Plate VII (13, 17), Plate XI (19, 20, 21), Plate XII (4); Мано-Зиси, *Хиландарски писари*, 393, нап. 37.

[616] Мано-Зиси, *Писар монах Јаков*, 235–236.

[617] Раније је поменута заставица особене структуре монаха Јакова, изведена у *Панагирику*, BAR Slav. 299 (Репр. 302), где је он оставио свој потпис. Друго веће заглавље извео је на почетку *Псалтира*, Хил. 80 (Репр. 371). Остале сачуване заставице писара Јакова су углавном једноставне, испуњене низом флоралних орнамената у издуженом правоугаоном пољу.

[618] Мано-Зиси, *Писар монах Јаков*, 238, сл. 6.

[619] Мано-Зиси, *Писар монах Јаков*, 240–241, сл. 14.

најлепших књига он је пре свега „калиграф са израженим осећањем за естетско, али не изучени сликар, илуминатор“.[620] Његове рукописе одликује склад при уклапању текста и декоративних елемената, изведених линераним цртежом и једноставним колоритом без валерских модулација.

Истовремено у хиландарском писарском центру је стварао и монах Јов, који је иза себе оставио богат опус. Он се потписао у неколико рукописа, а један број књига му је приписан методом атрибуције.[621] Његов развој као илуминатора огледа се и у избору мотива за заставице. Неке од њих су већ поменуте у посебном одељку овог рада, који се тицао застава чији је градивни елеменат круг (Репр. 124, 125, 146).[622] Другачије је компоновао заставу на л. 139 у хиландарској *Хроници Георгија Амартола*, Хил. 381 (Кат. 106), где се над десним ступцем текста налази мала застава испуњена срцоликим мотивима, док је на месту левог ступца велики крст од тордираних трака (Репр. 231). Монах Јов је у једном броју кодека украс свео на украсне траке формиране од тордираног ужета или плетенице, док се у *Псалтиру монаха Јова*, Хил. 84 (Кат. 111) опробао и у извођењу илуминације са флоралним мотивима преузетим из књига са богатим украсом. Извео је правоугаону заставу са особеном поделом простора полукружним тракама, чији сегменти су испуњени са шест, различито окренутих великих стилизованих цветова, са две широко развијене плаве латице и једном затвореном зеленом међу њима (Репр. 404). Позадина је обојена жутом бојом, која опонаша злато. Овај кодекс, датиран у период од 1370–1375, сведочи о неговању стила из времена царства у нешто скромнијим условима. Велики број књига монаха Јова и његових сарадника декорисане су геометријско-преплетном орнаметником, док појава описане заставице, која подражава раскошни стил, може указати на тенденције у илуминирању кодекса у хиландарском скрипторијуму овог периода.[623] Треба нагласити да су поменути писари заједно са својим анонимним сарадницима, писали и украшавали књиге у хиландарском скрипторијуму током трајања Царства, дакле у исто време када су настајали најраскошнији кодекси.[624] Неговали су софистициран стил, који се разликује од оних најбогатије илуминираних примерака, али њихови рукописи одишу специфичном префињеношћу и одмереношћу. Док један број писара и њихов начин обликовања књига можемо пратити кроз деценије током друге половине 14. века, књиге златом украшене су се појавиле, бљеснуле и нестале. Питање је где су нестали светогорски уметници чија су дела заставе у *Четворојеванђељу патријарха Саве* и *Служабнику* из Погодинове збирке. Неупитан је њихов утицај на писаре, који су скромнијим средствима изводили орнаментику по узору на ове најсјајније примере. Међу њима је још један хиландарски писар – таха монах Марко.[625] Њему је атрибурано дечанско *Четворојеванђеље*, Деч. 9 (Кат. 116), из 1375–1385, значајно и због специфичне илуминације надовезане на орнаментику раскошног стила.[626] Ликовни украс рукописа, одудара од његова два потписана

[620] Мано-Зиси, *Писар монах Јаков*, 231.
[621] Чернић, *Круг писара Јова*, 131–136.
[622] Заставице на почецима рукописних књига из Беча, ÖNB Cod. slav. 4 и Хиландара, Хил. 143 и Хил. 381.
[623] Овоме у прилог иде и податак да су још неки анонимни писари из круга монаха Јова, понекад изводили заставице по узору на раскошан стил. Пример налазимо у *Зборнику*, Хил. 474, где монах Јов исписује текст до л. 364^{v}, док на наспрамној страници текст исписије анонимни Јовов сарадник, који изводи танку заставицу испуњену кружним сегментима са раскошним цветићима. Уп. Чернић, *Круг писара Јова*, 135; Богдановић, *Каталог,* 181; Богдановић, *Палеографски албум. Хиландар*, Репр. 73.
[624] Мано-Зиси, *Хиландарски писари*, 389–395.
[625] О писару и његовој делатности. Уп. Мано-Зиси, *Хиландарски писари*, 395; Шпадијер, *Софијски рукопис хиландарског писара Таха Марка*, 113–115.
[626] *Опис Дечани*, 27–30.

кодекса, у којима је изведена по једна застава испуњена геометријско-преплетним формама.[627] Дечански рукопис илуминиран је по узору на кодексе раскошног стила, али с колоритом који потпуно одудара од тог стила. Већ је разматрана застава пред првим јеванђеоским текстом, на почетку одељка (Репр. 345). Пред Лукиним и Јовановим јеванђељем су изведени издужени правоугаоници испуњени низом прстенова са цветним формама. Код прве развијени, стилизовани цветови смештени су у пет кружних медаљона у низу, док су код друге у шест уланчаних прстенова насликани флорални мотиви развијених латица, сагледани одозго (Репр. 405). Загасита колористичка гама од засићене црвене, плаве и смеђе боје, додатно је угушена тамном позадином.

Хиландарској збирци припада *Четворојеванђеље*, Хил. 54 (Кат. 129), унутар кога је само једно заглавље, пред Јовановим саставом, настало угледањем на кодексе раскошног стила. Ради се о великом орнаменталном пољу од два спојена кружна медаљона, унутар којих су лежерно изведене разнобојне палмете на модроплавој позадини с белим акцентима (Репр. 406). Остале заставице у књизи припадају геометријско-преплетном орнаменталном стилу.

Последњих деценија 14. века јавља се један број заставица префињене, али особене структуре, настао под утицајем орнаментике раскошног стила. Колорит постаје сасвим другачији, јер интензивне боје уступају место пастелним, а тај начин бојења ће бити најзаступљенији у оквиру илуминације српских књига са краја 14. и почетка 15. века. Изузетан пример јесте застава саздана од три кружна медаљона унутар правоугаоног поља на почетку *Праксапостола* из 1383. године, Цетиње 14 (Кат. 122). Средишњи сегмент је испуњен са четири кружно распоређена срцолика медаљона унутар којих су обрнуте палмете. Књигу је, према запису, исписао монах Јован на Светој Гори, у Самарији, а ова орнаментална структура је била позната од раније у каменој пластици на Атону. Сличан мотив био је део старије декорације уграђене на степеништу гробљанске цркве Благовештења у Хиландару и на капителу из хиландарског метоха Зига, чије време настанка се везује за 12. век.[628] Бочни сегменти заставице испуњени су зракасто распоређеним угластим латицама (Репр. 407). Необојени орнаменти имају зелене акценте док је позадина жута и бледоружичаста. Мотиви унутар овог декоративног склопа су сведени на једноставне схематизоване форме. Бочни медаљони овог кодекса имају своју аналогију у импозантној заставици на л. 169 дечанског *Добротољубља*, Деч. 82 (Кат. 154). Писар првог дела књиге Јован Граматик, препознат је и као илуминатор.[629] Велико квадратно поље већином испуњава четворолист са насловним текстом. Декорација је померена у угаона поља, где су четири кружна медаљона, слична оним из цетињског *Апостола*, нешто мања и другачије колорисана. Угласте латице овог орнамента чине и бордуру око четворолиста. Међупростори су испуњени дискретним палметама у плавој гами. Ова застава настала по узору на раскошни стил са карактеристичним угаоним флоралним мотивима и изузетном представом ждрала на спољној маргини, колорисана је пастелним бојама (Репр. 408).

Код једног броја застава овог поглавља, утицај најбогатије илуминације се своди на појаву карактеристичних вегетативних форми, али је начин извођења сасвим другачији. Са краја 14. века потиче *Четворојеванђеље*, РНБ Q.I.896, разнородне илуминације и неуобичајено малог формата. На почетку књиге је правоугаоно поље у чијем средишту је

[627] Ради се о *Зборнику српских житија и Хиландарском типику*, НБС Рс 17 и *Типику јерусалимском*, РГБ Севаст. 27 (М. 1458). Уп. *Опис НБС*, 28–29; Викторов, *Собраніе рукописей*, 47–53, бр. 27.
[628] Радојчић, *Уметнички споменици манастира Хиландара*, 187, сл. 53; Ненадовић, *Хиландарски метох Зиг*, 165, сл. 3.
[629] Теодоровић-Шакота, *Јован Граматик-преписивач и илуминатор*, 172–173.

круг са насловним текстом. Око њега се преплићу несиметричне гране са лиснатим изданцима, које сенчењем добијају волуминозност. Овај лежеран вегетативни склоп истиче светлоплава позадина (Репр. 409). У дечанском *Служабнику*, Деч. 122 (Кат. 135), пред Литургијом Светог Василија Великог, је правоугаоно поље испуњено с три особена орнаментална сегмента. У центру је плаво-зелена розета, десно је четворолатични цвет око кога се свија гранчица са изданцима, док је леви део подељен на мања поља лучним тракама, међу којима су палмете и мали тролисти (Репр. 410). Несиметрично низање мотива у оквиру заставица се сасвим ретко среће у илуминацији српских књига. Још један пример представља застава испуњена изузетним орнаментима, на почетку Јеванђеља од Марка рукописа, РНБ F.I.579 (Кат. 166). Заглавље одише префињеношћу, условљеном пастелнозеленом бојом позадине на којој се нижу три ретко сретана орнамента. У средини је кружни медаљон, дупло уоквирен, у коме је мотив цвета у виду четворосегментног затвореног орнамента изведеног непрекинутом траком, око кога су флоралне форме развијених латица. Бочно су по две свијене траке са палметама на крајевима, укрштене тако да се ствара утисак мотива проширене осмице. У међупросторима су велике тролатичне палмете угластих латица (Репр. 411). Описани декоративни склоп представља успешну симбиозу богатих флоралних и преплетних орнамента, са префињеним колоритом. Ово је могло бити оригинално дело наших илуминатора, који одражавају одмерен и деликатан стил негован у српским скрипторијумима у време Деспотовине.

Током прве половине 15. века промењена ситуација у друштву диктирала је, између осталог, и уметничке токове. У оквиру рукописне орнаментике коришћени су често преплетно-флоралне форме о чему је већ било речи. Један број књига, међутим, декорисан је доминантно флоралним мотивима, рађеним по узору на рукописе раскошног стила. Цветне форме су сликане другачије, широким потезима често без постизања волуминозности, док је колорит изгубио сјај емаља. Постоје случајеви где су се илуминатори трудили да употребом злата задрже висок ниво украшавања књига. Такав је случај код *Четворјеванђеље*, Хил. 2 (Кат. 160), чији је настанак вероватно везан за хиландарски манастир, у чијој ризници се и данас налази. Хиландар је и у првој половини 15. века био један од најразвијенијих српских писарских центара, где су се калиграфи и илуминатори трудили да задрже висок ниво у обликовању кодекса. Правоугаона поља, поменутог јеванђеља, на почетку књиге и пред Матејевим текстом прожета су црвеним тракама, док су међупростори испуњени специфичним многолатичним палметама, најчешће плавим, по негде црвеним или мрким са белим акцентима. Разлистали биљни мотиви испуњавају читава поља тако да се златна позадина назире (Репр. 412). На л. 89 сучељени срцолики мотиви са мањим палметама остављају нешто више места за сјајан фон (Репр. 413). Пред друга два јеванђеоска текста правоугаона поља испуњавају кружни сегменти, испуњени са по једном или више палмета, чије лиснате форме делују разбокорено (Репр. 414). Овом типу орнаметнике припадају и два заглавља из књиге *Слова Григорија Богослова*, МСПЦ 119 (Кат. 161). На почетку се налази застава слична оној пред Марковим текстом хиландарског *Четворјеванђеља*, испуњена палметама у срцоликим сучељеним пољима. Колорит је нешто светлији и истакнут златном позадином. На л. 291 је нешто веће поље подељено унакрсним, дијагоналним тракама, на мала поља са црвеним, плавим и понегде зеленим лиснатим мотивима (Репр. 415). Описана подела правоугаоног поља заставе, са флоралним мотивима у ћелијастим сегментима, преузета је из декорација рукописа раскошног стила.[630]

[630] Застава на л. 239 *Четворојеванђеља*, Хил. 21 (Репр. 361).

На претходно описане заставе се, начином извођења вегетативних форми, надовезује декорација више рукописних књига које су дело писара Никодима. Позната су два његова четворојеванђеља настала током друге и треће деценије 15. века. У оба је изведена већа декоративна целина подељена великим лучним врежама и укрштеним дијагоналама на мања поља у којима су веће или мање палмете. У Ватиканском рукопису, Vat. slav. 5 (Кат. 183), ова застава започиње Лукин текст. Композицију испуњену зеленим и плавим орнаментима на жутој позадини одликује загасит колорит и додатно је оптерећен црвеним бордурама, што даје известан утисак дубине (Репр. 416). У рукопису из Софије, НБКМ 41 (Кат. 182), иста композициона схема изведена је пред јеванђељем по Јовану, мирнијим колоритом где су флорални мотиви изведени цртежом црвеним мастилом, истакнути жуто-зеленом позадином (Репр. 417). Иста декоративна схема нацртана је црним мастилом пред Јовановим текстом на л. 155 у *Четворојеванђељу Старчеве Горице*, из венецијанске Марћане, Cod. slav. CCXCV 12380 (Кат. 184). Само на једном месту започето је бојење, које није довршено.[631]

У овом периоду, тачније између 1427. и 1431. године написан *је Зборник са Словом љубве*, МСПЦ 159 (Кат. 179). Овај драгоцени споменик чува, како дело наше оригиналне средњовековне књижевности, исто тако и заставу особене декорације. У средини је танка жута трака са четворолатичним црвеним и зеленим цветићима у низу, уоквирена великом конструкцијом од низова ромбића, плаве, беле и четири нијансе црвене боје, које стварају утисак стакластог мозаика (Репр. 418). Иако оваква искричава површина нема своје непосредне паралеле у времену настанка, она је позната од раније. Већ је примећена аналогија орнаменталног оквира са онима на минијатурама Бечког *Диоскорида*, ÖNB Med. gr. 1, из VI века и са оквиром заставице пред Матејевим јеванђељем у *Четворојеванђељу патријарха Саве*.[632] Уз наведено и волуминозни цвет на врху заставе везује ову заставу за раскошни стил.

Разматрања о раскошном стилу заглавља у оквиру српскословенсих кодекса, завршићемо с три импозантне заставице, настале у другој четвртини и средином 15. века. Прва је једина сачувана из *Радослављевог јеванђеља*, где се у оквиру фрагмента од дванаест листова нашао само почетак Јеванђеља по Јовану, РНБ F.I.591 (Кат. 178). Неуобичајени биљни мотиви у виду великих плавих чашастих форми или угластих црвених и зелених полузатворених листова, нису се јављали у нашим кодексима. Могуће је да се уметник угледао на ренесансне вегетативне мотиве, па је модификоване форме извео у оквиру ове заставе. Флорални мотиви, пупољци, листићи као и масивна врежа одишу волуминозношћу, чему доприносе издужене палмете у међупросторима, стопљене са златножутом позадином (Репр. 419). Ова декоративна целина, уз изузетне минијатуре сликара Радослава, које представљају највише домете српске средњовековне уметности, сведоче о изузетној пажњи поклањаној уобличавању књига унутар Деспотовине, као и о изузетним способностима калиграфа и илуминатора тог доба. Кодекс је исписао Инок из Далше, хиландарски монах који је на позив Деспота Стефана Лазаревића дошао у Србију. Четворојеванђеље је завршио после деспотове смрти у манастиру Благовештење у Горњачкој клисури. Радослав је извео минијатуре, а вероватно и заставицу. На страници са почетком јеванђеља уочљива је разлика

[631] Максимовић, *Четворојеванђеље Старчеве Горице*, 61, сл. 10. Овај кодекс прожет је хетерогеном орнаментиком, чије заставице су поменута у напоменама, кроз више поглавља овог рада. Због немогућности да дођемо до нових копија, ослонили смо се на поменути рад са описом илуминације и црно-беле репродукције у оквиру њега.

[632] Weitzmann, *Studies In Classical And Byzantine Manuscript Illumination*, 135, Fig. 110; Radojčić, *Stare srpske minijature*, 24; Харисијадис, *Раскошни византијски стил*, 29; *Свет српске рукописне књиге*, 317 (Шпадијер, Ракић, *Зборник са Словом љубве*).

између стила и колорита којом је изведена застава и почетни иницијал. Заглавље је рађено на злату и колористички је сродно минијатурама, док је префињени иницијал очигледно дело самог писара.[633]

Из пете деценије 15. века је *Диоптра* из Пећке патријаршије, Пећ 101 (Кат. 207). Ово дело специфичне монашке литературе украшено је на почетку двема упечатљивим заставицама. Предговор Михаила Псела наглашен је зеленом правоугаоном површином, прожетом црвеном граном свијеном у три волуте и тролисним изданцима. Од њих се додатно издвајају мање жуте гранчице са лисним изданцима.[634] На почетку текста *Диоптре* је заглавље, где се унутар црвено-зеленог оквира, од вазе на средини развијају две масивне гране, налик на оне из *Радослављевог јеванђеља*, свијене у две велике волуте. У сваком превоју је велики тамнозелени цвет звонасте структуре, унутар кога је црвени перласти изданак са извијеним изданцима. Волуминозне биљне форме, моделоване су светлозеленим нијансама. На врху су две реалистично представљене афронтиране птице налик на гугутке,[635] док се бочно на маргинама развијају велике вегетативне формације (Репр. 420).

За разлику од последње две заставе, чији се флорални и лисни орнаменти не срећу у нашој орнаменталној традицији, последња заставица у низу раскошних, она на почеку *Метафраста Стефана Доместика*, Хил. 400 (Кат. 208), је пренела композициони образац из најбогатије илуминираних кодекса. По својој структури хиландарско заглавље у великој мери понавља заставу из *Томићевог псалтира*,[636] с тим што су флорални мотиви у масивном оквиру нешто другачији. Централни део са широко развијеним волутама од рогова изобиља у којима су четири посуде са по три крушке, је поред Томићевог рукописа, изведен (без оквира) и у српском *Апостолу* из Берлина, SBB Ms. slav. Wuk 47 (Репр. 421).[637] Са декорацијом из *Томићевог псалтира* се поклапају и угаони флорални мотиви, док је једино на врху заставе у Метафрасту изведен крст од торидраног сплета, уместо паунова. Сасвим је извесно да су ове заставе имале исти предложак. Оно што се у потпуности разликује јесте колористичко решење. Застава из Метафраста изведена је сведенијим колоритом, где се на загаситожутој позадини нижу вегетативни орнаменти мирних нијанси плаве, зелене и црвене боје. Угашени колорит међутим условљава да се мотиви теже распознају, у односу на јасан и интезиван колорит застава из времена треће четвртине 14. века.

Орнаментика раскошног стила се у свом пуном сјају јавила у релативно малом броју рукописних књига у време српског царства. Не може се са сигурношћу утврдити да ли су их изводили грчки или наши уметници, али је извесно постојала сарадња међу скрипторијумима у оквиру Свете Горе, где су се током ренесансе Палеолога пренели

---

[633] Детаљни подаци о фрагменту рукописа, са старијом литературом. Уп. Шпадијер, *Радослављево јеванђеље*, 1–8.

[634] *Свет српске рукописне књиге*, 335–336, сл. 71 (Станојловић, *Диоптра*).

[635] Појава афронтираних птица на врху заставица чест је мотив у грчким рукописним књигама. Најчешће су приказане две птичије фигуре, често паунови, који стоје поред или пију из путира на средини који симболизује извор живота. Некада су приказани у истим ставовима, а некада се једна птица окреће од средине или пије из путира. У нашим рукописима постоји неколико примера овог мотива. Један је у на заставици из *Четворојеванђеља*, ГИМ Хлуд. 20 (Рерпод. 359) где су два пауна представљена у различитим ставовима. На два заглавља из берлинског *Апостола* налазе се разматране представе. На л. 74^{v} две зелене птице дугих репова прилазе флоралном орнаменту на средини, док на л. 108 два раскошна пауна, са реповима који прелазе углове заглавља, пију из посуде на средини (Репр. 368, 385). Реалистичне представе паунова плавих тела и разнобојних репова приказани су на врху заглавља на л. 200, око слојевитог флоралног орнамента на средини, у рукопису *Беседе Исака Сирина*, МСПЦ 249 (Репр. 387).

[636] Джурова, *Томичов псалтир* II, 130.

[637] Уп. Репр. 368.

утицији у области извођења најбогатије опремљених рукописа из цариградских центара. Одблесци овог стила надахњивали су српске калиграфе и илуминаторе и у наредном периоду. Подражавањем орнамента раскошног типа скроминијим материјалима, уметници другачије вештине и сензибилитета створили су особена, али упечатљива декоративна решења.

3.2. Орнаментика српскословенских рукописних књига Босне и Хума

У сачуваном корпусу рукописних споменика писаних српскословенским језиком, група оних насталих на територији Босне и Хума заузима посебно место. До данас је сачуван мањи број књига ове специфичне групе.[638] Иако невелике бројем, те књиге представљају изузетну вредност за свеукупно српско рукописно наслеђе, и сведоче о посебним околностима у којима су настајале.[639] Исписиване су у периоду од владавине бана Стјепана II Котроманића (1322–1353), затим бана, а потом краља Твртка I (крунисан 1377. године), до пропасти босанске средњовековне државе.[640] Један број књига датиран је палеографском анализом у прву половину 14. века, док је већина кодекса ове групе настала крајем 14. века и на самом почетку 15. века, изузев *Радосављевог зборника* написаног у другој четвртини 15. века.[641] Рукописи ове скупине настали су на омеђеном простору, што је условило њихово особено писмо и ликовни изглед. Кодекси су писани српскословенским језиком што је филолошка наука утврдила.[642] Писменост ове групе споменика наслања се на ону из времена друге половине 12. века, оличену у *Мирослављевом јеванђељу*.[643] Књиге су својим садржајем одговарале књигама коришћеним у оквиру православног богослужења и духовног живота. Највећи број сачуваних рукописа су четворојеванђеља, а има и апостола и зборника.[644] Будући да нису сачуване црквене грађевине, а да је већина рукописа ове групе малих димензија, могуће је да су многи од њих рађени за појединце, и коришћени у оквиру приватне побожности. Као што се лако препознаје карактеристично квадратно писмо западне скупине српскословенских рукописних књига, тако је и њихова илуминација препознатљива на први поглед. Специфична је како због појаве старијих форми, нарочито код иницијалних слова, тако и због особеног архаичног стила целокупне орнаметнике. Уочена је и неоспорна веза композиционих решења застава, са онима насталим на територији Немањићке државе. Особени стил у коме су познати орнаментални обрасци

---

[638] Виктор Савић је побројао 26 рукописних књига и фрагмената. Уп. Савић, *Српскословенски споменици из Босне и Хума*, 49–51.

[639] Историју проучавања даје Виктор Савић. Уп. Савић, *Српскословенски споменици из Босне и Хума*, 38–42.

[640] О историји средњовековне босанске државе, у време настанка рукописних књига ове групе: Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 84–112, 121–160; О црквеној организацији и развоју писмености на простору Босне и Хума: Савић, *Црквени оквири српској писмености у средњовековној Босни*, 11–20.

[641] У оквир рада су укључене рукописне књиге разматране скупине, које су значајне због своје илуминације. Комплетан списак свих кодекса и фрагмената са прецизнијим датацијама: Савић, *Српскословенски споменици из Босне и Хума*, 49–51.

[642] Грковић-Мејџор, *Средњовековно језичко наслеђе Босне и Херцеговине*, 24; Савић, *Црквени оквири српској писмености у средњовековној Босни*, 9–11; Савић, *Српскословенски споменици из Босне и Хума*, 45–46.

[643] Димитрије Богдановић истиче да „сви ћирилски рукописи из Босне и Хума XIII–XV века конзервирају с веома малим разликама неке особине онога правописа који је заступљен у Мирослављевом јеванђељу“. Уп. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 135–136.

[644] Драгојловић, *Историја српске књижевности у средњовековној босанској држави*, 56–82; Савић, *Српскословенски споменици из Босне и Хума*, 29–30, 33–34.

извођени подсећа на илуминацију књига из 12. и 13. века. Томе доприноси и чињеница да су босанско-хумски кодекси до 15. века исписивани на пергаменту, што додатно доприноси њиховом архаичном изгледу.

У оквиру четворојеванђеља ове групе, често се на почецима текстова јављају симболи јеванђелиста у виду анђела, лава, бика и орла, што је још једна особеност ове скупине рукописа.[645] Иако се симболи појављују у грчким рукописима, они су били доминантнији на западу, нарочито у оквиру каролиншких кодекса.[646]

У досадашњим истраживањима илуминација књига Босне и Хума је везивана за старије традиције, пре свега за *Мирослављево јеванђеље* у коме су се преклопили различити уметнички утицаји.[647] У том погледу значајан је фрагмент *Григорович-Гиљфердинговог јеванђеља*, са краја 13 – почетка 14. века, у коме је копиран и сам изглед Мирослављевог кодекса, са неколико скромније изведених великих иницијала. Овај фрагмент, о коме ће бити речи у поглављу о иницијалима, је пример непосредног утицаја најстарије сачуване ћирилске рукописне књиге. У осталим споменицима ове скупине се поред тог утицаја, пренесеног у највећој мери на иницијална слова, уочава и утицај декоративних мотива насталих у централним српским скрипторијумима и Хиландару. О њима је било речи у претходним поглављима, тако да ће овом приликом бити препознате паралеле међу композиционим решењима заставица и мотива у њима са онима у западној скупини српскословенских књига. Као што је поменуто оно што их у највећој мери разликује јесте начин извођења сродних орнамената, чиме се унутар западних српскословенских рукописа, формира посебан стилски образац.

Ризницу декоративних мотива међу својим страницама чува *Гиљфердингов апостол*, РНБ Гиљф. 14 (Кат. 144).[648] На л. 13 где почињу Дела апостолска, правоугаоно поље пресецају два повезана ромба, додатно везана за оквир. Унутар њих су невешто изведене биљне форме у виду свијених полупалмета у троугаоним међупросторима (Репр. 422). Нешто другачије је уобличено исто композиционо решење на л. 249. Овде су биљни мотиви распоређени симетрично, на изразито црној позадини (Репр. 423). Најскладнију форму има истоврсно декоративно поље на л. 261, где су свијене полупалмете, нарочито оне у међупросторима пажљиво обликоване. Колорит је обогаћен зеленом позадином у ромбоидним пољима (Репр. 424). У декорацији *Копитаревог четворојеванђеља*, NUK Cod. Kor. 24 (Кат. 147), са краја 14. века, зелена је доминантна боја. Том бојом је испуњена позадина унутар заставице на почетку књиге, саздане од два уланчана ромба испуњена

---

[645] Јављају се у *Никољском четворојеванђељу*, *Четворојеванђељу* из старе Народне библиотеке, *Копитаревом четворојеванђељу*, *Млетачком* и *Хваловом зборнику*. Уп. Максимовић, *Сликарство минијатура у средњовековној Босни*, 178.

[646] Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, 27 (са литературом).

[647] Светозар Радојчић наводи да је на илуминацију Мирослављевог јеванђеља утицај извршила романска уметност преко јужноиталијанских скрипторијума. Уп. Radojčić, *Stare srpske minijature*, 10–11; Јованка Максимовић пише да се *Мирослављево јеванђеље* „посматра са групом босанских рукописа". Уп. Максимовић,*Сликарство минијатура у средњовековној Босни*, 178; Војислав Ђурић истиче да је „Мирослављево јеванђеље....дуго остало пример за угледање". Уп. Ђурић, *Уметност у Босни*, 211; Мара Харисијадис наводи да су „босански рукописи сведочанства традиције која потиче од *Мирослављевог јеванђеља*". Уп. Харисијадис, *Илуминација рукописа босанског порекла*, 92. У оквиру наведених радова је обимна литература која се бави пореклом илуминације Мирослављевог рукописа.

[648] Кодекс, познат у литератури као *Гиљфердингов Апостол*, раније је био датиран у другу четвртину 14. века, да би накнадно био предатиран пола века касније. То се уклапа и са орнаменталним обрасцима *Апостола*, који своје паралеле имају у рукописима разматране групе насталим током друге половине 14. века и почетком 15. века. Будући да је у Апостолу изведен највећи број заставица, он нам је био полазна тачка за један број декоративних решења, која су потом испраћена у осталим рукописима ове групе.

преплетима трака завршеним несиметричним тамним палметама. Сегменти ван ромбова испуњавају згуснуте зелене полупалмете (Репр. 425). Иста схема заставе истиче почетак Матејевог текста у *Никољском четворојеванђељу* из Даблина, CBL W 147 (Кат. 148). Декорацију ове књиге радио је искуснији уметник што се огледа у усклађености и симетрији свих елемената, од којих су они геометријски извођени лењиром. У централним пољима се преплиће трака са пуним зеленим и црвеним полупалметама, док је у средини представљен крин. Три љиљана се појављују и у доњем троугаоном међупростору. Насупрот њему у горњем троуглу је круна што је редак декоративни елеменат и појављује се само у неколико рукописа ове групе.[649] У угловима се развијају бујни цветови загаситог колорита. Тамна палета боја преовладава на целој површини заставе (Репр. 426). У *Млетачком зборнику*, BNM Cod. or. 227/168 (Кат. 150), два заглавља имају исту поделу декоративне површине. Прво, испред Матејевог јеванђеља на л. 9 испуњено је складно, преплетеним гранама са лиснатим завршецима (Репр. 427), док су сегменти заглавља на л. 144 испуњени фигуралним представама.[650] Немарно је нацртана истоврсна форма заглавља на почетку *Радосављевог зборника* из Апостолске библиотеке у Ватикану, MSS Borg.ill.12 (Кат. 197; Репр. 428). Паралела за мотив флорално-преплетног заглавља у чијој је композиционој основи праовоугаоник подељен ромбом везаним петљама за оквир, налазимо у хиландарском *Четворјеванђељу*, Хил. 58 (Репр. 277), пред Јовановим текстом. Сродност са западном групом огледа се у основној замисли, али је у хиландарском примеру сложенија подела поља. Велики ромбоидни прстен сече читаву заставу, да би унутар ње, бела трака формирала мање ромбове повезане петљама.

Још једна врста преплета из *Гиљфердинговог апостола* јесте решеткасти преплет трака којим се ствара утисак малих уланчаних ромбоидних карика. На л. 93 овај сплет формира заглавље у виду портика са позадином наизменично обојеном црвеном и црном бојом (Репр. 429). Портик са нешто већим горњим пољем и свега једним сегметном преплета спуштеним са страна, стоји на л. 169^{v} истог рукописа.[651] На л. 103 истоврсан преплет таласастих трака формира велико правоугаоно поље где су редови наизменично обојени зеленом и окер бојом (Репр. 430), док мање заглавље овог облика стоји у блоку текста на л. 255.[652] Описан преплет твори мање одсечке унутар два велика прихваћена прстена масивне заставе на л 234^{v}. Цртеж читавог заглавља је грубо изведен, те су тако и решеткасте структуре различите величине и неједнаких односа међу тракама (Репр. 431). Позадина десног дела заставе испуњена је грубим потезима, црном бојом (можда као резултат накнадне интервенција), док је остатак позадине испуњен тамнозеленом са црвеним тачкама. Са леве стране, уз бочну ивицу приљубљене су две свијене окер полупалмете, што је чест мотив у рукописној орнаментици.[653] У *Довољском четворојеванђељу* насталом у последњој четвртини 14. века, РНБ Гиљф. 7 (Кат. 146), пред јеванђељем по Марку је нацртана правоугаона заставица поменуте структуре, која ствара утисак пет редова карика (Репр. 432). Заставице са разматраним преплетом срећу се у књигама насталим у

[649] Већ је указано на то да појава круне и крина у оквиру илуминације заглавља указује на то да је рукописна књига рађена за краљевски двор. Уп. Мошин, *Рукописи бивше београдске Народне библиотеке*, 351; Максимовић, *Сликарство минијатура у средњовековној Босни*, 183; Харисијадис, *Илуминација рукописа босанског порекла*, 105. Могуће је да је књига наручена за приватну употребу неког од чланова владарске породице, о чему сведоче мале димензије кодекса.

[650] Максимовић, *Илустрације Млетачког зборника*, 120.

[651] Харисијадис, *Илуминација рукописа босанског порекла*, сл. 10.

[652] Харисијадис, *Илуминација рукописа босанског порекла*, сл. 11.

[653] Мотив таласастих грана са полупалметама у превојим разматран је у посебном одељку овог рада: стр. 37–42 (Репр. 202–223).

скрипторијумима на просторима средњовековне српске државе. Навешћемо пример заглавља на л. 36, *Посног триода анагноста Јована*, HAZU III b 18 (Репр. 278). Да је овај преплетни мотив коришћен кроз време потврђује помињано хиландарско *Четворојеванђеље*, Хил. 58, где се на почетку Лукиног јеванђеља налази велико квадратно заглавље, где описани низови таласастих трака уоквирују насловни текст (Репр. 288).

О сучељеним срцоликим медаљонима испуњеним палметом било је речи у посебном поглављу овог рада (Репр. 224–236). Исти мотив појављује се и у оквиру рукописних књига Босне и Хума, али је, као и код других орнамената, начин извођења другачији. У већини кодекса цртежи су архаични, често наивно изведени са неуједначеним колоритом. У *Гиљфердинговом апостолу*, испред Павлове посланице Тимотеју, на врху л. 291^{v}, заставу испуњавају четири велике палмете у вертикалним срцоликим медаљонима, супротно окренутим тако да се уклапају (Репр. 433). Примећена је сличност овог орнаменталног решења, са оним у оквиру заставе на почетку *Брлићевог служабника*, HAZU III a 32, из прве половине 14. века.[654] На л. 118 нацртано је танко издужено орнаментално поље, испуњено положеним срцоликим необојеним сучељеним медаљонима на црвеној позадини.[655] Два пара незграпно изведених, срцоликих сегмената, прожимају већу заставу на л. 139^{v}, у истом кодексу. На неколорисаној поздини, поред наведеног мотива, наивно су нацртане додатне гране и омче (Репр. 434). У два четворојеванђеља ове групе која се чувају Руској националној библиотеци налазе се заставе истог орнаменталног склопа. У *Припковићевом четворојеванђељу*, РНБ Гиљф. 6 (Кат. 145), на почетку текста јеванђелисте Марка издужено правоугаоно поље има на крајевима нескладно изведене срцолике сегементе, док се међу њима плету траке стварајући ромбоидна поља (Репр. 435). У *Довољском четворојеванђељу* на л. 73 при дну странице је заглавље са два сучељена срцолика поља на црној позадини (Репр. 436). У *Копитаревом четворојеванђељу*, се пред Лукиним текстом налази однегованија верзија овакве декоративне композиције, са дебљим оквиром и великим преплетно-биљним орнаментом на врху. Унутрашњост великих срцоликих поља је испуњена крупном биљном формацијом на жутој позадини (Репр. 437). Фон заставе је црн, што је карактеристична колористичка одлика у илиминације рукописа Босне и Хума. При дну л. 175 овог кодекса је малено правоугаоно поље испуњено анализираним мотивом.

Посебну пажњу привукла је једна заставица са описаним сучељеним срцоликим пољима, сличне стилизације као претходно описане, унутар грчког *Апостола* из 10. века, данас у збирци Грчке националне библиотеке у Атини, EBE Mss. 149.[656] На почетку једне од Павлових посланица, на л. 103, над десним ступцем текста се налази застава праваоугаоне форме, испуњена мотивом два сучељена срцолика медаљона унутар којих су по две полупалмете.[657] На месту левог ступца је представа апостола Павла, сигнираног српскословенским, са развијеним свитком на коме је исто српскословенски текст. У оквиру овог кодекса на другом месту, на л. 143 је још једна минијатура са представом апостола Павла, са именом написаним грчким језиком, поред које је застава са представама адосираних змијских и птичијих фигура, што су мотиви сретани у орнаментици јужнословенских рукописних књига 13. века и међу иницијалима рукописа са територије Босне и Хума. Фигура апостола Петра изведена на л. 52^{v}, именована је грчким језиком, док

[654] Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije*, 221–222; Mošin, *Ćirilski rukopisi JAZU, Reprodukcije*, 32, br. 29; Харисијадис, *Илуминација рукописа босанског порекла*, 95.
[655] Харисијадис, *Илуминација рукописа босанског порекла*, сл. 1.
[656] https://digitalcollections.nlg.gr/nlg-repo/dl/en/browse/3522 (приступљено 08.12.2025.)
[657] Наведена сличност са Атинским рукописом уочена је и раније. Уп. Максимовић,*Сликарство минијатура у средњовековној Босни*, 181, сл. 8; Ђурић, *Уметност у Босни*, 357–358.

је текст на свитку српскословенски. Стиче се утисак да су можда ови сегменти илуминације додати у неком од српских скрипторијума у каснијим вековима, где је могуће грчка књига коришћена као предложак за превођење. Поједини илуминирани сегменти: застава и иницијал на л. 103, заглавље са таласастом граном са полупалметама на л. 142 и иницијал на л. 35^{v} имају оштећење узрокована киселим мастилом којим су рађени, што се не среће у оквиру грчког текста. Овај кодекс, коме би требало посветити посебну пажњу говори у прилог повезаности скрипторијума, као и миграцијама појединих књига. Свакако појава орнаменталног обрасца у грчком кодексу, стилски сродног оним из хумско-босанских скрипторијума, говори о правцима утицаја у оквиру источнохришћанске васељене.

На л. 175 *Копитаревог четворојеванђеља*, при врху је смештено веће издужено поље испуњено дебљом, необојеном, вијугавом граном, у оквиру чијих превоја су удвојене палмете (Репр. 438), што је мотив о коме је било речи у посебном поглављу (Репр. 202–223). У *Гиљфердинговом апостолу* на л. 112, представљена је основна, једноставна форма танке неколорисане таласасте гране на црвеном фону у зеленом оквиру (Репр. 439). Без оквирне траке, на црвеном фону нацртана је вијугава грана са великим, дупло свијеним полупалметама у превојима, у оквиру *Довољског четворојеванђеља*, пред садржајем Марковог текста (Репр. 440). У *Припковићевом четворојеванђељу* илуминирана су два заглавља, испуњена масивним вегетативним мотивима у великим волутама, колорисана по сегментима изразитим нијансама жуте, црвене и зелене боје. На л. 198^{v} пред Јовановим текстом је већа застава са лозицама свијеним у две велике, готово кружне волуте испуњене жутим палметама са облим листовима (Репр. 441). На л. 259, велико заглавље у виду портика заузима доњу половину странице. Смештање заставица на дно стране је једна од специфичности, која се примећује на више места у овој скупини књига, а што вероватно указује на потребу за уштедом простора. Поменуто заглавље испуњавају четири независне волуте са лиснатим изданцима свијене око великих цветова. У средини је биљни орнамент налик на сидро, са развијеним палметама (Репр. 442). Класична форма мале заставе са испуном у виду златне таласасте гранчице на црвеном фону, налази се у десном ступцу на л. 154 *Хваловог зборника*, BUB 3575 B (Кат. 151; Репр. 443). У *Радосављевом зборнику* на л. 56 такође се јавља наивно изведена застава са овим мотивом на доминантно наранџастој позадини.[658]

Посебну пажњу обратићемо једној декоративној конструкцији која се јавља у чак три споменика анализиране скупине. Она је посебно индикативна, када је у питању порекло ових орнаменталних мотива. Старији пример потиче из *Четворојеванђеља Дивоша Тихорадића*, Цетиње/Подврх б.б. (Кат. 32). Пред Марковим текстом налази се правоугаоно заглавље, испуњено са две велике волуте, готово кружне, завршене лепезастим листовима. Унутар волута су асиметричне гране које продиру у горњи део качећи се за оквир. Неколорисан преплет и светложути листови истакнути су зеленом позадином (Репр. 444). Паралела за ову композицију налази се у *Изборном јеванђељу Николе Стањевића* на л. 283 (Репр. 364). Повезује их слична преплетна структура унутар правоугаоног поља и шест приближно позиционираних лепезастих листова. Стилско уобличавање је потпуно другачије, јер волуминозне биљно флоралне форме сликане пуним јарким колоритом на златној позадини Стањевићевог рукописа, стоје наспрам линеарног, архаичног цртежа и површинске обраде мотива са неоднегованим колоритом Тихорадовићевог кодекса. Оваква заставица настала на подручију Хума сведочи о томе да је писар и илуминатор морао бити упознат са орнаментиком српских рукописних књига раскошног стила, што је утицало на

[658] https://digi.vatlib.it/view/MSS_Borg.ill.12 (приступљено 11.7.2025)

одабир мотива. Проблем настаје код датирања јер је *Четворојеванђеље Дивоша Тихорадића*, широко датирано у другу четвртину 14 века, док је Стањевићево смештено у средину истог века. Постоји могућност да је рукопис из Хума настао мало касније – средином века или пак да су се илуминатори угледали на неке од рукописа који до данас нису сачувани. Заглавље сродне структуре, где су уместо лепезастих листова, изданци звонолике форме, налази се и у раскошно илуминираном *Апостолу* из Берлина, SBB Ms. slav. Wuk 47 (Репр. 365). Исто композиционо решење одабрано је да нагласи почетак Дела апостолских у *Хваловом зборнику*, а уобличено је и на л. 207^{v} *Млетачког зборника* (Репр. 445). Дакле више деценија касније, у најзападнијим местима где се писало српскословенским језиком, илуминатори се одлучују за орнаментално решење овог типа. Сплет у *Млетачком зборнику* изведен је масивном граном са гломазним лепезастим листовима и несиметричним пупољцима унутар волута. Заставица из Хваловог рукописа више подсећа на два примера из раскошних кодекса, пре свега на *Апостол* из Берлина, јер основу чини врежа у виду положеног слова S у коју се плету гране са лиснатим изданцима у виду палмета, полупалмета и лепезастих листова. Ово заглавље обликовано префињеним потезом, са одмереним односом врежа и изданака, колорисано је само акцентима зелене боје и истакнуто јасно црвеном позадином (Репр. 446).

Поред наведених застава прожетих биљно-преплетним мотивима, један број је проткан низовима геометријских мотива чвора и ромба, о којима је било речи у посебним одељцима овог рада. Пример заглавља од уланчаних ромбоидних прстенова у четири реда, стоји на почетку *Припковићевог четворојеванђеља* (Репр. 447). Карике су извитоперене, што је карактеристика орнаменталних мотива овог кодекса. Са друге стране у *Млетачком зборнику* на л. 226^{v} је представљена масивна заставица од уједначених ромбоидних низова, где се у оквиру сваке карике налази представа љиљана (Репр. 448). Овај цветни симбол се појављује и пред Лукиним јеванђељем у *Зборнику*, на л. 61, у пољима добијеним дељењем правоугаоника, специфичним издуженим тракама међусобно закаченим омчама (Репр. 449). Понављајући мотив крина најупечатљивији је у оквиру заставе на л. 151 *Хваловог зборника* (Репр. 450).[659] Љиљан (крин) је као мотив присутан у најразличитијим културама и традицијама. У хришћанству се цвет белог крина јавља као симбол чистоте, па се као такав везује за Пресвету Богородицу. У оквиру западне иконографије архангел Гаврило се у сцени Благовести некада јавља са представом белог крина. Као хералдички мотив везан је за владарске породице како западне Европе, нарочито Француске, тако и за оне из Византијског царства. Љиљан је везан и за култ светог Трифуна који је био заштитник Никејског царства и веома поштован у Котору. Утицај, да се овај широко распрострањен орнамент јави на српским просторима, је, дакле, могао стићи са различитих страна. Јавља се на новцу из времена владавине краљева Драгутина и Милутин и њихових потомака и кнеза Лазара. Крин се појављује као орнамент на одећи српских владара, чланова владарске породице и властелина насликаних на фрескама. Крин се као мотив налази на челенци и штиту Немањића и Хребељановића и потом на грбовима читавог низа српских властеоских породица.[660] Следствено наведним утицајима љиљан се јавља на грбовима Котроманића, од крунисања првог краља те династије, Стефана Тврткa I, 1377. године. Овим путем је љиљан као симбол владарског достојанства, највероватније доспео и у рукописне књиге настале у време владавине Котороманића, а неке су, као Никољско јеванђеље, могуће рађене управо за неког од чланова владарске породице.

[659] О овом заглављу више: Цветковић, *О улози „орнамента“ у сакралном контексту*, 44; Cvetković, *Zaglavlje Dekaloga u Hvalovom zborniku*, 155–158.
[660] Детаљно о мотиву крина, са релевантном литературом: Ацовић, *Хералдика и Срби*, 111–127.

Пред једном од Павлових посланица *Гиљфердинговог апостола*, на л. 235, издваја се застава у виду положене масивне формације од три кружна сегмента, који прелазе један у други у виду проширене осмице. Састављени су од три, приљубљене траке, зелене, жуте и црвене боје. У маленим отворима у средини поља су мотиви чвора, сазданог од две правоугаоне петље (Репр. 451). Пет великих, несразмерних чворова од истоврсних петљи испуњавају заглавље на л. 126 *Припковићевог четворојеванђеља*. (Репр. 452). Чворови су међусобно повезани тракама и петљама за оквир, што је сплет сретан у великом броју рукописних књига насталих у централним српским крајевима и Хиландару. Разлике се огледају у стилском приступу истом орнаменталном склопу. У већини случајева мањи мотив чвора, формиран од две овалне омче, испуњава заглавља у ритмичним низовима. У западној скупини српскословенских кодекса чворови са правоугаоним петљама су масивнији, тако да свега неколико мотива покрива заглавље у виду портика или правоугаоника. У *Довољском четворојеванђељу* на л. 71^{v}, у средини блока текста стоји застава у облику надвратника, где се на црном фону плету незграпни, једва препознатљиви чворови (Репр. 453). Иста форма, али изведена сасвим другачије, симетричним и уједначеним мотивима налази, се на почетку Лукиног текста, на л. 80, *Никољског четворојеванђеља*. Двоконтурни цртеж формира необојене геометријске и преплетне мотиве, истакнуте сасвим тамном позадином (Репр. 454). Једнака застава, пред истим текстом, налазила се у *Четворојеванђељу*, НББ 56 (92) (Кат. 149), уништеном у немачком бомбардовању Београда 1941. године.[661] На дну л. 45, Никољског рукописа стоји заглавље испуњено са три особена орнамента. На први поглед они подсећају на чвор, али су овде две омче повезане другачије, у виду слова С, и закачене су „леђима“ једна за другу (Репр. 455). Кроз њих се потом провлаче траке причвршћене угластим петљама за перваз, као у претходном, већем заглављу. Оваква модификација чвора није сретана у доступним српскословенским рукописним књигама, што говори о инвентивности илуминатора никољског кодекса. Даље, уобичајена форма три чвора у низу, прожета тракама стоји на почетку Марковог текста *Копитаревог четворојеванђеља*. Сегменти позадине су црни и жути, док су чворови зелено-жути, а трака остаје необојена као и оквир за који је закачена (Репр. 456). У истом кодексу пред Јовановим текстом нацртано је веће правоугаоно заглавље испуњено са два кружна поља повезана тордираном петљом. Унутар њих су два различита цвета: један са четири срцолике латице саздане од свијених полупалмета, а други са девет латица облог врха (Репр. 457). Истоврсни мањи цветови испуњавају четири прстена у заглављу на л. 65^{v} истог рукописа (Репр. 458). Овакав тип орнамената, са цветовима у кружним медаљонима, јављао се раније у кодексима са краја 13. и почетка 14. века о чему је било речи.[662]

Поменуто веће заглавље из Копитаревог рукописа има над заставом специфичну конструкцију са четири троугаона сегмента, која формирају два полукружна, отворена поља. Сродну форму заставе има она на почетку текста јеванђелисте Јована у оквиру *Никољског четворојеванђеља*. Сличне су и дебље оквирне траке испуњене кружићима, форма на врху заставе, и подела основног поља на два велика прстена повезана тордираном петљом. Међутим, у Никољском рукопису се унутар кругова, уместо цветова, налазе представе животињских фигура у сплету врежа (Репр. 459). Лево је представљена велика птица, а десно четвороножна животињска фигура налик псу, са окренутом главом. Исто је позиционирана неман у заглављу на л. 203^{v} *Млетачког зборника*, док је птичија фигура другачије окренута. Иако је основна замисао сродна, у Млетачком рукопису је цртеж сведенији, а изостао је и

[661] Харисијадис*, Илуминирани рукописи старе Народне библитеке*, 256.

[662] Ради се о три четворојеванђеља: РНБ Тит. 3364, л. 25 и 28 (Репр. 90 и 91), HAZU III с 20, л. 3 (Репр. 92) и BL Add. MS 26839, л. 78 (Репр. 93).

биљни сплет око животињских фигура (Репр. 460). Заставе са представама животињских фигура у медаљонима су архаични мотиви, који су се јављали у српским рукописима 13. и почетка 14. века, и то углавном у оквиру мањих заставица. У овом раду је наведен пример из *Богдановог четворојеванђеља* где се над једним ступцем текста налази мала лучна застава са три медаљона у којима су фантастичне животињске фигуре (Репр. 94).[663]

Разматрање декоративних поља у оквиру ове групе заокружићемо са неколико заглавља са лиснатим мотивима, који пробијају оквире заставе или се пружају на маргине, што може да се припише утицају ренесансних декоративних образаца. Марков текст у *Никољском четворојеванђељу* је истакнут заглављем тамне позадине по коме се плету беле гране завршене великим црвеним листовима, који пробијају оквирну правоугаону схему (Репр. 461). Једна таква грана пружа се унутар заставице пред истим текстом *Млетачког зборника* (Репр. 462). На врху обе орнаменталне површине су представе круна, о чијем значењу је било речи. У *Хваловом зборнику* пред текстом Јеванђеља по Марку је поље у коме доминира медаљон са представом јеванђелиста, око кога се пружају лепршави плави листови. Овде је строга конструкција насловне стране јеванђеоског текста, са дефинисаним пољима за заставицу и иницијал, пробијена великим усковитланим листом на доњој маргини (Репр. 463).

Стилски анахрона заглавља обликована на страницама српскословенских књига Босне и Хума, имају своје паралеле на нивоу орнаметналних мотива, али и читавих композиција у књигама насталим на подручију средњовековне српске државе. Док *Гиљфердингов апостол*, *Припковићево* и *Довољско четворојеванђеље* са краја века имају илуминацију изведену прилично невешто, дотле су *Копитарево*, а нарочито *Никољско јеванђеље* украсили бољи мајстори. Код *Хваловог* и *Млетачког зборника* се уочавају утицају западне уметности. Унутар њих је складно уобличен релативно мали број орнаменталних поља, у односу на већи број минијатура. Оно што обједињује све заставице анализиране групе рукописа јесу орнаментални обрасци, који имају своје паралеле са онима из рукописа насталих у хиландарском и скрипторијумима на територији средњовековне српске државе. Они су често изведени у различитим временским оквирима, тако да понекад књиге западне скупине иако настале након оних у централним писарским центрима изгледају архаичније. Мада на први поглед рукописи Босне и Хума, због четвртастог писма и стилски другачија илуминације, изгледају различито од веће скупине српскословенских кодекса, суштински они припадају српском рукописном наслеђу, пре свега због истог језика, а како смо видели и истоврсних орнамената.

[663] Поменута је веза са *Београдским паримејником* у коме се на л. 52^{v} налази застава са три животињске фигуре у кружним пољима, што указује на архаичност оваквих представа.

ИНИЦИЈАЛИ

Иницијали су, поред застава, још један битан елемент у ликовном структуирању странице рукописних књига. Основна улога иницијала јесте наглашавање почетка одређене текстуалне целине. Док заставице, уколико их има, украшавају почетак књиге и наглашавају веће текстуалне целине, мањи састави или поједини делови текста су често истакнути иницијалним словом. Ове две хијерахијски одређене декоративне формације, често се налазе на истој страни где почиње одређен текст. Најупечатљивији пример јесу почеци јеванђеоских текстова у оквиру четворојеванђеља. Пуна илуминирана форма представља минијатуру јеванђелисте или симбола јеванђелисте на наспрамној страници, заставицу изнад наслова и иницијално слово на почетку јеванђеља. Ово је случај са најбогатије украшеним четворојеванђељима, док се чешће јављају само застава и иницијал или у најскромнијим примерима само веће почетно слово. Функција иницијалних слова долази до изражаја у специфичним садржајним целинама. На првом месту су Изборна јеванђеља, где су јеванђеоска читања подељена према годишњем циклусу, који почиње читањем Јовановог јеванђеља на Васкрс. Најчешће је свако читање истакнуто иницијалом, па је тако створена могућност илуминатору да развија креативност уобличавајући слова на различите начине. У нашим Апракосима се најчешће јављају слова Ѣ и Ꙗ, јер јеванђеоска читања углавном почињу речима Ѣа врѣмѥ оно и Ꙗѣ Господь.[664] Најстарија сачувана српскословенска ћирилична књига – *Мирослављево јеванђеље*, је најбољи пример ове врсте споменика, где је близу три стотине иницијала решено на најразноврсније начине. Појава иницијалних слова дакле зависи од структуре саме књиге, те тако орнамент има своју примењену вредност. Најразвијенији типови иницијала јављају се у библијским књигама, поменутим четворојеванђељима и изборним јеванђељима, а потом и у апостолима и псалтирима. У апостолу су истакнути почеци Дела апостолских и мноштва посланица. Псалтир пружа могућност да се сваки од 150 псалама започне једном декоративном графемом. Иницијали могу да истакну и почетак сваке од Девет библијских песама и додате саставе у оквиру последовања.

У богослужбеним књигама се углавном јављају увећана слова изведена црвеним мастилом или некад дискретно украшени иницијали. У минејима почетак службе сваког дана може бити наглашен иницијалом. Исти случај је код Посног и Цветног триода. У Осмогласнику почеци службе одређеног гласа могу на почетку имати заставу или иницијал, али и у оквиру саме структуре гласа одређени делови, на пример стихире, догматик, тропар могу бити истакнути мањим иницијалом. Најдекоративнији примери иницијалних слова у оквиру богослужбених књига појављују се у служабницима и њима су наглашени одређени делови Литургије.

[664] У грчким Јеванђелистарима су, сходно природи језика, на тим местима Τ и Ε. Уп. Brubaker, *The Introduction of Painted Initials in Byzantium*, 21–44.

4. Функција и типови иницијалних слова

Сходно функцији коју иницијал има у оквиру текста, он добија свој пуни смисао само када се посматра у контексту читаве странице. У маси текстуалног блока иницијално слово стоји као украсни детаљ. Поред тога што има улогу да нагласи почетак одређеног састава, он у ликовном обликовању читаве странице добија посебан значај. Средњовековни калиграф пажљиво позиционира блок текста, остављајући на страници велике маргине. Ретке су рукописне књиге са сачуваним пуним маргинама, јер су током времена, приликом рестаурација и преповезивања књига, листови, будући оштећени, често опсецани. Потпуну ликовну форму једна страница добија када се сви елементи: блок текста, маргине и иницијал, складно сложе. Иницијал може да стоји ван блока текста, на самој линији или пак да буде уклопљен у текстуални блок, тако да писани редови прате његову структуру. Сви ови елементи стварају посебан ликовни израз сваке странице. То нарочито долази до изражаја у књигама са више иницијала, посебно оним калиграфски писаним и брижљиво украшеним, где једно или више декоративних слова дају оригиналан изглед свакој страници.

У оквиру јужнословенских скрипторијума развијали су се различити типови почетних слова. Специфична су она развијана у глагољским рукописима због саме структуре слова. Ћирилички старословенски споменици уобличавају своје форме почетних слова. Посебну групу чине тератолошки иницијали, развијани у највећој мери током 13. века. Иако је о њима писано, није до краја установљена тачна провенијенција тог типа слова, али и његова симболичка функција, уколико је постојала. Крајем 13. века у орнаментици српских рукописних књига долази до промене. Слова формирана од неприродно накалемљених биљних и животињских сегмената, замењују једноставнији геометријски иницијали и нешто сложеније преплетно-флорална словне структуре. У периоду од краја 13. до средине 15. века, спорадично се и даље појављују тератолошки иницијали, па ће један број ових примера бити поменут. Посебну групу иницијала представљају они настали на територији Босне и Хума током 14. и почетком 15. века, те ће они бити размотрени у посебном поглављу.

Издвојене групе иницјала не могу до краја прецизно обухватити све типове орнаменталних форми, које стварају почетна слова. Датација рукописних књига на основу палеографског критеријума није се показала до краја прецизна. Тако у временском оквиру рада имамо појаву архаичних форми, које могу бити условљене и формирањем кодекса у неком удаљеном скрипторијуму, у коме су се дуже задржали стари обрасци у обликовању књиге. У таквим околностима могло је доћи до касније појаве зооморфних сегмента унутар орнаменталних решења. Геометријски и преплетно-биљни иницијали су доминантни типови, који се појављују и трају током читавог анализираног периода. Није редак случај да се у оквиру једног кодекса налазе оба типа почетних слова, што је појава заступљена и код најраскошније украшених књига.

У прегледу група и примера у оквиру њих, издвојићемо опште токове развоја. На основу примера из рукописних књига, издвојених у каталогу, испратићемо појаву одређених орнаменталних словних структура. На основу репрезентативног узорка покушаћемо да уочимо развојни лук више типова иницијалних слова. Намера је да на основу оптималног узорка иницијала испрате основни токови и појаве, према којима ће моћи да се позиционирају и непоменути примери. У постављеном временском оквиру у обликовању иницијалних слова створени су обрасци, чији ће се неизмењени или развијенији облици, појављивати до краја 17. века, када је у великој мери замрло исписивање рукописних књига.

4.1. Геометријски иницијали

Иницијали геометријског типа представљају најједноставнији тип доминантног почетног слова без много украса. Он се спорадично, као увећано слово, јављао и раније, али се у већој мери појављује крајем 13. века, када му тератолошка слова уступају примат. Карактеришу их издужена, најчешће црвена слова, која као украс могу имати проширења на крајевима стабла, мали троугао при дну слова и(или) као завршетак пречке, док се куглица јавља на стаблима и спојницама слова. Овај тип познат је као „геометријски иницијал Милутиновог доба“.[665] Поред рукописних књига, овај тип већих графема био је везиван и за документа, те се тако појављује и у оквиру повеља.[666] У повељама се, међутим, овај тип слова не јавља као иницијал, већ у оквиру лигатурног потписа, где је већина словних облика изведена управо у описаној геометријској форми. Рукописе настале током Милутинове владавине карактерише употреба квалитетних материјала, пре свега пергамента и мастила. Ликовно обликовање књига из овог периода одликује крајње сведен стил, где орнаментику чине мање заставе и једноставни иницијали.[667] Геометријски иницијали израђени најчешће интезивним црвеним мастилом, стоје наспрам текстовног блока исписаног квалитетним црним или мрким мастилом.

Из првих година владавине краља Милутина имамо два тачно датирана кодекса, која су нам била полазна тачка за представљање заглавља са мотивом чвора,[668] а у исто време они су чврсто упориште за почетак прегледа иницијала геометријског и преплетног стила. *Изборно јеванђеље ђакона Болеслава*, РНБ Гиљф. 1 (Кат. 1), из 1284. године обилује овим типом иницијала. Двостубачни текст калиграфски исписан мрким мастилом, на појединим странама прожимају црвени иницијали. Висином заузимају три до четири исписана реда и већином стоје на линији блока текста.[669] Најчешћа слова Б и В, поред куглице на стаблу слова и малог троугла при дну, у оквиру петљи имају неколико шиљатих испуста (Репр. 464). На л. 389 је слово О у виду рибе прожето траком свијеном у виду S мотива (Репр. 465). У тексту *Јеванђеља учитељног Константина Преславског* из 1286. године, РНБ Гиљф. 32 (Кат. 2), појављују се и преплетно-флорални и геометријски иницијали, најчешеће изведени црвеним мастилом, али се могу јавити и у плавој боји што је реткост у рукописима овог периода (плави и зелени иницијали се чешће јављају од 15. века). Мањи састав на л. 78 је започет насловним текстом и иницијалом исписаним плавим мастилом (Репр. 466). Овај кодекс је драгоцен и због мноштва различитих иницијала, који се јављају услед специфичне садржинске структуре. Редак је пример појаве иницијала Ѭ, кога срећемо на л. 139 (Репр. 467).[670]

---

[665] Васиљев, *Геометријски иницијали*, 132.
[666] Љ. Васиљев у свом раду наводи 11 споменика од којих су две повеље.
[667] Станојловић, *Ликовно обликовање српских књига*, 371–384.
[668] Станојловић, *Ликовно обликовање српских књига*, 371–374.
[669] Рукописна књига доступна у дигиталној форми на сајту Руске националне Библиотеке: https://expositions.nlr.ru/ex_manus/Serbian_Manuscripts/show.php?i=3263B9E0-A834-4A66-A406-24F4F4253219&l=1 (приступљено. 27. 02. 2025)
[670] Рукописна књига у целости, са свим варијантама иницијала, доступна у дигиталној форми на сајту Руске националне Библиотеке: https://expositions.nlr.ru/ex_manus/Serbian_Manuscripts/show.php?i=8DCEB4BA-46B2-4F61-A158-AB2BA9ECF1D1&l=1&lang=1 (приступљено. 27. 02. 2025)

Већина наслова у књигама са краја 13. и почетка 14. века, писана је издуженим словима геометријског типа, са повременим лигатурама. Пример за то су почеци јеванђеоских текстова у *Четворојеванђељу* из Даблина, CBL W 148 (Кат. 10). Поред наслова нешто веће црвене графеме започињале су текстове. На почетку првог јеванђеља, стоји иницијал Ⱄ задирући у текст висином четири реда, док украс чине троугаона проширења на крајевима стабла и посебно додати троуглићи и куглице (Репр. 468). На истоврсан начин су решени почеци осталих јеванђеља. У овом кодексу је употребљено квалитено мастило јасног колорита, које није изгубило на интензитету током векова. Импозантан пример исписивања и обликовања страница у читавом корпусу српских руком писаних књига, јесте фрагментарно сачувано *Четворојеванђеље*, из збирке манастира Пећке патријаршије, Пећ 1.[671] На свакој пергаментној страни је блок текста од једанаест редова исписаних изузетно крупним калиграфским писмом. Почеци јеванђеља истакнути су лигатурним насловом и геометријским иницијалним словом (Репр. 469).[672]

Поред једноставног, пуног потеза, геометријски тип иницијала је могао да буде представљен у контури, са неким мањим декоративним детаљем. Широко датиран у другу половину 13. века јесте *Служабник (Михаила Милгоста граматика)*, РНБ Q.п.I.68, (Кат. 5) где се срећу иницијали овог типа. Тако је у цртежу обликовано слово ⱶ, чија је средња пречка закачена омчом за основу слова, украшеног цртицама и тачкама (Репр. 470). На л. 17 иницијал Ⱨ, као базу стабла има чворове (Репр. 471), док је ◊ на л. 46 у виду чвора са једним облим, а другим угластим сегментом (Репр. 472). На прелазу из 13. у 14. век настао је рукопис *Пандекте Никона Црногорца*, РНБ Q.п.I.27 (Кат. 11), где се појављују мањи иницијали изведени у контури. Украс може бити проширење на стаблу у виду пупољка (Репр. 473) или пак свијена лозица унутра петље (Репр. 474).[673] У *Четворојеванђељу и праксапостолу*, НБС Рс 643, са почетка 14. века (Кат. 16) двостубачни текст исписан мрким мастилом, оживљен је издуженим једноставним, геометријским иницијалима, док један број има додатна пршљенаста испупчења са спољне стране слова, што ствара утисак удвојених контура (Репр. 475). Некада је насловни текст исписан у контурама слова, какав је случај у *Четворојеванђељу краља Милутина* из Хиландарске збирке, Хил. 1. Унутрашњост слова обојена је жутом бојом, као и код појединих иницијала на почетку текста.[674] *Паримејник*, Црк. 4 (Кат. 22), садржи ризницу иницијала овог типа. Будући да свака паримија почиње различитим словом, овде је калиграф бирао или сасвим једноставно издужено слово уклопљено у текстуални блок (Репр. 476), некада велико слово рађено само у контури поставља на линију блока текста, какав је случај са иницијалом Ⱜ висине пет редова текста на л. 28 (Репр. 477), док се каткада писар одлучује да слово украси биљним детаљем, нпр. иницијал Ⱘ на л. 34^{v}, где је у угаони део међу стаблима уметнута палмета (Репр. 478).

[671] Мошин, *Рукописи Пећке патријаршије*, 12–13.

[672] Овај кодекс није ушао у каталог, будући да није орнаментисан, али због изразитог писма и геометријских иницијала, битно га је овде поменути. Уп. Станојловић, *Ликовно обликовање српских књига*, 386; Пећко јеванђеље, Пећ. 1, обухвата јеванђеоске текстова по Луки и Јовану. О њему и групи сродних кодекса: Турилов, *К вопросу о времени появления орнамента неовизантийского стилая*, 317–319.

[673] У рукопису има још примера иницјала изведених у контури, као и других типова украсних графема. Уп. Кат. 6. Књига је доступна у дигиталној форми на сајту Руске националне Библиотеке: https://expositions.nlr.ru/ex_manus/Serbian_Manuscripts/show.php?i=8A7E2483-BC46-4343-BB06-C30A204C5F9C&l=1&lang=1 (приступљено. 27. 02. 2025)

[674] Богдановић, *Каталог*, 53–54; Станојловић, *Ликовно обликовање српских књига*, 386–387, сл. 12.

Наведеним примерима се не исцрпљују све књиге из времена са краја 13. и прве половине 14. века, где су геометријски иницијали чинили један од главних декоративних елемената, некада и једини.[675] Овом приликом су представљени карактеристични примери и њихове модификације.

Поред библијских књига које су увек биле исписане крупнијим калиграфским писмом и богатије декорисане, богослужбене књиге и светоотачка литература су писане ситнијим словима, док су наслови и мањи једноставни иницијали били истакнути само црвеним мастилом.[676] Овде ћемо навести неколико примера обликовања страница у богослужбеним књигама. Два споменика која се данас чувају у збирци Бугарске академије наука и широко су датирани у прву половину 14. века, на својим страницама репрезентују назначене ликовне обрасце. Први је *Октоих,* Архив БАН 33 (Кат. 15) где је насловни текст на врху странице, л. 133^{v}, уклопљен са иницијалима, који стоје ван блока текста (Репр. 479). Слично су позиционирани мали иницијали у оквиру двостубачног текста на л. 2, *Минеја за јануар*, Архив БАН 19 (Кат. 27; Репр. 480). Из треће четвртина 14. века је још један *Октоих*, НБКМ 180 (Кат. 74), у оквиру кога су два ступца текста исписана тамним мастилом, оживљена великим бројем мањих црвених иницијала, од којих неки имају украсни детаљ (Репр. 481).

Наведени примери осликавају најчешће начине за обликовање кодекса. Дешава се да и богослужбене књиге буду богато илуминиране, док иницијали задржавају једноставне форме. Такав је пример *Посног триода анагноста Георгија*, HAZU III b 18 (Кат. 35), где се поред мноштва заставица, на л. 55 налази већи иницијал Ⱨ у контури урођен већим делом у текстуални блок (Репр. 482). Пример украшене књиге аскетско-моралног карактера, представља *Паренесис Јефрема Сирина*, Архив САНУ 60 (Кат. 36), у коме се поред фронтисписа на почетку и развијенијих иницијала кроз текст, на л. 27 налази иницијално Ⱋ, чије су обе петље изведене једном извијеном линијом, која пробија стабло слова (Репр. 483).

Калиграфи се неретко одлучују да почетак јеванђеоског текста, у оквиру четворјеванђеља, започну геометријским иницијалом. Истоврсни примери налазе се у једном броју рукописа из прве половине 14. века, већ помињаних у оквиру поглавља о заставама: HAZU III b 14, л. 2 (Репр. 10), SBB Ms. slav. Wuk 5, л. 151 (Репр. 324), Хил. 12, л. 107 (Репр. 105), Пљевља 81, л. 78v (Репр. 64), SBB Ms. slav. Wuk. 4, л. 145 (Репр. 38).

Посебно ћемо се осврнути на један орнаментални детаљ који се јавља у петљама геометријски обликованих слова Ⱏ и Ⱋ. На л. 54 поменутог *Паримејника* из Црколеза, флорални мотив у виду S лозице са полупалметама испуњава петљу иницијала Ⱏ (Репр. 484). Исто украсно слово стоји на почетку *Псалтира Бранка Младеновића*, BAR Slav. 205 (Кат. 42) на л. 4v (Репр. 19). У другој половини 14. века овај орнаментални детаљ се развија и појављује учестало, тако да постаје манир да се петље слова Ⱏ и Ⱋ украшавају флоралним

[675] Примера за овај тип иницијала има више, али се они крећу у оквиру разматраних образаца. Љупка Васиљев у свој рад о геометријским иницијалима укључује следећих једанаест споменика: Шестоднев Јована Егзарха (ГИМ Синод. 345), Четворојеванђеље монаха Герасима (МСПЦ Грујић 3-I-25), Јеванђеље ђакона Болеслава (РНБ Гиљф. 1), Јеванђеља учитељног Константина Преславског (РНБ Гиљф. 32), Пролог Константина Мокисијског (HAZU III c 6), Рашка Крмчија (РГБ Унд. 25), Минеј за децембар (Хил. 608), Златоструј (Хил. 386), Четворојеванђеље краља Милутина (Хил. 1) и Повеља краља милутина Ртачком манастиру. Уп. Васиљев, *Геометријски иницијали*, 132–136, сл. 2–18.

[676] Станојловић, *Ликовно обликовање српских књига*, 386.

мотивима.[677] У *Посном триоду*, Деч. 63 (Кат. 90), из седме деценије века, компонован је читав низ различитих украсних слова са витицима. Овде имамо пример да се исти орнаментални образац, са гранчицом у петљи унутар истог словног знака, изводи на другачији начин. Слово Ѣ може имати потпуно раздвојене, угласте петље или обле начињене једним потезом (Репр. 485 и 486). На почетку *Зборника поука Светог Теодора Студита*, Пећ 92 (Кат. 112) на почетку је изедено иницијално Ѣ, са богато украшеном великом петљом (Репр. 487).

Одмерена декорацаија у *Патерику скитском са допунама* из средине 14. века, РНБ Гиљф. 90 (Кат. 57), поред заставице на почетку, подразумева и издужене геометријске иницијале. Битно је истаћи да ова књига има сачуване пуне маргине што додатно доприноси ликовној уобличености сваке странице. На почетку је то слово Ꙗ са тачком унутар петље, што се често уочава као детаљ како код наведеног слова, тако и у оквиру горње петље слова Ѣ (Репр. 205). Складно је компонован и л. 55^{v} где се поред наслова налази флорални украс, док текст почиње издуженим, веома танким словом Ѧ (Репр. 488). Овај тип слова наговештава тенденцију извођења грацилних геометријских слова у наредним деценијама

Изузетна су велика црвена почетна слова, која наглашавају текстове у оквиру *Лествице*, Деч. 72 (Кат. 58), које је извео писар Радослав, а као могући наручилац помиње се патријарх Јоаникије. Испод заставе на л. 7 је издужено слово Ⲡ са дебљим стаблима (Репр. 29). Са дна слова Ҁ на л. 28^{v}, смештеног готово на маргину, израста усковитлана гранчица која задире у текст (Репр. 489). Поред тога ово слово добија додатне куглице на крајевима. Доминантне куглице стоје и као база стабла слова Ⲏ на л 146^{v} (Репр. 490). Тачка у оквиру петље и витица на дну слова истичу иницијале Ꙗ и Ѣ на л. 172^{v} и 203^{v}, с тим што је потоње слово додатно декорисано тролатичним флоралним орнаментом у доњој петљи (Репр. 491 и 492). Монументално делује иницијално Ⲙ, висине шест редова текста, на самом врху текстовног блока, са дебљим стаблима и средњом пречком, украшеним већим перлама (Репр. 493).

Из наредне деценије потиче *Зборник*, Деч. 75 (Кат. 72), чији примери геометријских иницијала развијеног типа, заокружују прву и основну фазу развоја овог типа почетних слова. Иницијале овог рукописа карактерише изузетна тананост и грацилност. Уклопљени у блок текста, они филигрански украшавају текстуално тело исписано ситним писмом. Танка стабла слова Ⲏ на л. 57 повезује пречка у виду извијене S линије са тачкама (Репр. 494). Слично је свијена средња линија у оквиру иницјала Ҿ на л. 60^{v} (Репр. 495). Слово Ҁ на л. 68 има танану витицу на дну слова (Репр. 496), док иницијално Ԁ на л. 139 има малени листић у врху слова (Репр. 497). Испод заставе на л. 191, стоји танано Ѣ, које заједно са витицом урања у текст висином девет редова.

Исте структуре као монументалан иницијал Ⲙ поменутог дечанског рукописа, Деч. 72 (Репр. 493), али изведено минуциозно, финим потезима, јесте графема тог слова у дечанском Зборнику, Деч. 75, на л. 131. Танка стабла слова са куглицама и цртицама

[677] Примери се налазе у рукописима: НБС Рс 707, л. 3 (Репр. 69), Пећ 92, л. 96 (Репр. 217).

завршена су троугаоним испустима (Репр. 498). Представљене грацилне иницијале ће у будућим деценијама, калиграфи често изводити. Основа слова остаје непромењена. Оно, у зависности од вештине калиграфа, може да мења висину, позицију у односу на текст, да буде обликовано дебљим или тањим потезом. Оно што се мења и развија у наредном периоду јесу биљни мотиви који се пружају од дна слова, а понекад и са врха.

Током друге половине 14. века чест је пример да се у оквиру једног кодекса изводи више типова иницијалних слова. *Апостол*, Деч. 25 (Кат. 83) на почетку има заставу раскошног стила, а кроз рукопис читав низ однегованих геометријских и преплетно-флоралних графема. Једноставнији издужени црвени иницијали често имају развијену биљну формацију, која се пружа на маргину, као на пример слово ⁘ на л. 118ᵛ (Репр. 499). Биљни изданци се могу јавити на неуобичајеним местима, какав је случај са онима на иницијалу ⁚, на почеку Марковог текста на л. 61ᵛ, *Четворојеванђеља* из Берлина, SBB Ms. slav. Wuk. 3 (Кат. 117; Репр. 500).

Наш најбогатије илустрован сачуван кодекс, *Псалтир* из Минхена, BSB Cod. slav. 4 (Кат. 130), поред минијатура, орнаменталних заглавља и иницијала, на почецима псалама најчешће има изузетне геометријске иницијале. Смештени у блок текста, изведени златом или црвеним мастилом, они некада достижу висину шест редова текста. Калиграф се често опредељује за обле петље са тачком, какав је случај код слова ⁘ на л. 21 или код иницијала ⁘ на л. 61ᵛ (Репр. 501). Тачке се јављају и на необичним местима какве су оне код иницијалног ⁘ на л. 120 (Репр. 502). Читав низ других словних форми, уобличених истим поступком, започиње псалме у оквиру те књиге.[678]

Из друге половине 14. века потиче читав низ декорисаних књига у којима геометријски иницијали започињу поједине саставе.[679] Крајем века долази до појаве развијенијих геометријских иницијала. Основа слова остаје иста, али се појављују додаци у виду разлисталих гранчица изниклих најчешће са дна слова, ређе са врха. Исто тако, чешће се појављују декоративна слова изведена различитим бојама. Издвојићемо неколико примера из рукописног *Служабника*, Деч. 122 (Кат. 135). На л. 32ᵛ је ретко иницијално слово ⁘ изведено, уобичајено, црвеном бојом (Репр. 503). На л. 33ᵛ је плавим мастилом написано ⁘ (Репр. 504), док се на л. 49ᵛ истиче зеленим мастилом исписано почетно слово ⁘ (Репр. 505). Декорацију чине гранчице које се спуштају од основе слова, свијене ка тексту или супротно, на маргину. У *Апостолу*, БМС РР III 43 (Кат. 153), насталом на прелазу из 14. у 15. век коришћено је разнобојно мастило за наслове и иницијале. На л. 199ᵛ, ваљаним плавим мастилом исписан је део насловног текста и графема ⁘ којом почиње састав (Репр. 506).

Упечатљива су два иницијална слова уобличена у кодексу *Беседе Исака Сирина*, МСПЦ 249 (Кат. 134). На л. 48ᵛ се од једноставне основе слова ⁘ са куглицама и цртицама, развијају веће биљне формације, које превазилазе величину слова (Репр. 507). На л. 60ᵛ стабло иницјалног ⁘ је расчлањено проширењима, перлицама и цртицама, горњи крак се

[678] Уп. *Der Serbische Psalter, Faksimile.*

[679] Примери репродукованих страна у четворојеванђељима: Хлуд. 10 (Репр. 20, 71), Хил. 10 (Репр. 32), Пећ 2 (Репр. 147, 235); примери у кодексима разноврсних садржаја на почецима битних текстовних целина испод заставе: Хил. 422 (Репр. 144), Хил. 381 (Репр. 294), НБС Рс 17 (Репр. 145), МСПЦ 98 (Репр. 84), ÖNB Cod. slav. 34 (Репрд. 213).

разлистава, док из корена слова извире велика полупалмета (Репр. 508). Ови примери наговештавају развој иницијала током наредних векова, где ће се биљни мотиви изведени из иницијалних слова на маргинама развијати тако да величином вишеструко превазилазе словну основу.

Писари и калиграфи прве половине 15. века често су преузимали обрасце настале у претходном веку. *Цветни триод* из 1408. године, РНБ F.I.583 (Кат. 169) међу својим корицама чува велики број иницијала овог типа, од којих се истиче ⱋ на л. 111ᵛ, чија петља пробија стабло слова завршавајући се декоративним пупољком (Репр. 509).[680] Из исте збирке је *Изборно јеванђеље и апостол*, РНБ F.п.I.120 (Кат. 172), из 1424. године. Књига је исписана некалиграфским ситним писмом, али обилује малим заставицама и иницијалима различите величине. Поред неких мањих особености, као што је отворена петља у виду S линије иницијалног Ᵽ, на л. 91ᵛ (Репр. 510), необична је појава петљи чија је унутрашњост испуњена мрким мастилом, какво је ⱋ на л. 37 (Репр. 511).[681]

Током прве половине 15. века у једном броју рукописних књига задржава се старија форма иницијалних слова.[682] Истаћи ћемо одмерено иницијално ⱋ на л. 173 у *Зборнику служби и житија*, Деч. 99 (Кат. 192). У доњој петљи је свијена палмета, док кроз мотив ока у горњој петљи иницијал добија оживљени облик (Репр. 512).

У исто време јавља се један број књига у чијим се геометријским иницијалима уочава даљи развој, оличен у умножавању изданака, изведених из основне форме слова. У *Четворојеванђељу*, Пећ 5 (Кат. 189) уводни текстови започињу словима, која поред изданака свијених од стопе слова, имају стабла декорисана маленим гранчицама са перлицама (Репр. 513).[683] *Служабник*, Ник. 16 (Кат. 194), исписан калиграфским полууставним писмом, прожет је најлепшим примерима овог типа иницијала. Слово ⱋ доминира листом 33ᵛ где су од стабла слова, са куглицом на средини, формиране петље које прелазе у танане траке са изданцима. Тако са дна извиру две, а са врха једна флорална формација са бобицама и листићима (Репр. 514). Нешто сведеније је саздано иницијално ⰳ са пречком у виду гранчице, и читавим низом танаких цртица са куглицама спуштеним са стабла слова (Репр. 515). На овај начин саздано је велико иницијално ⱍ на почетку *Лествице*, Цетиње 59 (Кат. 196). Оно стоји уз читав блок текста испод заставице (Репр. 88). Особено је и слово ⱋ на л. 164ᵛ, урођено у блок текста. Обликовано једном задебљаном линијом, оно има сасвим малену горњу петљу у виду сузе, док доњу кружну петљу, испуњава шестолатични цвет. На стаблу је формирана флорална структура у виду црвеног цвета облих латица са грацилним изданцима (Репр. 516).

---

[680] Рукописна књига доступна у дигиталној форми на сајту Руске националне Библиотеке: https://expositions.nlr.ru/ex_manus/Serbian_Manuscripts/show.php?i=D3184320-4A46-42DD-BF7C-E31AAD7BFD9F&l=1&lang=1 (приступљено. 27.02.2025)

[681] Рукописна књига доступна у дигиталној форми на сајту Руске националне Библиотеке: https://expositions.nlr.ru/ex_manus/Serbian_Manuscripts/show.php?i=A6B676A9-4D45-4A44-BCF7-EE2190CEB9B3&l=1&lang=1 (приступљено. 27.02.2025)

[682] Један број иницијала налази се испод застава. Уп. *Четворојеванђеље*, НБКМ 40: л. 10 (Репр. 89), л. 92 (Репр. 312), л. 147 (Репр. 163) и л. 243 (Репр. 168); *Зборник слова и житија*, Ник. 83: л. 1 (Репр. 171); *Октоих првогласник*, Хил. 131 (Репр. 139).

[683] Странице које су већ репродуковане. Уп. л. 124 (Репр. 251), л. 83 (Репр. 256) и л. 19ᵛ (Репр. 255).

Развој геометријског типа иницијала се, дакле, огледао у усложњавању вегетативних структура, које извиру из словне ознаке. Кроз читав процес развоја сама контура слова мало се мењала, огледајући се углавном у преласку из крутих јасних форми у оне уобличене слободнијим потезом повијеним линијама. Ова „деформација“ доводи у питање и само одређење ових иницијала као геометријских. Њу прихватамо условно као структуру основне форме слова или увећеног слова, различиту од сложенијих иницијала, чији су сегменти изведени од преплетних, вегетативних, зооморфних, орнитоморфних или антопоморфних делова.

Најразвијеније форме геометријског иницијала представићемо на примерима из неколико књига. Кроз цео текст *Јерусалимског типика*, РНБ Тихан 476 (Кат. 198), присутини су иницијали са богатим изданцима. Они се у зависности од структуре слова најчешће налазе на доњој страни, као што је случај са словом П (Репр. 517), али могу обухватити цело слово какав је случај код слова Т (Репр. 518). Мастило је у оквиру књиге избледело, тако да је изгубљен колористички интензитет. Примери издужених, танких иницијала са одмереним биљним изданцима обликовани су у *Минеју за децембар*, Деч. 45 (Кат. 199). Сасвим танано Ѣ, са погнутим вратом на чијем је крају малена петља у виду куглице, стоји на л. 115^{v} (Репр. 519). У овом периоду, пред средину 15. века, често се код иницијала са горњом петљом јавља форма са свијеним вратом. Још једно иницијално Ѣ, поред описане горње петље у доњој има свијену издужену зелену палмету на л. 174^{v} (Репр. 520). Овај детаљ – бојење петље, који се кроз време често јавља, овде достиже свој однегован облик. Зелено слово Т, црвених контура, на л. 175^{v} готово прелази из геометријског у флорални иницијал, јер стоји на разлисталом постољу, а са пречке се од троугаоних испуста спуштају полупалмете (Репр. 521). Иницијал Ҁ на л. 232^{v} са низом црвених и зелених биљних изданака делује разбокорено (Репр. 522).

Преглед иницијала овог типа заокружићемо са примерима из две дечанске књиге. *Четворојеванђеље*, Деч. 11 (Кат. 201), поред једноставних издужених геометријских иницијала (Репр. 142), има и неколико танких слова Ꙗ и Ѣ са повијеним стаблима завршених малом петљом и усковитланим гранчицама при дну (Репр. 523 и 524). У *Служабнику*, Деч. 131 (Кат. 204), слично изведени иницијали имају дебље контуре. Поред тога интензивно црвено мастило којим су рађена слова уз богате вегетативне изданке, условљавају да описане декоративне графеме доминирају на страницама овог кодекса малих димензија (Репр. 525 и 526).

Појава иницијала у виду увећаног и наглашеног почетног слова јавља се у свим временима у већини књига. Није био потребан посебан утицај да би се овакав тип слова развио. У бугарским рукописима су се словни декоративни облици паралелно развијали.[684] Иако су на српске калиграфе утицали примери из грчких књига са којима су били у додиру, мора се имати у виду да су у словенским рукописима често била истакнута другачија слова, што је случај нарочито код изборних јеванђеља и четворојеванђеља. Велики број сачуваних грчких рукописа чува најразличитије форме иницијалних слова. Уочљиво је да су слова Ҁ или Ҁ често имали кружну форму каква се код нас ретко среће. Исто тако код иницијалног Ҁ

[684] Џурова, *Украсените ръкописи от XIVв., излезли от Търново*, Обр. 1, 3–6.

има доста примера где се средња црта изводи у виду руке која благосиља, што код нас није био случај. Постоје поклапања код неких слова, али то је произашло из потребе да се нагласи одређено слово на почетку само величином. Не стиче се утисак да је у оквиру ове групе било непосредних утицаја, већ се овај тип једноставних иницијала, пре свега због различитих доминантиних слова развијао спонтано. Поменуто је већ да су у грчким кодексима слова Ѳ и Т имала највише варијација, те се на овим словним основама развио навећи број декоративних образаца.[685] Утицај у оквиру геометријских иницијала се огледа можда у оним млађим, где се додају украсне вегетативне структуре какве срећемо у грчким кодексима.[686] Паралеле у оквиру бугарских књига су многобројне. Геометријски иницијали на ширем јужнословенском простору су, као и преплетни, имали сличан развојни пут током векова.

4.2 Преплетно-биљни иницијали

Преплетно-флорална почетна слова се, у основи разликују од геометријских иницијала према начину на који је извођена сама контура слова. Код геометријских графема доминира једноставна контура већих димензија и различите боје, са по неким додатим украсом у виду куглице, троугла или биљног изданка. Код преплетно-биљних иницијала, сама контура слова је уобличена преплетом врежа завршених флоралним елементима или су пак сегменти иницијала изведени најразноврснијим вегетативним мотивима. Тим начином је вешт и маштовит илуминатор, могао да на најразличитије начине реши исто слово. Најбољи показатељи за то налазе се у оквиру два изузетна хиландарска изборна јеванђеља. Први рукопис, Хил. 8, из треће четвртине 13. века, стоји ван временских оквира овог рада.[687] Он је значајан због тератолошких иницијала, нарочито орнитоморфних, али и великог броја преплетних и флоралних иницијала. Други је *Изборно јеванђеље Николе Стањевића*, Хил. 14, један од наших најраскошнијих кодекса из времена Српског царстава, о коме ће бити речи. Истичемо их као примере инвентивности наших примењених уметника, који су, у складу са својим временом, извели читав низ разноврсних иницијалних слова са једнаком словном основом, углавном графема Ѣ и Ꙗ. Велики број трансформација резултирао је тиме да се у мноштву истих иницијалних слова не налазе два једнака решења.

Овом приликом ћемо направити преглед развоја преплетно-флоралних иницијала само на основу примера рукописних књига одабраних за каталог. Графеме са елементима преплета трака или врежа, се у већини случајева завршавају биљним изданцима. Неки иницијали ове групе имају само биљне форме без плетених сегмената. Будући да се ове две подваријанте јављају најчешће једновремено у одређеној књизи, те да су се као такве појављивале и у нашим најраскошнијим кодексима, оне представљају органску целину без

[685] Овом приликом навешћемо паралеле из рукописних књига из манастира Светог Јована Продрома и Косинице који се данас налазе у Центру Иван Дујчев у Софији: *Јеванђелистар* са краја 9. века Cod. D. gr. 272 (Olim. Kos. 115) има велики број двоконтурних иницијала, док се црвени иницијали јављају код рукопису истог садржаја са почетка 10. века, Cod. D. gr. 106. Уп. *Džurova, Répertoire des manuscrits grecs enluminés* I, 29–34, fig. 22–27, ill. 1–8; 46 ill. 12–13.

[686] Рукопис из 12–13. века, Cod. D. gr. 220 има једноставне иницијале са украсним гранчицама, док је из 14. века је други део рукописа, Cod. D. gr. 60 са развијенијим иницијалима овог типа. Уп. *Džurova, Répertoire des manuscrits grecs enluminés* II, 126, 129; 168–169, 179.

[687] Богдановић, *Каталог*, 56; Збирка микрофилмова Одељења за археографију НБС, А 945–А 949, А 1291–1300.

јасне границе. Употреба плетених врежа, трака или биљних мотива била је условљена самом структуром слова. Тако су затворени сегменти као што су петље могле бити изведене како решеткастим преплетом трака тако и свијеном полупалметом. Словне форме равних линија могле су се изводити траком, преплетом врежа или низањем вегетативних сегмената. У оквиру овог одељка намера је да се прикажу општи токови у развоју преплетно-биљних словних формација.

Са краја 13. века преплетни иницијали су често били саздани тако да стабло слова чини тордирана трака, док су се пречке завршавале лиснатим изданцима. Код слова у чијој структури постоје затворене форме, као што су петље или горњи део слова Ⰴ, простор је искоришћен за преплетне структуре трака или врежа. Примери се налазе у *Јеванђељу учитељном Константина Преславског*, РНБ Гиљф. 32 (Кат. 2): Ⱅ и Ⱂ на л. 9^{v} и 137 имају тордирана стабла (Репр. 527 и 528), док су иницијали Ⱏ, Ⰴ и Ⱋ на л. 56, 83^{v} и 86^{v} представници слова са петљама сазданим од преплета вежа или трака (Репр. 529, 530 и 531). У јерусалимском *Изборном јеванђељу*, ПБЈ 19 (Кат. 3), широко датираном у другу половину 13. века, поред низа тератолошких почетних слова изведен је и један број преплетно-флоралних иницијала.[688] У истом временском оквиру је исписан *Служабник (Михаила Милгоста граматика)*, РНБ Q.п.I.68 (Кат. 5), са ризницом различитих типова иницијалних слова. Форме писма и иницијала су архаичније у односу на поменуто *Јеванђеље учитељно Константина Преславског*, тако да је могуће да је настало пре њега, будући да датирање пергаментних кодекса палеографским методом није увек прецизно. *Јеванђеље учитељно* је писано за тадашњег архиепископа Јакова, а писар Драгоман је, извесно, био међу најбољим писарима тога времена. Књига је настала вероватно за Студеницу, јер се у запису помиње да је писана за храм Богородице и Светог Симеона. За *Служабник* изузев имена писара – Михаила Милгоста, немамо других података, па је на основу палеографског метода широко датиран. Иако због архаичног писма и тератолошких иницијала делује старије (што је могло да буде условљено местом настанка удаљеном од централних писарских радионица), неки од преплетних иницијала наговештавају нове тенденције у орнаментисању почетних слова. Иницијали Михаила Граматика у извесном смислу у једном рукопису репрезентују преплитање орнаменталних стилова, где тератолошки мотиви полако почињу да уступају место преплетно-вегетативним формацијама. Поред тератолошких, геометријских и прплетних слова, унутар овог кодекса се јавља и неколико прелазних типова иницијала. Тако је код иницијала Ⱏ на л. 14^{v} горња пречка изведена двоконтурно са спуштеним троуглићима на крајевима, што је карактеристика геометријских слова, док је око петље свијена трака у виду чвора, што наговештава појаву преплетних форми на овом месту (Репр. 532). Слово Ⰳ на л. 48^{v} је у горњем делу сасвим геометријског типа, док је готово половина стабла у виду решеткасте петље (Репр. 533).[689] Исти је случај са почетним Ⱋ на л. 53^{v}, где наспрам горње коцкасте петље, стоји доња од преплета трака са биљним изданцима (Репр. 534). Двоконтурно Ⱌ на л. 24^{v} је на сва три превоја везано у чворове (Репр. 535). Поред ових

[688] Ердељан, *О српском јеванђелистару*, 44–45, сл. 3, т. I.

[689] *Требник*, Зограф 50 (I.д.11) датиран на прелаз из 13. у 14. век, обилује великим иницијалима са петљама решеткастих преплета (нпр. л. 82, 89^{v}, 91, 94). Поред решеткастих рукопис има и један број необичних, масивних биљних иницијала. Уп. *Каталог. Зографския манастир*, 50–51. Прегледана је и дигитална копија књиге у: „Зографската електронна научноизследователска библиотека към Софийския университет“.

прелазних облика један део иницијала је саздан од преплета трака и врежа, какво је Ѣ на л. 9 (Репр. 536) или Ѣ на л. 10. Једно иницијално Ѣ на л. 42 поред преплета, у оквиру доње петље има звонасто флорално проширење (Репр. 537).[690]

Поред наведених развијенијих форми, један број почетних слова задржава старије облике, какав је случај са П на л. 2 чија су тордирана стабла смештена у црвене траке (Репр. 538). Из прве половине 14. века је *Посни триод анагноста Георгија*, HAZU III b 18 (Кат. 35), чији двостубачни текст је проткан разноврсним типовима иницијала. У њему се налази пример сличан претходном, где слово Т на л. 146 има „заробљено“ тордирано стабло (Репр. 539). Дебље стабло истог иницијала на л. 22 твори решеткасти преплет три пара трака, са чијег врха бочно извиру два флорална мотива у функцији пречке (Репр. 540). Анагност Георгије се у решавању појединих иницијала поводио старијим примерима, а могуће имао и старији предложак, јер се већ крајем 13. века тордирани преплет у оквиру почетних слова ослобађа оквира и остаје слободан. *Четворојеванђеље*, РНБ Тит. 3364 (Кат. 4), из друге половине 13. века, на почецима сачуваних текстова по Луки и Јовану има иницијале П и И са неуоквиреним тордираним стаблима (Репр. 91 и 202). На исти начин обликована су стабла иницијала у *Паримејнику*, Црк. 4 (Кат. 22), док се са пречки спуштају флорални мотиви (Репр. 541 и 542). Складно су изведени и уклопљени у двостубачни текст иницијали овог типа у *Паренесису Јефрема Сирина*, Архив САНУ 60 (Кат. 36). Стабло иницијалног Г, на л. 132^{v} је тордирана трака, са троугаоним проширењем на дну у коме је смештена малена палмета (Репр. 543), док је на наспрамној страници П изведено истим поступком. Поред разноврсних иницијала у овом кодексу, истаћи ћемо још Ѣ на л. 10, чије су преплетне петље додатно истакнуте црвеним позадином (Репр. 544). Осим тордираних трака, стабло слова некад је било саздано од плетенице. Упечатљиви примери су вишебојно слово П у *Четворојеванђељу*, НБКМ 470 (Кат. 40), на почетку Лукиног текста (Репр. 545) и иницијал И у *Четворојеванђељу*, Пљевља 81 (Кат. 34; Репр. 65), чије стабло чини компликован преплет налик на плетеницу.

У компоновању слова преплетно-биљне структуре значајно место заузимју примери из *Шишатовачког апостола*, БСП 322 (Кат. 23), дело јеромонаха Дамјана исписано за архиепископа Никодима 1324. године, у Пећком скрипторијуму.[691] У апостолу поред заставице на почетку, писар је извео око 300 разноврсних иницијалних слова. Поред геометријских слова, велики је број преплетно-флоралних иницијала (Репр. 546).[692]

---

[690] У рукопису има још примера за наведене типове иницијалних слова: https://expositions.nlr.ru/ex_manus/Serbian_Manuscripts/show.php?i=379C88B4-8934-4381-8206-5B1D52E8A520&l=1&lang=2 (приступљено 03. 06. 2025.)

[691] Пећки скрипторијум, као и хиландарски обухватао је поред самог манастира и испоснице и келије ван манастирских зидина. Могуће је да је и Дамјан у једној од тих испосница исписао овај апостол. Запис у *Шишатовачком апостолу* сведочи и о богатој писарској делатности која се одвијала за време архиепископа Никодима на подручију Пећи. У запису писара јеромонах Дамјан наводи да је исписао и Параклитик и Окотих (?) у Пећи у граду званом Ждрело. Уп. Стојановић, *Записи и натписи* I, 24, бр. 54; Харисијадис, *Заставица и иницијали Шишатовачког апостола*, 373–374.

[692] Више о иницијалима *Шишатовачког апостола*: Харисијадис, *Заставица и иницијали Шишатовачког апостола*, 375–379, сл. 2–13; *Српско уметничко наслеђе на Косову и Метохији*, 122–123 (Милорадовић,

Посебно су декоративно решени иницијали на почецима јеванђеоских текстова. Дечански рукопис, Деч. 3 (Кат. 44), из четврте деценије 14. века, издвојен је као пример за прелазни тип два почетна слова. Матејев текст почиње словом К, које је саздано од стабла са преплетом између тордираног и плетеничног, са испустима у виду петљи и флоралним проширењима на крајевима. Краке слова чини потпуно одвојена извијена линија завршена горе спуштеним полуцветом, а доле троугаоном плетеничном стопом (Репр. 24). Марков текст истакнут је само црвеним иницијалом ⷘ изведеним у контури, које је на месту преламања везано у чвор. Горњи део је геометријског типа, док се доњи део завршава полупалметом (Репр. 547).

Када је колорит иницијала у питању, углавном су извођени цртежом мрким, црним или црвеним мастилом. У првој половини 14. века, у хиландарском скрипторијуму чешће се јављају колорисана почетна слова, које ће се у различитим стилизацијама развијати у потоњим временима. Слова у оквиру ове групе су некада могла да буду више у преплету, док је некад читаво слово било саздано од биљних сегмената. *Паренесис Јефрема Сирина*, Хил. 384 (Кат. 14), на почетку има велики вишебојни иницијалом Б, обликован од преплета трака. Чине га тордирано стабло и петља од решеткастог преплета, док се флорални елеменат спушта једино са пречке (Репр. 56). Поред оваг преплетног иницијала, у наведеном кодексу је исти иницијал уобличен другачије, са стаблом од пршљенастих сегмената и петљом у виду свијене полупалмете (Репр. 548). У овом често коришћеном орнаменталном детаљу петље, може се сликовито сагледати разлика међу геометријским и преплетно-биљним иницијалима. Наиме, док је код првих свијен вегетативни мотив изведен унутар петље, дотле се код иницијала разматране групе полупалмета ослобађа оквира и њена свијена форма образује петљу слова.

Један од најзначајнијих писара и илуминатора хиландарског писарског центра из прве половине 14. века – Роман, се поред изузетне писарске делатности, истакао и својим ликовним уобличавањем сваке странице рукописа. У *Изборном јеванђељу монаха Романа*, Хил. 9 (Кат. 29), он је поред заставица, извео велики број разноврсних колорисаних иницијалних слова која припадају овој групи. Слово И на л. 4, уз стабла има различито свијене волуте, са по неким биљним сегментом (Репр. 99). Више иницијала Ѣ најчешће творе преплети са лисним изданцима (Репр. 101 и 102). Иницијал Р на средини стабла често има омчу, базу чине разлистале стопе, док петља може бити и решеткасти преплет и свијена биљна форма (Репр. 100 и 549). Исти иницијал на л. 255 заузима висину од 12 редова, дакле већину текстуалног блока, чиме ствара утисак бочне виње̂те (Репр. 550).

Развијени иницијали, у већини случајева, започињу текстове у оквиру четворојеванђеља. У овом периоду карактеристична слова која стоје на почецима јеванђеља добијају облике који ће, са мањим или већим модификацијама, бити извођени кроз 14. и 15. век, али и касније. *Четворојеванђеље краља Стефана Душана*, Хил. 15 (Кат. 41), из 1345. године, има сведеније иницијале. Стабла слова могу имати прилепљене чланковите волуте, као код слова К и И (Репр. 108 и 275) или бити изведена тордираним тракама као у случају слова П (Репр. 110). Иницијал ⷘ је на два превоја везан у мале чворове,

Шишатовачки апостол); Каталошки део рада (Кат. 23); Збирка микрофилмова Одељења за археографију НБС, А 177.

са пречком завршеном палметом, и флоралним наставком (Репр. 109). Већ је рачено да се према боји мастила чини да су наведна почетна слова и наслове радили сами писари, док су заставе биле поверене посебном илуминатору.[693] Нешто је касније монах Григорије исписао *Четворојеванђеље*, Хил. 11 (Кат. 65), чији су иницијали на почецима четири јеванђеља обликовани врежама са танким преплетним формама на местима преламања и крајевима слова (Репр. 114–117).

У *Четворојеванђељу*, Хил. 20 (Кат. 54), из средине 14. века јављају се иницијали чије преплетно-флоралне форме најављују будуће структуре слова, којим почињу јеванђеља. Слово К на почетку Матејевог састава саздано је од вреже са волутама и омчама, док су крајеви стабла и доњег крака завршени чворнатом, преплетном формацијом чији су сегменти испуњени жутом бојом. Са врха горњег крака спушта се развијен пупољак, најављујући појаву извесних елемената раскошног стила. Краци слова су везани за стабло у виду срцоликог чвора, што је детаљ сплета често извођен у наредном периоду (Репр. 106).[694] Марково јеванђеље почиње словом Ⳁ, које такође у овом периоду добија своју препознатљиву форму. Карактеришу га чворови у виду „переце“ на превојима и свијен расцветали завршетак (Репр. 66). Као код претходног слова овде са пречке виси декоративни пупољак. Слово П, којим почиње Лукин текст има пршљенаста стабла од мањих удвојених трака завршених волутама, чији се сегменти каче омчама један за други. Изданак у виду палмете спушта се са пречке (Репр. 107). Слово Ѣ је решено компликованим преплетом две велике петље, повезане стаблом. Позадина унутар петљи је попуњена плавом бојом са белим акцентима (Репр. 338). У великој мери одабир орнамената за преплетно-флоралне иницијале условљен је могућностима које пружа словни облик. Описана решења ће бити често примењивана на почецима јеванђеоских текстова током наредног века, у оквиру различитих стилских израза. Колористичка решења су такође бивала условљена стуктуром слова, где су затворена поља пружала могућност бојења. Вреже и траке су углавном цртане, ретко колорисане, док је некада кроз њих само провучена црта друге нијансе.

Да би од великог броја иницијалних слова утканих у књиге настале у најпродуктивнијем периоду наше писмености, у време Царства, извукли репрезентативни узорак, издвојили смо по неколико рукописа из два највећа скрипторијума тог доба. У дечанском скрипторијуму настају однегована орнаментална решења за појединачна слова, која су често остајала у цртежу. Са друге стране бојени, па потом и сликани иницијали раскошног типа развили су се у овом периоду у хиландарском скрипторијуму. Богато декорисан *Зборник*, Деч.75 (Кат. 72), исписан је од стране више писара, има више врста иницијала. Тај кодекс нам пружа увид у чињеницу да је избор почетног слова умногоме зависио од самог калиграфа, како од његовог афинитета, тако и од умешности у извођењу орнаментике. За разлику од већег дела књиге где су извођени геометријски иницијали, пред крај *Зборника* се учестало јављају преплетни и биљни иницијали изведени цртежом, сасвим танким црвеним пером. Од мноштва иницијала навешћемо два карактеристична примера уобличена вештим цртежом. Слова са петљама често имају решеткасте орнаменате са

[693] Илуминатор је изгледа, једино на почетку Јовановог јеванђеља, урадио и иницијално слово.

[694] Графема слова К изведена на описан начин са гранама везаним срцоликом петљом за стабло и пупољком који виси са горњег крака ће се у различитим модификацијама јављати кроз предстојеће деценије на читавом јужнословенском простору. Уп. Коцева, *Елементи на украсата*, 32.

флоралним изданцима (Репр. 551), док иницијал ⱂ формирају стабла од пршљенасто надовезаних трака, са палметицом као пречком и бочним полулисним изданцима (Репр. 552). У сличном маниру, изведено је слово ⱞ у *Апостолу*, Деч. 25 (Кат. 83) на л. 315ᵛ. Изузетан илуминатор реализује цртеж разлисталих стабала, за која је омчама окачена декоративна грана спуштена међу њима. Сама стабла су на врху везана у чвор, од кога се бочно продужавају у раскошне пупољке. Ова страница допуњена је и великим маргиналним орнаментом са лепезастим листовима поред насловне траке, што ствара ликовно уобличену форму која већ има све сегменте раскошне неколорисане илуминације (Репр. 553). Исти је случај са још једним изузетним *Апостолом*, Деч. 27 (Кат. 86), који међу својим корицама чува неке од најлепших примера иницијала разматране групе. Стабла слова формирају пршљенасте форме са разлисталим крајевима, док пречке могу бити у виду вреже са спуштеним цветом, као код слова ⱞ на л. 208 или у виду разлистале биљне формације као код слова ⱂ на л. 87ᵛ (Репр. 554).[695] На почецима посланица се као иницијал јавља и слово ⱌ, декорисано превојима свијеним у чвор, решеткастим орнаментом на средини слова и проширеним крајевима са лисним изданцима (Репр. 555).[696] Унутар књиге велики број страница, на почецима апостолских посланица, је орнаментисан заставицом и иницијалом. Навешћемо пример на л. 159, где једно од многих иницијалних слова ⱂ, уклопљно у блок текста, чини орнаментални склоп са заставицом. На срединама стабала су сачињени чворови и омче, од којих се развијају разлистале стопе, док се са пречке спушта малена палмета. Ово слово у цртежу слично је структуирано, као једини колорисан иницијал у кодексу испод заставице на л. 1 (Репр. 300). Зашто је илуминација обојена само на почетку књиге, док су кроз рукопис заставице и иницијали остали у цртежу, не може се рећи. Можда је постојала намера да се ови орнаменти накнадно обоје, али оно што се, на основу начина цртања, чини јесте да је управо оваква илуминација и планирана. Она одише префињеним потезом и одмереношћу, која долази до изражаја на страницама књига са делимично сачуваним маргинама. Поменути дечански рукописи датирани су у шесту и седму деценију 14. века.

За то време у хиландарском и серском скрипторијуму се већ увелико уобличавају најраскошније рукописне књиге писане српскословенским. О заставама ових кодекса је било речи, док иницијали употпуњују ликовни изглед странице на почецима текстовних целина, од којих највећи број најављује јеванђеоске текстове. У *Четворојеванђељу серског митрополита Јакова* (Кат. 93), велики иницијали обликовани су одмереним, складним низањем биљних сегмената (Репр. 349–352). Сличним поступком, златним контурама, унутар којих су плаве траке, обликовани су и иницијали у *Четворојаванђељу*, РНБ F. п. I. 114 (Кат. 99; Репр. 388–389). У *Четворојеванђељу патријарха Саве*, Хил. 13 (Кат. 94) слова на почецима јеванђеља су добила свој најразвијенији облик. Стабла слова ⱑ, ⱂ и ⱓ саздана су од сегмената удвојених, издужених С линија, које се могу качити омчама један за други, док су око њих лепезасти биљни мотиви. Краци слова ⱑ и иницијално ⳋ творе распупеле вреже, везане у чвор на местима превоја, које на крајевима прерастају у пупољке или листове (Репр. 353–354). Петље иницијала ⱓ пред Јовановим текстом, у основи имају прстен проткан

[695] Исто слово са модификацијама у виду тањег стабла, које може или не мора имати чвор, преплетно стабло и различите флоралне орнаменте налази се на л. 134ᵛ, 150ᵛ, 167ᵛ, 174, 180, 186, 190, 197ᵛ, 202ᵛ и 206.
[696] Исто слово са орнаменталним модификацијама налази се на л. 134, 150, 158ᵛ, 173, 185, 188ᵛ, 202 и 205ᵛ.

преломљеним непрекинутим врежама у ритмичном сплету (Репр. 356). Корак даље у развоју раскошних иницијала отишао је илуминатор *Изборног јеванђеља Николе Стањевића*, Хил 14 (Кат. 95). Маштовитост којом је компонован велики број иницијала, чији већи део чине графеме Ѣ и Ꙗ, довела је до тога да не постоје два идентично обликована почетна слова. Стабла слова су или у виду вреже или у виду пршљенастих сегмената од две лењима окренуте С линије, често са ваздушастим лепезастим цветовима међу њима. Код првих се стабло на месту петљи или крајева слова развија у разноврсне сплетове распупелих и разлисталих врежа. (Репр. 360, 363, 367, 556). Један број је изведен свијеним гранама уобличеним у петље унутар којих могу бити звонолики листови, пупољци или бујни цветови (Репр. 557–560). Поједини истакнути иницијали формирани су спојем разноврсних орнамената (Репр. 561–563). Стабло иницијала Ꙗ на л. 16 прихватају две људске шаке (Репр. 564).[697] То су, уз појаву руке на крају књиге која држи грану са цветом при дну таблице на л. 321, једини антропоморфни детаљи у оквиру илуминације Стањевићевог јеванђеља. У ризници иницијалних слова овог кодекса, један број има орнитоморфне мотиве, о чему ће бити речи у посебном поглављу. Раскошна слова уз заставе овог кодекса чине пуну декоративну форму. Поред великих застава, странице са мањом заставом и иницијалом, чине посебно одмерену ликовну формацију (Репр. 400). Иницијали златних контура и позадине сликани су пастозном гамом плаве, зелене и црвене боје, док је додатна волуминозност постизана белом бојом, за сенчење и акценте.

Ризница раскошних иницијала сачувана је у још два српска кодекса. Природа текста у *Литургијском свитку*, Хил. 3/II (Кат. 82) и *Служабнику*, РНБ Погод. 37 (Кат. 100), условила је појаву више различитих иницијалних слова. У оба споменика текстови литургијске службе прожети су разноврсним иницијалним словима, чија је функција да нагласе текстуалне сегменте. Слова у свитку су саткана на различит начин – тордираним тракама, врежама, удвојеним гранама, често са омчама и преплетима на стаблима, чије су стопе некада разлистале (Репр. 565–566). Петље, као и у претходном рукопису, могу бити саздане од преплета вреже или од свијених биљних форми (Репр. 567–569). Црвени изданци прожимају свако слово, пупољци најчешће висе са словних пречки, а са крајева слова извиру мањи полулистови и цветови (Репр. 570–572). У *Служабнику* који је написао и украсио грешни Сим(е)он, у свим декоративним елементима, и заставама и иницијалима, доминира азурно плава боја и злато. Код иницијала су присутни ваздушасти светлоцрвени и розе цветни сегменти. Чланковита основа слова у зависности од његове форме може и не мора имати вегетативне изданке (Репр. 573–575). Слова могу имати пречку која придржава раскошан пупољак (Репр. 392), док слово Ѳ на л. 73 чини кружница испуњена цветом са угластим двобојним латицама (Репр. 576). Један број слова има преплетну форму већ установљену у ранијем периоду, али су изведена квалитетнијим материјалима и вештијим потезом (Репр. 390, 393). Треба, међутим, истаћи појаву кружне форме слова Ҿ и Ҁ, ретко сретану у нашим, и уопште јужнословенским кодексима, а што је био директан утицај грчких књига (Репр. 577). У грчким књигама, код слова Ҿ средња пречка је често насликана у виду руке која благосиља. Овај антропоморфни детаљ у Сим(е)оновом служабнику на л. 72^{v} твори читаво слово Ѣ (Репр. 578). Истом писару Сим(е)ону приписан је и *Псалтир са*

[697] Шаке се као функционални или декоративни елеменат у структури иницијала јављају од најранијих времена. Више примера има у глагољском Синајском молитвенику из 11. века. Уп. Harisiadis, *L'enluminure des manuscrits glagolitiques*, 203–204, Fig. 18–23.

последовањем, РГБ Севаст. 5 (М. 1434; Кат. 101),[698] који такође обилује сличним иницијалима представљеним на почецима сваког псалма (Репр. 358).

Већ је указано на то да се провенијенција раскошно украшених кодекса писаних српскословенским везана у највећем броју случајева за Свету Гору. *Изборно јеванђеље Николе Стањевића* је преме запису у књизи, велики војвода приложио Хиландару. Грешни Сим(е)он пише свој *Служабник* у испосници Светог Саве у Кареји о чему оставља запис. *Четворојеванђеље патријарха Саве*, је сам првојерарх приложио Хиландару. Групи најраскошнијих кодекса припада и *Праксапостол*, Хил. 46 (Кат. 96), који је монах Атанасије даривао Богородици хиландарској. И у овом рукопису срећу се раскошна иницијална слова изведена плавим потезима на златној позадини (Репр. 396). Овај кодекс, заједно са *Четвороројеванђељем патријарха Саве* и *Четворојеванђељем*, Хил. 17 (Кат. 97), је исписао врстан анонимни писар из редова најбољих хиландарских мајстора треће четвртине 14. века.[699] У потоњем јеванђељу, нису сачуване заставе на почецима јеванђеља, али оне мање пред садржајима и неколики иницијали сврставају овај кодекс у разматрани низ (Репр. 579).

За један мањи број рукописа се не зна порекло, али је велика вероватноћа да су настали на јужним просторима Царства. Све што се зна о историјату раскошно украшеног *Четворојеванђеља*, РНБ F.п.I 114 (Кат. 99), јесте да га је архимандрид Антонин Капустин у Русију донео из дебарског краја у западној Македонији.[700] Писар овог кодекса се, међутим, повезује са писарима најраскошнијих хиландарских примерака.[701] О *Апостолу* из Берлина, SBB Ms. slav. Wuk 47 (Кат. 98), било је већ речи у оквиру расправе о заставицама. Најчешће се испод њих, на почецима текстова налазио раскошан иницијал, чије се модулације и орнаментални склопови крећу у оквиру описаних, с тим да је као и код заставица примењен један неформалнији приступ извођењу орнамената, што чини да изгледају скромније (Репр. 369, 375, 382, 385, 386). У оквиру *Четворојеванђеља*, Хил. 21 (Кат. 102), се у већини илуминираних страна може видети прелазна фаза, где се на појединим местима злато замењује жутом бојом, а флорални облици губе волуминозност. Међутим неке странице тог кодекса илуминиране су на начин особен за најбоље примере раскошног стила. Почетак Марковог јеванђеља, као и неколико мањих заставица задржали су злато на позадини и прецизније сликане форме. Иницијално З златних контура и интензивних боја, којим почиње Марков текст, са лигатурним, златом исписаним насловом, употпуњава раскошни изглед странице (Репр. 384).

Пад српског царства се поред осталог одразио и на уметничке токове. Иако се сматра да је у то време дошло до извесног опадања, пре би се рекло да је одсај царске епохе, са специфичном духовном климом под утицајем исихазма довело до стварања извесних уметничких образаца који се, када је књижна илуминација у питању, одликују једном аутохтоном, однегованом формом.

Овај дух најбоље осликава укупан ликовни изглед три четворојеванђеља настала у осмој деценији 14. века. Бечко *Четворојеванђеље*, ÖNB Cod. slav. 52 (Кат. 118) је исписано 1372. године, а зна се и да је један од писара Јаков.[702] Будући да се ради о познатом хиландарском писару, настанак овог значајног кодекса се може везати за хиландарски

[698] Харисијадис, *Раскошни византијски стил*, 217–218.
[699] Мано-Зиси, *Хиландарски писари*, 392.
[700] *Сводный каталог XIV век*, 427; Левшина, *Рукописи сербского правописания*, 94.
[701] Харисијадис, *Раскошни византијски стил*, 221; *Сводный каталог XIV век*, 427.
[702] Рукопис су написала два писара, од којих већи део исписује анонимни писар, док су монаху Јакову атрибуирани првих пет листова и део од л. 199 па до краја, који укључује и запис (чији крај није сачуван). Уп. Мано-Зиси, *Писар монах Јаков*, 235–236.

скрипторијум. У групу са њом и временски и стилски спадају и *Четворојеванђеље*, Архив САНУ 277 (Кат. 120) и *Четворојеванђеље* из Москве, ГИМ Хлуд. 12 (Кат. 119). О изузетним заставицама ових рукописа било је речи, док су преплетно-флорални иницијали изведени испод њих, на почецима текстова, употпуњавали ликовну структуру стране. Обликовани су солидним цртежом са колоритом усклађеним са заставицама, у коме доминира зелена, плава и окер боја са по неким златним акцентом. Стабла слова су тордиране или плетеничне траке (Репр. 78–80, 82–83). Извијене форме слова ⰶ, уобичајено имају чворове на местима свијања (Репр. 81), а неки имају и додатне омче на стаблима (Репр. 76). У бечком јеванђељу иницијално ⰐⰈ има чланковите плаве сегменте са спољне стране слова и тролатични мотив окачен за пречку. Сва слова се завршавају вегетативним сегментима, истог растиња као на угловима заставица, од којих су они у хлудовљевом и академијином рукопису особене форме и међусобно слични. Одликују их изданци у виду већих биљних чаша од угластих листова. У делу где је било речи о заставама ових кодекса, поменута је могућност да су оба јеванђеља дело истог анонимног писара и илуминатора, за шта је потребна додатна анализа. За њих не постоје никакви подаци о месту настанка, изузев да је рукопис из збирке Хлудова нађен у Скопској епархији одакле је однет у Русију.[703] Три разматрана четворојеванђеља обједињује приближно време настанка и сродна илуминација. Податак о писару Јакову, као и употреба злата на заставама и иницијалима може указати на хиландарски скрипторијум као исходиште ових изузетних споменика. Хиландарски монах Јаков је изводио иницијале преплетне форме по узору на раскошне, али уобличене нешто скромнијим средствима. Колорисане вреже у преплету или танка трака проткана кроз слово, употпуњене су бојеним акцентима у виду тачке, што је пример на станицама *Псалтира*, Хил. 80 (Кат. 104; Репр. 371, 403). Најразвијенији Јаковљев иницијал је онај на почетку Матејевог текста помињаног бечког *Четворојеванђеља*, где се у оквиру великог иницијалног ⰊⰀ препознаје раскошна форма пуног колорита са плавим врежама и црвеним изданцима и позадином, док се код флоралних изданака уочава моделовање белим акцентима.

Велики број врсних калиграфа и илуминатора наставио је динамичан рад у хиландарском скрипторијуму и после опадања државне моћи, нарочито током седме и осме деценије. Њих одликује одмерена ликовна опремљеност књига складан однос између текста и орнамената. Поред поменутог монаха Јакова, још неки од писара изводили су заставе и иницијале, налик на раскошне, за шта је најбољи пример страница на којој почиње *Псалтир монаха Јова*, Хил. 84 (Репр. 404). Текст почиње словом ⰆⰀ формираним од зелене и плаве траке, преточеним у лиснати изданак окачен на пречку, док се петља свија у правилан круг унутар кога је четворолатични цвет на жутом фону. Монах Јов показује знатну умешност приликом уобличавања странице са заставом и почетним словом. Промењене историјске околности после пада Царства, условиле су смањивање издатака у многим сферама, због чега је при изради књига украшавање било све мање наглашено. Важно је било исписивање текста, док су орнаменталне форме наставиле да следе обрасце из претходних деценија, које су изводили најчешће сами писари, више или мање успешно. У том периоду долази и до појединих особених решења, каква је илуминација у дечанском *Четворојеванђељу*, Деч. 9 (Кат. 116), где аутор као и код застава, слика раскошне иницијале загаситим колоритом (Репр. 345, 405). Са друге стране писар и илуминатор Ромил у свом *Четворојеванђељу*, Пећ.

[703] Проловић, *Српски рукописи XIII и XIV века у Бечу*, 191; *Сводный каталог XIV век*, 421.

4 (Кат. 137), изводи неуједначене иницијале пастелних тонова, који се угледају на раскошне (Репр. 85, 151, 339).

Када су књиге рађене за чланове владарске породице, њиховом изгледу је посвећивана нарочита пажња. Тако је *Хроника Георгија Амартола*, Пант. 17 (Кат. 124), из 1387. године, исписана за Вука, сина кнеза Лазара, пример изузетно илуминираног кодекса. Значајно је и то што није у питању библијска или богослужбена књига. Историјски преглед са појединим теолошким темама очигледно је интересовао наручиоца и он се постарао да се овој књизи посвети изузетна пажња. Поред заставица и иницијали у њој су сачињени са посебном пажњом. На почетку је слово К, делимично видљиво, компоновано тамнозеленом врежом са лиснатим изданицима (Репр. 312), док П на л. 127 твори истобојна мрежа са развијеним стопама протканим црвеним тракама, изданцима и волутама са спољне стране стабла и бујним пупољком спуштеним са пречке (Репр. 304).

Богато илустрован и илуминиран *Псалтир* из Минхена, BSB Cod. slav. 4 (Кат. 130), поред мноштва минијатура, више заставица и великог броја геометријских иницијала, има по неко преплетно почетно слово са стаблима изведеним тордираним тркама (л. 96^{v}) или петљама у виду чворова (л. 157). Најдоминантнији иницијал у целом рукопису је преплетно-флорално слово Ѣ на л. 100, које стоји на почетку једанаесте катизме, наглашавајући половину текста Псалтира. Саткан од златних и ређе плавих трака овај импозантан иницијал, заузима више од половине текстуалног блока. Горња рудиментирана петља има решеткасту форму, док се доња, масивна, троугаона петља спушта готово са врха стабла и прожета је мноштвом грана са изданцима у виду волута и палмета, свијених око њених контура (Репр. 580).

Током последњих деценија 14. и у првим декадама 15. века, велики иницијали најчешће постављени на почецима јеванђеља, добијају своју особену форму, која чини целину са заставицама. Начин извођења великих графема угледа се на познате преплете врежа и трака. Стабла слова могу бити у разноврсним сплетовима, тракама са петљама и волутама или саздана од пршљенастих сегмента, некад прихвећених у виду копче. Неки кодекси задржавају нешто мирнији колорит. Такав је случај у *Четворојеванђељу*, Хил. 54 (Кат. 129; Репр. 340, 406), и нешто касније у рукопису истог састава, Хил. 2 (Кат. 160; Репр. 412–414). У једном броју књига до изражаја долази специфичан начин извођења, који се одликује танким цртежом, пастелним колоритом прожетим мноштвом белих акцената, што композицији даје ноту лакоће и прозрачности. Примери се налазе у три четворојеванђеља: дечанском, Деч. 6 (Кат. 167; Репр. 175), хиландарском, Хил. 62 (Кат. 167; Репр. 182–183) и *Смедеревском четворојеванђељу*, МСПЦ Грујић 88 (Репр. 174; Репр. 180–181). Најлепши примери ове врсте иницијала красе *Псалтир*, Хил. 81 (Кат. 170) у коме доминирају већи иницијали (Репр. 581–583), док мноштво мањих украсних слова испуњава *Служабник*, Хил. 618 (Кат. 136). У оквиру потоњег осећају се утицаји раскошних иницијала, у форми или мотиву, али је поступак извођења попримио печат времена. Тако иницијал Д (Репр. 584) има сличну форму као онај из хиландарског *Литургијског свитка*, Хил. 3/II (Репр. 567), а јавља се и „грчки“ облик иницијала Ϲ (Репр. 585) као и код Сим(е)оновог *Служабника*, РНБ Погод. 37 (Репр. 577). У хиландарском *Служабнику* на стаблу слова Г налази се украсни сплет вреже, која нема своју функцију у оквиру слова, већ представља декоративан детаљ (Репод.

586).[704] Овај манир преузет је из илуминације раскошног стила (Репр. 367, 393). У хиландарском рукопису јавља се још један упечатљив детаљ. Слично као у *Служабнику*, РНБ Погод. 37 (Репр. 576), антропоморфни мотив благосиљајуће руке, твори иницијално Б на л. 77, с тим што је петља овде уобличена сплетом врежа, а не драперијом рукава (Репр. 587).

Док је у златом протканој илуминацији царске епохе доминирао засићен колорит, иницијали у периоду Деспотовине одишу ваздушастим формама бојеним пастелним тоновима. Ови примери указују како различит технички поступак, код сродних композиционих решења, доводи до другачијег визуелног утиска. Познати орнаментални сегменти изведени другачијим поступком створили су карактеристичан стилски израз у илуминацији књига из времена деспотовине. Треба напоменути да се у једном броју рукописа илуминатори труде да подражавају иницијале раскошног стила, какав је случај са *Силоановим четворојеванђељем*, (Кат. 155; Репр. 235), софијским *Четворојеванђељем*, НБКМ 24 (Кат. 158; Репр. 136, 234), или дечанским рукописом истог састава, Деч. 8 (Кат. 157; Репод. 219, 250–251). У потоње две књиге у илуминације је употребљено и злато, што је јасна тежња да се достигне илустративна форма раскошних књига.

Преплетно-флорална група почетних слова, има велики број модификација. Нека слова су саздана углавном од преплета, са тек по неким изданком, код неких графема доминирају вегетативни орнаменти, док је највећи број оних где се мешају испреплетане траке и вреже са флоралним и лиснатим изданцима.

4.3. Иницијали са елементима тератологије

Тератолошки мотиви су у оквиру илуминације српскословенске књиге били доминантни од краја 12. па кроз већи део 13. века. У најстаријој сачуваној ћириличној књизи *Мирослављевом јеванђељу* постоје иницијали који се подводе под тератолошке, мада специфична илуминација ове књиге условљава да се она углавном засебно разматра. Вуканово јеванђеље из 1200. године обилује тератолошким иницијалима, сатканим углавном од преплета из кога израста зверињa глава. Ризницу тератолошких графема, формираних од неприродно накалемљених вегетативних и зверињих сегмената, чува један број значајних српских рукописа из 13. века. Посебно се истичу *Београдски паримејник*, Рс НБС 652 са почетка века,[705] *Ватикански јеванђелистар*, Vat. slav. 4, из друге четвртине века[706] и хиландарско *Изборно јевнађеље*, Хил. 8, из треће четвртине 13. века.[707] У њима се јављају зооморфни мотиви или читаве фигуре реалних или фантастичних животиња. Сплетови начињени од делова змијских фигура, глава фантастичних животиња и орнитоморфних детаља извиру из преплета врежа и трака. Некада читава птичија фигура са биљним репом твори слово, а некад фантастична животиња у виду кентаура или друге измишљене зооморфне структуре формира словни облик. Најчешћи орнитоморфни или зооморфни сегменти су главе из којих на врху често извиру биљни облици или су пак свијене тако да гризу стабло слова.

[704] Још један пример у истом рукопису је иницијал Т на л. 48.
[705] *Опис НБС*, 361–365.
[706] Џурова и др., *Опис Ватиканската библиотека*, 67–69.
[707] Богдановић, *Каталог*, 56.

Пореклом ових мотива бавили су се највише руски истраживачи, поједини бугарски научници, док су се код нас овом врстом илуминације бавили Владимир Мошин,[708] Светозар Радојчић[709] и Гордана Бабић.[710] Највећи утицај на српске и уопште јужнословенске рукописе извршен је преко старословенских кодекса, а пре тога и грчких. Поједини истраживачи су порекло третаролошких мотива препознали у различитим уметностима и епохама. Па се тако препознају утицаји византијске уметности, уметности Кападокије и Јужне Италије, па чак и утицај коптске уметности. Са друге стране указује се на сасвим супротан латински утицај из англосаксонских и скандинавских уметничких радионица.[711] Радојчић порекло ових мотива везује за ирско-шкотске украсе који су посредством рукописа насталих на територији Моравске, током мисије Светих Ћирила и Методија, стигли до јужнословенских скрипторијума.[712] За ову врсту декорације, међутим, по нашем мишљењу није постојала само једна зона утицаја. Украси зверињег стила су могли доћи са различитих страна, а свакако су највећи утицај извршили рукописи, који су служили као предлошци. То су биле, пре свега, старословенске и грчке књиге. У оквиру одређеног стила орнаментике, поред утицаја сваки илуминатор је уносио свој печат условљен личним афинитетом и вештином у извођењу декоративних елемената.

Разматрања везана за порекло тератолошких мотива и анализу споменика са овом врстом орнаметнике заслужују посебну студију. Кратак увод служи да би се презентовали примери иницијала са елементима тератолошких украса који се јављају у временском оквиру који обухвата ова теза. Будући да ни један уметнички стил није јасно временски детерминисан, тако и тератолошки орнаменти настављају да се спорадично јављају и у време када други стилски обрасци преузимају примат. Појава зооморфних мотива у анализираном периоду је више изузетак него правило, али се ове врста орнамената спорадично јављају, док год су српскословенске књиге исписиване.

Време владавине краља Милутина, као што је поменуто, је доба када у илуминацији наших књига долази до постепених промена. Тератологија уступа примат преплетно-флоралним орнаментима, али у овом периоду и даље поједини илуминатори изводе орнаменте старе традиције. То је вероватно зависило и од положаја скрипторијума у коме се књига исписује, па су се тако, могуће, у манастирима удаљеним од централних и владарских радионица, неговале старије форме у уобличавању кодекса. Стога палеографски метод при датацији рукописа не може да буде увек до краја прецизан. Тако је јерусалимско *Изборно јеванђеље*, ПБЈ 19 (Кат. 3), широко датирано у другу половину 13. века. Књига је илуминирана разнородном орнаментиком, већином преплетно-биљних форми. Од великог броја иницијала, најмање је тератолошких, али су они разноврсно уобличени. На л. 74^{v} испод заставе са мотивима повезаних чворова, је иницијал Ѣ, чије се стабло слова завршава зверињом главом, док се у доњој петљи налази читава фигура четвороножне фантастичне животиње (Репр. 11). Други иницијали овог типа, често изведени преплетима, имају оживљене детаље најчешће у виду зверињих глава налик на птичије, које могу стајати на врху стабла или пак завршавати траку у преплету. Поједини иницијали у виду усправљене

[708] Mošin, *Ornament južnoslovenskih rukopisa XI–XIII veka*, 40–75.
[709] Radojčić, *Stare srpske minijature*, 10–12, 40; Радојчић, *Насловна застава хиландарског Шестоднева*, 69–89.
[710] Бабић, *Порекло тератолошких мотива*; Бабић, *Тератолошки украси у грчким рукописима*.
[711] Подробан преглед посредних и непосредних истраживања на ову тему највећег броја руских научника, али и других, са литературом, изнела је Г. Бабић. Уп. Бабић, *Порекло тератолошких мотива*, 3–8. Она се бавила и тератолошким украсом у грчким кодексима 9. и 10. века, који су, између осталих, могли да изврше утицај и на наше књиге. Уп. Бабић, *Тератолошки украси у грчким рукописима*, 163–167.
[712] Radojčić, *Stare srpske minijature*, 40; Радојчић, *Насловна застава хиландарског Шестоднева*, 75, 85.

фантастичне звери, ослоњене на задње ноге, уместо тела имају неприродно накалемљене сегменте, док им из кљуна извиру траке.[713] У исти широки временски оквир смештен је и *Служабник (Михаила Милгоста граматика)*, РНБ Q.п.I.68 (Кат. 5), који је извео велики број иницијала, од којих је један број тератолошких. Њих одликује један исти сегмент на врху стабла слова, у виду главе необичне животиње са већим ушима и издуженом горњом вилицом из чијих уста извире масивна полупалмета, најчешће у виду пречке (Репр. 588–589). У појединим кодексима тератолошки иницијал се појављује као изолован пример. Такав је случај на почетку хиландарског *Златоструја*, Хил. 386 (Кат. 12), у коме се испод заставице на л. 3^{v} налази иницијал Ѣ у преплету са зверињом главом на врху из које излази лисната форма у виду пречке (Репр. 54). У хиландарском *Четворојеванђељу са праксапостолом* са краја 13. века, Хил. 52 (Кат. 6), на л. 41 иницијално Ꙁ има пречку у виду змијске главе из које извире грана везана у чвор. То је уједно и једини оживљени сегмент у рукопису (Репр. 590). Са почетка 14. века је *Паренесис Јефрема Сирина*, Хил. 384 (Кат. 14), у којем на л. 7 главни састав почиње великим иницијалом Ч где се уз тордирано стабло успињу две четвороножне животињске фигуре (Репр. 591). Једна је колорисана зеленом бојом и има стреласти извијени реп, док се друга фигура, изведена сасвим танким цртежом, једва назире. Није редак случај, у овом периоду, али и касније, да се у оквиру орнаментике одређеног кодекса јави само један тератолошки мотив. Тако у *Богдановом четворојеванђељу*, HAZU III с 20 (Кат. 18), Матејево јеванђеље почиње иницијалним Ⱪ, који чини фантастична животиња са главом и шапама налик на псеће и крилом из кога извире биљни сплет у виду доњег крака (Репрод 92). Можда је у периоду када геометријске и преплетно-биљне структуре преузимају примат у орнаментисању књига, појава једног тератолошког мотива или једне странице са тератолошком орнаментиком представља неку врсту архаизма и чувања традиције.

У берлинском *Четворојеванђељу*, SBB Ms. slav. Wuk 5 (Кат. 20), почетак Матејевог текста истакнут је читавом страницом илуминираном тератолошком орнаментиком. Уз велику заставу о којој је било речи, почетно слово твори птичија фигура са вегетативним репом у виду доњег крака, док горњи крак чини змијолика неман са биљним ухом и језиком (Репр. 296). Из средине века потиче *Четворојеаванђеље* из манастира Дохијара са Свете Горе, Дохијар 424 (Кат. 61), у коме је, као у претходном рукопису, почетак првог јеванђеља ликовно уобличен тератолошком орнаментиком. Поред велике заставе, почетно слово обликовано је стаблом од биљних сегмената и крацима у виду реалистичне птичије фигуре са разлисталим репом (Репр. 2). Уз два наведена примера, где сви декоративни елементи и застава и иницијал бивају изведени тератолошким мотивима, кроз 14. век се спорадично јављају рукописи са тек по неким тератолошким иницијалом. Такав је случај у *Паренесису Јефрема Сирина*, Архив САНУ 60 (Кат. 36), чија је илуминација претежно геометријско-преплетна, док је само један детаљ тератолошки. Почетак главног текста на л. 4, истакнут је словом Ѣ чију горњу пречку твори животињска глава, са граном израслом из чељусти, док је доња проширена петља прожета преплетом (Репр. 592). Из средине века потиче *Зборник* из Букурешта, BAR Slav. 158 (Кат. 52), у којем се на л. 73^{v}, налази велики тератолошки иницијал Ⲡ, чија стабла творе две афронтиране четвороножне животињске фигуре, пропете на задње шапе (Репр. 593). Из чељусти им излазе сучељене гране од којих се спушта један

[713] Ердељан, *О српском јеванђелистару,* 46–47, т. II (1–10).

цветни мотив, док други стоји у медаљону пуштеном од предњих шапа. Из исте збирке је *Панагирик*, BAR Slav. 299 (Кат. 103), из седме деценије 14. века, где је на почетку, испод раскошне заставе, изведено иницијално Ч, чији горњи део у виду ракљи творе две гране завршене сучељеним змијским главама (Репр. 302).

Упечатљива појава тератолошких мотива на појединим иницијалима *Изборног јеванђеља Николе Стањевића*, Хил. 14 (Кат. 95), је јединствена у рукописима раскошног стила. Јављају се зооморфни и орнитоморфни детаљи у виду звериних глава, налик на птичије, које кљуновима гризу стабло или извиру у виду изданка из петље слова (Репр. 594).[714] На л. 118^{v} налази се читава птичија фигура у виду горње петље слова Ѣ (Репр. 595).

Крајем 14. века у једном броју четворојеванђеља постаје манир да се иницјално Ꙁ на почетку Марковог састава јавља у виду змијске фигуре. У читавој орнаментици ових књига, то је био једини тератолошки мотив. Упечатљив детаљ чини пречка у виду звериње главе, док тело твори вегетативна структура са лиснатима репом, као у случају рукописа, Хил. 54 (Кат. 129; Репр. 158) и *Ромиловог четворојеванђеља*, Пећ 4 (Кат. 137; Репр. 173). У дечанском *Четворојеванђељу*, Деч. 8 (Кат. 157), на змијску главу је надовезана чворната стуктура слова (Репр. 291). Честа појава наведеног зооморфног детаља управо када је реч о слову Ꙁ, условљена је свакако структуром слова које је згодно за приказ змијске фигуре, а при том и само име наведене животиње почиње изведеним словом.

И надаље се повремено јављају тератолошки мотиви у појединим књигама, опет најчешће у виду змијоликих глава. Тако текст *Тумачења Матејевог јеванђеља*, Хил. 391 (Кат. 139), почиње иницијалом П чија стабла излазе из базе слова у виду змијских чељусти (Репр. 179). Један дечански *Служабник*, Деч. 122 (Кат. 135), из задњих година 14. века, има два иницијала Ѣ са пречком у виду главе непознате немани са шиљатим ушима (Репод. 596).

Сасвим је усамљен пример појаве иницијала сазданог од три реалистичне животињске фигуре, какав налазимо на почетку Јовановог текста, *Четворојеванђеља*, РНБ Q.I.896 (Кат. 156) и на л. 200^{v} *Беседа Исака Сирина*, МСПЦ 249 (Кат. 134). Стабло слова Ѣ у оба случаја твори фигура зеца пропетог на задње ноге, горњу петљу формира свијена птичија фигура, док доњу чини четвороножна животиња закачена доњим шапама и чељустима за стабло (Репод. 174, 387). Овакав облик слова је последица директног утицаја из грчких књига.[715] Оно у суштини не спада у тератолошки стил, али будући да структуру чине животињске фигуре, поменуто је у овом поглављу као сасвим ретка појава у српском рукописном наслеђу.

Наведени примери настали су као одјек тератолошког стила који је свој зенит имао у 13. веку на јужнословенским просторима. У разматраном периоду он се не може посматрати у континуитету, нити се могу наћи неке законитости у његовом појављивању. Индикативна је једино поменута појава иницијалног Ꙁ у виду змијске фигуре, која се чешће јавља у четворојеванђељима са краја 14. века. Спорадичне појаве тератолошког стила кроз векове јесу сведочанство, да једном установљени орнаментални мотиви и обрасци, не могу у потпуности нестати, већ се спорадично јављају, могуће и као последица афинитета самог примењеног уметника

[714] Више примера орнитоморфних иницијала. Уп. Вранешевић, *Изборно јеванђеље великог војводе Николе Стањевића*, 104–106, сл. 23–26.
[715] Добрынина, *Художественная продукция*, 212.

4.4 Иницијали српскословенских рукописних књига Босне и Хума

Специфичности ликовног обликовања рукописа западне скупине српскословенских споменика назначене су када је било речи о заставама. Док су декоративна поглавља на почецима текстуалних целина имала своје паралеле у рукописима насталим у централним српским скрипторијумима, дотле су се иницијали у оквиру рукописних књига Босне и Хума, углавном ослањали на традицију потеклу из *Мирослављевог јеванђеља*.[716] Сасвим је извесно да је постојало много више рукописних књига, несталих током векова, које су неговале овај тип илуминације и преносила декоративна решења, између осталих, и за иницијална слова унутар ове групе.

Најбољи пример који указује на непосредно угледање на *Мирослављево јеванђеље*, јесу иницијали сачувана у оквиру фрагмента *Григорович-Гиљфердинговог јеванђеља*, РНБ Гиљф. 61 (Кат. 8), датираног на крај 13. или почетка 14. века. Велике димензије сачуваних листова, али и непосредне паралеле у илуминацији говоре у прилог директном утицају који је најстарија сачувана српска ћирилична књига имала на разматрани фрагмет. Сачувана су три иницијала, чија сличност са онима из *Мирослављевог јеванђеља* већ уочена.[717] Препозната је сличност иницијал на л. 92^{v} овог рукописа где петље слова ⱋ чине две извијене четвороножне животиње,[718] са оним у *Григорович-Гиљфердинговом јеванђељу* на л. 1, где петље творе птичије фигуре (Репод. 597). Петље од свијених птичијих силуета се у оквиру *Мирослављевог јеванђеља*, налази на л. 84 где је горњи део изведен у виду орнитоморфне фигуре која кљуном хвата биљни изданак на врху стабла.[719] У наведеном фрагменту сачуван је још један тератолошки иницијал Ⲣ на л. 5, формиран од уплетене гране и змијске фигуре (Репод. 598). Паралелу у најстаријем сачуваном ћирилском рукопису налазимо на л. 52^{v}.[720]

Следећи ову линију позабавићемо се најпре зооморфним иницијалима. Поред њих касније ће бити рачи о антропоморфним и преплетно-биљним иницијалима ове особене стилске групе споменика.

Ризницу зооморфних иницијала чува *Четворојеванђеље Дивоша Тихорадића*, Цетиње/Подврх б.б. (Кат. 32). Почетак Марковог текста истакнут је иницијалом ⳟ у виду симбола јеванђелисте – крилатог лава са ореолом.[721] Иницијали са пуним животињским фигурама или њиховим сегментима, стварају различите графеме. Тако је један број иницијала формиран у виду четвороножних фантастичних фигура. Велика зелена, неидентификована четвороножна животиња са расцветлим репом и са црвеном граном са флоралним изданком која излази из уста, твори иницијал ⱋ на л. 12 (Репр. 599). Крилата

[716] Изабрана литература о Мирослављевом јеванђељу сабрана је у: *Свет српске рукописне књиге*, 240 (Ракић, *Мирослављево јеванђеље*).

[717] Mošin, *Ornament južnoslovenskih rukopisa XI–XIII veka*, 50, сл. 51; Савић, *Српскословенски споменици из Босне и Хума*, 43–44, сл. 7.

[718] *Мирослављево јеванђеље*. [Фототипско издање], 106, бр. 223.

[719] *Мирослављево јеванђеље*. [Фототипско издање], 96, бр. 166.

[720] *Мирослављево јеванђеље*. [Фототипско издање], 59, бр. 103.

[721] Овде се симбол јеванђелиста налази у форми иницијала те је стога поменут, будући да овакве представе више припадају разматрањима везаним за минијатуру него за орнамент. Битно је напоменути да је појава симболи јеванђелиста у виду анђела, лава, вола и орла у једном броју рукописа, најчешће на наспрамној страници у односу на ону са почетком јеванђеља, једна од иконографских карактеристика ове групе. Њена појава се повезује утицајем романичке уметности. Уп. Максимовић, *Сликарство минијатура у средњовековној Босни*, 178, 185.

четвороножна неман са разлисталим репом и језиком, формира слово на 46^{v} (Репр. 600). Највећи број животињских фигура су колорисане зеленом бојом. Једна таква неман виси са стабла слова П на л. 28^{v} (Репр. 601), док на л. 74 две сличне прилике чине стабла истог иницијала из чијих чељусти извире горњи део слова. Фигура, препозната као вук, на л. 92^{v} формира леви део слова Н, и она се шапама хвата за разлистало дрво, које чини десно стабло иницијала.[722] Истоврсне животињске прилике, јављају се накада удвојене, као на л. 139, обликујући стабла слова Н. Једна од њих је окренута наглавачке, док став предњих шапа којим се прихватају формира пречку слова (Репр. 602).

Поред наведених, остале зооморфне фигуре у *Четворојеванђељу Дивоша Тихорадића* су углавном у виду змијоликих, односно змајоликих немани, док је један број слова формиран од разноврсних птичијих фигура. Уплетене змије са лиснатим репом формирају иницијал Ꙁ на л. 26. Велики црвено-зелени змај са вегетативним репом и језиком твори Ѣ на л. 36^{v}.[723] Удвојени змијолики крилати змајеви обликују слово И на л 70^{v} (Репр. 603) и П на л. 180 (Репр. 604). На потоњем се појављује орнаментални детаљ гране са изданком изведеним из кљуна или чељусти сучељених фигура, који се среће у *Мирослављевом јеванђељу*. На л. 166^{v} *Четворојеванђеља Дивоша Тихорадића* реалистична змијска фигура формира иницијал Б. Најзагонетније биће представљају две фигуре са змијским реповима и људским лицима са дугачким животињским ушима на 88^{v}, које чине стабла слова И (Репр. 605).

Поред наведених животињских представа у рукопису писаном за Дивоша Тихорадића и птичије фигуре обликују разноврсне словне елементе, а могу се наћи појединачно или у пару. Фантастична бића птичијих тела и глава налик на вучије,[724] на 8^{v}, окренуте леђима једна од друге формирају стабла слова Н.[725] Фантастично биће птичијег тела и пасије главе из чијих уста излази флорални језик твори иницијал Г на л. 147^{v}, док птица са лиснатим репом чини једно од стабала слова П на л. 161 (Репр. 606). Двоглави орао и велике сучељене птичије фигуре повезане људским шакама које их држе за гушу, обликују иницијале на л. 44, 59 и 114^{v} (Репр. 607). Сцена борбе орла и зеца изведена је на л. 128^{v} (Репр. 608). Да ли је овако решен иницијал могао имати неке симболичне везе са текстом не може се поуздано утврдити. Ова композиција се у *Мирослављевом јеванђељу* налази испред друге јеванђелске приче на 112^{v},[726] тако да уколико постоји нека веза са текстом, која се може тумачити као борба добра и зла, она је сасвим посредна.[727] И за друге зооморфне иницијале овога текста не може се наћи непосредна веза са текстом на чијем почетку су изведени. Ако постоји она може бити на дубљем симболичком нивоу.

Гиљфердингов апостол, РНБ Гиљф. 14 (Кат. 144) чува неколико иницијала са зооморфним сегментима, најчешће у виду главе неидентификоване животиње. Један такав

[722] Ђурић, Иванишевић, *Јеванђеље Дивоша Тихорадића*, 156, сл. 5.
[723] Ђурић, Иванишевић, *Јеванђеље Дивоша Тихорадића*, 156, сл. 6.
[724] Ј. Максимовић назива ова створењеа грифонима што није прецизно будући да ово митско биће има горњи део тела у виду орла, а доњи у виду лава. Уп. Максимовић, *Сликарство минијатура у средњовековној Босни*, 182.
[725] Ђурић, Иванишевић, *Јеванђеље Дивоша Тихорадића*, 156, сл. 7.
[726] *Мирослављево јеванђеље*. [Фототипско издање], 129, бр. 223.
[727] О овој сцени и њеним паралелама у скулптури. Уп. Ђурић, Иванишевић, *Јеванђеље Дивоша Тихорадића*, 157.

сегмент орнитоморфне физиономије држи у кљуну пречку слова Т у виду гране на л. 104 (Репр. 609). На л. 110^{v} врх стабла слова чини глава из чијег кљуна излази велика грана са бујним лиснатим изданком. И док су углавном иницијали формирани комбинацијом биљних и животињских сегмената, два иницијала Ҁ на л. 112 и 113^{v} творе сучељени зооморфни сегметни од две чудовишне главе са спојеним вратовима (Репр. 439). У истом рукопису унутар текстуалног блока је иницијално Д на л. 114, на чијем врху је изведена птичија глава. Сасвим је наивно обликован иницијал Ч у преплету на л. 144, са ракљама чији завршеци подесећају на птичије главе. Најразвијеније зооморфно иницијално слово у *Гиљфердинговом апостолу* јесте П на л. 169 у виду две птице раскошних репова, које међу собом у кљуну држе грану са лиснатим изданком (Репр. 610). Аналогија за овај иницијал јавља се у *Мирослављевом јеванђељу* на л. 115^{v}, где иницијално П творе две адосиране раскошне птичије фигуре које у кљуновима држе грану са бујним изданком.[728]

Јеванђеље по Марку у оквиру *Млетачког зборника*, BNM Cod. or. 227/168 (Кат. 150) започиње масивним иницијалним З чији се бујни листови спуштају на доњу маргину, док горњи део чини фигура змаја са раширеним крилима (Репр. 462).

Најмлађе су појаве два зооморфна иницијала из *Радосављевог зборника*, MSS Borg.ill.12 (Кат. 197), формирана од животињских фигура, помињаних у тексту на чијем се почетку налазе. На л 28^{v} део Откривења у коме се говори о борби Архангела Михаила и његових анђела са сатаном у виду змије (Откр. 12, 7) почиње иницијалом И формираним од две змијске фигуре са лиснатим реповима и биљним изданцима који излазе из чељусти (Репр. 611). Део текста у коме се помиње анђео који се обраћа птицама (Откр. 19, 17) почиње словом И сазданим од две сучељене птичије фигуре повезаних вратова (Репр. 612).[729]

У илуминацији рукописних споменика Босне и Хума посебну скупину представљају антропоморфни иницијали. Људске фигуре се појављују често у пуном расту, док се понекад изводе само поједини сегменти тела у виду главе или руке. Фигуре приказане у оквиру иницијала на почетку одређеног текста, често су могле имати непосредну везу са њим. У идентификацији представљених ликова могу да буду од помоћи појава или изостанак нимба, начин одевања представљене фигуре, али је у основи најзначајније упоредити садржај састава испред кога се иницијал налази и уочити да ли представљени ликови могу имати неспосредне везе са истим. Иако уско гледано појава људских фигура и иконографска анализа не спадају у домен орнаменталне декорације, ипак је урађена кратка анализа, будући да се ради о иницијалним словима која су предмет рада.

У фрагменту *Мостарског (Манојловог) четворојеванђеља*, Архив САНУ 343 (Кат. 31), на л. 24 иницијал И, твори мушка фигура у дугој хаљини у виду једног стабла слова, која држи декоративну грану као друго словно стабло (Репр. 613). Тај лик без ореола може представљати књижевника, будући да се налази на почетку текста где управо он приступа Христу са питањем која је заповест „прва од свију“ (Мт. 12, 28, Зач. 56). На сличан начин су уобличена три иницијала у *Четворојеванђељу Дивоша Тихорадића*, Цетиње/Подврх б.б., у коме је представљен највећи број антропоморфних иницијала, не само у оквиру разматране

[728] *Мирослављево јеванђеље*. [Фототипско издање], 132, бр. 229.
[729] Харисијадис, *Фигурални иницијали у Радосављевој апокалипси*, 52, сл. 3, 6.

групе, већ и у целокупном преосталом српскословенском рукописном наслеђу. На л. 62^{v} људска фиргура у зелено-црвеној хаљини, држи разлисталу грану на степенастом постаменту са мноштвом симетрично израслих палмета и полупалмета (Репр. 614). Ова композиција обликује иницјал И позициониран у блок текста висином од једанаест редова, наглашавајући почетак јеванђеоске приче о исцељењу човека са сувом руком (Мр. 3, 1). Нешто другачија фигура на л. 83 са телом окренутим бочно и фронтално представљеним лицем, држи притку са омчама и лепезатим проширењем на врху. Овиме је формиран још један иницијал И пред текстом где Христос одговора на питање фарисеја о том да ли муж може отпустити жену (Мр. 10, 2, Зач. 43) (Репр. 615). У сличном ставу тела, са граном у рукама, је и фигура у оквиру истог иницијала на л. 158^{v}, с тим што је хаљина, коју представљена особа носи, светла и што има крађу косу прекривену равном капом (Репр. 616). На почетку овог дела се „неки од фарисеја" обраћају Христу (Лк. 19, 39), па је можда представљен фарисеј, као и у претходном примеру.[730] Да ли представљене фигуре имају везе са текстом, тј. да ли се приказани ликови могу протумачити као исцељени човек у првом случају, односно фарисеј или муж у општем смислу о коме је реч у преостале две приче, не може се сасвим поуздано рећи. У прилог тези да је представљен излечен човек са сувом руком, може указати појава још једног сличног иницијала на л. 116^{v}, пред истом причом само сада у Лукином јеванђељу Дивошевог рукописа (Лк. 6, 6). У тексту је наглашено да је у питању десна болесна рука, коју фигура у оквиру иницијала пружа на маргину (Репр. 617).

Недвосмислена веза са текстом утврђена је за два иницијална слова унутар *Четворојеванђеља Дивоша Тихорадића*.[731] На почетку сачуваног дела рукописа стоји велико иницијално П у оквиру кога једно стабло чини фигура Христа са крстастим нимбом, док друго стабло чини лик светог Петра (Репр. 618). Они су учесници приче о Христовом ходу по мору (Мт. 14. 24). Непосредна илустрација јеванђеоске приче налази се на л. 51, где иницијал Т, уједно представља дрво о које је обешен апостол Јуда, приказујући управо тај део јеванђеља по Матеју (Мт. 27, 3) (Репр. 619).

Остале антропоморфне фигуре у оквиру анализираног четворојеванђеља могу се везати за текст, уколико се уопштено доведу у везу са јеванђељским одељком који започињу. Две загрљене фигуре у црвеној и зеленој хаљини које држе слово Т на л. 30 се могу протумачити као синови Заведејеви о којима је реч у том делу текста (Мт. 20,20) (Репр. 620). Два људска попрсја чине ракље иницијалног Ч на л. 33^{v}, где почиње прича о човеку који је имао два сина и о злим виноградарима (Мт. 21, 28) (Репр. 621). Удвојене фигуре се јављају у још два случаја. Пред казивањем о Блудном сину (Лк. 15. 11) иницијално Р има петљу изведену од горњих делова тела две мушке особе, вероватно илуструјући два сина са почетка текста (Репр. 622). Митар и фарисеј су представљени такође у виду два попрсја, која

[730] Иницијали сличне структуре налазе се поред наведених у *Манојловом* и *Дивошевом четворојеванђељу*, још и у касније насталим рукописима: *Чајничком јеванђељу* насталом на прелазу из 14. у 15. век и *Четворјеванђељу* Архива филијале Института за историју Русије РАН из последње четвртине 14. века. Уп. Харисијадис, *Илуминација рукописа босанског порекла*, 96–97, 109–110, сл. 18, 35.
[731] Ђурић, Иванишевић, *Јеванђеље Дивоша Тихорадића*, 155.

се спајају омчом и прерастају у лепезасти постамент слова Ч (Лк. 18, 10) (Репр. 623).[732] У ова два примера је занимљив покушај илуминатора да скромним ликовним средствима у виду цртежа дочара и емоције. Па се тако код браће осећа извесна блискост у ставу тела са спојеним главама, док митар и фарисеј имају узајамно упућене погледе и извијена тела један од другог, тако да одају осећај извесне дистанце.

Један број иницијала у рукопису Дивоша Тихорадића саздан је од једне фигуре која може, али не мора имати биљне додатке. У оквиру Матејевог јеванђеља где се говори о крају времена, део у коме се наводи да ни анђели небески не знају када ће се то десити, почиње иницијалом Ѧ уобличеном у виду фигуре анђела са крилима (Мт. 24, 36) (Репр. 624). Пред Причом о безумном богаташу (Лк. 12, 16) је иницијал у виду човека који вероватно њега представља. Висока фигура у црвеној хаљини постављена је фронтално, са подигнутим рукама и граном која твори ракље иницијала Ч.[733] Интересантно је компоновано почетно слово Ꙗ пред причом о Тесним вратима, где Господ позива људе на духову борбу да би кроз уска врата стигли до Царства небеског. Петља слова симболично представља та врата, која држи фигура покушавајући да главу протури кроз овај отвор, илуструјући тако назначену проповед (Лк. 13, 23) (Репр. 625).

Код једног броја антропоморфних иницијала Дивошевог кодекса не може се уочити веза са текстом. Такав је случај са иницијалним Т на л. 47^{v}, на чијем је врху људска глава са капом и крилима, док је стабло слова формирано гранама, сапетим омчом у средини, са полупалметама на крајевима. Не може се наћи веза ове крилате фигуре са причом о троструком Петровом одрицању од Христа пред којом стоји (Мт. 26, 31).[734] Исти је случај са два крилата младића у јарму у виду слова И на почетку параболе о Неплодној смокви (Мр. 11,11) и фигуре која држи слово Д изведено од грана на л 129^{v}, пред параболом о Смокви која не даје плодове (Репр. 626). Састав о знаку пророка Јоне (Лк. 11, 29) почиње иницијалом Н обликованим од две бочно окренуте фигуре прихваћене за руке у виду пречке. Могуће да оне симболишу народ којем се Господ обраћа, будући да овом именицом почиње текст. Један број иницијал има антропоморфне детаље у виду људске шаке (л. 10^{v}, 40, 159^{v}) или лица (л. 11, 126).

Четворојеванђеље Дивоша Тихорадића је најбогатије украшена књига из ове скупине и у поређењу са другим кодексима насталим у анализираном периоду, као што су *Манојлово* или *Чајничко јеванђеље*,[735] има најоднегованију илуминацију. Она се ослања на традиције потекле из *Мирослављево јеванђеље* и прати тај декоративни ток настао на размеђи византијске и приморске романичке уметности. Иницијали су рађени плошним цртежом и вегетативним облицима архаичне структуре, који су у оквиру историјског развоја прибројане „касној медитеранској романици“.[736]

---

[732] Један број антропоморфних иницјала Јеванђеља Дивоша Тихорадића је раније анализиран. Уп. Ђурић, Иванишевић, *Јеванђеље Дивоша Тихорадића*, 155–156; Харисијадис, *Илуминација рукописа босанског порекла*, 102.

[733] Ђурић, Иванишевић, *Јеванђеље Дивоша Тихорадића*, сл. 3.

[734] Ђурић, Иванишевић, *Јеванђеље Дивоша Тихорадића*, сл. 4.

[735] Харисијадис, *Илуминација рукописа босанског порекла*, 109, сл. 34–35.

[736] Ђурић, Иванишевић, *Јеванђеље Дивоша Тихорадића*, 157.

У *Гиљфердинговом апостолу*, иницијал П пред Павловом посланицом Филипљанима, где се на почетку помињу Павле и Тимотеј „слуге Исуса Христа“, изведен је стаблима у виду две људске фигуре у хаљинама које држе разлисталу грану у виду горњег дела слова (Репр. 431). Могуће је да су овде представљени ликови, поменути у првим речима текста.

У касније исписаним кодекима ове групе само на пар места са јавља људска фигура, и то на почецима јеванђеоских текстова, где је њена улога искључиво декоративна. Фигура у дугачкој плисираној црвено зеленој хаљини чини стабло иницијала К на почетку *Припковићевог четворојеванђеља* (Репр. 447), док женска фигура која стоји на крилатом лаву формира иницијално Ꙁ на л. 4 *Никољског четворојеванђеља* (Репод. 461).

Радосављев зборник је најмлађи рукопис ове скупине. У њему је изведено неколико антропоморфних иницијала, чије су фигуре укључене у почетно слово у непосредној вези са делом текста који започињу. На л. 20^{v} девета глава Откривења почиње иницијалом И у виду анђела са трубом пред текстом где се он помиње (Откр. 9, 1) (Репод. 627). Део који говори о двојици сведока који ће прорицати 1260 дана (Откр. 11, 3) најављује слово И уобличено од две укрштене људске фигуре.[737]

Поједини иницијали имају имају само неки оживљени сегмент у оквиру преплетно биљног иницијала. Такав је случај са иницијалом И где се из средишњег сегмента слова издиже глава са дворогом капом, пред текстом где се помиње звер са два рога (Откр. 13, 11), те се овај иницијал само посредно може довести у везу са текстом (Репод. 628). На почетку четрнаесте главе Откривења је иницијал у виду људске фигуре која држи нешто што наликује музичком инструменту, па би се могао повезати са другим стихом где се помиње „гуслање гуслара у гусле своје“ (Репод. 629). Оваква грађа иницијалног слова са људском фигуром у виду једног стабла слова (најчешће И) која држи грану или штап је поменута раније (Репод. 613–617). Појава инструмента као другог стабла слова је јединствена у сачуваним рукописима. Сам крај Откривења (Откр. 22, 15) наглашен је великим биљним иницијалом Ѣ који придржава људска прилика представљена на маргини (Репод. 630). У тексту се не може наћи веза за ову представу, тако да је иницијал вероватно имао само декоративан карактер. Пред крај *Радосављевог зборника* убачен је краћи део Јеванђеља по Јовану започет слично структуираним иницијалом И где људска фигура држи палму.[738]

Поред „оживљених“ зооморфних и антропоморфних иницијала, велики број почетних слова унутар западне скупине српскословенских кодекса, изведен је биљним сегментима, и ређе геометријским и преплетним формама. У оквиру ликовног обликовања почетних страница значајних текстуалних целина ове групе рукописа, робусни иницијали заједно са заставицом доминирају у односу на мали текстуали блок. На почетку *Копитаревог четворојеванђеља* иницијално К има масивно стабло са вијугавом зеленом граном са полупалметама на црвеном фону. Издвојене краке слова чини формација везана у чвор са маленим горњим и доминантим доњим краком, у коме је израђен несиметричан преплет грана завршених лепезастим и палминим лишћем на пространом зеленом фону (Репр. 425). Исти иницијал на почетку *Никољског четворојеванђеља* формира стабло сапето

[737] Харисијадис, *Фигурални иницијали у Радосављевој апокалипси*, 51, Сл. 2.
[738] Харисијадис, *Фигурални иницијали у Радосављевој апокалипси*, 52, сл. 9.

низом кугластих форми са издвојеним крацима у виду извијене гране са великим лиснатим горњим краком (Репр. 426). Слично је обликовано почетно К на л. 9 *Млетачког зборника* (Репр. 427). Стабла иницијала П на л. 61 истог рукописа и на л. 80 *Никољског четворојеванђеља* имају приближно исту композицију (Репр. 449, 454). Иницијал П особене структуре уобличен је на л. 139^{v} *Гиљфердинговог Апостола* и на почетку Лукиног текста у *Копитаревом четворојеванђељу* (Репр. 434, 437). Основну форму слова твори непрекинут лук од зелених трака код првог, док је код другог масивна неколорисана основа слова додатно наглашена степенастим постаментом. Декоративне гране са лиснатим завршецима које се свијају око слова, немају функционалну већ само декоративну улогу. Код масивног слова Ꙗ на л. 261 *Гиљфердинговог апостола*, средишњи део слова саздан од сегмената омчи, петљи и биљних детаља је спуштен до корена стабала, што представља још један пример надограђивања на основу слова у функцији декорације (Репр. 424). Исти је случај са словом И на почетку Јовановог текста у *Копитаревом јеванђељу* где је пречка слова непрепознатљива, изведена од више прихваћених издужених, угластих омчи (Репр. 457).

Када су иницијали у питању могу се одвојити два типа орнаменталних елемената. Једни доследно прате форму слова, док су други надограђени на основу слова и имају искључиво декоративну улогу. У оквиру скупине рукописа из Босне и Хума некада се дешава да се форма слова готово изгуби, угушена орнаменталним детаљима каква су два иницијала Ѳ у *Гиљфердинговом апостолу* на л. 103 и 258^{v} (Репр. 430, 631). У овој књизи постоји низ разноврсних иницијала обликованих од разноврсних биљних и преплетних сегмената, какви су иницијал С са доминантно биљним формама на л. 105^{v} (Репр. 632) и слово Ꙉ на л. 208^{v} саздано од трака са чворовима на месту ломљења петље (Репр. 633). Голем чвор стоји на месту преламања слова Ѧ на л. 118 *Гиљфердинговог Апостола* са лепезастим стопама (Репр. 634). Изведен загаститио зеленом и црвеном бојом он доминира на страници у односту на танку заставицу. Чворнате формације угластих превоја, чине сегменте масивног иницијала И на почетку Јовановог текста *Никољског четворојеванђеља* (Репр. 459) и великог почетног П на л. 156 *Млетачког зборника*.[739] У овом зборнику на л. 194 је уобличен изузетно велики иницијал И настао под романичким утицајем.[740]

У *Мостарском четворојеванђељу* дебља стабла слова Н испуњава мотив лепезастих листова уз најучесталији орнамент свијене полупалмете (Репр. 635). Наспрам доминантих стабала, стоји сасвим дискретна пречка слова у виду танке линије. Овакав контраст се јавља и код иницијала И изведеног црвеним цртежом на л. 156 *Четворојеванђеља Дивоша Тихорадића*. Робусан биљно-преплетни иницијал слова Ѧ са лепезастом стопом и истоврсним лиснатим изданцима налази се на почетку *Радосављевог зборника* (Репр. 428).

Већи број биљних иницијала различитих величина и форми започиње читања у оквиру *Четворојеванђеља Дивоша Тихорадића*. Упечатљив је иницијал И на л. 11^{v} смештен

[739] Максимовић, *Илустрације Млетачког зборника*, сл. 6
[740] Максимовић, *Илустрације Млетачког зборника*, сл. 11

у блок текста у висини од осам редова. Стабла чине удвојене траке које се на на горњем крају раздвајају и уплићу петљама, док се доњем крају разлиставају. Пречка је развијенија са изданцима у виду палметица (Репр. 636). Црвено-зелени колорит истиче биљне иницијале Ѣ на л. 16^{v} и 55^{v} , Ѳ на л. 45, Ф на л. 97, док слово Ѯ на л. 32^{v} има доминантине беле полупалмете на црвеном фону (Репр. 637). У оквиру ове групе почетних слова истичу се два иницијала Ѣ на л. 112^{v} и 130 чије петље су раздвојени, прецизно изведени кругови, прожети гранчицама са лиснатим изданицима, односно осмолатичним цветовима (Репр. 638). Прстен са цветом чини први део диграма Ѹ на л. 170^{v}. Нека почетна слова су тешко препознатљива, јер је форма слова подређена декорацији какав је случај са словом Ѧ на почетку заглавља (Мр. 13, 32) на л. 95. Доминантно стабло са лепезастим крајевима сапето је у средини одакле извире полулист чинећи петљу (Репр. 639).

Иницијали ове групе посве су особени. Писари, калиграфи и илуминатори који су радили на простору Босне и Хума су на маштовит начин обликовали почетна истакнута слова. Неки од њих имају имају облик или детаље који су били познати на ширем српскословенском простору. Тако слово П на почецима Дела апостолских и једне Павлове посланице на л. 13 и л. 93 *Гиљфердингового апостола*, има стабла где су са спољне стране додате чланковите волуте што је манир познат од раније (Репр. 422, 429). Иницијално Т на л. 43 има свијене полупалмете на на крајевима пречке и у корену слова. Стабла слова изведена тордираним или плетеничним тракама позната су од 13. века, а у књигама анализиране скупине јављају се спорадично. Удвојене тордиране траке чине стабла иницијала П на л. 245 Апостола из Гиљфердингове збирке (Репр. 423). У истој књизи на л 291^{v} плетенице затворене у оквир чине стабло истог слова, какав је случај и код слова Т на л. 10^{v} Дивошевог четворојеванђеља (Репр. 640).

Неуједначеност и разноврсност у величини, колориту, избору мотива приликом извођења иницијалних слова рукописа насталих на територији Босне и Хума, отежава њихову систематизацију. Тако је илуминација у оквиру *Хваловог зборника* стилски разнородна. Док су многобројне минијатуре у том рукопису добиле нова стилска решења, настала под утицајем западне (готичке) уметности, у оквиру орнаментике се чешће задржавају обрасци везани за старије традиције. Упечатљиве су заставице о којима је било речи (Репр. 442, 445), рађене према традиционалним шемама. Илуминацију *Хваловог зборника* радила су двојица уметника. Први је сликао већину минијатура са приказом великих празника или одрђене фигуре, док је други радио мањи број минијатура и целокупну орнаментику у коју спадају заставице и иницијали.[741] Иницијали су разнородни и на њима се огледа спој старијих узора и нових тенденција. Поједини иницијали имају традиционалну структуру слова са петљама од свијених палмета, као на пример слово Ѣ на л. 168 и Б на л. 306^{v}, док златни колорит и црвена позадина прати раскош минијатурног сликарства. Већина једноставних златних иницијала је геометријског типа. Један број њих има танке гранчице, изведене златом или црвеном мастилом, које се пружају уздужно од слова, некада и читавом висином текстуалног блока (Репр. 641). Упечатљиви су биљни

[741] Maksimović, *Iluminacija Hvalovog zbornika*, 24.

иницијали са лиснатим и полулиснатим изданцима рађени златом на црвеној позадини. Такав је диграм на ѿ л. 155ᵛ (Репр. 642) и иницијал ◊ на л. 158

Најразвијенији иницијали у *Хваловом зборнику* обликовани су на почетку Дела апостолских и пред појединим посланицам. Графема ⁋ на почеку наведног састава на л. 163 и на почетку Павлове посланице Коринћанима на л. 237ᵛ чине необојена, одностно златна стабла са чворнатим проширењем на средини, око кога су златне односно плаве биљне омче (Репр. 445). Пречку у првом случају чини трака са малом златном омчом, док је код другог иницијала изведена плава лучна пречка. На л. 268ᵛ почетак посланице упућене Колошанима наглашен је великим златним китњастим иницијалом ⁋ са круном на врху са плаво-црвеном позадином. Сличан, нешто сведенији иницијал, започиње Посланицу Солуњанима на 271ᵛ (Репр. 643). Неколико иницијал заузима висину од десет до шеснаест редова текста, какав је случај са оним на л. 274ᵛ, 277 и 290 на почецима друге посланице Солуњанима, посланице Јеврејима и друге посланице Тимотеју. Не може са утврдити зашто је уметник изабрао управо ове саставе да их истакне доминантним иницијалима. Стабла су саздана од проширених чворова и биљних омчи, некада са постаментом у виду срца са тролатичним цветом, док на врху могу имати кринове изведена златом и црвеном бојом. Међу њима се спушта орнаментални низ биљних или преплетних мотива са обрнутим крином на крају, што код слова ⁋ (л. 274ᵛ, 290) чини да је слово готово непрепознатљиво (Репр. 644), док код иницијала ⁞ овај вегетативни испуњст има функцију спојнице (л. 277). Декоративна структура ових иницијала истакнута је плавом позадином са златним акцентима.

Група представљених иницијалних слова у оквиру скупине српскословенских рукописних књига на теритроријии Босне и Хума је разнородна како у избору мотива и орнамената тако и у начину извођења и употреби колорита. Највећи број зооморфних и антропоморфних почетних слова у српским кодексима, управо је сачуван унутар ове групе. Начин извођења, колористичка решења, код неких и изузетна величина, представљају особена решења, којим је само назначено богатство декоративних мотива и маштовитост у извођењу словних облика.

УМЕТНИЧКЕ ОСОБЕНОСТИ

Већина орнаменталних образаца, коришћених при украшавању књига у средњовековној Србији, била је извођена колорисаним цртежом. Поједине заставе и иницијали остајали су необојени, као што је то некада био манир, а некада илуминатор није стигао да заврши свој рад бојењем. Цртеж је извођен у већини случајева црним, мрким или црвеним мастилом. У оквиру застава разноврсни орнаментални склопови долазили су до изражаја бојењем позадине темпером или акварел техником. Некада је позадина била испуњена једном бојом или су, пак, сегметни могли бити различито колорисани. Коришћене су углавном нијансе плаве, зелене, жуте, окер и црвене боје.

У 13. веку декоративни елементи су углавном били сведени и у функцији деликатног обележавања почетака мањих или већих текстовних целина. Колорит, уколико га је било, пратио је наглашену једноставност. Код заставица сродних структура различити ефекти су се постизали колористичким наглашавањем одређених делова преплета. Бојом су некада истакнути оквирна трака или неки сегмент орнамента, какав је случај код чвора, са једном обојеном омчом (Репр. 9). Чест случај је био да се позадина, оквир и угаони орнаменти колоришу, док су преплетне структуре остале неколорисане. Овим поступком геометријски и преплетно-флорални орнаментални мотиви су често истицани у први план. И током наредног века овај принцип ће најчешће бити примењиван код застава рађених колорисаним цртежом.

У 14. веку долази до развоја како заглавља тако и иницијала. Заставице се шире, заузимајући некада и читаву страницу у виду фронтисписа. Овде долази до изражаја мања или већа умешност илуминатора у уједничавању цртежа и колорита. Низање геометријских мотива чвора, ромба и круга испуњава различите структуре заглавља. Вештина се огледала у изврсном цртежу који је некада стварао утисак извесне тродимензионалности облика. Такође је била потребна посебна концентрација да би се велики број истих мотива извео доследно и једнообразно. Посебну вештину изискивало је позиционирање орнамента унутар задатог оквира, како би се они правилно и симетрично уклопили. У 14. веку појављују се заставице чији прецизни облици указују на коришћење шестара и лењира. Касније су се вероватно унутар различитих писарских средишта употребљавале и готове схеме, које су илуминатори могли преносити као готове обрасце. Поједини декоративни склопови из првих деценија 14. века уобличени су са изузетном прецизношћу у цртежу и компоновању свих елемената, али се пажљивом анализом уочавају извесне недоследности што указује да је заглавље цртано без схеме (Репр. 14, 60).

Већина заставица из овог периода изведена је цртежом, накнадно колорисаним. Одабир боја и њихово слагање откривало је таленат уметника. Колорисање одређених делова преплета интезивнијим бојама доводило је до наглашавања појединих облика, који би унутар сведенијег колорита остали неуочљиви.

Разноврсно бојење позадине геометријских партија унутар заглавља стварало је различите утиске. Пример за то су фронтисписи из *Паренесиса Јефрема Сирина* (Репр. 62), где је свака друга ромбоидна карика испуњен црвеном бојом, и из *Посног триода анагноста Георгија* (Репр. 62), где су геометријски сегменти наизменично бојени црвеном и жутом

бојом. Колорисање је зависило и од врсте орнамента. Док су геометријски мотиви ромба или круга могли бити испуњени бојом, унутар чвора није било простора за колорисање. Некада је код заставица изведених ваљаним цртежом и композицијом, општи изглед нарушен невештим колорисањем. Пример за то је заглавље у *Богдановом четворојеванђељу* (Репр. 15), где су делови поздине без јасног реда колорисани црвеном и жутом бојом.

Током друге четвртине 14. века префињеном илуминацијом својих књига истиче се монах Роман. Било да се ради о складном низању кругова у масивним правоугаоним блоковима у *Изборном јеванђељу* (Репр. 99–101) или надовезивању чворова у архитектонским заглављима у *Минеју* и *Хиландарском свитку* (Репр. 25, 26), Роман је својом бригом за ликовно уобличавање страница, и префињеним светлим колоритом у коме доминира жута, најавио групу изузетник калиграфа и илуминатора хиландарског скрипторијума из времена Царства. Начин преплитања чворнатих сегмента унутар Романових застава ствара известан утисак пуноће, што се постиже чвршћим сплетовима трака и геометријских сегмената. Овај манир је нарочито уочљив у илуминацији *Четворојеванђеља краља Стефана Душана* где густо ткање преплета ствара утисак извесне волуминозности трака (Репр. 108–110).

Од средине 14. века нарочито у хиландарском скрипторијуму јављају се врхунски уметници који су геометријске и преплетно-флоралне орнаменталне композиције довели до високог нивоа квалитета. Иако се задржава линеарност и колорисање основним бојама, неке декоративне површине се одликују изузетном уједначеношћу и складом приликом комбиновања и преклапања геометријских мотива или пак прецизним ткањем трака и врежа чије је сложене сплетове тешко пратити. Посебан утисак се постизао у случајевима где су поједини токови трака или врежа били наглашени одређеном бојом. Пример је изузетно заглавље у *Пентикостару убогог Рајка* (Репр. 63), где су ромбоидни прстенови истакнути зеленом и белом бојом, док се вреже које их прожимају издвајају у преплетној маси црвеном и белом бојом. Ова застава је најавила појаву три изузетно илуминирана рукописна четворојеванђеља из осме деценије 14. века (ÖNB Cod. slav. 52, ГИМ Хлуд. 12, Архив САНУ 277) у којима су сведеним елементима ромбоидних прстенова и разноврсних трака и врежа уобличена разноврсна заглавља (Репр. 76–83). Посебну улогу у илуминирању ових књига имао је изузетан колорит у коме доминирају зелена, плава и окержута боја са златним контурама. Различитим колорисањем појединих сплетова, нанизаних ромбова, вешти илуминатори вероватно из хиландарског скрипторијума, стварали су разноврсне утиске на површинама намењеним декорацији, које се мењају и преливају један у други.

Крајем 14. и почетком 15. века на тлу Моравске Србије и Деспотовине долази до промена у многим областима уметничког стварања. На пољу илуминирања кодекса то је довело до појаве особених декоративних образаца где се заглавља формирају најчешће од кругова и кружних сегмената, који творе често и велике заставе у виду правоугаоних орнаменталних оквира око наслова или портика који га наткриљују (Репр. 173, 175, 180–181). Одликује их цртеж рађен изузетно танким пером, који уз пастелни колорит позадине прожете белим акцентима ствара утисак ваздушасте структуре. Ове искричаве форме преплета на страницама кодекса, имале су своје паралеле на фасадама моравских цркава.

Међу писаним споменицима мало је оних који се истичу изразитим стилским особеностима орнаментике. Међу њима упечатљив пример јесте једно дечанско *Четворојеванђеље*, Деч. 10, из времена Деспотовине чија декорација има извесне особености у односу на већину декоративних образаца у сачуваним српским књигама тог времена. Оне се огледају у нешто другачијим композиционим решењима и преплетима изведеним зналачким потезом искусног сликара. Он цртеж изводи танким пером слободном

руком, приликом чега флоралним изданцима шрафирањем додаје извесну волуминозност, док сасвим дискретан пастелни колорит позадине истиче сегменте преплетно-флоралне структуре (Репр. 162,187–189, 286 321).

Посебним стилским особеностима издваја се група раскошних рукописних књига унутар српскословенског рукописног наслеђа. Већина сачуваних споменика и композициона решења застава и иницијала представљена је у засебном поглављу. Илуминација раскошног стила изузетна је због тога што су заставице и иницијали унутар те групе извођени сликарским поступком темперама на златној основи. То одваја ову врсту декорације од већине орнаменталних решења у виду бојеног цртежа.

Раскошну илуминацију карактеришу стилизовани мотиви у виду цвећа, пупољака, лишћа, врежа и биљних сегмента, који спојени у разноврсне односе, бивају затворени најчешће у правоугаони блок. Јасне линије формирају кристално прецизне вегетативне детаље, с обиљем светлих и чистих боја на злату. Колористичка нијансирања су изведена густим темперама, са пригушеним валерским односима. Волуминозност је постизана белим или светлијим нијансама у виду акцената, линија, али и сведеним велерским модулацијама. Тим поступком бујни лисни и цветни облици добијали су пуноћу. Упечатљив је начин извођења затворених латица, где се светлијим акцентима и линијама наглашава место превоја. Позната је тежња врхунских цариградских илуминатора да овим видом сликарског поступка подражавају сјај емаља, висококвалитетне технике извођене ливењем стакласте масе различитих боја, у ћелијасте сегменте подлоге од племенитих метала. Ова техника украшавања рукописа се преносила широм царства, да би и код нас била прихваћена у тренутку када су материјална средства наручиоца то дозволила.

При компоновању орнамената негована је симетрија по вертикали, где се од централне замишљене осе бочно распоређују вегетативни мотиви као у огледалу. У пастозном колориту доминирају различите нијансе плаве боје, са упечатљивом азурно плавом од које су саткани разноврсни флорални орнаменти. Зеленом су најчешће сликане вреже и лишће, док су изданци и по неки лист могли бити изведени црвеном, а понекад љубичастом бојом. Градацијом појединих боја и тонским нијансирањем остварена је фина моделација разноврсних биљних форми. Читави сплетови долазе додатно до изражаја на златној позадини, која и орнаментима додаје известан сјај. Јасне, пуне боје на злату удружене са изузетним сликарским поступком, имају највећи утицај на раскошан изглед кодекса.

Поред заставе као најдоминантније орнаменталне формације, извођење иницијала је било изазовно на другачији начин. Иако су у питању мањи декоративни елементи, они су имали своје специфичности произашле из задате контуре слова, коју су уметници изводили на најмаштовитије начине. Тако је код српских рукописних књига са илуминацијом раскошног стила, сачувана читава галерија разноврсно решених почетних слова. Ти иницајли су компоновани од биљних и преплетних мотива, где су гране, траке и вреже, са изданцима у виду разноврсних пупољака, листова и цветова стварали оригинална решења. Колорит је пратио онај са застава, с тим што су некада контуре и акценти извођени златом, или се злато могло наћи као подлога тамо где је било затворених поља.

Ликовни изглед књиге са раскошном илуминацијом, добија посебан значај као уметничко остварење, које је неретко на висини исписаног текста. Најбољи примери високих уметничких домета јесу заставице и иницијали у *Четворојеванђељу серског митрополита Јакова*, *Изборном јеванђељу Николе Стањевића* и *Четворојеванђељу патријарха Саве.*

Поред групе споменика са раскошном илуминацијом коју одликује стилска уједначеност, друга група издвојена према стилским особеностима, настала на тлу Босне и Хума обједињује хетерогене орнаменталне обрасце. Док један број рукописа негује архаична декоративна решења и иницијале који следе традицију Мирослављевог јеванђеља, као што су *Григорович-Гиљфердингово јеванђеље* или *Четворојеванђеље Дивоша Тихорадића*, у рукописне зборнике – *Хвалов* и *Млетачки зборник,* са почетка 15. века продиру утицаји западне готичке, али и ренесансне уметности. Ликовни изглед књига из Босне и Хума се препознаје како по специфичном коцкастом писму тако и по особеном решавању илуминираних делова. Орнаментални обрасци су у неким случајевима били нацртани невешто, са недоследним колорисањем, док су поједине заставице и иницијали били обликовани однегованим потезом са прецизно нанесеним колоритом.

Стилска хетерогеност ове групе може се сликовито представити и кроз праћење начина уобличавања једног орнаменталног обрасца различитим стилским поступцима. Исте композиционе схеме могу бити изведене мање или више вештим цртежом, несиметричним или пак складним уклапањем елемената, док код колорисања може постојати баланс или одсуство тонског склада са непрецизним бојењем сегмента (Репр. 422–428, 444–446). Колористичка особеност ове групе рукописа огледа се у употреби мрке, некад црне боје за позадину. Поред ње декоративни сегменти су некада полагани на зелени фон. Зелено су колорисани и орнаментални мотиви. Поред наведених боја биле су заступљене црвена, жута и окер, док је приметно одсуство плаве боје.

ЗАКЉУЧАК

Преглед орнаментике српске средњовековне књиге у временском оквиру од краја 13. до средине 15. века, показао се као захтеван и многослојан задатак. Систематизација орнаменталних образаца није могла да се изведе по једноставном хронолошком кључу, већ се временски преглед примењивао у сваком поглављу издвојеном по различитим основама. Највећа подела огледала се у раздвајању два хијерархијски позиционирана декоративна елемента – заставица и иницијал. У оквиру заставица најпрецизнија систематизација се чинила она која укључује три критеријума. Први, најобимнији и најслојевитији, јесте онај унутар кога су издвојени геометријски и вегетативни мотиви чијим низањем су обликована различита конструктивна решења. Један мањи број застава издвојио се, у оквиру преплетно-флоралних композиција, својим обликом (правоугаоник, квадрат и лук), док су две упечатљиве скупине – орнаметника раскошног стила и орнаментика књига Босне и Хума – издвојене према стилским особеностима. Овим критеријумом направљене су групе најсроднијих решења, иако је уочљиво су се поједини примери могли наћи и у оквиру више одељака. Исто тако поједини, сасвим особени орнаментални обрасци, само су условно уклопљени у издвојене скупине. Одређени мотиви, стилови, композициона решења се преклапају, међусобно прожимају, врше утицај или извиру један из другог. Тако у оквиру појединих рукописних књига постоји ризница разноврсних градивних и композиционих решења, чије су заставе и иницијална слова распоређени у више формираних одељака, док код других кодекса сва орнаментална решења припадају једном од задатих поглавља у оквиру рада.

Смисао сваком декоративном елементу даје његова контекстуализација. Стога можемо истаћи да илуминација има смисла једино када се сагледава у оквиру читаве странице па чак и кодекса. Ликовно обликовање чини однос блока текста и маргина, са заставицама и иницијалима, који имају своје место у том уређеном систему. Они настају у склопу примењеног уметничког деловања и њихова функција је подређена тексту. Стога заставица добија пун смисао уколико је сагледана са текстом, насловом и маргинама. Она свечано најављује почетак састава, те се у садејству са текстом открива њено назначење. Исти је случај са иницијалима, нарочито у случајевима где су они на страници једини декоративни елеменат. Разбијајући таман текстуални блок, они делују као украсни детаљ, чија је функција истицање почетка одређеног састава.

Орнаментика српских рукопиних књига настала је као спој разноврсних утицаја и оригиналних решења. Користећи орнаменталне мотиве познате у оквиру источнохришћанске васељене, унутар наших већих скрипторијума на челу са хиландарским стварана су оригинална решења. Ту се пре свега мисли на заглавља чији су затворени геометријски облици чвора, круга и круга обликовали разноврсне заставе од оних најмањих сазданих од неколико наведених мотива, до оних које прожимају читаву страницу. Чворови у низу повезани преплетима нису примећени у грчким рукописима. У ретким случајевима они стоје као засебни орнамент. Ромбоидни прстенови у низу се срећу тек у по некој грчкој књизи, док се круг повезан сплетовима трака среће чешће, али спорадично. Чини се да су у

оквиру Византијског царства ови обрасци неговани у провинцијским скрипторијумима, те су могуће тако дали импулс, који је у словенским рукописима прихваћен и развијен. У српским споменицима посебно су упечатљиве заставе од геометријских мотива, чија структура асоцира на прочеље или кровну конструкцију храма. У грчким споменицима се не срећу такве декоративне целине. Уколико постоји представа храма она је савим јасна и представља минијатуру црквене грађевине.

Унутар заглавља од преплетно-биљних структура може се препознати већи утицај украса из грчких рукописа, мада су поједини орнаментални мотиви познати у разним видовима уметничког изражавања, најпре у скулптуралној пластици и примењеној уметности. Ту се пре свега мисли на мотиве таласасте лозице са свијеним полупалметама, срцоликим медаљонима са палметом и разноврсним плетерима трака и каишева. Са друге стране вегетативни сплет развијен из центра неколиких квадратних застава је сасвим специфичан за наше кодексе и не налазимо му паралеле, изузев детаља који су подударни са каменим розетама на фасадама моравских цркава. До данас је сачувана тек једна застава и један завршни орнамент који у целини имају паралеле са овом врстом камене пластике. Ови декоративни образци, стога, су вероватно аутохтона решења, која су се транспоновала из једног уметничког израза у други.

Паралелено са развојем орнаменталних образаца српскословенске рукописне књиге, развија се и декорација на подручију бугарске средњовековне државе. Вероватно је у јужнословенским писарским центрима долазило до међусобних утицаја и прожимања што је условило сродна декоративна решења.

Од средине 14. века јављају се рукописи писани српскословенским језиком са раскошном декорацијом у којој доминира сликање вегетативних форми са бујним стилизованим цветовима, густим темперама на златној позадини. То је поступак доследно преузет из грчких кодекса, те је због тога овај тип илуминације био познат и као „неовизантијски“. Иако су из грчких књига преузети мотиви и сликарски поступак, нису преношени целокупни декоративни обрасци као готова решења. Овом методом од познатих елемената обликована су особена заглавља и иницијална слова. Иницијали су посебно упечатљиви, јер су унутар српских књига доминирала различита почетна слова у односу на грчке, што произилази из природе језика, те су на тој основи развијане оригиналне декоративне креације.

Исходиште српских раскошних рукописа јесте територија на коју се Српско царство проширило. На Светој Гори наши писари и калиграфи имали су непосредан додир са грчким рукописима, како приликом свог боравка у другим светогорским манастирима, тако и коришћењем грчких књига у Хиландару. Околности у Царству које су довеле до повећања материјалних средства високих представника цркве и државе, омогућили су да они приносе најраскошније књиге као своје уздарје манастирима. Илуминирање златом и пастозним бојама једног броја рукописа, могли су извести грчки уметници по позиву, али је међу њима, сасвим извесно, било и наших илуминатора. Порекло писара није било од пресудне важности, јер су и за украшавање књига могли бити бирани најбољи мајстори, без обзира одакле потичу, као што су и неке од наших најлепших манастира подигли или фрескописали уметници из других земаља. Стога порекло илуминатора не мења чињеницу да ова дела примењене уметности спадају у ред врхунских остварења српског средњовековља. Поред Свете Горе, раскошни кодекси настајали су у њеном залеђу. Једна од најрепрезентативнијих српских књига наручена је и настала унутар Серске митрополије. Митрополија је играла значајну улогу, између осталог, због свог географског положаја. Она је била место сустицања духовне и културне елите балканских царстава, а самим тим српских, бугарских

и грчких писара и илуминатора. То потврђују и поједини орнаментални обрасци уобличавани како у српским, тако и у бугарским књигама. Стога можемо закључити да Света Гора и њено залеђе представљају простор на којима је настао далеко највећи број сачуваних раскошно опремљених српскословенских рукописа.

Оригинална стилска група рукописних књига јесте и она настала на територији Босне и Хума. Композициони склопови заставица имају паралеле са онима из рукописних књига насталих на тлу немањићке Србије и Хиландара, док су иницијали у оквиру ове групе развијали по узору на оне из *Мирослављевог јеванђеља*. Том низу кодекса свакако недостају неке карике, односно рукописне књиге које се до данас нису сачувале. Стилске особености произилазе из целокупног ликовног изгледа књиге. Мале димензије већине кодекса, пергаментна или папирна подлога на којој се нижу редови исписани карактеристичним коцкастим писмом, архаична илуминација, чине да ова невелика група рукописних књига заузима посебно место у истраживањима српскословенског наслеђа.

Преглед декоративних елемената и њихових склопова по више критеријума имали су за циљ да представе главне токове и развој илуминације српских рукописа. За потпуно сагледавање орнаментике наших најстаријих књига, остаје да се подробнија пажња посвети дубљој анализи тератолошке илуминације, којој је унутар рада посвећена одређена пажња, у мери у којој она задире у задати временски оквир.

Иако је јасно да сачуване књиге представљају тек делић онога што је написано током трајања средњовековне српске државе, сачувани споменици пружају слику кретања и домета ове врсте примењене уметничке делатности. Свест о томе да су ово само сегменти нашег рукописног наслеђа, условила је да се пажња поклони и неким наизглед неоднегованим декоративним решењима или изолованим примерима, који су у своје време могли имати већи број паралела и сродних решења. Систематизација орнаменталних образаца може бити упориште и основа за даље анализе појединих феномена унутар декоративне структуре књиге.

Постоје мишљења да је декорација једног броја српскословенских књига била скромнијих уметничких домета. Овде се не мисли на кодексе раскошног стила чији изузетан ликовни израз се не доводи у питање. Већина представљених кодекса орнаментисаних техником бојеног цртежа одражава у ликовном изразу један деликатан, префињен стил који нема за циљ да засени својим ликовним квалитетима, већ одражава и у том домену скроман, монашки дух у коме су обитавали његови творци.

Духовна атмосфера у којој су настали средњовековни писани споменици, била је пресудна и за њихово ликовно уобличавање. Пријежност и истрајност којом су наши калиграфи постојано и уједначено компоновали сваку страницу, преносила се и на илуминаране површине, где су често управо писари, а некада посебни уметници, низали геометријске мотиве или развијали вегетативне формације у хармоничним низовима и односима. Таква истрајност и уједначеност, развијала се кроз непрестану молитву, чија снага се, између осталог, огледа у ликовном изгледу српских средњовековних књига.

КАТАЛОГ

1. ИЗБОРНО ЈЕВАНЂЕЉЕ ЂАКОНА БОЛЕСЛАВА

1284. година
Санкт Петербург, Руска национална библиотека, Гиљф. 1
пергамент, 413+ 3 л., 290 × 215 mm

Изборно јеванђеље ђакона Болеслава је пуни апракос. На крају кодекса на л. 412^{v}- 413 је опширан запис у коме писар – ђакон Болеслав, на више места помиње рашког епископа Михаила. Писан је уставним писмом, српскословенским језиком. Илуминацију чини заставица на л. 1, украсна трака на л. 412^{v} и многобројни иницијали.
На почетку текста, изнад левог ступца, налази се заставица степенасте форме испуњена са шест повезаних чворова, додатно везаних петљама за оквир. Заставица је цртана танким црвеним мастилом, оквирна трака је испуњена плавом бојом, док је основни преплетни мотив истакнут жутом позадином. На врху заставице је крстолики биљни украс, док су на доњим угловима две полупалмете које се свијају ка наслову. На два симетрична степеника су прецизно изведене фантастичне птице са главама окренутом од средине, са полупалметама уместо репова. Изнад заставице су исписане речи молитве: ѡо Г(оспод)и сп(а)си, ѡо Г(оспод)и поспѣш(и).

Почетак текста записа наглашен је украсном траком на горњој маргини, изнад левог ступца текста. Чине је по две паралелне цик-цак црвене линије са плавим тачкицама на месту преламања.

Почеци читања из јеванђеља су наглашени, најчешће, геометријским иницијалима Ѣ и Ꙗ који стоје на линији блока текста и заузимају четири до пет редова, а на више места прелазе на доњу маргину. Иницијали су исписани црвеним мастилом, а украс чине троугласти испусти унутар петљи и куглица на стаблу слова.

Одабрана литература: Стасовъ, *Славянскій и восточный орнаментъ*, т. XVII, бр. 19; Стојановић, *Записи и натписи* I, 13, бр. 26; Лавров, *Палеографическое обозрение*, 203–206; Гранстрем, *Описание пергаменных рукописей*, 97; Мошин, *К датировке*, 411; Мошин, *Палеографски албум*, 67, бр. 63; *Изложба српске писане речи*, 26, бр. 47; *Сводный каталог XI–XIII вв*, 212, бр.185; *Турилов, Исследования*, 75; Станојловић, *Архитектонске заставице*, 288–289, сл.1; Левшина, *Рукописи сербского правописания*, 36–37, бр. 14; Станојловић, *Ликовно обликовање српских књига*, 371, 374, сл. 1.

2. ЈЕВАНЂЕЉЕ УЧИТЕЉНО КОНСТАНТИНА ПРЕСЛАВСКОГ

1286. година
Санкт Петербург, Руска национална библиотека, Гиљф. 32
пергамент, 179 + I л., 250 × 175 mm

Књига садржи беседе Константина Преславског, без Азбучне молитве и Пролога. На л. 161^{v}–162 је запис писара Драгомана из 1286. године у коме се помиње краљ Стефан Урош

(Милутин), син Уроша I и праунук Светог Симеона. У запису се помиње да је те године постављен архиепископ Јаков. По његовој жељи исписан је овај кодекс за храм Богородице и Светог Симеона (вероватно Студеницу). Александар Фјодоровић Гиљфердинг пронашао је рукопис 1857. године у Дечанима. Књига је писана српскословенским језиком, уставним писмом. Застава се налази на л. 1, док су почеци беседа истакнути разноврсним иницијалима.

На почетку текста изнад левог ступца нацртана је степенаста заставица испуњена низом од шест повезаних чворова. На врху је флорални крстолики мотив, а на угловима степеника флорални изданци. Она је цртана црвеним мастилом и није колорисана.

Почетак сваке беседе истакнут је иницијалом. Доминирају преплетне графеме у којима стабло слова чини тордирана трака, док су петље слова (најчешће Ѣ и Ꙗ) сачињене од преплета вреже. Пречке слова Г, Т и Ѣ завршавају се свијеним полупалметама. Ова иницијална слова најчешће су неколорисана или су вреже испуњене зеленом или плавом бојом.

Ређи су једноставни црвени или понегде плави геометријски иницијали. Они стоје на линији блока текста заузимајући висину од три до пет редова.

Почеци беседа су додатно истакнути маргиналним украсима у облику траке везане у чвор. Крајеви се завршавају полупалметама или флоралним шољатим мотивом усмереном ка спољној маргини, док се ка насловном тексту развијају полупалмете.

Одабрана литература: Стасовъ, *Славянскій и восточный орнаментъ*, т. XIX, бр. 7–9; Стојановић, *Записи и натписи* I, 13–14, бр. 27–28; Лавров, *Палеографическое обозрение*, 206–208; Гранстрем, *Описание пергаменных рукописей*, 97–98; Мошин, *К датировке*, 413; *Изложба српске писане речи*, 27, бр. 50; *Сводный каталог XI–XIII вв*, 214, бр. 187; Станојловић, *Архитектонске заставице*, 289; *Турилов, Исследования*, 48, 75; Левшина, *Рукописи сербского правописания* 49–50, бр. 40; Станојловић, *Ликовно обликовање српских књига*, 374, сл. 2.

3. ИЗБОРНО ЈЕВАНЂЕЉЕ

друга половина XIII века
Јерусалим, Грчка православна патријаршија, бр. 19
пергамент, 200 л., 170×145mm

Кодекс је палимпсест. На једном броју листова се виде трагови грчке минускуле, док је на највећем броју листова уочљив ћирилички текст српске редакције. Јеванђеље је писано уставним писмом српскословенским језиком, рашким правописом. Илуминацију чине заставице на л. 1, 46^{v}, 74^{v} и 108^{v} и око 180 иницијала.

Правоугаоно заглавље на почетку текста испуњено је низом од по дванаест уланчаних ромбоидних прстенова у шест редова. Са спољне стране се кроз њих провлачи врежа, прерастајући на угловима у гране са флоралним завршетком. Заставица је цртана тамним мастилом, а унутрашњост ромбоидних мотива испуњена је црвеном, зеленом и жутом бојом. Истим бојама је колорисана и издужена заставица на л. 46^{v} сачињена од двоструког преплета врежа са биљним завршецима на угловима.

Застава у виду портика на л. 74^{v} сачињена је од чворова на целој ширини странице изнад текста. Над средишњим делом је издигнут степеник са крстоликим флоралним мотивом, оштећеним приликом опсецања листа. Над горњим угловима су гранчице са срцоликим

отивом у оквиру кога су полупалмете. Овај биљни украс са леве стране уједно има и функцију слова ѣ у оквиру натписа ѣь тои чась.

На л. 108^{v} је још једна заставица издужене форме састављена од девет уланчаних ромбоидних прстенова, протканих врежама са великим полулистовима, који се са доњих углова свијају ка наслову.

Кодекс је украшен великим бројем иницијала на почецима јеванђелских читања. Један тип иницијала су издужена једноставна слова украшена биљним изданцима. Иницијали изведени преплетом врежа су најзаступљенији у кодексу. Углавном се налазе на линији блока текста, висином од пет до осам редова. Неки од преплетних иницијала су оживљени зооморфним детаљима најчешће у виду птицолике фантастичне животиње из чијих чељусти излази врежа или гранчица. Тератолошких иницијала има најмање, али су најразноврсније уобличени. Сви иницијали су цртани црвеним или мрким мастилом, а потом су неки од њих бојени жутом, зеленом и ретко плавом бојом.

Одабрана литература: Недомачки, *О српским рукописима у Јерусалиму*, 92, 115; Ердељан, *О српском јеванђелистару*, 41–52; Џурова, *Какво е донесъл патриарх Сава Сръбски от Ерусалим*, 254–258; Станојловић, *Архитектонске заставице*, 290.

4. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

друга половина XIII века
Санкт Петербург, Руска национална библиотека, Тит. 3364
пергамент, 221 + III л., 195× 147mm

Књига је писана српскословенским језиком, уставним писмом. Илуминација је сачувана на почетку јеванђеља по Луки и Јовану на л. 25, 28 и 138.

Испред садржаја Јеванђеља по Луки је правоугаона заставица. У дебљем, необојеном оквиру налазе се четири одвојена прстена са цветом од срцоликих латица у сваком. Флорални мотиви у виду свијених палмета испуњавају међупросторе. Над средином заставе је флорални мотив, данас оштећен. Слична, само нешто већа је заставица на почетку Лукиног јеванђеља. Правоугаони оквир је испуњен лозицом од свијених палмета са зеленим изданцима. Заставицу испуњавају три прстена: зелени, бели и црвени са великим четворолатичним цветовима у оквиру сваког. Изнад сваког круга, над оквиром је по један флорални мотив од којих је средишњи највећи, оштећен током опсецања листова. Биљни мотив од срцолико свијених врежа са развијеним полупалметама, налазе се на бочној страни заставице, према спољној маргини, али и као маргинални украс са обе стране насловног текста. На почетку је иницијал слова П висине пет редова текста, изведен од тордиране зелене и жуте траке. Заставице су цртане црвеним мастилом, док су биљни мотиви колорисани бледозеленом и жутом бојом са тамнозеленим изданцима.

Јеванђеље по Јовану је наглашено правоугаоном танком заставицом са жутом лозицом од свијених полупалмета на црвеном фону. Три описана флорална срцолика мотива налазе се изнад заставице и са сваке стране по један. Иницијал И од тордираних трака налази се на почетку текста.

Одабрана литература: Гранстрем, *Описание пергаменных рукописей,* 98; Мошин, *Палеографски албум,* 50, бр. 46; *Сводный каталог XI – XIII вв*, 300, бр. 352; Левшина, *Рукописи сербского правописания*, 210, бр. 379; Станојловић, *Ликовно обликовање српских књига*, 377, 381, сл. 3.

5. СЛУЖАБНИК (МИХАИЛА МИЛГОСТА ГРАМАТИКА)

друга половина XIII века
Санкт Петербург, Руска национална библиотека, Q.п.I.68
пергамент, 70 + III л., 205 × 155 mm

Књига није очувана у целини. Сачувана је Литургија Светог Василија Великог без почетка и Литургија прећеосвећених дарова. Рукопис је писан уставним писмом, рашким правописом. Писар кодекса Михаило Милгост Граматик оставио је своје име на л. 46^{v} у молитвеном запису. Он се потписао још на доњим маргинама л. 12^{v}–13, 32^{v}, 55^{v}–56, где су данас оштећења. Илуминацију чине заставица на л. 47 и мноштво иницијала различитих типова.
Испред Литургије прећеосвећених дарова је застава састављена од два пара наизменично преплетених трака. Преплет се спушта са доњих углова поред наслова, док са горњих углова израстају гране. Цртеж је изведен црним мастилом док су међупростори између трака и оквир испуњени црвеном бојом.
Иницијали се могу поделити у три групе: преплетне, тератолошке и слова изведена контурама са елементима преплета. Сва иницијална слова обликована су црвеним мастилом и позиционирана су на линији блока текста заузимајући висину од четири до шест редова. Преплетни иницијали су изведени сплетом врежа, најчешће у функцији петље слова (Б, Ѣ), стабла су често тордиране траке (Г, П), док пречке слова чине свијени листови (л. 2, 7^{v},9, 10, 13^{v}, 14^{v}, 15, 16, 29^{v},32^{v},39^{v}, 42,43, 43^{v},48, 51, 53^{v}, 56^{v}, 58^{v}, 59, 60, 69). Тератолошки иницијали су слични преплетним с тим што се, најчешће у горњем делу стабла слова, појављује глава фантастичне животиње из чијих чељусти излази лист чинећи пречку слова (л. 6^{v},12, 19^{v}, 42^{v},45, 49, 49^{v}, 54^{v}, 64^{v}, 66, 67, 68^{v}). Иницијали обликовани контурама су најсведенији и украшени су по неким мањим преплетом у оквиру слова (л. 4^{v},8, 17, 22^{v}, 24^{v}, 30^{v}, 31^{v}, 37^{v},46, 48^{v}, 62).

Одабрана литература: Гранстрем, *Описание пергаменных рукописей*, 109; *Сводный каталог XI–XIII вв*, 328, бр. 397; Левшина, *Рукописи сербского правописания*, 159, бр. 278.

6. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ СА ПРАКСАПОСТОЛОМ

последња четвртина XIII века
Света Гора, манастир Хиландар, бр. 52
пергамент, 300 л., 240 × 170 mm

Четворојеванђеље је старијег типа, без Теофилактовог предговора са поделом на Амонијеве главе. Писано је уставним писмом српскословенским језиком. Украс чине три мале заставице на л. 1^{v}, 2 и 146 и иницијали на л. 2, 41, 67, 107^{v} и 146.
На самом почетку је мало заглавље изнад једног ступца текста. У основи су два мотива од удвојених уланчаних ромбоидних прстенова, зелене и жуте боје. У оквиру њих су тамно бојена поља. Са горње и доње стране се провлаче две вијугаве змије, чије главе се појављују бочно гризући репове једна другој. Из углова излазе преплетно флорални мотиви, творећи различите крстолике форме.
На почетку Јеванђеља по Матеју је мала степенаста заставица у оквиру које су три мотива чвора. Они су цртани црвеним мастилом и везани су петљама за степенасти жути оквир. Позадина је обојена тамнозеленом бојом. Сваки угао на заставици и њен централни део

допуњени су већим или мањим флоралним мотивом. Испод заставице је велико иницијално слово Ⱄ са биљним мотивима обојеним жутом и зеленом бојом.

Касније у тексту, унутар Праксапостола, на л. 146 је заставица сличне структуре као прва, али лакша и колористички светлија. По два концентрична ромбоидна прстена са спољних страна се преплићу са врежама, које се на угловима развијају у флоралне крстове. Већи ромбови су обојени жутом бојом, док је део позадине испуњен црвеним мастилом.

Поред заставица у илуминацији ове књиге појављује се неколико стилски потпуно различитих иницијала. Јеванђеље по Марку почиње тератолошким иницијалом Ⰳ у виду змије са псећом главом чије се тело, везано у чвор, завршава флоралним мотивом који излази и из уста ове фантастичне животиње. Почетак Јеванђеља по Луки истакнут је издуженим преплетним иницијалним словом Ⰾ, док се зглавкасто рашчлањен, црвени иницијал истог слова налази на л. 146.

Поред наслова, којим почиње садржај Јеванђеља по Марку, је маргинални украс у виду стилизованог четворолатичног цвета са четири листа. Са обе стране истог наслова, пред Лукиним јеванђељем, су срцолико увијене гране са полупалметама на крајевима, отвореним ка насловном тексту.

Одабрана литература: Богдановић, *Каталог*, 68; Богдановић, *Хиландар. Палеографски албум*, Репр. 12; *Турилов, Исследования*, 444 (нап. 61); Турилов, Мошкова, *Каталог рукописей афонских обителей*, 99–100, бр.110; Станојловић, *Архитектонске заставице*, 289–290, сл. 3; Станојловић, *Ликовно обликовање српских књига*, 374, 374.

7. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

крај XIII – почетак XIV века
Загреб, Хрватска академија наука и уметности, III b 14
пергамент, 166 л., 235 × 175 mm

Четворојеванђеље је исписано српскословенским језиком, уставним словима у два ступца. Заставице се налазе на л 1 и 2.

Пред садржајем Матејевог јеванђеља, над масивним насловом изнад левог ступца, је трака од низа четири крстолика косо постављена чвора. Они су међусобно спојени тракама и потом повезаних петљама за правоугаони оквир, који има флоралне изданке на угловима.

На л. 2 испред текста Јеванђеља по Матеју је степенаста заставица испуњена низом од шест чворова. На врху је крст, око кога пише Ⰻ(ѡγ)ѕ Ⱂ(ρистос)ь ѕ(ы)нь Ⱏ(о)жиⰻ. Са степеника израстају декоративне гране са палметом, а са углова по један флорални изданак. Основни преплетни мотив изведен црвеним мастилом, истакнут је зеленом и жутом позадином.

На почетку текста Јеванђеља по Матеју је издужен црвени геометријски иницијал Ⱄ, висине пет редова текста, са куглицама на стаблу слова и троуглићима при дну.

Одабрана литература: Mošin, *Ćirilski rukopisi jugoslavenske akademije*, 123; Богдановић, *Инвентар*, 123, бр. 1857; Станојловић, *Архитектонске заставице*, 289, сл. 2.

8. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

крај XIII – почетак XIV века
Санкт Петербург, Руска национална библиотека, Гиљф. 61

пергамент, 6 + III л., 275 × 205 mm

Од овог кодекса сачувано је шест листова са фрагментим Јеванђеља по Матеју и Јовану. Још два листа која су припадала истом рукопису чувају се у Руској Државној библиотеци у Москви, Григ. 11. I (М.1693.I). На унутрашњој страни корице је Гиљфердингов екслибрис са годином 1857., док на маргини л. 2 писаним словима пише Дужи. На основу тога може се претпоставити да је Гиљфердинг овај фрагмент те године нашао у манастиру Дужи у Херцеговини. Фрагменти су били део књиге, која припада западној скупини српскословенских рукописа. Текст је писан карактеристичним уставним писмом квадратног типа у два ступца. Од богатије илуминације сачувана су три иницијала на л. 1, 5 и 6.

Импозантан иницијал Ѣ на л. 1 којим почиње јеванђељско читање, задире висином од тринаест редова у текстуални блок левог ступца. На црвено-белом стаблу се свијају петље које чине фантастичне, птицолике издужене животиње закачене репом и кљуном за стабло. На леђима се од репа развија нешто налик на рог изобиља. Животињске фигуре колорисане су по сегментима жутом, црвеном и зеленом бојом.

На л. 4 украсно слово Ѣ стоји у блоку текста десног ступца висином осам редова. Стабло чине удвојена трака цртана црвеним мастилом, која прераста у две гране са полупалметама на врху свијене у виду петљи. У петљама се разлиставају петолатичне жуте палмете на зеленој позадини. Са врха и дна стабла се на простор међу ступцима пружају малене полупалметице.

Иницијал слова Ꙗ на л. 6 стоји при дну листа у левом ступцу, заузимајући висину од десет редова текста и додатно се спушта на доњу маргину. Изведен је од две приљубљене траке жуте и црвене боје, које творе постоље у виду чвора са листом. На прелазу стабла у петљу је чвор оживљен зооморфним мотивом главе фантастичне животиње, која гризе траку преплета. На месту где се петља прелама је још један чвор, од кога се дијагонално спушта издужена полупалмета ка стаблу.

Одабрана литература: Стасовъ, *Славянскій и восточный орнаментъ*, 11, т. XXX; Лавров, *Палеографическое обозрение*, 234–236; Гранстрем, *Описание пергаменных рукописей*, 104; Мошин, *К датировке*, 415; Мошин, *Палеографски албум*, 127, бр. 125; Харисијадис, *Илуминација рукописа босанског порекла*, 93–94, сл. 1–15; *Сводный каталог XI–XIII вв*, 297–298, бр. 347; *Турилов, Исследования*, 237 (нап. 25); Савић, *Српскословенски споменици из Босне и Хума*, 33, 49; Левшина, *Рукописи сербского правописания*, 62, бр. 62.

9. ИЗБОРНО ЈЕВАНЂЕЉЕ

крај XIII века – почетак XIV века
Санкт Петербург, Руска национална библиотека, Q.п.I.26
пергамент, 160 + II л., 232 × 172 mm

Изборно јеванђеље има структуру кратког апракоса. Писано је уставним писмом, рашким правописом. Илуминацију чине две заставице на л. 2 и 58^{v} и мноштво иницијала.
На почетку текста је декоративно заглавље испуњено мотивима увезаних чворова који граде заставицу с три уздигнута испуста, од којих је средњи највиши, с по једним степеником са сваке стране. Заставица на врху нема ни крст ни флоралне украсе, тако да делује недовршено. На доњим бочним угловима су испусти трака које придржавају шаке на

маргинама. Заглавље је цртано црним мастилом, а оквирна трака и поједини бочни чворови су испуњени црвеним мастилом. Изнад заставице пише Г(оспод)и помози, Г(оспод)и поспѣши.
На л. 58^{v}је још једна мања украсна трака у виду уоквирене тордиране вреже са флоралним завршетком на спољној маргини.
Иницијали су најчешће једноставна геометријска црвена слова, са по неким троугластим испустом. Иницијали у контурама висине од два до четири реда текста се јављају кроз цео кодекс. Цртани су црним мастилом, а испуњени црвеним. Украс може бити обруч око стабла слова (нпр. л. 10^{v}, 63), чвор као петља слова (нпр. 13^{v}, 14, 15^{v}, 20, 64, 72), рука која држи слово, најчешће слово Ꙗ често са чвором као петљом (нпр. л. 23, 31, 40^{v}, 54^{v}, 61^{v}, 64, 69, 72, 93), постамент у виду неколико степеника (нпр. 14^{v}, 15, 19, 25), флорални украс уз стабло слова (нпр. л. 27, 38, 41, 42, 54, 58^{v}). Ретко се појављује преплетни иницијал за шта је пример слово Ꙗ на л. 57^{v} са стаблом у виду тордиране траке и петље у виду чвора. Тордирана трака се јавља и као стабло иницијалног слова Ѣ и Ꙗ на л. 74, 75, 77, али и као украсна трака на крају текстуалне целине пре наслова на л. 140^{v}. Крај текста на л. 120 је смештен у левкаст оквир придржан шаком.
Маргинални украс у виду шиљатог флоралног мотива, јавља се на неколико места (л. 14, 17, 140^{v}, 144).

Одабрана литература: Гранстрем, *Описание пергаменных рукописей*, 104; Харисијадис, *Илуминација рукописа босанског порекла*, 97, сл. 20; *Сводный каталог XIV век,* 606–608, бр. д17; Станојловић, *Архитектонске заставице*, 290, сл. 5; Левшина, *Рукописи сербского правописания*, 148–149, бр. 254; Станојловић, *Ликовно обликовање српских књига*, 379, сл. 1.

10. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

крај XIII века – почетак XIV века
Даблин, Библиотека Честер Бити, W 148
пергамент, 306 л., 240 × 185 mm

Текст сва четири јеванђеља је сачуван у целини. Писмо рукописа је уставно. Текст је писан српскословенским језиком рашким правописом. Рукопис је био део фонда Старе Народне библиотеке у Београду са сигнатуром 101. Нестао је уочи Првог светског рата. Данас се налази у збирци библиотеке Честер Бити у Даблину.
Испред садржаја јеванђеља по Матеју, Марку и Луки и испред њихових јеванђеља, остављен је простор за декоративна заглавља која нису изведена. Заставице су нацртане испред садржаја и текста Јеванђеља по Јовану на л. 211 и 213.
На л. 211 при дну странице је заставица цртана црвеним мастилом. Њу чини наизменични преплет два пара врежа развијених ширином текстуалног блока, да би се на крајевима свила поред наслова. Врежа са спољне стране има изданке са полупалметицама на крајевима, док са горњих углова израстају две декоративне гране са лиснатим изданцима. Оне се свијају ка крсту на средини који је око места укрштања прожет са два испреплетана овала, што чини решеткасту форму. Горњи крак крста има прстен и палмету на врху, док су бочни краци завршени угластим чворовима.
Испред Јеванђеља по Јовану је цртана неколорисана заставица степенасте форме, са куполом с крстом на врху. Заглавље је испуњено низом повезаних чворова, привезаних и петљама за оквирну траку. Бочно се са најнижег степеника уздижу високе гране с палметом,

а са другог степеника мања крстолика форма са решеткастим пољем око сецишта и флоралним мотивом на врху.
На почетку јеванђеља су издужени црвени иницијали на линији блока текста. Украс су само троуглићи или куглица на стаблу. Остала иницијали у рукопису су мала, једноставна, црвена слова висине до два реда текста.

Одабрана литература: Мошин, *Рукописи бивше Београдске народне библиотеке*, 352–353; Недељковић, Станојловић, *Пут књига* 36, 74–75; Станојловић, *Архитектонске заставице*, 290, сл. 6; Станојловић, *Ликовно обликовање српских књига*, 379, 384, сл. 5.

11. ПАНДЕКТЕ НИКОНА ЦРНОГОРЦА

крај XIII века – почетак XIV века
Санкт Петрбург, Руска национална библиотека, Q.п.I.27
пергамент, 162 + I л., 232 × 165mm

Књига Пандекте Никона Црногорца припада старијој редакцији, скраћеног превода. Рукопис је писан српскословенским језиком, уставним писмом, рашким правописом. Илуминацију чини заставица на л. 1 и више разноврсних иницијала.
На почетку кодекса је заглавље од два пара испреплетаних врежа, које се ломе ка доле чинећи форму слова П у оквиру кога је наслов. Над средиштем заставице и са њених углова уздижу се три флорална крстолика мотива, од којих је средњи оштећен опсецањем листа. Заставица је цртана црвеним мастилом, док је позадина испуњена бледо жутом бојом.

Иницијал Ⱄ на почетку текста сачињен је од траке са три петље и звонастих флоралних изданака, свијених у форму слова. Остали иницијали су једноставнији. Поред малих црвених иницијала, постоје и они двоконтурни, висине најчешће три реда текста, који се могу наћи како на почетку, тако и у оквиру текстуалног блока (л. 29, 30^{v}, 32^{v},33, 53, 69^{v},142, 152^{v}). Нешто је већи, рашчлањени иницијал Ⱄ на л. 59 који се налази на линији блока текста и грацилно издужено црвено слово Ⱃ на л. 34.

Одабрана литература: Гранстрем, *Описание пергаменных рукописей*, 106; *Сводный каталог XIVвек*, 639–641; *Турилов, Исследования*, 212–215, 228–229; Левшина, *Рукописи сербского правописания*, 149, бр. 255.

12. ЗЛАТОСТРУЈ

почетак XIV века
Света Гора, манастир Хиландар, бр. 386
пергамент, 286 л., 283 × 195 mm

Књига садржи слова светог Јована Златоустог. Писана је уставним писмом, српскословенским језиком, рашким правописом. Листови 3^{v} и 74^{v} илуминирани су заставицом и иницијалом. Кроз рукопис има доста различитих иницијалних слова.
На почетку текста на л. 3^{v} је заставица сачињена од шест уланчаних, удвојених (један у оквиру другог) ромбоидних прстенова. Кроз њих се таласасто протеже врежа. На врху и угловима од ова врежа прераста у крстове. Са доњих углова се спушта кратка грана од тордираних удвојених трака. Испод је преплетни иницијал слова Ⱏ са главом фантастичне животиње, из чијих чељусти израста флорални орнамент чинећи пречку слова. И заставица

и иницијал су цртани црним мастилом, да би потом међупростори у преплетима били испуњени црвеним мастилом.
На л. 74ᵛ је мала заставица цртана црним мастилом у виду издуженог правоугаоника испуњеног низом свијених полупалмета. Испод је велико иницијално слово ⱞ, чија стабла су обликована пршљенастим биљним изданцима са спојницом у којој се свијају полупалмете.
Кроз цео рукопис се јављају једноставни геометријски иницијали висине од три до шест редова текста, који могу имати по неки украс у виду свијене палмете у петљи слова или украшено стабло. Нешто развијенији су биљни иницијали висине и до девет редова текста (на пр. л. 39, 46, 54ᵛ). На неколико места у оквиру блока текста је симболичан иницијал слова ⱁ у виду рибе (л. 22ᵛ, 26ᵛ,184ᵛ). У другом делу кодекса јављају се иницијали у виду људске главе (л. 122ᵛ, 135, 149, 165), док је на л. 277 иницијал ⳋ у облику змије.

Одабрана литература: *Изложба српске писане речи*, 20, бр. 25; Богдановић, *Каталог,* 152; Богдановић, *Хиландар. Палеографски албум*, Репр. 13; Цернић, *О атрибуцији*, 343–344, сл. 15; Васиљев, *Геометријски иницијали*, 135–136; Турилов, Мошкова, *Каталог рукописей афонских обителей*, 154, бр. 258; Станојловић, *Архитектонске заставице*, 296, сл. 14; Станојловић, *Ликовно обликовање српских књига*, 377.

13. ЗЛАТОСТРУЈ

прва трећина XIV века
Света Гора, манастир Хиландар, бр. 382
пергамент, 257 л., 350 × 280 mm

Зборник Слова светог Јована Златоустог и других отаца Цркве исписан је уставним писмом у два ступца, српскословенским језиком, рашким правописом. Делови ове књиге налазе се у Петрограду (6. л. - БРАН , Димитр. 41 и 6. л - БРАН, 13. 7. 1.) и Москви (РГБ, Григ. 19/ М. 1702). Украс у књизи чине две заставице на л. 1 и 198 испод којих су иницијали, завршни украс на л. 197ᵛ и иницијали на почецима текстуалних целина.
На почетку рукописа, изнад левог ступца текста, на л. 1 је заставица од удвојеног реда уланчаних дуплих ромбоидних прстенова и по једним спуштеним око прве речи наслова. Заставица је цртана црним мастилом, да би потом поједине карике и унутрашњост појединих прстенова били обојени црвеном или плавом бојом. Са спољних страна се провлачи врежа, завршавајући се малим биљним изданцима.
На л. 198 изнад левог ступца текста, испред Слова о Адаму и Еви, Светог Јована Златоустог је мала заставица у облику портикуса. Састављена је од ромбоидних прстенова са крстоликим флоралним орнаментом на врху и малим биљним мотивима на угловима. Испод је и иницијално слово ⱂ на линији блока текста, са стаблима у виду тордиране траке и малим срцоликим флоралним мотивом у средини. На наспрамној страници је украс у виду две извијене гране спојене при дну, које обухватају левкасто увучен завршни део текста.
Испод заставице на л. 1 је иницијал слова ⱏ висине пет редова текста сачињен од биљних мотива, вреже и флоралних изданака. Цртан је црвеним мастилом да би потом био обојен плавом и црвеном бојом. Кроз рукопис има доста развијених иницијала, чија стабла слова чине тордиране траке или биљни пршљенасти мотиви, док су пречке слова и спојнице често изведене од свијених полупалмета или палмета (нпр. л. 49ᵛ, 53, 54, 55ᵛ, 56ᵛ,56ᵛ, 58ᵛ, 77ᵛ, 83ᵛ,

87, 89ᵛ, 90, 90ᵛ, 95, 104, 110ᵛ, 116, 141).Ови иницајли су цртани црвеним мастилом, којим су испуњавани и међупростори, док су поједине вреже и биљни мотиви бојени жутом бојом. Једноставнија црвена иницијална слова висине од три до пет редова текста, као украс имају само по троуглић при дну слова.

Одабрана литература: Богдановић, *Каталог,* 150–151; Богдановић, *Хиландар. Палеографски албум*, Репр. 16; Турилов, Мошкова, *Каталог рукописей афонских обителей*, 155, бр. 260; Станојловић, *Архитектонске заставице*, 296.

14. „ПАРЕНЕСИС“ ЈЕФРЕМА СИРИНА

почетак XIV века
Света Гора, манастир Хиландар, бр. 384
пергамент, 417 л., 310 × 215 mm

Кодекс је писан српскословенским језиком, са правописним обележјима рашке школе. Писмо текста је уставно. Илуминацију чини једна заставица на л. 1 и неколико иницијала. На почетку рукописа је заставица компонована од низа уланчнаих ромбоидних прстенова. Са доње стране, степенастим увлачењем мотива, остављен је простор за наслов. На врху је крст изведен од тордиране траке, а са углова израстају палмете или полупалмете. Уланчане карике су остале необојене, док је данас доминантна унутрашњост бојена наизменично црвеном и зеленом бојом. Вреже, нарочито по рубу су бојене жутом бојом, а флорални изданци зеленом.

Декоративну целину странице употпуњава и велики иницијал слова Ѣ које заузима готово читаву висину текстуалног блока, у који ураста. Стабло слова је тордирана трака која на месту петље формира преплет троугаоне форме, а на месту пречке је гранчица са полупалметом. Траке су обојене жутом и зеленом бојом, а црвеном само једна карика у преплету.

На л. 146ᵛ је издужени иницијал слова Ѣ висине десет редова текста, формиран од зглавкасто подељеног стабла и петље у оквиру које је свијена полупалмета са пречком са торугаоним испустом на крају. Иницијал Ч на почетку беседа светог Јована Златоустог на л. 284 изведен је од тордиране траке и две фантастичне животиње које се пропињу са сваке стране стабла.

Одабрана литература: Богдановић, *Каталог,* 151; Богдановић, *Хиландар. Палеографски албум*, Репр. 22; Турилов, Мошкова, *Каталог рукописей афонских обителей*, 260, бр. 528; Станојловић, *Архитектонске заставице*, 296, сл. 15; Станојловић, *Ликовно обликовање српских књига*, 379.

15. ОКТОИХ

почетак XIV века
Софија, Бугарска академија наука, научни архив, бр. 33
пергамент, 266 л., 285 × 215 mm

Кодекс је писан лепим уставним писмом. Редакција текста је српска, с правописним одликама рашке школе. Илуминацију чини једна заставица на л. 2 и једноставни иницијали. На почетку текста рукописа је велика, неуоквирена заставица састављена од пуније тордиране траке, повијене према доле на крајевима, што заглављу даје облик портикуса. Трака је бојена жутом бојом са црним акцентима и плавом са белим акцентима. Тање, дупле,

дијагонално постављене траке укрштају се и прожимају чинећи малу решетку на средини сваког сегмента. Траке се бочно спуштају ка доле у виду велике петље. Изнад заставице је раскошан крстолики флорални мотив, на постољу од две развијене полупалмете. Са горњих углова и поред заставице се уздижу минуциозно изведени флорални мотиви, са већим или мањим палметама на врху. Заставица је цртана црним мастилом да би потом била колорисана двема нијансама плаве, жутом и смеђом бојом.

Одабрана литература: Кодов, *Опис БАН*, 57–58; Станојловић, *Ликовно обликовање српских књига*, 384, сл. 8.

16. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ И ПРАКСАПОСТОЛ

почетак XIV века
Београд, Народна библиотека Србије, Рс 643
пергамент, 170 л., 282 × 212 mm

Кодекс је писан српскословенским језиком са ортографским обележјима рашке школе. Писмо текста је уставно, а исписала су га два писара. Кодекс је био део старог фонда Народне библиотеке. Нестао је уочи Првог светског рата, да би 1969. године био пронађен у Немачкој и враћен у фонд Народне библиотеке Србије. Украс чини једна заставица на л. 1^{v} и многобројни иницијали.
На почетку рукописа испред Јеванђеља по Матеју је заглавље сачињено од низа уланчаних кругова, у чијим су пресецима свијене полупалмете. Изнад заставице, на средини и на угловима, су декоративне гранчице са срцоликим флоралним мотивом и полупалметама на врху. Заставица је цртана црвеним мастилом. Сваки други прстен и унутрашњост су испуњени зеленом бојом. Испод заставице је велики црвени иницијал слова К, висине десет редова текста, са зелено обојеним стаблом и малим црвеним волутицама унутар слова.
Почеци Јеванђеља по Луки (л. 26^{v}) и Јовану (л. 48) и почетак Праксапостола (л. 65^{v}), истакнути су само црвеним насловом и црвеним иницијалима у контурама са пршљенастим испупчењима на стаблу слова. Овако украшени иницијали од којих неки имају додатне завијутке у петљи слова, налазе се на још неколико места у рукопису (нпр. л. 27^{v}, 51^{v}, 54^{v}, 73, 75, 78, 115^{v}), док су остали иницијали једноставна издужена слова са по неком куглицом или троуглићем као украсом.

Одабрана литература: Стојановић, *Каталог Народне библиотеке*, 31, бр. 92; *Изложба српске писане речи*, 30, бр. 66; Богдановић, *Инвентар*, 125, бр. 1887; *Опис НБС*, 329–331; *Турилов, Исследования*, 154; Недељковић, Станојловић, *Пут књига*, 37, 58–59; Станојловић, *Ликовно обликовање српских књига*, 381.

17. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

почетак XIV века
Москва, Државни историјски музеј, Хлуд. 13
пергамент, 294 л., 260 × 185 mm

Четворојеванђеље је исписано уставним писмом српскословенским језиком. Кодекс је приписан анагносту Радину, чији запис је сачуван на листу из Руске Државне библиотеке (РГБ, Григ.11. III) за који се сматра да је припадао хлудовском четворојеванђељу. Запис је

датиран у време између 1308. и 1311. године. Илуминацију чине заставица на л. 5^{v}, тератолошки иницијал на л. 83 и маргинални украси на л. 82^{v}, 83 и 84.
Испред Јеванђеља по Матеју је велико степенасто заглавље, које се спушта око насловног текста. Заставица је испуњена низом повезаних чворова. На средини је испуст са једним чвором од кога се на сваку страну спуштају два степеника на којима су црвене гране са палметом, односно полупалметом на врху. Са доњих страна заставице излазе решеткасти преплети. Изнад заставице, између грана, су кругови са осмолатичним цветићима унутар сваког. Необојен преплет чворова истакнут је тамно зеленом и црвеном позадином. Наслов и иницијал слова К су истакнути црвеним мастилом.

Одабрана литература: Попов, *Описание рукописей*, 12–14; *Сводный каталог XIVвек*, 368–370, бр. 230, 378–379, бр. 424; *Турилов, Исследования*, 73,77–78, 497, 499, 625; Станојловић, *Ликовно обликовање српских књига*, 379.

18. БОГДАНОВО ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

прва четвртина XIV века
Загреб, Хрватска академија наука и уметности, III с 20
пергамент, 259 л., 250 × 330 mm

Кодекс је добио наслов по Богдану чије се име помиње у запису из каснијег времена. Писан је српскословенским језиком, калиграфским уставним словима у два ступца. Четворојеванђеље је старијег типа без Теофилактовог предговора. Орнаментика је присутна на почецима јеванђеља и њихових садржаја: велика архитектонска заставица на л. 1 и више мањих заставица на л. 3, 64, 107, 109, 181, 182^{v}.
На самом почетку налази се фронтиспис састављен од преплета у бордури, у оквиру кога је текст почетка садржаја Јеванђеља по Матеју. Архитектонска форма ове заставице постигнута је тиме што се правоугаони оквир преко целе стране у горњем делу развија у степенасту структуру. На врху су три вертикална испуста – крст у средини и крстолики флорални мотиви са стране. Основни мотив читаве заставице јесте чвор, кроз чије низове се преплићу траке, везујући их, како једне за друге, тако и за рам. Преплет чворова је необојен, док је позадина колорисана црвеном и жутом.
Заставица на л. 3 пред Јеванђељем по Матеју стоји изнад левог ступца и има лучну форму. Унутар ње су три круга и два полукруга са флоралним мотивима. Над средином заставице диже се преплетни крст, а бочно су гране са представом адосираних фантастичних животиња. Иницијал К на почетку текста уобличен је у виду преплета фантастичне животиње птичијег тела са главом пса и флоралних елемената. Цртеж је изведен црвеним мастилом, да би поједини детаљи били бојени жутом и зеленом бојом.
На л. 64 је мала правоугаона заставица над једном колоном текста чију структуру чине три вертикалне изломљене плетенице, повезане хоризонталним тордираним тракама. Међу њима су мања правоугаона поља, спорадично испуњена свијеним удвојеним полупалметама. Изнад централног дела уздиже се флорални крстолики мотив. Колорит је исти као у претходној заставици.
Није сачуван лист на коме је био почетак Јеванђеља по Марку.
Јеванђеље по Луки најављено је садржајем пред којим је правоугаона заставица испуњена низом од по пет повезаних чворова у два реда, са три усправне гране на врху. Јеванђеље

почиње степенастом заставицом од чворова у бордури. Испод је преплетни иницијал слова Ⱂ.

Садржај Јеванђеља по Јовану на л. 181 је наглашен правоугаоном заставицом са три угласта усправна преплета на крајевима и у средини. Међу њима је тордирани крстолики преплет са испустима у виду петљи. На врху је орнамент са омчом и три пара развијених палмета. Почетак истог јеванђеља на л. 182^{v} има правоугаоно декоративно поље испуњено тордираним преплетом две траке и мноштвом петљи, које стварају утисак низа ромбоидних прстенова.Са углова се издижу гране истог преплета са завршецима у виду два пара развијених полупалмети. На средини је орнамент од обрнутог срцоликог преплета са палметом на врху.

Одабрана литература: Radojčić, Stare srpske minijature, 32–33, Tab. XIV, XV; Mošin, *Ćirilski rukopisi jugoslavenske akademije*, 125–126; Мошин, *Орнаментика неовизантијског и балканског стила*, 302–303, сл. 11; Богдановић, *Инвентар*, 123, бр. 1858; Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, 95, ил. 48–55.

19. АПОСТОЛ

прва половина XIV века
Софија, Народна библиотека „Св. Кирило и Методије“, бр. 501
пергамент, 308 л., 210 × 160 mm

Кодекс је писан српскословенским језиком, уставним словима, рашким правописом. Илуминацију чине заставице на л. 3 и 88, иницијали и маргинални украси.
Трећем листу недостаје једна трећина, тако да је оштећен и део заставице која надкриљује насловни текст предговора Дела светих апостола. Изведена је у виду лука у оквиру кога су медаљони. Два, данас сачувана, прстена испуњена су цветовима са зракасто распоређеним угластим латицама. У бочном медаљону у латицама су свијене полупалмете. На врху је велики крст, данас видљив у фрагментима. Бочно се уздиже грана са палметом на врху, каква је вероватно постојала и на другој страни. Цртеж је изведен црвеним мастилом, оквирне траке су необојене, позадина је испуњена црвеном и зеленом бојом, а латице су жуте. Над заставицом је почетак молитве ѡ Г(ѻспѡд)и сп(а)си. Поред крста су два сачувана слова(ф ф)криптограма. Текст почиње иницијалом Ⱂ који се доњим делом спушта на маргину. Обликован је црвеним мастилом, унутрашњост слова је зелена, док је врежа са спољне стране слова испуњена жутом бојом.
Заставица изнад наслова Посланице Римљанима на л. 88 сачињена је од три степенасто уоквирена чвора са биљним изданком на врху. Цртана је црним мастилом, а потом су оквир и флорални испусти на врху и доњим угловима испуњени црвеном бојом. Око горњег дела заставице је криптограм на грчком: ϕ χ ϕ π – Φῶς Χριστοῦ φαίνει πᾶσιν (Свет Христов просвећује све).
Испод заставице је црвено цртан иницијал Ⱂ висине пет редова текста. Слово је са спољње стране украшено расшчлањеним биљним мотивима. Остали иницијали у рукопису су нешто већа црвена слова, која могу имати као украс куглице на стаблу слова или троуглић на крајевима (нпр л. 84^{v}). На л. 239^{v} мањи иницијал слова ⰳ држи рука. Рука држи и левкасти завршетак на л. 140 у коме је задња реч на страни.

Маргинални декоративни мотиви стоје поред мањих наслова. Могу бити у виду гранчице везане у чвор са лиснатим завршецима (л. 83), у виду биљног мотива са испустом на омчи са два листа бочно (л. 84^{v}) или у виду птичица (л. 300).

Одабрана литература: Цоневъ, *Описъ НБКМ* Т. 2, 35–38; Стоянов, *Украса на славянските ръкописи*,70, бр. 44; *А. А Турилов, О датировке и происхождении*, 46; Станојловић, *Архитектонске заставице*, 290, сл. 4; Мусакова, *Корпус на украсените славянски ръкописи*,157–162.

20. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

прва половина XIV века
Берлин, Државна библиотека, Ms. slav.Wuk 5
пергамент, 310 л., 335 × 250 mm

Четворојеванђеље је писано српскословенским језиком рашким правописом.Текст је уобличен уставним словима у два ступца. Заставице се налазе на почетку садржаја и текста јеванђеља на л. 2, 3, 90, 91, 149^{v}, 151 и 236 изнад једног супца текста. Једино заставица испред Јеванђеља по Марку на л. 91 заузима целу ширину текстуалног блока.
Испред садржаја Јеванђеља по Матеју је мала полукружна заставица, у оквиру које су три медаљона са представама фантастичних животиња. У просторима међу медаљонима су троугласте петље или флорални мотиви. Мали полукружни простор са доње стране заставице, а изнад наслова, испуњава крст са Христовим монограмом. Изнад заставице је велики раскошни крстолики преплет са палметом на врху. Са стране се, до исте висине, уздижу гране са адосираним птицама, међу којима је палмета са по четири палметице на танким гранчицама са стране. На доњим угловима су мали флорални чворови.
Сложена тератолошка заставица краси почетак Јеванђеља по Матеју. Њу чине две адосиране фантастичне животиње са птичијим телом и издуженим вратом, на коме је змијолика глава. Из њихових чељусти излазе траке, које се уплићу чинећи круг у средини заставице, за који је тордираним тракама везан кружни медаљон. У њему је симбол јеванђелисте Матеја – анђео. Из медаљона израстају четири палмете, а изнад пише ⁘(ѧ)ѳ(єн) ѧнг(є)лъ. Траке се од средишта свијају према доле, чинећи оквир наслова, и онда опет прерастају у змијолике главе, из чијих уста излазе вреже на којим стоје описане фантастичне животиње. На врху заставице је компликована крстолика форма у више нивоа. Крст од тордираних трака, надкриљују две супротстављене орнитоморфне животиње спојених репова. Над њима је велики крст са чворовима са полупалметицама на врху сваког крака. Око сецишта је круг у оквиру кога су срцолики флорални мотиви са мањим палметама споља. Око крста је нерашчитан криптограм: ѧ т д ѥ л ѳ. На почетку текста је тератолошки иницијал слова ⁘. Стуб слова и доњи крак чини животиња птичијег тела и змијске главе. Из њених чељусти извиру гране које прерастју у змију чинећи горњи крак слова.
На л. 90 је правоугаона заставица са четири уплетена ромбоидна прстена, кроз које се преплићу вреже завршавајући се спојеним полулистовима у оквиру сваког ромба. У малим овланим пољима, формираним на средини заставице у сециштима прстенова су изужени флорални мотиви. На врху заставице је двоглави орао изнад кога је крст са листовима на крацима. Са углова заставице израстају – горе полупалмете, а доле мали дволисни мотиви.
Најмонументалнија је заставица на л. 91 испред Јеванђеља по Марку, која заузима две трећине текстуалног блока. Састављена је од низа кругова који су уланчани дијагонално. Кроз њих се преплићу двоструке траке по дијагонали, чинећи мале крстасте преплете на средини сваког круга. Заставица је у облику портика који надкриљује насловни текст. На

врху заставице је тератолошки крстолики мотив са орнитоморфним адосираним животињама спојених репова, које стоје на разлисталом постољу у устима змијоликих глава спојених вратова. При врху су још две симетрично постављене птичије главе, са гранчицама у кљуну. Са бочних горњих углова излазе крстолики флорални преплети.
На л. 149^{v} је уска правоугаона заставица у оквиру које је низ од седам срцоликих медаљона са палметама.
Мања лучна заставица са бочним постаментима украшава почетак Јеванђеља по Луки на л. 151. Лук је испуњен лозицом са изданцима у виду полупалмета. На врху је крстолики флорални мотив сачињен од четири палметице. Бочно се са постамента издижу две декоративне гране.
Почетак Јеванђеља по Јовану истакнут је мањом заставицом у облику портика, коју чине три уланчана круга прожета испреплетаним тракама, које на доњим угловима формирају преплет свијен поред наслова. На врху је крстолики флорални мотив.
Иницијали су издужена слова која стоје у блоку текста.

Одабрана литература: Яцимирский, *Описание южно-славянских и русских рукописей*, 266–268; Харисијадис, *Пергаментни рукописи*, 178–180; *Турилов, Исследования*, 622; Matthes, *Katalog*, 17–18; Станојловић, *Ликовно обликовање српских књига*, 381, сл. 7.

21. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

прва трећина XIV века
Лондон, Британска библиотека, Add. MS 26839
папир, III +240 + 3 л., 350×270 mm

Кодекс је писан лепим уставним писмом у два ступца, српскословенским језиком. Током времена је оштећен и листови су помешани. Сачувани су почетак Јеванђеља по Марку и оштећен почетак Јеванђеља по Јовану (л. 78, 182). Могуће је да су овом кодексу припадали листови који се чувају у љубљанској универзитетској библиотеци као Цојсов фрагмент (Zoiss 368).
Изнад левог ступца текста на врху је полукружна заставица која најављује Марково јеванђеље. У оквиру заставице је пет одвојених кругова у оквиру којих су четворолатични цветови. У међупросторима су мале свијене полупалмете. На врху је крст од дуплих трака са чворовима на крајевима. Бочно се уздижу две декоративне гране са разлисталим врховима. На почетку текста је иницијал Ⳋ са петљом на месту преламања слова и репићем у облику полупалмете.
Испред Јеванђеља по Јовану је заставица чији је десни део оштећен. На основу сачуваног дела може се закључити да је заставица правоугаоне форме са низом повезаних чворова. Са доњег угла дијагонално се спушта палмета, а са горњег се уздиже грана са полупалметом на врху. Велики иницијал слова Ⲏ чине масивна стабла са волутам и изданцима са спољне стране и једноставном пречком.

Одабрана литература: Стефановић, *Палеографске белешке*, 63–65, сл. 13–14; Pennington, *Cleminson, A Union Catalogue*, 78–80, бр. 62; *Турилов, Исследования*, 619–622.

22. ПАРИМЕЈНИК

друга деценија XIV века
Манастир Црколез, бр. 4
пергамент, 153 + I л., 210 × 160 mm

Кодекс је писан српскословенским језиком, рашким правописом. Писмо текста је уставно, неуједначене висине. Украс чине иницијали на почетку сваке паримије.
Најзаступљенији су велики црвени геометријски иницијали висине од три до пет редова, који стоје на линији блока текста. Стабла су широка са танким пречкама завршеним троуглићима. Куглица се налази на понеком стаблу или пречки слова.

Петље слова Б на л. 23, 38, 41, 54, 81, 85^{v}, 91, 141^{v} и слова Д на л. 34^{v}, красе свијене палмете.

Иницијал Р на л. 44^{v} и 84^{v} је украшен само тачком у петљи и маленим гранчицама свијеним од куглице на стаблу.

Иницијал слова Т на л. 29^{v} има свијене полупалмете на пречки слова и разлисталу базу слова.

Сличан је иницијал истог слова на л. 52^{v} висине седам редова текста, где стабло слова чине три уланчана танка овала са решеткастим пресецима.

Тордирана трака чини стабло иницијала Т на л. 58 и П на л. 78. Оба слова имају биљне стопе и флорални изданак на пречки, односно крајевима пречки.

На л. 28 је велики иницијал слова Ж изведен у контури, док су истоврсни иницијали на л. 95, 96, 98, 100 и 103^{v}, вероватно накнадно, неуједначено испуњени тамно зеленом бојом.

Нешто је другачији иницијал слова Ц на л. 76^{v} са троугаоним петљама на средини и крајевима. Слово Р на л. 117 уз стабло слова има биљни мотив, а троугаона петља је у виду преломљене гране са полупалметом.

Одабрана литература: Mošin, *Ćirilski rukopisi crkve u Crkolezu*, 316; *Изложба српске писане речи*, 31, бр. 71; Богдановић, *Инвентар*, 80, бр. 1080; *Опис Дечани*, 634–638; *Дечани. Палеографски албум*, 22–23, бр. 20–21.

23. ШИШАТОВАЧКИ АПОСТОЛ

1324. година
Београд, Библиотека Српске патријаршије, бр. 322
пергамент, 266 л., 203 × 168 mm

Рукопис је исписан уставним писмом српскословенским језиком. Највећи део текста је дело писара јеромонаха Дамјана (л. 6–226), који је написао и запис на л. 226–227^{v} из 1324. године. Наводи да је рукопис написан по налогу архиепископа Никодима, у време краља Стефана Дечанског у Пећи у граду Ждрелу. Првих шест листова је дело другог писара и он је вероватно извео и заглавље на почетку. Илуминацију чини заставица на л. 1 и многобројни иницијали.
Заглавље је састављено од низа осам уланчаних ромбоидних прстенова. Кроз карике се са спољне стране преплиће врежа, која се бочно свија ка доле у виду преплета три пара трака са разлисталим постољем. Читава заставица има форму портика. Са горњих углова излазе тордиране траке са флоралним украсом на врху. На средини заставице је крст од три спојене траке са троугластим петљама на крајевима. Врх крста је уништен приликом опсецања

листа. Цртеж је изведен мрким мастилом, док је позадина црвена. Испод заставице је велики иницијал слова Ⱂ који стоји на линији блока текста заузимајући висину пет редова.

Читав рукопис обилује различитим типовима иницијала. На почетку књиге (л. 7^{v}–28) су црвени геометријски иницијали са украсима у виду троуглића на крају пречке или при дну слова. Најчешћи су иницијали слова Ⱃ (ѡбратіє) и Ⱁ (вь ѡны дни или вьзлюблєни).

Даље кроз текст се смењују геометријски, геометријско-биљни, преплетни и флорални иницијали. Геометријски иницијал у оквиру петље може имати флорални украс у виду лозице у облику слова S које се завршава полупалметама (нпр. од л. 116 до л. 122). Иницијална слова Ⱂ и Ⱍ често као стабло слова имају тордирану траку (л. 96^{v}, 123, 127^{v}–130, 132^{v}, 142, 151^{v}, 174^{v}). Некада стабло слова може обликовати тордирана трака или плетеница, док су пречка слова и петља формирани од флоралних елемената (нпр. л. 140^{v}, 142, 153). Од ових елемената је уобличен и највећи иницијал Ⱃ на л. 123^{v} који заузима десет редова текста.

Већи су и флорални иницијал слова Ⱃ од седам редова текста на л. 175 и преплетно Ⱁ (шест редова) на л. 214^{v}. Остали иницјали у кодексу заузимају висину од три до пет редова и стоје најчешће на линији блока текста.

Један број иницијала је изведен од преплета врежа (нпр л. 129^{v}, 137^{v}), док су флорални иницијали најчешће јављају у другом делу кодекса (л. 111, 111^{v}, 124–126, 133, 141, 141^{v}, 144, 145, 147, 149, 149^{v}, 159^{v}). Слово Ⱃ најчешће има стабло слова у виду вреже са пршљеновима или је врежа увијена око стабла слова. Пречку чини гранчица са полупалметом, док је у оквиру петље углавном, различито повијена, полупалмета.

Сви иницијали су црвени, док је онима на л. 110^{v} и 111 додата и зелена боја.

Одабрана литература: Стојановић, *Записи и натпис* I, 24, бр. 54; Харисијадис, *Заставица и иницијали Шишатовачког апостола*, 373–382; *Изложба српске писане речи*, 32, бр. 73; Богдановић, *Инвентар*, 23, бр. 128; Стефановић, *Шишатовачки апостол*, 65–72; Ранковић и др., *Инвентар. Библиотека Српске патријаршије* 55, 78; *Српско уметничко наслеђе на Косову и Метохији*, 122–123 (Милорадовић, *Шишатовачки апостол*); Грбић и др., *Опис Библиотека Српске патријаршије. Апостоли*, 75–99, сл. 7–14.

24. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

прва половина XIV века
Синај, Манастир Света Катарина, Sin. Slav. 3
папир, 407 л., 193× 140 mm

Кодекс је писан српскословенским језиком уставним писмом. Писао га је јеромонах Јован који се потписао на л. 384^{v}: Прости Бо(ж)є грѣшнога иєромонахъ Иѡана. Заставицесе налазе на л. 5, 7, 103^{v}, 167^{v}, 170, 276, 276^{v}, 348^{v}, а иницијали на почецима јеванђеља.

Испред садржаја Јеванђеља по Матеју је тордирана трака у правоугоном оквиру, са чијих се доњих углова спуштају стопе од истоврсних трака и уздигнутих грана поред њих. На врху заставице је крстолики флорални мотив. Једноставне тордиране траке се јављају и испред садржаја других јеванђеља и на почекту Синаксара. Једино је испред набројаних глава Јеванђеља по Јовану изведено правоугаоно заглавље са три неуједначене волуте унутар њега и малим флоралним изданцима на врху и угловима.

Почетак Јеванђеља по Матеју наглашен је заставицом у облику несиметричног слова П, у оквиру кога су три повезана чвора у низу и по један који се спушта око текста наслова. Испод је иницијал слова К чије стабло чини тордирана трака, а краке дупле траке са правоугаоним омчама.

Јеванђеље по Марку истакнуто је само великим иницијалом слова З, састављеним од траке са чворовима у превојима и репићем у облику полупалмете.

Над Јеванђељем по Луки је велика уоквирена заставица у облику портикуса испуњена тракама решеткасте структуре. Иницијал П чине стабла од тордираних трака са угластим изданцима и једноставна пречка.

Решеткастим преплетом је испуњено и правоугаоно заглавље испред Јеванђеља по Јовану. На доњим угловима су велики чворови, док се изнад заставица на крајевима и средини уздижу мали крстови од по два преплетена правоугаоника. Иницијал И изведен је истим елементима као и предходни иницијали.

Одабрана литература: *Snoj, Staroslovenski rokopisi v sinajskem samostanu*, 21; Розов, *Српски рукописи Јерусалима и Синаја*, 126.

25. ИЗБОРНИ АПОСТОЛ

прва половина XIV века
Софија, Народна библиотека „Св. Кирило и Методије“, бр. 883
пергамент, 171 л., 210 × 150 mm

Кодекс је писан уставним словима, српскословенским језиком, рашким правописом. Илуминацију чини једна заставица на л. 1 и једноставни иницијали.

На почетку текста је декоративно заглавље у виду лука испуњено низом наизменично свијених полупалмета. На средини је велики флорални орнамент са три шиљата листа. Са стране се поред заставице уздижу гране са незграпно цртаним флоралним мотивом на врху и птицама на њима. Заглавље је цртано мрким мастилом којим је испуњена и позадина. Лоза је обојена светлосмеђом бојом. Лозица и грана са леве стране заставице су, изгледа накнадно, обојене црвеним мастилом. Око заставице пише ѡ Г(оспод)и сп(а)си, ѡ Г(оспод)и поспѣш(и) в(ь)разоумн.

Иницијали су једноставна издужена, црвена слова висине три до четири реда текста, са тек по неком куглицом на стаблу или пречки слова као украсом.

Одабрана литература: *Опис НБКМ* Т. 3, 55–56; Мусакова, *Корпус на украсените славянски ръкописи*, 172–176, бр. 30

26. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

прва половина XIV века
Света Гора, манастир Зограф, бр. 51 (I.д.4)
пергамент, 52 л., 235 × 176 mm

Кодекс је исписан уставним писмом. Атрибуиран је писару дијаку Георгију Радославу. Језик текста је српски са ортографским одликама рашке школе. Од илуминације су сачуване заставице испред садржаја и почетка Јеванђеља по Јованау на л. 33^{v} и 34.
Заставица на л. 33^{v} је уска тордирана трака са шиљатим изданцима са горње стране и пупољцима са доње. На угловима су четири велике бујне полупалмете које се са доње стране свијају поред наслова. Горње полупалемте су оштећене приликом опсецања листа. Заставица је цртана црним мастилом да би потом траке биле обојене црвеном и окер бојом којом су наизменичмо обојене и угаоне полупалмете. На наспрамној страници испред почетка Јеванђеља од Јована је правоугаона заставица унутар које је шест уланчаних ромбоидних прстенова, чија је позадина наизменично обојена зеленом и жутом бојом. Са спољне стране се у прстенове уплиће врежа са петљама и лиснатим изданцима са горње стране. Преплет цртан црним мастилом остао је необојен. Оквирни део обојен је црвеним мастилом којим је исписан и насловни текст. На угловима заставице су окер полупалмете, од којих се доње спуштају поред наслова.

Одабрана литература: *Опис Зографския манастир*, 64–65, бр. 27; *Каталог. Зографския манастир*, 51; *Турилов, Исследования*, 92; Турилов, Мошкова, *Каталог рукописей афонских обителей*, 107, бр.131.

27. МИНЕЈ ЗА ЈАНУАР

прва половина XIV века
Софија, Бугарска академија наука, научни архив, бр. 19
пергамент, 327 л., 290 × 230 mm

Књига је писана уставним писмом у два ступца. Редакција текста је српска, с правописним одликама рашке школе. Кодекс је датиран почетком XIV века, али датација би се, на основу палеографске анализе и илуминације, могла померити коју деценију касније. Илуминацију чини једна велика заставица на л. 1^{v} и иницијали.
На почетку текста је апстрактна архитектонска конструкција од низова уланчаних ромбоидних прстенова. У оквиру ње се налази наслов и почетак текста. Постоље и архитравна греда, као хоризонтални конструктивни елементи, сачињени су од два реда карика, док вертикалне низове твори један низ ромбоидних прстенова, који пробијају архитрав завршавајући се на врху крстом и стилизованим флоралним орнаментима. Преплет цртан црним мастилом је необојен, док је позадина наизменично испуњена пастелним бојама: плавом, црвеном и жутом. Бочни краци крста су потпуно одвојени од заставице и у основи представљају форму од два мотива. Око крста је написано: Ⲓ(ϲⲟⲩ)ϲⲍ Ⲭ(ⲣⲓϲⲧⲟϲ)ⲍ Ⲥ(ⲁⲣⲍ) Ⲥ(ⲗⲁⲃⲩ), и речи молитве: Ⲟ Ⲅ(ⲟϲⲡⲟⲇ)ⲓ ⲡⲟϲⲡⲏⲥⲓ ⲓ ⲛⲁⲡⲣⲁⲃⲓ. Криптограми око бочних крстоликих флоралних елемената су: Ⲑ(ⲗⲉⲛⲁ) Ⲟ(ⲃⲣⲉⲧⲉ) Ⲇ(ⲣⲏⲕⲃⲟ) Ⲛ(ⲏⲥⲧⲏⲛⲟ) и нерашчитан акроним Г Г Ѣ Г. Изнад горње хоризонталне греде је више слова под титлама чије значење није разрешено: Г Ⲙ Ⲃ Ⲏ Ш Ⲍ Ⲥ Ѣ Ⲇ Ⲏ (или Ⲡ).
Иницијали су преплетни, с тим што се код неких јављају елементи тератологије у виду главе фантастичне животиње. Пример за то је иницијал слова Ⲣ на л. 145 где се на врху стабла, од тордираних трака, налази глава фантастичне животиње из чијих чељусти излази грана

свијајући се у петљу. Контуре слова су изведене црвеним мастилом да би потом сегменти били обојени зеленом и жутом бојом.

Кроз рукопис има још иницијала чија су стабла тордиране траке (нпр. слово Ꙗ на л. 141 и Ꙑ на л. 142), а стабла могу бити у виду плетенице са биљном спојницом (нпр. слово Ⱂ на л. 147). Нека почетна слова имају омче око основне контуре, са биљним завршецима (нпр. слово Ⱄ на л. 151).

Одабрана литература: Кодов, *Опис БАН*, 39–40; Харисијадис, *Архитектонски фронтиспис*, 171–179; Цернић, *Нека запажања*, 362; Станојловић, *Архитектонске заставице*, 296, сл. 16; Станојловић, *Ликовно обликовање српских књига*, 380–381, сл. 6.

28. РОМАНОВ ТИПИК

1331. година
Берлин, Државна библиотека, Ms. slav. Wuk 49
пергамент, 275 л., 210× 150mm

Кодекс је писан српскословенским језиком, рашком редакцијом. Писмо је уставно. На крају рукописа је запис у коме стоји да га је исписао монах Роман 1331. године у Хиландару по заповести игумана Гервасија. Типик је преведен са грчког и тиме је манастир Хиландар добио свој први потпун црквени устав. Украс чине једна велика заставица на л. 151 и мањи украсни мотиви у виду маргиналног украса или гранчице на крају текстуалне целине.
Испред последовања типика (типикарска упутства за пост и педесетницу), налази се архитектонска заставица степенасте форме, изведена од дуплих грана са изданцима. Централни издигнути део заглавља подељен је на два правоугаона поља, међу којима је квадратни сегмент. Унутар њих су крстолики преплети петљи, док је, изнад, на врху заставе слободан сплет угластих петљи у форми крста. Од средишњег дела спуштају се на сваку страну по два степеника. На бочним странама су две масивне гране са развијеним полупалметама на врху, које допиру до врха заставице. Између централног дела заставице и бочних грана исписане су речи молитве Г(оспо)ди сп(а)сии поⷧ(н)лоⷱи, док је око средишњег уздигнутог дела заглавља Христов тетраграм, ї҃с х҃с нї кс҃а. У месецослову је почетак сваког месеца истакнут гранчицом везаном у чвор испред наслова, док се у наставку поред њега налази мала тордирана трака, која се на крају реда завршава полупалметом или изданком.

Одабрана литература: Яцимирский, *Описание южно-славянских и русских рукописей*, 301–310, бр. 22; Стојановић, *Записи и натписи*I, 27, бр. 59; *Изложба српске писане речи*, 34, бр. 83; Цернић, *О атрибуцији*, 348–349; Matthes, *Katalog*, 62–64, бр. 63; Мирковић, *Романов типик*, XLI–LVIII, XLI; Симић, *Хиландарски типик монаха Романа*, 15, 326–327, сл.1.

29. ИЗБОРНО ЈЕВАНЂЕЉЕ МОНАХА РОМАНА

1337. година
Света Гора, манастир Хиландар, бр. 9
пергамент, 338 л., 335 × 250mm

Књига је писана уставним писмом српскословенским језиком са ортографским обележјима рашке школе. Написао га је монах Роман у Хиландару 1337. године, по налогу игумана

Арсенија (запис на л. 336ᵛ). Роман је вероватно израдио и илуминацију у рукопису, коју чине заставице на 4, 52, 130, 235, 260ᵛ и 299 и велики број иницијала. У кодекс су 1360. године, по налогу игумана Доротеја, уметнуте грчке минијатуре јеванђелиста (л. 3ᵛ, 51ᵛ, 129ᵛ, 234ᵛ). На почетку књиге, испред читања Јеванђеља по Јовану на Васкрс, налази се неуоквирена заставица у облику портикуса. Чине је два низа уланчаних дуплих кругова и још по два која се спуштају поред првих речи наслова. Један мотив је издигнут на средини заглавља и чини постоље са две палмете, међу којима је крст од дуплих трака око кога пише ҃іс ҳс̃ нї кс̃. На горњим угловима заставице су крстолики флорални мотиви, док се са доњих углова уз тело издижу две декоративне гране са палметом на врху. У оквиру сваког круга налази се мала палмета истакнута позадином бојеном наизменично жутом и мрком бојом. Испод заставице је издужен иницијал Ꙗ са волутама и украсима.

Друга заставица на л. 52 има правоугаону форму и изведена је од уланчаних кругова. Заглавље је цртано црвеним мастилом, а позадина је наизменично обојена жутом и тамнозеленом бојом. Централни део заставице чини пет прстенова повезаних у карике, док се кроз њих преплићу полукругови свијени по ободу. На угловима су полупалмете окренуте у доњем делу ка тексту, а у горњем ка крсту на средини. Поред уобичајеног ҃іс ҳс̃ нї кс̃ око крста, изнад заставице је криптограм п̃ г̃ б̃ и̃ који се рашчитава П(оцилуи) Г(оспоⷣе) Б(оже) и(гумана).

Заглавље на л. 130 је у облик портика, чији је масиван горњи део сачињен од четири уланчана реда кругова, дијагонално испресецаних тракама, преплетеним у средини сваког кружног поља. На угловима су мале полупалмете, док је на средини крст. Изнад заставице пише ѡ Г(оспод)и Іс(оусе) Х(ри)с(т)е помози и поспѣши ми. Основни мотив је цртан црвеним мастилом, док је позадина испуњена бледожутом бојом.

Наслов који најављује читање суботњих и недељних јеванђеља у току поста наткриљује заставица у форми слова П, у коју је уписано седам одвојених прстенова, кроз које се преплићу по два реда трака са завршецима у виду изданака. У међупросторима су мале палмете. На врху заставице су две дијагонално укрштене гранчице уплетене у чвор на врху. Позадина је обојена зеленом, а прстенови жутом бојом.

Две мање заставица на л. 260ᵛ и 299 саздане су од два пара испреплетаних врежа. Код прве се зелене и жуте траке на црвеном фону завршавају полупалметама на угловима, док се код друге жуте траке на зеленој позадини свијају ка доле поред наслова.

Иницијали су већином једноставнија издужена црвена слова Ѣ и Ꙗ са петљама у оквиру којих су тачка или гранчица. Сложенији иницијали изведени су различитим преплетом врежа са изданцима и пупољцима. Петље и стопе слова творе полупалмете или гранчице. Величином се истичу иницијал слова Ꙗ на л. 260ᵛ, који се на линији блока текста спушта од наслова готово до доње маргине, и слова Ⱪ и Ⳁ при крају књиге (л. 306ᵛ, 313ᵛ). Иницијали су као и заставице цртани црвеним мастилом да би потом траке биле бојене најчешће зеленом и жутом.

Одабрана литература: Стојановић, *Записи и натписи*, 29, бр. 67; Богдановић, *Каталог*, 56; Богдановић, *Хиландар. Палеографски албум*, Репр. 28; Цернић, *О атрибуцији*, 349; Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, 106–107; Станојловић, *Орнаментика рукописних књига монаха Романа*, 328–334, сл. 2–9; *Свет српске рукописне књиге*, 266–269, сл. 26–27 (Станојловић, *Изборно*

јеванђеље монаха Романа); Турилов, Мошкова, *Каталог рукописей афонских обителей*, 95–96, бр.104.

30. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

прва половина XIV века
Света Гора, манастир Хиландар, бр. 12
пергамент, 258 л., 303 × 215 mm

Четворојеванђеље је старијег типа са поделом на Амонијеве главе и са грчким насловима испред јеванђеља. Писано је српскословенским језиком, уставним писмом. Илуминацију чине заставице и иницијали на почецима јеванђеља на л. 1, 64ᵛ, 107 и 184.
Половину прве стране књиге заузима велика застава са две велике адосиране фантастичне животиње спојених репова. Преко њих се, кроз средину, у виду осмице свијају змијска тела, која имају и функцију оквирних трака, а завршавају се реповима на горњим угловима и главама на доњим угловима заставице. Из уста фантастичних животиња извиру вреже симетрично преплетене кроз заставицу и кроз бочне оквирне стране. Вреже се, како у оквиру заставице, тако и на угловима завршавају палметама и пупољцима На угловима заставице су цветови, а на врху крст, са додатним правоугаоним омчама на крацима. Иницијално К саздано је од стабла са биљним изданцима и два крака у виду птице окренуте главе, са свијеном полупалметом на крилу. Цртежи су изведени црвеним мастилом, делови тела су плави и жути, док је позадина тамноплава са белим акцентима и врежицама при оквиру. Делови фантастичних животиња и тела змија су испуњени вишебојним тачкицама.
Пред Марковим јеванђељем је декоративна трака у виду дуплих таласастих, белих трака на зеленој позадини, које се прожимају наизменично се шире и скупљају. По две траке се свијају поред насловног текста и пресечене су двоструком зеленом граном. Бочно се уздижу зелене гране са палметама на врху. Над средином је крстолики орнамент са развијеним жутим и зеленим полупалметицама на крајевима. Пресек је додатно прожет белом и зеленом овалном омчом. Међу декоративним елементима над заставицом су зелени флорални орнаметни у виду пламичка. Иницијално З је једноставно црвено издужено слово са репићем у виду танке извијене гранчице.
Изнад наслова Јеванђеља по Луки је застава у виду портика састављена од низа кружних форми. Само су два затворена мотива прстена, око којих се свијау вреже отвореног преплета стварајући утисак више кружних медаљона. Кроз средину тече преплет творећи ромбоидна поља испуњена окер бојом, док је боја осталих сегмената позадине зелена. На угловима су гранчице свијене ка централном крсту од тордираних трака на разлисталом постољу. На доњим угловима су палмете. Л на почетку је издужено црвено слово.

Над првим речим насловног текста Јовановог јеванђеља је уоквирена застава у виду портика, испуњена низом жутих и плавих дебљих прстенова, кроз које се вертикално и хоризонтално провлаче праве траке секући се у центру. У међупросторима су тролисти или петолисти. На врху је орнамент од два пара развијених палметица, а на угловима су цветови налик љиљану. Иницијал Ѣ је црвено издужено слово са малом горњом петљом и већом доњом, у оквиру које је крст.

Одабрана литература: Радојчић, *Насловна застава хиландарског Шестоднева*, 73, 76, сл. 6; Богдановић, *Каталог,* 57; Богдановић*, Хиландар. Палеографски албум*, Репр. 21; Турилов, Мошкова,

Каталог рукописей афонских обителей, 108, бр.135; Mussakova, *A Forgotten manuscript*, 475–476; Станојловић, *Ликовно обликовање српских књига*, 381, 384.

31. МОСТАРСКО (МАНОЈЛОВО) ЈЕВАНЂЕЉЕ

прва трећина XIV века
Београд, Архив Српске академије наука и уметности, бр. 343
пергамент, 32 л., 105 × 100 mm

Четворојеванђеље је писано српскословенским језиком рашком редакцијом, на територији средњовековне Босне. Писмо је уставно. Писар – Манојло Грк је оставио запис са својим именом на л. 3. Сачуван је фрагмент од 32 листа. Од илуминације су очуване три заставице на л. 10^{v}, 11 и 31^{v} и десет иницијала различите стилизације.
Заставице на л. 10^{v} и 11, пред садржајем и пред почетком текста Марковог јеванђеља, оштећене су од ватре и влаге, тако да се назире композиционо решење, док су се колористичка својства изгубила. Правоугаона поља су испуњена преплетеним тракама, које стварају поља ромбоидне структуре као на л. 10^{v}, док је на наспрамној страници заставица испуњена тракама преплетеним у облику осмице, унутар којих су палмете. Најбоље је очувано заглавље испред садржаја Јеванђеља по Луки на л. 31^{v} са три реда уланчаних ромбоидних прстенова, од којих су они у горњем и доњем реду међусобно повезани и отворени према спољним ивицама. Према унутрашњој маргини поред заставице се уздиже декоративна жута грана са палметом на врху. Основни преплет цртан црвеним мастилом је необојен изузев средњег реда, где су карике колорисане светло жутом бојом. Позадина је наизменично бојена зеленом и жутом.
У оквиру фрагмента сачувано је неколико сложенијих почетних слова. На л. 24 је иницијал Ⱨ који стоји у блоку текста заузимајући висну од десет редова. Стабло слова чини људска фигура у жутој хаљини, која држи декоративну стабљику, чинећи тако пречку и друго стабло слова. На л. 17 је иницијал слова Ⱍ који се на оба краја завршава зооморфним мотивима у виду псећих глава са избаченим језиком. Иницијал на л. 11 је преплетне структуре и заузима висину од десет редова. Остали иницијали на л. 2^{v}, 6, 16^{v}, 19^{v}, 23, 30^{v} и 32 су геометријског типа. Иницјали Ⱨ и Ⱞ на л. 23 и 30^{v} колорисани су жутом бојом и имају полупалмете и задебљања као украс.

Одабрана литература: Радојчић, *Мајстори старог српског сликарства*, 180–181; Богдановић, *Инвентар*, 123, бр. 1856; Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, 110–111; Харисијадис, *Илуминација рукописа босанског порекла*, 100–101; Ђурић, *Уметност у Босни*, 211–214; Тодић, *Српски сликари*, 17; *Свет српске рукописне књиге*, 260–262, сл. 22–23 (Ракић, *Манојлово (Мостарско) јеванђеље*); Савић, *Српскословенски споменици из Босне и Хума*, 33, 50.

32. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ ДИВОША ТИХОРАДИЋА

друга четвртина XIV века
Цетиње, Манастир Рођења Пресвете Богородице/Подврх ББ
пергамент, 186 л., 225 × 165 mm

Четворојеванђеље припада западној скупини српскословенских рукописа. Овај кодекс настао је на подручију Хума. Писано је српскословенским језиком, четвртастим уставним писмом карактеристичним за разматрану скупину. Текст Четворојеванђеља је подељен на

Амонијеве главе. Из записа у рукопису (л. 15ᵛ,42ᵛ, 132, 182) сазнаје се да је овај кодекс писан за Дивоша Тихорадића, поменутог као сведока, у две повеље бана Стјепана Котроманића из 1332. и 1333. године. На л. 66ᵛ је име Манојло, препознато као име писара, вероватно истог оног који се у Мостарском јеванђељу потписао као Манојло Грк. Рукопис је богато илуминиран и један је од најлепше украшених рукописа насталих на тлу средњовековне Босне. Илуминацију чини једна заставица на л. 57 и око шездесет иницијала, од којих велики број има антропоморфние и зооморфние сегменте.

Од четири јеванђеља, сачуван је једино почетак Јеванђеља по Марку, наглашен правоугаоном заставицом. Унутар ње доминирају два круга прожета несиметричним преплетима врежа које се у горњем делу каче за оквир. У међупросторима око кругова вреже се лепезасто шире. Изнад украсног заглавља на угловима и дуж горње оквирне траке су изданци са полупалметама. Испод заставице, висином читавог текстуалног блока, је иницијал З изведен у виду симбола јеванђелисте Марка – лава са нимбом и крилима.

Рукопис је богато украшен разнородним иницијалним словима великих димензија, који могу достићи висину до тринаест редова текста. Велики је број антропоморфних иницјала где једна или две људске фигуре чине форму слова (л. 1, 30, 33ᵛ, 37 ᵛ, 42, 51ᵛ, 62ᵛ, 83, 87ᵛ, 116ᵛ,129ᵛ,137, 140ᵛ, 145ᵛ, 158ᵛ). Некада се у оквиру преплетног или биљног иницијала појављују само делови људске фигуре - најчешће глава или рука (л. 11, 34, 40 , 47ᵛ, 126, 140, 150, 153ᵛ, 159ᵛ). Поједини иницијали могу имати непосредну везу са текстом чији почетак наглашавају. Такав је случај са иницајалом слова ⱂ на л. 1 састављеним од фигура Христа и Светог Петра (Матеј 14, 24), у ком се говори о Христовом ходу по мору. Иницијал ⱦ на л. 51 илуструје вешање Јудино (Матеј 27, 3). Честе су представе две сличне људске фигуре, које се могу довести у везу са текстом где се помињу синови Заведејеви (л. 30, Матеј 20, 20), Прича о блудном сину (л. 150, Лука 15, 11) или Прича о царинику и фарисеју (л. 153ᵛ, Лука 18,10).

Животињске фигуре извијене тако да чине форму почетног слова налазе се на л. 8ᵛ, 12, 26, 28ᵛ, 36ᵛ, 37ᵛ, 44, 46ᵛ, 57, 59, 70ᵛ, 74, 88ᵛ, 92ᵛ, 114ᵛ, 128ᵛ, 139, 147ᵛ, 161, 166ᵛ, 180. Често су птице, змије, вукови или фантастичне животиње постављене симетрично тако да прате контуре иницијала. То је чест случај код слова која имају два стуба (ⱂ, ⱨ, ⱞ). Животињске фигуре могу бити и дијагонално позициониране, као два вука са врежом на л. 139. Зооморфни иницијали негде су обликовани пратећи реалне животињске облике, док се негде настављају на традицију тератолошких мотива, где делови различитих животиња и биља срастају у једну целину.

Иницијали које чине биљне и преплетне форме најразличитије су решени. Једноставнији су изведени црвеном мастилом са по неком биљном формом (45, 156, 156ᵛ), док су сложенији, колорисаних најчешће црвеном, зеленом и жутом бојом састављени од преплетних и биљних елемената (10ᵛ, 11ᵛ, 16ᵛ, 32ᵛ, 37, 43, 55ᵛ, 85ᵛ, 95). На л. 112ᵛ и 130 петље слова ⱋ и слово ⱁ (л. 170ᵛ) су правилни кругови за које је коришћен шестар.

Заставицу и иницијале овог кодекса одликује линеаран цртеж изведен црвеним мастилом, да би потом сегменти биља, животиња и људских фигура били вешто колорисани црвеном, зеленом и ређе жутом бојом.

Одабрана литература: Ђурић, Иванишевић, *Јеванђеље Дивоша Тихорадића*, 153–160; Грицкат, *Дивошево јеванђеље*, 227–293; Максимовић, *Сликарство минијатура у средњовековној Босни*, 180–182; Богдановић, *Инвентар*, 125, бр. 1889; Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, 111–

112; Харисијадис, *Илуминација рукописа босанског порекла*, 101–102; Момировић, Васиљев, *Опис Цетињски манастир*, 21–34, бр. 1; Ђурић, *Уметност у Босни*, 211–214; Радојчић, *Старо српско сликарство*, 163, т. XXIII–XXIV; Тодић, *Српски сликари* II, 17; *Свет српске рукописне књиге*, 262–264, сл. 24 (Ракић, *Јеванђеље Дивоша Тихорадића*); Савић, *Српскословенски споменици из Босне и Хума*, 33, 50; Мартиновић, *Рукописне књиге Манастира на Цетињу*, 287–291, 591–599.

33. МИНЕЈ ЗА МАРТ – МАЈ

1330-1335. година
Света Гора, манастир Хиландар, бр. 145
папир, 262 л., 300 × 215 mm

Текст овог рукописног служабног минеја за месеце март, април и мај, писан је уставним писмом у два ступца српскословенским језиком. Украс чине заставице на л. 1, 92 и 155^{v}.
На почетку је мала правоугаона заставица изнад левог ступца у оквиру које се решеткасто преплићу жуте и зелене траке на црвеном фону. На угловима се траке завршавају полупалметама.
Служба Светој Марији Египћанки, 1. априла, наглашена је заставицом у облику портика са оквиром од дуплих трака, испуњеном необојеном врежом од низа наизменично спирално свијених полупалмета на црвеној позадини.
Почетак минеја за месец мај, истакнут је правоугоном заставицом у оквиру левог ступца текста, коју испуњава шест кружних медаљона. У горњим медаљоним су необојене петолисне и тролисне палмете на зеленој позадини, док су у доњим цветови са шест угластих латица, колорисани жутом или белом бојом са црвеним акцентима на позадини. Простор међу медаљонима испуњен је тамно зеленом бојом. На угловима су флорални изданци.
Иницијали у рукопису су једноставна, мало увећана црвена слова.

Одабрана литература: Богдановић, *Каталог,* 93; Богдановић, *Хиландар. Палеографски албум*, Репр. 60; Станковић, *Водени знаци хиландарских српских рукописа*, 44; Турилов, Мошкова, *Каталог рукописей афонских обителей*, 208–209, бр. 401.

34. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

прва половина XIV века
Пљевља, манастир Свете Тројице, бр. 81
пергамент, 187 л., 290 × 270 mm

Рукопис је исписан лепим уставним писмом у два ступца, српскословенским језиком. Недостају делови кодекса на почетку и на крају, а изгубљени су и поједини листови у средини. Илуминација је сачувана на почецима Јеванђеља по Луки и Јовану на л. 78^{v} и 138^{v}.
Лукино јеванђеље почиње правоугаоном заставицом где оквир од уланчаних ромбоидних прстенова стоји око централног поља у коме је низ од срцоликих медаљона са палметама. Са спољне стране се кроз ромбоидне мотиве провлачи врежа завршена на угловима свијеним полупалметама. На врху заставице је флорални орнамент, сличан ономе на спољној маргини поред наслова. Издужен иницијал Ⲏ као украс има куглицу на стаблу и троуглић поред слова.
Испред Јеванђеља по Јовану на л. 138^{v} је заставица сличне форме као претходна, са рамом од уланчаних ромбоидних прстенова, али без додате вреже. У средини је издужено поље са

таласастом граном, у чијим превојима су удвојене полупалмете. Иницијал Ꙗ је изведен од преплета троструке траке.

Одабрана литература: Мошин, *Ћирилски рукописи манастира св. Тројице код Пљеваља*, 238; Богдановић, *Инвентар*, 125, бр. 1882.

35. ПОСНИ ТРИОД АНАГНОСТА ГЕОРГИЈА

прва половина XIV века
Загреб, Хрватска академија наука и уметности, III b 18
пергамент, 147 л., 280 × 212mm

Кодекс је исписан српскословенским језиком, уставним писмом у два ступца. Анагност Георгије оставио је запис са својим именом на л. 146ᵛ. Илуминацију чине: велико заглавље на целој страни л. 1, мање заставице на л. 36, 62ᵛ, 86, 113ᵛ,143ᵛ, иницијали и маргинални украси.
Архитектонски фронтиспис на почетку кодекса саздан је од низова уланчаних ромбоидних прстенова испуњених наизменично црвеном и жутом бојом. Они уоквирују два усправна правоугаона поља у којима је почетак текста рукописа. Горњи део фронтисписа чини декоративна површина испуњен прстеновима у четири реда, од које се уздижу стилизовани тамбури од по три реда карика, са троугаоним куполама на врху. Куполе су испуњене црвеним и белим коцкицама и на врху имају крстове.
На л. 36 у оквиру левог ступца је правоугаона заставица од преплетених отворених трака, које стварају утисак карика у низу поређаних у четири реда. Са углова се свијају полупалмете ка средишњој крстоликој биљној форми. Основни преплет је необојен, док је позадина испуњена црвеном бојом. Колористички је исто решена заставицу на л. 143ᵛ, с тим што је сведенија јер је твори један низ уланчаних прстенова са флоралним изданцима на угловима и средини.
Заставица на л. 62ᵛ има облик портикуса и испуњена је масивном жутом лозицом од свијених полупалмета на црном фону. Необојени оквир и флорални мотиви око заставице прожети су црвеним линијама. Слична је заставица на л. 113ᵛ позиционирана у средину текстуалног блока левог ступца.
Изнад десног ступца на л. 86 је заставица потковичастог, готово кружног, облика испуњена лозицом у оквиру које је насловни текст. Изнад заставице бочно су два одвојена, троугаона, преплетна мотива.
Двостубачни текст овог рукописа оживљен је издуженим иницијалима различите стилизације. Један број су преплетни иницијали (27ᵛ, 28, 38ᵛ, 40, 44, 73, 78), затим зооморфни са главом фантастичне животиње (69ᵛ, 72ᵛ), флорални (нпр. 50, 51, 57, 68ᵛ, 101ᵛ, 121ᵛ, 129, 134ᵛ) и преплетно флорални (нпр. 22, 80ᵛ, 103). Појављује се и иницијал слова Ⱄ (77 ᵛ, 93, 97, 102, 118) и слова Ꚋ (99ᵛ) који држи рука. Иницијали су изведени црним или црвеним мастилом са акцентима црвене и ређе жуте боје. Један број иницијала су сасвим једноставна издужена слова.
Неки од мањих наслова у тексту су наглашени маргиналним флоралним троугаоним украсом са две палмете (нпр. л. 59, 66ᵛ, 69).

Одабрана литература: Стојановић, *Записи и натписи* II, 406, бр. 4.193; Mošin, *Ćirilski rukopisi jugoslavenske akademije*, 214; Мошин, *Орнаментика неовизантијског и „балканског“ стила*, 302, сл.

6; Богдановић, *Инвентар*, 114, бр. 1684; Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, 98, ил. 65–67, 69; *Турилов, Исследования*, 624, 646.

36. ПАРЕНЕСИС ЈЕФРЕМА СИРИНА

1337. година
Београд, Архив Српске академије наука и уметности, бр. 60
пергамент и папир, 193 л., 322 × 230 mm

У Дечанима је 1337. године, по налогу првог игумана Арсенија, написан Паренесис Јефрема Сирина о чему сведочи запис на л. 1^{v}. Кодекс је писан уставним писмом, српскословенским језиком, са правописним обележјима рашке школе. Паренесис је дело аскетско – моралног карактера, а чине га слова и поуке Јефрема Сирина египатским монасима. Илуминацију чине архитектонска заставица на л. 2, мања заставица на л. 4 и већи број иницијала.
На почетку рукописа налази се архитектонски фронтиспис преко целе стране. Сачињен је од низова уланчаних ромбоидних прстенова од којих је сваки други испуњен црвеним мастилом. Почетак текста рукописа је подељен у два ступца, уоквирених низовима повезаних карика, које чине постоље заставице. Изнад текста, уланчани ромбоидни прстенови поређани у четири реда, чине базу из које израстају три стилизована тамбура с троугластим куполама и крстом или крстоликим флоралним мотивом на врху. Куполе су прекривене црним, црвеним и белим квадратићима. Лева купола има изглед саћа с црвеним акцентима. Између купола теку речи молитве: ѡ Г(оспо)ди сп(а)си ѡ Г(оспод)и поспѣши.

На л. 4 налази се мала правоугаона заставица изнад левог ступца текста саздана од преплета отворене форме, који на први поглед оставља утисак да је сачињен од два реда уланчаних карика као претходна велика заставица. На угловима су полупалмете, на доњој страни свијене од заставице, а горе свијене ка флоралном крстоликом мотиву на средини. Испод се налази преплетни иницијал слова Б који заузима висину од шест редова текста. Горњу пречку чини глава фантастичне животиње из чијих чељусти излази биљни мотив. Кроз рукопис се појављују најчешће преплетни издужени иницијали, на линији блока текста, изведени црним мастилом са унутрашњошћу испуњеном црвеним мастилом (нпр. л. 10, 15, 40, 130^{v}, 131). У кодексу се као украсни детаљ може наћи и по неки маргинални флорални украс (л. 19) или сасвим једноставан издужен црвени иницијал (л. 27).

Одабрана литература: Стојановић, *Каталог. Збирка Српске краљевске академије*, 91; Стојановић, *Записи и натписи* I, 29, бр. 65; Харисијадис, *Орнаменти рукописног паренесиса Св. Јефрема Сирина*, 264–271; *Изложба српске писане речи*, 35, бр. 88; Цернић, *О атрибуцији*, 347, бр. 20; Богдановић, *Инвентар*, 79, бр. 1068; *Свет српске рукописне књиге*, 269–272, сл. 28 (Тријић, *Паренесис Јефрема Сирина*); *Српско уметничко наслеђе на Косову и Метохији*, 406–407 (Милорадовић, *Паренесис Јефрема Сирина*).

37. АПОСТОЛ

тридесете године XIV века
Манастир Дечани, бр. 26
пергамент, 337 л., 255 × 200 mm

Језичка редакција овог кодекса је српска са ортографским нормама рашког правописа. Поред заставице на л. 1, илуминацију чине и геометријски иницијали.

На почетку рукописа је архитектонска заставица, која са три стране уоквирује наслов. Вертикалан низ чине четири круга, један до другог, који су потом повезани тракама крстасто преплетеним у средини сваког прстена. Бочно и над средином заставице уздижу се три вертикална низа уланчаних кругова, повезаних истим преплетима. На врховима су крстови од удвојених трака. Око средишњег крста је Христов тетраграм, док су међу вертикалним испустима по три слова под титлом (ѡ ⁘ ѿ ѿ ѿ є) чије значење није протумачено. Прстенови су углавном необојени, сем четири која су истакнута црвеном бојом. Траке су необојене или маслинастозелене, док је позадина обојена жутом, црвеном или маслинастозелеом бојом. На доњим угловима заставице су палмете.

Почетак текста истакнут је издуженим црвеним геометријским иницијалом слова Ⲡ који незнатно задире у блок текста. Слични иницијали налазе се на почецима посланица, најчешће је слово Ⲡ , а поред њега и слова Ⲥ, Ⲫ, Ⲙ и Ⲛ. Стоје углавном ван текстуалног блока, висином три до четири реда текста. Једни украс су проширено постоље стабла слова и куглица на пречки.

Почетак синаксара на л. 310 поред насловног текста, истакнут је маргиналним украсима изведеним црвеним мастилом, у виду срцоликог преплета траке завршеног двема полупалметама.

Одабрана литература: *Изложба српске писане речи*, 32, бр. 74; Богдановић, *Инвентар*, 20, бр. 60; *Опис Дечани*, 85–88; *Дечани. Палеографски албум*, 37, бр. 35.

38. КОВИНСКИ ТИПИК

друга четвртина XIV века
Београд, Архив Српске академије наука и уметности, бр. 294
пергамент, 250 л., 210 × 160 mm

Рукопис је име добио по Српском Ковину у Мађарској, одакле је донет у Српску академију наука и уметности. Писало га је више писара српскословенским језиком уставним писмом. На л. 5 је запис са поменом краља Душана, што указује на чињеницу да је рукопис настао пре 1346. године. Украс чини велика заставица на л. 1.

Фронтиспис заузима читаву прву страницу рукописа. Изнад наслова на средини стране се налази богати степенасти постамент од кога се високо уздижу три крста. Са друге стране од постамента се поред текста спуштају две вертикале. Читава форма испуњена је низовима повезаних необојених чворова, истакнутих зеленом, црвеном и жутом позадином. Чворови су повезани међусобно уврнутим тракама, док су петљама везани за оквир.

Око средњег крста је криптограм: Ⲥ Ⲕ Ⲃ Ⲡ Ⲙ Ⲃ Ⳁ Ⲡ, који није разрешен. Могао би се рашчитати

Ⲥ(нлоⲙь) Ⲕ(рьста) Ⲃ(ожє) Ⲡ(ⲟⲙози) Ⲙ(олитвами) Ⲃ(огородицы) Ⳁ(аступи) Ⲡ(ⲟⲙилуи).

Одабрана литература: Стојановић, *Каталог. Збирка Српске краљевске академије*, 201, бр. 119; Мирковић, *Рукописни типици српскословенске рецензије*, 3–15; *Изложба српске писане речи*, 35, бр. 91; Богдановић, *Инвентар*, 107, бр. 1534; Станојловић, *Архитектонске заставице*, 290–291, сл. 8.

39. ОЛИВЕРОВ МИНЕЈ

1342. година
Београд, Стара Народна библиотека, бр. 191 (62)
пергамент, 233 л.

Овај кодекс је нестао 1914. године. Четири записа из времена настанка рукописа су извори из којих се зна да је наручилац рукописа био велики војвода Оливер, а писао га је Станислав 1342. године у манастиру Лесново. У запису се помиње и краљ Стефан и игуман Теодосије и описује се ктиторство војводе Оливера који је подигао Манастир посвећен Арханђелу Миахилу, на месту гроба Светог Гаврила Лесновског. На почетку Минеја је било велико декоративно заглавље преко целе стране које је сачувано у цртежима.
Форма те архитектонске заставице је правоугаони оквир унутар којег су две аркаде, а изнад њих је крст с још једним луком над њим. Изнад лукова је запис писара. И оквир и аркаде су били испуњени низовима повезаних чворова на црвено-жутој позадини. На самом врху заставице је још један мањи крст с грчким криптограмом Φ̃ Χ̃ Φ̃ Π̃ (Φῶς Χριστοῦ φαίνει πᾶσιν) – Светлост Христова просвећује све.

Одабрана литература: Стасовъ, *Славянскій и восточный орнаментъ* 7, листъ XVIII; Стојановић, *Записи и натписи* I, 31, бр. 73–76; Стојановић, *Каталог Народне библиотеке*, 58–59, бр. 191; Харисијадис, *Илуминирани рукописи*, 253–254; Вздорнов, *Неовизантийский орнамент*, 221; Богдановић, *Инвентар*, 203, R 306; Недељковић, Станојловић, *Пут књига*, 41; Станојловић, *Архитектонске заставице*, 292, сл. 9.

40. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

1342. година
Софија, Народна библотека „Св. Кирило и Методије“, бр. 470
пергамент, I + 283 л., 295 × 205 mm

Кодекс је писан српскословенским језиком уставним писмом у два ступца. На крају текста рукописа је запис са подацима да је настао 1342. године у жупи Борач под градом Борчем. Сачувана су само два задња слова имена писара ...анъ , али и податак да је мирско име писара било Алекса Граматик. Заставице се налазе на л. 1, 89, 90, 147^{v}, 148^{v}, 275^{v}.
На почетку Јеванђеља по Матеју изнад левог ступца текста је степенаста заставица над насловом, са куполом и тамбуром на врху. Са најнижег степеника се уздиже тордирана грана са мањом куполом, каква је вероватно била и са друге, оштећене стране. Заставица је испуњена низовима повезаних чворова. И преплет и позадина су колорисани наизменично црвеном и жутом бојом. Изнад заставице пише ◊ Г(оспод)и поспѣши и направи ѧминь(ь).
Почетак Јеванђеља по Марку наглашен је решеткастом жуто-црвеном заставицом, у облику портика са малим испустом на врху. Налази се у блоку текста, левог ступца л. 90. Слична, само мања, је и заставица на почетку Лукиног јеванђеља на л. 148^{v}. Испод ње је иницијал П од тордираних црвено-жутих трака.
На почецима садржаја јеванђелских текстова на л. 91 и 149^{v} су танке украсне траке у виду тордираног црвено-жутог ужета са бињним изданцима на крајевима. Слична трака само црвено-бела надкриљује и наслов месецослова на л. 275^{v}.

Одабрана литература: Цоневъ, *Описъ НБКМ* Т. 2, 15; Стоянов, *Украса на славянските ръкописи*, 72, бр. 56; Станојловић, *Архитектонске заставице*, 292, сл. 10; Мусакова, *Корпус на украсените славянски ръкописи*, 164–167.

41. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ КРАЉА СТЕФАНА ДУШАНА

1345. година
Света Гора, манастир Хиландар, бр. 15
пергамент, 219 л., 278 × 200 mm

Четворојеванђеље је старије редакције без Теофилактових предговора. Пре јеванђеоских текстова, на почетку, је распоред читања за целу годину. Писан је српскословенским језиком, рашким правописом, уставним писмом. У кодексу се на л. 6^{v} налази запис у коме се казује да је писан за краља Стефана четвртог, тј. краља Душана. Наводе се све земље које су под његовом влашћу, описује се краљ као милостив, кротак, дуготрпељив, мужеством украшен и красотом тела. Помиње се да је то време почело зидање манастира Светог архангела Михаила у Призрену. На л. 219 је запис са податком да је рукопис писан у Лаври Светог Атанасија, према грчком извору. Илуминација се налази на л. 1, 7, 68, 106, 167 ^{v}.
На самом почетку је танка, црвеним мастилом изведена, украсна виђета у виду тордиране траке са изданцима у превојима са завршецима у виду полупалмета спуштених поред наслова.
Пред Матејевим јеванђељем је правоугаона заставица у оквиру које је на бледоцрвеном фону обликован симетрични преплет трака које имају волуминозну структуре. Основу чине четири повезана круга кроз које се вертикално и хоризонтално преплићу двоструке, а дијагонално једноструке траке творећи ромбоидно решеткасто поље на средини. Решеткасте структуре попуњавају и троугаоне међупросторе ван кругова при оквиру. На угловима су прстенови са по две полупалмете. Из доњег десног угла излази украсна грана са цветом на врху. На почетку текста је велики црвени иницијал слова К, чије стабло са спољне стране рашчлањено биљним сегментима. Краци су танке линије са гранулом на средини и лиснатим завршетком.
Почетак Марковог јеванђеља на л. 68 наглашен је правоугаоном заставицом на средини стране. Основу преплета чини два реда од по шест уланчаних кругова, који су додатно повезани низом од седам кругова између њих. При оквиру су ове кружне форме повезане додатном траком, као и полукруговима. Цела композиција одаје утисак симетричне решеткасте структуре, због овалних петљи на пресецима кругова које обликују чворове. Иницијал З је сачињен од траке са петљама на превојима, док се и репић и пречка завршавају полупалметом.
На л. 106 је заставица на почетку Лукиног јеванђеље. Правоугаона форма је рашчлањена са пет неправилних (спљоштених) повезаних кругова, кроз које се слично као на заставици Матејевог јеванђеља, управно и дијагонално преплићу вреже стварајући решеткасте структуре на средини и у међупросторима. Углови су украшени исто као на поменутој заставици. Иницијал П чине стабла слова од тордираних трака са листићима на крајевима и једноставна пречка са куглицом.
У оквиру текстуалног блока на л. 167^{v} позиционирана је заставица пред Јовановим јеванђељем. Правоугаони оквир испуњен је са четири стилизована крстолика мотива, чији су краци у облику латица. Средишњи део је прожет врежама, које при оквиру творе уједначено преклопљене лучне форме са завршецима у виду два тролиста у сваком

међупростору. Иницијал И једноставне форме са спољних страна стабала као украс има рашчлањене биљне пршљенасте форме.

Одабрана литература: Богдановић, *Каталог,* 58; Богдановић*, Хиландар. Палеографски албум*, Репр. 31; Турилов, Мошкова, *Каталог рукописей афонских обителей*, 102–103, бр. 118.

42. ПСАЛТИР БРАНКА МЛАДЕНОВИЋА

1346. година
Букурешт, Библиотека Румунске академије, Slav. 205
пергамент, 410 л., 230 × 170 mm

Рукопис је настао по наруџбини властелина Бранка Младеновића, за време краља Стефана Душана. Писао га је писар Јован Богослав уставним писмом, српскословенским језиком, у граду Борчу у Дреници. Подробни подаци налазе се у опширном запису на крају кодекса на л. 410^{v}. Илуминацију чине две заставице на л. 1^{v} и 4^{v} и иницијали на почецима псалама.
На почетку рукописа испред текста предговора је заставица цртана црвеним мастилом. Она надкриљује и обухвата наслов и прве редове текста. Са стране су два правоугаона постамента, који придржавају лук над њима. Унутрашњост испуњавају лозице од свијених полупалмета. Над бочним стубовима и на врху заставице су тамбури у виду три црвена стубића, која придржавају црвено-беле куполе са крстом. Изнад заставице пише Г(оспод)и вл(аго)с(ло)ви Г(оспод)и поспѣши.
На почетку текста Псалтира црним мастилом је нацртано степенасто архитектонско заглавље с куполом ослоњеном о три стубића на врху. Сегменти позадине су обојени црвеним мастилом. Унутар заставице су међусобно повезани чворови, везани петљама за оквир. На доњим угловима су полупалмете. Изнад заставице је стих из Прича Соломонових (9, 1): Прѣмоудрос(ть) създа себѣ храм(ь). Иницијал Б којим почиње први псалам је издужено црвено слово са свијеном лозицом у петљи и троуглићима на пречки и при дну. Овакви и једноставни црвени издужени иницијали са по неком куглицом на стаблу или троуглићем при дну се јављају кроз цео рукопис.

Одабрана литература: Miklošić, *Psaltir sa tumačenjem*, 29–62; Стојановић, *Записи и натписи* I, 33–34, бр. 84; Яцимирскій, *Славянские и русские рукописи румынскихъ библіотекъ*, 345–350; Радојчић, *Старо српско сликарство*, 163; *Panaitescu, Manuscrisele slaved in Biblioteca Academiei*, 300–301; Карановић, *Словенске рукописне књиге у Румунији*, 495, бр. 23; Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, 32, 53–58, 99, цртеж 10–11; Васиљев и др., *Ново датирањеу Библиотеци Румунске академије наука*, 52, бр. 33; *Српско уметничко наслеђе на Косову и Метохији*, 330–331(Милорадовић, *Псалтир Бранка Младеновића*).

43. ИЗБОРНО ЈЕВАНЂЕЉЕ

друга четвртина XIV века
Света Гора, манастир Хиландар, бр. 31
пергамент, I + 236 + 2 л., 318 × 232 mm

Текст јеванђеља писан је у два ступца уставним писмом, српскословенским језиком. Записи из каснијих времена сведоче да се књига налазила у Кареји. Заставице се налазе на л. 1, 93, 163, 214^{v}.

На почетку књиге ја застава изнад левог ступца у облику портика. Чине је дијагонално преплетени прстенови и полукругови по рубу, који су међусобно повезани дијагоналним правоугаоницима преплетеним на средини сваког круга у облику крста. Изнад заставице је црвени крст са тетраграмом. На горњим угловима укрштају се по две разлистале гранчице, док се са доњих спушта по једна полупалмета. Цртеж је изведен црвеним мастилом. Необојени преплет истакнут је зеленом и мрком позадином. На почетку текста је издужен иницијал слова И висине шест редова текста, са модром, преломљеном цик-цак траком са пршљеновима споља.
На л. 93 у оквиру левог ступца је правоугаона заставица. У зеленом оквиру са петљама налази се вреже са палметама и полупалметама на црвеном фону. Иницијал Ѣ чини стабло слова у облику дебеле плетенице од жуте, зелене и необојене траке са свијеним полупалметама као петљама.
Мањом црвеном заставицом, позицинираном у леви блок текста л. 163, истакнуто је јеванђелско читање у прву суботу Великог поста посвећену Светом Теодору Тирону. Правоугаони оквир прожет је вијугавом лозицом са свијеним полупалметама.
Почетак Месецослова наглашен је заставцом на л. 214^{v}, у облику портика, испуњеном низом од по четири срцолика мотива са палметицом у бочним странама, док је хоризонтално поље испуњено са два издужена срца повезана у виду осмице, са издуженим палметама унутар њих. Ови мотиви истакнути су црвеном позадином, док је оквирна трака са волутама плаво обојена. На горњим угловима су уздигнуте палмете.

Одабрана литература: Богдановић, *Каталог*, 62; Богдановић, *Хиландар. Палеографски албум*, Репр. 32; Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, сл. 71–74; Турилов, Мошкова, *Каталог рукописей афонских обителей*, 96–97, бр. 105.

44. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

четврта деценија XIV века
Манастир Дечани, бр. 3
пергамент, 326 л., 223 × 155 mm

Кодекс је писан српскословенским језиком уставним писмом средње величине у два ступца. Илуминацију чине три заставице на л. 2^{v}, 4 и 150 и већа иницијална слова на л. 94, 150 и 245. На почетку текста испред садржаја Јеванђеља по Матеју, на врху левог ступца налази се заставица сачињена од четири уланчана ромбоидна прстена, кроз које се по рубовима провлачи трака. На горњим угловима преплет прераста у полупалмете свијене ка средишњем крстоликом флоралном мотиву, док се са доње стране претвара у преплетне стопе.
На л. 4 је степенаста заставица испуњена мотивом чвора. Три степеника са сваке стране испуњена су са по два чвора, петљама везаним за оквир. На врху је велики флорални орнамент, док се са бочних страна издижу по две гране са флоралним крстоликим мотивима на врху. Са доње стране заставица је степенасто увучена што је оставило места за насловни текст. Испод заставице је велико иницијално слово К у блоку текста. Стабло чини преплет врежа са изданцима и флоралним испустима на крајевима, док краке, одвојене од стабла, чини извијена линија са полупалметом на врху и троугаоним преплетом на дну.

Јеванђеље по Марку наглашено је иницијалом слова ⰆⰑ, висине шест редова текста, сачињеном од удвојене траке увезане у чвор на месту преламања и репом завршеним полупалметом.
Почетак Јеванђеља по Луки истакнут је малом правоугаоном заставицом изнад левог ступца испуњеном извијеном лозицом са полупалметама у превојим. На почетку текста је иницијал слова ⰊⰒ са стаблима од две лако тордиране траке и пречком са угластом петљом.

Јеванђеље по Јовану почиње црвеним геометријским иницијалом ⰈⰈ са троуглићима поред стабала и цветићем на танкој спојници. Сва илуминација изведена је прецизним цртежом црвеним мастилом.

Одабрана литература: Богдановић, *Инвентар*, 123, бр. 1855; *Опис Дечани*, 8–11; *Дечани. Палеографски албум*, 24–25, бр.22–23.

45. РОМАНОВ МИНЕЈ

пета деценија XIV века
Света Гора, манастир Хиландар, бр. 160
пергамент, 156 л., 245 × 190mm

Минеј је исписан лепим уставним писмом, српскословенским језиком, рашким правописом. На л. 155 је писар Роман оставио свој потпис. Заставице се налазе на л. 1 и 112.
На почетку рукописа је степенасто заглавље сачињено од низова међусобно повезаних чворова, који су за оквир везани петљама. Центар заставице је високо издигнут, са разлисталим крстом на врху. Поред уобичајеног ⰉⰒ ⰔⰒ ⰝⰏ �best⃞ око крста, са обе стране заставице тече молитва Г(ⱁспⱁд)и ⱐл(а)д(и)ко сп(а)си и поспѣши. Са бочних страна издижу се мале гране са цветом, које красе и доње углове заставице, док је у доњем делу остављено правоугаоно поље за наслов. Основни необојен преплетни мотив истакнут је зеленом позадином и жутим оквиром.
У текстуалном блоку на л. 112 налази се мало правоугаоно, издужено заглавље. У њему је наобојена тордирана трака са три крстолика испуста у виду петљи горе и доле, на бледоцрвеном фону. Сегементи оквира су колорисани бледожутом и мрком бојом.

Одабрана литература: Богдановић *Каталог*, 97; Богдановић, *Хиландар. Палеографски албум*, Репр. 51; Цернић, *О атрибуцији*, 349, сл. 34; Станојловић, *Орнаментика рукописних књига монаха Романа*, 334, сл. 10; Турилов, Мошкова, *Каталогрукописей афонских обителей*, 206–207, бр. 395.

46. СВИТАК ЛИТУРГИЈСКИ

средина XIV века
Света Гора, манастир Хиландар, бр. 3/I
пергамент, ротулус 5080 × 350 mm

Свитак је писан рашком редакцијом српскословенског језика, уставним писмом. Садржи више чинова из требника. Има запис писара на спољашњој страни свитка, у коме се помиње да је написан за Храм Пречисте Богородице, по чему се може претпоставити да је написан у Хиландару. Има два украсна заглавља.

На самом почетку је велика заставица степенасте форме, са три вертикалана испуста у средини и стубовима бочно. Са доње стране остаје увучен простор за прве речи насловног текста. Уоквирен простор заставице испуњен је низовима чворова везаних петљама за оквир. Основни преплет је необојен, а позадина је по сегментима колорисана жутом, плавом и мрком бојом. Међу испустима је криптограм ѥ ѡ ⁘ ѓ, која се тумаче: ѥлена ѡбрѣтѐ дрєво ч҃естно.

Уместо крста, на врху заставице се налази флорално вегетативни крстолики преплет испод кога је Христов тетраграм. Биљни преплети красе и врхове преостале четири вертикале.
Још једна заставица, цртана танким црвени мастилом, налази се испред Службе на Освећење воде. Сачињена је од низа необојених, повезаних прстенова, у чијим пресецима су наспрамно постављене палметице на плавој и црвеној подлози. Са горњих углова се развијају полупалмете, док се са доњих поред наслова спуштају стопе сачињене од преплета врежа. Ови украси су делимично бојени зеленом, плавом и жутом бојом.

Одабрана литература: Богдановић, *Каталог,* 54; Богдановић*, Хиландар. Палеографски албум*, Репр. 68; Цернић, *О атрибуцији*, 349, сл. 35; Станојловић, *Орнаментика рукописних књига монаха Романа*, 335–336, сл. 11; Станојловић, *Архитектонске заставице*, 294; Турилов, Мошкова, *Каталог рукописей афонских обителей*, 442, бр. 985.

47. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

средина XIV века
Манастир Дечани, бр. 2
пергамент, 174 л., 285×200 mm

Рукопис је писан уставним словима са полууставним елементима, српскословенским језиком. Заставице се налазе испред садржаја јеванђеља и јеванђелског текста по Марку на л. 32 и 33. Почетак Матејевог јеванђеља није сачуван, док су почеци Лукиног и Јовановог јеванђеља наглашени само истакнутим насловом.
Прва је заставица у облику портика који надкриљује насловни текст. Сачињена је од низа уланчаних плавих прстенова, кроз које се преплићу црвена врежа и траке. Позадина је тамножута са црвеним кружићима. На врху је стилизовани флорални орнамент, са постаментом од тордиране траке. Уз бочне ивице се извија полупалмета из које израста цвет.
Велика степенаста заствица испуњена повезаним чворовима, наглашава почетак Јеванђеља по Марку. На врху се издижу три вертикална испуста са по два односно четири чвора у средини. На бочним степеницима и на самом врху средњег испуста су крстови од спојене плаве и жуте траке, са чворнатим завршецима кракова. Плавом и жутом су колорисани и оквирна трака и чворови, док су петље којима се каче за оквир црвене боје. Седмолатичне плаве палмете налазе се на врху бочних вертикалних испуста.

Одабрана литература: Богдановић, *Инвентар* 125, бр. 1890; *Опис Дечани,* 5–8; *Дечани. Палеографски албум,* 38–41, бр. 36–39.

48. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

средина XIV века
Берлин, Државна библиотека, Ms. slav. Wuk 4
пергамент, I + 335 л., 300 × 190 mm

На почетку књиге изнад заставице је запис у коме се помиње раб Христов Геронт, писар овог кодекса, а могуће и илуминатор. Књигу је писао уставним словима на српскословенском језику. Илуминирани су л. 1, 88, 143, 145.
На самом почетку књиге, испред текста садржаја Матејевог јеванђеља је архитектонска заставица са средишњим високим испустом и два бочна нижа. Испуњена је низом цртаних повезаних чворова, који су прихваћени петљама за оквир. Позадина је колорисана црвеном и плавом бојом. На врху је крст од дуплих трака са додатним флоралним украсом изнад. Поред крста је тетраграм ꙗс хс нї ка и речи молитве ѡ Г(оспод)и сп(а)си ѡ Г(оспод) и поспѣши. Над бочним испустима су срцолики биљни преплети са цветним изданцма горе и са стране. Око њих су два криптограма: ѳ(лена) ѳ(врете) Д(рѣво) Ч(ьстьно)и К(рьсть) Г(осподьнн) Б(ожиа) П(омощь).
Садржај Марковог јеванђеља наглашен је заставицом у облику слова П састављено од два низа уланчаних ромбоидних прстенова, који су уоквирени само према маргинама, док се са унутрашње стране налази насловни текст. Цртеж је изведен црвеним мастилом, којим су испуњени и поједини међупростори. На врху је крст од тордиране траке, а на угловима траке са биљним изданцима. На доњем углу са спољне стране, је тератолошки мотив у виду главе фантастичне животиње.
Над садржајем Јеванђеља по Луки је заставица од два реда уланчаних ромбова, са два бочна носећа стуба од истих мотива. На врху је велики крст на биљном постољу од дуплих трака са троугаоним петљама на крацима.
На л. 145 је уоквирено заглавље у виду хоризонталног низа уланчаних чворова, придржаних са стране стубовима, такође испуњених чворовима. Испод је геметријски иницијал слова П висине четири реда текста. Преплети ове и претходне заставице цртани су црвеним мастилом и истакнути плавом и црном позадином.

Одабрана литература: Яцимирский, *Описание южно-славянских и русских рукописей*, 261–263; Харисијадис, *Пергаментни рукописи*,185–186; Matthes, *Katalog*, 16–17.

49. БОГОРОДИЧНИК

1351. година
Берлин, Државна библиотека, Ms. slav. Wuk 27
пергамент, 179 л., 310× 210 mm

Кодекс са канонима Богородици за сваки дан у недељи, исписао је уставним писмом Мартимијан 1351. године и о томе оставио запис на самом крају текста. Рукопис се налазио у манастиру Бањској о чему сведочи запис из каснијег времена. На л. 1^{v} и 28^{v} су заставице, док су текстуалне целине кроз рукопис наглашене иницијалима и флоралним маргиналним украсима.
Заставицу на почетку чине четири положене траке од плетеничних преплета, које су међу собом повезане тордираним тракама. Доње две хоризонтале су пресечене у средини, да би био уметнут насловни текст. На врху се налази фанастична животиња у виду птице са змијском главом, док се са горњих углова ка њој извијају две змије. Између њих је Христов монограм. Испод је иницијал слова Г висине девет редова текста, чије стабло чини тордирана трака са пречком у виду полупалмете. При дну л. 28^{v} је танка заставица у виду две преплетене траке са шиљатим испустима и изданцима.

Кроз рукопис има неколико већих иницијалних слова. На л. 8 и 24 су иницијали чија стабла чине пршљенасти делови, на л. 98 је иницијал ⱂ са стаблима од тордираних трака, док се нешто већи иницијали слова ⰵ са чворовима на превојима налазе на л. 69 и 153ᵛ. На л. 84 слово ⱁ од диграма ⱁⱅ изведено је као орнаменталан чвор, а тератолошки иницијали слова ⰱ на л. 136ᵛ и 157 као пречку имају главу фанстастичне животиње.
Наслови канона кроз кодекс су наглашени и биљним маргиналним украсима поред наслова, најчешће у виду три листића у којима су свијене полупалмете.

Одабрана литература: Яцимирский, *Описание южно-славянских и русских рукописей*, 351–353; *Изложба српске писане речи*, 37, бр. 101; Харисијадис, *Пергаментни рукописи*, 183–184; Matthes, *Katalog*, 35–36.

50. ЗБОРНИК

средина XIV века
Синај, манастир Света Катарина, Sin. Slav. 2
папир, 232 л., 223× 150 mm

Кодекс је првобитно био датиран у средину 13. века, да би накнадно водени знак једног издвојеног листа из овог кодекса показао да је он настао читав век касније – средином 14. века. Атрибуиран је писару Равули из Сиринићке жупе. Илуминацију чине заставица на л. 1, плетеница при дну стране на л. 42 и мноштво једноставних иницијала.
Велика заставица на почетку књиге сачињена је од три масивна крста на степенастом постољу. Крстови, од којих је средишњи виши, формирани су од низова уоквирених чворова. Око средишњег крста је Христов тетраграм ⳓⳋⳓ ⲛⲓ ⲕⲁ.

Одабрана литература: Clark, *Checklist of Manuscripts in St. Catherine's monastery*, 21; Цернић, *Белешке о писарима*, 21–22, сл. 18, 19; Tarnanidis, *The slavonic manuscripts discovered at St. Catherine's monastery*, 172, т. 23; Станојловић, *Архитектонске заставице*, 292.

51. ПСАЛТИР

средина XIV века
Београд, Народна библиотека Србије, Рс 707
пергамент, 15 л., 260× 170 mm

Сачувано је петнаест оштећених листова овог кодекса, на којима је предговор и почетак самог Псалтира. На дванаестом псалму се текст прекида. Писан је српскословенским језиком уставним писмом. Заставице се налазе на л. 1ᵛ и 3, а иницијали на почецима псалама. Заставица у облику аркаде надкриљује насловни текст предговора. Основни облик подељен је двоструким линијама на мања квадратна поља наизменично украшена гранчицама са кукицама, дијагоналним тракама и петљама. Позадина је обојена црвеном, зеленом и жутом бојом. Са доњег краја десне стране заставице израста тешка полупалмета, каква је вероватно постојала на другој страни где недостаје део листа. На врху аркаде је крст са крацима завршеним флоралним мотивима, док се врхови стабљика на бочним странама не виде због оштећења.
Над почетком текста Псалтира на л. 3 налази се заставица у облику портала, обликована низом међусобно спојених ромбоидних карика у два реда. По рубу се плете врежа са

изданцима,завршена пупољцима на доњим крајевима. На средини заставице издиже се квадратно постоље испуњено флоралним мотивом на којем је вероватно био крст на месту оштећења. Цртеж је изведен црним мастилом, док је позадина обојена тамнозеленом, црвеном и жутом бојом.
Почеци псалама истакнути су, геометријским иницијалима изведеним контурама на линији блока текста, висине од три до скоро пет редова. Неки од њих су развијенији са украсима у виду волута и полулистова на стаблу и у петљама (л. 3, 6, 8, 10^{v}), док су други једноставнији са изданком на стаблу и троуглићем на завршецима слова (л. 5^{v}, 7, 9^{v}, 14, 14^{v}, 15^{v}). Контуре су изведене црвеним мастилом, док је унутрашњост обојена жутом, зеленом бојом или је остала необојена.
Одабрана литература: Јовановић-Стипчевић,*Средњовековно писано наслеђе*, 75; Станковић, *Приновљене рукописне књиге*, 268; Станојловић, *Атрибуција рукописних фрагмената*, 63–64, сл. 5-6.

52. ЗБОРНИК

средина XIV века
Букурешт, Библиотека Румунске академије, Slav. 158
папир, 350 л., 290 × 190 mm

Зборник, између осталог, садржи поуке Аве Доротеја, житије Светог Пајсија Великог од Јована Колова, причу о једнорогу и житије Варлаама и Јоасафа. Писан је уставним писмом српскословенским језиком. Украшен је заставицама и иницијалима на л. 73^{v}, 82, 98, 180.
На врху л. 73^{v} је издужена правоугаона заставица, кроз коју се несиметрично преплиће врежа са палметама и полупалметама у међупросторима. На уговима су равне полупалмете, а на врху палмета на разлисталом постаменту. На почетку текст је тератолошки иницијал слова Ⱂ, изведен у виду две афронтиране фантастичне животиње издигнуте на задње ноге. Из њихових чељусти и предњих шапа излазе вреже, са палметом у средини, чиме формирају пречку слова. Цртеж орнаметнике на овом листу доста је избледео, није колорисан, изузев акцената плавом бојом.
На л. 82 и 98 су неколорисане заставице и иницијали цртани црвеним мастилом. Украсне траке, имају омчу у облику осмице на средини и палметице на крајевима. Иницијал Ⱍ на л. 82 је издужен са раздвојеним петљама: горњом кружном, кроз коју се свија трака у виду шиљатих испуста и доњом где је кроз круг пожета врежа у виду четири велике латице. Стабла слова Ⱂ на л. 98 чини сегметнтирана трака са отвореном петљом као базом и пречком са које виси цвет.
На почетку Житија Варлаама и Јоасафа је застава од наизменичног преплета два пара врежа, са малим ромбовима на месту укрштања. На крајевима заставице су флорални изданци у виду декоративне гране уздигнуте ка горе и палмета које се дијагонално спуштају са доњег угла. Две траке су прожете зеленом и плавом бојом, док су остале неколорисане. На врху заставице се од превоја плаве траке уздиже низ истобојних палметица. Испод је издужен, црвен иницијал Ⱍ са палметицом на дну.

Одабрана литература: Яцимирскій, *Славянские и русские рукописи румынскихъ библіотекъ*, 781–783, бр. 93; *Panaitescu, Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei*, 235–236, бр. 158; Карановић, *Словенске рукописне књиге у Румунији*, 494, бр. 18; Васиљев и др., *Ново датирањеу Библиотеци Румунске академије наука*, 51, бр. 23.

53. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

средина XIV века
Света Гора, манастир Хиландар, бр. 20
папир, 306 л., 300 × 205 mm

Четворојеванђеље је старијег типа, без Теофилактових предговора, подељено на Амонијеве главе. Писано је уставним писмом, рашком редакцијом српскословенског језика. Илуминирани су л. 1, 85, 143, 224^{v}, 225, 289, 300^{v}.
На почетку књиге, пред Матејевим јеванђељем, је заставице у облику портикуса сачињена од дуплих, уписаних, уланчаних кругова у којима су: палмета, крст, свијена лозица или цвет изведен преплетом непрекидне траке. Споља се преплиће врежа са изданицма, а на угловима су гране са палметама, које се са доњих углова уздижу поред заставице. Основни преплет је необојен, док је позадина испуњена углавном жутом бојом, а унутрашњост неких од кругова тамно зеленом или плавом бојом. Иницијал слова Ⱪ који задире у блок текста на половини странице. Сачињен је од вреже са волутама и прстеновима. На врху и дну стабла и доњег крака вреже се завршавају преплетима, док се са горњег крака спушта цвет.
Испред Јеванђеља по Марку је правоугона заставица обликована од повезаних ромбоидних прстенова таласастих ивица, полупрстенова при оквиру и мањих поља у међупросторима. Свако поље је испуњено петолатичним, седмолатичним и деветолатичним палметама или крстовима са позадином наизменично обојеном жутом, тамнозеленом и плавом. На угловима су дупле гранчице са полупалметама. Са доњег угла се на спољну маргину издиже украсна грана са палметом. Иницијал слова Ⳁ саткан је од вреже са петљама на превојима, изданицима, прстеновима и полупалметама на дну репа и цветом који виси са пречке.
Јеванђеље по Луки је истакнуто мањом правоугаоном заставицом на горњој трећини странице. Чине је два реда по шест уланчаних прстенова, које дијагонално пресецају вреже, са кружићима на месту пресека. Необојен преплет истакнут је позадином колорисаном жутом, тамнозеленом и плавом. На угловима су две уплетене гранчице са палметом и цветом на врху. Са десног доњег угла се, као и у претходној заставици, уздиже грана са палметом. Иницијал Ⲡ стоји у блоку текста. Стабла су састављена од пршљенастих наставака са омчама, а пречка има палмету на средини. На угловима су малене гранчице.
Испред Јеванђеља по Јовану је заставица у облику аркаде. У кружном отвору са доње стране је име јеванђелисте. Полукружно око њега је венац од лозица са дупло свијеним полупалметама. На угловима су биљни изданци. Преплети су необојени са плавим акцентима, док је позадина црвена са белим кружићима. На угловима су гранчице са полупалметама и цветовима. Велики иницијал слова Ⱋ изведен је од преплета вреже са изданцима и прстеновима. Петље су бојене плавом бојом прожетом белим акцентима.
На наспрамној страници је садржај Јеванђеља по Јовану. Изнад наслова је тордирана трака са полупалметама на крајевима. На дну стране је рука са гранчицом левкасто проширеном тако да обухвата доњи део текста.
При крају рукописа на л. 289 и 300^{v}, налазе се две мање заставице: једна у облику дупле уплетене вреже са изданцима и друга у облику издуженог правоугаоника са две траке које се преклапају, а на крајевима прерастају у биљне изданке.

Одабрана литература: Богдановић, *Каталог,* 59–60; Богдановић*, Хиландар. Палеографски албум*, Репр. 40; Станковић, *Водени знаци хиландарских српских рукописа*, 35; Турилов, Мошкова, *Каталог рукописей афонских обителей*, 111, бр. 141.

54. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ ПИСАРА СТАНКА

средина XIV века
Света Гора, манастир Хиландар, бр. 53
пергамент, 189 л., 255 × 210 mm

Четворојеванђеље старијег типа, писао је уставним писмом, српскословенским језиком писар Станко. Он је оставио свој потпис на л. 189^{v} и л. 300^{v}. Илуминирани су л. 1, 3, 51^{v}, 53, 86, 88, 141^{v} и 142.
На почетку рукописа, испред садржаја Матејевог јеванђеља је мања, неоднегована заставица сачињена од потке тордиране траке, кроз коју се таласасто провлаче две вреже чинећи три овална поља, наизменично испуњена плавом и жутом бојом. На крајевима су лиснати изданци.
Заставица у облику портика налази се на почетку Јеванђеља по Матеју. У оквиру заставице је пет прстенова у низу, док је по један спуштен поред наслова. Кругови су међусобно повезани дуплим вертикалним и хоризонталним тракама, преплетеним на средини сваког круга. У међупросторима су беле палмете. Контуре оквира и прстенова су наглашене тамнозеленом бојом, док се на позадини мешају жута и светлоцрвена боја. На врху заставице је крст, а уз бочне стране се уздижу украсне гране. Црвени иницијал слова Ѥ у контури са угластим преплетима на крајевима и ретким биљним украсом, стоји у блоку текста.
Насловни текст Марковог јеванђеља наткриљује заставица у облику портика, у којој доминира таласаста зелена трака, са великим свијеним полупалметама у превојима изведеним нијансама жуте боје. На врху је крст на биљном постољу, а бочно су декоративне гране. Издужено, црвено иницијално слово ⳟ незнатно задире у блок текста.

Заставица испред Јеванђеља по Луки обликована је однегованије у односу на претходне, те је вероватно извео други илуминатор. Изведена је на половини странице у виду степенасте композиције са бочним стубовима, а испуњена је низовима повезаних чворова. Са доње стране у увученом пољу је почетак насловног текста. Заглавље је цртанао бледоцрвеним мастилом и није колорисано. Испод њега је иницијал Ⲡ позициониран у блок текста висином од седам редова. Стабла су уобличена сегментираним мотивима са омчама и чворовима на дну и на врху, док је пречка нешто тања са малим омчама са изданцима на средини.
Испред садржаја јеванђеља су танке украсне траке са биљним изданцима.

Одабрана литература: Богдановић, *Каталог,* 68; Богдановић*, Хиландар. Палеографски албум*, Репр. 36; Турилов, Мошкова, *Каталог рукописей афонских обителей*, 111, бр. 142.

55. ПЕНТИКОСТАР УБОГОГ РАЈКА

средина XIVвека
Света Гора, манастир Хиландар, бр. 265
папир, 252 л., 280 × 215 mm

Цветни триод садржи циклус служби од Лазареве суботе до Недеље свих светих. Запис писара Рајка налази се на самом крају рукописа. Исписао га је уставним писмом у два ступца, српскословенским језиком, рашком редакцијом. Једини украс је заставица на л. 1.
Заглавље на почетку кодекса, у основи, има правоугаону форму са испустима са горње стране. Основни градивни елеменат су зелени уланчани ромбоидни прстенови. Око сваког другог, постоји још по један необојен прстен са изданцима у виду волутица. Кроз њих се дијагонално провлаче црвене и необојене траке, које се на доњим угловима и са горње стране око постоља крста завршавају већим полупалметама. На средини заставице је правоугони испуст као саставни део композиционе схеме заставице, на коме је решеткасто постоље са крстом од спојених жутих и црвених трака. Око постоља је криптограм на грчком: ϕ χ ϕ π (Φῶς Χριστοῦ φαίνει πᾶσιν) – Светлост Христова просвећује све. Бочно на крајевима су још два крста од зелених и црвених трака на решеткастом постољу. Између крстова, на врху заставице су гране са раскошним петолатичним зеленим и црвеним цветовима са жутим изданцима. Позадина читаве композиције колорисана је жутом бојом.

Одабрана литература: Богдановић, *Каталог,* 121; Богдановић, *Хиландар. Палеографски албум*, Репр. 34; Станковић; Станковић, *Водени знаци хиландарских српских рукописа*, 53; Турилов, Мошкова, *Каталог рукописей афонских обителей*, 457, бр. 1023.

56. СЛОВА ИСАКА СИРИНА

средина XIV века
Санкт Петрбург, Руска национална библиотека, Погод. 72
пергамент, 327 + II л., 250 × 170mm

Кодекс је писан ситним уставним писмом српскословенским језиком. Украшен је заставицом на л. 1 и једноставним иницијалима.
На почетку рукописа је заставица архитектонског типа цртана црвеним мастилом. Чини је уоквирен портик са испустом на врху на коме је троугаона кровна конструкција покривена црепом, са крстом на врху. Поред ње пише ѡ Г(оспод)и сп(а)си Г(оспод) и поспѣш(и). Унутрашњост заставе испуњена је са шест раздвојених бело-жутих кружних поља, кроз које се провлаче дупле траке сустичући се на средини сваког круга. У међупросторима су жути кринови, а на угловима заставице полупалмете. У испусту са доње стране је представа звона које виси на ланцу.
На самом дну странице где почиње текст, после обимног уводног дела, је црвени двоконтурни иницијал ѕ испуњен жутом бојом са белим прстеновима. Са доње стране се спушта полупалмета.
Кроз рукопис се срећу црвена иницијална слова висине два до три реда текста, позиционирани на самој линији блока. Могу имати куглицу на стаблу или троуглић на пречки или при дну слова.

Одабрана литература: Гранстрем, *Описание пергаменных рукописей*, 105; Мошин, *Палеографски албум*, 94, бр. 92; *Изложба српске писане речи* , 45, бр. 130; Левшина, *Рукописи сербского правописания*, 186–187, бр. 337.

57. ЗБОРНИК

средина XIV века,
Санкт Петрбург, Руска национална библиотека, РНБ Гиљф. 90
пергамент, 185 л., 290 × 200 mm

Рукопис је припадао манастиру Пећка патријаршија, о чему сведоче запис из 1601. године и податак да га је Александар Фјодорович Гиљфердинг 1857. године тамо пронашао. Писан је уставним писмом, српскословенским језиком. Заставица се налази на л. 2.
На почетку текста је заглавље цртано црвеним мастилом, којим је испуњена и позадина. Основни необојен мотив правоугаоног декоративног поља, чине два наизменична низа вијугавих лозица са полупалметама у превојима. Полупалмете у низовима су супротстављене тако да се стварају утисак четири срцолика поља. Са горњих углова се лиснати изданци превијају ка централном биљном орнаменту сазданом од угласте омче са развијеним полупалметама и мањим тролатичним цветом са изданцима на врху. На доњим угловима су дијагонално постављени цветови, налик на крин.
На л. 55^{v} поред наслова, са унутрашње стране је црвени маргинални украс у виду развијених полупалмета са цветићем у средини.
Иницијали у виду издужених црвених слова се могу наћи на почетку текстуалних целина.

Одабрана литература: Гранстрем, *Описание пергаменных рукописей*, 106; Мошин, *К датировке*, 416; Левшина, *Рукописи сербского правописания*, 70–71, бр. 88.

58. ЛЕСТВИЦА

шеста деценија XIV века
Манастир Дечани, бр. 72
пергамент, 273 л., 225 × 145 mm

Кодекс је исписао писар Радослав, могуће по налогу патријарха Јоаникија. Писар је оставио своје име у запису на л. 257. Паријарх Јоаникије (1346-1354) помиње се на крају рукописа, на л. 272^{v} : сиꙗ книга грѣшнаго Їѡанникїа вѣчна моу памѧт(ь), што говори да је књига настала после његове смрти, а по његовом налогу. Филигранолошком анализом рукопис је датиран у шесту деценију XIV века, што одговара и датуму смрти патријарха (1354. године). Књига је писана српскословенским језиком, уставним писмом. Илуминацију чине две заставице на л. 7 и 16 и више иницијала.
Заглавље на л. 7 чине низови повезаних чворова. Два хоризонтална низа од по седам чворова, повезани су са шест жутих и зелених ромбоидних прстенова. Ову формацију бочно придржавају вертиклани низови чворнатог мотива. Над средишњим делом издиже се постамент од два чвора, на чијем врху је крст од удвојених жуто-зелених трака. Над бочним испустима су лиснати изданци свијени ка крсту. Заставица је уоквирена жуто обојеном траком. Необојени чворови истакнути су позадином колорисаном зеленом бојом.
Декоративно правоугаоно заглавље на л. 16 изведено је низовима уланчаних, необојених, ромбоидних прстенова, кроз које се дијагонално провлаче удвојене траке укрштене унутар сваког ромба. Траке су наизменично колорисане тамно или светло зеленом и жутом бојом. Са доње стране ово декоративно поље се степенасто увлачи остављајући простор за насловни текст. Са горњих и доњих углова се извијају полупалмете, а над средишњим делом се уздиже раскошан крстолики флорални орнамент. На почетку текста је велики преплетни

иницијал слова Ѣ, већим делом спуштен на доњу маргину. Црвеним мастилом изведен преплет трака чини доњу петљу, док пречку формира полупламета. Позадина преплета и изданци су зелено обојени.

Преплетни необојени иницијал слова Ѣ налазе се на л. 238 ^{v}. Флорални иницијали обликовани од врежа са полупалметама у петљама и пречкама налазе се на л. 4^{v}, 25, 82, 203^{v}. Већина иницијалних слова су издужени црвени гоеметријски иницијали, са куглицом на стаблу, пречки или испод слова (нпр. л. 2, 7, 13^{v}, 33, 34^{v}, 69^{v}, 107^{v}, 134, 136, 142, 143^{v}, 154, 234). Неки од њих могу имати и гранчицу, која се са дна слова извија на маргину (нпр. л. 8^{v}, 28^{v}, 110, 172^{v}, 231).

Одабрана литература: Богдановић, *Инвентар*, 48, бр. 501; Гроздановић-Пајић, Станковић, *Дечани. Водени знаци*, 27; *Опис Дечани*, 265–271; *Дечани. Палеографски албум*, 59–60, бр. 57–58; Мано-Зиси, *Књиге хиландарских писара*, 37–38.

59. ТРЕБНИК

између 1350. и 1360. године
између 1430. и 1440. године
Манастир Крка, бр. 25
папир, 166 л., 200 × 135 mm

Рукопис је конволут. Делови су датирани према воденим знацима. Оба дела писана су српскословенским језиком. Први део настао око 1350-1360 писан је уставним писмом и већи део је исписао писар Роман II потписан у запису на л. 123^{v}. Илуминацију овог дела чине заставице на л. 28, 70, 81 и 89 и иницијали.

Испред Чина одвајања душе од тела је правоугаоно издужено заглавље, испуњено са пет прстенова у низу. Свако друго кружно поље испуњено је шестолатичним цветићем, док је у преостала два крст. Оквир, прстенови, детаљи у оквиру медаљона су обојени плавим мастилом, док су делови позадине испуњени мрком бојом. Са горње стране са углова израстају гране са цветом плаве боје, а у средини је неколорисан крст од дуплих трака са угластим чворовима на крају. Са дна крста се развијају две полупалмете. Између флоралних мотива и крста тече молитва ѡГ(оспод)и поспѣш(и) ѡ Г(оспод)и направ(и). Око крста је Христов тетраграм и поред криптограм ф х ф п (Φῶς Χριστοῦ φαίνει πᾶσιν – Светлост Христова просвећује све). Са доње стране се, поред наслова, спуштају по две полупалмете.

На л. 70 и 81 су над насловима две зелене траке прожете истобојним цветовима или омчама са чијих се крајева спуштају полупалмете. Изнад њих на почетку чина на Богојављење је молитва ѡГ(оспод)и п(омози) ѡ Г(оспод)и поспѣш(и), док је на почетку Службе Крштења молитва Г(оспод)и І(со)ѵ(сє) Х(рист)є с(ы)нє Ѣ(о)жи Помл(и)лоѵи мл(є) грєшнаго.

На л. 89 је неколорисана правоугаона застава испуњена у низу са два наспрамно постављена срцолика мотива, у којима се свијају полупалмете закриљујући палмету у средишту.

Иницијали кроз рукопис су једноставна издужена црвена слова углавном на линији блока текста. На л. 36 иницијал Ѣ има малену гранчицу са цветом на дну слова. На л. 33^{v} је наслов у блоку текста истакнут лепим троделним флоралним орнаментом петролеј плаве боје.

Одабрана литература: Mošin, Radeka, *Ćirilski rukopisi u sjevernoj Dalmaciji*, 196; Черњић, *О атрибуцији*, 349, сл. 36; Богдановић, *Инвентар*, 109, бр. 1573; Мано-Зиси, *Хиландарски писари*, 390; Станковић, *Крка. Водени знаци*, 109–110.

60. ЖИТИЈЕ СВЕТОГ СИМЕОНА И ХИЛАНДАРСКИ ТИПИК СВЕТОГ САВЕ

трећа четвртина XIV века
Одеса, Одеска државна универзитетска библиотека, 1/97, 6(536)
папир, 225 л., 210 × 135

Књигу је исписао дијак Миха, потписан на л. 157^{v} после текста Житија Светог Симеона. Текст је писан српскословенским језиком, уставним писмом. Заставице се налазе на л. 1 и 159^{v}.
На почетку Житија је неуоквирена застава од уланчаних кругова. Пет прстенова у низу чини основну потку заглавља, док се по један прстен спушта са сваке стране поред наслова. Један круг се издиже са средине чинећи постоље за крст или крстолику биљну форму на врху, која је оштећена. Додатно је заставица прожета полупрстеновима. На горњим угловима су цветови. Са доњих углова се спуштају полупалмете. Цртеж је изведен танким пером, док су међупростори наизменично обојени тамноплавом бојом и сепијом са белим акцентима.
Пред текстом Хиландарског Типика Светог Саве је мања застава у виду тањег, издуженог правоугаоника, са биљним мотивима у виду палмете (горе) и полупалметама (доле) на угловима. На врху је преплетни мотив са угластим испустима са стране и лепезастим цветићем на врху. Заставица је испуњена низом супротстављених срцоликих медаљона испуњених петолатичним палметама.
Иницијали кроз кодекс су једноставни, црвени, с тим што су у тексту Типика нешто већи.

Одабрана литература: Стојановић, *Записи и натписи* II, 407, бр. 4204; Лавров, *Палеографическое обозрение*, 231–233, Прилози 249–252; Копыленко, Рапопорт, *Славяно-русские рукописи Одесской государственной научной библиотеки*, 549; Васиљев, *Орнаментика, повез и ново датовање*,159–160, прилози 1–2; *Сводный каталог XIV век*; *Турилов, Исследования*, 641–642 (примеч. 4).

61. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

средина–трећа четвртина XIV века
Света Гора, манастир Дохијар бр. 424
пергамент, 246 л., 280 × 185

Књига је писана однегованим уставом, српскословенским језиком. Четворојеванђеље је вероватно у манастир Дохијар доспело из Хиландара. Могуће је да је исписано у хиландарском скрипторијуму, као и Четворојеванђеље из Манастира Света Катарина са Синаја (Sin. Slav. 1), које је атрибуирано истом писару. Илуминацију чине две заставице на л. 2 и 4, пред Матејевим јеванђељем. Испред остала три јеванђеља су остављена места за заставице, које нису изведене, те стога вероватно писар није био и илуминатор.
Пред садржајем Јеванђеља по Матеју је правоугаона заставица у златном оквиру. Испуњена је са три прстена у низу, где се у бочним налазе цветови са четири супротстављене латице, док је у средини цвет са више густих латица. Изнад средишњег дела заглавља је купасти биљни мотив зрнасте структуре издигнут на грани, док се ка њему са горњих углова свијају гране са полупалметом на врху. Са доњег угла ка спољној маргини израста украсна грана са

два лисната изданка и цветом на врху. На другом углу је мањи биљни мотив. Поред злата, за колорисање ове заставице, коришћена су и зелена и плава боја, док су неки делови остајали неколорисани.
На почетку Матејевог јеванђеља је велико заглавље, бочно оивичено двема високим гранама, са троделним биљним мотивом на врху од две полупалмете и цветом у средини. Заставу испуњавају две фантастичне животиње адосираних тела, са афронтираним главама. Фигуре су необојене, у преплетима златних и плавих трака. Из чељусти им извиру траке, које се преплићу међу њима, око вратова, а уз бочне гране прерастају у тордиране угласте преплете. Доња ивица је извијена ка унутрашњости, остављајући место за насловни текст.

Иницијално слово К чини пршљенасти стуб и златно-плава птица свијена у виду крака слова.

За иницијале којима почињу јеванђеља по Луки и Јовану на л. 113 и 189 је, такође, коришћено злато.

Одабрана литература: Јовановић-Стипчевић, *Непознато српско јеванђеље*, 239–253; Pavlikianov, *The Slavic Lingual Presence in the Docheiariou Monastery*, 42–45; Турилов, Мошкова, *Каталог рукописей афонских обителей*,108–109, бр. 136.

62. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

трећа четвртина XIV века
Синај, Манастир Света Катарина, Sin. Slav. 1
пергамент, 247 л., 330 × 225 mm

Кодекс је исписан уједначеним уставним писмом српскословенским језиком. Илуминацију чине заставице на почецима јеванђеља на л. 4, 68, 113, 186.
Све заставице су уоквирене црвеном траком и имају облик издуженог правоугаоника. Преплети унутар њих су цртани црним мастилом, а потом колирисани.
Испред Матејевог јеванђеља заставица је нешто ужа, прожета са две танке таласасте траке, обојене жутом и црвеном бојом, међусобно тордирано преплетене. Унутар затворених поља су прибијени зелени и црвени волуминозни листови, док су у међупросторима издужени листови, колорисани зеленом и бордо бојом. На спољним угловима су сасвим мали црвени кринови.
Заставица на почетку Марковог јеванђеља испуњена је са четири жута кружна поља у низу, спојена тордираним петљама. На зеленој позадини се плету црвене вреже гушћег преплета са листићима унутар кругова, док се у међупростору преплићу срцолика поља. Преплет са бочних страна пробија оквир, ка унутрашњој маргини у виду две гранчице са полупалметама, а ка спољној у виду срцоликог испуста у коме је цвет. Углови су украшени маленим црвеним листићима.
Сличан преплет као у претходној, који овде не пробија оквир, прожима и заставицу испред Јеванђеља по Луки. Разлика је што су кругови од трака обојени светлозеленом бојом, позадина је жута, а у међупросторима се појављују волуминозни зелени полулистови и црвено-окер цветови. На угловима су црвени кружићи.
Јеванђеље по Јовану има заставицу испуњену са четири жуто-црвена прстена повезана тордираним петљама. Унутар њих је исти преплет врежа као у претходне две заставице, с тим што је колорисан плавом бојом. Позадина читаве заставице је жута. Једна омча у оквиру преплета и волуминозне полупалметице у горњим троугаоним међупросторима су колорисане бордо бојом, док су у доњим међупросторима ове полупалмете црвене.
На почецима јеванђеља су сасвим дискретини, танки, издужени црвени иницијали.

Одабрана литература: Clark, *Checklist of Manuscripts in St. Catherine's monastery*, 21.

63. ТРИОД

1359. година
Света Гора, манастир Пантелејмон, бр. 29
папир, 383 л., 295 × 215 mm

Кодекс је по саставу посни триод. Писан је српскословенским језиком полууставним писмом. Писао га је монах Макарије у Карејском пиргу посвећеном светом Симеону и Сави. Триод је писан по благослову хиландарског игумана Доротеја, а наручилац је старац Михаило из Карејске испоснице. Ови подаци су сачувани у оквиру записа писара на л. 382^{v}. Заставице се налазе на л. 1 и 11, а на л. 39 је завршни орнамент.
Изнада насловног текста, на почетку књиге је заставица у виду издуженог правоугаоника испуњеног великом вијугавом граном са дубоким превојима. У сваком од њих се развија вегетативна форма од испресавијаних гранчица, са изданцима у виду разноврсних палмета и полупалмета. Неколорисана лозица истакнута је бледоцрвеном позадином. Централно поље је уоквирено троструким оквиром који чине плава трака, тордирана така и двоконтурна врежа са биљним изданцима. Са горњих углова израста стабло са гранама завршеним палметицама или полупалметама. На доњим угловима су већи цветови. На средини се, на разлисталом постољу, издиже крст од удвојених трка са чворнатим завршецима. Око њега је Христов тетраграм ис х н к а изнад заставице тече молитва Г(оспод)и І(со)ѵ(се) Х(рист)е поспѣши сп(а)си и помилоѵи.
На л. 11 у оквиру левог ступца текста, изнад наслова је мала заставица сачињена од преплета две таласасте траке, на чијим пресецима су, међусобно повезани, развучени ромбови. Заставица је неколорисана са маленим црвеним цветићима на тракама. Испод је велики иницијал слова а чије косо стабло чини трака са чворнатим биљним завршецима, на коју се качи други део слова у виду гране са полупалметама.
На самом дну левог ступца текста на л. 39 је завршни орнамент у виду две гране, које се развијају од маске на дну, обухватајући левкасто завршени текст.

Одабрана литература: Tachiaos, *The Slavonic Manuscripts of Saint Panteleimon*, 80–81; Мано-Зиси, *Хиландарски писари*, 391; *Турилов, Исследования*, 482; Турилов, Мошкова, *Каталог рукописей афонских обителей*, 450–451, бр. 1005.

64. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

трећа четвртина XIV века
Москва, Државни историјски музеј, Хлуд. 19
пергамент, 190 л., 210 × 145 mm

Четворојеванђеље је писано уставним писмом са елементима полуустава, српскословенским језиком. На л. 4 је заставица, а на л. 162 иницијал.
На почетку Матејевог јеванђеља је већа неуоквирена, заставица у облику портика. Горњи низ чини шест повезаних прстенова, док се по два круга спуштају са крајева поред првих речи наслова. Кроз кругове се провлаче траке које се ломе и преплићу у средини. Ка спољној маргини уз заставу се уздиже декоративна гране, а на горњим угловима су мањи флорални

украси. Читав преплет цртан је бледоцрвеним, мастилом којим су обојени и мањи, углавном рубни, сегменти међупростора.

На почетку је велики иницијал слова К са стаблом од дуплих трака и крацима у виду грана са пупољцима и флоралним завршецима, који полазе од срцоликог преплета на средини стабла.

Одабрана литература: Попов, *Описание рукописей*, 18–19; *Сводный каталог XIV век*, 406, бр. 265; *Древности монастырей Афона*, 168; *Турилов, Исследования*, 641 (примеч. 4), 667 (примеч. 53).

65. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ МОНАХА ГРИГОРИЈА

трећа четвртна XIV века
Света Гора, манастир Хиландар, бр. 11
пергамент, 282 л., 310 × 230 mm

У запису на л. 278 стоји да је књигу исписао монах Григорије у манастиру Светог Пантелејмона, старањем старца Исаије. Четворојеванђеље је старијег типа, без Теофилактових предговора. Писано је калиграфским уставним писмом, српскословенским језиком. Заставице се налазе на почецима јеванђеља на л. 3, 80, 130 и 211.
Сва декоративна заглавља су сличне форме у облику портика са једним испустом на врху.
На почетку Матејевог јеванђеља је заставица од седам уланчаних зелених кругова у низу и по једним који се спушта бочно око наслова, док је један издигнут на срдини и чини постоље за издужен црвени крст. Око њега је Христов тетраграм ⁘ ⁘ ⁘ ⁘, а изнад заставице је молитва писара: Г(оспод)и І(со)ѵ(сѣ) Х(рист)є с(ы)нѣ Б(ож)ии помози мои. Кроз кругове се дијагоналано, са све четири стране провлачи бела трака са изданцима преплетена на средини кругова. На тамно зелено-црвеној позадини доминирију бели кружићи различите величине. Иницијал слова К изведен је од траке са изданцима, омчама, чворовима на крајевима и једним цветом који виси са горњег крака.
Испред Марковог јеванђеља је заставица сличне форме, испуњена са девет, гушће уланчаних, белих и зелених прстенова. Бочно се спушта по један круг, док је један издигнут на средини горе. Споља се кроз овај низ провлачи трака чинећи полукругове. Позадина је жута са белим акцентима. Изнад заставице је иста молитва као и на претходној.
Исти је преплет кругова на декоративном заглављу испред Јеванђеља по Луки, с тим што су прстенови тањи и кроз њих се провлачи трака чинећи крстолики сплет у сваком другом, зелено обојеном, кругу. Позадина је зелена и жута. На уговима су, горе на издигнутом кругу палмете, као и на бочним угловима, док су доле полупалмете. Изнад заставице пише Г(оспод)и І(со)ѵ(сѣ) Х(рист)є с(ы)нѣ Б(ож)ии помилоѵи мѣ. На почецима Јеванђеља по Марку и Луки су иницијали од преплета трака са изданцима и чворовима.
Заставица испред Јеванђеља по Јовану је уоквирена, а унутар ње је низ од пет раздвојених прстенова у низу, док се са крајева поред наслова спуштају сегменти са по једним прстеном. Они су повезани двоструким тракама, док су у међупросторима цветићи са развијеним полулистовима или волутама. Позадина је жута, док су прстенови обојени тамно зеленом бојом са низом белих кружића. На врху је црвени крстић око кога пише ⁘ ⁘ нї кѫ, док изнад заставице стоји молитва: Г(оспод)и І(со)ѵ(сѣ) Х(рист)є с(ы)нѣ Б(ож)ии помози и поспѣши. На горњим

угловима су танке црвене гранчице са зеленим цветовима. На почетку текста је велики иницијал слова Ѝ начињен од вреже са изданцима, која се свија у различите чворове на крајевима стабла.

Одабрана литература: Богдановић, *Каталог,* 57; Богдановић*, Хиландар. Палеографски албум*, Репр. 66; Турилов, Мошкова, *Каталог рукописей афонских обителей*, 111, бр. 143.

66. СЛУЖАБНИК

трећа четвртина XIV века
Света Гора, манастир Зограф, бр. 45 (I.г.10)
пергамент, 72 л., 210 × 140 mm

Рукопис је писан уставним писмом српскословенским језиком. Писар се потписао на л. 67 као грешни Теодосије. Заставице се налазе на л. 21 и 60.
Почетак Литургије Светог Јована Златоустог наглашен је неуоквиреном заставицом од низа пет уланчаних прстенова, кроз које се преплићу вреже са изданцима, укрштајући се на средини кругова. На угловима ове вреже прерастају у цветове. Основни преплет је необојен, док је позадина обојена плавом и зеленом бојом са белим акцентима.
Литургија Пређеосвећених дарова на свом почетку има издужено правоугаоно поље цртано црвеним мастилом. Оквир чини бела трака са шпицастим петљама на угловима и средини горње пречке. Испуњена је вијаугавом лозицом у чијим су превојима дупло свијене палмете. Необојена лозица истакнута је црвеном позадином.
Иницијали су једноставна издужена црвена слова. Јављају се и они дискретно декорисани, као што је слово Ѣ на л. 64 са полупалметом на дну слова и плавим орнаментом у виду обрнутог s унутар петље.

Одабрана литература: *Каталог. Зографския манастир*, 48; Турилов, Мошкова, *Каталог рукописей афонских обителей*, 411, бр. 910.

67. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

трећа четвртина XIV века
Москва, Државни историјски музеј, Хлуд. 10
пергамент, 303 л., 244 × 182 mm

Четворојеванђеље је писано уставним писмом са елементима полуустава, српскословенским језиком. На л. 4, 93, 146 и 238, испред почетака Јеванђеља, налазе се минијатуре са ликовима Јеванђелиста. Заставице су сачуване на л. 2, 5, 92 и 94.
Изнад садржаја Јеванђеља по Матеју је мала оштећена заставица од таласастих дуплих трака, свијених у облику овалних поља, а завршених свијеним палметама. Унутрашњост овала и детаљи су обојени зеленом бојом.
На почетку Матејевог јеванђеља је велика архитектонска заставица, чија структура има далеку асоцијацију на прочеље Цркве. Томе нарочито доприносе куполе на врху две бочне куле, између којих је архитравна греда, која носи степенасту структуру на чијем је врху оштећен крст. Са степеника се уздижу зелене гране са полупалметама на врху. Читаво декоративно поље испуњено је низовима чворова. У средини су чворови повезани са четири,

зелена уланчана ромбоидна прстена. Зеленом је испуњен и оквир заставице као и издужени овали у преплету. Иницијал је једноставно издужено слово К.

Над насловом Јеванђеља по Марку је црвеним мастилом цртана, необојена застава. Чине је три реда од по тринаест малих уланчаних ромбоидних прстенова. Од ње се, поред насловног текста, спуштају гранчице са полупалметама. Иницијал З је издужено црвено слово висине шест редова текста.

Одабрана литература: Попов, *Описание рукописей*, 10–11; Стасовъ, *Славянскій и восточный орнаментъ*, т. XXIII; Харисијадис, *Два српска четворојеванђеља из XIV века*, 40–42; Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре,* 53–54, 108–109, ил. 15; *Сводный каталог XIV век*, 429–430, бр. 288, 634, д.44; *Древности монастырей Афона*, 174.

68. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

трећа четвртина XIV века
Софија, Народна библиотека „Св. Кирило и Методије“, бр. 852
папир, II + 294 + I л. , пергамент 2 л., 222 × 140 mm

Јеванђеље је писано уставним писмом српскословенским језиком. Писар је хиландарски монах Дамјан-Јосиф. Украшени су л. 3, 5, 82, 84, 131^{v}, 134 и 216.

Изнад наслова садржаја Јеванђеља по Матеју је заглавље у виду издуженог правоугаоника у коме је лозица са широким превојима. На угловима су флорални изданци.

На почетку Матејевог јеванђеља је велика архитектонска застава, која има асоцијајцију на прочеље Цркве. На то нарочито упућују два куполе са крстом на врху над бочним стубовима. Између њих је степенаста композиција, на чијем је врху је крст од двоструких трака са чворовима на крацима. Крст је цртан бледоцрвеним мастилом. Заглавље је испуњено низом повезаних чворова, који су петљама закачени за оквир. Необојен преплет је цртан црвеним мастилом, док је позадина колорисана бледо црвеном и плавом бојом. Са доње стране је остављен простор за насловни текст. Иницијал К чини стабло плаве боје, од кога су одвојени краци у виду гране са чворовима на средини и на крајевима.

Пред садржајем Марковог јеванђеља је зелена трака са флоралним изданцима и омчом у виду осмице на средини. На почетку јеванђеља на л. 84 је издужени правоугаоник, уоквирен тордираном траком у чијем средишту је лоза широких превоја са дупло свијеним палметама на црвеном фону. На угловима су зелени цветови и полуцветови на танким стабљикама. На врху је црвени крст са Христовим тетраграмом. Иницијално З чини издужена двоконтурна трака увезана у чвор на превојима, са полупалметом на крају репића.

Садржаја Јеванђеља по Луки је наглашен заставицом слободног преплета, где се кроз три зелена ромбоидна прстена преплићу дупле вреже чинећи два већа овална поља испуњена црвеном бојом са зеленим тачкама. На угловима су полупалмете. Изнад наслова текста Јеванђеља, на л. 134, је правоугаоно заглавље у троструком оквиру, од којих је спољни црвен, средишњи од тордиране траке, док је унутрашњи испуњен зеленом бојом. У средини су три развучена срцолика поља, у којима је још по једно овално поље завршено волутама испуњеним зеленим биљним формацијама. На врху је крст са куглицама на крајевима око пресека кракова. На горњим угловима су зелене палмете, а на доњим полупалмете. П на почетку је изведено од дуплих црвених трка, са омчама у виду осмице на стаблу.

Заставица у облику портика наткриљује почетка Јовановог јеванђеља. У оквиру ње је пет дебљих раздвојених зелених и бледоцрвених прстенова, прожетих дуплим црвеним тракама. Међупростор је обојен бледоцрвеном бојом са необојеним палметама. На врху је крст од троструке, зелено, црвено, жуте траке. Истобојне испреплетане траке са изданцима и флоралним завршетцима, формирају и иницијал И на почетку текста.

Одабрана литература: *Опис НБКМ* Т. 3, 23–24; Мано-Зиси, *Хиландарски писари,* 390–391; Станојловић, *Архитектонске заставице*, 295, сл. 12; Мусакова, *Корпус на украсените славянски ръкописи*, 207–211.

69. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ МОНАХА ДИОНИСИЈА

1356. година
Света Гора, манастир Хиландар, бр. 10
пергамент, 278 л., 300 × 210 mm

Кодекс је писао монах Дионисије у Хиландару 1356. године. Писар је на л. 276^{v}–277 оставио дужи молитвени запис са овим подацима. Наводи и податак да се те године представио Цар Стефан Душан. Један лист овог рукописа налази се у Руској националној библиотеци (F.п.I. 85). Хиландарском писару монаху Дионисију атрибуиран је кодекс Слова Исака Сирина (Хил. 395) и препознат је као један од писара Зборника (Хил. 472). Текст Четворојеванђеља писан је уставним писмом српскословенским језиком. Заставице су сачуване на л. 2 и 4.
Над насловним текстом садржаја Јеванђеља по Матеју је заставица у облику развученог слова П. Испуњена је вијугавом лозицом са полупалметама у превојима. На средини је квадратни постамент на коме је крст са угластим петљама на крацима. Бочно су тролисни биљни изданци, а на доњим угловима полупалмете. Лозица је жуто обојена, истакнута мрким фоном, док су делови оквира и биљних изданака црвене боје.
На почетку Матејевог јеванђеља је степенасто декоративно заглавље испуњено низом повезаних чворова. Над хоризонталним низом се издижу три испуста, од којих је средишње највиши. На његовом врху је велики биљни мотив са крстом у средини и главама фантастичних животиња са стране. Од овог мотива се уздиже још један крст од удвојених трака са угластим чворовима на крацима. Око крста пише І(соу)с(ь) Х(ристо)с(ь) Ц(а)р(ь) Славѣ, а испод су криптограми ѳ(лена) о(врете) д(рѣво) ч(ьстьно)и К Г Б П који се може се протумачити: К(рьсть) Г(осподьни) Б(ожиа) П(омощь). На бочним правоугаоним испустима су, на спољним угловима биљни орнаменти са пет грана на којима су палмете, а на унутрашњим мале главе фантастичних животиња, које се појављују и на доњим угловима заставица. Преплет је необојен док су позадина и поједини биљни мотиви испуњени црвеном и жутом бојом. Испод је велики издужени, црвени иницијал слова К са маленом гранчицом на дну слова.

Одабрана литература: Лавров, *Палеографическое обозрение*, 218; Богдановић, *Каталог,* 56–57; Богдановић*, Хиландар. Палеографски албум*, Репр. 47; Мано-Зиси, *Анагност Јован*, 235–236; Мано-Зиси, *Хиландарски писари*, 389–390; Турилов, Мошкова, *Каталог рукописей афонских обителей*, 103, бр. 120.

70. СЛОВА ИСАКА СИРИНА

између 1355. и 1365. године
Света Гора, манастир Хиландар, бр. 395
папир, 268л., 295 × 205 mm

Писар овог рукописа је хиландарски монах Дионисије. Текст је исписан уставним писмом српскословенским језиком. Украшен је са две заставице на л. 1 и 28.
На почетку књиге је заглавље у облику портика цртана цвеним мастилом, чије се бочне стране спуштају поред првих речи наслова. На средини је правоугони испуст на коме је крст са угластим чворовима на крацима око којих пише ⁘ ⁘ нї ка. Портик је испуњен вијугавом лозицом са полупалметама у превојима. Са горњих углова се издижу гране са флоралном композицијом на врху, док се са доњих углова свијају две полупалмете.
Текст Поука Светог Исака Сирина истакнут је степенастом заставицом цртаном црвеним мастилом, испуњеном низом повезаних чворова на жутој основи. На врху заставе је стилизована биљна форма у чијем је средишту једнакокраки крст. Около је криптограм ѳ(лєна) ѡ(брєтє) д(рѣво) ч(ьстьно), а испод њега уз сам врх заставице још један који се рашчитава к(рьсть) г(осподьни) б(ожиѧ) п(омощь). На самом врху је још један крст са Христовим тетраграмом.

Одабрана литература: Богдановић, *Каталог*,155; Богдановић, *Хиландар. Палеографски албум*, Репр. 55; Мано-Зиси, *Хиландарски писари*, 389–390; Станковић, *Водени знаци хиландарских српских рукописа*, 62; Турилов, Мошкова, *Каталог рукописей афонских обителей*, 396, бр. 866.

71. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

трећа четвртина XIV века
Москва, Државни историјски музеј, Хлуд. 14
пергамент, I+307 л., 310 × 202 mm

Књига је писана српскословенским језиком, уставним писмом. Рукопис је пронађен 1868. године у Македонији. Украшен је само почетак Јеванђеља по Матеју на л. 1 и 3.
Изнад садржаја је уска заставица са крстом на врху око кога је криптограм који може да се протумачи као: к(рьсть) б(ожий) п(омага) н(ашь).
На почетку текста јеванђеља је степенаста заставица, испуњена повезаним чворовима. На највишем степенику је велики стилизовани крстолико флорални орнамент, на коме се налази крст од дуплих трака. Са сваке стране се спуштају по два степеника, на којима су украсне гране са палметицом на врху и по две палмете бочно. На најнижим степеницима су мале гранчице увијене у чвор, док се са доњих углова спуштају полупалмете. Са доње стране заглавља је степенастим увлачењем остављен простор за насловни текст. Иницијално к је једноставно издужено црвено слово. Заставица је цртана црвеним мастилом, позадина је испуњена жутом бојом, а акценти унутар чворова и на флоралним изданцима су црне тачке.

Одабрана литература: *Опис НБКМ* Т. 3, 14–15; Шульгина, *Балканский орнамент*, 254; *Сводный каталог XIVвек*, 430–432, бр. 289.

72. ЗБОРНИК

седма деценија XIV века
Манастир Дечани, бр. 75
папир, 462 + 2 л., 285 × 210 mm

Рукопис је писан српскословенским језиком, ситнијим уставним писмом, руком више писара. Представа лествице налази се на л. 188^{v}. Заставице красе л. 15, 187, 191. У књизи је сачувано и мноштво преплетних, флоралних и једноставних иницијала.
Испред Слова Исака Сирина на л.15 нацртана је мала заставица у виду тордиране зелене траке са изданицима, која се завршава са по две свијене полупалмете. На л. 187 почетак Писма Светог Јована игумана раитског, које упућује Светом Јовану (касније названом Лествичник), игуману Свете Катарине на Синају, истакнут је издуженом тањом правоугаоном заставицом испуњеном лозицом, у чијим се превојима свијају по две полупалмете. Цртеж је изведен сасвим танким пером црвеном бојом, којом је испуњена позадина, док је лозица прожета зеленим акцентима. На врху заставице је крст.
На наспрамној страници испред Житија Светој Јована, на л. 188^{v} је представа, дијагонално постављене лествице преко целе стране, која допире до сегмента неба из које благосиља Господња рука.
На почетку текста Лествице, на л. 191 је најразвијенија заставица. Она је у облику неуоквиреног портика сачињеног од низа девет дуплих (уписаних) ромбоидних прстенова, и још по два спуштена са сваке стране насловног текста. Кроз ромбове се са спољних страна провлаче вреже са изданцима. Унутрашњост прстенова је испуњена зеленом бојом, док су неке траке и ромбоидни мотиви колорисани жутом бојом. На средини заставице је крст, на горњим угловима палмете, а на доњим полупалмете.
Издужени иницијали у рукопису извдени су црвеним мастилом танким пером. Најбројнији су једноставни, грацилни иницијали висине од четири до седам редова текста, који имају по неко задебљане, куглицу или сасвим дискретну свијену гранчицу на дну слова (нпр. л. 29, 30, 39, 57, 60^{v}, 68, 79^{v}, 93, 131, 139, 142, 187^{v}, 227, 235, 268, 393). Развијенији су флорални иницијали сачињени од врежа са изданцима, свијених полупалмета и палмета (нпр л. 15^{v}, 20^{v}, 155, 156, 216, 271, 290, 345, 392^{v}, 399, 400^{v}). Преплетно – флоралних иницијала има свега неколико. На л. 225^{v} је слово Ⲡ сачињено од тордиране траке, док три иницијала слова Ⲃ на л. 354^{v}, 389, 398^{v}, имају петље од преплета врежа, са флоралним изданцима у виду полупалмета.

Одабрана литература: Богдановић, *Инвентар*, 32, бр. 261; Гроздановић-Пајић, Станковић, *Дечани. Водени знаци*, 28, бр. 77; *Опис Дечани*, 283–294; *Дечани. Палеографски албум*, 88–95, бр. 86–93.

73. МИНЕЈ ЗА ДЕЦЕМБАР

између 1355. и 1365. године
Света Гора, манастир Хиландар, бр. 144
папир, 190 л., 285 × 215 mm

Кодекс је писан српскословенским језиком, ситнијим уставним писмом у два ступца. На л. 1 је заставица.
На почетку текста изнад левог ступца налази се степенаста заставица, чији се бочни крајеви спуштају око прве речи наслова. Унутрашњост је испуњена низом повезаних чворова

везаних петљама за оквир. На средини заглавља је уздигнуто поље од три чвора са крстом на врху, од кога се на сваку страну спуштају по три степеника. На бочним угловима су гране са великим разлисталим флоралним мотивом на врху, док се са првог степеника и са дна заставице, бочно уз њу уздижу мање гранчице са палметом. Позадина декоративног поља је зелена, док је преплет необојен са жутим акцентима. Истим колористичким комбинацијама су обојени крст и биљне форме.

Одабрана литература: Богдановић, *Каталог,* 93; Богдановић*, Хиландар. Палеографски албум*, Репр. 41; Станковић, *Водени знаци хиландарских српских рукописа*, 43–44; Турилов, Мошкова, *Каталог рукописей афонских обителей*, 200, бр. 381.

74. ОКТОИХ

друга половина XIV века
Софија, Народна библиотека „Св. Кирило и Методије“, бр. 180
пергамент, 210 л., 318 × 240 mm

Писмо књиге је уставно, а језик српскословенски. Текст је писан у два ступца ситним уставним словима. На самом крају рукописа на л. 210^{v} је запис непотписаног писара. Помиње да је време исписивања књиге било у доба христољубиваго господина Александра „са обе стране царског колена“. Поред тога оставља податак о тешком времену, током турских продора и окупације. Заставице се налазе на л. 2, 50^{v}, 74^{v}, 168^{v} и 197^{v}.
Над левим ступцем л. 2 стоји правоугаоно заглавље проткано са два пара трака. Један пар обојен црвеном бојом и други неколорисан, преплићу се на зеленој позадини. У средини су два овална поља испуњена тордираном траком, која се уздиже од средине пробијајући горњи оквир. На врху се тордирана трака развија у ромб, прожет чвором, са цветовима на угловима.
Око овог орнамента је Христов тетраграм и криптограм ϕ χ ϕ π - Φ(ῶς) Χ(ριστοῦ) φ(αίνει) π(ᾶσιν) – Светлост христова обасјава све. На горњим угловима заставице траке преплета прерастају у главе фантастичних животињам, окренутих ка средишњем украсу. Са доњих углова се поред наслова спуштају полупалмете.
На л. 50^{v} изнад десног ступца је зелена трака са омчама и развијеним палметама на крајевима. На средини је петолатични цвет.
У средини левог ступца л. 74^{v} је малена, тордирана, црвено-зелена трака завешена биљним изданцима.
На врху л.168^{v} је издужен мањи правоугаоник у оквиру кога се на црвеној позадини развија таласаста зелена врежа са полупалметама у превојима, која прераста у по две палмете на сваком крају. На врху је стилизовани биљни украс са развијеним полупалметама и тролатичним цветом на врху.
Тордирана зелено-црна трака развијена са четири угласта чвора, од којих су они угаони завршени са по две зелене палмете налази се на л. 197^{v}.
Кроз цео кодекс текст је прожет црвеним једноставним иницијалима, од којих по неки има украсну гранчицу на дну слова.

Одабрана литература: Цоневъ, *Описъ НБКМ* Т. 1, 121–123.

75. МИНЕЈ ЗА СЕПТЕМБАР – ОКТОБАР

трећа четвртина XIV века
Београд, Народна библиотека Србије, Рс 646
папир и пергамент, 127 л., 410 × 295mm

Књига је писана ситним уставним писмом у два ступца српскословенским језиком. Припадала је фонду старе Народне библиотеке из које је однета 1915. године и потом изгубљена. Нађена је 1969. године у Немачкој и враћена у матичну збирку. Од илуминације има заставицу на л. 59 и иницијале и маргиналне украсе кроз текст.
Почетак минеја за октобар истакнут је заставицом над левим ступцем текста. Чине је три мотива концентично уписаних ромбоидних прстенова који су међусобно уланчани. Кроз њих се са спољне стране преплићу вреже, творећи решеткаста поља на пресецима. На угловима из њих излазе усправне гране са по две полупалмете окренуте једна од друге. Доње гране се спуштају поред наслова. На врху је преплет траке у виду тролатичног биљног украса. Простори међу тракама и спољне полупалмете су колорисане бледоцрвеном бојом.
Развијенији иницијали су издужена црвена слова, висине до шест редова текста, са сасвим дискретном гранчицом на дну или свијеном палметом у петљи слова. Већина иницијала су сасвим мала црвена слова. Поред мањих наслова, на маргини, понегде стоји стилизовани биљни украс.

Одабрана литература: Стојановић, *Каталог. Збирка Српске краљевске академије*, 59, бр. 192(64); *Изложба српске писане речи* 43, бр. 122; Богдановић, *Инвентар*, 59, бр. 708; *Опис НБС*, 338–339; Недељковић, Станојловић, *Пут књига*, 38, 64–65.

76. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

седма деценија XIV века
Манастир Дечани, бр. 5
папир, 264 л., 290 × 220 mm

Кодекс је исписао уставним писмом српскословенским језиком плодан хиландарски писар Дамјан, односно Јосиф. Другим именом се потписао на више места у рукопису, у виду монограма. Заставицама су наглашени почеци јеванђеља на л. 1, 3, 74, 116, 119, 194 и 251^{v}.
Испред садржаја Јеванђеља по Матеју је танка, преломљено - тордирана трака са четири полупалмете симетрично свијене на крајевима. Средина заставице је наглашена већим испустима у виду петљи горе и доле. Нацртана је црвеним мастилом. Изнад наслова Јеванђеља по Матеју је заставица у виду пет уланчаних кругова, са по два полукруга на крајевима, наизменично обојених тамнозеленом и жутом бојом. Кроз њих се преплићу необојене вреже са изданцима. Позадина је бледоцрвена са мноштвом белих тачкица. Над средином заставице је крст, док се са углова свијају танке гранчице са полупалметама.

Иницијал слова К је једноставан издужен са гранчицама на крацима слова.

На л. 74 је заставица у виду издуженог правоугаоника у чијој је средини срцолики медаљон са палметом од кога се бочно свијају по две лозице са двема полупалметама. Над средином заставице су две уплетене гранчице са полулистовима, из којих излази крст са Христовим тетраграмом. Са углова израстају танке гранчице са биљним завршецима. Позадина и оквир заставице су колорисани окер бојом са зеленим акцентима. Испод заставице на почетку

текста је велики иницијал слова Ⰶ у виду траке са чворовима на превоју слова и биљним завршецима.
Пред садржајем Јеванђеља по Луки на л. 116 је заставица од преплета врежа, где се три решеткаста преплета смењују са два овална поља испуњена зеленом бојом. На угловима су полулистови. Над насловом Лукиног текста је заставица од два уланчана ромбоидна прстена, са по два полулука на крајевима, кроз које се вијугаво провлачи трака чинећи затворену форму. На угловима су танке гранчице са зеленим цветовима. Заставица је цртана црвеним и црним мастилом, а траке и карике су обојене зеленом, црвеном и жутом бојом.

Иницијал ⰊⰏ је једноставан, издужен, са две свијене гранчица на на дну стабала слова.

Јеванђеље по Јовану почиње заставицом сличном оној испред Јеванђеља по Марку, с тим што је на средини лозица која три превоја има по две свијене полупалмете. На угловима су танке гранчице са полулистовима на врху, свијеним ка крсту на средини. Црвени иницијал ⰉⰏ је једноставно издужено слово са куглицом на пречки.

Испред месецослова на л. 251ᵛ је танка правоугаона решеткаста заставица са изданцима између превоја и полулистићима на угловима.

Одабрана литература: Богдановић, *Инвентар*, 124, бр. 1868; Цернић, *О атрибуцији*, 350, сл. 38; Гроздановић-Пајић, Станковић, *Дечани. Водени знаци,* 3–4; *Опис Дечани* , 16–19; *Дечани. Палеографски албум*, 68, бр. 66; Мано-Зиси, *Хиландарски* писари, 390; Мано-Зиси, *Књиге хиландарских писара у Дечанима*, 36.

77. РИЛСКО ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

1361. година
Софија, Народна библотека „Св. Кирило и Методије“, бр. 31
пергамент и папир, 213 л., 212 × 145 mm

Јеванђеље је писано уставним писмом српскословенским језиком. Написао га је 1361. године монах Симеон у Рилском манастиру, о чему је оставио запис на л. 1ᵛ. Украшени су л. 1ᵛ, 2, 65, 161, 210.

На првом ректо листу је уоквирен велики крст изведен од дуплих плаво црвених трака. Он стоји на степенастом постољу, у коме су развијени листови са маленом палметом у средини. Крст има два попречна крака и један дијагоналан у доњем делу. Краци се на крајевима завршавају троугаоним петљама. Око крста је крсна абревијатура, а испод ње је криптограм ⰑⰂⱑⰾⱁⱄⱅⱐ ⰔⰐⰻⱄⱅⱁⰲⰰ ⰲⰑⰵⱈⱐ ⱂⰐⱁⱄⰲⱔⱎⱅⰰⰵⱅⱐ). Оквир на страници је подељен на квадратна поља дуплим линијама. Оквирне линије су зелене, позадина је црвена и жута. Од ове три боје су изведени и четворолатични цветићи или обрнуте S линије који испуњавају квадратне ћелије. Поред крста је писар Симеон оставио запис уставним словима, црвеним мастилом.
На наспрамној страници, где почиње Матејево јеванђеље, је уоквирена заставица у облику портика са једним квадратним пољем на врху. Испуњена је са пет кружним медаљонима у низу, по један се спушта са сваке стране поред наслова, док један медаљон испуњава испуст на врху. У круговима су мотиви чворова, повезани међу собом дуплим тракама. Из чворова ка раму излазе двоструке траке, завршавајући се волутама са изданком ван оквира. Заставица је цртана црвеним мастилом, преплети су необојени, а прстенови су прожети низом црних тачкица. Оквир и позадина су у нијансама зелене боје. На горњим угловима су петолисне палмете, а на доњим цветолики преплети. На врху је већи стилизовани

тролатични цвет. Око њега је Христов тетраграм и текст молитве: г(оспод)и і(соу)с х(рісто)сь с(ы)не в(о)жии помози и поспѣши. Испод молитве, а изнад заставице су исписана још два криптограма: є(лена) ѡ(врете) д(рѣво) ч(ьстьно)и грчки φ(ῶς) χ(ριστοῦ)φ(αίνει) π(ᾶσιν) – Светлост Христова просвећује све. Насловни текст је у доњем испусту заствице. Иницајл К, висине осам редова текста, изведан је стаблом од дуплих трака и зеленим гранама са биљним завршецима као крацима.

На почетку Јеванђеља по Марку је заставица у облику портика испуњена низом од дуплих, наспрамних срцоликих мотива унутар којих су палмете. Колористички доминира црвена боја позадине, док су медаљони и палмете обојени зеленом и плавом. Оквир је наглашен прекинутим плаво-белим линијама. На врху је већа палмета, док мање красе углове заставице. Над заставицом је исписан текст молитве: ѡ г(оспод)и направи и поспѣши и прочее(?).

Иницијално Ꙗ има петље на превојима, чвор са висећим цветићем на пречки и полупалмету на крају репића. Контуре су цртане црвеним мастилом, а кроз средину тече плава линија.

Јеванђеље по Јовану наглашено је тањим правоугаоним заглављем испуњеним лозицама у виду положених S линија са зеленим полупалметама у превојима. На врху је црвени крст са Христовим тетраграмом, на разлисталом постољу. На угловима су пупољци. Ѣ на почетку текста има издужено дугачко стабло од дуплих трака са малим преплетним петљама.

Пред месецословом је танка дугачка трака изведена као оквир на л. 1^{v}. На врху је велики биљни орнамент у виду развијених полупалмета, листом у средини и цветићима на угловима.

Одабрана литература: Цоневъ, *Описъ НБКМ* Т. 1, 29–30; Гроздановић-Пајић, *Водени знаци у Рилском четвроојеванђељу*, 157–172; Джурова, *Въведение в славянската кодикология*, 85, 87; Мусакова, *Рилското четириевангелио*, 90 – 96; Мусакова, *Корпус на украсените славянски ръкописи*, 200–204, бр. 37.

78. АПОСТОЛ

1362. година
Софија, Народна библиотека „Св. Кирило и Методије“, бр. 88
пергамент, 366 л., 255 × 175 mm

Књига је писана уставним писмом српскословенским језиком. Писар, јеромонах Варлаам, у свом запису на 366^{v} помиње цара Уроша. Рукопис је у 1812. године припадао Марковом манастиру код Скопља, што пише у запису на л. 193^{v}. Заставица се налази на л. 1, а кроз рукопис једноставни иницијали.

На почетку кодекса, велика неуоквирена заставица у облику портика заузима већину текстуалног блока. Основи градивни елемент је прстен, који је у горњем делу заглавља распоређен у два реда по пет, међусобно уланчаних, кругова. У доњем делу заставе, на средини је увучено празно поље у коме су прва два слова наслова. Прстенови су међусобно, по вертикали и хоризонтали, додатно повезани правоугаоним карикама прихваћеним у средини сваког круга. Спољном страном заставице се уплиће таласаста трака са изданцима у виду полупалмета на угловима. Заглављe је цртано црним мастилом и позадина сваког другог круга обојена је црвеном бојом.

Одабрана литература: Цоневъ, *Описъ НБКМ* Т. 1, 67–68; Мусакова, *Корпус на украсените славянски ръкописи*, 204–206.

79. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

трећа четвртина XIV века
Санкт Петербург, Руска национална библиотека, F.п.I.110
пергамент, 220 + II л., 280 × 203 mm

Текст у рукопису писан је уставним писмом у два ступца српскословенским језиком. Велике заставице се налазе на почецима јеванђеља на л. 1, 53^{v}, 92^{v} и 158. Мање заставице су на л. 52 и 157^{v}. Концовке красе крај текста на л. 53 и 90^{v}.*
Пред Јеванђељем од Марка је фронтиспис на целој наспрамној версо страници. Горњи део је испуњен низовима уланчаних кругова, кроз које се дијагонално провлаче дупле траке, пресецајући се на срединама кругова. На врху су три испуста. Над средњим је крст са Христовим тетраграмом, а бочно су крстолики флорални украси. Са доње стране ову структуру подржавају по два стуба, испуњена вишеструким таласасто испреплетаним тракама, на којима су по четири дупла уплетена ромбоидна прстена. Преплети су истакнути плавом и љубичастом позадином. Између њих, у средишту заставице је представа Христа Емануила. При дну заставице између стубова је наслов. Текст почиње на л. 54 иницијалним словом ⳟ висине пет редова текста. Чини га врежа са биљним петљама на средини и на крају репића.

Одабрана литература: Гранстрем, *Описание пергаменных рукописей*, 102; Мошин, *Палеографски албум*, 123, бр. 121; *Сводный каталог XIVвек*, 424–425, бр. 283; Левшина, *Рукописи сербского правописания*, 92, бр. 140.

*Током наших истраживања рукопис је услед конзервације био недоступан за преглед, тако да смо се ослонили на литературу, пре свега на значајну репродуковану страну са почетком Марковог јеванђеља.

80. ТРЕБНИК

трећа четвртина XIV века
Москва, Државни историјски музеј, Хлуд. 118
пергамент, 244 л., 280 ×200mm

Требник са епитимијним Номоканоном, писан је уставним писмом са полууставним елементима, српскословенским језиком. Писан је у два ступца. На л. 7 је заставица. Иницијали су једноставна црвена издужена слова.
Испред Чина за освећење масла је велико декоративно поље архитектонског типа. Тело заставице чине два повезана низа од по пет уланчаних кругова. Још један низ прстенова прожима два наведена, кроз средину. Два круга спуштају се поред насловног текста. Кроз кругове се дијагонално укрштају дупле траке стварајући решеткасте чворове на средини. На врху се налази један издигнут прстен. Бочно од њега су уздигнуте две украсне палмете са крстићем на врху и криптограмима око њих: ѥ(ѥсто) л(обноє) р(ай) б(ысть) и є(лєна) о(брєтє) д(рѣво) ч(ьстьно). На угловима су стилизовани флорални орнаменти. Заставица је прецизно цртана, коришћењем шестара и лењира или готове схеме. Основни преплет цртан црвеним мастилом је необојен и додатно је истакнут маслинастозеленом бојом позадине.

Одабрана литература: Попов, *Описание рукописей*, 277–280; *Турилов, Исследования*, 59, 334.

81. ЗБОРНИК

између 1430. и 1440. године
између 1365. и 1370. године
Манастир Никољац, бр. 48
папир, 351 л., 295 × 210 mm

Рукопис је конволут. Први део до л. 193 писан је ситиним полууставним писмом у четвртој деценији 15. века. Садржи Шестоднев, Текст о латинима и друге саставе. Други старији део исписан је у трећој четвртини 14. века, ситним уставним писмом са елементима полуустава. Садржи слова о Светом Јовану Златоустом од Генадија, Теодора и Прокла. Језик је српскословенски. Илуминацију чине три заставице на л. 100, 194 и 196 и разноврсни иницијали.

Једино заглавље из 15. века налази се на л. 100. Окосницу чини пет уланчаних кругова, кроз које се провлаче четири таласасте траке преплићући се унутар прстенова. На угловима су изданци у виду усковитланих полупалметица, док је на врху плави стилизовани биљни орнамент са цветом на врху и по два пара танких гранчица са сваке стране. Цртеж је изведен црвеним мастилом. Преплет је необојен, а позадина је колорисана наизменично кроз круговиме плавом и зеленом бојом са белим акцентима. На почетку текста је црвени иницијал слова ⰰ, са куглицама и зракастим волутицама на стаблу и једном извијеном гранчицом на дну слова. Први део рукописа прожимају црвени иницијали висине до четири реда текста, који могу бити слично декорисани. Крај текста првог дела кодекса из 15. века, завршава се левкастим увлачењем редова са пуним редом на самом крају. Оивичен је декоративном бордуром, из које се ка дну стране спушта грана са цветом, прихваћена шаком.

Други део конволута исписан у 14. веку почиње на л. 194. На врху је виђета у облику плетенично преплетених врежа са изданцима на црвеној позадини и флоралним завршецима. Иницијално ⱋ ураста у блок текста висином седам редова. Танко стабло раздваја петље, од којих је горња кружна прожета угластим омчама, док је доња у виду четворолатичног цвета, изведеног непрекинутом нити. Црвени цртеж је прожет светлозеленом линијом, а позадина у оквиру петљи је испуњена тамнозеленом бојом.

На л. 196. је декоративна композиција која наглашава почетак житија Светој Јована Златоустог. Хоризонтални низ чврсто уланчаних прстенова са стране се везује за два вертикална низа. Над средином је још један испуст у виду два прстена, са крстом од спојених трака петљама на угловима. Око њега је Христов тетраграм. Међу испустима у горњем делу заставице тече текст молитве: Г(оспод)и вл(а)дико х(рист)є помози и направи. Преплет је необојен док је унутрашњост прстенова бојена по сегментима, црвеном, жутом и зеленом бојом. Са бочних страна, уз заглавље, се уздижу декоративне гране са великим цветом на врху. Над бочним низовима су сасвим танке црвене гранчице са полупалметама свијеним ка средини. Текст почиње двоконтурним црвеним иницијалом ⰳ са зеленом испуном, од кога се спушта црвена гранчица. Даље кроз текст, сасвим су ретка мала црвена иницијална слова.

Одабрана литература: Ћоровић, *Рукописи у Никољцу*, 86; Мошин, *Ћирилски рукописи у манастиру Никољцу*, 696–697; Богдановић, *Инвентар*, 34, бр. 291; Станковић, *Никољац. Водени знаци*, 179.

82. СВИТАК ЛИТУРГИЈСКИ

средина XIV века
Света Гора, манастир Хиландар, бр. 3/II
пергамент, 14 л., 8250 × 255mm

Свитак садржи текст Литургије Светог Јована Златоустог. Није сачуван почетак. Свитак је исписан изузетним калиграфским уставним писмом, српскословенским језиком. Украсе чине веома раскошна иницијална слова.
Иницијали се налазе на линији блока текста, с тим што некад незнатно задиру у њега, а некад читаво слово улази у сам блок. Заузимају висину четири реда текста. Контуре слова су обликоване комбинацијом плаве боје и злата док су изданци, прстенови и поједини флорални мотиви истакнути црвеном бојом. Контуре слова могу бити сликане нијансирањем плавом бојом (слова Ⱂ, Ⱂ, Ⱌ) тако да се добија осећај волуминозности, а могу бити изведене од преплета плавих трака оивичених златом са мноштвом флоралних детаља (Ⱏ, Ⱑ, Ⱂ, Ⱔ). Петље слова и остала затворена поља испуњена су златом.

Одабрана литература: Богдановић, *Каталог,* 54; Богдановић*, Хиландар. Палеографски албум*, Репр. 79; Турилов, Мошкова, *Каталог рукописей афонских обителей*, 177, бр. 322.

83. АПОСТОЛ

шездесете године XIV века
Манастир Дечани, бр. 25
пергамент, 370 л., 305 × 210 mm

Језик текста апостола је српскословенски са правописним одликама рашке школе. Писмо је калиграфски устав. Илуминацију чини велика заставица на л. 3, декоративна трака на л. 79^{v}, и мноштво иницијала и маргиналних украса.
На почетку рукописа налази се правоугаона раскошна заставица унутар које су два велика кружна медаљона, испуњена са по четири мања уланчана круга. У сваком се налази раскошан цвет. Цветови се налазе и у срцоликим пољима средишњих међупростора, док су нешто мањи у угловима заставице. Читава композиција волуминозних плаво нијансираних цветова у плавим круговима, са црвеним акцентима, истакнута је златном позадином. Са углова заставице израстају раскошни цветови. Над средишњом делом се издиже биљна форма на разлисталој стопи из које израста грана свијена у виду две волуте, са петолатичним цветом на врху. Испод заставице је насловини текст исписан златом. На почетку текста је флорални издужен иницијал слова Ⱂ изведен од вреже са изданицима и листићима, колорисан плавом и зеленом бојом са црвеним акцентима. На л. 79^{v} изнад наслова Јаковљеве посланице је украсна трака од положених S линија са две полупалмете на крајевима и крстом на врху.
Флорални иницијали налазе се на л. 119, 161, 163, 200^{v}, 238 и 315^{v}. Обликовани су танким црвеним пером и нису колорисани. Много су бројнији једноставнији црвени иницијали, који могу имати као украс куглицу на самом слову или мању или већу гранчицу извијену са дна слова на маргину. Наслови испред посланица су додатно наглашени флоралним маргиналним украсима на спољним маргинама поред насловног текста: л. 80^{v}, 106, 107^{v}, 115^{v}, 119^{v}, 121^{v}, 123^{v}, 160, 163, 198^{v}, 199^{v}, 200^{v}, 223^{v}, 224^{v}, 225^{v}, 237^{v}, 239, 250^{v}, 251, 252, 260^{v}, 261^{v}, 269, 270^{v}, 278, 278^{v}, 279^{v}, 283^{v}, 284^{v}, 286, 295, 295^{v}, 297^{v}, 305, 306, 310, 311, 312^{v},

314^{v}, 315^{v}. Сваки од маргиналних украса је различит и чине га разноврсне биљне форме од мањих преплета врежа са изданцима у виду полупалмета, палмета, врежа и гранчица или пак само различито свијене вреже са биљним изданцима на крајевима. Најразвијенији је маргинални украс пред Павловом посланицом Јеврејима на л. 315^{v}, од две дијагонално укрштене траке, у чијим се срцоликим међупросторима са доње и горње стране налазе наспрамно постављене тролатичне палмете, док су бочно лепезасти цветови.

Одабрана литература: *Изложба српске писане речи*, 39, бр. 108; Богдановић, *Инвентар*, 20, бр. 53; *Опис Дечани*, 82–85; *Дечани. Палеографски албум*, 61–62, бр. 59–60; Мано-Зиси, *Књиге хиландарских писара*, 37.

84. МИНЕЈ СЛУЖАБНИ ЗА ЈАНУАР

трећа четвртина XIV века
Санкт Петербург, Руска национална библиотека, F.п.I.69
пергамент, 285+ I л., 275 ×195mm

Књига је писана полууставним писмом српскословенским језиком. Прве две свешчице су писане пуним редом, док од треће свешчице писар прелази на двостубачни текст (л. 16). Рукопис је сачуван са пуним маргинама. Илуминацију чини заставица на л. 2, неколико развијених иницијала и маргинални украси поред наслова.
На почетку текста минеја је заставица раскошног типа, где су на жутом фону који подсећа на злато изведен биљно флорални сплет у коме доминирају плава и зелена боја са понеком црвеном латицом или пупољком. Правоугаони оквир испуњавају два велика прстена. У сваком се налазе уланчана четири наспрамна круга са великим цветовима унутар њих. У средини заставице у међупросторима су траке свијене у срцолике медаљоне са великим тролатичним цветовима. Са горњих углова се уздижу развијени цветови у више латичних нивоа, док се са доњих уздижу гранчице са тролатичним плавим цветовима на врху. Наслови су изведени издуженим танким црвеним лигатурним словима.
У првом делу рукописа има издужених црвених иницијала, док је неколико грацилних иницијалних слова украшено лепршавом гранчицом при дну или на врху слова (л. 47^{v}, 63^{v}, 67, 68^{v}). Нешто развијенији је иницијал слова Ꙗ на л. 65^{v} кога чини биљно стабло са троугаоним преплетом као стопом и округлом петљом прожетом са четири угласте латице. На л. 2^{v}, 13^{v}, 24 и 35 се поред наслова налазе флорални маргинални украси. Најразвијенији је колорисани маргинални биљни сплет на л. 63.

Одабрана литература: Гранстрем, *Описание пергаменных рукописей*, 110; Левшина, *Рукописи сербского правописания*, 81–82, бр. 117.

85. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

средина XIV века
крај XV–XVI века
Москва, Државни историјски музеј, Хлуд. 20
Пергамент и папир, 241 л., 235 × 170 mm

Овај кодекс, писан српскословенским језиком, настао је у два различита периода. Старији део из 14. века писан је уставним писмом на пергаменту. Из тог времена сачувене су две заставице на л. 11 и 13.

Испред садржаја Јеванђеља по Матеју је уска заставица испуњена флоралним мотивима. На почетку самог текста јеванђеља је велика квадратна заставица која заузима више од половине текстуалног блока. У дебљем оквиру испуњеном цик-цак линијама је квадратно поље издељено тракама на ћелијаста поља у којима су уједначено изведене палметице. У средини је велики четворолатични медаљаон у који је уписан насловни текст. Са доњих углова се издижу две украсне гране са масивним цветом на врху, на горњем левом углу је цвет, а на десном грачница у чвору. На самој заставици су изведена два пауна, од којих се један нагиње над посуду нацртану у средини, док други стоји подигнуте главе и репа. Читаво декоративно поље рађено је у форми раскошних заставица, али је неколорисано, цртано црвеним мастилом, којим је испуњена и позадина.

Испод се налази велики развијени иницијал слова К. Стабло је формирано од дуплих трака са изданцима, док се краци у виду грана са лиснатим изданцима и пупољцима преплићу на средни стабла.

Одабрана литература: Попов, *Описание рукописей*, 19; *Сводный каталог XIV век*, 408–409, бр. 268; *Древности монастырей Афона*, 168, 170.

86. АПОСТОЛ

седма деценија XIV века
Манастир Дечани, бр. 27
пергамент, 254 л., 265 × 200 mm

Језичка редакција рукописа је српска са правописним одликама рашке школе. Писмо је калиграфски устав средње величине. Илуминацију чини велика колорисана заставица на л. 2, двадесет пет мањих заставица цртаних црвеним мастилом и флорални и геометријски иницијали.

Правоугаоно уоквирено поље заставице на почетку књиге прожето је симетричним, зеленим и љубичастим бујним врежама на златном фону. Оне су свијене у виду четири уланчане осмице, а у њих су наспрамно уписане још четри вреже истог облика. Око и унутар њих су извијене гране које се завршавају бујним цветовима у оквиру централних осам кружних поља, док се на средини и пољима уз оквир ове гране завршавају свијеним полупалметама. Изнад средишњег дела заставице је крст на постољу од лозице, са по два полулиста са сваке стране. На горњим угловима су цветови. Са десне стране заставице је украсна грана са зеленом палметом на врху, која је вероватно постојала и са десне стране, али је прелепљена траком током конзервације. На истој страни на почетку текста је раскошан зелени иницијал слова П, са акцентима жуте и љубичасте. Стабла чине двоструке вреже са пршљеновима и омчама на биљном постољу и пречком слова у виду гранчице са изданком у виду палмете.

Почеци неких од посланица су наглашени заставицама цртаним црвеним мастилом, у виду издужених правоугаоних поља или лигатурним црвеним насловима и иницијалима који могу бити и геометријски и флорални. Унутрашњост ових заставица украшена је разноврсним биљним мотивима. Они могу бити у виду срцоликих или кружних медаљона испуњених бујним цветовима или палметама (л. 58, 174, 190), затим у виду вијугавих лозица у чијим превојима су цветићи (л. 63^{v}, 64^{v}, 71, 134, 208) или заставицу могу испунити полупалмете (л. 57^{v}, 87^{v}, 111^{v}, 158^{v}, 180, 197^{v}, 206, 226). На л. 158 вреже у оквиру заставице чине наспрамно постављене срцолики медаљони са положеним цветовима, док су у међупростору уз оквир мали медаљони са палметом. Поред биљних, неколико заставица

имају преплетну форму у виду тордиране траке (л. 110ᵛ, 167ᵛ), дупло тордиране траке (76, 134ᵛ, 134ᵛ, 173, 202ᵛ) или решеткастог поља (л. 186).
Флорални иницијали цртани су црвеним мастилом и нису колорисани. Сачињени су од двоструке вреже прекинуте омчама, преплетима и пршљенастим испустима, са завршецима или пречкама у виду разлисталих или флоралних мотива (л. 58, 84, 87ᵛ, 134, 134ᵛ, 150, 150ᵛ, 158ᵛ, 159, 167ᵛ, 173, 174, 180, 185, 186, 188ᵛ, 190, 197ᵛ, 202, 202ᵛ, 205ᵛ, 206, 208, 226).
Неке од посланица почињу и сасвим једноставним црвеним издуженим иницијалом са троугластим завршецима и куглицом на пречки или стаблу слова (л. 57ᵛ, 63ᵛ, , 64ᵛ, 74ᵛ, 76, 81ᵛ, 82, 82ᵛ, 83, 83ᵛ, 86, 110ᵛ, 111ᵛ, 167, 179ᵛ, 196ᵛ).

Одабрана литература: Богдановић, *Инвентар*, 20, бр. 54; *Опис.Дечани* , 88–92; *Дечани, Палеографски албум*, 70–73, бр. 68–71; Мано-Зиси, *Књиге хиландарских писара у Дечанима*, 37, сл. 7–8.

87. ЗБОРНИК

између 1355. и 1365. године
Света Гора, манастир Хиландар, бр. 472
папир, 348 л., 300 × 210mm

Књигу су исписали анагност Јован, Дионисије и још један анонимни писар из Хиландарског скрипторијума. Садржи житија и слова Светих отаца. У запису на крају књиге, на л. 346ᵛ се помиње преподобни Нифонт чије житије је део овога Зборника. Писмо је уставно, а језик српскословенски. Украсе чине заставица на л. 1 и заставица и иницијал на л. 107.
На почетку рукописа је велика сликана правоугаона заставица раскошног стила. У центру је медаљон са великим разнобојним цветом. Око њега је врежа, у чијим су волутама и међупросторима сликани плаво-зелени цветови са црвеним изданцима, пупољци и зелени и црвени листићи на жутом фону. На врху заставице је велики флорални украс око кога пише ї҃с х҃с нї кс҃. На горњим угловима се уздижу гране са великим цветом, а са доњих се уз оквир пружају гране са издуженим цветовима.
Испред житја Светог Нифонта је велико заглавље које чине три уланчана круга, у оквиру којих се на златној позадини свијају зелене вреже чинећи кружна поља у којима су зелено-плаве палмете са црвеним изданцима. Са средишњег круга се издижу вреже са чашом на врху из које извиру гране са полупалметама са стране и палметом на врху. И на угловима заставице су гране са великим цветовима – горе и полупалметама – доле. На почетку текста је иницијал слова Т сачињен од биљних мотива са троугластим проширењем као стопом слова и маленим цветовима који се спуштају са пречке.

Одабрана литература: Богдановић, *Каталог,* 180; Богдановић, *Хиландар. Палеографски албум*, Репр. 53; Мано-Зиси, *Анагност Јован,* 231–244; Мано-Зиси, *Хиландарски писари*, 389–390; Станковић, *Водени знаци хиландарских српских рукописа*, 74; Турилов, Мошкова, *Каталог рукописей афонских обителей*, 151–152, бр. 353.

88. „ПРЕДАЊЕ ПРАВОСЛАВНЕ ВЕРЕ“ ЈОВАНА ДАМАСКИНА

између 1355. и 1360. година
Света Гора, манастир Хиландар, бр. 393
папир, 255 л., 295 × 205 mm

Књигу су исписала три писара, од којих је именом познат једино анагност Јован (од л. 81 до 167[v]). На крају рукописа је запис са потписом патријарха Саве II (1354-1375), који је вероватно био наручилац рукописа. Текст је писан српскословенским језиком, уставним писмом. Илуминацију чине заставице на л. 3 и 8, као и иницијали.
На л. 3 изнад наслова је декоративна трака у виду низа положених, окренутих лукова на чијим шиљатим спојевима на врху су мање или веће палмете. На крајевима су полупалмете, а на врху из лепезасте вазе излази изразито велики цвет.
На почетку главног текста је већа правоугаона, неуоквирена заставица, испуњена биљним преплетом. Вреже праве кружна поља – четири у средини и четири на угловима, са великим цветовима унутар њих. Са горње и доње стране се свијају по две полупалмете, док су у бочним међупростоима два развијена цвета. На истој страни је и иницијал слова Ѣ са изданцима на стаблу и гранчицама у функиције пречке или петље слова. Кроз рукопис се појављују једноставни, издужени, црвени иницијали, са по неком гранчицом при дну слова, или свијеном лозицом уместо петље.

Одабрана литература: Богдановић, *Каталог,* 155; Богдановић, *Хиландар. Палеографски албум*, Репр. 46; Мано-Зиси, *Анагност Јован,* 236–237; Станковић, *Водени знаци хиландарских рукописа*, 61; Турилов, Мошкова, *Каталог рукописей афонских обителей*, 84, бр. 77.

89. ЖИТИЈЕ ВАРЛААМА И ЈОАСАФА

између 1355. и 1365. године
Беч, Аустријска национална библиотека, Cod. slav. 35
папир, 273 л., 287 × 198mm

Књигу је исписао хиландарски писар анагност Јован уставним писмом, српскословенским језиком. До 1826. године кодекс се налазио у манастиру Хиландару. Илуминацију чини заставица на л. 1 и једноставни иницијали.
На почетку текста је неуоквирена заставица. Основу чини декоративна површина од читавог низа дубоко уланчаних прстенова. Поређани су у пет редова по четрнаест прстенова, колорисаних смеђом, жутом, мрком и зеленом бојом. Неки прстенови су неколорисани док је позадина бледорозе. Правоугаоно тело заставе надограђено је испустима на сваком углу величине два прстена. На горњим испустима су велики цветови, док се са доњих бочно надовезују две усправне палмете. На врху је шири испуст на коме је орнамент од три пара палмета. Флорални мотиви на испустима колорисани су пастелним тоновима окер, жуте и зелене боје. Иницијал слова Ѳ налази се на дну текстуалног блока. Основа је издужено црвено слово са задебљанима, из кога се са горње и доње стране извијају црвене гранчице. Остали иницијали кроз рукопис су једноставна издужена црвена слова са куглицом на стаблу слова или троуглићима на крајевима.

Одабрана литература: Яцимирский, *Описание южно-славянских и русских рукописей*, 165–166; Birkfellner, *Glagolitishe und kyrillische Handschriften*,120–121; Проловић, *Српски рукописи XIII и XIV века у Бечу*, 198–199; Мано-Зиси, *Анагност Јован*, 237–238.

90. ПОСНИ ТРИОД

седма деценија XIV века
Манастир Дечани, бр. 63
папир, 376 л., 295 × 200 mm

Кодекс је исписан рашком редакцијом српскословенског језика, уставним писмом. У исписивању текста је учествовало три писара, од којих је један анагност Јован. Илуминацију чини две заставице на л. 1 и 4 и велики број иницијала.
Заглавље на почетку књиге чине три овална поља добијена таласастим преплетом траке, на чијим су пресецима чворови. На средини овалног сегмента је ромб добијен преплетом вреже, унутар кога је осмолатични цвет, док су око њега по три свијене палмете горе и доле. На угловима су гранчице са полупалметама, а на средини је крстолики флорални орнамент. Заставица је прецизно цртана црвеним мастилом, којим су успуњена централна и бочна мања поља. Основни преплет и мотиви су необојени и истакнути су окер позадином.
На почетку текста триода је велика правоугаона заставица унутар које је пет кружних медаљона испуњених великим цветовима. Између кружних поља се свија лозица са већим и мањим цветовима и полупалметама. На врху заставице је велики флорални орнамент са цветом на врху и по две полупалмете са стране. Поред заставице се уздижу декоративне гране са цветом на врху. Заглавље је цртано окер мастилом, којим је обојена и позадина. Накнадно су неки сегменти подебљавани, доцртавани и бојени црвеним и црним мастилом, чиме је нарушен склад овог декоративног поља.
Поред малих црвених иницијалних слова у рукопису има и издужених црвених танких иницијала висине од три до седам редова текста. Они могу бити сасвим једноставни само са куглицом на стаблу или пречки (нпр. л. 29^{v}, 53^{v}, 54, 88, 102^{v}, 234, 240, 298), затим могу имати тачку у луку слова или петљи (нпр. л. 89^{v}, 99, 131, 239, 272^{v}), а најдекоративнији имају свијену полупалмету или цвет у петљи слова (нпр. л. 52, 65^{v}, 66, 75, 89, 136, 176, 182^{v}, 208^{v}, 343) или гранчицу која се, најчешће са дна слова, извија на простор маргине (л. 21, 22, 141^{v}, 166, 214, 233^{v},257, 305, 317). Будући да је више писара радило на исписивању кодекса приметна је разлика у стилизацији иницијала. На л. 216 је једини преплетни иницијал слова Ꝑ изведен од вреже са омчом у облику осмице око стабла, чвором као петљом и полулистовима на крајевима стабала.

Одабрана литература: Богдановић, *Инвентар*, 114, бр. 1680; Мано-Зиси, *Анагност Јован*, 238–239; Гроздановић-Пајић, Станковић, *Дечани. Водени знаци*, 24; *Опис Дечани*, 222–225; *Дечани. Палеографски албум*, 76–78, бр.74–76 ; Мано-Зиси, *Књиге хиландарских писара у Дечанима*, 37–38.

91. АПОСТОЛ

између 1360. и 1370. године
Београд, Народна библиотека Србије, РС 709
пергамент, 1 л., 240× 193 mm

Овај лист је издвојен из Апостола који се данас чува у збирци рукописа Пећке патријаршије (Пећ 21). Писар, а могуће и илуминатор, је анагност Јован. На сачуваном листу је заставица чији је горњи, леви део оштећен. На доњој маргини је печат са ликом Богородице Оранте (печат пречисте беланске) и трагови истрвеног записа из каснијег периода.
Правоугаоно декоративно поље обликовано је од низова ромбова заобљених ивица, постављених наизменично у три реда. Они су међусобно повезани дијагоналним двоструким, необојеним, тракама, које се пресецају на средини сваког прстена. По рубовима заставице тече преплетни мотив са петљама. На доњем десном углу правоугаона површина заставице се проширује једним квадратним сегментом, са чијег краја излази преплет са полупалметом. Наслућује се да је проширење постојало и на горњем десном углу. Извесно је, иако је тај део оштећен, да је и лева страна заставице имала исти облик. Цртеж је изведен

црним мастилом. Основни фон је жуте боје, док је позадина у оквиру ромбова испуњена црвеним мастилом.

Велики иницијал слова ⁘ заузима висину свих пет редова текста и спушта се на доњу маргину. На стаблима су по две украсне куглице, а са дна левог стабла слова извија се декоративна гранчица. Наслов чине лепо исписана лигатурна слова.

Одабрана литература: Јовановић-Стипчевић, *Средњовековно писано наслеђе*, 76; Станковић, *Приновљене рукописне књиге*, 269; Мано-Зиси, *Анагност Јован*, 239, сл. 20; Станојловић, *Атрибуција рукописних фрагмената*, 63–64, сл. 5, 6.

92. ПОСНИ ТРИОД

између 1360. и 1370. Године
Манастир Пећ, бр. 111
пергамент, 229 л., 297 × 280 mm

Књига је исписана српскословенским језиком, рашком редакцијом. Текст је исписао анагност Јован уставним писмом у два ступца. Илуминацију чини две заставице на л. 2 и 4 и велики број иницијала.

Изнад левог ступца текста на почетку је решеткаста заставица, сачињена од низова испреплетаних необојених трака на окер фону. Иако нема затворених форми стиче се утисак међусобно повезаних ромбоидних сегмената. На горњим угловима су велике гране са масивним цветовима, док су са доње стране полуцветови спуштени поред наслова. На средини је велики флорални орнамент од вреже и свијених грана са полупалметама на крајевима и цветом на врху, око кога пише ⁘(ѕоγ)ѕ ⁘(ρнсто)ѕ(ь). Ови флорални мотиви обојени окер, тамнозеленом и мрком бојом са црвеним пупољцима, делују несразмерно велики у односу на основу заставице.

На почетку текста триода је правоугаона, црно уоквирена заставица са једним увученим пољем за наслов са доње стране. У оквиру заставице су три низа од по седам чворова, док се бочно спуштају по два чвора. Они су међусобно повезани пресавијеним тракама, а за оквир су везани петљама. Преплет је необојен, на бледо окер фону, са црним симетрично распоређеним тачкама на сваком чвору. На врху заставице су три масивна флорална мотива који и својим димензијама са великим цветовима и полуцветовима и јаким колоритом у коме доминирају црвена и црна, одударају од основне структуре декоративног заглавља.

Црвени иницијали у тексту су издужени, висине од три до шест редова текста. Могу бити сасвим једноставни са по неком куглицом на стаблу, пречки слова или у оквиру лука слова (нпр л. 35ᵛ, 36ᵛ, 37, 52 43ᵛ, 59, 82ᵛ, 86, 126ᵛ, 140ᵛ, 175, 179) или могу бити украшени свијеном палметом, цветом у петљи слова или гранчицом која се најчешће са дна слова извија на маргину (нпр. л. 14ᵛ, 44, 51ᵛ, 58ᵛ, 68ᵛ, 81ᵛ, 85, 89ᵛ, 90ᵛ, 103ᵛ, 106, 110ᵛ, 126, 137, 150ᵛ, 154, 181). Унутрашњост иницијалног слова ◊ испуњава мала тордирана трака (л. 115, 130ᵛ, 154ᵛ).

Одабрана литература: Мошин, *Рукописи Пећке патријаршије*,79–80; Богдановић, *Инвентар*, 114, бр. 1685; Гроздановић-Пајић, Станковић, *Пећка патријаршија*. *Водени знаци*, 58; Мано-Зиси, *Анагност Јован*, 239–240, сл. 22; Мано-Зиси, *Књиге хиландарских писара у Дечанима*, 38.

93. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ СЕРСКОГ МИТРОПОЛИТА ЈАКОВА

1354. година
Лондон, Британска библиотека, Add. MS 39626
пергамент 293 л., 315× 225mm

Ктитор књиге је Серски митрополит Јаков. Писана је 1354. године за време цара Душана и царице Јелена у саборној цркви Светих Теодора у Серу, како стоји у запису на л. 293ᵛ. Испод записа, писар расодер Калист се потписао у виду крста. Књига је писана изузетним калиграфским полууставним писмом српскословенским језиком. Кодекс се у 19. веку налазио у манастиру Светог Павла на Светој Гори, одакле га је 1837. године однео Роберт Карсон, да би 1876. од стране његових потомака био предат библиотеци Британског музеја. Јединствена у српском минијатурном сликарству је представа наручиоца Четворојеванђеља, митрополита Јакова, на целој страници л. 292ᵛ. На почецим јеванђеља су раскошна сликана заглавља златне основе и иницијали на л. 5, 89,145 и 229, док се мање декоративне траке налазе на л. 2, 87, 142, 228ᵛ, 293 и 294.
Изнад наслова садржаја Јеванђеља по Матеју је танка црвена трака испуњена плавом вијугавом лозицом са свијеним палметама у превојима. Прожета је и зеленкастим кружним акцентима са плавом тачком у средини. На углу су тролатични цветићи. У велико златно правоугаоно декоративно заглавље на почетку Јеванђеља, смештено је шест симетрично распоређених, плавих медаљона са раскошним, волуминозним, разнобојним цветовима у њима. Међу њима су мањи плави прстенови испуњени стилизованим цветовима. У међупросторима су палмете, а при оквиру су развијени бледоцрвени листови са зеленим или плавим детаљима. У колорисању доминантних флоралних мотива преовлађују плава, зелена и црвена боја у више нијанси. На врху заставе и на горњим угловима су вишестепени флорални орнаменти, док се са доњих углова уздижу декоративне гране са великим цветом на врху и мањим свијеним ка маргини. Иницијал К заузима висину шест редова текста. Стабло чине приљубљене плава, црвена и зелена трка са чворнатим, развијеним завршецима. Плава трака која се свија око стабла у виду дупле срцолике петље, развија се у краке слова, обавијене зеленим омчама, завршене цветићем на горњем и разлисталом стопом на доњем краку.
Декоративна црвена трака пред садржајем Марковог јеванђеља подељена је белим линијама на квадратна поља у којима су плави квадрати испуњени цветићима. На угловима су гранчице са плавим цветом (горе) и полупалметама (доле). Јеванђеље по Марку почиње великом правоугаоном заставицом, која је са доње стране пробијена уским лучним пољем у које су уписане прве речи наслова. Заставицу на златној позадини испуњавају два велика кружна поља у чијој средини су реалистичне представе плавих птица, око којих је велики кружни прстен испуњен вијугавом лозицом са разноврсним цветовима у превојима. У доњем делу заставице спуштеном око лучног поља је врежа са плавим полулистовима и цветовима, свијена око три велика плаво-зелена цвета са црвеним изданцима. На врху је стилизовани биљни орнамент, где се од развијених зелених полулистова, уздиже грана са цветом на врху. Цветови красе и горње углове, и налазе се на врху гране уз бочне ивице заглавља. З на почетку текста заузима читаву висину текстуалног блока. Твори га плава трака са биљним завршецима, прожета зеленим изданцима, омчама и петљама.
Садржај Лукиног јеванђеља наглашен је правоугаоним пољем, уокривеним црвеном траком, на плавој позадини ређају тростепени цветни наспрамно постављени мотиви. На угловима су цветићи. Правоугаона површина заставице на почеку Јеванђеља по Луки, са доње стране,

је пробијена кружним пољем у коме су прве две речи наслова, а са горње са два празна кружна поља. Унутар заглавља се развијају две веће спирално свијене гране, са изданцима у виду разноврсног цвећа и лишћа, међу којима су смештене реалистичне представе птица. Још три пара птица стоје у оквиру заглавља: две су близу централне осе заставе окренуте једна од друге, док су два пара окренуте једна ка другој – зелене птице у горњим угловима, а беле сасвим при дну уз кружно поље са насловом. Читава површина заставице је прожета плавом богатом, врежом, са мноштвом листова, полулистова, мањих и већих цветова обојених у више нијанси плаве и зелене боје, са розе и црвеним детаљима. На врху је грана са листићима и великим цветом на врху. Слични цветови насликани су на угловима, док уз бочне ивице стоје разлистале гране са изданком у виду цветног мотива. Иницијално Ⲡ је изведено од плавих и зелених гранчица и црвених лепезастих цветића на златној основи. Са пречке се спушта мали разнобојан цветић.

Плава трака у златним контурама са изданцима у виду цветића (горе) и полупалмета (доле) краси почетак садржаја Јеванђеља по Јовану. На средини је стилизован орнамент где се на златној стопи разлиставају плави полулистови, од којих се уздрже тролатични цвет. Трака је на два места обухваћена омчама у виду осмице. Јеванђеље почиње правоугаоним декоративним пољем, у чијој се средини налази четворолатични медаљон са првим речима наслова. Око њега стоје четири плава прстена од врежа, унутар којих су три мања круга са сасанидским палметама, док су палметице у међупростору. Вреже се од већих кругова разгранавају и на остатак заставице, формирајући мање волуте се цветовима, и изданцима у виду шиљатих палмета. Већи цветови су углавном колорисани плавом и зеленом, док су поједине латице, изданци и мали међупростори обојени црвеном бојом. Црвена су и два четворолатична цвета у плавом кругу изнад и испод средишњег медаљона. Стабло великог иницијал Ⲃ чине пршљенасти биљни мотиви, док се две гране свијају у виду петљи.

Минијатура са представом митрополита Јакова на златној позадини у горњем делу има правоугаоно поље подељено на ромбоидна поља са плавим, црвеним и зеленим цветовима. На спољним угловима минијатуре, изведене су бујне, вишеслојне, разнобојне цветне форме. Текст записа писара на л. 293 украшен је вијугавом златно-црвеном лозицом са лепршавим палметама у превојома и низом малених крстастих форми сачињених од тачке и четири издужене латице око ње. У средини, на крају текста, овај мотив је нешто развијенији.

Заставица у виду портика наткриљује наслова Синаксара на л. 294. У средини су два спојена круга са више малих четворолатичних цветова. Поред њих су два велика флорална мотива са црвеним латицама и круг са четворолатичним розе цветом. У углу заставице су већи кругови са свијеним плавим листом, са кога виси зелено-плава палмета, док се у делу који се спушта поред наслова налази још по један цвет. Са горњих углова се према средини свијају две полупалметице, док се изданци са доњих углова уздижу са гранчица.

Илуминација је сликана густим, интезивним бојама на златној освнови. Поред позадине заставица и иницијала, златом су изведене контуре угаоних флоралних мотива, као и насловни текст.

Табела са распоредом читања према октоиху на л. 302^{v} је украшена понеком палметом и декоративним гранама са полупалметама уз доњу ивицу.

Одабрана литература: Стојановић, *Записи и натписи* I, *38*–39, бр. 103; Радојчић, *Мајстори старог српског сликарства* 44, т. XXXI; *Harisiadis, Les miniatures du Tetraévangile du métropolite Jacob de Serrès*, 121–130; *Изложба српске писане речи*, 39, бр. 111; *Dujčev, Djourova, Slavonic manuscripts, 27*–28; Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре* 102–103, сл. 14–18; Стефановић, *Палеографске*

белешке, 66–71; Pennington, *Cleminson, A Union Catalogue*, 119–121; Gavrilović, *The Gospels of Jakov of Serres*, 136–143; Тодић, *Српски сликари* I, 295.

94. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ ПАТРИЈАРХА САВЕ

између 1354. и 1375. године
Света Гора, манастир Хиландар, бр. 13
пергамент, 330 л., 295 × 220 mm

Кодекс је писан за време патријарха Саве (1354–1375) о чему сведочи запис исписан тајнописом у квадратном криптограму на л. 8^{v} - савы патрїарха тетраєѵаггел. Спада у ред најраскошнијих рукописних књига писаних на српскословенском језику. Писан је калиграфским уставним писмом и красе га велике заставице са минијатурама јеванђелиста и иницијали на почецима јеванђеља на л. 9, 98, 155 и 249, као и мање заставице на л. 4, 95, 152, 248 и 318^{v}.

На почетку Јеванђеља по Матеју је квадратна заставица оперважена црвеним, белим и плавим маленим ромбовима у више нијанси, који стварају утисак стакластог одсјаја. Унутар заставице је кружни медаљон са ликом јеванђелисте Матеја уз кога је персонификација премудрости у лику младе жене. Око медаљона су низови ћелијастих поља раздвојених плавим тракама, у оквиру којих су плаво-зелени тролисти и малени крстићи у белом четворолисту на златном фону. Са доњих углова уз заствицу уздижу се украсне гране са великим раскошним цветом на врху, какви се налазе и на горњим угловима. Иницијал слова К изведен је од преплета плавих врежа са изданцима, супротстављеним С гранчицама у ваздушастим флоралним мотивима у црвеној гами.

Јеванђеље по Марку је истакнуто квадратном заставицом чији оквир испуњавају низови плавих крстића у светло-плавим пољима, међу којима су црвени цветићи. Јеванђелиста Марко приказан је у четворолисном медаљону са персонификацијом премудрости у тренутку када развија ротулус. Око медаљона се развија плава врежа која твори кружна поља, унутар којих су плавозелени цветови. У међупросторима су црвени и плави пупољци и лепезасти црвени цветићи. Иницијал слова Ꙗ налази се на линији блока текста и заузима свих шест редова колико има на страни. Чини га прелет светлих и тамних плавих врежа са пупољцима. На крају репића је полуцвет са црвеним изданцима.

Јеванђелиста Лука је приказан у квадратном медаљону у тренутку када зарезује перо. Око њега је оквир испуњен флоралним украсима. Плави прстенови уоквирују велике сасанидске палмете, на угловима и на средини сваке стране. Од медаљона се свијају плаве волуте са зеленоплавим тролистима. Спољни ужи овир испуњен је лепезастим плавим и црвеним цветовима поређаним цик-цак. Иницијално Ⱂ заузима пет редова текста и чине га биљне форме у виду плавих грана са свијеним крајевима и ваздушасти црвени цветићи.

Испред Јеванђеља по Јовану је квадратно заглавље са четворолистом у средини у коме је представа јеванђелисте Јована са Прохором. Око медаљона се, на златној основи, симетрично развија лозица од плавих грана са листићима и плавозеленим палметама, полупалметама и по негде црвеним цветићима на крајевима. Оквир је испуњен наспрамно постављеним флоралним мотивима са три угласте плаве латице и црвеним изданцима. Све заставице имају раскошне гране са стране и цветове на горњим угловима.

Заглавља су сликана на златној позадини градацијом боја са белим акцентима, чиме се добијао утисак волуминозности.

Поред великих квадратних заставица на почецима јеванђеља, декорацију чине и мање заставице изнад наслова садржаја јеванђеља и на почетку Месецослова. То су издужени правоугаоници у оквиру којих се на златној позадини нижу разноврсни плави или плавозелени цветови уписани у кружне медаљоне или вреже. Мањи флорални мотиви или делови истакнути су црвеном бојом.

Одабрана литература: Radojčić, *Stare srpske minijature*, 31, tab. XII; Мошин, *Орнаментика неовизантијског и „балканског“ стила*, 313–314, сл. 17, 18; Вздорнов, *Неовизантийский орнамент*, 216–218; Харисијадис, *Раскошни византијски стил*, 218–219; Цернић, *О атрибуцији*, 345, сл. 31; Pelekanidis et al., *The Treasures of Mount Athos* II, 389–390, сл. 420–423; Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, 42–43, 51, 103–104, сл. 19–23, ил. 75–77, 80; Богдановић, *Каталог,* 57; Богдановић, *Хиландар. Палеографски албум*, Репр. 44-45; Мано-Зиси, *Хиландарски писари*, 392; Мано-Зиси, *Писар монах Јаков*, 239; Турилов, Мошкова, *Каталог рукописей афонских обителей*, 103, бр. 119; *Свет српске рукописне књиге* 282–286, сл. 39 (Ракић, *Четворојеванђеље патријарха Саве*).

95. ИЗБОРНО ЈЕВАНЂЕЉЕ НИКОЛЕ СТАЊЕВИЋА

средина XIV века
Света Гора, манастир Хиландар, бр. 14
пергамент, 328 л., 340 × 260 mm
Санкт Петербург, Руска национална библиотека, F. п. I. 86
пергамент, 1 л., 330×260mm

Кодекс спада у ред неколико најраскошнијих књига писаних на српскословенском језику. Једно је од ретких изборних јеванђеља писаних у 14. веку. Исписао га је монах Теоктист, о чему сведочи потпис при дну л. 321. На версо страни овог листа други писар је оставио опширнији запис, у коме се помиње ктитор велики војвода Никола Стањевић који књигу намењује манастиру Хиландару. У овом запису грешком је наведено да је исписано Четворојеванђеље, а не Изборно јеванђеље. Илуминацију чине велике заставице на л. 1, 50, 130 и 224, мање на л. 249, 267^{v}, 278^{v}, 283, 297^{v}, 305^{v} и 313 и велики број раскошних иницијала који истичу почетак сваког читања.
На почетку књиге изведена је правоугона заставица готово на половини странице, уоквирена низом крстоликих и степенастих мотива. Простор заставе подељен је на једнака, ћелијаста поља испуњена плаво-зеленим палметицама са црвеним акцентима.
На л. 50 је велика заставица испуњена богатим преплетом вреже, са доминантним великим волутама од звоноликих сегмената који полазе из везе на дну овог декоративног поља. На крају врежа и у оквиру великих волута налазе се раскошни разнолики цветови плаве, зелене и понегде црвене боје.
Заставица на л. 130 у средини има медаљон у коме је калиграфским словима исписано име јеванђелисте Луке. Око њега су симетрично распоређени цветови у плавој гами, са по којом латицом истакнутом црвеном бојом. У оквирном пољу тече низ од наизменично поређаних црвених и плавих лепезастих цветова.
Још једно велико декоративно заглавље налази се на л. 224. У средини је четворолисни медаљон са именом јеванђелисте Марка. Око њега су низови кругова са цветовима и мања поља са цветићима. Они су представљени у две нијансе плаве боје, са зеленим листићима на крајевима и црвеним акцентима. Оквир је испуњен лепезастим светло плавим и плавозеленим цветовима у наизменично постављеним троугаоним пољима.

Све заставице изведене су на златном фону, финим моделовањем основне, доминантно плаве боје и белим акцентима који флоралним формама дају волуминозност. Уз све четири заставице са стране, са доњег угла се уздиже украсна гране са великим цветом на врху, док су на горњим угловима дијагонално постављени издужени цветови.
Поред великих декоративних композиција поједине текстуалне целине истакнуте су мањим заставицама у виду издуженог правоугаоника. Њих испуњавају низови различитих бујних цветова у круговаима и врежама, мањи цветови са листићима у волутама од звонастих наставака, док се некад већи цветови смењују са мањим положеним флоралним или лиснатим формама. Истиче се заставица на почетку Месецослова, како по величини тако и по форми. Правоугаоно поље прожима вегетативни сплет од положене S гране, које се завршавају великим лепезастим листовима, док су унутар волута и у међупросторима различити црвено-плави цветови. Оквир је испуњен низом крстића, док уобичајене флоралне форме красе углове заставице.
Свако читање јеванђеља наглашено је раскошним иницијалом. То су углавном иницијали слова Ѣ и Ꙗ од којих је сваки украшен на јединствен начин. Они могу бити преплетни, где читаво слово чини сплет врежа на златном фону или флорални где врежа твори основну контуру слова која на крајевима прераста у полупалмете и листове, док се у петљама слова развијају раскошни цветови. Иницијал може бити уобличен од повезаних биљних сегмената или сви ови типови могу бити искомбиновани у једној графеми. Колористички доминирају различите нијансе плаве зелене и црвене боје са белим акцентима на златном фону. Међу иницијалима нарочито се истичу они са орнитоморфним представама. То су углавном главе птица из чијег кљуна извиру вреже или пак кљуном гризу стабло слова (л. 25, 28, 31^{v}, 115^{v}, 118). У оквиру иницијала Ѣ на л. 118^{v} приказана је цела птичија фигура чија глава и врат чине горњу петљу слова, док је реп уплетен у доњу петљу. На л. 16 стабло слова Ꙗ држе шаке. Антропоморфна представа руке се среће само још једном на крају рукописа, поред записа монаха Теоктиста, где рука излази из преплетне форме и држи стабло на чијем врху је цвет.

Одабрана литература: Харисијадис, *Раскошни византијски стил*, 220–221; Радојчић, *Старо српско сликарство*, 163, сл. 8; Вздорнов, *Неовизантийский орнамент*, 216–217; *Изложба српске писане речи*, 39, бр. 110; Цернић, *О атрибуцији*, 345, сл. 30, 32–33; Pelekanidis et al., *The Treasures of Mount Athos* II, 390–391, сл. 424–427; Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, 51–52, 104–105, сл. 24–25, ил. 81–82, 84–90; Богдановић, *Каталог*, 57–58; Богдановић, *Хиландар. Палеографски албум*, Репр. 42–43; Мано-Зиси, *Хиландарски писари*, 393–394; *Сводный каталог XIVвек*, 259; Мано-Зиси, *Писар монах Јаков*, 238–239; Турилов, Мошкова, *Каталог рукописей афонских обителей*, 97, бр. 106; *Свет српске рукописне књиге* 278–282, сл. 34–38 (Ракић, *Изборно јеванђеље Николе Стањевића*); Вранешевић, *Изборно јеванђеље великог војводе Николе Стањевића*, 71–139.

96. ПРАКАПОСТОЛ МОНАХА АТАНАСИЈА

1365. година
Света Гора, манастир Хиландар, бр. 46
пергамент, 291л., 260 × 195 mm

На почетку рукописа, на првој версо страни, је криптограм са податком о садржају књиге и наручиоцу: Пра҆ѯапостол ꙗмонаха Ѧѳанасіа. На крају књиге, на л 290^{v}, је запис у коме се наводи да монах Атанасије прилаже књигу Богородици хиландарској. У запису је и година исписивања

кодекса. Писар је анониман и припада реду врсних калиграфа хиландарског скрипторијума из времена Српског царства. Исто тако, један сликар је илуминирао ова три кодекса. Праксапостол је илуминиран са четири заставице на л. 77^{v}, 111^{v}, 139^{v} и 290^{v} и иницијалима испод њих. Будући да је први део књиге изгубљен вероватно је и на самом почетку постојало украсно заглавље.
На л. 77^{v} је велика заставица у виду портика, чији се бочни крајеви спуштају око насловног текста. Унутрашњост је испуњена таласастим плавим врежама, међу којима су наизменично изведени бујни цветови и четири мања симетрична цвета са издуженом горњом латицом, на местима где се вреже спајају. Плава боја у две нијансе доминира на флоралним мотивима, док су изданци црвени, а листићи зелени. Преплет је истакнут и употпуњен златном основом. Са доњих углова се извијају гране са цветом на врху, док су на горњим угловима мањи флорални мотиви. У истим тоновима изведено је и иницијално слово І састављено од низа пршљенастих флоралних структура.
Испред посланица Светог апостола Петра Римљанима на л. 111^{v}, у оквиру текстуалног блока је издужена правоугаона застава, где се на златном фону смењују развијени цветови, од којих је сваки други у кругу. Испод је раскошан иницијал слова П. Слично су ликовно решене странице 139^{v} и 290^{v}, где су почеци Посланица Светог апостола Павла истакнути издуженим заставицама испуњеним стилизованим цветовима у низу, који могу бити у кругу или ван њега. Испод су велики украшени иницијали П и И висине по четири реда текста, незнатно укључени у његов блок. Поред њих у рукопису се срећу и једноставнији црвени издужени иницијали.

Одабрана литература: Харисијадис, *Раскошни византијски стил*, 218–219, сл. 6; Вздорнов, *Неовизантийский орнамент*, 221; Богдановић, *Каталог,* 66; Богдановић, *Хиландар. Палеографски албум*, Репр. 51; Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, 43, сл. 32, ил.150; Мано-Зиси, *Хиландарски писари*, 392; Мано-Зиси, *Писар монах Јаков*, 237–239, сл. 13; Турилов, Мошкова, *Каталог рукописей афонских обителей*, 62, бр. 18.

97. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

средина XIV века
Света Гора, манастир Хиландар, бр. 17
пергамент, 296л., 310 × 245 mm

Кодекс је писан српскословенским језиком, калиграфским уставним писмом. Писао га је анонимни писар из реда најбољих калиграфа хиландарског скрипторијума, коме су приписани и Четворојеванђеље патријарха Саве (Хил. 13) и Праксапостол монаха Атанасија (Хил. 46). Недостаје почетак рукописа као и листови са минијатурама. Од декоративних мотива сачуване су заставице на л. 84^{v}, 134^{v}, 225 и 288 и иницијали на почецима текста јеванђеља.
Заставице се налазе испред садржаја јеванђеља, на врху странице изнад наслова. Чине их издужени правоугаоници испуњени златом са флоралним мотивима. Испред садржаја Јеванђеља по Марку заглавље је испуњено низом од шест раздвојених кружних медаљона испуњених једнаким цветовима кружне форме у плавој гами са црвеним средиштем. Међупростор је испуњен срцоликим наспрамно постављеним цветићима.
Садржај Јеванђеља по Луки истакнут је декоративном траком са четири цвета у кругу и дијагонално постављеним дуплим издужени стилизовани цветовима, међу њима.

На л. 255 украсно заглавље је прожето низом сасанидских палмета од којих је сваки друга, мања, у прстену.
Почетак Синаксара писаног у два ступца, дискретно је наглашен малом правоугаоном заставицом на врху левог ступца. Испуњавају је три круга са четворолатичним цветовима.
Почетак сваког од јеванђеља наглашен је раскошним иницијалом чија стилска и колористичка решења су веома слична кодексима истог писара.

Одабрана литература: Харисијадис, *Раскошни византијски стил*, 219; Вздорнов, *Неовизантийский орнамент*, 220; Богдановић, *Каталог*, 59; Богдановић, *Хиландар. Палеографски албум*, Репр. 38; Мано-Зиси, *Хиландарски писари*, 392; Мано-Зиси, *Писар монах Јаков*, 237, 239; Турилов, Мошкова, *Каталог рукописей афонских обителей*, 110–111, бр. 140.

98. АПОСТОЛ

трећа четвртина XIV века
Берлин, Државна библиотека, Ms. slav. Wuk 47
пергамент, 221 л., 190 × 110 mm

Кодекс је писан српскословенским језиком, уставним писмом. Богато је украшен заставицама на л. 1, 57, 63, 74^{v}, 80^{v}, 83, 86^{v}, 108, 129, 144, 153, 161^{v}, 173^{v}, 181^{v}, 197, 214. Заставице је радио посебан уметник, о чему сведочи и остављен простор за заглавље које није изведено на л. 69. Иницијали су невешто обликовани и они су вероватно дело самог писара.
Заставице раскошног стила рађене су на златној основи. Златом су изведени и лигатурни наслови. На самом почетку Дела апостолских је велико квадратно заглавље са четворолистом у коме је лик писца Дела апостолских, апостола и јеванђелисте Луке. У угловима заставице су свијене вреже са плавим и црвеним тролистима. На врху је велика стилизована палмета ка којој су окренута два плава пауна.
Остале заставице налазе се на почецима Посланица. Оно што им је заједничко јесте да све имају гранчице које излазе са доњих углова, на којима су углавном палмете различитих димензија.
Јаковова саборна посланица на л. 57 наглашена је правоугаоном заставом у оквиру које су три прстена, са по два цвета различитих димензија у сваком. Међу круговима се преплићу вреже свијајући се у полупалмете. На горњим угловима и на средини су малени флорални мотиви.
Саборна посланица апостола Петра почиње на л. 63, где се на врху стране налази веће правоугаоно заглавље испуњено преплетом грана, завршених проширењима у виду рогова изобиља. Између њих су издужене палмете. На врху је тролист са крстићем и две свијене полупалмете бочно.
Посланица апостола и богослова Јована истакнута је великим правоугаоним декоративним пољем са компликованим симетричним преплетом у коме се поред вреже преплићу и бијни пехари који излазе један из другог. У пољима између лозица су поред цветова различитих димензија и посуде са по три воћке. На врху су два пауна окренута ка палмети у центру. Орнаментални преплети сликани су плавом, зеленом и љубичастом бојом на златном фону. На л. 80 је издужена правоугаона застава испуњена лозицом са тролатичним цветовима.
Испред посланице Светог апостола Јуде је веће заглавље, у чијем средишту се налази ваза, из које се на две стране свијају надовезани рогови изобиља. Они се бочно, спирално свијају око тролатичних цветова. На бочним гранама са бујним палметама, на маргини, су представе ждралова.

Павлова посланица на л. 86^{v} почиње правоугаоном заставицом подељеном на ћелијаста поља у којима су палмете, цветићи и кружићи. Средишње поље је истакнуто дебљим рамом. Велика заставица доминира над насловом Прве посланице Коринћанима светог апостола Павла на л. 108. Од средишта у коме се налази маскерон на четири стране се развијају симетричне вреже од настављених лепезастих листова, са по два цвета на свакој страни. У угловима се налазе тролатични флорални мотиви. На врху су два већа пауна, која пију из пехара који симболизује извор живота.

Над другом посланицом Коринћанима је велико готово квадратно заглавље. У доњем средишњем делу је ваза са бујним стаблом, на чијем врху је птичија фигура. Са дна вазе се свијају низови надовезаних лепезастих листова, који лучно пробијају горњи рам заставице. Преплети се завршавају великим, широким цветовима. У овом рајском окружењу налазе се различите, реалистично приказане птице.

На л. 144 је декоративно поље прожето врежама савијеним у виду усправних и положених дуплих осмица, са тролатичним већим цветовима на крајевима и малим биљним изданцима на њима. У доњем делу преплета су представе две птице окренуте једна од друге.

Павлова посланица Ефесцима започиње заглављем слично оном на л. 57.

Посланица Филипљанима на л. 161^{v} на почетку има преплетну заставицу, из чијег средишта се спирално извијају две вреже уоквирујући велике цветове. Развијене вреже творе срцолико поље унутар кога је висећа палметица. Бочно су гране са палметом на врху и бочним мањим цветићима. На врху је стилизован флорални мотив.

Изнад наслова Посланице Солуњанима на л. 173, је мање декоративно поље у виду издуженог правоугаоника подељеног цик–цак тракама. У троугаоним пољима су развијени цветови.

Почетак Посланице апостола Павла Тимотеју истакнут је правоугоном заставом средње величине, у чијем средишту се налази једнокраки крст од лепезастих листова из којих израстају вреже симетрично свијене ка рубовима заставице. На крају врежа су мањи и већи тролатични цветови.

Велико заглавље на л. 197 пред Посланицом Јеврејима, у средини има четири наспрамно постављене маске међу којима су флорални мотиви. Од маскерона се свијају сплетови врежа са цветовима, који лучно пробијају оквире заставице.

Последње украсно заглавље овог кодекса налази се на л. 214. У средишту великог правоугаоног поља насликана је реалистично приказана ваза. Из ње израстају гране и свијају се чинећи четири већа кружна поља у којима су цветови. Траке благо пробијају бочне оквире свијајући се око мањих биљних изданака.

Читав орнаментални репертоар илуминатор изводи сликарском техником на златној основи. Боје које доминирају су зелена, плава, црвена и љубичаста. Волуминозност се додатно постиже нијансирањем боје и белим акцентима.

Иницијали се налазе на почетку дела апостолских и на почетку сваке посланице. Чине их пршљенасти биљни мотиви са по неким листићем или цветом. Поред ових развијених иницијала има и оних сасвим једноставних издужених црвених слова.

Одабрана литература: Яцимирский, *Описание южно-славянских и русских рукописей*, 279–281; Харисијадис, *Апостол бр. 47*, 225–235; Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, 105–106, сл. 91–98; Matthes, Katalog, 56–57.

99. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

трећа четвртина XIV века
Санкт Петербург, Руска национална библиотека, F.п.I.114
пергамент, 183+ IX л., 266 × 184mm

Књига је оштећена и недостају јој почетак, делови Јеванђеља по Луки и Јеванђеље по Јовану. На крају сачуваног дела, архимандрит Антонин је оставио белешку са подацима да је рукопис пронашао у Цркви светог архиепископа Атанасија у дебарском крају. Дебарски крај се налази у западном делу Македоније по коме је архиепископ Антонин путовао средином 19. века. Књига има сачуване три минијатуре са ликовима јеванђелиста сигниране грчким језиком. Недостаје лик јеванђелисте Матеја и на његово место, на почетак књиге је уметнута минијатура са ликом Јеванђелисте Јована. Заставице се налазе на л. 28, 88 и 91.
Илуминација припада раскошном стилу, са златном позадином на којој су флорални украси сликани нијансама плаве, зелене и црвене боје. Декорација се налази на почецима сачуваних јеванђеља по Марку и Луки.
На почетку Марковог јеванђеља је правоугаона заставица прожета са две поновљене геометријеске схеме. Чини је пет плавих прстенова, од којих је један у средини, док су четири распоређена дијагонално око њега. Два средишња медаљона испуњена су четворолатичним цветом сагледаним одозго. Остали имају бујне цветове сагледане са стране. Уз бочну ивицу ка спољној маргини додата су три мања круга са тролатичним или четворолатичним цветом. У међупросторима су по четири дијагонално распоређења пупољка. На врху и угловима су цветићи, док се уз бочну ивицу, ка спољној маргини уздиже декоративна грана са великим цветом на врху. Наслов је исписан златом лигатурним словима. Иницијал слова ⳟ чини плава врежа опточена златом са чворовима на превојима и полупалметама на пречки и репићу.
Садржај Јеванђеља по Луки наглашен је мањом правоугаоном заставицом испуњеном сасанидским палметама, од којих је свака друга у прстену.
Над златотканим лигатурним насловом Јеванђеља по Луки је већа правоугаона застава, унутар које је велики плави прстен испуњен са четири флорална медаљона. Исти мотиви се налазе и на бочним странама заставице унутар лозице са плавим листићима. На читавом заглављу у међупросторима су развијени тролатични цветови. На врху се уздиже украсна грана. Са углова израстају флорални изданци.
Ⲡ на почетку текста твори плава трака златних контура. Постоља стабала су у виду разлисталих чворова, са осмоликим омчама на стаблима слова и цветићем који виси са пречке.

Одабрана литература: Гранстрем, *Описание пергаменных рукописей*, 102; Мошин, *Палеографски албум*, 122, бр. 120; Харисијадис, *Два српска четворојеванђеља из XIV века*, 37–40; Вздорнов, *Неовизантийский орнамент*, 224; Харисијадис, *Раскошни византијски стил*, 221; Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, 107–108, ил. 105–108; *Сводный каталог XIV век*, 426–427, бр. 285; Левшина, *Рукописи сербского правописания*, 93–94, бр. 144.

100. СЛУЖАБНИК

трећа четвртина XIV века
Санкт Петрбург, Руска национална библиотека, Погод. 37
пергамент, 89 л., 230 × 175mm

Књига је писана калиграфским уставним писмом српскословенским језиком. Писар се потписао на више места на два начина. Као Симеон на л 45, 73^{v}, а као Симон на л. 36^{v}, 66^{v} и 88. Он у запису на л. 88^{v} наводи да је рукопис настао у пиргу Светога Саве у Кареји. Књигу је Виктор Иванович Григорович пронашао 1844. године у скиту Свете Тројице на Светој Гори. Одликује га раскошна илуминација са заставицама на л. 5, 18, 45^{v} и 74 и мноштвом раскошних иницијала кроз цео текст.

На самом почетку је мала правоугаона заставица уоквирена златом. Златан је и фон заглавља на коме су четири низа малих плавих и црвених пупољака.

На почетку литургије Светог Јована Златоустог је велика квадратна заставица у златном оквиру. Унутар ње су четири симетрична поља, са по шест преплетених прстенова у кругу, чији пресеци у центру творе шестолатични цвет шиљатих латица. Међупростори су прожети мноштвом волуминозних плавих и зелених развијених тролатичних цветова. У средини декоративне површине је осмолатични цвет са већим и мањим угластим латицама. Флорални мотиви сликани су доминантно плавом и зеленом темпером, са црвеним акцентима. Бочно уз заставице се уздижу истобојне декоративне гране са цветом, док су на горњим угловима цветови на биљном постаменту.

Пред Литургијом Светог Василија Великог је правоугаоно декоративно поље у чијем центру је мањи правоугаоник са првом речи насловног текста. Оквир је подељен на низове квадратних поља, у којима су плави и бледоцрвени цветови, пресечени дијагоно златним тракама. На доњим угловима су малене плаве гранчице, а на горњим затворене латице.

Служба Пређеосвећених дарова наглашена је заставом у виду издуженог правоугаоног поља, у коме су на златној позадини два реда од по девет плавих тролатичних мањих цветова, од којих је сваки други у плавом прстену. На угловима су латице.

Читав кодекс обилује раскошним иницијалима. Контуре могу чинити пршљенасти биљни низови, гране са изданцима, листићи, цветићи и њихове комбинације (л. 18, 18^{v}, 20^{v}, 21^{v}, 22, 22^{v}, 23, 25^{v}, 26, 27, 28, 29, 30^{v}, 32^{v}, 33^{v}, 34^{v}, 35, 35^{v}, 37^{v}, 38^{v}, 40, 40^{v}, 45, 45^{v}, 47, 48, 48^{v}, 49, 51, 53^{v}, 60^{v}, 62, 66, 68, 70, 70^{v}, 71, 74, 75^{v}, 77, 81^{v}). Иницијали су и стилски и колористички сродни са заставицама. Углавном је позадина златна док у преплетима и биљним мотивима доминира плава, а понегде зелена и црвена боја. Нешто су сведенији иницијали сасвим једноставних али правилних (кружних) контура, какво је слово ѓ на л. 35, ѕ на л. 36, 55^{v}, и на л. 60 и ѳ у облику цвета у кругу на л. 73. Иницијали у виду руке која благосиља красе л. 44 и 72^{v}. Сасвим су једноставни издужени златни иницијали на л. 61, 82, 83, 85, 85^{v}, 86, 87 и 88.

На маргинама неких од страница са текстом Литургије Светог Јована Златоустог налазе се маргиналана упозорења у украсним, правилним прстеновима.

Одабрана литература: Стасовъ, *Славянскій и восточный орнаментъ*, XXXVII; Стојановић, *Записи и натписи* VI, 3, бр. 9342; Гранстрем, *Описание пергаменных рукописей*, 106, т. 19; Мошин, *Палеографски албум*, 121, бр. 119; *Изложба српске писане речи* 41, бр. 114; Вздорнов, *Неовизантийский орнамент*, 224; *Турилов, Исследования*, 322, 481; Левшина, *Рукописи сербского правописания*, 184–185, бр. 334.

101. ПСАЛТИР СА ПОСЛЕДОВАЊЕМ

трећа четвртина XIV века
Москва, Руска државна библиотека, Севаст. 5 (М. 1434)
пергамент, 234 л., 225 × 165 mm

Књига је исписана калиграфским уставним писмом, српскословенским језиком. Као писар овог рукописа препознат је Симеон (Симон). У литератури је познат и као Севастјановски псалтир. Књига је је донета са Свете Горе средином 19. века у Русију. Заставице се налазе на л. 4, 104, 194, док су раскошни иницијали многобројни.
Почетак текста Псалтира истакнут је великом правоугаоном заставицом у чијем средишту је поље са Христовим тетраграмом и криптограмом исписаним златним словима на крстоликој плавој основи, док декорацију чини низ флоралних мотива на златној основи у широком правоугаоном оквиру. Испуњавају га плави прстенови у којима су или велики цветни мотиви или по четири сучељена тролатична цвета, чије горње латице творе крст. Прстенови су повезани косом повезницом око које су издужене палмете. Бочно уз заставицу се уздижу извијене, декоративне гране, док су на горњим угловима стилизовани биљни украси са палметом на врху. На почетку текста је велики раскошни иницијал слова Ѣ састављен од пршљенастих, биљних мотива и цветићем који се спушта са пречке.
На л. 104 је декоративно заглавље од два спојена округла поља. У сваком од њих је по шест кружно уланчаних прстенова, чији пресеци у центру формирају шестолатични цвет. Мала поља пресека испуњена су цветовима.
При врху л. 194 је правоугаона заставица испуњена низовима малених пупољака на златној основи.
Почеци псалама и поглавља у последовању истакнути су раскошним иницијалима. Чине их биљно-флорални мотиви компоновани у форми одређеног слова. Рађени су плавом и зеленом бојом са црвеним изданцима на златној основи.

Одабрана литература: Викторов, *Собраніе рукописей*, 39; Харисијадис, *Раскошни византијски стил*, 218; Вздорнов, *Неовизантийский орнамент*, 224; *Древности монастырей Афона*, 168.

102. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

седма деценија XIV века
Света Гора, манастир Хиландар, бр. 21
папир, 320л., 290 × 220 mm

Кодекс припада групи калиграфски исписаних и раскошно украшених српских рукописних књига. Писан је уставним писмом, српскословенским језиком. Писар припада групи хиландарских писара из времене највећег успона српске државе, из средине и треће четвртине XIV века. Илуминација је сликана темпером, а позадина је прекривена златом, док је негде уместо злата коришћена жута боја. Заставице се налазе на л. 2, 4, 8, 86^{v}, 88, 90, 142, 144^{v}, 147, 235, 236, 239, 303^{v}, 304^{v}, и 310^{v}, а иницијали на почетку сваког јеванђеља.
Испред садржаја Јеванђеља по Матеју је декоративна трака, у оквиру које је златна позадина прожета зеленом лозицом, са свијеним полупалметама у превојима. Оквир је црвен, а на угловима су тролатични цветови. Предговор Матејевом јеванђељу наглашен је правоугоним заглављем, у коме се на златном фону у виду лозе надовезују црвени, зелени и плави рогови изобиља, са зелено-плавим палеметама у превојима. На врху заставице је крст. Велико заглавље, величине пола текстуалног блока истиче почетак самог текста Јеванђеља. У средини је четворолатични медаљон са насловним текстом, око кога су у решеткастом преплету трака плавозелене палмете на жутом фону. Оквир заставице чини мрежа жутих, белих и црвених ромбова. Са доњег десног угла уз заставицу је представљена црвена стабљика са бујним цветом на врху, док са горњих углова израстају нешто мањи цветови.

На почетку текста је велико иницијално Ⱄ, чије стабло творе пршљенасте биљне форме, док разгранати краци имају флоралне завршетке.
На л. 86^{v} је заставица у текстуалном блоку, која најављује садржај Марковог јеванђеља. У плавом оквиру на жутој позадини из мале вазе у средини, извија се танка, црвена, таласата, лозица са мањим и већим цветићима и листићима плаво-жуте боје у превојима. Симетрично је подељен и издужен правоугаоник на почетку предговора, где две плаве таласасте вреже, творе три овална поља са сасанидским палметама. У међупропсторима су мањи, наспрамно постављени цветићи. На угловима и на средини су истобојни флорални изданци. Најраскошније је украшена велика заставица на почетку Јеванђеља по Марку, где је на златној позадини изведен преплет танке вреже од две положене осмице са четири доминантна плава цвета са зеленим листићима и црвеним изданцима, окренутим један од другог. По рубу су полукружне плаве гране са мањим флоралним изданцима. Оквир чине удвојена зелена и црвена трака са плавим цветићима на угловима. Иницијал Ⳁ протеже се читавом висином текста и задире у њега, а чине га плаве и црвене гране са чворовима на превојима и флоралним изданцима на крајевима.
Садржај Лукиног јеванђеља почиње украсном траком, где се на златној позадини преплићу две лозе творећи четири овална поља, испуњена супротстављеним плаво-зеленим цветовима. У срцоликим међупросторима су мањи цветови, а на бочним странама свијени листићи. Изнад насловног текста предговора је заставица слична оној на почетку кодекса (испред садржаја Јеванђеља по Матеју), али је оквир жуте боје са развијенијим флоралним украсима на горњим угловима и једним крстоликим биљним мотивом на средини. Почетак текста Јеванђеља наглашен је великим декоративним пољем, у чијем правоугаоном средишту су четири надовезана, положена срцолика мотива, унутар којих су велике зелено-плаве палмете. Пунији оквир саздан је од наизменичног низа тролатичних цветова и удвојених листића, повезаних лозицом. Иницијал слова Ⲛ сачињен је он низа плавих S гранчица на жутој позадини са тролатичним цветићем спуштеним са горње пречке.
Декоративно поље пред предговором Јовановог текста слично је оном пред истим текстом Лукиног јеванђеља. Заглавље пред текстом Јеванђеља по Јовану, чини централни правоугаоник испуњен мрежом ромбова са волуминозним пупољцима у сваком. Оквирну траку испуњава плава вијугава лозица са полупалметама у превојима. Иницијал Ⲏ на почетку текста саткан је од пршљенастих стабала, чије сегменте творе флорални мотиви. Мала пречка има испусте у виду пупољака.
На л. 303^{v} је још једна заставица испуњена вијугавом лозицом, док се на крају текста на л. 304^{v} налази зелено-црвена плетеница на златној позадини, са полупалметама на крајевима. Месецослов је наглашен украсом од низа крстоликих степенастих мотива у издуженом правоугаоном пољу.

Одабрана литература: Харисијадис, *Раскошни византијски стил*, 220; Вздорнов, *Неовизантийский орнамент*, 221; Богдановић, *Каталог,* 60; Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, 43, сл. 30, ил. 145–147; Мано-Зиси*, Писар монах Јаков*, 242, сл. 20; Станковић, *Водени знаци хиландарских српских рукописа*, 36; Турилов, Мошкова, *Каталог рукописей афонских обителей*, 112, бр. 144; Станојловић, *Један тип декоративног мотива***,** 97, сл. 4; *Свет српске рукописне књиге***,** 286–289, сл. 42–43 (Ракић, *Четворојеванђеље*).

103. ПАНАГИРИК

седма деценија XIV века
Букурешт, Библиотека Румунске академије, Slav. 299
папир, 226 л., 290 × 210 mm

Зборник садржи слова светих отаца, за празнике, од Васкрса до Силаска Светог Духа на апостоле. Готово цео рукопис исписао је монах Јаков, који се и потписао на крају кодекса. Текст је писао калиграфским уставом, српскословенским језиком. Он је извео и илуминацију на л. 1.
На почетку изнад наслова је правоугона, неуоквирена заставица изведена колорисаним, линеарним цртежом. Проткана је компликованим симетричним преплетом више трака у виду спојених осмица и кружних поља у два реда. У њима су развијени зелени тролатични цветови. Траке преплета су зелене и жуте на плавој и зеленој основи. На горњим угловима су биљни мотиви од палметице и цвета, а са доњих се уздижу малени полуцветови. Иницијално Ч заузима шест редова текста. Стабло је двостурка трака на разлисталом постољу са омчом у виду осмице, док су краци слова две зелено плаве гранчице са завршетком у виду малених орнитоморфно-биљних глава.

Одабрана литература: Яцимирскій, *Славянские и русские рукописи румынскихъ библіотекъ*, 452–454; *Panaitescu, Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei,* 401–403; Карановић, *Словенске рукописне књиге у Румунији* , 498, бр. 45; Васиљев и др., *Ново датирањеу Библиотеци Румунске академије наука*, 56, бр. 61; Мано-Зиси, *Хиландарски писари*, 395, сл. 10; Мано-Зиси*, Писар монах Јаков,* 229–233, сл. 1–4.

104. ПСАЛТИР

седма деценија XIV века
Света Гора, манастир Хиландар, бр. 80
папир, 276л., 215 × 140 mm

Књигу је највећим делом исписао монах Јаков (л. 1-216^{v}), уставним калиграфским писмом, српскословенским језиком. Кодекс садржи поред псалама Давидових и последовање са Библијским песмама, тропарима, канонима, акатистима и молитвама. Монах Јаков, познати писар хиландарског скрипторијума, је вероватно и илуминирао овај рукопис заставицама на л. 4, 87^{v} и 177^{v} и неколицином иницијала.
На почетку текста Псалтира је веће правоугаоно декоративно поље у коме са доње стране из везе извиру две плаве лозе бочно се свијајући у волуте, са масивним плаво-зеленим цветовима унутар њих. Горњу половину заставице испуњава преплет лозе са листићима и флоралним завршецима, која се симетрично развија на жутој позадини. Лозице се према врху свијају у виду две уланчане осмице, пробијајући горњи оквир заставице, а завршавају се, у превоју, стилизованим цветом. На угловима су мањи флорални мотиви.
Друге две заставице, једна испред једанаесте катизме и друга испред Библијских песама су композиционо сличне. Чини их издужени правоугаоник са четри одвојена круга у хоризонталном низу, унутар којих су зелено-плаве палмете на жутом фону. У међупросторима су различити флорални мотиви, а на угловима стилизовани пупољци. Над другом заставицом на средини је крстообразни флорални мотив.
Поред заставица ликовном богатству књиге доприносе и иницијали на почецима псалама и других текстуалних целина. Они су често издужена већа једноставна слова са дискретним

украсима у виду гранчице при дну слова или куглицом и троуглићем на самом слову. Један број се истиче својим раскошним биљним формама (л. 4, 10^{v}, 18^{v}, 63, 71^{v}, 87^{v}, 104, 120, 135, 141, 153, 159^{v}, 169^{v}, 177^{v}) са преплетом врежа у виду чворова, волута, петљи који су некад пршљенасто нанизани. На крајевима врежа или стабљика су изданци у виду флоралних мотива. Колористички скромни иницијали су изведени комбинацијом тамноплаве и окержуте боје.

Одабрана литература: Богдановић, *Каталог*, 74; Богдановић, *Хиландар. Палеографски албум*, Репр. 64; Мано-Зиси, *Хиландарски писари*, 395, сл. 11; Мано-Зиси, *Писар монах Јаков*, 233–235, сл. 5–9; Станковић, *Водени знаци хиландарских српских рукописа*, 40; Турилов, Мошкова, *Каталог рукописей афонских обителей*, 288, бр. 621.

105. ЖИТИЈЕ ВАРЛААМА И ЈОАСАФА

седма деценија XIV века
Света Гора, манастир Хиландар, бр. 422
папир, 307 л., 285 × 215 mm

Кодекс је дело врсних писара хиландарског скрипторијума треће четвртине 14. века. Један од њих познати писар монах Јаков овде исписује први лист. Књига је писана уставним словима српскословенским језиком. Илуминацију чине две заставице на л. 2 и 276.
На почетку је прецизно изведено правоугаоно заглавље у чијем су извођењу коришћени лењир и шестар. У оквиру од тордиране траке налази се пет дубоко уланчаних прстенова. Поред кругова читаво поље прожимају полукругови уз оквир. Овај прецизан необојен преплет на жутој позадини, дели сваки круг на више малих поља од којих су нека испуњена зеленим и плавим четворолатичним цветовима. На угловима су бујни пупољци, док се са доњег угла који излази на спољну маргину извија гранчица са полупалметом. Текст почиње издуженим црвеним иницијалом слова ѓ са лепршавом гранчицом при дну.

На л. 276 је сасвим танка украсна трака од две сучељене вреже лучних сегмената, са угластим испустима и изданцима на спојевима. На крајевима вреже прерастају у свијене полупалмете. На почетку текста је издужени црвени иницијал са гранчицом на дну.

Одабрана литература: Богдановић, *Каталог*, 163; Богдановић, *Хиландар. Палеографски албум*, Репр. 54; Мано-Зиси, *Писар монах Јаков*, 241–242, сл. 19, 21–24; Станковић, *Водени знаци хиландарских српских рукописа*, 67–68; Турилов, Мошкова, *Каталог рукописей афонских обителей*, 269, бр. 560.

106. ХРОНИКА ГЕОРГИЈА АМАРТОЛА

између 1355. и 1365. године
Света Гора, манастир Хиландар, бр. 381
папир, 267л., 370 × 170 mm

Текст рукописа исписао је уједначеним полууставним писмом у два ступца монах Јов у Хиландару, по налогу игумана Јована. Ови подаци саопштени су у опширном запису на л. 267. На л. 1^{v} налази запис из 1619. године, са подацима да је књига тада обновљена у пиргу Светог Саве у Кареји, по налогу проигумана Лонгина. Украсе чине заставице на л. 2 и 130, велики крст на истој страни и по неки развијенији иницијал.
На почетку текста Летовника, над левим ступцем текста је заставица од три повезана круга прожета тракама у виду полукругова. Овај преплет ствара по четири поља у сваком прстену

у којима су полупалмете на тамном фону са белим кружићима. На угловима и на средини су дискретни флорални изданци. На истој страни је и велико иницијално слово К висине шест редова текста. Стабло чини неколико пршљенова од две С линије различите висине, док се краци у виду грана пружају од срцоликог преплета око средине стабла.
На л. 130, где почиње приповедање о Хришћанском Царству и Константину Великом, на месту левог ступца, је представљен велики крст на постољу са тетраграмом ꙗс ꙗс нї кѧ са доњом косом пречком око које је криптограм с(вѣтлость) х(ристова) п(росвѣштаѣть) в(сѣ҃ъ). Крст је изведен од необојене тордиране траке прожете зеленом линијом и црвеним и зеленим изданцима. Над десним ступцем је мала правоугаона заставица са низом срцоликих, наизменично постављених, медаљона у којим су петолисне палмете на жутом фону. Тордиране траке чине оквир заставе, док су на угловима свијене полупалмете. На средини су још две преплетене полупалмете из којих излази крст од танких црвених линија, чији је горњи део оштећен опсецањем листа.
На л. 18^{v} се у блоку текста налази малена заствица у виду тордиране траке и издужени црвени иницијслова а҃. Унутар текста налази се још један број развијених иницијала који као украс имају куглицу на стаблу слова, троуглић на крајевима стабла или пречке, и украсну гранчицу која извире са дна слова или се може наћи унутар петље (л. 37, 130, 164^{v}, 206^{v}, 207^{v} и 233^{v}).

Одабрана литература: Богдановић, *Каталог*, 150; Богдановић, *Хиландар. Палеографски албум*, Репр. 57; Цернић, *О атрибуцији*, 352, сл. 49; Цернић, *Круг писара Јова*, 131–132, сл. 1–3; Станковић, *Водени знаци хиландарских српских рукописа*, 58; Турилов, Мошкова, *Каталог рукописей афонских обителей*, 471–472, бр. 1063.

107. ПОСНИ ТРИОД

трећа четвртина XIV века
Беч, Аустријска национална библиотека, Cod. slav. 45
папир, 352 л., 255 × 190 mm

Књигу је написао писар таха монах Јов у Карејском пиргу, по налогу прота Свете Горе Атон, јеромонаха Доротеја, и оставио је запис о томе на последњем листу. Писао је полууставним писмом на српскословенском језику. Илуминацију чине заставице на л. 1, 3 и 218, више сасвим сведених танких виђета и различити иницијали.
На почетку књиге је тордирана трака са изданцима завршена са по две веће свијене полупалмете. Траке и биљни изданци нису бојени већ су прожети плавом линијом. Цртеж је изведен црвеним мастилом, док су изданци испуњени жутом бојом.
Над насловом Триода је доминантна заставица у облику портика сачињена од низова уланчаних кругова. Вертикални низ чини осам кругова, док се по два спуштају поред насловног текста. Кроз прстенове се потом провлаче вреже са изданцима. Један пар се преплиће кроз средину, а споља тече врежа у ритмичним полукружним низовима. Основни преплет цртан црвеним мастилом је необојен, док је позадина колорисана плавом и зеленом бојом. Са углова извиру флорални изданци. На врху је плави стилизовани крстолики биљни орнамент.
На врху л. 218 је заставица од тордиране траке са већим палметама на угловима и разлисталим стилизованим крстоликим орнаментом на врху (горњи део је оштећен услед опсецања странице).

Декоративне траке у виду чланковитих низова са палметама на крајевима налазе се на л. 180 и 262^{v}. Поред тога текстуалне целине су могле бити назначене вијугавом или цик-цак линијом са црвеним троуглићима у превојима или пак низом положених S линија (л. 18^{v}, 136^{v}, 189, 285, 323). Овакви мотиви налазе са и на крајевима одређених текстуалних целина, где се после текста до краја реда наставља декоративна линија. Поједини мањи наслови су истакнути маргиналним украсом у виду флоралног орнамента.
Иницијална слова имају различите форме. Најразвијенији су већи преплетни иницијали завршени флоралним изданцима или они издужени са полупалметом у петљи слова (л. 103^{v},124 ^{v}, 128, 161^{v,} 173^{v}, 200^{v}, 206^{v}, 218, 231^{v}, 247). Цртане црвеним мастилом, траке преплета су могле бити прожете плавом линијом. У колориту ових раскошних иницијала поред плаве, може се наћи и зелена и жута боја. Кроз кодекс се срећу и издужени црвени иницијали који имају куглице и троуглиће на самом слову и лепршаву гранчицу на дну слова. Највећи број је сасвим једностаних малих црвених иницијала.

Одабрана литература: Яцимирский, *Описание южно-славянских и русских рукописей*, 90–91; Birkfellner, *Glagolitishe und кyrillische Handschriften*, 335–336; Цернић, *О атрибуцији*, 352, сл. 47; Проловић, *Српски рукописи XIII и XIV века у Бечу*, 199–203; Цернић, *Круг писара Јова*, 133, сл. 4; Мано-Зиси, *Хиландарски писари*, 391.

108. ОКТОИХ ПЕТОГЛАСНИК

седма деценија XIV века
Света Гора, манастир Хиландар, бр. 127
папир, 244л., 280 × 190 mm

Текст су исписала два писара уставним писмом српскословенским језиком. Први анонимни писар је заслужан за првих 126 листова, док је други писар Јов познати плодан преписивач хиландарског скрипторијума током шесте, седме и осме деценије XIV века, исписао листове од 127. па до краја. Декорацију књиге чини једна минијатура грифона изведена техником цртежа у правоугаоном оквиру на л 63^{v} и четири заставице на л. 1, 123^{v}, 178^{v}, 179^{v}.
На самом почетку је заглавље у виду издуженог правоугаоника. Унутар жутог оквира развија се бела таласаста лозица са дупло свијеним палметама у превојима. Позадина је црвена са плавим кружићима. На заставици су представљене три једнаке украсне флоралне форме у виду уздигнуте латице међу бочно свијеним палметама. На средишњем украсу је и крст око кога је Христов тетраграм.

На л 123^{v} изнад насловног текста је већа правоугона заставица, испуњена са три прстена у низу. Сваки од њих је прожет са шест уланчаних кругова, чији пресеци у средишњем кругу праве форму шестолатичног цвета. У осталим пољима су тролатични развијени или мањи стилизовани цветови. У међупростору ван великих прстенова су филигрански изведене вијугаве лозице са различито свијеним волутама и флоралним елементима. Ово декоративно поље рађено је употребом шестара, лењира или готове схеме. Цртеж је у бледоокер гами, са тамном поздином ван кругова. На горњим угловима и средини су орнаменти у виду троугаоне форме од три кружића са изданцима.
Још две стране су украшене дискретним заглављима. На л. 178^{v} је црвеним мастилом цртана тордирана трака са плавим акцентима, која на крајевима прераста у палмете, а на средини у тролатични биљни орнамент. На л. 179^{v} је издужено танко правоугаоно поље испуњено лозицом која формом и колоритом подражава ону са почетка рукописа. На свим угловима

су палмете. Између њих се издиже крст са тетраграмом іс хс нї ка. Изнад заставице је исписана молитва г(оспод)и і(со)ў(се) х(ри)с(т)є с(и)нє в(о)жїи помози ми.

Одабрана литература: Богдановић, *Каталог*, 90; Богдановић, *Хиландар. Палеографски албум*, Репр. 62; Цернић, *О атрибуцији*, 352; Цернић, *Круг писара Јова*, 133, сл. 24–25; Станковић, *Водени знаци хиландарских српских рукописа*, 41–42; Турилов, Мошкова, *Каталог рукописей афонских обителей*, 250–251, бр. 500.

109. ОКТОИХ ПРВОГЛАСНИК

седма деценија XIV века
Света Гора, манастир Хиландар, бр. 128
папир, 248л., 280 × 185 mm

Кодекс је писан српскословенским језиком, уставним писмом у исто време када и Октоих петогласник (Хил. 127) са којим вероватно представља комплет. Илуминацију чине четири заставице на л. 2, 63, 118 и 177.
На почетку књиге је правоугаона заставица у чијем оквиру је плава лозица са удвојеним полупалметама у превојима на жутом фону. На углу су биљни изданци који су накнадном интервенцијом прецртавани. На врху је флорални мотив који се не види у целости због оштећења листа.
На врху л. 63 је неуоквирена заставица сачињена од девет уланчаних прстенова у низу кроз које се дијагонално преплићу вреже. Позадина је испуњена плавом и жутом бојом, прожетом белим акцентима. Са углова израстају малене гранчице са бујним пупољцима. На средини је плави крстолики украс са жутим листићима међу крацима.
Танка заставица на л. 118 изведена је од низа међусобно прихваћених ромбоидних прстенова са по две вреже са изданцима, које се са горње и доње стране наизменично преплићу кроз прстенове завршавајући се на угловима плавим палметама. Оквир чини црвена трака са трочланим изданцима. Необојен преплет се налази на жутој позадини, док је по неки сегмент обојен плавом бојом. На врху је већи флорални мотив.
Сасвим танка украсна трака испуњена вијугавом лозицом раздваја текстуални блок на л. 177.

Одабрана литература: Богдановић, *Каталог*, 90; Станковић, *Водени знаци хиландарских српских рукописа*, 42; Турилов, Мошкова, *Каталог рукописей афонских обителей*, 247–248, бр. 490.

110. МИНЕЈ ЗА ДЕЦЕМБАР

седма деценија XIV века
Света Гора, манастир Хиландар, бр. 143
папир, 204 л., 290 × 210 mm

Минеј служабни за децембар писан је уставним писмом српскословенским језиком. Првих дванаест листова исписао је писар Јов, који је вероватно извео и заглавље на л. 1
Неуоквирена заставица у облику портика надкриљује насловни текст. Твори је низ међусобно прихвећених кругова, кроз које се са спољних страна и кроз средину плету вреже са изданцима. Бочно се са сваке стране уздижу декоративне стабљике са великим цветом на врху. Необојен преплет истакнут је тамноплавом позадином са белим акцентима.

Геометријски иницијали су издужена, црвена слова са по неким флоралним мотивом, који се може извијати са дна слова или се наћи у петљи.

Одабрана литература: Богдановић, *Каталог*, 93; Богдановић, *Хиландар. Палеографски албум*, Репр. 61; Цернић, *О атрибуцији*, 352, сл. 46; Цернић, *Круг писара Јова*, 132, сл. 14–21; Станковић, *Водени знаци хиландарских рукописа*, 43; Турилов, Мошкова, *Каталог рукописей афонских обителей*, 200, бр. 380.

111. ПСАЛТИР МОНАХА ЈОВА

између 1370. и 1375. године
Света Гора, манастир Хиландар, бр. 84
папир, 214 л., 193 × 135 mm

Писар је монах Јов који се потписао на крају књиге на л. 193^{v}. Он је исписао кодекс лепим уставним писмом, српскословенским језиком. После псалама, нема уобичајеног последовања, већ само молитве по завршетку Псалтира. Заставице се налазе на л. 2, 98^{v} и 194.
Изнад насловног текста је правоугаона застава раскошног стила. У црвеном оквиру су поља раздвојена плавим полукруговима, у којима су симетрично постављени сликани плавозелени цветови на жутом фону. На угловима су биљни изданци: горе цветови, доле полупалмете на црвеном постољу. Ликовно решење ове странице употпуњено је истобојним сликаним биљним иницијалом слова Ѣ, чију петљу чини круг са четворолатичним цветом, док се са пречке спушта листић.
Почетак једанаесте катизме истакнут је маленом заставицом у виду плетенице са биљним завршецима и крстоликим флоралним орнаментом на врху. На почетку текста седамдесет седмог псалма је развијен иницијал слова Ѫ сачињен од преплета вреже у виду петљи, са алкицама на стаблу слова. Украс је цртан црвеним (данас избледелим) мастилом. Траке су прожете линијама зелене боје, којом су изведени и изданци и поједини сегменти позадине.
На л. 194 је тордирана трака са полупалметама на крајевима и издужен црвени иницијал.
Почетак сваког псалма истакнут је иницијалом, најчешће издуженим црвеним словима са украсима у виду куглице или троуглића. На л. 149 је развијенији иницијал слова Ꙗ од дупле вреже прихваћене алкама и петљом у виду преплета.
На л 193^{v} се завршава текст Псалтира левкастим увлачењем редова. Испод је црвени крст на постољу. Поред уобичајеног ꙗс ѯс нї ка око крста, испод је криптограм који се може протумачити комбиновањем грчког за прве две речи Φ(ῶς) Χ(ριστοῦ) – Светлост Христова и српскословенског за друге две П(росвѣштаѥть) Ѕ(ѥхъ) – Просвећује Све. Испод крста је текст молитве: Г(оспод)и І(со Х(ри)с(т)ѥ с(ы)не Ѕ(о)жіи Пом(и)лоуи мѧ и потпис писара Їѡв(ь) (мон)ахъ.

Одабрана литература: Богдановић, *Каталог*, 75; Цернић, *О атрибуцији*, 352–353; Богдановић, *Хиландар. Палеографски албум*, Репр. 52; Цернић, *Круг писара Јова* 132; Станковић, *Водени знаци хиландарских рукописа*, 40; Турилов, Мошкова, *Каталог рукописей афонских обителей*, 289, бр. 623.

112. ЗБОРНИК ПОУКА СВЕТОГ ТЕОДОРА СТУДИТА

трећа четвртина XIV века
Манастир Пећ, бр. 92
папир, 160 л., 295 × 205 mm

Зборник је писан рашком редакцијом српскословенског језика, уставним писмом. Књигу су писала три писара, од којих се први, по имену Јован, потписао у оквиру записа написаног тајнописом на л. 95^{v}. Од л. 97 је писао други писар, док су листови од л. 151 до краја додати 1526. године. Илуминацију чине заставице на л. 1, 53, 96 и многобројни иницијали.
На почетку је заглавље сачињено од два пара тордираних жутих трака, које се преплићу тако што се наизменично сужавају и шире. Позадина је колорисана црвеном бојом. На врху је крст са шиљатим изданцима на крацима, док су на угловима флорални изданци. Ову заставицу није радила иста рука као преосталу илуминацију, јер се издваја другачијом формом и загаситим колоритом.
Заставице на л. 53 и 96 је радио други илуминатор. Издужени правоугаоник уоквирен је тордираном траком, унутар кога је таласаста лозица у чијим превојим су удвојене полупалмете. Са углова излазе сасвим танке, дуже гранчице на чијем врху су флорални изданци. Цртане црвеним мастилом, лозице су истакнуте код прве смеђом, а код друге црним мастилом. Заставица на л. 96 налази се изнад текстуалног блока и на врху има крст на разлисталом постољу, око кога пише Г(оспод)и помоѕи и поспѣши.
Почеци појединих поука, поред иницијала, наглашени су и сасвим дискретним украсним трачицама у виду гранчице са изданцима, таласасте вреже или цик-цак траке, са троуглићима у превојима и биљним изданцима на крајевима.
Иницијална слова истичу почетке текстуалних целина (поука). Најчешће иницијално слово је Б од речи Бра҃тїе којом почињу поглавља. Јавља се као издужен црвени иницијал у чијој петљи је удвојена полупалмета (нпр. л. 1, 3, 8^{v}, 10, 11^{v}, 13, 14^{v}, 16, 20^{v}, 92^{v}, 94^{v}). На л. 89^{v} је црвени иницијал слова В висине једанаест редова, чије петље чине чворови са угластим превојима. Истим иницијалним словом почиње и текст на л. 96, али су у оквиру петљи жуто колорисане свијене палмете. Појављују се и сасвим једноставни издужени црвени иницијали: нпр. слово П на л. 53 и слово а҆ на л. 79. Код другог писара, иницијали су сасвим једноставна издужена слова изведена танким црвеним пером, са по неком куглицом као украсом.

Одабрана литература: Мошин, *Рукописи Пећке патријаршије*, 119–121; Богдановић, *Инвентар*, 33, бр. 271; Гроздановић-Пајић, Станковић, *Пећка патријаршија. Водени знаци*, 51; *Српско уметничко наслеђе на Косову и Метохији*, 124–125 (Милорадовић, *Зборник Светог Теодора* Студита).

113. АПОСТОЛ

осма деценија XIV века
Манастир Пећ, бр. 20
папир, 311 л., 280 × 200 mm

Текст рукописа је писан српскословенским језиком, уставним калиграфским писмом. Декорацију чини заставица и иницијал на л. 3 и више иницијала кроз рукопис.

Текст апостола је истакнут заставом у облику портика коју сачињава повезан низ уланчаних кругова. Кроз средину кругова, али и са спољних страна се преплићу вреже са пупољцима. Потпуно правилни кругови и полулукови изведени су црвеним мастилом. Позадина је наизменично бојена зеленом и жутом бојом, док су мала бочна међупоља колорисана плавим пигментом. На угловима су изданци у облику цветова, док је над средином заставице сасвим танак крст.

На почетку текста апостола је иницијал слова Ⲡ са цветићима на стаблима слова и пречки и полупалметицама на угловима. Кроз рукопис се срећу сасвим једноставни издужени црвени иницијали.

Одабрана литература: Мошин, *Рукописи Пећке патријаршије*, 37–38; Богдановић, *Инвентар*, 21, бр. 69; Гроздановић-Пајић, Станковић, *Пећка патријаршија. Водени знаци*, 22.

114. ЗБОРНИК СРПСКИХ ЖИТИЈА И ХИЛАНДАРСКИ ТИПИК

између 1370. и 1375. године
Београд, Народна библиотека Србије, Рс 17
папир, 326 л., 268× 210 mm

Књига је била део рукописног фонда Старе Народне библиотеке. Чувана је под сигнатуром 1366. Непосредно пре Другог светског рата однета је у Српски семинар, професору Владимиру Ћоровићу и тако је избегла страдање у Народној библиотеци 1941. године. Писана је вероватно у хиландарском скрипторијуму. Зборник је из Хиландара, 1896. године, у Србију донео епископ Димитрије, да би се 1914. године нашао у фонду Народне библиотеке. Писао га је таха монах Марко, потписан на л. 326^{v}. Писан је српскословенским језиком уједначеним калиграфским уставним писмом. Садржи дела оригиналне српске средњовековне књижевности – Житије светог Симеона од Доментијана, Теодосијево житије светог Саве и Похвале светом Симеону и светом Сави. Заставица је сачувана на л. 284. Украшени су, готово извесно, били и почеци Житија и Похвале који, међутим, нису сачувани.
На почетку Хиландарског типика налази се правоугаона заставица сачињена од уланчаних плавих и белих кругова на жутој позадини. Они су додатно прожети црвеним и зеленим тракама у виду полукругова. У међупросторима су два низа од по осам четворолатичних белих цветова са тегет акцентима.
Иницијали су једноставна издужена црвена слова, са благим троугластим проширењима или куглицом као декорацијом.

Одабрана литература: Матић, *Опис рукописа Народне библиотеке*,176, бр. 216; *Изложба српске писане речи* 44, бр. 125; Богдановић, *Инвентар* , 39, бр. 367; *Опис НБС*, 28–29; Шпадијер, *Софијски рукопис хиландарског писара Таха Марка*, 111–127; *Свет српске рукописне књиге*, 297–299, сл. 49 (Шпадијер, *Зборник српских житија и хиландарски типик*).

115. ТИПИК ЦРКВЕНИ

1372. година
Москва, Руска државна библиотека, Севаст. 27 (М. 1458)
папир, 246 л., 295 × 210 mm

Јерусалимски текст типика писао је монах Марко уставним писмом српскословенским језиком. Писар се потписао на задњем листу књиге. Година исписивања кодекса израчуната је на основу пасхалних таблица. Донет је средином 19. века са Свете Горе у Русију. Орнаментику чини једна заставица на л. 8.
Почетак текста Типика наглашен је плетеном заставицом изнат лигатурног наслова. Изведена је слободним, отвореним, преплетом врежа, које чине пет кружних, повезаних сегмената. Кроз њих се преплићу још два пара трака, творећи крстолики преплет у средини сваког круга. На горњим угловима су цветови. Заставица је нацртана црвеним мастилом. Позадина је по сегментима испуњена црвеном, плавом, зеленом и маслинастозеленом бојом са белим акцентима.

Одабрана литература: Викторов, *Собраніе рукописей* 47–53; Шпадијер, *Софијски рукопис хиландарског писара Таха Марка*, 114–115; *Древности монастырей Афона*, 173, бр. III. 10.

116. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

осма деценија XIV века
Манастир Дечани, бр. 9
папир, 309 л., 287 × 217 mm

Књигу је исписао, највероватније у Хиландару, таха монах Марко калиграфским писмом. Писана је српскословенским језиком рашком редакцијом. Илуминацију чине заглавља на л. 14, 142, 145 и 234.
На почетку Јеванђеља по Матеју је правоугаона заставице раскошног стила, у оквиру које рогови изобиља формирају два кружна поља, унутар кога су вишебојнии цветови. Међупросторе испуњавају бујни вишебојни цветови. Са спољне стране уз заставицу се уздижу две гране са великим цветом на врху. На врху заставице је велики флорални крстолики мотив. Заставица је колорисана јарко црвеном, плавом и жутом бојом на маслинасто зеленом фону, док је волумен добијен моделовањем боје и белим акцентима. Испод заставице је наслов написан издуженим калиграфским словима. На почетку текста је велики флорални иницијал слова К изведен од плаво колорисаних врежа, са црвеним полулистовима у корену слова и омчом око спојнице крака.
Испред садржаја Јеванђеља по Марку је танка заставица уобличена од преплета црвене и маслинастозелене траке са оштрим испустима и цветићима на крајевима.
Јеванђеље по Луки је истакнуто заставицом у облику издуженог правоугаоника, унутар кога је пет кругова са бујним цветовима и мањим флоралним мотивима у међупросторима. На углу су листићи (доле) и цветићи (горе). На почетку текста је раскошан иницијал. Основна структура слова П, са спољне стране је украшена низовима волута. Заставица је колорисана загасито црвеном, плавом и зеленом, док су исте боје код иницијала, светлијих нијанси.
Истог облика и колорита је и заставица на почетку Јовановог јеванђеља, с тим што је у њу уписано шест уланчаних кругова, унутар којих су четворолатични жути и зелени цветови. Иницијал слова Ѣ је изведен од вреже, са горњом петљом у облику свијене полупалмете и доњом у којој је раскошан цвет.

Одабрана литература: Богдановић, *Инвентар*, 124, бр. 1871; Гроздановић-Пајић, Станковић, *Дечани. Водени знаци*, 5; Мано-Зиси, *Хиландарски писари*, 395; *Опис Дечани*, 27–30; *Дечани. Палеографски албум*, 120, бр. 118; Мано-Зиси, *Књиге хиландарских писара у Дечанима* 36–37; *Свет*

српске рукописне књиге, 299–301, сл. 50 (Станојловић, *Четворојеванђеље*); *Српско уметничко наслеђе на Косову и Метохији*, 408– 409 (Станојловић, *Четворојеванђеље*).

117. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

трећа четвртина XIV века
Берлин, Државна библиотека, Ms. slav. Wuk 3
пергамент, 218 л., 250 × 180 mm

Рукопис је исписан уставним писмом, српскословенским језиком. Илуминацију чине заставице на л. 1 и 2 и иницијали на л. 171 и 210^{v}.
Декоративним заглављима истакнути су садржај и почетак Јеванђеља по Матеју. На почетку је степенаста заставица са три испуста на врху, од којих је средишњи највиши постамент за крст од дуплих трака. Са бочних испуста и степеника уздижу се стабљике са бујним цветовима на врху. Приликом опсецања листова део украса је исечен. Заставица се са доње стране степенасто увлачи, остављајући простор за наслов и почетне редове текста. Унутрашњост декоративне површине испуњена је међусобно повезаним чворовима, који су ухваћени петљама за оквир. Читаво заглавље сликано је црвеном и тамнозеленом бојом, без претходног цртежа.
Текст Јеванђеља је наглашен правоугаоном, неуоквиреном заставицом, сачињеном од истобојних трака као претходна. Траке форимирају решеткасту структуру остављајући утисак повезаних ромбоидних прстенова. На средини се уздиже разлистали крст, док су бочно бујне биљне форме. Са доње стране се уз насловни текст такође свијају по две палмете. Почетни иницијал слова К је једноставно издужено слово висине шест редова текста.
Испред Јеванђеља по Марку и Луки нема илуминације. Почетак Јовановог јеванђеља истакнут је иницијалом Ѣ висине осам редова текста, чије преплетне петље са изданцима раздваја високо стабло од дуплих трака са омчом на средини. Нешто су другачије петље на иницјалу истог слова на л. 210^{v}. Горњу петљу чини круг пробијен са четири латице цвета, а доњу, квадратну, испуњавају дијагонално укрштене траке са изданцима и полупалметама као стопама.

Одабрана литература: Яцимирский, *Описание южно-славянских и русских рукописей*, 264–266; Харисијадис, *Пергаментни рукописи*, 186–187; Matthes, *Katalog*, 16.

118. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

1372. година
Беч, Аустријска национална библиотека, Cod. slav. 52
пергамент, 269 л., 265 × 180 mm

Година исписивања ове рукописне књиге саопштена је у молитвеном запису на самом крају, при дну задњег листа 269^{v}. Запис је оставио познати хиландарски писар Јаков који је исписао мањи део рукописа (л. 1–5^{v} и 199–269^{v}). Већи део књиге је написао анонимни писар (л. 6–198^{v}). Књига се 1799. године налазила у манастиру Благовештење у Овчарско-кабларској клисури, где је обновљена за време игумана Јевстратија и јеромонаха Мелентија и Никодима. Књига је тада и преповезана трудом попа из ваљевске нахије – Томе Гмизовића. О томе нам сведочи запис на л. 198^{v}. Текст је исписан српскословенским језиком,

калиграфским полууставом. Богата илуминација је различита у деловима које исписују два писара, а чине је заставице на л. 3, 67^{v}, 69, 113, 115, 194, 195 и 258^{v} и велики иницијали на почецима јеванђеља.

На самом почетку испред Јеванђеља по Матеју је правоугона заставица раскошног типа. У центру је поље оивичено црвеном бордуром са насловним текстом. Око њега је декоративни широки оквир испуњен плавом лозицом, која се у сегментима сужава и раздваја творећи поља у којима су стилизоване сасанидске палмете на златној основи. Издужене палмете налазе се у међупросторима поред лозице, у групама од по четири. Танка оквирна трака, испуњена је плавом и зеленом цик-цак траком. Споља је још један зелени оквир са чијих углова излазе флорални украси, данас слабо видљиви због оштећења. Велико иницијално К задире у текстуални блок висином од осам редова. Стабло чине приљубљене плаве траке са волутицама и црвеним изданцима, на чијој средини је срцоликог преплет од кога се развијају плави краци слова са омчама у облику осмице и завршецима у виду полупалмете или преплета.

Истог стила је и мања застава испред Месецослова на л. 258^{v}. Чини је издужени правоугаоник у коме су три кружна поља са плаво-зеленим стилизованим палметама, на загаситонаранџастој позадини. Међу њима су форме од укрштених трака, са зеленим четворолисним мотивима.

Други писар исписује већи део књиге и у њему се налази преплетно-геометријска илуминација са биљним завршецима.

Садржај Марковог јеванђеља истакнут је мањом заставицом од необојених уланчаних ромбоидних прстенова, кроз које се провлаче зелена, плава и жута врежа, прерастајући на угловима у истобојне веће полупалмете. На почетку јеванђеља су ови мотиви развијени у велико декоративно заглавље, чију окосницу чине низови од по девет дуплих (један у другом) ромбоидних прстенова у четири реда, са петолатичном жутом палметицом унутар сваког поља. По ободу неуоквирене заставице провлаче се зелене и плаве траке, расцветавајући се на врху и на угловимау у раскошне крстолике биљне форме. Око средишњег биљног украса је Христов тетраграм. Око крстоликог биљног мотива са леве стране је криптограм ѡ л ρ в - Ѫ(есто) Л(овное) Р(ай) Б(ысть), док је онај око десног нерашчитан: п в ѡ к. Међу биљним испустима су слова криптограма К(рьсть) Г(осподьни) Б(ожиѣ) П(омощь). Поред тога над самом заставицом су слова под титлом чије скривено значење није дешифровано. Са доњих углова се спуштају зелене полупалмете са жутим изданцима. Иницијално З позиционирано у текстуални блок, је саткано од спојених и уплетених зелених и црвених гранчица са плавим изданцима.

Изнад наслова садржаја Јеванђеља по Луки је издужена заставица од преплета плавих, необојених и зелено-жутих таласастих врежа које се развијају у палмете на угловима. Пред Лукиним јеванђељем је заставица сличног композиционог решења она пред претходним јеванђеоским текстом. Чини је низ од по десет неколорисаних уланчаних ромбоидних прстенова, у три редан на жутој основи. Кроз њих се преплићу зелене и плаве траке пресецајући се у центру ромбоидних поља горњег и доњег реда. Поред тога они творе и велике ромбове који прожимају заставицу целом висином у ритмичном низу. На врху заглавља са средине извире малени преплет од две развијене палмете, чинећи постоље крсту од спојених плаво-зелених трака. Око њих је Христов тетраграм и ниже криптограм Ѳ(лена) О(брете) Д(рѣво) Ч(ьстьно). На горњим угловима је тростепена биљна форма сачињена од

развијених зелених и плавих биљних сегмената са цветом на врху. Са доњих углова извиру правоугаони преплети, из којих се поред наслова спуштају жута и зелена полупалмета. Ⲡ на почетку текста има контуре од зелених штапића, уз које су бочно приљубљене плаве волуте са белим акцентима. Са пречке се спушта тролатични плави цвет.
Пред садржајем Јовановог јеванђеља је уоквирена издужена танка застава испуњена низом повезаних жутих и плавих чворова на зеленом фону. Јеванђеље по Јовану на почетку има нешто мању заставицу сачињену од два реда од по девет ромбоидних прстенова испуњених плавом и зеленом бојом. Истобојне су и траке које се дијагонално провлаче кроз тело заставе прерастајући у бујне гране на горњим угловима. Оне се свијају под теретом жућкастог цвета са плавим изданцима, ка великом флоралним мотиву на средини. Иницијално Ⲃ уклопљено у текстуални блок има издужено свијено стабло од тордиране зелено-плаве траке. Гоња петља је преплетно-решеткаста, а доњу чини ромбоидни прстен из кога зракасто израстају плави и зелени цветићи.

Одабрана литература: Яцимирский, *Описание южно-славянских и русских рукописей*, 9–10; Харисијадис, *Раскошни византијски стил*, 222; Birkfellner, *Glagolitishe und kyrillische Handschriften*, 81–82; Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, 118, сл. у боји 33–34, ил. 142–144; Проловић, *Српски рукописи XIII и XIV века у Бечу*, 190–197; Мано-Зиси, *Писар монах Јаков*, 235–236; *Турилов, Исследования*, 636.

119. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

трећа четвртина XIV века
Москва, Државни историјски музеј, Хлуд. 12
пергамент, 292 л., 302 × 205mm

Четворојеванђеље је писано уставним писмом са елементима полуустава, српскословенским језиком. Почетак и крај рукописа није сачуван. Заставице се налазе на л. 74, 129, 220 на почецима јеванђеља.*
Заставице су рађене плавом и зелено бојом на златној основи.
Пред Марковим текстом је правоугаоно заглавље у чијем средишту су четири унакрсно прихваћена ромба са тролатичним палметама унутар њих. Бочни делови заставице саздани су од по три решеткаста низа повезана тордираним петљама.
Испред Јеванђеља по Луки је заставица чију основу чине два реда по четири уланчана ромбоидна прстена, кроз коју се дијагонално провлаче траке, завршавајући се на угловима расцветалим и разлисталим гранама. У просторима између ромбоидних мотива су по два уплетена правоугаоника. На врху је велики крст на разлисталом постољу са Христовим тетраграмом. Изнад заставице тече насловни текст Лукиног јеванђеља на грчком.
Иницијално Ⲡ чине плетенична стабла и танка пречка са које се спушта цвет.

Одабрана литература: Стасовъ, *Славянскій и восточный орнаментъ*, 8, т. XX (5); Попов, *Описание рукописей*, 11; Харисијадис, *Раскошни византијски стил,* 223, сл. 13; Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре,* 58–59, 117, 118; *Сводный каталог XIV век*, 420–421, бр. 280.

*Страница са почетком Јовановог текста је током наших истраживања била недоступна за преглед.

120. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

осма деценија XIV века
Београд, Архив Српске академије наука и уметности, бр. 277
пергамент, 299 л., 320 ×210 мм

Текст је исписан српскословенским језиком, крупним калиграфским уставним писмом. Орнаментална заглавља и декоративни иницијали прожети златом налазе се на л. 3, 82, 136 и 244.
Неуоквирена заставица испред Матејевог јеванђеља, изведена је од низова дуплих, уписаних ромбоидних прстенова. У два реда нанизано је шест ромбоидних мотива, док се кроз њих провлаче, дијагоналне траке. Оне се пресецају на средини карика и у међупросторима на средини заставице, где су додатно прожети са два дијагонално укрштена правоугаоника, који чине мања решеткаста поља. Ромбови су неколорисани, траке су жуте и зелене, док је позадина златна. Са спољне стране се кроз прстенове провлачи вијугава плава трака затворене форме. Иницијал ⱪ на почетку текста има стуб од плетеничног преплета жуте, плаве и необојене траке, док су одвојени краци изведени у виду превијене гране са флоралним завршецима.
Марково јеванђеље почиње правоугаоним, неуоквиреним заглављем, у чијој су средини четири унакрсно повезана ромбоидна прстена. Унутар њих су тролатични цветови, дијагонално постављени према средини. Бочне стране заставице испуњавају три густа решеткаста низа на златној позадини, повезана петљама. Иницијално ⳟ има чвор на месту преламања слова, пречку у виду полупалмете и репић завршен са три гранчице са палметама.
Испред Јеванђеља по Луки главни мотив је ромб оштрих углова, чији повезани и преплетени низови у три реда творе правоугаоно заглавље. У међупросторима се понављају укрштени преломљени овали зелене и златне боје. Споља се кроз заставицу провлачи плава цик-цак трака. ⲡ на почетку текста има стубове од тордиране плаво зелене траке са златним изданцима и полупалметом извијеном ка спољној маргини са дна слова.
Нешто мања заставица, на почетку Јеванђеља по Јовану, испуњена је повезаним ромбоидним карикама у два реда. Унутар сваког ромба су окер тролисти на златној позадини, постављени дијагонално, у групама од по четири постављена наспрамно један према другом. Иницијално ⲓ изведено је преплетом зелене, плаве и необојене траке са окер изданцима. Са дна се извија палмета.
Све четири заставице на угловима имају велике гране завршене бујним флоралним орнаментима. На средини су крстови на расцветалом постољу, од удвојених трака са угластим петљама на крајевима крака. Око крстова су Христови тетраграми. Изнад заставице пред Матејевим јеванђељем пише ѡ Г(оспод)и сп(а)си ѡ Г(оспод)и поспѣшї, док је изнад осталих заставица написано Ц(а)рь Слакѣ.

Одабрана литература: Radojčić, *Minijature*, 38, T. XX; Харисијадис, *Раскошни византијски стил*, 222–223, сл. 12; *Изложба српске писане речи*, 41, бр. 113; Черњић, *О атрибуцији* 336, 345; Богдановић, *Инвентар*, 125, бр. 1884; Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, 59, 117, ил. 138–141; *Свет српске рукописне књиге*, 289–292, сл. 44–45 (Станојловић, *Четворојеванђеље*).

121. СИМЕОНОВ ТИПИК

трећа четвртина XIV века
Загреб, Национална и свеучилишна књижница, R 4068
пергамент, 305 л., 225 × 150 mm

Типик је јерусалимски по својој структури и прати исти ред као Типик архиепископа Никодима. Посао га је монах Симеон потписан на дну л. 84, однегованим уставним писмом српскословенским језиком. Нешто каснији запис, на версо страни докоричног листа, помиње Ђурађа I Балшића и датум његове смрти 1378. године. Рукопис је почетком 19. века био део збирке рукописних књига Цетињског манастира. Следећи податак је да је он 1873. откупљен од Велимира Гаја, дакле из приватних руку, за библиотеку у Загребу. Заставице се налазе на л. 1, 58, 85, 220.
На почетку књиге је заглавље у виду портика, које наткриљује прве речи наслова. Испуњено је решеткастом структуром од дијагонално пресечених трака. На врху је крст од спојених дуплих трака са шиљатим чворовима. На угловима заставице су флорални изданци. Са доњег угла ка спољној маргини се уздиже декоративна мања грана са палметом на врху.
Над насловом на л. 58 је лучна заставица испуњена вијугавом лозом са дупло свијеним полупалметама у превојима. На средини се од вреже спушта срцолико поље са палметом, уоквирено са две полупалмете. Над заставицом је минуциозно изведен флорални орнамент са две веће раширене палмете. Основни преплет је необојен, док су позадина, делови оквира и изданци на флоралним мотивима колорисани плавом и црвеном бојом. Бочно уз заставицу се уздижу декоративне гране са стилизованим биљним изданцима. Изнад заставице је молтитва Г(оспод)и бл(аго)с(ло)ви и ѡкрѣпи ѧмин(ь). Текст почиње иницијалом П са стаблима слова од удвојених трака, чија постоља су чворови, док су на средини стабла омче.

Заглавље у виду лука са бочним проширењема надкриљује прву реч наслова Послѣдованїѥ на л. 85. Лук је испуњен низом срцоликих поља у којима су петолатични цветови. На врху је крст са Христовим тетраграмом, а бочно се уздижу велике гране са по три полупалмете на врху, од којих су две развијене. Са доњих углова се спуштају купасти цветићи.
На л. 220 је заставица обликована од два пара, преплетених вијугавих трака. Од једне вреже поред наслова спуштају се веће полупалмете. Са горње стране над сваким лучним превојем је по један петолатични цвет, док се над средином развија велика стилизована биљна форма са две развијене гране, које се шире и превијају на горе поред централног великог цвета. Над заставицом тече текст молитве Г(оспод)и помози и сп(а)си и поѧ(и)лѹби.

Ретки иницијали кроз рукопис су једноставна, нешто већа црвена слова. Поред мањих наслова, негде су изведени маргинални флорални украси.

Одабрана литература: Стојановић, *Записи и натписи* VI, 93, бр. 10019; Цоневъ, *Кирилски ръкописи и старопечатни книги в Загреб*, 49, бр. 6; Mošin, *Ćirilski rukopisi i pisma Nacionalne sveučilišne biblioteke*, 196–199, бр. 19; *Изложба српске писане* речи, 47, бр. 143; Богдановић, *Инвентар*, 107, бр. 1535; Мартиновић, *Рукописне књиге Манастира на Цетињу*, 293–296.

122. АПОСТОЛ

1383. година
Цетиње, Манастир Рођења Пресвете Богородице, бр. 14
папир, 332 л., 285 × 203 mm

У запису на последњем листу потписао се писар – монах Јован, оставивши и годину и податак да је писао у скиту Самарији на Светој Гори. Помиње се и поп Спиридон, који је могуће био наручилац књиге. Књига је била део рукописне збирке у манастиру Пиви одакле је доспела у Цетињску збирку. Писана је уставним писмом српскословенским језиком. Илуминирана је са неколико заставица на л. 2, 3, 310 и иницијалима кроз цео рукопис.
На л. 2 испред предговора је мања правоугаона заставица, испуњена лозицом са полупалметама. На почетку Дела апостолских је веће декоративно заглавље. Дупли правоугаони оквир испуњен је са три велика прстена у низу, са четворолистима унутар сваког. Средишњи је испуњен са четири приљубљена срцолика мотива, унутар којих су тролисти. Бочни четворолисти су испуњени мрежом жутих трака и угластих латица са зеленим средиштем. На угловима су цветни изданци, а на врху је танак црвени крст. Цртеж обе заставице изведен је црвеним, данас избледелим, мастилом. Позадина је испуњена окер бојом и прожета белим кружићима, оивиченим црним мастилом. Иницијал Ⲡ стоји у блоку текста и писан је истим мастилом. На дну, средини и врху стабла слова су проширења у виду волута са куглицама међу превојима.
На почетку текста Блажених првог гласа у недељу на Литургији, је трака испуњена дупло свијеном лозицом. На угловима су веће полупалмете, од којих се горње свијају према стилизованом биљном мотиву од угластих латица на средини.
Кроз рукопис има више издужених иницијалних слова украшених гранчицама које извиру са дна, или ређе са врха слова.

Одабрана литература: Вуксан, *Рукописи Цетињског манастира*, 197, бр. 14; Mošin, *Ćirilski rukopisi Cetinjskog manastira*, 281; Богдановић, *Инвентар*, 20, бр. 57; Момировић, Васиљев, *Опис Цетињски манастир*, 82–87, бр. 15; Мартиновић, *Рукописне књиге Манастира на Цетињу*, 102–104, 407–409.

123. ХРОНИКА ГЕОРГИЈА АМАРТОЛА

1386. година
Москва, Државни историјски музеј, Син. 148
папир, 434 л.

Летопис су исписали на Светој Гори, у Хиландару писари Роман и Василије, 1386. године. Наручилац је био господин Радован. Помиње се и митрополот града Сера Сава и старац Кир Јоасаф. Запис са овим драгоценим подацима налази се на крају књиге на л. 433^{v}–434. Писари су се и посебно потписали: Роман на л. 215^{v} испод крста, а Василије пред крај рукописа на л 432^{v}. Вероватно је први део писао Роман, а други Василије, те су своје потписе ставили на крају дела који су исписали. Писмо је уставно са полууставним елементима, а језик српскословенски. Заставице се налазе на л. 1, 16 и 216, 428^{v}, док је на л. 215^{v}, крст на престолу преко целе стране.
На почеку је застава од три кружна сегмента. Уланчани кругови су прожети дијагонално укрштеним врежама и тракама у виду полукругова и лукова. На горњим угловима су веће зелене палмете, док су доње нешто мање. Заставица је цртана црвеним мастилом, а необојен преплет је истакнут, тамнозеленом, бледоцрвеном и плавом бојом. Над заглављем је мањи плави крст са тетраграмом и дуплим волутама извијеним са дна крста.
На л. 16 је мања заставица у виду црвене тордиране траке са мрким изданцима, завршена палметама горе и полупалметама са доње стране.
Почетак одељка о хришћанском царству које почиње владавином Константина великог наглашен је неуоквиреном заставицом, на л. 216, од четири прстена повезана двема дуплим

тракама које се преплићу на средини сваког круга. Преплет цртан црвеним мастилом истакнут је жутом, зеленом и плавом позадином. На угловима су велики цветови моделовани колоритом коришћеним за позадину. На врху је крст са тетраграмом.
На наспрамној страници је велики крст на постољу преко целе странице. Поред уобичајеног Христовог тетраграма око крста су три криптограма: с(вєтлость) х(ристова) п(росвѣштаєть) в(сєхъ); ц(арскій) ц(вѣть) ц(рькви) ц(вєтѣть)и криптограм на грчком т к п г - τόπος κρανίου παράδεισος γέγονε (мѣсто лобное рай бысть). Са стране су нацртани бокал и ћуп са четири копља.
На л. 428[v] је је мања вињета у виду неколорисане тордиране траке са лиснатим изданцима, цртана црвеним мастилом.
Истакнути су већи црвени, једноставни иницијали са по неком куглицом или троуглићем као украсом, док по неки од њих може имати и извијену гранчицу са дна слова (л. 48[v], 69[v], 233[v], 268[v], 339[v]).

Одабрана литература: Стојановић, *Записи и натписи* I, 49, бр. 156.

124. ХРОНИКА ГЕОРГИЈА АМАРТОЛА

1387. година
Света Гора, манастир Пантелејмон, бр. 17
папир, 252 л., 295 × 275 mm

Књига је написана у манастиру Светих архангела код Призрена 1387. године у време када је тамо боравио бивши и потоњи патријарх Јефрем (1375-1380, 1389-1390). Књигу су исписала два писара. До л. 126 пише Пријак, који на овој страни пише белешку о томе. Други део је писао инок Никодим Мрчета и он оставља на задњем л. 252 запис где помиње кнеза Лазара, сина Вука и патријарха Спиридона. Рукопис је у 19. веку био део збирке књига манастира Светог Павла на Светој Гори. Текст је писан у два ступца полууставним писмом, српскословенским језиком. Заставице се налазе на л. 1, 11, 39 и 127.
На самом почетку је импозантно, квадратно декоративно заглавље које заузима више од половине текстуалног блока. Велики квадрат у средини има двоконтурни црвени крст, чије поље пресека испуњавају две фантастичне адосиране, плаве животиње са афронтираним главама, повезане црвеном срцолоком омчом. Око центра је зелена розета са цветним изданцима окренутим према угловима заставице, а потом, око ње, још једна већа розета плаве боје. Краци крста су међусобно повезани плавим и зеленим омчама у виду осмице. Од овог централног сложеног преплета се, ка оквиру, концентрично развијају преплети зелене вреже, творећи у угаоним просторима две волуте, завршене великим цветовима са црвеним изданцима. Сасвим у углу су срцолики преплети са укрштеним врежама унутар њих. Уз оквир се развија црвена вијугава трака са малим срцоликом омчама. Широк оквир је испуњен преплетом жуте и зеленосиве траке – вијугаве на бочним странама са лиснатим задебљањима, а преломљене цик-цак на доњој и горњој страни оквира. Преплет оквирној траци прожет је белим ромбоидним мотивима са црвеним цветићем или омчом на спојевима. Бочни десни део оквира, уместо ромбова има беле извијене траке у виду отвореног срца у низовима. Позадина оквирне траке је црна, док је средишњи преплет истакнут жутим фоном. Над заставицом је био стилизовани биљни орнамент, од кога се данас види постоље од развијених палмета са малим лепршавим гранчицама изнад. На врху је вероватно био крст или крстолики преплет који је исечен приликом опсецања рукописа. На горњим угловима су палметице свијене ка центру, док са доњих углова бочно излази вишебојни преплет трака

са малом уздигнутом граном са цветом на врху. Биљни иницијал К краси почетак текста. Зелене гране са листовима и палметом на крајевима чине краке слова, развијене од стабла прекривеног приликом конзервације. Назире се да је стабло зелено са срцоликим проширењима и развијеним гранчицама на крајевима.
На л. 11, у средини десног ступца, је мањи наслов над којим је необојена заставица. Сачињена је од валовитих трака са црвеним цветићима, прожетим низом издужених ромбова. На почетку текста летописца Георгија је декоративан иницијал Ѧ са стаблом у виду траке са троугаоним преплетима на крајевима. На стабло се петљом качи грана од повезаних листова, спуштена у виду крака слова.
На дну л. 39 левкасто увучен текст украшен је завршним орнаментом у виду маскерона, од којег се шире две гране са чашастим цветовима и полупалметама на крајевима.
Пред почетком текста Летовника на л. 127, над левим ступцем је правоугаона заставица, са рамом испуњеним двема неколорисаним преплетеним врежама са изданицма у превојима и угласним испустима. Велико централно поље испуњено је преплетом зелених врежа, симетрично развијеним од црвене омче у средини. Преплет се шири у четири кружна сегмента, творећи дупле волуте од зелених грана, у којима су велики петолатични зелено – црвени цветови окренути врхом један ка другом. На врху заставе је биљно флорални орнамент, где се од постоља уздиже грана са развијеним палметама и цветом на врху. Ка њему се са горњих углова свијају палмете са црвеним изданцима, док се са доњих углова биљни изданци спуштају поред наслова.

Одабрана литература: Лавров, *Палеографическое обозрение*, 221; Цернић, *Писари Грачаничког (Липљанског) пролога – минеја*, 134–135, сл. 12–17; Tachiaos, *The Slavonic Manuscripts of Saint Panteleimon*, 47–49; Джурова, *Към въпроса*, 277, 285, 288, ил. 1; *Турилов, Исследования*, 444 (примеч.62), 535 (примеч. 28); Турилов, Мошкова, *Каталог рукописей афонских обителей* 471, бр. 1062; Станојловић, *Један тип декоративног мотива*, 96, сл. 1; Rakić, *A square headpiece*, 280, 283, Fig. 2.

125. ЧТИ–МИНЕЈ ЗА ЈАНАУАР–ФЕБРУАР

девета деценија XIV века
Манастир Дечани, бр. 101
папир, 171 л., 282 × 190 mm

Књига је писана српскословенским језиком с ортографским нормама рашког правописа и делимично ресавског. Већину текста је писао Никодим Мрчета што је утврђено методом атрибуције. Поред заставице на л. 1, илуминацију чине и геометријски иницијали.
Велика, издужена, правоугаона заставица на почетку рукописа прожета је преплетом врежа, које обликују четири осмице, у чијим су кружним пољима налазе наспрамно постављена четири пара издужених палмета. Преплет вреже у фином цртежу, одаје утисак филигрански декорисане површине. Боје су избледеле, али се препознаје да су позадина и делови цветова били колорисани жутом бојом, а акценти на врежама и латицама цвета црвеном и мрком бојом. Истог колорита је и раскошни флорални мотив над средином заставице (чији је горњи део оштећен) и угаоне полупалмете свијене ка њему, које израстају из вреже унутар заставице. Истом врежом са изданцима, изведен је и велики иницијал слова Ѧ на почетку текста, са развијеним стопама и флоралним мотивом на врху.

Невелики број иницијала црвене боје, има издужен форму и украс у виду куглице на стаблу (нпр. 20, 22, 24^{v}, 29, 62, 105, 128, 161) или гранчице која извире са дна слова (нпр. л. 52 ^{v}, 68^{v}).

Одабрана литература: Цернић, *Писари Грачаничког (Липљанског) пролога – минеја*, 135, сл. 21; Богдановић, *Инвентар*, 140, бр. 2201; Гроздановић-Пајић, Станковић, *Дечани. Водени знаци*, 37; *Опис.Дечани*, 418–421; *Дечани. Палеографски албум*, 130–135, бр. 128–133; *Турилов, Исследования*, 482, 487 (примеч. 14); Станојловић, *Један тип декоративног мотива*, 111, сл. 6.

126. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

1389. година
Берлин, Државна библиотека, Ms. slav. Wuk 7
пергамент, 224 л., 270 × 190 mm

Четворојеванђеље је писао поп Младен 1389. године за време кнеза Лазара. Ове податке је забележио у запису на л. 223^{v}. Писмо је полууставно, а језик српскословенски. Заставице и иницијали се налазе на почецима јеванђеља на л. 4, 59, 95 и 159.
Над Јеванђељем по Матеју је степенаста заставица цртана црним мастилом, испуњена низом повезаних угластих чворова. Са доње стране је увучен део за насловни текст. На врху се налази мали крст, а на бочним угловима цветови. На почетку текста је једноставан издужен иницијал слова Ⱄ.

Марково јеванђеље је наглашено мањом, црвеном, правоугаоном заставицом испуњеном низом срцоликих медаљона, са свијеним палметама унутар њих. На врху је крст, а на угловима полупалмете. Иницијално Ⰶ на почетку је једноставно издужено слово, са куглицама као украсима.
Најразвијеније је архитектонско декоративно заглавље на почетку Јеванђеља по Луки. Оно заузима већи део странице, наткриљујући наслов и оставља места за пет редова текста. Фронтиспис је сачињен од повезаних чворова угластих петљи, који испуњавају лук у средини, над којим је велики крст са Христовим тетраграмом. Бочно се издижу стубови испуњени истим мотивима. Необојени преплет истакнут је црвеном и зеленом позадином. На врху крста је палмета, а над бочним испустима крстолики флорални мотиви. Око њих су криптограми Ⰴ(ѡбро) Ⰴ(рѣво) Ⰴ(ꙗволѹ) Ⰴ(осада) и Ⱋ(лена) Ⱁ(брѣтѐ) Ⰴ(рѣво) Ⰿ(ьстьно).

Иницијал Ⱂ има стабла слова у виду црвене плетенице са гранчицом и цветићем као пречком.

Јеванђеље по Јовану на почетку има исту заставицу као што је она пред Марковим текстом, с тим што на врху има флорални крстолики мотив, а позадина је колорисана тамнозеленом бојом. Иницијал Ⱃ је изведен преплетима трака црвене и зелене боје.

Одабрана литература: Яцимирский, *Описание южно-славянских и русских рукописей*, 258–260; *Изложба српске писане речи*, 49, бр. 151; Харисијадис, *Пергаментни рукописи*, 184–185, сл. 8–10; Matthes, *Katalog*, 19.

127.ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

између 1385. и 1395. године
Света Гора, Манастир Хиландар, бр. 19
папир, 309 л., 290×205mm

Четворојеванђеље са Теофилактовим предговорима писано је српскословенским језиком уставним писмом. Заставице се налазе на почецима јеванђеоских текстова на л. 15, 98, 150 и 234.
Пред Матејевим јеванђељем је неуоквирено заглавље од пет уланчаних прстенова, кроз које се провлаче две вреже са изданцима у виду повезаних полукругова. Основни преплет је необојен, док је позадина колорисана тамнозеленом и окер бојом са белим тачкицама. Велики иницијал Ⱄ чини стабло од двоструких, издужених С трака, са разгранатим крацима од срцоликог чвора.
Марково јеванђеље почиње правоугоном заставом, у којој су два мотива супротстављених срцоликих поља са палметама унутар њих. Палмете и полупалмете испуњавају и међупросторе. Оквир и детаљи на биљном сплету су плавосиве боје, док је позадина жута или, у мањим сегментима, зелена. Иницијално Ⰳ стоји на линији блока текста висином од шест редова. Чини га трака са две омче на средини и пречка са преплетом.
Јеванђеље по Луки има сличну заставицу као претходно Јеванђеље по Марку, с тим што је оквирна трака зелена, а позадина жута. Иницијал слова Ⱂ је издужено црвено слово, постављено ван текстуалног блока.

Одабрана литература: Богдановић, *Каталог,* 59; Станковић, *Водени знаци хиландарских рукописа*, 35; Турилов, Мошкова, *Каталог рукописей афонских обителей*, 112, бр. 146.

128. БОГОРОДИЧНИК

између 1385. и 1395. године
Света Гора, манастир Хиландар, бр. 275
папир, 107л., 257 × 190 mm

Књига је исписана ситним уставним писмом, српскословенским језиком. На л. 1 је заставица.
Почетак књиге, односно његов наслов и прве речи текста наткриље велики фронтиспис у виду два спојена лука, над сваким ступцем текста по један. Унутар њих су зелено-црвене лозице на мркој основи. Над лучном декоративном формом су три несразмерно велике биљне композиције, уздигнуте изнад заставице у средини и са сваке стране. Средишњу чини дебља грана на којој је постоље са волутама и малим цветовима, из кога излази биљна форма са полупалметама, цветовима и једним великим цветом на врху. Са страна су биљне формације са једном централном граном завршеном цветом и бочним гранама са полупалметама и флоралним мотивима. Део ових орнамената је оштећен приликом опсецања листа. Са доње стране, на крајевима су две масивне полупалмете окренуте ка тексту, док је на споју два лука палмета, спуштена међу ступцима.

Одабрана литература: Богдановић, *Каталог*, 123; Богдановић, *Хиландар. Палеографски албум*, Репр. 75; Станковић, *Водени знаци хиландарских српских рукописа*, 55; Турилов, Мошкова, *Каталог рукописей афонских обителей*, 82, бр. 70.

129. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

последња четвртина XIV века
Света Гора, манастир Хиландар, бр. 54

пергамент, 210 л., 235 × 165 mm

Кодекс спада у ред оних који су писани на пергаменту у време када је хартија увелико преузела примат. Писан је полууставним писмом српскословенским језиком, рашком редакцијом. Заставице и иницијали налазе се на л. 16, 73, 109 и 170 на којима почињу јеванђеља.
Испред јеванђеља по Матеју и Марку су сродне заставице слободног преплета чију основу чини седам уланчаних прстенова. Испред првог јеванђеља се кроз њих преплићу дијагоналне и хоризонталне вреже. Заствица је на крајевим проширена полукружним испустима који проширују крајње прстенове. Испред Јеванђеља по Марку овај основни низ кругова, прожет је међусобно прихваћеним правоугаоним петљама. Бочни прстенови су проширени једним кружним мотивом са горње стране. Заставице су цртане црвеним мастилом, основни преплет је обојен жутом бојом, док је позадина тамноплава са белим кружићима. На средини обе заставице је танак плаво црвени флорални орнамент. Развијени су и велики иницијали на почецима текста. К чини стабло од дуплих врежа са срцоликим преплетом на средини из кога извиру краци у виду грана са изданцима. Тератолошки иницијал З је извијен од змије, чију пречку чини змијска главе са биљним мотивом у чељустима, а тело се завршава флоралним изданцима у виду петље.
Наслов Јеванђеља по Луки исписан је у оквиру лучног поља које наткриљује заставица у облику портика. Она је украшена лучном траком са цик-цак листићима. У угловима су кругови са шестолатичним цветовима, око којих се свија лозица са полупалметама. На врху су три стилизована цвета. Орнаменти су обојени жуто, са по неком плавом латицом или листићем, док је позадина тамно плава са белим акцентима. Иницијално слово П, висине осам редова текста, чине стабла од дуплих трака са волутама и омчама, док пречку чини једноставна трака
Најраскошније је заглавље испред Јовановог јеванђеља, изведено од два велика, кружна, спојена медаљона испуњена са четири разнобојне стилизоване палмете различитих величина на тамноплавој основи. Иницијал слова Ѣ је сачињен од преплета врежа.

Одабрана литература: Богдановић, *Каталог*, 68; Турилов, Мошкова, *Каталог рукописей афонских обителей,* 112–113, бр. 147.

130. ПСАЛТИР

последња четвртина XIV века
Минхен, Баварска државна библиотека, cod. slav. 4
папир, 229 л., 280 × 195 mm

Српски псалтир из Минхена је кодекс са највише минијатура у целокупном сачуваном корпусу српских средњовековних рукописа. Текст Псалтира исписан је калиграфским уставним писмом, српскословенским језиком. Датиран је према воденим знацима. Не зна се тачно ко је наручио ову књигу, нити ко је писао и илуминирао. На основу записа зна се да је књига била део дворске библиотеке деспота Ђурђа Бранковића у Смедереву. После пада Смедерева налазила се у манастиру Прибина Глава. За време великог рата 1688. године један немачки пуковник је књигу однео у Немачку, где је била у два манастира, да би 1810. доспела у Краљевску баварску библиотеку у Минхену, где се и данас налази.

Кодекс има 154 минијатуре, које прате текст, тако што су у посредној или непосредној вези са њим. На њима су приказане сцене из Старог Завета: Циклус везан за псалмопојца, цара Давида, сцене везане за пророка Мојсија, затим најважнији догађаји из Новог Завета у оквиру Циклуса Великих празника, појединачне фигуре пророка и светитеља, непосредне илустрације текста Псалма и сцене на тему смртности и таштине. У оквиру последовања псалтира илустровано је и Девет библијских песама, Акатист Богородици, Васкршњи тропари. Јеванђелска прича о Милосрдном Самарјанину је детаљно представљена кроз наративне минијатуре уз текст, док је Догматик петог гласа приказан кроз слике на једној страници, са стиховима око њих. Минијатуре је радило више уметника уједначеног стилског израза. Већина сцена и појединачних фигура рађена је на златној позадини, што додатно доприноси раскоши кодекса. Орнаментику чине заставице на л. 2, 8, 99^{v}, 186 ^{v}, 203^{v}, 228 и многобројни иницијали.

На почетку књиге се налазе минијатуре које антиципирају сећање на смрт. На л. 2 изнад минијатуре, налази се правоугаона заставица. У плавом оквиру су четири истобојна медаљона у низу, пресечена по хоризонатали и вертикали. Свака четвртина медаљона је у облику срца са тролатичним цветом у њему. Цветови су изведени комбинацијом смеђе, црвене и плаве боје на златној основи.

На почетку текста псалтира је велико квадртано заглавље, прожето богатим преплетом плаве вреже на златној позадини, који се развија из центра. Поједини преплети се завршавају стилизованим тролатичним плаво-црвеним цветићима, док се у четири срцолика поља дијагонално од центра налазе представе по две плаве, телима адосиране птичице са главама окренутим једна ка другој. Крила су им црвена и тамно плава. На средини бочних страна поред оквира, преплет је прожет чвором од црвене и тамнозелене петље. На наспрамној страници је минијатура са представом псалмопојца Давида, чија позадина је прожета плавим орнаменталним сегментима, у чијем средишту је поље подељено крстом са четири плава тролатична цвета окренута ка њему. Око овог поља се развијају плаве траке у полукруговима правећи орнаменталну мрежу.

На л. 99^{v}, изнад минијатуре где Мојсије и Арон поучавају људе закону божијем, је орнаментално заглавље у плавом оквиру. Прожето је симетричним преплетом плаве вреже са цветним изданцима на златној позадини. Преплет се од центра развија у два срцолика поља испуњена и унутра и споља врежама са изданцима у виду цветова са плавим, црвеним и бордо латицама и мањим плавим листовима, цветовима и пупољцима.

Изнад минијатуре на целој страни л. 186^{v} је правоугаона застава, испуњена са три прстена у низу у којима су велики, стилизовани плави цветови са мањим четворолатичним цветићем у седини. Позадина је златна. Троугаони међупростори су испуњени развијеним плаво-црвеним, волуминозним латицама.

Почетак приче о Милостивом Самарјанину на л. 203^{v} је украшен декоративним правоугоним пољем. Кроз њега се развијају четири велике волуте од надовезаних левкастих црвених и плавих листова, са великим истобојним цветовима у средни. У међупросторима су тролатични развијени цветови.

Испред васкршњих торпара на л. 228 је правоугона заставица са четири златна прстена у низу. У сваком од њих је преплет траке који се шири од маскерона у средини у виду два бочна овална поља са тролисним цветићима. Из цветова израста плава врежа творећи још једно овално поље кроз средину.

На почетку сваког псалма је велики једноставан иницијал висине од четири до шест редова текста, изведен црвеним мастилом и позлатом. Као украс иницијали могу имати по неку куглицу на стаблу или пречки слова, али и неки мањи декоративни мотив у виду кружића,

цветића или тордиране траке у петљи слова. На л. 154 је иницијал Ꙗ златних контура и плавих детаља, са петљом у виду чвора и преплетном стопом. Иницијал Ѣ на 176^{v} има решеткасту петљу и цветић на пречки. На почетку једанаесте катизме на л. 100, почетак седамдесет седмог псалма је истакнут развијеним, преплетним иницијалом Ѫ који висином од једанаест редова задире у блок текста. Горња, сасвим мала петља је решеткасте структуре. Од ње се шири велика троугаона доња петља прожета омчама, чворовима и гранама са полупалметама и палметама. Контуре слова су црне, а испуна је златна и плава.

Одабрана литература: Radojčić, *Stare srpske minijature*, 33–37, т. 16–18; Радојчић, *Минхенски српски псалтир*, 277–282; *Изложба српске писане речи*, 50, бр. 154; *Der Serbische Psalter*, *Faksimile*; Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре* 44–47, 58–59, 119–122, 132–133, сл. 41–51; Ракић, *Српска минијатура*, 234–250.

131. АЛЕКСАНДРИДА

крај XIV века
Београд, Стара народна библиотека, бр. 757
папир, 97 л., 255×180 mm

Рукопис је био део фонда старе Народне библиотеке који је страдао у немачком бомбардовању Београда у априлу 1941. У библиотеку је доспео 1903. године када га је Коста Милићевић, тада ученик сликарске школе у Београду, донео из цркве која се налазила у околини Скадра. Листови нису имали водене знаке, могуће је да је коришћена бомбицина. Књига је српски превод Псеудокалистеновог романа о Александру Великом, који је био редак пример лаичке литературе у средњем веку. Писан је српскословенским језиком, лепим полууставним писмом. Књига је била богато илустрована. Имала је двадесет и четири илуминиране стране, које су биле распоређене у шест група од по два листа. Већина су биле минијатуре, али је било и орнаменталних мотива. На седамнаест страница су биле фигуралне минијатуре које су илустровале текст, а на једној је била нацртана грађевина са кулом у средини и са великим бујним цветовима на бочним полукружним деловима здања чија намена је различито тумачена. Шест страница је било илуминирано орнаменталним мотивима.
Орнаментални мотиви су се налазили у четвртој групи (л. 43 и 44) и на првом листу у петој групи са обе стране (л. 73).
Први од орнамената на целој страни је био велики жути медаљон у коме су стајали укрштени плави квадрат и црвени ромб са улегнутим страницама. Око њих је била осмолатична розета. У средини је стајао круг прожет уједначеним низом извијених трака од центра ка обручу, које су одавале утисак кружног кретања. Версо страна овог листа је била покривена велики правоугаоним пољем преко целе стране са понављајућим мотивима добијених вертикалним и хоризонталним таласастим линијама, чији су пресеци остављени светлији у односу на тамноплаву основу. Овакав поступак је стварао утисак низа четворолатичних цветића чије се латице преливају из једног у други цвет. На наспрамној страници овог листа (л. 44) орнамент је чинио велико кружно поље на средини, у коме су стајала два укрштена троугла, плаве и црвене боје на жутој основи. Пресек троуглова стварао је шестоугаоно поље у коме је била шестолатична црвена розета. Слободна поља уз спољни оквир круга била су испуњена развијеним петолатичним цветовима. Следећа страна имала је велику декоративну композицију преко целе стране у виду два круга повезана малим

четворолатичним цветићем. У сваком кругу су стајала четири уланчана прстена постављена унакрсно, са великим палметама раскошног стила у сваком од њих. Цветови су били црвени и плави, а позадина жута.
У оквиру следеће групе (л. 73) на првој страни је била велика квадратна неоуоквирена заставица. Од средине у којој је био шестолатични цветић развијао се велики крст чији се краци на крајевима преплитали у угласти чвор. Краци крста су били дијагонално повезани омчама у виду осмица. Око средине су се ширили две концентричне розете. Од центра ка оквиру се радијално ширио преплет врежа, у чијим волутама су биле велике полупалмете. На самом врху је стајала импозантна бујна цветна форма, док су на угловима биле свијене полупалмете. На версо страни овог листа је било декоративно поље са квадратом пресеченим ромбоидним мотивом, који је обухватао још један унутрашњи квадрат. У њему је стајао медаљон са петолатичним цветом у средини, око кога су се у више слојева ширили угласте латице. Око медаљона се развијала врежа са низом мањих и већих цветова.

Одабрана литература: Петковић, *Минијатуре Александриде*, 77–80; Матић, *Опис рукописа Народне библиотеке*, 179–180, бр. 226; Харисијадис, *Два рукописа бивше Народне библиотеке*, 82–90; Radojčić, *Stare srpske minijature*, 46–48, т. XXXIII, XXXIV; Маринковић, *Српска Александрида*, 64–73, 106–114, т. I–XXIV; Богдановић, *Инвентар*, 191, R 8; Живковић, *Орнаменти Београдске Александриде*, 23–41**;** Rakić, *A square headpiece*, 280–281, 283, Fig. 4.

132. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

девета деценија XIV века
Манастир Пећка патријаршија, бр. 2
пергамент и папир, 259 л., 270 × 200 mm

Рукопис је писан уставним писмом српскословенским језиком. Илуминиране су стране на којима почињу јеванђеља: л. 12^{v}, 86, 130 и 208^{v}.
Заставица пред Матејевим јеванђељем, стоји на наспрамној страници у односу на почетак јеванђеоског текста. На л. 12^{v} она заузима читаву страну. У центру је велики кружни медаљон, у коме су четири несиметрично постављена уланчана круга, са по још једним кругом са цветовима оштрих латица унутар њега. Медаљон је са обе стране прихваћен преплетним стубовима висине целе странице. Ка горе се уздижу плетенични преплети, док се ка доле спушта низ повезаних чворова. Доњи крајеви ових преплета су повезани траком изнад које је насловни текст. На врху заставице је уплетен чвор са флоралним мотивом. Око њега пише ѡ Г(оспод)и поспѣши, ѡ Г(оспод)и вьразоумьи и направьни. На оквирној траци кружног медаљона појављују се зооморфни мотиви змијских глава из чијих чељусти излазе траке. Композиција је цртана црним мастилом, а сегменти у оквиру заставице бојени су зеленом, црвеном, мрком и окер бојом.
Заставица испред Јеванђеља по Марку налази се на врху стране и чине је уланчани неједнаки прстенови, колорисани црвеном и зеленом бојом на црној позадини, прожети врежом са биљним завршецима на крајевима.
Слична, али нешто мања и финије изведена, јесте заставица пред Лукиним јеванђељем. Чини је десет уланчаних црвених и жутих кругова, кроз које се преплићу вреже. На врху је орнамент у виду тордиране траке са чвором на врху.
Пред текстом јеванђеља по Јовану је преплет два пара жутих врежа, са зелено-црвеном позадином. Над њом се уздижу три, истобојна, несразмерно велика чвора на гранама.

Иницијали на почецима јеванђеља су мало већа црвена слова, са по неком куглицом или троуглићем као декорацијом. Иницијал Ѣ на л. 208^{v} има и украсну гранчицу на дну слова.

Одабрана литература: Мошин, *Рукописи Пећке патријаршије*, 13; Mošin, *Ćirilski rukopisi*, т. 91; Богдановић, *Инвентар* , 126, бр. 1909; Гроздановић-Пајић, Станковић, *Пећка патријаршија*. *Водени знаци*, 15.

133. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

крај XIV века
Београд, Народна библиотека Србије, Рс 720
пергамент, 2 л., 265× 190 mm

Сачувани фрагмент сведочи о, данас изгубљеном, рукопису из кога су издвојена два листа са почетком јеванђеља по Матеју. Књига је писана калиграфским полууставним писмом српскословенским језиком. Илуминацију чине велика заставица на л. 1^{v} и мања на л. 2.
Велика уоквирена квадратна заставица преко целе странице вероватно је била на наспрамној страни пред почетком неког од јеванђеља. Од средине декоративног поља, у коме је цвет са осам разнобојних угластих латица, концентрично се шири сложени преплет. У средини доминира крст, са розетом и венцем, међу чијим се крацима свијају волуте са бујним полуцветовима. Позадина је светло окер и зелена, а траке су обојене, смеђом и зеленом бојом или је пак по средини неколорисане лозе извучена плава или зелена линија. Оквирна трака је смеђа. Са дна левог угла, ван оквира, излази украсна грана са цветом на врху. Са горњих углова заставице свијају се две стилизоване гране окренуте ка флоралном мотиву на средини, сачињеном од разнобојног лишћа. Са доње стране квадратног поља је флорални испуст који држи рука.
Заставица испред Јеванђеља по Матеју налази се на врху странице изнад наслова. Чини је пет уланчаних прстенова у низу. Унутар прстенова се преплићу вреже са изданцима, развијене и око заставе. Бочно израстају две украсне гране са цветовима на врху. На врху је плави цвет са четири угласте латице и четири мање међу њима. Цртеж је изведен црвеним мастилом. Неколорисан преплет истакнут је позадином испуњеном плавом, мрком, окер и зеленом бојом.
Велики иницијал К, на почетку Јеванђеља по Матеју, крацима слова задире у блок текста и заузима висину шест редова. Стабло слова чине испреплетане вреже са изданцима. На његовој средини је срцолики преплет од кога се развијају две гране у виду крака слова.

Одабрана литература: Јовановић-Стипчевић, *Средњовековно писано наслеђе*, 77; *Проучавање српске рукописне књиге*, 66; Rakić, *A square headpiece*, 277–279, 285–286.

134. БЕСЕДЕ ИСАКА СИРИНА

између 1390. и 1400. године
Београд, Музеј Српске православне цркве, бр. 249
папир, 388 л., 220 × 140 mm

Књига потиче из манастира Крушедола. Садржи беседе и поуке Светог Исака Сирина подвижника и духовника из VII века. Његове беседе су вршиле утицај и у нашој средини, о чему сведочи и овај рукопис писан на српскословенском језику, полууставним писмом. Богато је илуминиран л. 200^{v}, док се у остатку рукописа појављују црвени иницијали.

Украшена страница има правоугаону заставицу изнад наслова, у чијој се средини налази маска у виду животињског лика, око које се симетрично развија сложена флорална орнаментика. На мрком фону сликани су плави, жути и смеђи листови и цветови моделовани белим потезима. При врху су главе две фантастичне животиње представљене у профилу. На заставици су реалистичне представе два пауна окренута према флоралној композицији на средини. Са доњег угла ка унутрашњој маргини извире букет са црвеним цветићима и реалистичном птичицом на врху. На спољној маргини је развијен украсни жбун са бујним цветом и птицом на врху. Ка доле се спушта разнобојни биљни низ са још једном плавом, нешто већом, птицом. Иницијал слова ѣ сачињен је од зеца као стабла, кога гризу птица и лав савијени у виду петљи.

Одабрана литература: Radojčić, *Minijature*, 41, табла XXIII; Mošin, *Katalog rukopisa Muzeja Srpske crkve*, 225; Харисијадис, *Раскошни византијски стил*, 214; Богдановић, *Инвентар*, 44, бр. 442; Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре* 122–123, сл. у боји 53; Станковић, МСПЦ. *Водени знаци*, 68–69; *Свет српске рукописне књиге*, 307–309, сл. 55 (Тријић, Ракић, *Беседе Исака Сирина*).

135. СЛУЖАБНИК

између 1395. и 1400. године
Манастир Дечани, бр. 122
папир, 111 л., 192 × 130 mm

Језик текста је српскословенски, а редакција рашко-ресавска. Писан је полууставним писмом. Илуминацију чине заставице на л. 6^{v}, 47, 74, 91, украсна трака на л. 98^{v} и велики број различитих типова иницијала.
На почетку Литургије Светог Јована Златоустог је заставица чију основну потку чини пет уланчаних ромбоидних прстенова. Око њих се плету, и провлаче кроз карике, дупле преломљене траке, отвореног преплета, стварајући утисак већих ромбова. Ова композиција је прожета зеленом траком, која је петљама везана за правоугаони оквир. На угловима су полупалмете. Позадина заставице је испуњена зеленом, љубичастом и жутом бојом.
Декоративно заглавље у виду правоугаоника налази се изнад наслова Литургије Светог Василија Великог. У центру је медаљон са жутим кругом у средини, кроз који се симетрично преплићу зелене и љубичасте траке на тамнозеленом фону, чинећи решетку са полукружним завршецима. Лево од медаљона љубичасти полукруг секу два зелена лука у чијим пољима пресека су љубичасти цветови на зеленом фону. Истог колорита је и четворолатични цвет у горњем десном углу. Око њих су мањи тролатични зелени и љубичасти цветови са тролисним изданцима. На угловима су флорални украси. Испод заставице је лигатурни наслов исписан црвеним, зеленим и љубичастим мастилом.
Литургија Пређеосвећених дарова је наглашена степенастом заставицом, у оквиру које је низ тамнозелених чворова повезаних међусобно жутим тракама, окаченим петљама за оквир. Позадина је испуњена зеленом бојом. На врху је крст са флоралним завршецима, оштећен са горње стране приликом опсецања листа. На горњим угловима и бочно на степеницима је по један цвет, док је на доњим угловима мала полупалмета.
У рукопису има више врста иницијала. Преплетно-биљна почетна слова творе појединачне или дупле вреже са пупољцима и флоралним или лиснатим изданцима. (л. 6^{v}, 9^{v}, 10^{v}, 14, 20 ^{v}, 29, 34^{v}, 41^{v}, 51, 52 ^{v}, 73, 75, 85 ^{v}, 90 ^{v}, 94). Појављују се и два тератолошка иницијала (л. 44, 93^{v}). Најбројнији су једноставни издужени црвени иницијали са куглицом на стаблу или пречки који могу имати гранчицу свијену испод слова (л. 11^{v}, 12^{v}, 16^{v}, 18^{v}, 20, 31, 32^{v}, 37^{v},

45, 50, 60ᵛ, 62, 75ᵛ,76, 81, 82ᵛ, 84, 88, 89, 98, 98ᵛ, 105). Поред црвених јављају се и зелени (л. 22ᵛ, 49ᵛ, 70, 106ᵛ) и љубичасти једноставни иницијали (л. 26ᵛ, 31ᵛ, 33ᵛ, 36ᵛ, 55, 72).

Одабрана литература: Богдановић, *Инвентар*, 102, бр.1452; Гроздановић-Пајић, Станковић, *Дечани. Водени знаци*, 43; *Опис Дечани*, 498–501; *Дечани. Палеографски албум*, 172, бр. 170.

136. СЛУЖАБНИК

између 1390. и 1400. године
Света Гора, манастир Хиландар, бр. 618
папир, 161 л., 210 × 145 mm

Текст у књизи је исписан калиграфским уставним писмом, српскословенским језиком. Књига је веома оштећена, али се може анализирати веома лепа илуминација, коју чине заставице на л. 1, 42, 79, сасвим танке декоративне линије и мноштво иницијала.
На првом оштећеном листу је велика заставица у оквиру које је наслов. Сачињена је од квадратног низа уланчаних кружних сегмената, прожетих преплетом вреже. Уз заставицу на спољној маргини се уздиже декоративна грана са цветом на врху, док су на горњим угловима мали флорални орнаменти. Преплет је необојен, цртан црвеним мастилом, док је унутрашњост прстенова наизменично испуњена плавом и зеленом бојом. На врху је танак, плави крст.
На почетку Литургије светог Василија Великог је велика заставица у облику осмице од троструких трака, додатно прожета са два лучна преплета, који стварају утисак три спојена круга чија је позадина плава, зелена и мрка. На угловима су украсни цветови.
Литургија пређеосвећених дарова истакнута је мањом заставицом од преплета два пара врежа, завршених стилизованим пупољцима са горњих бочних страна.
На л. 102, 104, 109ᵛ, 132 ᵛ, 135, 137, 146 и 157 су сасвим танке декоративне траке, које наглашавају почетак различитих служби и молитава.
Развијени преплетни иницијали налазе се на л. 42ᵛ, 47, 52ᵛ, 55, 63ᵛ, 73ᵛ, 80, 94 и 100. Вреже су цртане црвеним мастилом са зеленим изданцима, да би затворена поља била испуњена светло или тамно плавом бојом. Иницијали слова Ѣ уместо горње пречке има руку која благосиља. Поред преплетних, кроз рукопис се појављују и једноставнији, издужени иницијали, са украсом у виду гранчице или куглице у зракастом кругу.

Одабрана литература: Богдановић, *Каталог*, 216; Станковић, *Водени знаци хиландарских српских рукописа*, 79; Турилов, Мошкова, *Каталог рукописей афонских обителей*, 411, бр. 911.

137. РОМИЛОВО ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

последња деценија XIV века
Манастир Пећ, бр. 4
папир, 285 л., 280 × 207 mm

Писар Ромил је исписао рукопис уставним писмом са полууставним елементима, рашком редакцијом српскословенског језика. Потписао се тајнописом на л. 84ᵛ који је разрешен: Христе мои прѣблаги за молитвь рождьшиѥ те помилѹи мѥ Ромила грѣшнаго писавшаго. Кодекс је богат орнаментиком. Заставице и већи иницијали изведени су на почецима јеванђеља и садржаја

јеванђеља: л. 5, 85, 87, 138^{v}, 228^{v}, 138^{v}, 141, 229, затим орнаменти на крају јеванђеља на л. 86 и 140^{v} и мањи иницијали кроз рукопис.

Испред Јеванђеља по Матеју је заставица сачињена од пет уланчанаих прстенова, протканих врежама са пупољцима, које се крстолико и дијагонално укрштају кроз кругове и свијају око њих. На угловима се вреже завршавају декоративним гранчицама са изданцима у виду палмета. Основни преплет остаје необојен, док је позадина испуњена пастелно зеленом, окер и црвеном бојом са белим акцентима. Изнад заставице је тролисни медаљон, у оквиру кога је наслов и представа књиге са кожним повезом и украшеним резом. Текст почиње издуженим иницијалним словом К формираним од вреже са изданцима.

Садржај Јеванђеља по Марку наглашен је декоративном траком сачињеном од низа од осам уланчаних кругова прожетих преплетима вреже, завршених са три лисната изданка. Испред текста Јеванђеља је наслов уоквирен заглављем од раздвојених кругови у низу, повезаних међусобно богатим преплетима вреже. Позадина кругова је обојена наизменично зеленом и љубичастом бојом са белим тачкицама. На почетку текста је велики иницијал слова Ⳁ изведен од низа биљних мотива са пречком у виду змијске главе.

Заставица на л. 138^{v}, пред садржајем Лукиног јеванђеља, уобличена је од тордираних трака, са решеткастим чворовима на средини и на крајевима. Тордираном траком је изведен и крст на средини. Чворови су повезани зеленим лучним тракама, творећи тако два овална поља. Лукино јеванђеље наткриљује застава у виду портика. Лучни део је испуњен преплетом лозице са дупло свијеним палметама, док су у угловима срцолики медаљони са палметама. Уз заглавље су уздижу декоративне гране, а са горњих углова лепезасте палмете. На врху је крстолики преплет. Позадина је бледоцрвена, контуре су прожете зеленим и плавим линијама. Иницијално Ⲡ има стабла од дуплих трка, са чворнатим стопама, омчама на средини и лиснатим изданцима на врху.

Мали, раздвојени кругови у низу повезани са по две изувијане траке, чине тању заставицу испред текста садржаја по Јовану. При дну странице налази се мотив тордиране траке са лиснатим завршецима.

Велико правоугаоно декоративно заглавље испред Јеванђеља по Јовану је преплетне структуре. Низови трака на плаво-љубичастом фону провлаче се кроз два реда уланчаних ромбоидних прстенова, творећи решеткаста и овална поља. Унутар карика из преплета извиру по две петље са црним акцентима у средини налик на очи. Велико иницијално слово В на почетку текста изведено је од врежа чији преплети творе петље слова.

Овај кодекс красе и два особена завршна украса на л. 86 и 140^{v}. На готово половини стране нацртане су кружне орнаменталне форме са граном са доње стране, коју држи рука. Један се налази на крају садржаја Јеванђеља по Марку. Круг има четири лепезаста испуста, дијагонално и по две мање палмете са стране. У средини је мањи круг крстасто подељен. На врху је постамент са флоралним изданцима. Други орнамент, налази се на крају садржаја Јеванђеља по Луки. Основна форма је круг у оквиру кога се преплићу четири мотива у облику осмице, са малим цветом у средини. Око круга је трака од изувијаних лозица са полупалметама.

У рукопису се јављају и издужени иницијали висине четири реда текста, на почетку зачеља. Они су или сасвим једноставни, или могу имати по неку гранчицу која излази са дна слова. Ова иницијална слова су разнобојна: црвена (нпр. л. 6^{v}, 12, 45, 50, 56^{v}, 84^{v},111, 195, 197^{v}, 203), зелена (нпр. л. 9^{v}, 10, 11^{v}, 19, 43, 44^{v}, 48, 136^{v}, 153, 163^{v}, 175^{v}, 194) и љубичаста (нпр. л. 8^{v}, 16, 19^{v}, 40, 147^{v}, 161^{v}, 191^{v}, 252). На л. 181 је зелени иницијал слова Ⱋ са преплетним петљама.

Одабрана литература: Мошин, *Рукописи Пећке патријаршије*, 13–15; Богдановић, *Инвентар* , 126, бр. 1911; *Изложба српске писане речи*, 51, бр. 160; Гроздановић-Пајић, Станковић, *Пећка патријаршија. Водени знаци*, 16; Stanojlović, *Ornaments in Romil's Tetraevangelion*, 497–509.

138. БЕСЕДЕ ПРЕПОДОБНОГ ДОРОТЕЈА И ДРУГА СЛОВА

између 1390. и 1400. године
Београд, Музеј Српске православне цркве, бр. 98
папир, 198 л., 257 × 200 mm

Кодекс је писао вероватно писар Ромил српскословенским језиком, полууставним писмом у два ступца. Украс чине заставица на л. 107 и више иницијала.
Испред Житија Андреја Јуродивог на л. 107 је заглавље правоугаоне форме. Основни сплет чине два реда од по четири уланчана ромбоидна прстена, који су прожети низовима трака. Кроз њих се дијагонално пресецају траке са петљама по средини. Средином заставице тече низ ромбоидних решеткастих и овалних поља. Траке су необојене, док је позадина по сегменитма колорисана пастелним бојама - зеленом, плавом, жутом и црвеном. На врху је крстолики преплет око кога је грчки криптограм Ф̃ Х̃ Ф̃ Ї̃ (Ф̃ѿ̃ςХристоѹ̃фаи́ѵειпа̃σιν) – Светлост Христова просвећује све. Траке на угловима прерастају у веће полуцветова и цветове. Велико иницијално слово Ѫ на почетку текста је издужено са троуглићима и куглицама као украсима. На л. 20^{v} ,57^{v} и 83^{v} су већи иницијали у виду издужених слова са извијеним гранчицама са доње стране.

Одабрана литература: Mošin, *Katalog rukopisa Muzeja Srpske crkve*, 222; Богдановић, *Инвентар*, 30, бр. 229; Станковић, *МСПЦ. Водени знаци*, 33.

139. ТУМАЧЕЊЕ МАТЕЈЕВОГ ЈЕВАНЂЕЉА

између 1390. и 1400. године
Света Гора, манастир Хиландар, бр. 391
папир, 309 л., 285× 215 mm

Текст тумачења Матејевог јеванђеља од Теофилакта Охридског са текстовима Светог Јована Златоустог, писан је уставним писмом српскословенским језиком. Поред тумачења има и других текстова као што је житије Марије Египћанке од Софронија Јерусалимског. Украшен је само л. 1 заставицом и иницијалом.
Заставица је у облику портика, сачињеног од низа шест међусобно прихвећених прстенова и по једним спуштеним истоврсним сегментом са сваке стране око првих речи наслова. Кроз кругове се вијугаво провлаче и дијагонално преплићу две вијугаве вреже са изданцима. Заставица је цртана црвеним мастилом. Необојен преплет је исакнут жутом и тамноплавом позадином са белим кружићима.

Стабла иницијалног слова Ⱛ излазе из змијских чељусти. На пречки је срцолики преплет. Обојен је по сегментима жутом, зеленом и плавом бојом.

Одабрана литература: Богдановић, *Каталог*, 153–154; Богдановић, *Хиландар. Палеографски албум*, Репр. 82; Станковић, *Водени знаци хиландарских српских рукописа*, 60; Турилов, Мошкова, *Каталог рукописей афонских обителей*, 145, бр. 234.

140. ПСАЛТИР СА ПОСЛЕДОВАЊЕМ

између 1390. и 1400. године
Света Гора, манастир Хиландар, бр. 108
папир, 330 л., 290× 215 mm

Псалтир са богатим последовањем писан је уставним писмом карактеристичним за крај 14. века, рашким правописом. Илуминацију чине две заставице на л. 1 и 5 и један иницијал. Предговор Светог Василија Великог изнад наслова има танку тордирану траку са изданцима и маленим полупалметама на крајевима. Текст Псалтира наглашен је заставицом од седам уланчаних прстенова, кроз које се вијугаво провлаче и преплићу два пара врежа. На сва четири угла су извијене гранчице са два полуцвета у превојима. На средини је флорални орнамент више сидрастог него крстоликог облика. Заставица је цртана црвеним мастилом са плавом позадином прожетом белим акцентима.

На почетку првог псалма је велики иницијал слова Ѣ изведен од истоврсне траке као заставица, која формира и троугаону петљу слова, док се пречка завршава чвором.

Одабрана литература: Богдановић, *Каталог*, 84; Станковић, *Водени знаци хиландарских српских рукописа*, 40–41; Турилов, Мошкова, *Каталог рукописей афонских обителей*, 302, бр. 656.

141. МОНАШКА ПРАВИЛА СВЕТОГ ВАСИЛИЈА ВЕЛИКОГ

између 1390. и 1400. године
Света Гора, Манастир Хиландар, бр. 396
папир, 321 л., 295 × 220 mm

Књига је писана полууставним писмом српскословенским језиком. Заставице се налазе на л. 23, 106 и 239.
При врху л. 23 је танка виђета сплетена од три вреже, са цветним изданцима на крајевима.
На л. 106 на врху стране је заставице од пет уланчаних прстенова, прожетих са два пара врежа. Оне секу кругове дијагонално и свијају се око њих. На угловима су цветови, од којих су они на горњим угловима нешто већи. Застава је цртана црвеним мастилом, док мрка позадина истиче средишњи и два крајња круга, као и мање сегменте међупростора око прстенова.
Састав на л. 239 започиње заглављем од седам уланчаних прстенова протканих са два пара таласастих врежа које се укрштају на средини кружница.
Иницијали у рукопису су издужена црвена слова која стоје ван линије блока текста, са по неком куглицом на стаблу слова, или гранчицом извијеном са дна или врха слова.

Одабрана литература: Богдановић, *Каталог,* 155; Богдановић, *Хиландар. Палеографски албум*, Репр. 83; Станковић, *Водени знаци хиландарских рукописа*, 62–63; Турилов, Мошкова, *Каталог рукописей афонских обителей*, 243–244, бр. 478.

142. АПОСТОЛ

између 1390. и 1400. године
Света Гора, манастир Хиландар, бр. 70
папир, 259 л., 217 × 140 mm

Књига је писана рашком редакцијом српскословенског језика, полууставним писмом. Украс чини заставица на л. 1
На почетку је потковичаста заставица прожета необојеном вијугавом лозицом, у чијим превојима су полупалмете на црвеном фону. У полукругу су прве речи насловног текста. На врху је велики флорални орнамент од два пара зелено-црвених бочно развијених листова. Бочно су слободно уздигнуте велике гране са цветом на врху. Ови флорални мотиви су доста оштећени.

Одабрана литература: Богдановић, *Каталог,* 72; Станковић, *Водени знаци хиландарских рукописа*, 38; Турилов, Мошкова, *Каталог рукописей афонских обителей*, 63, бр. 23.

143. СЛУЖАБНИК

између 1395. и 1400. године
Београд, Музеј Српске православне цркве, бр. 227
папир, 110 л., 193 × 137 mm

Кодекс је био део рукописног фонда манастира Крушедола. Писан је српскословенским језиком, полууставним писмом. Илуминацију чине заставице на л. 2 и 58 и више иницијала. На почетку текста Литургије светог Јована Златоустог је заставица у текстуалном блоку у облику потковице. У полукружном пољу је почетак насловног текста. Око њега је танка трака испуњена свијеним лозицама на црвеном фону. Шире поље заставице испуњава низ чашастих мотива, који излазе један из другог и окружени су светло плавим лозицама. Спољни оквир заставице је испуњен жутом бојом. Са стране су две притке са биљним мотивом на врху, бочно се свијају по две полупалмете, док је на врху крст. Испод је иницијално К са лозицама и волутама.

Почетак Литургије Светог Василија Великог наглашен је прецизно цртаном црвеном заставицом. Чине је четири уланчана прстена, прожета са по две вреже затворене форме, док су на угловима гранчице са цветоликим изданцима.
Издужени иницијали висине од четири до пет редова текста налазе се на л. 9, 16, 35 и 43. Украс су витица, гранчица или издужена полупалмета. Једино је иницијал Т издужено слово изведено контурама.

Одабрана литература: Петковић, *Опис рукописа манастира Крушедола*, 23, бр. 19; Mošin, *Katalog rukopisa Muzeja Srpske crkve*; Богдановић, *Инвентар*, 101, бр. 1445; Станковић, *Водени знаци МСПЦ*, 63.

144. ГИЉФЕРДИНГОВ АПОСТОЛ

последња четвртина XIV века
Санкт Петербург, Руска национална библиотека, Гиљф. 14
пергамент, 302 + I л., 208 × 137 mm

Рукопис је писан српскословенским језиком, четвртастим уставним писмом, карактеристичним за српске рукописе настале на територији средњовековне Босне и Хума. На унутрашњој страни корица је цедуљица са подацима да је Александар Фјодорович Гиљфердинг рукопис нашао 1857. године у Босни. Поклонио му га је трговац Спасоје Јовић. Кодекс је богат разнородном илуминацијом коју чине заставице и иницијали у оквиру којих се појављују антропоморфне и животињске фигуре. Листови овог рукописа су опсецани

тако да су неке заставице у горњем делу оштећене. Илуминацију чине заставице на л. 5, 6, 11, 13, 81^{v}, 83, 84, 91^{v}, 93, 103, 111, 112, 113^{v}, 114^{v}, 115^{v}, 118, 139^{v}, 167^{v}, 168^{v}, 197^{v}, 216, 224^{v}, 225, 234, 234^{v}, 242, 248^{v}, 249, 255, 261, 282^{v}, 283^{v}, 291^{v}, 297^{v}, 301, 302 ^{v}, украсне траке на л. 6 ^{v}, 82^{v}, 92, 100^{v}, 138, 198^{v}, 215, 254^{v}, 258^{v}, 290^{v}, 301 и велики број иницијала.

Већа правоугаона заглавља су углавном испуњене биљним мотивима. На л. 13 је заставица коју чине два ромбоидна прстена везана један за други, а потом и за правоугаони оквир. Унутар ромбоидних мотива су несиметричне испреплетане окер обојене гране са лиснатим завршецима. У међупросторима су различито свијене полупалмете, а на врху су биљни изданци. Слично решење имају и декоративне површине на л. 249 и 261, с тим што су изведене нешто складније и однегованије. На л. 84, 139^{v}, 197^{v} су правоугаона поља испуњена невешто и несиметрично испреплетаним тракама и биљним мотивима палмета и полупалмета.

На л. 216 је заглавље у виду несиметричне црвене мрежице са биљним изданцима на средини и на горњим угловима.Два, сучељена срцолики медаљони са полупалметама испуњавају правоугаоно поље на л. 283^{v}. На л. 291^{v} правоугаона површина испуњена са четири велике, наспрамно окренуте, палмете на црвеној позадини. На врху су мали биљни мотиви.

Заглавље на л. 234^{v} испуњавају два уланчана круга повезана траком, која се споља провлачи кроз њих. Унутар кругова су решеткасти преплети, а са леве стране две свијене полупалмете. Исти оквир има и заглавље на л. 242, испуњено положеном трочланом осмицом уобличеном од три приљубљене траке (зелене, жуте и црвене боје). Унутар кружних поља налазе се три чвора, са правоугаоним петљама. На врху ова заставица има два крстолика преплета трака, а на угловима преплетни мотив три пламичка. Ове две заставице карактеришу тешке засићене боје (зелена, жута и окер) са акцентима мрке боје која се појављује на позадини.

Један број заглавља изведен је преплетом трака, који ствара утисак уланчаних ромбова. Овим поступком се формирају различите заставице. Мање имају два реда у преплету (л. 6, 113^{v}, 115^{v}, 282^{v}, 302^{v}) или три реда (л. 225, 255), а могу бити сложенија од пет редова (л. 103) или остварити форму у облику портикуса (л. 93, 169^{v}).

Једноставније су мале заставице у облику траке испуњене лозицом од свијених полупалмета (л. 5, 83, 91^{v}, 111, 112, 114^{v}, 138, 168^{v}, 224^{v}, 248^{v}). Танке украсне траке могу бити у облику повезаних кружића, тордираних трака или плетеница (л. 6^{v}, 82^{v}, 92, 100^{v}, 196^{v}, 215, 254^{v}, 258^{v}, 290^{v}, 301). Нешто су веће неуоквирена заставица на л. 11 од четири полупалмете и оне на л. 118 и 234, формиране низом наизменично постављених палмета.

Заставице на л. 81^{v}, 297^{v}и 301 су шире, изведене од два пара паралелних трака која творе два ромбоидна поља, од којих се у једном налазе полупалмете.

Основни преплет заглавља и украсних трака, цртан је црвеним или црним мастилом. Колорисана је углавном позадина по сегементима, најчешће зеленом, жутом и црвеном бојом.

Иницијали у рукопису су разнородни. Доминирију велики, развијени биљни иницијали који могу достићи величину тринаест редова текста. Најчешћи су иницијали слова П од којих су највећи они на л. 139^{v}, 242 и 283^{v} и нешто мањи на л. 11, 13, 93, 111^{v}, 197^{v}, 225^{v}, 249, 255, 291^{v}, 297^{v} и 301. Ови иницијали се, неретко, налазе на почецима посланица апостола Павла и сваки од њих представља јединствено решење. Два масивна иницијала слова Е на л. 103 и 258 изведена су од збијених биљних форми, са изданцима на пречкама. Већи флорални иницијали различитих слова, красе почетке текстуалних целина на л. 6^{v}, 75^{v}, 84, 100,104, 105, 105^{v}, 115^{v}, 118, 170, 175, 187, 192^{v}, 207^{v}, 237^{v}, 240 и 261. Стабло слова могу чинити тордиране траке, плетенице, удвојене траке са петљама или карикама, низови петљи,

пршљенасте биљне форме, док су спојнице, пречке и петље уобличене од гранчица извијених тако да прате форму слова. Флорални иницијали су најчешће цртани црвеним мастилом да би потом били обојени најчешће зеленом и некад жутом бојом.
Најупечатљивији су иницијали слова П на л. 212 и 234^{v}, чија стабла чине људске фигуре које држе грану која твори пречку слова. На л. 169^{v} стабла формирају две птице, које у кљуновима држе грану. Оживљени иницијали са главом фантастичне животиње налазе се на л. 104, 110^{v}, 114 и 144, док је иницијал слова С на л. 112 и 113^{v} састављен од два уплетена чудовишта. Људске и птичије фигуре цртане су незграпно и непропорцијално без волумена. Цртеж је изведен црним мастилом да би сегменти били колорисани црвеном, зеленом и жутом бојом.
Најједноставнији су мањи флорални иницијали висине од два до пет редова текста, који су најчешће цртани црвеном мастилом док је по неки додатно колорисан зеленом бојом.

Одабрана литература: Стасовъ, *Славянскій и восточный орнаментъ*, 11, т. XXIX, XXX; Лавров, *Палеографическое обозрение*, 243–244; Гранстрем, *Описание пергаменных рукописей*, 101; Мошин, *Палеографски албум*, 129, бр. 128; Харисијадис, *Илуминација рукописа босанског порекла*, 94–96, сл. 1–15; Ђурић, *Уметност у Босни*, 214–216; *Сводный каталог XI–XIII вв*, 108–110; Савић, *Српскословенски споменици из Босне и Хума*, 33, 50; Левшина, *Рукописи сербского правописания*, 41–42, бр. 23.

145. ПРИПКОВИЋЕВО ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

последња четвртина XIV века
Санкт Петербург, Руска национална библиотека, Гиљф. 6
пергамент, 262 л., 197 × 145 mm

Рукопис је добио име по писару Твртку Припковићу, који је оставио кратак запис на л. 261^{v}. Писан је српскословенским језиком, уставним писмом, палеографске особености указују на то, да је књига исписана у неком од скрипторијума Босне или Хума. Александар Гиљфердинг је овај кодекс нашао у Пљевљима (тадашњи Таслиџ) 1857. године. Декорацију чине заставице на л. 2, 79^{v}, 81, 124^{v}, 126, 198, 198^{v}, 261, 261^{v}, и иницијали на почецима јеванђеоских текстова на л. 2, 81, 126 и 198^{v}. На л. 80^{v} је представа црвено-белог грифона поред кога је велики цвет.
На листу којим почиње Матејево јеванђеље доминирју заставица и иницијал, са мало текста у доњем десном углу. Заглавље чини четири уланчана низа неправилних, развучених ромбоидних прстенова. Позадина се мења по редовима од црвене, светло и тамно зелене до мрке боје. На угловима и на врху су различити биљни мотиви, а изнад заставице су два четворолатична цвета. Стабло иницијалног К чини људска фигура у зелено-црвеној хаљини. Она држи фантастично биће свијено у краке слова. Горњи крак чини издужено тело са људским лицем из чијих уста излази змија, док је доњи део флорално троугаоно поље.
Испред садржаја Јеванђеља по Марку је правоугаона заставица цртана црвеним мастилом. У њој се налази несиметрични биљни преплети. Боје су бела и зелена са мрким и жутим детаљима. На почетку Јеванђеља је издужени правоугаоник. На зеленом фону се развијају дупле траке творећи развучене ромбове закачене за оквир. Они се ка бочним крајевима преплићу у медаљоне у виду неправилног круга и завршавају се великим срцоликим белим врежама. Иницијал Ꙗ стоји у блоку текста, заузимајући висину шест редова. Широко стабло на постаменту испуњено је цик-цак врежом. Петљу чини црвено-зелени троугао, док је репић једноставан, двоконтуран.

Садржај Јеванђеља по Луки на л. 124^{v} је правоугаоник са изувијаном лозом у чијим превојима су цветови. На заставици је пет једнообразних преплетних мотива. Лукино јеванђеље је истакнуто заставом у виду портика чије су контуре изведене црним мастилом. Унутар заставице су велики чворови ухвећени петљама за оквир. Позадина је обојена у горњем делу зеленом, а у доњем црвеном бојом. На почетку текста је велико Ⲡ, са стаблима испуњеним вијугавом лозицом са полупалметама на црвеном фону, док је уместо пречке окренут преплетни мотив.
На л. 198 је застава са дупло свијеном белом врежом и полупалметама са зелено-жутом позадином. Зглавље пред Јовановим јеванђељем је правоугаоно, испуњено двема зеленим врежама, свијеним око жутог петолатичног, односно седмолатичног цвета. Иницајл Ⲏ има два бела стабла са жутим крајевима и зеленим прстеновима, док је пречка зелено-жути преплетни украс у три нивоа.
Пред крај рукописа на дну л. 261 је заставица у виду портика где се, на црвеној позадини, у кружне медаљоне свијају жуте и црвене вреже, са велики зеленим и жутим цветовима.
На задњој страници је тање заглавље мрких контура у виду таласасте лозице са флоралним мотивима у превојима.

Одабрана литература: Стасовъ, *Славянскій и восточный орнаментъ*, XXVIII; Стојановић, *Записи и натписи* II, 409, бр. 4216; Лавров, *Палеографическое обозрение*, 237–241; Гранстрем, *Описание пергаменных рукописей*, 103; Мошин, *К датировке*, 411; Максимовић, *Сликарство минијатура у средњовековној Босни*, 182; Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, 62, 113–114; Харисијадис, *Илуминација рукописа босанског порекла*, 97–99; *Сводный каталог XIV век*, 440–441, бр. 296; Савић, *Српскословенски споменици из Босне и Хума*, 33, 51.

146. ДОВОЉСКО ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

последња четвртина XIV века
Санкт Петербург, Руска национална библиотека, Гиљф. 7
пергамент, 110 л., 215 × 145mm

Књигу је Александар Гиљфердинг пронашао 1857. године у манастиру Довољи у Херцеговини, по чему је добио назив. Писан је српскословенским језиком. Квадратно уставно писмо као и илуминација упућују на то да припада босанско-хумској групи српских рукописних књига. Илуминирани су л. 36, 37, 71^{v} и 73.
Почетак није сачуван, а самим тим ни илуминација на почетку Јеванђеља по Матеју.
Пред садржајем Марковог јеванђеља је танка заставица у блоку текста. На црвеном фону се свија бела таласаста лоза са великим полупалметама. На почетку јеванђеоског текста је заглавље слободног преплета, сачињено од таласастих трака, које стварају утисак низова уланчаних ромбоидних мотива. Контуре су цртане црним мастилом, док је унутрашњост мањих међупростора испуњена црвеним мастилом. Ⲋ на почетку текста изведено у контури црвеним мастилом, има веће стабло и пречку са малим репићем.
Садржај Јеванђеља по Луки је истакнут заставицом у облику портика, у којој се на црној основи налазе неправилни, велики, повезани чворови правоугаоних петљи са делимично зеленом позадином.
При дну л. 73 је декоративни мотив у виду правоугаоника, цртан црвеним мастилом. У њему се на црној позадини налазе два велика, наспрамна срцолика медаљона унутар којих су разлистали бели мотиви. На врху заставице су три преплетна мотива.

Кроз рукопис има више малих црвених иницијала.

Одабрана литература: Гранстрем, *Описание пергаменных рукописей*, 103; Мошин, *К датировке*, 412; Харисијадис, *Илуминација рукописа босанског порекла*, 99–100; *Сводный каталог XIVвек*, 449–450, бр. 301; Савић, *Српскословенски споменици из Босне и Хума*, 33, 51.

147. КОПИТАРЕВО ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

последња четвртина XIV века
Љубљана, Универзитетска библиотека, Cod. Kor. 24
пергамент и папир, 239 л., 190 × 135 mm

Кодекс припада западној скупини српскословенских рукописа писаних на подручију Босне и Хума. Писмо је архаично уставно, квадратног типа. Сачуване су фигуралне представе јеванђелисте Луке под аркадом, на крају његовог јеванђеља на л. 106ᵛ и минијатура са представом јеванђелисте Јована под луком на л. 175ᵛ. Поред тога на л. 105 је симбол јеванђелисте Марка у виду бика, а на л. 174ᵛ симбол јеванђелисте Јована у виду орла. Илуминацију чине и заставицена 1, 65ᵛ, 66, 105ᵛ,107, 175, 176 и велики иницијали на почецима јеванђеља.
Половину странице на почетку Јеванђеља по Матеју заузима велико заглавље. Дупли правоугаони оквир прожет је са два прихваћена ромбоидна прстена, окачена петљама за оквир. У њима су несиметрични преплети трака, завршени са четири палмете неједнаких величина. Мрка позадина је прожета бујном зеленом вегетацијом са палметама и свијеним полупалметама. На врху и горњим угловима су стилизовани орнаменти у виду три шиљата испуста. На доњим угловима су преплети са зеленим палметама као изданцима. Иницијал К је масиван. Стабло чини зелена врежа од дупло свијене лозице на црвеној позадини, са чвором на средини од којег се развијају краци. Горњи крак је сасвим кратак у виду троструког зеленог изданка са биљним завршецима. Доњи крак је велико лепезасто проширење до дна слова, прожето несиметрично преплетеним врежама са биљним завршецима у виду палмета, лепезастог цвета или мањих изданака.
Изнад наслова садржаја Јеванђеља по Марку, на врху странице је правоугаоно заглавље у оквиру кога су четири прстена у низу испуњена наизменично вишелатичним цветовима и цветовима са четири срцолике латице. Заглавље је цртано црвеним мастилом. Сегменти позадине су жути и мрки. На врху заставе је биљни украс са три шиљата мотива, док су на угловима палмете.
Марково јеванђеље почиње правоугаоном заставом прожетом са три чвора од жутих и зелених правоугаоних сегмената. Њих прожима трака, петљама везана за оквир. На горњим угловима су полупалмете. Цртана је црвеним мастилом, а позадина је наизменично по сегментима испуњена жутом и црном бојом. Текст почиње великим иницијалом Ꙁ у виду змаја, који задире у текстуални блок читавом висином. Из уста немани као и из репа излазе гране са полупалметама.
Садржај Јеванђеља од Луке истакнут је тањом правоугаоном заставицом испуњеном са наизменично постављеним срцоликим медаљонима у оквиру којих су палмете. Позадина је црна, а унутрашњост орнамента жута. На угловима су полупалмете.
Лукино јеванђеље на свом почетку има већу правоугаону заставу, испуњену са два наспрамна срцолика медаљона унутар којих су велике беле палмете. Међу медаљонима је мали ромбоидни прстен са четворолатичним цветом. Од њега се горе и доле пружају три сплетена мотива у виду пламичка са палметама са стране. Читава композиција је цртана

црвеним мастилом, а позадина је обојена црном бојом. Оквирна трака је испуњена плавим и црвеним кружићима. На врху је велики преплетни мотив са палметама са стране. Велики иницијал слова Ⱂ заузима целу висину текстуалног блока. Основа је лучна трака у виду слова. Стабла прожета омчама стоје на двостепеном постаменту. Око слова се плету траке које у унутрашњости слова прерастају у изданке у виду палмете, два звонолика цвета и две развијеније приљубљене палмете.

Правоугаоник над садржајем Јовановог јеванђеља испуњен је таласастом лозицом са удвојеним палметама у превојима. Основни мотив цртан црвеним мастилом је необојен и истиче га жута основа. Латице имају плаве акценте, а оквир је испуњен црвеним и плавим кружићима. Полупалмете на угловима су извијене ка спољној маргини. Испод десног ступца текста је малени декоративни правоугаоник испуњен са два овална поља, у којима је бела биљна форма. Позадина је црвена какви су и цветићи на горњим угловима.

Заглавље на почетку Јовановог јеванђеља заузима готово половину текстуалног блока. Основа је правоугаоник у коме су два кружна медаљона, повезана петљом. У једном је цвет са четири срцолике латице изведене од свијених полупалмета, а у другом је деветолатични цвет. Троугаони међупростори су испуњени биљним мотивом у виду лепезастог цвета. Ови мотиви само већи испуњавају и три испуста на врху заставице. Оквир и цветне форме цртане црвеним мастилом су необојене, док је позадина жута и црна. Масиван иницијал Ⱨ има два зелена стабла са жутим биљним мотивима. Пречку чини компликовани преплет трака и омчи са трочланим угластим испустима.

Кроз кодекс су негде изведени мањи иницијали. На л. 41^{v} је иницијал ⱏ чији доњи део чини црвени прстен у коме је цвет од осам угластих латица.

Одабрана литература: Radojčić, *Minijature*, 43–44, table XXVII–XXIX; Šidak, *Kopitarovo bosansko evanđelje*, 47–63; Мошин, *Копитарева збирка словенских рукописа*, 126–128; *Изложба српске писане речи*, 53, бр. 167; Богдановић, *Инвентар*, 126, бр. 1905; Максимовић, *Сликарство минијатура у средњовековној Босни*, 180–183; Богдановић, *Инвентар*, 126, бр. 1905; *Српске средњовековне минијатуре*, 112–113; Харисијадис, *Илуминација рукописа босанског порекла*, 103–104; Савић, *Српскословенски споменици из Босне и Хума*, 33, 50.

148. НИКОЉСКО ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

крај XIV века
Даблин, Библиотека Честер Бити, W 147
пергамент, 147 л., 165 × 105 mm

Четворојеванђеље је писано српскословенским језиком, калиграфским уставним писмом. Припада западној скупини српскословенских рукописних књига насталих на тлу Хума и Босне. Књига је име добила по манастиру Никољу у коме је нађена у првој половини XIX века. Потом је је била део фонда старе Народне библиотеке са сигнатуром 112, одакле је нестала почетком Првог светског рата. Нађена је седамдесетих година у библиотеци Честер Бити, у Даблину. Илуминирани су почеци јеванђеља на л. 1, 47, 80, 137. На наспрамним страницама се налазе реалистичне представе симбола јеванђелиста: анђела, лава, бика и орла.

На почетку рукописа је декоративно правоугаоно заглавље испуњено са два прихваћена ромба, који се оштрим петљама каче за оквир. У њима беле траке чине мање ромбове испуњене окер љиљанима на црвеном фону, док се бочно свијају црвене и зелене палмете

на мркој позадини. У средишњем горњем међупростору је представа круне. Овај мотив се налази и на спољним, горњим угловима. У доњем средишњем међупростору су три љиљана. У угловима су велики развијени стилизовани цветови. На врху је бујна зелена палмета, а бочно од ње су по два малена четворолатична цвета. На доњим угловима су шиљати преплети из којих се уз заставу уздижу масивне декоративне гране од биљних сегмената. Иницијал Ⱄ на почетку текста заузима тринаест редова и сасвим задире у његов блок. Средишњи део стабла је низ од пет перластих сегмената неједнаке величине од којих се доле и горе пружају издужени трпези чинећи стабло. Краке формира биљна свијена форма од великог листа као горњег крака, док је доњи у виду издуженог листа, проширеног ка дну.
Јеванђеље по Марку је наглашено правоугоним пољем испуњеним несиметричним преплетом, завршеним бујним биљним формама на тамној позадини. У средини су плави и жути трочлани полуцветови, а бочно су различите жуте полупалмете облих или шиљатих листова. Преко оквирне траке, са доње стране, је положена велика издужена црвена палмета. На врху заставице је круна са љиљанима од које се преко оквира свијају две црвене полупалмете. На горњим угловима је по један љиљан. Необојени оквир је прожет плавим тачкама. Иницијално Ⳁ које
висине текстуалног блока твори реалистична представа змаја на којој стоји женска фигура.
Лукино јеванђеље наглашено је уоквиреном великом заставом у виду портика испуњеног са пет чворова правоугаоних петљи, кроз које се провлаче траке. Над заставицом су лучно свијене гране са полупалметама и медаљоном у коме је обрнута палмета. Преплет је необојен, а позадина је мрка. Иницијал Ⱂ ураста у текстуални блок и чине га масивна стабла слова сужена омчама на средини. Пречка је увијена гранчица са полулистовима.
Над Јовановим јеванђељем је правоугаоно декоративно поље са два медаљона повезана петљом. У њима су фантастичне животиње налик на птицу и лава у сплету трака и врежа. У међупросторима су развијени тролисти. Горњи део заставе чине два окренута лучна испуста, у чијим су угловима стилизовани тролисти. Иницијал Ⱨ има развијена стабла од преплетних мотива и делова сапетих омчама. Цртеж орнаметнике на овој страни изведен је црвеним мастилом.
На л. 78^{v} на почетку садржаја Лукиног јеванђеља је сасвим танка трака испуњена вијугавом црвеном лозицом на тамној позадини.
Кроз рукопис има један број развијених иницијала. На л. 2 се од зеленог слова Ⱨ украшеног црвеним перлицама са спољашње стране, горе и доле развијају дугачке свијене зелено-црвене гране са различитим изданцима, заузимајући половину унутрашње маргине. На л. 4^{v} и 5 су два иницијална слова Ⱃ у виду пехара које држи рука, са петљама у којима су палупалмете. Ⱂ на л. 103^{v} има сужења на стаблима и гранчицу као пречку. Двоконтурно црвено Ⱃ на л. 117, висине девет редова текста, има петљу од свијене полупалмете.

Одабрана литература: Мошин, *Рукописи бивше београдске Народне библиотеке*, 350–352, т. II–VI; Максимовић, *Сликарство минијатура у средњовековној Босни*, 178, 180, 182, 185, сл. 15, 18, 20, 22, 32; Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, 113–114, сл. 35–38; Харисијадис, *Илуминација рукописа босанског порекла*, 105–107; Недељковић, Станојловић, *Пут књига*, 36, 78–79; Савић, *Српскословенски споменици из Босне и Хума*, 33, 50.

149. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

крај XIV – почетак XV века
Београд, Стара народна библиотека, бр. 56 (92)
пергамент, 199 л.

Четворојеванђеље је настрадало у нацистичком бомбардовању Старе Народне библиотеке на Косанчићевом венцу у Београду 1941. године. Назива се и Даничићево и Друго београдско четворојеванђеље. Рукопис није имао почетак и крај. Писан је српскословенским језиком, квадратним уставним писмом. Припада западној групи српскословенских рукописа. Били су сачувани почеци јеванђеља по Марку, Луки и Јовану. Заставице су се налазиле на л. 39, 83 и 164, док су на наспрамним страницама (л. 38^{v}, 82^{v}и 163^{v}) били симболи јеванђелиста.
Почетна страница Јеванђеља по Марку била је илуминирана правоугаоном заставицом на врху стране. Вреже које су се свијале кроз и преко оквира, унутар заставице су се преплитале и пресецале завршавајући се палметом или лепезастим изданцима. Целом висином текста и доње маргине пружала се фигура змаја у функцији иницијалног слова ⳟ. Из змајевих уста излазила је грана са две полупалмете, док се реп животиње завршавао бујном биљном формом.
Над Лукиним јеванђељем је била масивна уоквирена застава у виду портика, испуњена са пет чворова прожетих тркама. Над њом је била лучна форма од грана завршених полупалметама и медаљон са обрнутом палметом. Иницијал ⱂ заузимао је леви део текстуалног блока, са масивним стубовима, суженим омчама на средини. Пречка је чинила увијена гранчица са полулистовима.
Јованово јеванђеље на свом почетку је имало декоративно заглавље од два медаљона у правоугаоном оквиру. У медаљонима су биле фантастичне животиње које личе на птицу и лава у сплету трака и врежа. Горњи део заставе чинила два окренута лучна испуста, са биљном стилизованом формом у виду листова на средини. У угаоним међупросторима стајали су развијени тролисти. Иницијал ⱨ је имао стабла слова која се шире преплетима и сужавају прстеновима. Развијени иницијали кроз текст имали су различите форме. Неки су били изведени од биљних сегмената са полупалметама, лепезастим листовима или мањим палметицама као завршецима. Некада су геометријске форме у виду ромбоидних прстенова или чворова чинили петље или базе стабла. Често су биле искомбиноване оштре форме геометријских облика са меким биљним формама. Оживљени мотиви у виду птичијих глава на врху ракљи, биле су део слова ⳡ на л. 136^{v}.

Одабрана литература: Стасовъ, *Славянскій и восточный орнаментъ*, 7, листъ XXXII; Стојановић, *Каталог Народне библиотеке*, 21, бр. 56; Radojčić, *Minijature*, 41–43, table XXIV–XXVI; Харисијадис, *Илуминирани рукописи*, 255–256; Богдановић, *Инвентар*, 220, R 774; Савић, *Српскословенски споменици из Босне и Хума*, 34, 50.

150. МЛЕТАЧКИ ЗБОРНИК

крај XIV–почетак XV века
Венеција, Национала библиотека Марћана, Cod. or. 227/168
пергамент и хартија, 289 л., 195 × 130 mm

Зборник припада групи западних српскословенских рукописиних књига, насталих на територији Босне и Хума крајем XIV и почетак XV века. Писан је издуженим уставним писмом, српскословенским језиком. Први део где су јеванђеља писан је на пергаменту, а остатак кодекса на хартији. Садржи канонске текстове: Четворојеванђеље, Апостол, Дела апостолска, Десет божијих заповести и четири апокрифна текста. Илуминацију чини више минијатура (л. 8^{v}, 44^{v}, 60^{v}, 102^{v}, 155^{v}, 194, 198 ^{v}) и заставице на почецима текстуалних целина на л. 9, 45, 61, 103, 144, 156, 203^{v}, 207^{v}, 226^{v},241^{v}, 255^{v}.

На почетку рукописа налази се једанаест канонских таблица надкриљених луком. Стубови са различитим чворовима, розетама на средини или шакама на једном месту надкриљују аркаде, са биљним орнаментима споља.

На наспрамној страници испред Јеванђеља по Матеју је симбол јеванђелисте у виду Анђела. Исти принцип је примењен и код свих других јеванђеља где су симболи лав, бик и орао изведени на версо страни листа који претходи јеванђељу. На почеку јеванђеоског текста на л. 9 је велико правоугаоно заглавље, у коме су два ромбоидна прстена испуњена симетричним биљним преплетом са полулистовима и малим, златним четворолатичним цветићима у горњим и доњим угловима ромбова. У међупросторима су свијене и развијене полупалмте. Преплет је беле боје на плавој основи. Три крина на врху су изведена златом.

Велики иницијал К заузима леви део текстуалног блока и бојен је плавом и златном бојом.

Пред Марковим јеванђељем на л. 45 је у правоугаоном плавом пољу свијена велика грана са крупним лисним изданцима. На врху је златна круна, а из преплетних углова израстају златни развијени полулистови, са лепезастим цветом у средини. Иницијално З је изведено у виду змаја са разлисталим репом на златној позадини.

Лукино јеванђеље на л. 61 наглашено је готово квадратним заглављем. Испуњено је белим уланчаним ромбовима на златној основи На врху је петолатична палмета. На почетку текста је велико П чији су стубови ухваћеним омчама у средини.

Јеванђеље по Јовану на л. 103 изнад насловног текста има правоугоно заглавље у коме су два повезана кружна медљона. Унутар њих су две фигуре: лево анђео са нимбом држи ланац са грифоном у другом медаљону (протумачена као илустрација двадесете главе Апокалипсе Светог Јована, Откровење Светог Јована Богослова, Глава XX, 1, 2). На врху су три биљне формације са троструким омчама на којима су палмете. Иницијално И има стабла сужена у средини са лиснатим изданцима уз стабло и пречком са које виси свијена гранчица.

Од л. 144 почиње део кодекса писан на хартији. Изнад текста Десет Божијих заповести је веће заглавље правоугаоног оквира, за који су петљама закачена два повезана ромбоидна мотива. У њима су фигура Христа са симболима јеванђелиста и Мојсије пред несагоривом купином. Троугаони међупростори, у основи плави, испуњени су гранчицама са свијеним волутама и белим тачкастим изданцима. У доњим пољима су два анђела бочно и једна мушка фигура у средини. На врху су три стилизована преплета у виду чвора. Са доње стране заставице се од угластих чворова на угловима спуштају по две траке. Слово Ѓ на почетку текста има дебље стабло, од трака са белим кружићима, које је на крајевима и на средини везано у чворове. Лева ножица слова је изведена у виду издуженог полулиста.

На л. 156 је правоугаона заставица унутар које су фигуралне представе Христа, арханђела и симбола јеванђелиста. На врху заставице су три крина, док је иницијал П на почетку текста изведен од две приљубљене траке са лучном пречком и чворнатим изданцима на стаблима.

На л. 203^{v} пред другом посланицом апостола Петра је декоративно правоугаоно поље у коме доминира плава боја, са два медаљона повезана тордираном траком. У њима су представе орла и фантастичне четвороножне животиње. На врху су три велика лепезаста биљна изданка.
Почетак прве посланице апостола Јована на л. 207^{v} наглашен је заставицом где се у дебљем оквиру, на плавој позадини, пружа бела свијена врежа у виду положеног слова S са изданцима у виду већих лепезастих листова и мањих палмета унутар кружних поља. На врху су три стилизована чвора са биљним изданцима.
На почетку посланице Светог апостола Павла на л. 226^{v} је веће правоугаоно поље испуњено низовима уланчаних ромбоидних прстенова. У сваком од њих је по један златни крин, док се низ од слободних кринова налази на горњем рубу заставице. Велики иницијал слова Ⲡ на стаблу има овалне испусте.
На л. 241^{v} је још једно заглавље испуњено уланчаним ромбоидним мотивима у којима су четворолисти. У средини изнад заставе је грб цртан црвеним мастилом, вероватно додат накнадном интервенцијом.
Испред Посланице Коринћанима Светог апостола Павла на л. 255^{v} је правоугаона застава у оквиру које је минијатура са представама апостола Павла и Луке. На врху су три велика крина, са свијеним бочним листовима.

Одабрана литература: Максимовић, *Илустрације Млетачког зборника*, 117–130; Максимовић, *Сликарство минијатура у средњовековној Босни*, 177–179, 182–183, сл. 2, 16, 24, 29, 30; Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, 114–115, сл. 130–133; Харисијадис, *Илуминација рукописа босанског порекла* 107–109; Pelusi, *Novum Testamentum Bosniacum Marcianum* (faksimil); Савић, *Српскословенски споменици из Босне и Хума*, 33, 51.

151. ХВАЛОВ ЗБОРНИК

1404. година
Болоња, Универзитетска библиотека, 3575B
пергамент, 359 л., 170 × 110 mm

Писар овог обимног кодекса, по коме је добио име, је Хвал Крстијанин, а наручилац херцег сплитски Хрвоје. Запис са подацима налази се на л. 359^{v}. Писан је уставним квадратним писмом карактеристичним за српскословенске рукописе Босне и Хума у средњем веку. Садржи, поред канонских текстова јеванђеља, апостолских посланица, дела апостолских, Псалтира, Десет заповести, Апокалипсе и један број апокрифних текстова.
Илуминацију чине бројне минијатуре кроз читав кодекс. Дело су двојице минијатуриста, од којих је један могуће сам писар Хвал. Поред представа појединачних фигура апостола, јеванђелиста и њихових симбола или пророка у књизи се налазе и минијатуре из циклуса великих празника: Благовести, Вазнесење и Распеће. Орнаментика некад допуњује минијатуре, а може бити и самостално декоративно заглавље или иницијано слово. Заставице се налазе на л. 12, 48, 70, 107, 133, 151, 154, 161, 163, 261^{v}, 296. Читав низ различитих иницијала прожима текст кроз књигу.
На почетку рукописа је више страница са канонским таблицама, над којима су украсни лукови у виду троструке аркаде. Стубови прожети различитим биљним мотивима су постављени на разлистала или степенаста постоља. На средини стабала су мање биљне омче, док су при врху развијеније флорално-лиснате форме, које могу имати и испуст у виду крина, палмете или полупалмете. Боје су црвена, плава и златна.

Почетак садржаја Матејевог јеванђеља наглашен је малом правоугаоном плавом заставицом над левим ступцем текста, у чијем оквиру је медаљон са људским ликом. Са леве стране се у оквиру заставице свијају палмете, док су на угловима тролатични црвени цветићи. Од ње се вертикално спушта декоративна трака, разлиставајући се при дну преко доње маргине. Почетак Јеванђеља на л. 14 наглашен је минијатуром јеванђелисте Матеја у архитектонском оквиру. У оквиру композиције са десне стране је низ плавих квадрата са златним криновима. Остављено је места за три реда текста, на чијем почетку је црвени иницијал на златној позадини. Доњу маргину заузима стилизована биљна форма у виду две свијене волуте са палметама, од којих се ка споља развијају масивни листови. Композиција је сликана зеленом, црвеном, љубичастом, плавом и златном бојом, док бели акценти дају утисак волуминозности. На наспрамној страници се у оквиру сцене Благовести, налази грана са бујним плаво црвеним цветовима и листовима.

На л. 48, где почиње Јеванђеље од Марка је правоугоно заглавље са медаљоном у коме је представа јеванђелисте. Бочно су по два плава развијена листа на златној позадини. На врху и са углова из чашастог постоља израстају гранчице са полупалметама творећи срцолику форму на златној позадини. Иницијал ⳟ чини усправно плаво стабло са разлисталом пречком и репом. Око ове основне форме се плету црвене гране са зеленим и плавим изданцима на златној позадини, док се са доње стране од слова на доњу маргину пружа велики црвено-плави лист. На наспрамној страници је симбол јеванђелисте у виду лава.

Лукино јеванђеља почиње на л. 70. Леву доњу четврину странице заузима велики иницијал слова ⲡ са црвеним стаблима биљне структуре прихваћеним у средини плавим прстеновима. Кроз средину слова се уздиже црвено-плава бујна биљна форма. Изнад слова па до врха странице она прераста у велику декоративну плаву грану, у виду положеног S. У горњем делу биљни сплет прераста у змаја који гризе свој реп, док се доле разлистава у црвене и плаве полупалмете. Са десне стране, у висини ове декоративне гране, је плаво поље, црвеног оквира, у виду усправног правоугаоника у коме је златним словима исписан насловни текст. Само доњу десну четвртину странице заузима текстуални блок. На наспрамној страници је представа бика као симбола јеванђелисте.

Слична структура са симболом јеванђелисте краси и наспрамну страницу почетка Јеванђеља по Јовану. Оно почиње на л. 107 правоугаоним плавим заглављем у коме је златно исписан насловни текст. Испод је истобојни иницијал слова ⲏ. Украшен је са два крина који се спуштају и уздижу са пречке, док се од слова па до доње маргине спушта црвена грана са разноврсним златним изданцима и гранчицама. Овакви специфични украсни мотиви у виду усправних декоративних грана, спуштених или уздигнутих од иницијалних слова, срећу се кроз читаву рукописну књигу. Сами иницијали су дискретно декорисана увећана слова, која могу имати по неку гранчицу у петљи слова или пршљенасто расчлањено стабло.

Текст Апокалипсе на л. 133 почиње правоугаоним пољем испуњеним наизменичним плавим и црвеним ромбоидним мотивима. На врху је крин, а на горњим угловима полукрин. Од иницијалног ⲁ се спушта односно уздиже сплет декоративних грана.

На л. 151 изнад Десет божијих заповести је правоугаоно заглавље подељено црвеним дијагоналама на ромбоидна поља у којима су златни кринови. Позадина је неколорисана изузев у случају три централна поља, испуњена плавом бојом. На врху и горњим угловима су крстолики преплети.

Малена заставица у виду црвеног правоугаоног поља, прожетог златном лозицом, налази се у оквиру десног ступца на л. 154. Испод је златни иницијал ⲥ.

Диграм ѿ на л. 155^{v} је изведен на црвеној позадини у виду стабла прожетог са два златна срцолика медљона и биљном испуном, док горњу пречку чине две полупалмете. Исти диграм на л. 158 је нешто мањи са једним срцоликим пољем на разлисталом постољу.

На л. 161 је трачица са тордираном траком, док је у оквиру иницијала слова Ⲡ људска фигура. Стабла са петљама на крајевима држе две руке, а на врху је тролист.

Дела апостолска почињу на л. 163 правоугаоном заставицом испуњеном преплетом вреже у виду положене S линије, која се даље развија и разлистава у виду цветова лепезастих листова и полулистова. Необојена врежа са зеленим акцентима додатно је истакнута црвеном позадином. На врху и горњим угловима је златна биљна форма у виду издужене омче са петолатичним цветом на врху и полупалметама са стране. Велико иницијално Ⲡ красе декоративни чворови и биљне омче.

Мало правоугаоно заглавље налази се у оквиру левог ступца, на л. 261^{v}. Положена, златна S врежа на плавој основи, завршава се са више тролисних изданака. Истобојан је и иницијал Ⲡ испод заставице.

На л. 296 где почиње Псалтир је заставица од три уланчана прстена, проткана са спољне стране црвеном траком. На угловима и на горњим испустима траке су златни кринови. Плава позадина је прожета танким златним криновима унутар кругова.

Развијени иницијали налазе се на л. 161, 167 ^{v}, 168, 175, 186. Највећи број иницијала су увећана златна, црвена и, ређе, плава слова са дискретним украсима. На л. 268^{v} и 271^{v} су велики иницијали слова П са круном на врху, колорисаним златном црвеном и плавом бојом. Истобојни су и велики иницијали на л. 274^{v}, 277 и 290^{v}, на почецима посланица, саздани од трака са чворовима и криновима.

Одабрана литература: Radojčić, *Minijature*, 44–45, table XXX–XXXI; Ђурић, *Минијатуре Хваловог рукописа*, 39–51; Максимовић, *Сликарство минијатура у средњовековној Босни*, 178, 180, 182, 185, сл. 15, 18, 20, 22; Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, 115–117, сл. 134–137; *Maksimović, Iluminacija Hvalovog zbornika*, 22–29; Харисијадис, *Илуминација рукописа босанског порекла*, 110–113; Cvetković, *Zaglavlje Dekaloga u Hvalovom zborniku*, 155–158; Савић, *Српскословенски споменици из Босне и Хума*, 33, 51.

152. ЗБОРНИК ПОЛЕМИЧКИХ САСТАВА

крај XIV века
Беч, Аустријска национална библиотека, Cod. slav. 34
пергамент, 329 л., 285×195mm

Већи део књиге садржи полемичке трактате против Мохамеданаца и Јудеја од Јована VI Кантакузина, у монаштву монаха Јоасафа. Писан је српскословенским језиком, полууставним писмом. До 1827. године рукопис је припадао манастиру Хиландару. Илуминиран је л. 1, заставицом и иницијалима.

Заставица се налази на самом почетку књиге. Гоња половина странице је подељена на правоугаоно заглавље и црвено исписан најавни текст. У правоугаоном оквиру је богат преплет необојене вреже на црвеној позадини. У центру је обрнуто срцолико поље, у коме је још једно срце, са петолисном палметом. Бочно од њега се шире, не сасвим симетрични, преплети свијених гране са изданцима у виду палмета и полупалмета. Оквирне стране твори врежа са изданцима у виду петљи и полупалмета приљубљених уз оквир. На угловима су преплети са биљним завршецима, који се данас не могу видети у потпуности због трака

којима су прелепљени приликом конзервације. На почетку текста је издужени црвени иницијал слова ѧ са разлисталом стилизованом гранчицом на дну слова. Издужена, црвена слова, која као украс могу имати гранчицу на дну или врху слова, а на самом стаблу и пречки куглицу, цртицу или троуглић налазе се на л. 4, 35ᵛ,66ᵛ, 85, 118, 133ᵛ, 155, 168, 178ᵛ, 180, 187ᵛ, 248ᵛ, 261 и 288ᵛ. Остали иницјали су мања црвена слова.

Одабрана литература: *Яцимирский, Описание южно-славянских и русских рукописей, 147–148; Birkfellner, Glagolitishe und kyrillische Handschriften, 124–126; Проловић, Српски рукописи XIII и XIV века у Бечу, 213–215.*

153. АПОСТОЛ

крај XIV - почетак XV века
Нови Сад, Библиотека Матице српске, РР III 43
папир, 240 л., 253 × 182 mm

Језик текста је српскословенски, правопис је ресавски, а писмо је полууставно. Мање заставице или украсне траке су на почецима текстуалних целина на л. 1, 78, 132, 146ᵛ, 168, 173ᵛ, 179, 181ᵛ, 189ᵛ, 199ᵛ и 224ᵛ.
Плетенични низ три траке, цртан црвеним мастилом, налази се на л. 1 и 146ᵛ. На почетку рукописа ове траке се угласто преламају, а над средином се уздиже крст са Христовим тетраграмом, док су код друге заставице, траке свијене вијугаво. На угловима су биљни изданци у виду полупалмета или палмета. Траке преплета могу бити необојене или колорисане зеленом и плавом бојом.
Декоративне тордиране траке изведене су на л. 78, 132, 181ᵛ. На л. 78 је заставица цртана црвеним мастилом, а потом је једна трака обојена плавом бојом. Пред једном од посланица апостола Павла на л. 132 је тордирана трака цртана црним мастилом, а траке су испуњене жутом и црвеном бојом. На средини се издиже незграпно цртан орнамент срцоликог средишта, са развијеним листовима и гранчицама са по два лепезаста листа. Жута и зелена трака су тордирано свијене на л. 181ᵛ са, накнадно незграпно цртаним, орнаментима изнад ње. Иницијали на почецима текста су углавном већа црвена слова, која могу имати вијугаву гранчицу на дну слова.
У текстуалном блоку л. 199ᵛ је издужен правоугаоник испуњен необојеном вијугавом лозицом са удвојеним палметама на црвеној позадини. Испод је лигатурни наслов исписан црвеним и плавим мастилом. На почетку текста је плаво инициијално слово ⱞ са маленим изданцима на стаблима и извијеном гранчицом на дну.
Остали наведени листови имају украсне линије над насловима. Оне могу бити цик-цак линија са гранчицама или цветићима на крајевима као на л. 168 и 189ᵛ. Затим може бити низ од по три усправне и вертикалне линије са полупалметама на крајевима, изведен на л. 173ᵛ.
На овом листу је велики пршљенасто рашчлањен иницијал слова ⱪ са по две омче на стаблу.
На л. 179 је низ од наизменично постављене три усправне линије и једне положене S линије.
На маргини л. 110 и 178 су два велики маргиналана украса, у виду зелено црвених флоралних срцоликих орнамената. На л. 182 је црвени маргинални украс у виду палмете на гранчици, уздигнутој од разлисталог постоља, око које је криптограм ц ц ц ц҃ – цаꙗскїй цвѣтъ цр҃кви цвєтѣтъ.

Одабрана литература: *Грбић и др., Опис Библиотека Матице српске. Апостоли*, 11–16.

154. ДОБРОТОЉУБЉЕ

крај XIV века
Манастир Дечани, бр. 82
папир, 257 л, 294 × 220 mm

Зборник слова светих отаца и других текстова намењених монасима, исписао је уједначеним полууставним писмом Јован Граматик, српскословенским језиком, рашко-ресавском редакцијом. Други писар је исписао л. 169 – 257. Јован Граматик се потписао тајнописом на л. 168^{v}, а на л.169 је извео раскошну заставицу. Поред ње илуминацију чине мања заставица на л. 64 и неколико биљних и једноставних иницијала.
Квадратно декоративно заглавље налази се на почетку текста Светог Григорија Синаита. У средини је четворолист оперважен декоративном врежом, у оквиру кога је насловни текст исписан уставним словима. У угловима заставице налазе се розете са четворолистом, док су међупростори испуњени плавим срцоликим орнаментима. Са десне стране заставице, читавом висином је нацртана издужена фигура ждрала, који стоји на раскошном цвету. Цртеж је изведен танким пером, а потом је колорисан пастелним бојама, међу којима доминира плава.
Испред Слова преподобног Доротеј на л. 64 налази се мала заставица састављена од тринаест кругова прислоњених један уз други. Подељени су тако да се ствара утисак смењивања кругова и четворолатичних цветова, чији су сегменти обојени плавом и црвеном бојом. На почетку текста је биљно-преплетни иницијал слова Ѣ цртан црвеним мастилом. Чини га преплет врежа са пупољцима са различитим лиснатим изданцима на крајевима. Иницијали овог типа налазе се и на л. 51^{v} и 71^{v}. Једноставнији црвени иницијали са куглицама и зракастим тракицама око њих налазе се на л. 3, 78, 88, 94, 104^{v}, 111, 124, 127^{v}, 134^{v}, 136, 139, 140^{v}, 152^{v}, 153.

Одабрана литература: Теодоровић-Шакота, *Јован Граматик-преписивач и илуминатор*, 172–173; Харисијадис, *Раскошни византијски стил*, 223, сл.14; Вздорнов, *Неовизантийский* орнамент, 224–225; Богдановић, *Инвентар*, 30, бр. 221; Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, 119, сл. 151; Гроздановић-Пајић, Станковић, *Дечани. Водени знаци*, 30; *Опис Дечани*, 323–327; *Дечани. Палеографски албум*, 181, бр. 179; *Свет српске рукописне књиге* 303–305, сл. 52 (Станојловић, *Добротољубље*); *Српско уметничко наслеђе на Косову и Метохији*, 410–411 (Станојловић, *Добротољубље*).

155. СИЛОАНОВО ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

почетак XV века
Сарајево, Стара црква, бр. 218
папир, 311 л., 355 × 250 mm

Четворојеванђеље је добило име по митрополиту Силоану, који га је продао духовнику Никифору за храм Светог Георгија у Сухом Илијаку. О овом догађају сам Никифор је оставио запис на л. 241^{v}. На истом листу је и запис темишварског митрополита Јосифа, који је рукопис откупио, оправио и оковао, да би га потом поклонио Храму Светог Николе у Дебу, на Лиму. И записи из каснијег времена сведоче о бурној историји овог кодекса. По дну листова 2–13 тече запис из 1725. године о томе да је Јеванђеље које је припадало Старој

цркви у Сарајеву било однето Немцима, касније продато у Јанок да би га на крају откупили епитропи Сарајевске цркве и вратили у ову светињу, где се и данас налази. Текст рукописа је исписан изузетним калиграфским полууставним писмом, српскословенским језиком. Књига је била богато илуминирана. До данас су се сачувале минијатуре јеванђелисте Матеја на л. 22 и минијатура Јеванђелисте Луке на л. 157^{v}. Једина сачувана заставица налази се на л. 23.

На почетку јеванђеља по Матеју је правоугаоно декоративно заглавље, у чијем средишту је поље са насловним текстом. Оквири су цртани црвеним мастилом, док су орнаментални мотиви, наслови и иницијали изведени златом. Око првих речи лигатурног наслова је декоративни низ испуњен низом наспрамних срцоликих поља. У сваком су свијене по две укрштене вреже са изданцима у виду полупалмета ван поља и са тролатичним цветом у дну срцоликог мотива. Међусобно супротстављени медаљони повезани су једном тордираном петљом. Позадина заставице је зелена. На угловима су разнобојни малени цветови. Горњи леви део листа и заставице је оштећен.

На почетку текста је велико иницијално К које задире у текстуални блок висином шест редова. Цртано је златом. Стабло је удвојена трака са волутицама на крајевима. На средини је преломљна петља, од које се гранају краци слова са омчама петљама и цветом који виси са горњег крака. Траке су обојене зеленом и плавом бојом док су перласти изданци црвени. Иницијали кроз текст су издужена слова висине два до три реда текста изведена златом, од којих тек по неки има гранчицу која се спушта са слова. Ознаке зачала на маргинама и почетне речи јеванђеља такође су исписани златом.

Одабрана литература: Стојановић, *Записи и натписи* I, II, бр. 2041, 2440, 4400, 4442; Мирковић, *Старине старе цркве у Сарајеву*, 21–22; Mošin, Traljić, *Ćirilski rukopisi u Bosni I Hercegovini*, 67–68; *Изложба српске писане речи*, 51, бр. 159; Момировић, *Силоаново рукописно четворојеванђеље*, 99–108; Јовановић-Стипчевић, *Рукописи ресавског круга*, 17, бр. 3; Богдановић, *Инвентар*, 126, бр. 1913; Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, 123, ил. у боји 54–55.

156. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

крај XIV–почетак XV века
Санкт Петербург, Руска национална библиотека, Q.I.896
папир, 354 + IV л., 205 ×137 mm

Књига је писана српскословенским језиком, полууставним писмом са курзивним елементима. Илуминацију чине заставице на л. 1, 13, 117, 281^{v}, 285^{v}, 348, иницајали л. 13, 117 и 285^{v} и маргинални украси на л. 115 и 198^{v}.

На самом почетку је заставица од два пара, зелено-плавих таласасто преплетених врежа. Читав сплет прошаран је црвеним изданцима. На угловима су флорални украси, а на врху велики наранџасти цвет чија је горња половина исечена приликом опсецања листова.

Матејево јеванђеље је наглашено правоугоном заставицом у чијем је центру велики кружни медљон са насловним текстом. Око њега су свијене преплетене, разлистале гране са цветним изданцима. Преплет је неколорисан, цртан црвеним мастилом истакнут плавом позадином. Бочно је грана са бујним високим цветом, којој је волумен додат сенчењем. Инициајл слова К висок четири реда текста је изведен гранама са преплетима и флоралним крајевима.

Пред Јеванђељем по Марку је заставица рађена по узору на раскошне рукописе, али је уместо златне, позадина испуњена жутом бојом. У издуженом правоугаонику су три круга од вреже са волуминозним плаво-зеленим цветовима. Вреже од кругова повезују и два

истобојна развијена цвета међу њима. Са доњег спољног угла се уздиже још један велики цвет, док су на осталим угловима и на врху нешто мањи флорални украси. Иницијал ⳟ чини трака са преплетима.
Пред садржајем Јеванђеља од Јована је танка црвена трака, обавијена плавим каишем, завршена са два спуштена цвета. Јеванђеље по Јовану почиње правоугаоном заставицом у чијем средишту је мали правоугаоник у коме је насловни текст. Око њега су низови уланчаних кругова кроз које се по рубовима провлаче траке чинећи полукругове. На пресецима су малени четворолатични цветићи. На врху је развијен стилизовани биљни крстолики мотив са Христовим тетраграмом. Основа заставице је црвена, као и насловни текст, док се кроз преплете провлачи зелена линија. Позадина средишњих поља је плава.
Упечатљив је иницијал ⱋ изведен по узору на грчке рукописне књиге. Стабло слова је реалистична представа сивог зеца издигнутог на задње шапе, док му плава птица и лав гризу леђа, свијајући се у виду две петље.
Пред синаксаром је издужена трака у виду две дебље вреже са изданцима (црвена и бела), међусобно прожете угластим испустима.

Одабрана литература: *Сводный каталог XIVвек*, 438–440, бр. 295; Левшина, *Рукописи сербского правописания*, 162–163, бр. 285.

157. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

крај XIV – почетак XV века
Манастир Дечани, бр. 8
папир, 287 л., 290 × 220 mm

Језик четворојеванђеља је српскословенски, а редакција рашка. Текст су исписала три писара полууставним писмом. Књига припада групи рукописа које су преповезане средином 16. века у радионици дијака Јована. Илуминацијом су наглашени почеци јеванђеља на л. 4, 6, 77, 131 и 216.
На почетку садржаја Јеванђеља по Матеју је танка правоугаона заставица, где је мотив низа супротстављених необојених палмета у срцоликим оквирима, истакнут пастелним бојама позадине. Испред текста јеванђеља је заглавље од тордирано уплетене црвене и пепељасто-плаве вреже са полулистовима, кроз које се провлачи љубичаста трака на златном фону. Вреже се на крајевима завршавају великим црвеним полупалметама и мањим цветом међу њома. На врху је крст на разлисталом постољу. Иницијал ⱄ изведен је од дуплих трака са омчама и петљама, завршеним преплетним стопама, а на горњем краку свијеном полупалметом.
Сплет црвених трака, кроз зелене ромбове у низу, на златном фону испуњава правоугаоно поље испред Јеванђеља по Марку. На крајевима су по две зелене полупалмете, а изнад је крст од тордиране траке. Иницијално ⳟ од дуплих трка је увезано у чвор на сваком превоју, док из пречке избија змијска глава са палметом у чељустима.
Испред јеванђеља по Луки је правоугаоно поље орнаментисано плавом и зеленом вијугавом лозицом, са по две свијене полупалмете у превојима. Контуру слова ⱂ на почетку текста творе плаве, зелене сегментиране вреже са волутама и црвеним изданцима. Стопе стабала су чворнате, а са пречеке виси палмета.

Заглавље испред Јеванђеља по Јовану у облику издуженог правоугаоника прожето је преплетом плавих и црвених трака на златном фону, које на пресецима формирају решеткаста поља. Иницијално ѣ је изведено од зелених трака, преплетених на месту петљи. Изданци су црвени, а унутрашњост петљи је златна.

Одабрана литература: Богдановић, *Инвентар*, 128, бр. 1943; Гроздановић-Пајић, Станковић, *Дечани. Водени знаци*, 4–5; Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре,*ил. 164; *Опис.Дечани*, 25–27; *Дечани. Палеографски албум*, 182–184, бр. 180–182; *Свет српске рукописне књиге* 310–311, сл. 56 (Станојловић, *Четворојеванђеље*).

158. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

крај XIV - почетак XV века,
Софија, Народна библиотека „Св. Кирило и Методије“, бр. 24
пергамент, 293 л., 300 × 210 mm

Четворојеванђеље је писано српскословенским језиком, уједначеним уставним писмом. Богослужбена упутства претходе текстовима четворице јеванђелиста. Декорисани су л. 18, 90, 140, 224.
На почетку Матејевог јеванђеља у правоугаоном златно-плавом оквиру је пет уланчаних златних прстенова прожетих са два пара плавих трака. Позадина је плавосива са белим акцентима. На врху из оквира излази шиљата петља, са златним танким крстом и плавим зрацима у виду љиљана међу крацима. Око њега је Христов диграм їс хс. На угловима заставице су малене волуте. Наслов је исписан црвеним словима, док је иницијал К изведен истоврсним колоритом као заглавље. Контуре слова уобличене су златном траком прожетом плавом линијом. Стабло чине удвојене траке, са срцоликим преплетом на средини од кога излазе краци завршени чвором и цветом на горњем, и још једним чворнатим сегментом у виду стопе на доњем краку.
На почетку Јеванђеља по Марку је неуоквирена застава од шест уланчаних кругова. Они су са спољних страна прожети тракама у виду ритмичних полукругова, док кроз средину тече златна двострука трака са плавим тачкицама. Изнад су крст и Христов диграм. На угловима су различити флорални изданци. Иницијал З на превојима има чворове, а на пречки и крају репића флоралне мотиве.
Почетак Јеванђеље по Луки истакнут је заглављем, где се у оквиру црвеног правоугаоника преплићу плаве траке у виду два мотива супротстављених срцоликих поља. У сваком срцоликом медаљону је мањи срцолики мотив са тролисном плавом палметом унутар њега. Колористички је композиција оживљена, црвеним акцентима, док су бојене траке прожете белим линијама. Позадина у оквиру преплета је зелена, а ван њега златна са дискретним белим волутицама. На горњим угловима су зелени и плави цвет на танким гранчицама, а на доњим угловима су полупалмете. Основна контура иницијала П обликована је златно-зеленом траком, са низом плавих пложених S гранчица уз слово.
На почетку Јовановог јеванђеља је издужени правоугаоник, испуњен таласастом плавом лозицом у чијим су превојима тролисне плаве палмете на зеленој биљној основи. Оквир и позадина су златни. На угловима су плавозелене палмете и пупољци. Преплет и оквир су прожети белим линијама. Иницајал ѣ на почетку текста изведен је од преплета плавих трака

са златним контурама. Дугачко стабло са омчом у виду осмице раздваја преплетне петље, са зеленом испуном.
Кроз рукопис се срећу мањи једноставни црвени иницијали на почецима читања.

Одабрана литература: Цоневъ, *Описъ НБКМ* Т. 1, 25–26; Мусакова, *Корпус на украсените славянски ръкописи*, 258–262.

159. АПОСТОЛ

1407–1408. година
Софија, Народна библиотека „Св. Кирило и Методије“, бр. 885
папир, 215 л. , 290 × 210 mm

Књига је датирана према пасхалним таблицама. Језик је српскословенски, а писмо уставно. Заставица се налази на л. 1.
На почетку изнад наслова Дела светих апостола, исписаног издуженим уставним црвеним писмом, је минуциозно изведена заставица, данас прилично избледела. Чини је пет великих кругова цртаних црвеним мастилом, кроз које се дијагонално преплићу по две траке, чинећи решеткасто поље на средини сваког круга. Позадина је бледозелена. Преплетом доминирају наглашени бели кружићи. На угловима су тролисне палмете. На врху је стилизован бледоцрвени цвет. Издужени иницијал Ⲡ црвене боје, стоји ван блока текста.

Одабрана литература: *Опис НБКМ* Т. 3, 57–58.

160. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

између 1410. и 1420. године
Света Гора, манастир Хиландар, бр. 2
папир, I+257+1 л., 390 × 270 mm

Четворојеванђеље са Теофилактовим предговорима писано је српскословенским језиком уставним писмом са полууставним елементима. Правописна редакција је рашка. Илуминацију чине заставице и иницијали на л. 1, 21, 89, 133 и 205.
На почетку књиге, пред првим предговором је правоугона заставица у којој црвена и тамнозелена трака деле заставицу на више поља испуњених плавим, плаво-зеленим и црвено-зеленим палметама. На горњим угловима су бујни плаво-црвени цветови, а са доње стране траке се завршавају цветовима ван оквира. На средини је велики плави крст са волутицама на крајевима. Позадина заставице као и бордуре на спољним орнаментима су изведене златом. На почетку текста је плаво-наранџасти мањи иницијал Ⲃ са флоралним изданком на дну.
Јеванђеље по Матеју на почетку има већу правоугаону заставицу која је прожета са две хоризонтално преплетене црвене траке. Оне деле златни фон декоративне површине на четири бочна поља у облику сузе са два ромбоидна прстена у средини. У њима су велике, развијене, плавозелене палмете или мање издужене полупалмете. На угловима су црвено-плави флорални елементи и крст на средини у златним бордурама. Стабло иницијала Ⲕ чини спојена црвено-плава трака са волутама и омчама. Средина стабла је обмотана срцоликом петљом од које извиру краци слова са чворовима на крајевима.

Издужени правоугаоник пред Марковим јеванђељем испуњен је црвеним волутама. Оне творе наспрамно постављена срцолика поља унутар којих су мања плава срца испуњена зеленим или плавим палметама. Читаву композицију обогаћује златна позадина. У међупросторима при оквиру су симетрично развијене полупалмете. На угловома су флорални мотиви, а на средини танка златна гранчица са цветићем на врху. Иницијал је извијено ⳟ од дупле зелене и плаве траке са волутама.

Изнад наслова Јеванђеља по Луки је уоквирена заставица са четири црвена круга у низу. Они су подељени дијагоналама на четири поља, испуњена развијеним плавозеленим палметама са белим акцентима. Палмете испуњавају и међупросторе. Позадина је златна као и бордуре крста на врху и цветова и пупољака на угловима. Иницијално ⳑ творе дупле траке са изданцима и волутама, са чворовима на превојима и крајевима.

Декоративно заглавље пред Јовановим јеванђељем је правоугаоник са четири кружна сегмент прихваћена петљама за оквир. У средња два су велики плави развијени цветови са белим акцентима, а у бочним су по две (плава и тамнозелена) издужне палмете. Исти мотиви су и у међупросторима. Позадина је златна, као и бордуре на флоралним мотивима на угловима и крстом на врху око кога је Христов тетраграм. Иницијал слова ⳡ је изведен преплетом црвених, плавих и тамнозелених трака са волутама.

Одабрана литература: Богдановић, *Каталог*, 54; Богдановић, *Хиландар. Палеографски албум*, Репр. 87; Станковић, *Водени знаци хиландарских српских рукописа*, 323; Турилов, Мошкова, *Каталог рукописей афонских обителей*, 115–116, бр. 155.

161. СЛОВА ГРИГОРИЈА БОГОСЛОВА

око 1420. године
Београд, Музеј Српске православне цркве, бр. 119
папир, 325 л., 350 × 227 mm

Књигу је 1628. нашао патријарх Пајсије у манастиру Ждрелу. Касније је била део фонда манастира Велика Ремета. Писана је српскословенским језиком полууставним писмом. Красе је две сликане заставице на л. 3 и 291.

На почетку је правоугаоно декоративно заглавље, где су на златном фону наспрамно постављени срцолики медаљони у којима су плаве или плаво-црвене палмете. У троугаоним међупросторима су развијени листови. На угловима су вишебојни цветови. На почетку текста је велики иницијал слова ⳡ у блоку текста. Чине га преплетене црвене зелене и плаве траке на златној позадини.

Друга заставица је нешто већа, правоугаона, подељена црвеним, плавим и зеленим дијагонално укрштеним тракама закаченим петљама за рам, на ромбоидна поља. У пољима су истобојни цветни или лиснати мотиви на златном фону. На врху је крст са зеленим кругом на пресеку кракова, док су на угловима цветни изданци. Иницијално ⳟ чине две укрштене траке, плава и зелено-црвена, са волутама и изданцима.

Одабрана литература: Mošin, *Katalog rukopisa Muzeja Srpske crkve*, 223; *Изложба српске писане речи*, 54, бр. 176; Харисијадис, *Раскошни византијски стил*, 224; Богдановић, *Инвентар*, 28, бр. 205; Станковић, *МСПЦ. Водени знаци*, 40; *Свет српске рукописне књиге*, 311–313, сл. 57 (Тријић, *Слова Григорија Богослова*).

162. ТРИОД

између 1400. и 1410. године
Београд, Музеј Српске православне цркве, Збирка Радослава М. Грујића бр. 236
папир, 141 л., 280 × 210 mm

Триод је писан српскословенским језиком полууставним писмом у два ступца. Заставице су изведене на л. 86 и 93.
Над левим ступцем на л. 86 је заставица где велики кружни медаљон пробија квадратни оквир. Кружна оквирна трака чини три сегмента, од којих је средњи тордирана црвено-бела трака. Унутрашњост розете је рашчлањена луковима у виду четири угласте латице око кружне средине. Кроз латице се преплићу зелене и црвене траке у облику осмице које су међусобно прихваћене и прожете врежом уз оквир. Углови квадратног оквира су испуњени црвеном и зеленом бојом. Уз њих се, са доњих углова, бочно уздижу велике декоративне стабљике са црвено-плавим цветом на врху. Са горњих углова се свијају две полупалмете ка великом флоралном украсу позицинираном изнад заставице. Из преплетног постоља израстају два надовезана зелено-црвена цвета, док се бочно развија два пара танких гранчицеа са полупалметама. Око овог орнамента је Христов тетраграм.
На л. 93 у блоку текста левог ступца је тордирана трака са изданцима. На крајевима су горе звонолики цветови са великим изданком у виду траке, а доле велики полуцветови.

Одабрана литература: Богдановић, *Инвентар*, 114. бр. 1673; Гроздановић-Пајић, *Збирка Радослава М. Грујића. Филигранолошки албум*, 33; Мошин и др., *Збирка Радослава М. Грујића. Опис*, 54–55.

163. ОКТОИХ ПРВОГЛАСНИК

почетак XV века
Санкт Петербург, Руска национална библиотека, F.I.706
папир, 118 + II л., 290 × 285 mm

Књига је писана полууставни писмом у два ступца, српскословенским језиком. Писала су га два писара од којих је један дијак Петар, потписан на л. 112. Листови су у горњем делу оштећени од влаге. Заставице се налазе на л. 4, 4^{v}, 40, 40^{v}, 74^{v}.
У оквиру левог ступца на л. 4 је правоугоник у коме су четири круга прожета са више полукругова, који су или ухваћених петљама за рам или су завршени цветићима.
На следећој страни је кружна заставица у виду венца од тордиране трке са трњем, испуњена насловним текстом. Цртана је мрким мастилом.
Малена црвена тордирана трака завршена полупалметама, испуњена плавом и мрком бојом, налази се при дну л. 40. Изнад је трачица са изданцима, а испод заставице малено иницијално бубрежасто Ѣ.

На дну десног ступца л. 40^{v} је правоугоно поље прожето са три реда уланчаних кругова, од којих су они средишњи црвени, као и повезани полукругови уз оквир на чијим спојевима су цветићи. Позадина је у сегментима при оквиру испуњена светлоплавом бојом.
На л. 74^{v} је потковичаста заставица у којој је најављени текст. Испуњена је квадратним пољима, издуженим у горњем делу, кроз које се провлаче траке ухваћене петљама за оквир. Сегменти оквира, траке и позадина бојени су црвеном, зеленом и плавом бојом.
Иницијали су већа црвена слова са по неком куглицом на стаблу или троугаоним завршетком као декорацијом.

Одабрана литература: *Отчет* 1891, 45, бр. 26; Стојановић, *Записи и натписи* II, 407, бр. 4203; Левшина, *Рукописи сербского правописания*, 134, бр. 219.

164. ЦВЕТНИ ТРИОД

почетак XV века
Софија, Народна библиотека „Св. Кирило и Методије“, бр. 585
пергамент, 233 л., 270× 200 mm

Триод је писан српскословенским језиком, ситнијим полууставним писмом у два ступца. Заставице се налазе на л. 2, 11 и 71.
На почетку књиге, на врху левог ступца изнад наслова је зелена трака, прожета црвеном и белом цик-цак линијом. Изнад је крстић са Христовим тетраграмом, а са углова израстају гранчице са тролатичним цветовима са изданцима.
Почетак службе за Лазареву суботу је наглашен већом заставицом у облику портика над насловним текстом, са правоугаоним испустом на врху. Декоративно поље испуњено је низовима уланчаних, необојених прстенова и полупрстенова. Оквир је црвено колорисан са изданцима у виду истобојних полупалмета на угловима. Позадина је по сегментима обојена зеленом, црвеном, љубичастом и бледожутом бојом. Заглавље је у горњем делу оштећено приликом опсецања листова.
Почетак службе на Пасху истакнут је неоуоквиреном преплетном заставицом изнад десног ступца л. 71. Форма од четири уланчана прстена проткана је двема таласастим тракама са изданцима. Застава је цртана црвеним мастилом, док је позадина зелена са белим акцентима. Са четири угла израстају зелене гране са петолатичним палметама на врху. Врхови горњих грана су исечени приликом поправке књиге.
Иницијали су црвена слова различитих величина. Већи иницијали могу имати украс у виду куглице или гранчице, за шта је пример слово Т на л. 130.

Одабрана литература: Цоневъ, *Описъ НБКМ* Т. 2, 92.

165. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

између 1400. и 1415. године
Манастир Дечани, бр. 10
папир, 360 л., 290 × 200 mm

Књига је исписана српскословенским језиком, млађом рашком редакцијом. Писао је један писар однегованим калиграфским писмом. Заставице геометријско-биљног стила налазе се на л. 2, 3, 90, 92, 94, 154, 155, 158, 261, 264^{v}, 266 и 354, а већи иницијали на почетку текста јеванђеља. На средини л. 153 изведен је кружни орнаментални мотив.
На почетку рукописа је преплетна, квадратна заставица испуњена сплетом врежа концентрично проширеним од центра. Траке образују поља са свијеним полупалметама. Неуоквирена заставица споља је затворена свијеним врежама, што доприноси чврстој структури композиције, коју пробијају само два лисната изданка на доњим угловима, и један на врху. На половини странице испред предговора Матејевом јеванђељу је декоративно заглавље од врежа у облику две положене уланчане осмице, у чијим кружним пољима су четири раскошна наспрамно постављена цвета. Вреже са пупољцима, изданцима и полупалметама се преплићу са спољних страна заставице.

Испред предговора Јеванђеља по Марку је преплетна заставица правоугаоне форме. По средини тече преплет од дуплих тордираних трака, који се смењује са ромбоидним решеткастим пољем. Са стране и на средини су сплетовима формиране вертикале између којих су мотиви од по четири свијене полупалмете. На угловима су флорални испусти. На почетку текста је иницијал слова ѓ који заузима висину шест редова текста, а чине га биљни сегменти прихваћени петљама један за други. Списак глава Јеванђеља по Марку почиње великом правоугаоном заставицом величине пола текстуалног блока. У два реда су низови од по пет кругова, међу којима је ред овалних поља. Кроз ове мотиве затворених форми се дијагонално преплићу траке, док су на средини кругова додати зракасти крстасти мотиви. Са углова се свијају полупалмете. Јеванђеље по Марку на л. 94 наглашено је великом кружном декоративним формом. У центру је преплетна розета око које вреже формирају осам кружних поља са стилизованим цветовима у њима. Бочно, поред заставице, се читавом висином уздижу декоративне гране са цветом на врху. Иницијал слова ⳟ саздан је од врежа са чворовима на превојима и змијском главом на пречки. Поговор Марковом јеванђељу налази се у оквиру великог кружног орнаменталног мотива на л. 153. Прстен чине три сегмента од којих је средишњи трака од свијених врежа, а око ње су, са обе стране, низови полуцветова и изданака. Око круга је криптограм ҁ ѓ є ѵ҃.

Правоугаона заставица, од уланчаних прстенова, које прожимају вреже у виду тордираних трака налази се испред предговора Лукиног јеванђеља. Споља се вреже свијају у полупалмете које у низу чине оквир. На угловима су биљни изданци. Садржај глава Јеванђеља по Луки почиње правоугаоном заставицом од шест раздвојених кружних поља са великим стилизованим цветовима истакнутим жутом и црвеном позадином. Између њих се провлаче вреже на зеленој и жутој позадини, завршавајући се свијеним полупалметама на угловима. На средини, над заглављем, је велики петолатични цвет.Три круга у низу испуњена петљама чине заставицу пред Лукиним јеванђељем. Око њих се из преплета издвајају полупалмете које у низовима чине оквир. На угловим су биљни изданци. Над заставицом је велики декоративни одвојен флорални мотив троугаоне форме са цветом на врху и полупалметама са стране. Од биљних сегмената је саздан и иницјал слова ⳡ на почетку текста.

Испред предговора Јеванђеља по Јовану је правоугаона биљна заставица сачињена од низа положених уланчаних срцоликих мотива сазданих од трака са полупалметама, које се преплићу кроз њих. Кратак преглед поглавља Јовановог јеванђеља наглашен је заставицом квадратног облика са преплетом који се симетрично шири од центра. Са горње стране се издвајају два свијена полуцвета, док се уз бочне стране заставице читавом висином уздижу декоративне гране са цветом на врху. Јеванђеље по Јовану истакнуто је правоугаоном заставом од два низа од по пет уланчаних кругова, који су додатно учвршћени правоугаоним петљама, које се прихватају у средини прстена. Иницијално ѣ је састављено од гране као стабла слова и од петљи у виду преплета. Распоред читања јеванђеља почиње на л. 354, где се изнад левог ступца текста налази правоугаона заставица, сачињена од два спојена квадратна орнамента. Сваки квадрат је са спољних страна затворен двема спојеним полупалметама са решеткастим пољима у средини.

Све заствице цртане су веома прецизно танким мрким пером. Преплети трака и врежа са биљним изданцима остали су необојени, да би потом били моделовани линијама и шрафирањем. Основни преплетни мотиви истакнути су позадином колорисаном пастелним нијансама зелене, жуте и црвене.

Одабрана литература: Богдановић, *Инвентар*, 128, бр. 1942; Гроздановић-Пајић, Станковић, *Дечани. Водени знаци*, 5; *Опис Дечани*, 30–35; *Дечани. Палеографски албум*, 188, бр. 186; Станојловић, *Један типдекоративног мотива*, 112, сл. 7.

166. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

прва половина XV века
Санкт Петербург, Руска национална библиотека, F.I.579
папир, 289 + IV л., 270 × 185 mm

Четворојеванђеље је писано полууставним словима српскословенским језиком. Разноврсни орнаментални мотиви красе почетке текстуалних целина на л. 1, 2, 61, 65, 122, 127.
Испред Теофилактовог предговора је издужен правоугаоник испуњен низом преклопљених прстенова на пастелнозеленој основи. На угловима су цветови. Испод је иницијал слова Н у контурама са гранчицом на дну. На украсним мотивима ове странице видљиву су трагови каснијег, невештог подебљавања.
Пред Јеванђељем по Матеју је оштећена заставица слободног преплета. Чини је шест уланчаних прстенова кроз које се провлаче траке завршавајући се флоралним изданцима, видљивим на десној страни. На врху је такође био биљни мотив данас слабо видљив. Боје позадине: плава, црвена и зелена су избледеле услед оштећења (вероватно проузрокованих влагом). Иницијално К заузима висину седам редова текста. Око стабла, од двоструке траке на разлисталом постољу свијају се две срцолике петље, од којих се гранају краци слова са флоралним завршецима.
Предговор Јеванђељу по Марку на почетку има тању заставицу у виду шест ромбова у низу кроз које се укрштају две таластасте траке завршене полупалметама и цветићима. Позадину испуњава плава, бледожута и зелена боја. Контуре иницијалног слова Ѳ изведене су свијеном врежом са изданцима, са крајевиима у виду отворених цветова. Плавим потезом унутар траке је испраћен облик слова док су изданци пастелно зелени.
Најразвијенија је заставица особене орнаментике на почетку Марковог јеванђеља. У средини уоквиреног правоугаоног поља је двоструки прстен са орнаментом у виду непрекинутог преплета четири петље, око које су, са сваке стране, развијена два плава листића. Бочно од централног медаљона су по две свијене гране, које на први поглед стварају утисак преплета у виду осмице. Гране се завршавају цветовима. Троугаоне међупросторе попуњавају тролатични цветови. Необојени преплети и флорални мотиви цртани вештом руком стварају утисак волуминозности. На угловима су малени цветићи. Унутар цветова су плави детаљи, а читава позадина је испуњена специфичном пастелном зеленом бојом. Заставица је оштећена накнадним интервенцијама. Иницијално Ⳁ изведено је истим поступком као претходни иницијал на почетку предговора.
Издужено правоугаоно поље, испред предговора Јеванђеља апостола Луке, испуњено је низом, настављених срцоликих поља са флоралном испуном. И овде су видљиви трагови накнадног прецртавања. Иницијал је дискретно издужено слово Ⱁ са свијеном гранчицом на дну. Лукино јеванђеље почиње декоративним заглављем слободног преплета седам уланчаних прстенова. Кроз њих се провлаче паралелни преплети хоризонталних и вертикалних трака, чинећи решеткасти чвор на средини сваког круга. Са спољних страна кругова се провлачи трака у виду низа лукова, завршених свијеним гранама на горњим и

цветовима на доњим угловима. На врху је украсна грана са цветом, чији горњи део је исечен током опсецања листова. Иницијал је сасвим једноставан са гранчицом на дну. И на њему као и на првом слову наслова се уочавају трагови каснијег подебљавања.
Пред Јовановим јеванђељем нема заставица, већ само једноставан издужен, црвени иницијал Ѣ.

Одабрана литература: Бычковъ, *Краткий обзор собрания рукописей*, 6; Мошин, *Палеографски албум*, 125, бр. 123; *Предварительный список XV в.*, 98, бр. 593; Левшина, *Рукописи сербского правописания*, 108–109, бр. 170.

167. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

почетак XV века
Манастир Дечани, бр. 6
папир, 252 л., 270 × 180 mm

Кодекс је писан српскословенским језиком, рашком редакцијом. Текст је исписао један писар крупнијим полууставним писмом. Заставице и иницијали се налазе на почецима јевнађеља по Матеју, Марку и Луки на л. 17, 81 и 124, док је почетак Јеванђеља по Јовану истакнут иницијалом на л. 198.
Јеванђеље по Матеју је наглашено великом правоугаоном заставицом сачињеном од низа уланчаних кругова унутар које је насловни текст. Кроз кругове се провлаче вреже са изданцима и стилизованим пупољцима на угловима заставице. Основни преплет, цртан црвеним мастилом је необојен, док је унутрашњост сваког другог круга обојена плавом бојом са белим акцентима. Велики иницијал слова К је изведен од врежа са пупољцима и листићима које, на месту где се краци преламају, обликује срцолики преплет.
Од мотива круга сачињена је и заставица на л. 81. Уланчан низ од седам прстенова повезује два вертикална низа од по четири круга на крајевима, који се спуштају поред наслова. На врху и дну овог низа су испусти у виду листића и пупољака. Кругови су међусобно, додатно повезани правоугаоницима прихваћеним на средини сваког прстена. Тератолошки иницијал слова З има облик змије са биљним изданцима на телу и пречком у виду змијске главе, из чијих уста излази гранчица.
Наслов испред Јеванђеља по Луки наткриљује лучна заставица. Лук је у облику траке са шпицастим латицама у цик-цак низу. У угловима су кружни медаљони са зракасто распоређеним малим латицама, док су у међупросторима лозице са свијеним полупалметама. На горњим угловима су стилизовани пупољци. Позадина обојена у плаво истиче основну форму заставице цртану црвеним мастилом. Иницијал слова Н изведен је удвојеним врежама са волутама и омчама на стаблу слова.
Црвени издужени иницијал слова Ѣ са кружним петљама наглашава почетак Јеванђеља по Јовану. У оквиру доње петље је свијена полупалмета, а са дна слова излази мала гранчица. У рукопису има још свега неколико издужених црвених иницијала (л. 1, 13^{v},18, 78) са куглицама и цртицама као украсима.

Одабрана литература: Богдановић, *Инвентар*, 126, бр. 1915; Гроздановић-Пајић, Станковић, *Дечани. Водени знаци и датирање*, 4; Синдик, *Кодиколошке белешке*, 97; *Опис Дечани*, 19–22; *Дечани. Палеографски албум*, 158–159, бр. 156–157.

168. ПСАЛТИР СА ПОСЛЕДОВАЊЕМ

1408. година
Света Гора, манастир Хиландар, бр. 87
папир, 422 л., 210× 140 mm

Текст је дело писара Јова или Јована (име је под титлом), који је књигу исписао неуједначеним полууставним писмом рашким правописом, 1408. године у Хиландару. Запис је на л. 402ᵛ–403. Испред Псалама су уводни текстови светих отаца, а после псалама је богато последовање. Илуминацију чине заставице на л. 8, 12, 97, 121, 237ᵛ, 343 и велики број иницијала.
Украсна виђета на л. 8 у виду танког правоугаоника, испуњена је низом положених црвених S трака. На угловима су срцолики цветићи, а на врху крстолики танки орнамент. Испод је издужен, црвени иницијал слова ѣ висине четири реда текста чију доњу петљу чини развијен звонасти флорални мотив.
На почетку текста Псалтира је велика заставица у виду правоугаоног низа уланчаних кругова у оквиру кога је насловни текст. Кроз кругове се преплићу две лозе са изданцима, завршавајући се цветићима на горњим угловима и великом декоративном граном уз заставицу на спољној маргини. Орнаментика је цртана црвеним мастилом а позадина је неуједначено обојена пастелном зеленом и жутом са белим акцентима. Велики иницијал Б изведен је од истоврсних мотива као и заставица.
Испред Часослова је уоквирена заставица у виду портика са лозицом од свијених палмета и две S траке спуштене поред наслова. На угловима су срцолики цветови.
Заставица у облику две спојене аркаде надкриљује почетак Последовања на л. 121 и стоји унутар текстуалног блока. Унутрашњост заставице испуњена је срцоликим мотивима у угловима, издуженим S тракама на бочним страницама и мањим полупалметама у међупросторима.
Две траке које се наизменично шире и скупљају стварајући утисак спојених кругова, чине мање украсно заглавље на л. 237ᵛ. Сегменти позадине су колорисани зеленом и жутом са белим акцентима, док су поља у средини испуњена црвеним мастилом. Траке се завршавају на угловима жуто-белим цветовима.
При крају књиге испред молитава пред причешће је мања украсна виђета испуњена цик-цак траком.
Књига има велики број једноставнијих црвених иицијала. На л. 331ᵛ, 332ᵛ су два развијенија иницијала П и ѣ висине четири реда украшени волутама, осмицама и чворовима.

Одабрана литература: Богдановић, *Каталог*, 76–77; Богдановић, *Хиландар. Палеографски албум*, Репр. 88; Јовановић-Стипчевић, *Рукописи ресавског круга*, 25, бр. 26; Станковић, *Водени знаци хиландарских српских рукописа*, 333–334; Турилов, Мошкова, *Каталог рукописей афонских обителей*, 303, бр. 658.

169. ЦВЕТНИ ТРИОД

1408. година
Санкт Петербург, Руска национална библиотека, РНБ F.I.583
папир, 373+IV л., 254 × 172 mm

Књигу је исписао Радич полууставним писмом, српскословенским језиком 1408. године. Он у првом делу записа на л. 372 помиње и христољубивог деспота Стефана. Илуминацију чине заставица на л. 1, једноставни иницијали и маргинални украси поред наслова.
На самом почетку је већа степенаста заставица саздана од низова уланчаних ромбоидних прстенова. Кроз њих се провлаче сплетови трака, које се дијагонално секу на средини сваког ромбоидног мотива, док се у међупросторима њиховим преплетима формирају решеткаста поља. На угловима траке формирају петље са изданцима. На врху је крстолики флорални мотив, оштећен током опсецања рукописа, док су бочно издужени цветови. Са доњих углова се спуштају полупалмете, а на степеницима су мањи биљни мотиви. Основна преплетна форма је неколорисана, а само су сегменти позадине и детаљи на биљкама испуњени црвеним мастилом. Цртеж је изведен изузетно прецизно, тачно и симетрично, тако да је могуће да је илуминатор користио схему.
Иницијали су најчешће мала црвена слова, док су већи иницијали издужена црвена слова која као украс могу имати гранчицу при дну слова, куглицу или троуглић.
Флорални маргинални украси у виду маленог преплета са развијеним полупалметама су често оштећени током опсецања листова (л. 70^{v}, 82^{v}, 84, 85^{v}, 100^{v}, 119^{v}, 126, 196).

Одабрана литература: Бычковъ, *Краткий обзор собрания рукописей*, 13–14; Стојановић, *Записи и натписи*, 67, бр. 213; Мошин, *Палеографски албум*, 137, бр. 137; *Изложба српске писане речи*, 54, бр. 172; Јовановић-Стипчевић, *Рукописи ресавског круга*, 24, бр. 24; Цернић, *О атрибуцији*, 358; *Предварительный список XV в.*, бр. 18; Левшина, *Рукописи сербского правописания*, 110–111, бр. 173.

170. ПСАЛТИР СА ПОСЛЕДОВАЊЕМ

између 1410. и 1425. године
између 1445. и 1455. године
Манастир Хиландар, бр. 81
папир, 339 л., 255× 180 mm

Кодекс је писан полууставним писмом српскословенским језиком, рашким и ресавским правописом. На почеку књиге су предговор и молитва, а после Давидових псалама је обимно последовање. Украсе чине заставица на л. 3 и више иницијала.

Псалтир почиње преплетним заглављем састављеним од пет кружних сегемената. Вреже су сплетене тако да творе утисак пет уланчаних кругова, унутар којих су крстолики преплети петљи. Сплет трака и врежа цртан је црвеним мастилом и истакнут је плавом позадином са белим кружићима и цветићима. На врху је танак црвени крст са маленим изданцима и Христовим тетраграмом око њега. Ликовну усаглашеност странице употпуњава и црвено-плави наслов и иницијал Б на почетку првог псалма у текстуалном блоку. Петља иницијала је обликована од истоврсних мотива као и заставица, док пречку слова чини рука која благосиља. Раскошни иницијали налазе се на почецима псалама на л. 8^{v}, 24^{v}, 33^{v}, 50 и 82, док су почеци осталих псалама наглашени једноставним, издуженим иницијалном словом. Развијенији иницијали Н, Р, Б и В изведени су, као и онај на почетку Псалтира, од преплета необојених трака са решеткастим петљама и стаблима од биљних сегмената са плаво-белим изданцима и позадином.

Одабрана литература: Богдановић, *Каталог,* 74–75; Станковић, *Водени знаци хиландарских рукописа*, 331–332; Турилов, Мошкова, *Каталог рукописей афонских обителей*, 305, бр. 662.

171. КЊИГА ЦАРСТВА

1418. година
Одеса, Одеска државна универзитетска библиотека, 1/106, 15(6)
папир, 334 л. 285 × 200 mm

Писар ове књиге – Доситеј оставио је годину исписивањ у опширном запису у коме помиње деспота Стефана Лазаревића. Наводи да је књигу писао у „подкриљу горе Прозрак“ у близини манастира Љубостиње. Књигу је написао лепим калиграфским полууставним писмом, српскословенским језиком. Илуминацију чини заставица на л. 2^{v} и иницијали.
Почетак текста је декорисан заставом чију окосницу чине четири прихваћена круга. Кроз њих се дијагонално укрштају вреже са изданцима, које се са спољне стране свијају у полукругове. На угловима врже се завршавају бујним цветовима. Над средином је, танким пером изведен, флорални мотив. Цртеж је рађен црвеним мастилом. Бледим нијансама сиве и жуте боје колорисани су кругови и траке преплета, док је позадина рађена густим бојама тамноплаве, светлозелене и наранџасте са белим акцентима. На истој страни, при дну текстуалног блока, је иницијал Ⱀ. Масивна стабла имају правоугаоне омче и чворнату стопу.
Кроз рукопис има још црвених иницијала где је основна форма слова развијена лепршавим гранчицама, витицама и латицама.

Одабрана литература: Стојановић, *Записи и натписи* I, 71–72, бр. 224; Лавров, *Палеографическое обозрение,* 256–257, Прилози 278–283; Копыленко, Рапопорт, *Славяно-русские рукописи Одесской государственной научной библиотеки,* 543–553; Васиљев, *Орнаментика, повез и ново датовање*, 162–163, прилози 3–5; *Предварительный список XV в.*, 57, бр. 37.

172. ИЗБОРНО ЈЕВАНЂЕЉЕ И АПОСТОЛ

1424.година
Санкт Петербург, Руска национална библиотека, F.п.I.120
пергамент, 180 л., 285 × 215

Писар књиге је поп Панарет, потписан на л. 176^{v} у оквиру записа. Наводи да је књига писана „од српског извода“. На крају записа додаје датум и податак да је књига исписана „при цару Амурату нечестивому“. Ради се о пуном апракосу где су дата јеванђелска и апостолска читања за целу годину. Писмо је полууставно, језик српскословенски. Мале заставице се налазе на л. 2, 3, 25, 46^{v}, 92, 125.
Над горњим ступцем л. 2 је торидрана плаво-црвена уоквирена заставица, са испустима у виду петљи. У оквиру десног ступца истог листа је издужена трака, где се у плавом оквиру са полупалметама на угловима, развија необојен сплет два пара врежа на црвеној основи са срцоликим завршецима.
Пред антифонима на Пасху је лучна заставица где се у црвеном оквиру развија плава лозица са полупалметама у превојима на црној основи. На врху су две укрштене црвене гранчица са полупалметама, док су са стране две плаво-црвене птичице окренуте једна ка другој. Изнад пише ѡ ⁘(ρн)ς(тє) п(о)ѡ(о)ѕи ѡи.

На л. 25 је уврнуто уже слично оном на на л. 2. Вијугава плава лозица, на црној основи, у црвеном правоугаоном оквиру са палметама, стоји у оквиру десног ступца л. 46^{v}. На л. 92, у левом ступцу текста је трака у црвеном оквиру, са дугачким извијеним полупалметама на угловима. Испуњена је са два пара жутих и зелених трака испреплетаних тако да чине решеткасту структуру. Још једна лучна застава налази се над десним ступцем текста на л. 125. Сиви оквир и вијугава лозица на тамној позадини, прожети су издуженим, свијеним црвеним полупалметама. На врху су две укрштене гране са танким, издуженим полупалметама, а на угловима су високе гране са палметом на врху.
Црвено-тамноплаве тордиране траке налазе се на л. 1^{v}, 8^{v}, 14, 35,44^{v}, 45, 115^{v}, 134^{v}, 142^{v}, 150^{v}, 160^{v}, 162^{v}, 174^{v}. Оне могу бити у виду малене заставе са лиснатим завршецима или пак заузети само део текстуалног реда.
Маргинални украси налазе се на л. 19^{v} и 37. Први је у виду тамноплавог квадрата прожетог са зеленом и црвеном дуплом траком у виду овала са полупалметама на крају. Други је у виду непрекинутог, тамноплавог чвора, који твори четири поља испуњена црвеном бојом са полупалметама као изданцима.
Рука која на доњој маргини држи црвену траку изведена је на л 6 ^{v} и 43 ^{v}, док је на л. 111 ^{v} и 112 нацртана међу два ступца и на маргини. На л. 115^{v}, на спољној маргини су две црвене орнитоморфне фигуре. Међу ступцима на л. 112, је црна, згрчена фигура са крилима, налик на демона.
Иницијали су црвена, једноставна издужена слова, позиционирана у блок текста. Неки од њих имају украс у виду лозице у петљама као слово ѣ на л. 153, или вијугаву гранчицу као исто слово на л. 160^{v}. На почетку рукописа иницијали су нешто мањи и њихове петље могу бити испуњена тамноплавом бојом, каква је коришћена и за заставице.

Одабрана литература: Гранстрем, *Описание пергаменных рукописей*, 109–110; Левшина, *Рукописи сербского правописания*, 94–95, бр. 146.

173. АПОСТОЛ

крај XIV – почетак XV века
Берлин, Државна библиотека, Ms. Slav. fol. 28
папир, 337 л., 305× 210 mm

Књига је написана српскословенским језиком полууставним писмом. Један од писара – Драјко потписао се на л. 129. Илуминацију чини портрет апостола под заставом на стубовима на л. 1^{v}, заставице на л. 2 и 100 и једноставни иницијали.
Портрет апостола смештен је у архитектонски оквир у виду два стуба са постољем, на коме је правоугаоно поље у виду архитрава. Оно је испуњено низом мањих црвених, зелени и тамних цветних мотива у круговима на златној позадини. Уз оквир су листнати изданци. Доњи оквир је пробијен троугаоним пољем у коме је већи црвени тролист. На горњој оквирној пречки су два пауна окренута ка великој вази у средини. На спољној маргини уз стуб израста једна декортивна грана са цветом на врху, док са исте стране, на врху стуба извире још један биљни орнамент са цветом и великим листом.
Пред Делима апостолским је архитектонско заглавље. Правоугаона основа испуњена низовима уланчаних кругова, са горње стране има три испуста од којих је средњи највиши. На њему је крст, са разлисталим палметама на врху, док су на бочним узвишењима стилизовани орнаменти од развијених полупалмета и флоралних мотива. Са доње стране се поред наслова бочно од заставе спуштају два кружна сегмента. Унутрашњост заставице је

испуњена црвеним уланчаним прстеновима, у којима се прихватају правоугаоне омче на плавој и зеленој основи. Са спољашње стране заглавља се провлачи трака завршена малим лиснатим изданцима на угловима. На горњем оквиру међу издигнутим деловима заставице су два танка крста са криптограмима: ѡ(есто) л(обное) р(ай) в(ысть) и є(лена) ѡ(вретє) д(рѣво) ч(ьстьно). Изнад заставице пише ѿ Г(оспод)и сп(а)сн ѿ Г(оспод) и п(о)ѡлози.

Још једна заставица налази се на л. 100 испред Саборне посланице апостола Јакова. Наслов надкриљује неуоквирена застава у виду портика. Чине је уланчани прстенови цртани црвеним мастилом на жутој, плавој и зеленој основи. Кругови су са спољних страна проткани траком од низа полукругова. На почетку текста је црвени иницијал слова И са малом палметом међу стаблима.

Одабрана литература: Стојановић, *Записи и натписи* II, 409, бр. 4219, 4220; Яцимирский, *Описание южно-славянских и русских рукописей*, 281–286; Харисијадис, *Пергаментни рукописи*, 189–191; Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре* 126, ил. 156,157; Matthes, *Katalog*, 10–11.

174. СМЕДЕРЕВСКО ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

између 1415. и 1420. године
Београд, Музеј Српске православне цркве, Збирка Радослава М. Грујића бр. 88
папир, II + 361 л., 213 × 140 mm

Четворојеванђеље је, према запису из 17. века на л. 360, припадало Смедеревском манастиру. Писано је калиграфским полууставним писмом, српскословенским језиком. Украс чине заставице на л. 1, 110, 172 и 272.
Пред Теофилактовим предговором, на почетку књиге је ужа заставица сачињена од четири преплетене траке завршене стилизованим палметама.
Заставице се налазе на почецима јеванђеоских текстова, с тим што она испред Јеванђеља по Матеју није сачувана. Три заставице на почецима јеванђеља по Марку, Луки и Јовану имају форму слова П, чији је главни градивни елеменат круг. Кругови могу бити уланчани као испред јеванђеља по Марку и Јовану или пак поређани у низу као пред Лукиним текстом. Кроз њих се дијагонално провлаче вреже, које граде и оквирне форме. Цртеж је изведен црвеним мастилом. Позадина је колорисана, зеленом, плавом, жутом и црвеном бојом прожетом белим кружићима. Сва заглавља имају украсне гране, од којих је она на спољној маргини виша, уздигнута уз бочну страну заглавља са стилизованим цветом на врху. Са горњих углова изничу мањи флорални мотиви, док на средини доминира тордиран крст са Христовим тетраграмом или једноставнији црвени крст на разлисталом постољу као код Јеванђеља по Марку. Текстови јеванђеља почињу великим иницијалима у блоку текста. Могу бити изведени од низова флоралних повезаних мотива као код слова Ꙁ и П или преплетних форми које творе петље слова Ѣ испред Јовановог јеванђеља.

У рукопису се, на почетку мањих текстуалних целина, појављују тордиране траке (л. 12) или преломљене, цик-цак линије (л. 8 и 108) са флоралним завршецима.

Одабрана литература: Богдановић, *Инвентар*, 127, бр.1939; Јовановић-Стипчевић, *Рукописи ресавског круга*, 31, бр. 45; Гроздановић-Пајић, *Збирка Радослава М. Грујића. Филигранолошки албум*, 30; Мошин и др., *Збирка Радослава М. Грујића. Опис*, 135–137; *Свет српске рукописне књиге*, 313–315, сл. 58 (Станојловић, *Смедеревско четворојеванђеље*); Васиљев, *Збирка Радослава М. Грујића. Палеографски албум*, 27–28, бр. 19–20.

175. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ И АПОСТОЛ

између 1420. и 1430. године
Света Гора, манастир Хиландар, бр. 62
папир, 430 л., 210 × 140 mm

Рукопис је исписан полууставним писмом српскословенским језиком, ресавским правописом. Заставице се налазе на л. 1, 12, 16, 65, 66, 67, 97, 97^{v}, 99, 151^{v}, 154, 193, 194, 379, а иницијали на почецима јеванђеља.
На самом почетку је мање, црвено заглавље у виду плетенице са великим полупалметама, које се са горњих углова свијају ка средини, док су на доњим угловима мали цветови.
Испред Теофилактовог предговора Матејевом јеванђељу је застава од по две вреже са изданцима, које се наизменично скупљају и шире, преплићући се на средини. Завршавају се флоралним изданцима на угловима. Позадина је колорисана тамноплавом и жутом бојом са белим кружићима. На почеку Јеванђеља по Матеју је велика заставица од низа међусобно прихваћених кругова у виду слова П. Хоризонтално је повезано пет кругова док се бочно спуштају још по два кружна поља. Око њих је још један, спољни преплет, који твори црвено-белу траку око кругова. Вреже се дијагонално секу у сваком прстену. Позадина је тамноплава или жута (у мањим сегментима). Бочно се уз заставицу уздижу украсне стабљике, од којих је она на спољној маргини развијенија. На врху је црвени крст са развијеним, лепршавим гранчицама у дну. Иницијално К стоји у блоку текста. Стабло слова од дуплих трака са волутама, на средини има срцолике петље, од којих се пружају краци слова у виду вреже са омчама, изданцима и чворнатим завршецима.
Почеци предговора и садржаја Јеванђеља по Марку наглашени су танким вињетама. Прва је од удвојених укрштених трака са угластим испустима, а друга је у виду црне цик-цак линије у црвеном оквиру са флоралним завршецима. Над насловним текстом самог Јеванђеља је заставица истог облика и колорита као она испред Јеванђеља по Матеју, с тим што су доминантне кружнице проткане преплетом врежа. Крст на врху изведен је тордираним тракама, док се ка њему свијају полупалмете са горњих углова. Са доњих углова извиру декоративне гране са цветом на врху, с тим што је унутрашња сасвим мала. Форму иницијалног Ⳁ праве биљни сегменти са изданцима, волутама и чворовима на превојима.
Предговор Лукиног јеванђеља започиње преплетна заставица од три укрштене вреже са изданцима које се наизменично шире и сужавају. На угловима су флорални изданци. Пред садржајем је црвена тордирана трака завршена изданцима у виду осмица. Јеванђеоски текст на почетку има заглавље у виду портика. Чине га три одвојена круга у низу и по један спуштен око наслова. Кругови су повезни сплетом дуплих трака који се дијагонално укрштају на средини сваког од њих. Колорит, крст и флорални орнаменти су исти као на заставици пред Марковим текстом. Иницијално П изведено је од преплета трака.
Предговор Јеванђеља по Јовану је наглашен тордираном траком са флоралним завршецима. Испред Јовановог јеванђеља је заставица у облику портика, као и код претходних јеванђеља, с тим што су овога пута уланчани кругови чврсте структуре уоквирени. Поред оквира ова заставица се разликује и по томе што нема вреже и траке провучене кроз заставицу, већ су кругови прожети полукруговима са две стране. Тамноплава, жута и по крајевима црвена позадина са белим акцентима истиче основни сплет. Бочно су декоративне гране, а на врху тордирани крст. Иницијално Ѣ има петље у виду решеткастог преплета са угластим завршецима.

Малена тордирана трака започиње уводни текст апостола. На почетку Дела апостолских је велика лучна застава, испуњена вијугавом лозицом са дупло пресавијеним полупалметама. Биљни орнаметни и крст на врху су како и на осталим заставицама. На почетку текста је мањи иницијал слова ⱂ од тордираног сплета.

На л. 379 је сасвим танка украсна трака од дуплих цик-цак линија са флоралним завршецима.

Одабрана литература: Богдановић, *Каталог,* 70; Станковић, *Водени знаци хиландарских рукописа*, 329; Турилов, Мошкова, *Каталог рукописей афонских обителей*, 116, бр. 157.

176. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

између 1420. и 1430. године
Света Гора, манастир Хиландар, бр. 58
папир, 328 л., 212 × 145 mm

Четворојеванђеље са Теофилактовим предговорима писао је смерни Теодор, потписан у запису на л. 327ᵛ. Поред имена наводи да је књигу написао за четрдесет два дана и за пет дуката. То говори у прилог чињеници да се ради о писару мирјанину, који је књиге писао по поруџбини за новац. Књигу је исписао полууставним писмом, ресавским правописом, а вероватно је и илуминирао. Заставице се налазе на л, 1, 17, 18, 23, 107, 110, 162, 166, 256, 258ᵛ и 259, а иницијали на почецима текстуалних целина.

На самом почетку је заставица цртана црвеним мастилом, од дуплих трака које се наизменично скупљају и шире на светлоплавој позадини. На угловима су цветићи. Иницијал ⱃ на почеку текста изведен је од преплета црвене вреже са петљама и листићима. На л. 17 је малена цик-цак трака са плавим тачкицама.

Предговор Јеванђеља по Матеју, на почетку има преплетну заставицу засићеног колорита. Чине је две окер и једна бела врежа са изданцима, док је позадина бојена по сегментима, мрком, цвеном или светлоплавом бојом. На угловима су биљни изданци. Иницијал ⱈ има стабла од дуплих окер преплетених трака са чвором у дну и троструким петљама на врху, док пречку чини црвена преплетена трака. Велика заставица на половини странице, уоквирује речи наслова Матејевог јеванђеља. Чине је уланчани кругови, прожети полукруговаима са спољне и унутрашње стране. На врху се надовезују још два круга, чинећи постоље биљном мотиву на врху. Са углова се уздижу украсне стабљике. Сплет кругова и полукругова је необојен, док је позадина окер са црвеним и плавим акцентима. Иницијално ⱪ уобичајеног преплета засићене окер боје, прожет је црвеним и плавим детаљима.

Јеванђеље по Марку почиње предговором над којим је заставица од шест уланчаних кругова, прожетих црвеном врежом са спољних стана која се завршава биљним изданцима на угловима. Кроз заставицу се хоризонтално, по средини провлаче две равне вреже. Сегменти позадине су испуњени плавом бојом са црвеним кружићима, док мрка поља имају беле акценте. Велики иницијал ⱑ протеже се, поред текста и на доњу маргину, а чини га окер-плава врежа са црвеним изданцима, преплетена на средини и при дну стабла. Правоугаоно преплетно декоративно поље најављује Јеванђеље по Марку. На средини су два затворена мотива од вреже преплетене у виду четири латице. Кроз њих и по рубовима се преплићу вреже са изданцима завршавајући с великим гранама на угловаима. На врху је тролатични

плавоокер цвет. ⳟ на почетку текста је изведено од истих елемената као и претходни иницијали.
Над предговом Јеванђеља по Луки је заглавље сачињено од шест кружних сегмената, формираних сложеним сплетовима врежа. Траке су необојене, док су сегменти позадине плави или окер са црвеним кружићима. Плави иницијал ⰴ на дну стабала има шиљате петље, а на врху цвет. Насловни текст Лукиног јеванђеља уоквирен је заставицом, прожетом решеткасто испреплетаним тракама са вишебојном позадином и стабљикама са цветовима на угловима. На врху је крст од тордираних трка са биљним завршецима кракова. Иницијал ⱂ којим почиње текст саздан је од окер сплетених каишева са црвеним омчама и изданцима. Две преплетене необојене вреже са разнобојном позадином најављују Јеванђеље по Јовану. Иницијал ⱘ од окерплаве траке са црвеним изданцима спушта се већим делом на доњу маргину. Над текстом Јеванђеља је декоративно поље правоугаоне форме компликованог преплета. На средини су два ромбоидна плаво-црвена сегмента са флоралним мотивима у средини и на угловима. Кроз њих и око њих се провлаче сплетови окер и белих врежа у несиметричном преплету, завршени палметама на горњим угловима, свијеним ка тролатичном цвету на средини. Колорит је засићен са мрком, светлоплавом и црвеном позадином прожетом окер и белим тракама. Окер-црвени иницијал ⱋ задире у блок текста висином од осам редова, а чини га стабло од удвојене вреже са преплетним петљама.

Одабрана литература: Богдановић, *Каталог,* 69; Богдановић, *Хиландар. Палеографски албум*, Репр. 104; Станковић, *Водени знаци хиландарских рукописа*, 327; Турилов, Мошкова, *Каталог рукописей афонских обителей*, 119, бр. 164.

177. СЛОВА СВЕТОГ ЈОВАНА ЗЛАТОУСТОГ ОД СИМЕОНА МЕТАФРАСТА

између 1420. и 1430. године
1456. година
Загреб, Хрватска академија наука и уметности, III b 20
папир, 473 л., 287 × 210 mm

Књига је састављена је од више кодекса писаних у Хиландару. Старији је писао проигуман Јосиф у првој четвртини 15. века, док је остатак написао и уобличио у једну књигу инок Атанасије, који у поговору бележи ове податке. Садржај чине изводи из дела светог Јована Златоустог од светог Симеона Метафраста. Кодекс је у литератури познат и као Метафраст хиландарски. Писан је полууставним писмом, српскословенским језиком.
На почетку рукописа је велика правоугаона заставица. Она низањем кружних сегментата твори велики правоугаони оквир око централног поља у коме су прве речи насловног текста. Кружни медаљони нису затворене форме, већ се компликовани преплет врежа надовезује тако да ствара утисак прстена. Заставица је цртана црвеним мастилом, танким пером. Траке преплета су неколорисане, док је позадина по сегментима бојена зеленом и плавом бојом са белим акцентима и тролистима. На врху је орнамент где се од средишњег чвора развијају две полупалмете бочно, са тролисним мотивом на врху. Исти тролист извире и са горњих бочних углова. Са доњих углова се уз заставицу до самог врха уздижу декоративне гране од

преплета врежа са вишеструко свијеним полупалметама на врху. Иницијал Ч је изведен истим поступком од преплета вржа са плавом позадином.

Одабрана литература: Стојановић, *Записи и натписи* I, 97–98, бр. 323; Цоневъ, *Кирилски ръкописи и старопечатни книги в Загреб*, 36–37; Mošin, *Ćirilski rukopisi jugoslavenske akademije*, 104–107; *Изложба српске писане речи*, 62, бр. 207; Богдановић, *Инвентар*, 49, бр. 519.

178. РАДОСЛАВЉЕВО ЈЕВАНЂЕЉЕ

1428–1429. година
Санкт Петербург, Руска национална библиотека, F.I.591
папир, 12 + IV л., 378 × 263 mm

Фрагмент рукописа од 12 листова назван је по сликару Радославу који је урадио четири минијатуре јеванђелиста. Поред тога сачуван је и обиман запис Инока из Далше који је својеврстан историјски извор. Кодекс је Порфирије Успенски пронашао у манастиру Светог Павла у 19. веку, издвојио 12 листова, међу којима и оне са минијатурама и однео их у Русију. Кодекс из ког су ови листови издвојени није пронађен. Сачуван је почетак Јеванђеља по Јовану украшен раскошном заставицом, на л. 5.
Заставица је правоугаона. На златној основи се развијају богате флоралне формације. У средини је цветна конструкција у три нивоа, од које се свијају вреже које бочно прерастају у сегментиране стабљике са великим цветовима на врху, док се на доњем делу развијају велики листови. Бујне латице цветова и листова су плаве, зелене и црвене боје са белим сенкама. Међу латицама је мноштво златних листова који прате форму међупростора.

Испод заглавља је златни лигатурни наслова, а на почетку текста је иницијал ѣ сачињен од зелених врежа, са плавим и црвеним детаљима свијеним у петље: горња у виду полупалмете, а доња у облику троугаоног поља са малом палметом и биљним изданцима.
На почетку записа је издужени црвени иницијал са маленим зракастим грањчицама и изданцима на стаблу.

Одабрана литература: Бычковъ, *Краткий обзор собрания рукописей*, 48–59; Стојановић, *Записи и натписи* I, 78–84, бр. 250 и 251; Radojčić, *Minijature*, 37–38, т. XIX; Радојчић, *Мајстори старог српског сликарства*, 46–47; Радојчић, *Старо српско сликарство*, 187; Мошин, *Палеографски албум*, 140, бр. 140; Ђурић, *Сликар Радослав*, 22–29; *Изложба српске писане речи*, 56, бр. 184; Јовановић-Стипчевић, *Рукописи ресавског круга*, 32, бр. 49; Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, 123–124, сл. 56–58; Васиљев, *Непознати рукописи Инока из Далше*, 463–468; Васиљев, *Ко је Инок из Далше*, 399–402; Шпадијер, *Радослављево јеванђеље*, 1–8; Тодић, *Српски сликари* II, 103–104; Левшина, *Рукописи сербского правописания*, 112–113, бр. 176.

179. ЗБОРНИК СА СЛОВОМ ЉУБВЕ

између 1427. и 1431. године
Београд, Музеј Српске православне цркве, бр. 159
папир, 334 л. 285× 200 mm

Зборник, поред других састава, садржи Слово љубве деспота Стефана Лазаревића. Ово је једини, данас сачуван, препис ове деспотове лирске посланица. Постојао је још један препис чуван у Старој Народној библиотеци, који је уништен приликом немачког бомбардовања 1941. године. Слово љубве у Зборнику из МСПЦ је пронашао професор Ђорђе Трифуновић

1978. године. Писан је српскословенским језиком полууставним писмом. Заставица се налази на л. 1.
Изнад наслова Поука цара Василија Македонца сину Лаву VI на почетку књиге, налази се веће правоугаоно заглавље. У средини је златна трака испуњена зеленим и црвеним крстоликим, четворолатичним цветићима у бордо оквиру. Од ње се ка ивицама развија мрежа малених ромбова различитих боја – од тамноплаве, сивоплаве, беле и наранџасте, до оних ближих оквиру у четири нијансе црвене боје. Плави оквир је оштећен на више места. На врху је велики развијен цвет сликан плавом, а оперважен црвеном бојом у две нијансе, са истобојним изданцима. На горњем унутрашњем углу је сликана мања палмета, док је флорални украс на другом углу уништен.

Одабрана литература: Radojčić, *Stare srpske minijature*, 23–24; Mošin, *Katalog rukopisa Muzeja Srpske crkve*, 223; Харисијадис, *Раскошни византијски стил*, 225; Деспот Стефан Лазаревић, *Књижевни радови*, 209–219; Јовановић-Стипчевић, *Рукописи ресавског круга*, 19–20, бр. 11; Богдановић, *Инвентар* 34, бр. 290; Станковић, *МСПЦ. Водени знаци*, 51; *Свет српске рукописне књиге*, 317–320, сл. 60–61 (Шпадијер, Ракић, *Зборник са Словом љубве*).

180. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

друга четвртинаXV века
Београд, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, Рс 20
папир, 26 л., 280 × 195 mm

Текст овог фрагмента писан је српскословенским језиком полууставним писмом. Вероватно су заставице била на почецима сва четири јеванђеља. У оквиру фрагмента сачувана је заставица пред Марковим јеванђељем, на л. 13.
Заглавље је цртано мрким пером и није колорисано. Правоугаоно поље испуњено је богатим преплетом врежа симетрично распоређеним. Траке се преплићу у ритмичним низовима и завршавају се стилизованим палметама у оквиру свијених волута. На неколико места преплети трака су прихваћени омчама. Палмете су или веће петолатичне, или мање тролатичне са изданцима, док се поједине вреже завршавају полупалметама. На врху заставице је крст од удвојених трака са чворнатим завршецима. На бочним спољним странама оквира су низови тролатичних цветића. На почетку текста је иницијално слово ⳟ на линији блока текста, у висини шест редова. Чини га црвено цртана трака са чвором на средини, цветићем на пречки и репићем завршеним полупалметом.

Одабрана литература: Ћоровић, *Рукописи Универзитетске библиотеке*, 96; *Изложба српске писане речи*, бр. 201; Богдановић, *Инвентар*, 128, бр. 1949; Стипчевић, *Рукописне књиге Универзитетске библиотеке* (необјављен материјал).

181. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

друга четвртина XV века
Софија, Народна библиотека „Св. Кирило и Методије“, бр. 40
папир, 328 л., 220× 150 mm

Књигу је писао јеромонах Неофит, о чему сведочи његов запис на последњем листу. Писан је српскословенским језиком уставним писмом са полууставним елементима. Заставице се налазе на л. 10, 92, 147 и 243.

Изнад наслова Јеванђеља по Матеју је неуоквирена заставица чију окосницу чине три дупла, уписана, жута повезана ромбоидна прстена од којих су средишњи развучени. Кроз њих се са спољних страна провлаче троструке необојен траке, од којих су две таласасте форме, а једна има угласте преломе правећи полукругове у низу. Читав сплет истакнут је црвеном позадином. Са горњих углова израстју жуто-црвене полупалме, свијене ка великој истобојној палмети на врху. Око ње је Христов тетраграм ⁘ ⁘ ⁘ ⁘, а изнад заставице је криптограм ⁘ ⁘ ⁘. Иницијал К је издужено црвено слово смештено у блок текста. Једини украс су куглице на крацима и малена гранчица између стабла и доњег крака слова.

Велика заставица заузима половину текстуалног блока на почетку Јеванђеља по Матеју. У жутом оквиру је симетричан сплет врежа, који се развија из центра, творећи четри кружна поља у којима су палмете, док у угловима вреже прерастају у свијене полупалмете. Црвена позадина истиче преплет и цветове обојене жуто. На доњим угловима су цветићи, док се са горњих углова свијају палмете према великом стилизованом, црвеном цвету на средини. Око цвета је уобичајено ⁘ ⁘ ⁘ ⁘, док изнад заставице стоје слова криптограма ⁘ ⁘ ⁘ ⁘. Иницијално З је издужено црвено слово.

Пред Јеванђељом по Луки је мања заставица у виду три уланчана прстена од којих је средишњи уздигнут, стварајући тако троугаону форму. Унутрашњост кругова је црвене боје. У средини сваког од њих прихватају се по четири правоугаоне омче, које споља прерастају у полупалмете или цветиће. На врху је крст од двоструких трака са троугаоним петљама на крацима. Око крста је Христов тетраграм. Црвени издужени иницијал П украшен је полупалметом на дну слова.

Јованово јеванђеље изнад наслова има заглавље сачињено од по шест уланчаних прстенова у три реда. На уговима су флорални изданци, а на врху велики стилизован флорални мотив у чијем средишту је срцолики медаљон са петолисном палметом. Преплет је необојен, позадина је бледожута, а биљни мотиви су обојени жутом са црвеним детаљима. Иницајал В на почетку текста има малену горњу петљу, док је доња испуњена свијеном полупалметом.

Одабрана литература: Цоневъ, *Описъ НБКМ* Т. 1, 36–37.

182.ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

двадесете-тридесете године XV века
Софија, Народна библиотека „Св. Кирило и Методије“, бр. 41
папир, 301 л., 275 × 190 mm

Писар овог рукописа, јеромонах Никодим оставио је своје име у молитвеном запису на л. 298ᵛ. Писмо је полууставно, а језик српскословенски. На почецима јеванђеља су велике заставице на л. 7, 88, 143 и 221. Мања заглавља су на л. 3 и 87ᵛ.

Испред Матејевог јеванђеља је велико квадратно декоративно заглавље које заузима две тећине текстуалног блока. Чине га преплети врежа цртани црвеним мастилом на плаво-зеленом фону, са белим акцентима. Преплети врежа су отворени, али дају утисак повезаних кружних сегмената. У средини је квадратно поље у коме се налази насловни текст исписан црвеним, плавим и жутим мастилом. На врху је крст од тордираних трака обојен у плаво. Око њега је Христов тетраграм и криптограм ⁘ ⁘ ⁘ ⁘ (Φῶς Χριστοῦ φαίνει πᾶσιν) – Светлост Христова просвећује све. Са доњих углова се уз заставицу уздижу декоративне гране, док

су на горњим угловима мањи цветови. Иницијал Ⱄ заузима висину текста испод заставице и својим разлисталим крацима улази у његов блок. Стабло чини жута грана са изданцима, а плаве вреже као краци слова излазе из срцоликог преплета на средини стабла.
На почетку Јеванђеља по Марку је велико квадратно уоквирено заглавље, где се на тамножутој позадини од централног поља у којем је осмолатични бело-зелени цвет, концентрично шири преплет врежа образујући у првом прстену мала поља са пупољцима, а даље ка оквиру формира осам кружних зелених поља са већим необојеним палметама са плавим акцентима. На врху заставице и на угловима су зелене палмете и полупалмете са изданцима. Испод је вишебојна трака насловног текста. Иницијално Ⰵ је изведено преплетом трака око централног усправног стабла.
Јеванђеље по Луки наглашено је заставицом са степенастим горњим делом, док доњи уоквирује прве речи наслова. Дупли оквир је испуњен низом повезаних чворова, закачених петљама за првајз. Цртеж је изведен црвеним мастилом, а необојен преплет је истакнут позадином колорисаном плавом, жутом и зеленом бојом. На врху је велики цвет са полупалметама унутар латица. Са горњих углова се уздижу палмете на малом стаблу, а са доњих се ка бочним странама извијају украсне гране завршене полупалметама. Иницијал Ⱂ на почетку обликован је од дуплих зелено-жутих врежа у сегментима, са омчама и изданцима на стаблу и пречки.
Јованово јеванђеље истакнутао је великом правоугаоном заставицом подељено дијагоналним укрштеним тракама и са два велика лучна каиша. Поља добијена овим пресецима су испуњена већим или мањим палметама на жутом фону са зеленим сегментима. На врху је малени ромбоидни испуст са петљама. Ка њему се свијају полупалмете, надовезане на преплет који пробија оквир. На угловима су флорални изданци. Текст почиње иницијалним Ⱋ сачињеним од богатог преплета плавих врежа на зеленој позадини.

Мања заглавља у виду украсних трака цртаних црвеним мастилом, наглашавају садржај Матејевог јеванђеља и предговор Јеванђеља по Марку. Прва је сачињена од решеткастог преплета необојених и зелених трака са полупалметама на угловима и крстом на врху. Другу траку испуњава вијугава лозица са дупло свијеним палметама у правојима и флоралним испустима на угловима. Испод је издужен црвени иницијал Ⱍ са лепршавом гранчицом на дну слова.

Одабрана литература: Цоневъ, *Описъ НБКМ* Т. 1, 37–38; Харисијадис, *Два рукописа попа Никодима*, 87– 94.

183. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

двадесете-тридесете године XV века
Ватикан, Апостолска библиотека, Vat. sl.5
папир, 238 л., 282 × 195 mm
Текст рукописа исписао је јеромонах Никодим, потписан на крају књиге, на л. 238. Писао га је крупнијим полууставним писмом српскословенским језиком. Заставице и велики иницијали налазе се на почецима јеванђеља на л. 5, 71, 116 и 182^{v}.
Мања заставице у виду преплетне траке стоји испред садржаја Јеванђеља по Матеју на л. 1. Решеткаста сруктура заглавља цртана је црвеним мастилом. На угловима су полупалмете.

Велико квадратно заглавље пред текстом Матејевог јеванђеља заузима већину листа. Квадрат је испуњен преплетом проширеним од центра, који образује ка угловима поља са петолатичним палметама. Преплетне траке цртане црвеним мастилом, прожете су блеђом линијом кроз средину. Позадина је по сегментима бојена зеленом и жутом бојом, ређе плавом. На врху заставице оквир пробија срцолика омча надовезана на преплет, са две развијене полупалмете и великом зеленом палметом на врху. На угловима су цветови, а на доњим угловима полупалмете, које се спуштају поред насловног текста. Иницијално ⱪ чине вреже са изданцима и краци у виду грана развијених од срцолике петље на средни стабла.
Над насловом Јеванђеља по Марку је правоугаоно заглавље, са три наспрамна срцолика сегмента. Унутар њих су палмете са већом латицом на врху, испуњеном још једном палметицом. На угловима су цветићи. Цртеж и позадина су црвене боје, док су акценти у оквиру заглавља зелени. Иницијал слова ⳟ је сачињен од испреплетаних трака, са пречком у виду змијске главе из које извире полупалмета.
Јеванђеље по Луки почиње правоугаоним декоративним пољем. Оно је подељено са четири дијагонале и два наспрамна лука. Поља добијена овим пресецима су испуњена већим и мањим зеленим и плавим палметама на жутој позадини. На врху је орнамент у виду ромбоидног испуста са петљама. Ка њему се свијају полупалмете, чији постамент је сегмент преплета трака који пробија оквир. На угловима су флорални изданци. Текст почиње иницијалним ⱞⱞ чија стабла обликују издужене наспрамне С линије са дуплим омчама у горњем делу. Пречку чини трака са омчицом. Иницијал је цртан црвеним мастилом са плавим и зеленим детљима.
Издужени, црвени правоугаоник са таласастом лозицом и већим полупалметама у превојима наглашава почетак Јеванђеља по Јовану. На угловима су полупалмете. Црвени иницијал ⱋ са преплетним петљама испуњен је плавим колоритом са белим акцентима.

Одабрана литература: Харисијадис, *Два рукописа попа Никодима*, 85–86; Васиљев, *Ново датирање српских рукописа у Ватиканској библиотеци*, 46–47; Џурова и др., *Опис Ватиканската библиотека* 69–70.

184. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ СТАРЧЕВЕ ГОРИЦЕ

двадесете-тридесете године XV века
Венеција, Национала библиотека Марћана, Cod. Slav CCXCV 12380
папир, 202 л., 300× 205mm

Четворојеванђеље је писано полууставним писмом српскословенским језиком. Методом атрибуције установљено је да је писар јеромонах Никодим. У записима на л. 1 и 8 из каснијег времена се помиње манастир Старчева Горица, где се кодекс једно време налазио и по чему је добио име. Илуминација у виду заставица или иницијала налази се на л. 1, 5, 9, 60, 62, 96, 153^{v}, 155.
На самом почетку је квадратна заставица која заузима више од половине странице. Од центра се шири симетричан преплет, у оквиру кога се формира осам поља са цветовима распоређеним у круг. Оквир чини тордирана жуто-зелена трака. Ове боје доминирају и у оквиру преплета. Уз бочну страну заставице, на унутрашњој маргини, уздиже се декоративна грана, која је вероватно била и са друге стране на оштећеном делу листа. На врху је малени стилизовани биљни орнамент са обрнутим, срцоликим цветом на врху.

Над насловним текстом садржаја Јеванђеља по Матеју је преплет трочлане траке (плаве, жуте и необојене), са биљним изданцима на сва четири угла. Они се са доњих углова спуштају у виду полупалмета поред наслова, а са горњих се уздижу у виду гранчица свијених у волуте. На средини је стилизовани биљни орнамент, где се од срцоликог преплета развијају две гранчице, међу којима се уздиже цвет.
Почетак Матејевог јеванђеља наглашен је заставицом слободног преплета од два пара уписаних, повезних кругова, кроз које се преплићу вреже завршавајући се на угловима лиснатим изданцима, а на врху крстоликим биљним украсом. Текст почиње великим иницијалним словом Ѓ, формираним од вреже са чвором на месту преламања кракова и лиснатим завршецима. У колориту доминирају жута и плава.
На л. 60 у блоку текста је уоквирено тордирано уже, којим почиње садржај Марковог јеванђеља. Јеванђеље по Марку почиње на л. 62 заставицом у виду портика испуњеног плетеничним сплетом плаве, мрке и необојене траке. На врху је преплетни крст са Христовим тетраграмом међу крацима.
Правоугаоно издужено заглавље налази се на почетку Лукиног јеванђеља на л. 96. Унутар њега је низ уланчаних кругова са једним сегментом који пробија горњи оквир. Кругови су прожети повезаним луковима са завршецима у виду свијених полупалмета. На горњем постаменту је велики тролатични цвет. Са доњих углова се издижу гране од чворнатог постамента, а са горњих полупалмете. Необојени преплети и биљни мотиви имају жуте детаље. Позадина је плава. Иницијал Ⱂ на почетку текста улази у текстуални блок висином шест редова. Сачињен је од вреже са изданцима, свијене у чвор на превојима, док са пречке виси цвет.
Над насловним текстом садржаја Јеванђеља по Јовану је уска издужена, правоугаона заставица испуњена вијугавом врежом са дупло свијеним полупалметама у превојима, колорисана плавом и жутом бојом. Испред Јовановог јеванђеља је правоугаона заставица пресечена са два наспрамна полукруга и са четири дијагоналне укрштене траке. Поља добијена овим пресецима су испуњене већим или мањим палметама, од којих је она – обрнута у централном делу највећа, док се при бочним оквирима развијају полупалмете. На врху је малени ромбоидни испуст са петљама. Ка њему се свијају полупалмете надовезане на сегмент преплета којим је пробијен оквир. На угловима су биљни изданци. Иницијално Ⱋ чини сложенији преплет врежа. Илуминација ове странице цртана је црним мастилом, док је бојење било започето у горњем левом углу заставице.

Одабрана литература: Стојановић, *Записи и натписи* III, 443, бр. 4435; Максимовић, *Четворојеванђеље Старчеве Горице*, 59–68.

185. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

између 1425. и 1435. године
Света Гора, манастир Хиландар, бр. 56
папир, III + 335 + 3 л., 200 × 135 mm

Четворојеванђеље са Теофилактовим предговорима писао је поп Никодим неуједначеним полууставним писмом, српскословенским језиком. Писар је утврђен методом атрибуције. Он је вероватно и илуминирао странице на почетцима јеванђеља на л. 18, 107ᵛ, 111, 172, 266. Испред Матејевог јеванђеља је заставица од три већа међусобно прихваћена прстена, кроз које се дијагонално провлаче вреже са изданцима, укрштајући се на средини. Кругови су

прожети и лучним тракама, тако да се стиче утисак да је ово декоративно поље издвојено из веће композиције. На угловима су флорални изданци, са полупалметама спуштеним поред наслова. Испод је разгранато иницијално К са срцоликим преплетом на средини стабла.

Садржај Марковог јеванђеља истакнут је тордираном траком са флоралним завршецима. Почетак јеванђеља украшава већа заставица степенасте структуре, унутар које су прве рачи наслова. Испуњена је низом уланчаних чворова, додатно прихваћених за првајз. На врху и на угловима су уздигнути тролатични цветови, док се са доњих углова спуштају полупалмете поред наслова. Иницијал Ꙁ изведен је од вреже са чворовима на превојима и полупалметицама на крајевима.

Јеванђеље по Луки наглашено је правоугаоном заставицом величине пола текстуалног блока, у којој траке творе две положене осмице, у чијим су кружним пољима четири сучељена цвета, окренутим врхом ка центру заглавља. Кроз осмице се додатно плете врежа завршавајући се при угловима полупалметама. На врху је већи цвет, на горњим угловима су полупалметице, а са доњих израстају декоративне гранчице. Основна форма иницијалног П је додатно прожета спиралним преплетом траке.

Правоугаона декоративна површина испред Јеванђеља по Јовану налази се у блоку текста. На средини доње странице је ваза из које се бочно разилазе две гране завршавајући се великим стилизованим цветовима. Горњу половину декоративне површине испуњава преплет лозе у виду две уланчане осмице, које својим врхом пробијају оквир заставице завршавајуће се цветом на врху. Шематизовани цветови изведени су и на бочним странама заставице, док су на угловима мањи флорални мотиви.

Одабрана литература: Богдановић, *Каталог,* 68–69; Мано-Зиси, *Четворојеванђеље попа Никодима*, 75–91; Станковић, *Водени знаци хиландарских српских рукописа*, 326; Турилов, Мошкова, *Каталог рукописей афонских обителей*, 117–118, бр. 157.

186. ЗБОРНИК СЛОВА И ЖИТИЈА

између 1425. и 1435. године
Манастир Никољац, бр. 83
папир, 241 л., 210 × 140 mm

Књига је писана полууставним писмом српскословенским језиком. Докорични листови потичу из неког старијег пергаментног рукописа. Заставица се налази на л. 3.

Окосницу заглавља на почетку књиге чини пет уланчаних прстенова, чија унутрашњост је испуњена наизменично тегет и зеленом бојом са белим акцентима. Прстенове са спољних страна пресецају две таласасте врже са изданцима, од којих је једна затворене форме, док се друга на горњим угловима завршава цветним изданцима свијеним ка средини. Цртеж је изведен црвеним мастилом, вреже и прстенови су испуњени жутом бојом, док је простор међу њима колорисан тегет бојом са белим кружићима у низу. На почетку је иницијал Ѡ декорисан куглицом и зракастим гранчицама. Кроз рукопис има још једноставних иницијала од којих по неки има украс у виду куглице или гранчице на дну слова (нпр. л. 118^{v}).

Одабрана литература: Мошин, *Ћирилски рукописи у манастиру Никољцу*, 704–705; Богдановић, *Инвентар*, 34, бр. 279; Станковић, *Никољац. Водени знаци*, 197–198.

187. ОКТОИХ

прва четвртина XV века
Софија, Народна библиотека „Св. Кирило и Методије“, бр. 926
папир, 139 л., 280 × 210 mm

Књига је писана српскословенским језиком полууставним писмом. Заставице се на налазе на л. 2, 51^{v} и 95.
На почетку је неуоквирена заставица при врху странице, сачињена од седам уланчаних жутих и плавих прстенова у низу. Кроз њих се провлаче по две вреже у полукружним низовима: горе – жута и црвена, доле – зелена и нобојена. На бочним горњим угловима вреже се завршавају шиљатим изданцима. На доњим угловима су по две зелене полупалмете, док се на врху налази крст од тордираних трака са Христовим тетраграмом. Испод црвеног лигатурног наслова је иницијал ѣ, где се на издуженом стаблу од вреже свијају петље у облику преплета: доле од непрекинуте траке која чини четири латице, а горе од дијагонално укрштених издужених поља.
Почетак служби другог гласа наглашен је цртаном заставицом на врху странице од уланчаног низа једанаест кругова. Обојени су зеленом и црвеном бојом, док је сваки трећи остављен необојен. Исто су колорисани и дупли полукругови у низовима горе и доле, који прожимају кругове. На угловима су свијене мање полупалмете. Орнамент на унутрашњој маргини је оштећен. Иницијал не почетку теста је једноставан црвени са проширењима при дну стабла, од којих се спуштају црвене гранчице.
Преплетна заставица на л. 95 је саздана као и претходна од уланчаних прстенова, с тим што су боје интезивније. Прстенови су наизменично обојени црвеном и жутом бојом. Вреже које прожимају преплет су зелене и црвене боје, док је трећа неколорисана. Оне прерастају у полупалмете на угловима. Ка спољној маргини се од средине заставе пружа орнамент у виду шиљате алке са две жуте полупалмете са стране. Позадина унутар преплета је прожета зеленим кружићима.

Одабрана литература: *Опис НБКМ* Т. 3, 88.

188. ОКТОИХ ПРВОГЛАСНИК

између 1420. и 1425. године
Света Гора, манастир Хиландар, бр. 131
папир, 330 л., 275 × 200 mm

Књига је писана полууставним писмом српскословенским језиком. Једину илуминацију чини заставица на л. 1.
Над насловним текстом где почињу службе првог гласа је неуоквирено заглавље. Окосницу чини шест уланчаних прстенова, док се вреже са изданцима преплићу кроз и око њих. Цртеж је изведен мрким мастилом којим је писан и текст. Унутрашњост кругова је колорисана зеленом и црвеном бојом, којим је исписан и лигатурни наслов испод заставе. На угловима су изданци у виду цветића. На врху је велики флорални орнемент чији је врх оштећен приликом опсецања, као и први део тетраграма који је био око орнамента.

Одабрана литература: Богдановић, *Каталог,* 90–91; Станковић, *Водени знаци хиландарских српских рукописа*, 335; Турилов, Мошкова, *Каталог рукописей афонских обителей*, 248, бр. 493.

189. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

трећа деценија XV века
Манастир Пећ, бр. 5
папир, 242 л., 285 × 195 mm

Књига је писана полууставним писмом српскословенским језиком. Велика декоративна заглавља и иницијали налазе се испред јеванђеља на л. 22, 85, 125^{v} и 194, док се украсне траке, мале заставице и иницијали налазе испред уводних текстова и садржаја на л. 2, 3, 9^{v}, 17, 19^{v}, 82, 83, 123, 124, 191^{v}. На почетку Јеванђеља по Матеју велика заставица у облику слова П наткриљује наслов. Чини је низ уланчаних кругова, кроз које се дијагонално провлаче вреже са пупољцима. Зелена и окер позадина истиче необојене преплетне мотиве цртане црвеним мастилом. Врежом са флоралним изданцима изведено је и иницијално слово К.

Јеванђеље по Марку почиње квадратном заставицом од уланчаних кругова са крстоликим преплетом вреже унутар сваког. Позадина је колорисана пастелно жутом и зеленом бојом са белим акцентима. У квадрату је насловни текст. Иницијал Ꙗ од вреже са петљама на средини и крајевима, протеже се висином целог текстуалног блока.
Низ од пет уланчаних кругова, сачињених од по две прихваћена двоконтурна полукруга је на почетку Лукиног јеванђеља. Са горњих углова израстају украсне гране са палметама на врху, које се свијају ка средини, док се са доњих углова вегетативни изданак уздиже поред заставице. Иницијал Ⱂ чине дупле црвене вреже свијене у чворове на средини, док корен стабла чини разлистала стопа. Простор између вреже испуњен је зеленом бојом са низом белих кружића.
Слична форма заглавља као испред Лукиног текста краси и почетак Јеванђеља по Јовану, с тим што се вреже дијагонално провлаче кроз кругове. На угловима су цветови. Велико почетно слово Ⱋ има малу преплетну горњу петљу, док доња, изразито велика, петља има облик великог решеткастог троугла. Позадина орнамената на овој страници је колорисана пастелно зеленом и жутом.
Приметна је стилска разлика између заставица испред јеванђеља по Матеју и Луки у односу на другу илуминацију у кодексу, па је извесно ове стране декорисао други илуминатор. Већина орнаменталних мотива је дело писара рукописа. Поред фино изведених заставица и иницијала испред јеванђеља по Марку и Јовану, које одликује минуциозна израда танким црвеним пером и пастелни колорит, исти аутор је извео и мање заставице на л. 3, 9^{v}, 19^{v}, 83, 124, 191^{v}. Оне су углавном у виду декоративних трака сачињених од уплетених, тордираних или дупло преплетених врежа, које на крајевима прерастају у флоралне изданке. Почетак текста ових страна красе црвени иницијали са гранчицама и куглицама испод и око слова.

Одабрана литература: Мошин, *Рукописи Пећке патријаршије*, 15–16; Богдановић, *Инвентар*, 128, бр. 1946; Гроздановић-Пајић, Станковић, *Пећка патријаршија. Водени знаци*, 17.

190. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

између 1430. и 1440. године
Београд, Музеј Српске православне цркве, бр. 357
папир, I + 258 л., 400 × 275 mm

Кодекс потиче из манастира Беочин. Писан је полууставним писмом српскословенским језиком. Заставице се налазе на л. 16, 19, 87 и 130 и мање украсне траке на л. 1, 15 и 209.
Пред Теофилактовим предговором у дну странице налази се заставица неуобичајеног преплета. Чини је низ уланчаних затворених врежа у облику развучених осмица, које се бочно завршавају са четири разноврсна флорална изданка у виду полупалмета и цветова. Заставица је цртана црвеним мастилом док је позадина испуњена плавом и окер бојом.
На почетку Марковог јеванђеља је заглавље од седам уланчаних прстенова кроз које се провлаче и преплићу вреже. На крајевима оне прерастају у декоративне гране. Могуће је да су сасвим танке гранчице са цветовима и листовима на врху додате накнадно, јер се од основе разликују колоритом и стилом. Велики иницијај Ⱄ је препознатљиве форме са стаблом од дуплих трака око кога се обавија срцолики преплет са разлисталим крацима.
Сличног преплета, али нешто сведеније је и украсно заглавље испред Јеванђеља по Марку. Седам уланчаних кругова, прожимају дијагонале и полукругови на плавом фону са белим акцентима. Са страна се уздижу декоративне гране, а на горњим угловима су мали флорални изданци. Змијолико ⳟ наглашава почетак текста. Пречка је у облику змијске главе, док остатак слова чини врежа са волутама и флоралним формама.
Наслов Лукиног јеванђеља надкриљује заставица у облику портика од уланчаних прстенова. Кроз њих се провлаче траке завршавајући се великим украсним стабљикама са стране, мањим цветовима на горњим угловима и великим развијеним полупалметама и цветом међу њима на врху. Вреже са изданцима су необојене, али су прожете зеленом линијом по средини. Позадина је наизменично плава и зелена са белим кружићима. Основна форма иницијалног Ⱂ је споља украшена низом трака у облику слова С.
На почетку и испред садржаја Јеванђеља по Јовану су тордиране траке. Пред текстом јеванђеља је мањи иницијал слова Ⱋ, висине пет редова текста са квадратним, златним петљама у којима су решеткасти преплети.

Одабрана литература: Mošin, *Katalog rukopisa Muzeja Srpske crkve*, 226; Богдановић, *Инвентар*, 127, бр. 1930; Станковић, *Водени МСПЦ. Водени знаци*, 77–78; *Свет српске рукописне књиге*, 323–326, сл. 64 (Ракић, *Четворојеванђеље*).

191. ЗБОРНИК ПОПА ЈОСИФА

између 1430. и 1440. године
(са додацима из каснијег времена)
Света Гора, манастир Хиландар, бр. 478
папир, 100 л., 275 × 210 mm

У запису исписаном тајнописом на л. 58^{v} крије се име „многогогрешног попа Јосифа“ по коме је Зборник и добио име. Он је исписао првих 58 листова, док су остали делови из каснијег периода. Писао је текст полууставним писмом српскословенским језиком. Заставица се налази на л. 5.
Изнад насловног текста на л. 5 је неоуоквирена издужена заставица састављена од седам уланчаних кружних сегмената. Сваки круг је састављен од четири међусобно прихваћене издужене омче, од којих свака чини четвртину круга. Стиче се утисак да кружне сегменте чине дупли (један у другом) кругови. Кроз њих се провлаче две траке у виду низа лукова из којих на угловима извиру цветови. Цртеж је изведен црвеним мастилом. Позадина је бојена

мрком бојом са белим акцентима, изузев средишњих поља у оквиру кружних медаљона испуњених жутом бојом са белим тачкицама.

Одабрана литература: Богдановић, *Каталог,* 182; Богдановић, *Хиландар. Палеографски албум*, Репр. 108; Станковић, *Водени знаци хиландарских српских рукописа*, 359; Турилов, Мошкова, *Каталог рукописей афонских обителей*, 377, бр. 815.

192. ЗБОРНИК СЛУЖБИ И ЖИТИЈА

између 1430. и 1440. године
Манастир Дечани, бр. 99
папир, 288 л., 215 × 140 mm

Рукопис садржи Службу и Житије Светог Стефана Дечанског од Григорија Цамблака и Службу Светом Николи, Светом Григорију и Светом Сави. Писан је српскословенским језиком, ресавским правописом. Књигу су писала четири писара од којих је први Григорије написао л. 1–211^{v} и 215^{v}–237^{v}. Почетак рукописа је изгубљен. Илуминирани су л. 2, 21, 30, 129^{v}, 184 и 212.

На л. 2 је правоугаона заставица у којој су три траке у облику осмица повезане малим омчама. Око њих су траке које стварају утисак још једног већег низа осмица повезаних компликованим сплетом. Са углова извиру звонасти цветови са увијеним изданком са горње стране, док су доле две бујне полупалмете. На средини је велики четворолатични, угласти преплет око кога је криптограм ц҃р҃ц҃ц҃ц҃ - Ц(а)р(ский) ц(вѣть) ц(ерькви) ц(вѣтить)

Уобичајено је сплет трака необојен док је позадина обојена по сегементима, несиметрично, плавом и жутом бојом.

На л. 21 је танка уоквирена тордирана трака са флоралним завршецима и крстастим мотивом на врху у виду чвора из кога извиру краци.

На почетку житија Светог Стефана Дечанског је решеткасти, дијагонални, преплет широких трака у оквиру. На угловима су биљни мотиви, а на врху срцолики медаљон са палметом.

Издужен, црвени иницијал Ѣ у оквиру петље има свијену полупалмету. Сличан је иницијал слова Ѣ на л. 129^{v} , где је изнад наслова тордирана трака са биљним мотивима на угловима.

Служба Светома Георгију истакнута је танком заставицом у виду две траке испреплетане тако да стварају утисак сучељених белих и окер лепезастих мотива, завршених флоралним изданцима.

Испред изабраних псалама на л. 212 је заставица величине пола текстуалног блока. Од центра правоугаоног поља се ка угловима, симетрично шире траке образујући решеткасте структуре у угловима док су у отвореним пољима полупалмете. Позадина је колорисана плавом, црвеном и жутом бојом. Изнад заставице пише ѿп(а)си сп(а)се писавшаго сїю книгоу҃. На почетку текста је иницијал са полупалметом у петљи.

Одабрана литература: Богдановић, *Инвентар*, 31, бр. 235; *Изложба српске писане речи*, 60, бр. 197; Гроздановић-Пајић, Станковић, *Дечани. Водени знаци*, 36; *Опис Дечани*, 410–414; *Дечани. Палеографски албум*, 237–239, бр. 235–237.

193. АПОСТОЛ

средина XV века,
Беч, Аустријска национална библиотека, Cod. slav. 56
папир, 407 л., 210 × 130 mm

Текст апостола писан је крупним полууставним писмом, српскословенским језиком. Илуминиран је л. 8.
На почетку Дела апостолских налази се велика застава у облику портика, спуштеног над првом речи наслова. Испуњена је са четири уланчана прстена у низу и два спуштена са стране. Овај преплет је додатно прожет врежом у виду спојених лукова провучених са спољен стране. Цртеж је изведен танким црним пером, док је позадина по сегментима бојена жутом, плавом, зеленом и бледоцрвеном бојом. На средини сваког прстена је неправилан бледоцрвени квадрат са белим кружићем у средини. На врху је крст од дуплих трака са угластим чворовима на угловима, око кога је криптограм ϕ χ ϕ π - ϕ(ῶς) χ(ριστοῦ)φ(αίνει) π(ᾶσιν)) – Светлост Христова просвећује све. Ка крсту се са бочних страна свијају плаве полупалмете изведене из преплета у оквиру заглавља, а на доњим угловима су велики зеленоплави пупољци.

Иницијал Π заузима висину текста на л. 1. Стабла слова чине приљубљене вреже у виду издужених С линија са дуплим повезаним омчама на средини и преплетном стопом. Пречка је трака са плавом омчицом. Цртан је црвеним мастилом са плавим детаљима.

Одабрана литература: Яцимирский, *Описание южно-славянских и русских рукописей*, 31–32, бр. 24; Birkfellner, *Glagolitishe und kyrillische Handschriften*, 108–110.

194. СЛУЖАБНИК

између 1430. и 1440. године
између 1490. и 1505. године
Манастир Никољац, бр. 16
папир, 115 л., 205 × 135 mm

Рукопис је конволут. Први део до л. 68 писан је калиграфским уставним писмом у четвртој деценији 15. века, а други, новији, писан је на прелазу из 15. у 16. век. Недостаје почетак где је била Литургија Светог Јована Златоустог и почетак Литургије Светог Василија Великог. Језик је српскословенски. Илуминацију чине заставица на л. 42 и мноштво иницијала.
Сачувана је једино заставица пред почетком Литургије Пређеосвећених дарова. Изведена је у облику лука из кога се уздижу три вертикална испуста. Испуњена је низовима повезаних чворова који су петљама везани за оквире. Преплет је необојен, а део унутар петљи и оквир су црвени. Позадина заставице је жута са зеленим пољима. Интезивне боје су вероватно додате накнадним интервенцијама. Над три стуба се издижу неколорисане декоративне гране са цветовима на врху.
Поред заставице рукопис је декорисан многобројним великим развијеним иницијалима. Изведени су црвеним мастилом на линији блока текста и украшени са мање или више танких волутица са куглицама, гранчицама или латицама.

Одабрана литература: Ћоровић, *Рукописи у Никољцу*, 81; Мошин, *Ћирилски рукописи у манастиру Никољцу*, 687–688; Богдановић, *Инвентар*, 102, бр. 1460; Станковић, *Никољац. Водени знаци*, 157–158.

195. МИНЕЈ ЗА НОВЕМБАР СА ПРОЛОШКИМ ЖИТИЈИМА

друга четвртина XV века
Београд, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, Рс 14
папир, 268 л., 285 × 200 mm

Књига је писана српскословенским језиком полууставним писмом у два ступца. Методом атрибуције рукопис је повезан са једном групом минеја који се чувају у Народној и Универзитетској библиотеци у Скопљу (М 17, М 18), а који су у новије време били део библиотеке у Манстиру Светог Прохора Пчињског. Поред службе одређеног дана, садржи и пролошка житија. Илуминацију чини заставица на л. 1..
На почетку књиге, пред службом светог Козме и Дамјана, над левим ступцем текста налази се заставица правоугаоне форме чији је велики оквир испуњен низом уланчаних чворова, који испуњавају и испуст на врху заставице. У оквиру заглавља је почетак насловног текста. Преплет је истакнут позадином наизменично бојеном зеленом и жутом бојом. На угловима су мање палмете (горе) и полупалмете (доле), а на врху је лепезасти цвет на танкој гранчици. Кроз рукопис иницијална слова су изведена, данас избледелим, црвеним мастилом. Већином су једноставни иницијали, а могу бити и нешто већи, висине до пет редова текста, са украсима у виду куглице на стаблу слова и палмете у петљи (нпр. л. 64, 265) или са гранчицом која се спушта са дна слова или израста на врху (нпр л. 178).

Одабрана литература: Богдановић, *Инвентар*, 63, бр. 786; Стипчевић, Рукописне књиге Универзитетске библиотеке (необјављен материјал).

196. ЛЕСТВИЦА

друга четвритна XV века
Цетиње, Манастир Рођења Пресвете Богородице, бр. 59
папир, 189 л., 260 × 185mm

Текст је писан полууставним писмом, српскословенским језиком. Илуминацију чини заставица на л. 1 и више иницијала.
Сам почетак рукописа наглашен је неуоквиреном заставицом степенасте структуре. Основу чини низ од седам повезаних ромбоидних прстенова. Са доње стране се бочно спуштају по две карике око прве речи насловног текста Житија Светог Јована Лествичника. Горе се над средином уздижу два надовезана ромбоидна мотива, док се на угловима издиже по један. Ромбови су наизменично бојени зеленом и црвеном бојом, док је преплет који се дијагонално, густо, плете око њих углавном необојен. Сегменти позадине су црвени, жути или мрки. Жуто је колорисана и трака која се са спољне стране преплиће кроз заставу. На угловима су велике гране са свијеном биљном формом налик на полупалмету. Из средишњег дела преплета се ка спољној маргини извијају две полупалмете са зеленим врхом и црвеним изданцима. Сам врх заставице је оштећен.
Иницијали су углавном једноставна црвена слова изузев неколико развијенијих. На л. 2 је црвено, издужено бубрежасто ѣ са украсном гранчицом на дну слова. Велики црвени

иницијал слова ⰡⰠ на л. 96 формиран је од вреже са изданцима, свезане у чвор на месту где почиње репић завршен полупалметом. На пречку слова је окачен цветић. На л. 164ᵛ је у текстуалном блоку украсна трака од таласасте црвене линије прожете црним цртицама. Испод је иницијал ⰢⰅ уклопљен у блок теста висином од седам редова. Стабло чини извијена црвена трака са истобојним цветом на средини. Горња, мања петља је у виду сузе, док је у доњој кружној петљи цвет са шест угластих латица.

Одабрана литература: Вуксан, *Рукописи Цетињског манастира*, 212–213, бр. 57; Mošin, *Ćirilski rukopisi Cetinjskog manastira*, 283; Богдановић, *Инвентар*, 48, бр. 503; Момировић, Васиљев, *Опис Цетињски манастир*, 215–219, бр. 59; Мартиновић, *Рукописне књиге Манастира на Цетињу*, 217–222, 523–527.

197. РАДОСАВЉЕВ ЗБОРНИК

између 1443. и 1461. године
Ватикан, Апостолска библиотека, MSS Borg.ill.12
папир, 60 л., 140× 110mm

Писар овог кодекса је Радосав, наручилац је Гоисав, а настала је у време владавине краља Томаша (1443–1461). Ови подаци су сачувану у запису на л. 58ᵛ. Припада западној скупини српскословенских рукописних књига. Књига садржи текст Откривења светог Јована Богослова, након кога стоје молитва Оче наш, почетак Јованова јеванђеља и запис писара. Писмо је квадратно уставно. Илуминацију чине заставице на л. 1 и 56 и мноштво иницијала. На почеку текста Апокалипсе је заставица, чији правоугаони оквир је сапет са две велике прихваћене ромбоидне омче. Између њих се провлаче и преплићу жуте гране са полулистовима на тамној позадини. На врху су три иста биљна орнамента са шиљатим латицама.
Танка застава у виду издуженог правоугаоника на л. 56 стоји при дну странице и испуњена је необојеном вијугавом лозицом са зеленим листићима на наранџастој позадини.
Кроз читав рукопис доминирају иницијали од којих су неки прилично велики и заузимају висину већу од пола текстуалног блока (л. 17ᵛ). Највећи број почетних графема украшен је флоралним мотивима. Они могу бити у виду лепезастих цветова и проширења на стубовима (нпр. л. 1, 8, 16, 34), са петљама испуњеним гранчицама са листовима (нпр. л. 2ᵛ) или оних чије стубове чине траке, а петље биљни изданци (нпр. 5, 7, 10, 22, 23. 24, 33, 44).
Поред декоративних иницијала један број је у непосредној вези са текстом на чијем почетку се налази. Иницијале на почецима одређених глава Апокалипсе (9, 11, 12, 13, 14, 19, 20 и 22) прожимају људске или животињске фигуре (л. 20ᵛ, 24ᵛ, 28, 30ᵛ, 31ᵛ, 46ᵛ, 47, 55ᵛ, 57), док неке имају само оживљене детаље, као што је рука у виду пречке на л. 27 и 35.
На крају рукописа где је и запис на л. 58ᵛ је људска фигура у седећем положају, која може бити наручилац рукописа или писар. Изнад њега је танка декоративна трака испуњена зеленим, жутим и наранџастим ромбовима.

Одабрана литература: Hamm, *Apokalipsa*, 43–104; Харисијадис, *Фигурални иницијали у Радослављевој апокалипси*, 50–53; Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, 79–80; Харисијадис, *Илуминација рукописа босанског порекла*, 126–128; Тодић, *Српски сликари* II, 103; Савић, *Српскословенски споменици из Босне и Хума*, 33, 51.

198. ЈЕРУСАЛИМСКИ ТИПИК (УСТАВ ЦРКВЕНИ)

друга четвртина XV века
Санкт Петербург, Руска национална библиотека, Тихан. 476
папир, 294 + IV л., 205 × 135mm

Књига је писана полууставним писмом српскословенским језиком. Заставицом су украшени л. 1, 8, 52, 279, док се иницијали сређу кроз читав кодекс. Украсни мотиви и црвено писани делови текста су избледели.
На почетку је преплетна уска заставица од три вреже са изданцима, чији доњи део ствара утисак тордиране траке, са лучним врежама у низу над њом. На врху је крст, ка коме се са горњих углова свијају два цвета, из којих се пружају црвени разгранати биљни мотиви.
Почетак текста Типика истакнут је преплетом врежа у виду осмице, прожете још једним кругом и два полукруга са стране. Стиче се утисак кружних поља у чијем су центру четворолатични цветићи. Кроз сваки круг се преплиће једна ужа трака затворене форме. На врху је крст са Христовим тетраграмом, а на углу листнати изданци. Заставица је, као и претходна, цртана црним мастилом, а унутрашњост је бледоцрвена са белим кружићима.
Две вреже са изданцима, преклопљене шиљатим испустима, чине украсну траку на л. 52. На угловима су полупалмете.
Пред крај рукописа на л. 279 је незграпно урађена заставица, оштећена током опсецања.
Чине је четири развучена неправилана ромбоидна прстена, кроз које се секу две таласате вреже. Позадина је зелена и црвена са белим акцентима. Велики иницијал Ⲡ протеже се на половину текстуалног блока. Чини га трака са већим чворовима у дну и на средини стабала, и мањим на угловима између стабала и пречке.
Црвени иницијали кроз текст су углавном једноставни. Пред крај рукописа сређе се један број развијенијих иницијала чије лепршаве гранчице са листићима и изданцима разбијају таман текстуални блок (л. 173, 186, 281^{v}, 282, 284, 285, 287, 289^{v}, 291).

Одабрана литература: *Предварительный список XV в.*, 179, бр. 1727; Левшина, *Рукописи сербского правописания*, 211, бр. 381.

199. МИНЕЈ ЗА ДЕЦЕМБАР

трећа деценија XV века
Манастир Дечани, бр. 45
папир, 291 л., 295 × 220 mm

Књига је исписана српскословенским језиком, полууставним писмом. На почетку, на л. 1, је уска заставица, а кроз рукопис се смењују геометријски, флорални и преплетно-биљни иницијали.
Заставицу чини шест ромбоидних прстенова у низу кроз које се провлачи тордирана необојена врежа. Ромбоидни мотиви су наглашени жутом бојом, док је позадина заставице углавном зелена са сегментима жуте боје. Са углова се свијају по две полупалмете, док је на средини крстасти флорални мотив на разлисталом постољу са лепршавим палметама на крајевима крста. Око њега је криптограмц ц ц ц҃ – цαрскій цвѣть црькви цвєтѣть.

Најбројнији су црвени геометријски иницијали са куглицом на стаблу или усковитланом грančицом на дну слова (нпр. л. 19ᵛ, 20, 66ᵛ, 67, 67ᵛ, 114ᵛ, 115ᵛ, 222ᵛ, 224, 224ᵛ, 228ᵛ, 229ᵛ, 230, 237, 239ᵛ, 246ᵛ, 248ᵛ, 251, 253, 259, 280, 280ᵛ, 282).
Код флоралних иницијала, поједине делове слова творе украсни мотиви у облику зелених листова и цветова (л. 29, 175ᵛ , 176ᵛ, 232ᵛ, 236, 236ᵛ, 237, 273ᵛ 274).
На свега наколико страна изведени су биљно – преплетни иницијали од преплета врежа на зеленој позадини (л. 174, 174ᵛ, 175ᵛ, 176, 177).
Маргинални украси поред наслова налазе се на л. 105ᵛ, 113ᵛ, 173, 224, 227ᵛ, 246ᵛ. Цртани су црвеним мастилом у виду симетрично постављених биљних сегмената полупалмета, грančица и стилизованих изданака.
Поред уобичајене илуминације овај кодекс красе и минијатурне представе: птичице на л. 229, стасидије на л. 230, грифона са змијом на л. 232, руке са граном на л. 251 и 265, змаја на л. 253 и руке са крстом на л. 255ᵛ.

Одабрана литература: Богдановић, *Инвентар*, 64, бр. 809; Гроздановић-Пајић, Станковић, *Дечани. Водени знаци*, 17; *Опис Дечани*, 141–146; *Дечани. Палеографски албум*, 214–215, бр. 212–213.

200. СЛОВА СВЕТОГ ЈОВАНА ЗЛАТОУСТОГ

између 1415. и 1425. године
између 1440. и 1450. године
Манастир Дечани, бр. 84
папир, 281 л., 280 × 205 mm

Кодекс је конволут састављен од два рукописа и два додатка. Први део је са почетка 15. века (1415/1425), а други део је млађи неколико деценија (1440/1450). Илуминација се налази у другом делу на л. 125 и 127.
Заставице и иницијали су цртани танким пером црвеним мастилом и нису колорисане. На л. 125 је танка заставица у виду две укрштене таласасте траке, прожете са низом повезних малих ромбова. На њиховим врховима су срцолике латице, док је на средини крстолика форма сачињена од три повезане петље. Око ње је Христов тетраграм. На горњим крајевима заставице су веће свијене палмете, а на доњим цветни изданци. Почетно слово у тексту је Ѣ које задире у текстуални блок висином осам редова. На стабло од спојених трака се надовезује велика доња петља испуњена сплетом врежа са изданцима и мања горња петља од уплетене траке.
Почетак житија Светог Јована Златоустог наглашава правоугаоно заглавље испуњено сплетом врежа. Оне су свијене у осам кружних сегмената у којима су велике петолатичне палмете, по четири са сваке стране, окренуте једна ка другој. У међупросторима су тролатични цветићи, а при угловима су свијене полупалмете. На врху је крст са развијеним крајевима на крацима и Христовим тетраграмом, док су на угловима цветни изданци. Иницијално Ϲ твори трака свезана у чвор на средини и на превојима са приљубљеним флоралним мотивима на стаблу. Од њих се спушта одностно уздиже унутрашњи део слова са цветом на средини и крајевима у виду развијене биљне стопе.

Одабрана литература: Богдановић, *Инвентар*, 42, бр. 410; Гроздановић-Пајић, Станковић, *Дечани. Водени знаци*, 31; *Опис Дечани*, 331–337; *Дечани. Палеографски албум*, 270–271, бр. 268–269; Станојловић, *Један тип декоративног мотива*, 112–113.

201. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

између 1430. и 1440. године
Манастир Дечани, бр. 11
папир, 333 л., 290 × 210 mm

Кодекс је убројан међу оне које је писао писар Инок из Далше, писар из времена српске Деспотовине, кога одликује лепо калиграфско писмо. Илуминацију чине заставице на л. 1, 8, 22, 111, 161^{v}, 254, 258 и иницијали.
На почетку књиге је велика правоугаона заставица, прожета преплетом жуте вреже. Она обликује осам кружних поља, у оквиру којих се, у групама од по четири са сваке стране, налазе осам наспрамно постављених, издужених, зелених и црвених палмета. Биљни изданци су на угловима заставице, а на врху је крст од тордиране траке. Позадина је испуњена тамно љубичастом бојом са белим акцентима.
На л. 8 је заглавља од жутих и тамноплавих врежа, преплетених тако да стварају утисак низа повезаних кругова. Из врежа на угловима израстају већи цветови свијени ка горе и мањи са доње стране. Позадина је зелена са белим акцентима.
Пред Теофилактовим предговором преплићу се жуте, зелене и тамноплаве вреже на црвеној позадини.
Предговор Јеванђељу по Марку на почетку има мању заставицу од сплета тамноплаве вреже, која се скупља и шири на жутој позадини. Са горње стране је проткана зеленом врежом, а са доње црвеном, са крајевима у виду полупалмета горе и цветова доле. На средини је преплет четири петље у виду крста. Преплет жутих, зелених и плавих врежа са флоралним завршетком стоји над насловом садржаја Марковог јеванђеља.
На почетку Садржаја Лукиног јеванђеља је плетенична црвена врежа са изданцима на крајевима.
Изнад насловног текста Јеванђеља по Јовану на л. 254 је низ од десет уланчаних прстенова протканих врежом са изданцима у виду цветова на горњим угловима и једним великим полуцветом пруженим на спољну маргину. Над заставицом је молитва Г(оспод)и поспѣши и помози. Сачуван је само почетак Јеванђеоског текста од Јована. Листови са почецима текстова остале тројице јеванђелиста су издвојени, могуће због самих застава.
Велико декоративно поље испред Јеванђеља по Јовану, на л. 258, саздано је од уланчаних кругова крстолико прожетих врежама. Они чине велики правоугаоник, у оквиру кога су прве две речи насловног текста. Вреже на угловима прерастају у гранчице са цветом на врху. На средини је велики тролисни биљни украс, док се са левог доњег угла издиже декоративна грана са полупалметом. Основни преплет је обојен зеленом и црвеном бојом, а позадина је јарко жута. Висином текстуалног блока се протеже велики иницијал слова Ѣ, сачињен од истих елемената као и заставица са преплетеним зелено-црвеним врежама на месту петљи и црвеним цветом на средини стабла слова.
Иницијали кроз рукопис су црвена извијена слова са декоративним куглицама и лепршавим гранчицама спуштеним од слова.

Одабрана литература: : *Изложба српске писане речи*, 56, бр. 186; Богдановић, *Инвентар,* 128, бр. 1945; Гроздановић-Пајић, Станковић, *Дечани. Водени знаци,* 6; Васиљев, *Ко је Инок из Далше*, 399–

400; *Опис Дечани*, 35–39; *Дечани. Палеографски албум*, 216, бр.214; Станојловић, *Један тип декоративног мотива* 112–113, сл. 9.

202. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

између 1445. и 1450. године
Београд, Музеј Српске православне цркве, Збирка Радослава М. Грујића, бр. 234
папир, I + 135 л., 285 × 210 mm

Књига је писана српскословенским језиком ситнијим полууставним писмом. Заставице и велики иницијали се налазе на л. 1, 15, 50, 77 и 116.
На самом почетку је ужа заставица од низа раздвојених ромбоидних прстенова повезаних двема тракама које се преклапају на средини градивних мотива. Позадина је црвена. Иницијал Ѣ на почетку заузима висину од дванаест редова текста. Стабло чини трака са листићима, док су петље стилизована уплетене гранчице са изданцима на црвеној позадини. Наслов Јеванђеља по Матеју оквирује заставица компликованог отвореног преплета, који ствара утисак низа повезаних дуплих, уписаних кружних форми на црвеном фону са белим акцентима. Иницијал слова К је сачињен од разлисталих грана.

Испред Јеванђеља по Марку је само прва реч наслова у оквиру заставице коју чини квадратни низ уланчаних кругова са врежама које се дијагонално пресецају у њиховим срединама на црвеној позадини. На угловима су стилизовани изданци. Иницијално Ꙁ је уобичајене биљне форме са избојцима, листићима и срцоликим преплетом на месету преламања.
Јеванђеље по Луки наглашава уоквирена квадратна заставица, унутар које се од центра ка оквиру концентрично развијају траке творећи мања поља са тролистима, и већа са развијеним стилизованим палметама. Иницијал П саздан је од трака са изданцима.

Издужена правоугаона заставица изведена је на почетку Јеванђеља по Јовану. Главни мотив ове декоративне схеме јесте преплет врежа, које обликују две осмице или четири кружна поља, у оквиру којих се налазе наспрамно постављена два пара издужених палмета. У оквиру заставице овај необојен мотив је два пута поновљен, тако да доминира осам поља са палметама на црвеној позадини. Истим бојама је уобличен и иницијал слова Ѣ са преплетним петљама.

Одабрана литература: Богдановић, *Инвентар*, 128. бр. 1950; Гроздановић-Пајић, *Збирка Радослава М. Грујића. Филигранолошки албум*, 33; Мошин и др. *Збирка Радослава М. Грујића Опис*, 52–54; Васиљев, *Збирка Радослава М. Грујића. Палеографски албум*, 38, бр. 30.

203. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

средина XV века
Света Гора, Велика Лавра, Z-45
папир, I + 284 л., 315 × 215 mm

Текст је писан полууставним писмом српскословенским језиком. Илуминацију чине заставице и иницијали на почецима четири јеванђеља на л. 2, 8, 80, 127, 203, 206.

Пред садржајем Матејевог јеванђеља је већа неоуоквирена заставица од три велика уланчана прстена, кроз које се провлаче траке у виду полукругова. На угловома су цветови, а на средини се издиже грана са крстоликом биљном формом.
Јеванђеље по Матеју почиње великом правоугаоном заставицом у оквиру које се изувијане, таласасте вреже свијају око шест великих положених палмета. Лево су четири палмете окренуте врхом једне ка другима, док су десно две окренуте од њих. На угловима су мање гранчице или листови. На врху је тролисни цвет око кога је тетраграмис хс н к҃. Иницијално К је велико слово са троугаоним проширењима на крајевима и украсним куглицама са листићима.
На почетки Марковог јеванђеља на л. 80 је заставица у слободном преплету, чију окосницу чини пет уланчаних кругова, пресечених дијагоналним врежама са изданицима, које се потом свијау у полукругове. На угловима су цветићи. На врху је биљни мотив са цветом и развијеним полупалметама, око кога је криптограм ц ц ц ц ̀ – царскій цвѣтъ црькви цвѣтѣть.

Иницијал З на мјесту свијања или чвор, док се пречка и репић завршавају полупалметама.

Садржај Јеванђеља по Луки је наглашен малом тордираном траком завршеном полупалметама. На почетку јеванђеља је застава од пет уланчаних ромбоидних прстенова, кроз које се провлаче дупле траке, пресецајући се на средини сваког поља. На угловима су полупалмете свијене ка средишњем крстоликом биљном орнаменту испод кога је Христов тетраграм. Основна контура иницијалног П је прожета танким гранчицама са цветићима и полупалметама са стране.
Пред садржајем Јовановог јеванђеља је издужени правоугаоник у коме су наспрамни, издужени срцолики медаљони са петолатичним палметама унутар њих. Испред јеванђеља на л. 206 је велика заставица од низова уланчаних кругова у чијем средишту је правоугаоно поље са првим речима наслова. Кругови су повезани читавим сплетом трака које се сустичу у њиховој средини. Са горњих углова израстају две полупалмете свијене према крсту на средини, око кога је Христов тетраграм. Иницијално И заузима висину пет редова текста и прелази на доњу магину. Стабла слова чине угласти преплети трака.
На крају је велика уоквирена таблица са распоредом читања апостола и јеванђеља. Са доње стране је грана коју држи људска шака, на горњим угловима су листови, а на доњим тролатични цветови налик на љиљане.

Одабрана литература: Matejic, Bogdanovic, *Slavic codices of The Great Lavra Monastery*, 444–451; Турилов, Мошкова, *Каталог рукописей афонских обителей*, 118, бр. 162.

204. СЛУЖАБНИК

1453. година
Манастир Дечани, бр. 131
папир, 198 л., 198 × 140 mm
Београд, Народна библиотека Србије, Рс 538
папир, 1 л., 198 × 158 мм

Књига је исписана српскословенским језиком, полууставним калиграфским писмом. На л. 194 налази се значајан запис из 1453. године у коме се помињу деспот Ђурађ и деспотица Јерина са децом. Наводи се да је у њихово време настао овај рукопис у Лесковцу у храму Успења пресвете Богородице. Написао га је монах Никандар, који поред записа исписује и

молитве књижевне вредности. Украс чине преплетно-флоралне заставице на л. 17, 50, 125 и 147 и издужени црвени иницијали.
Литургија Светог Василија Великог почиње заставицом на две трећине странице. Чине је два повезана круга прожета симетрично распоређеним полукруговима и дијагоналама. Унутрашњост заставице је по сегментима обојена жутом, црвеном и зеленом бојом са белим акцентима. Око кругова се свија црвена трака и врежа са изданцима, која на угловима прераста у велике гране са полупалметама, свијене ка средишњем крсту.
Испред Литургије пређеосвећених дарова је декоративно заглавље у виду два круга, пресечена двема врежама у средини. Сегменти позадине су колорисани исто као и претходна заставица. На сва четири угла су гране са полупалметом на врху. У средини је црвени крстолики орнаментални мотив.
Испред Чина освећења воде је заставица сачињена од низа чворова у оквиру, са биљним мотивима на угловима и средини.
На л. 147 је декоративно поље од четири уланчана круга, дијагонално пресечена врежама. Оне на угловима прерастају у стилизоване пупољке, са доње стране, док се са горњих углова свијају декоративне гране ка флоралном крстоликом мотиву на разлисталом постољу.
Слична је заставица на почетку Службе на Богојављање која се данас налази на издвојеном листу у Народној библиотеци Србије. Једина разлика је у томе што њу чине три уланчана круга.
Читава књига прожета је издуженим црвеним иницијалним словима, које красе по нека куглица на стаблу, пупољак или гранчица. Једини већи иницијал који одудара је онај на л. 48, где је слово Г изведено од удвојених необојених трака са преплетном петљом у корену слова, омчама око стабла и биљним изданцима на крају пречке слова.

Одабрана литература: Богдановић, *Инвентар*, 109, бр. 1570; *Опис* НБС, 292–293; Грозданoвић-Пајић, Станковић, *Дечани. Водени знаци*, 46, бр. 133; *Опис Дечани*, 526–531; *Дечани. Палеографски албум*, 273–274, бр. 271–272; *Свет српске рукописне књиге*, 333–334, сл. 69 (Станојловић, *Служабник*); *Свет српске рукописне књиге*, 334–335, сл. 70 (Станојловић, *Служабник*); *Српско уметничко наслеђе на Косову и Метохији*, 334–335 (Станојловић, *Служабник*).

205. АПОСТОЛ

1453. година
Света Гора, Велика Лавра, Z-48
папир, I+182 л., 280 × 190 mm

Писар овог кодекса је Степан који је своје име и годину исписивања оставио на л. 180. Текст је исписан калиграфским полууставним писмом српскословенским језиком. Заставице се налазе на л. 1 и 11, а маргинални украси на л. 8, 119^{v} и 146.
На почетку је сасвим мала заставица у виду тордиране траке са завршецима у виду свијених декоративних грана ка горе, док се ка доле спуштају цветни изданци.
Наслов Дела апостолских наткриљује велика заставица у виду портика. Траке преплета творе осам кружних поља – четири у низу и по два спуштена са свеке стране поред наслова. Унутар кругова је преплет трака у виду четири унакрсна тордирана чвора.
Наслови три мање текстуалне целине наглашени су маргиналним биљним украсом. Онај на л. 119^{v} је у облику положеног срцоликог медаљона из кога излазе гранчице.
Иницијали су углавном издужена једноставна слова, али могу имати украс у виду гранчице која се извија са дна слова (л. 119^{v}).

Одабрана литература: Matejic, Bogdanovic, *Slavic codices of The Great Lavra Monastery*, 466–476; Турилов, Мошкова, *Каталог рукописей афонских обителей*, 64–65, бр. 27.

206. АПОСТОЛ

средина XV века
Софија, Народна библиотека „Св. Кирило и Методије“, бр. 888
папир, 206 л., 285 × 210 mm

Рукопис је исписан српскословенским језиком полууставним писмом. Украс чине заставице на л. 1, 15 и 19 и иницијали на почецима текстуалних целина.
На самом почетку књиге изнад месецослова је уоквирено правоугаоно заглавље прожето са два пара таласасто испреплетаних врежа цртаних црвеним мастилом. Позадина је пастелно плава и зелена са белим акцентима. На врху је танак зелени крст.
На л 14^{v} је таблица са распоредом читања апостола. На наспрамној страници на почетку је декоративна трака од повезаних плавих волута са зеленим гранчицама и црвеним изданцима. Изнад је флорални орнамент.
Почетак Дела светих апостола истакнут је већим неуоквиреним декоративним заглављем. Окосница су два неповезана прстена кроз које се дијагонално преплићу дупле траке, пресецајући се у средини круга. Споља се око ова два прстена пружају вреже са изданцима у виду повезаних полукругова, са пупољцима на угловима. Међупростори унутар заставице су испуњени плавом или бледоцрвеном бојом са белим четворолатичним и тролатичним цветовима. Изнад је танак плави крст са танким листићима око кога је нерашчитан криптограм т к в п̀ н̀ г. На почетку теста је издужен иницијал слова Ⲡ, који заузима девет редова текста. Сачињен је од пршљенастих сегмената са полукружном пречком са врежама. Цртан је црвеним мастилом са плавим акцентима.
Почетак посланица је негде истакнут зеленом трачицом са тачкама и црвеним укрштеним линијама (л. 69^{v}, 74^{v}, 75). Иницијали могу бити издужена двоконтурна слова са куглицама у низу на стаблима.

Одабрана литература: *Опис НБКМ* Т. 3, 59.

207. ДИОПТРА

пета деценија XV века
Манастир Пећка патријаршија, бр. 101
папир, 185 л., 280 × 200 mm

Диоптра из збирке манастира Пећке патријаршије је репрезентативан пример кодекса наведеног садржаја, који је припадао монашкој литератури. Са грчког на српскословенски је преведен средином 14. века. Књига је писана лепим, уједначеним полууставним словима и илуминиран двема раскошним заставицама на л. 1 и 3.
Испред предговора Михаила Псела, на почетку рукописа, уобличена је правоугаона заставица са флоралним преплетом унутар ње. Врежу чине три наспрамно постављене волуте изведене црвеном и жутом бојом, које се завршавају цветом, док је позадина обојена у зелено.

Почетак текста Диоптре на л. 3 истакнут је правоугаоним заглављем у дуплом оквиру. У средини је мотив вазе из које извиру зелене гране са цветовима и црвеним изданцима, свијајући се симетрично на бочне стране. Изнад заставице су две реалистично насликане афронтиране птице. Унутрашња маргина ове странице декорисана је бујном стилизованом граном, док се на спољној маргини од заставице спушта нешто мањи биљни мотив. Испод заставице тече насловни текст изведен издуженим уставним лигатурним словима.

Одабрана литература: Мошин, *Рукописи Пећке патријаршије*, 128–129; *Изложба српске писане речи*, 61, бр. 202; Харисијадис, *Раскошни византијски стил*, 222, сл. 18; Богдановић, *Инвентар*, 29, бр. 217; Гроздановић-Пајић, Станковић, *Пећка патријаршија*. *Водени знаци*, 55; *Свет српске рукописне књиге*, 335–336, сл. 71 (Станојловић, *Диоптра*); *Српско уметничко наслеђе на Косову и Метохији*, 128–129 (Станојловић, *Диоптра*).

208. МЕТАФРАСТ СТЕФАНА ДОМЕСТИКА

1465. година
Света Гора, манастир Хиландар, бр. 400
папир, 466 л., 300 × 215 mm

Књига садржи изводе из дела Светог Јована Златоустог од Светог Симеона Метафраста. Исписао је Стефан Доместик калиграфским полууставним писмом, српскословенским језиком ресавским правописом. Илуминацију коју чини минијатура Светог Јована Златоустог на л. 4^{v} и раскошна заставица на л. 5 радио је грешни Теодор. Имена писара и илуминатора су позната из записа на крају кодекса (л. 466 и 466^{v}).
Велика правоугаона заставица на почетку Слова светог Јована Златоустог заузима готово половину текстуалног блока. Мање централно правоугаоно поље испуњено је са две развијене волуте, које извиру са средине доње странице, а сачињене су од нанизаних рогова изобиља са стилизованим цветовима у превоју. На ове веће свијене форме са горње стране надовезују се још две истоврсне нешто мање свијене волуте. На средини су срцолики преплети вреже са великим стилизованим, развијеним плавим цветом на врху. Међупростори су испуњени мањим цветовима, листићима и преплетеним врежама. Око овог централног поља је широк раскошно украшен оквир са круговима унутар којих су разноврсни бујни цветни мотиви. Између прстенова у хоризонталном низу су по два пара издужених флоралних форми, док су у вертикалном низу између кругова мањи цветићи. На врху заставице је крст од увијених трака, а на угловима су биљне форме: доле стилизоване стабљике уз оквир, а горе флорални мотиви на мањем постољу. Заставица има црвене оквире и богато је колорисана. На жутој позадини преплетно-биљни мотиви сликани су плавом и зеленом бојом, а моделовани белим акцентима. На почетку текста је грацилни црвени иницијал а̀ са украсном тачком, прожет дискретном свијеном гранчицом у доњој половини слова.

Одабрана литература: Радојчић, *Мајстори старог српског сликарства*, 46, сл. 29–30; Радојчић, *Старо српско сликарство*, 185–186; Цернић, *Рукопис Стефана Доместика*, 79; Харисијадис, *Раскошни византијски стил*, 225; Богдановић, *Каталог,* 157; Богдановић, *Хиландар. Палеографски албум*, Репр. 105; Станковић, *Водени знаци хиландарских српских рукописа*, 350; Тодић, *Српски сликари* II, 176; *Свет српске рукописне књиге*, 336–337, сл. 72 (Убипарип, Ракић, *Метафраст Стефана Доместика*); Турилов, Мошкова, *Каталог рукописей афонских обителей*, 394–395, бр. 861.

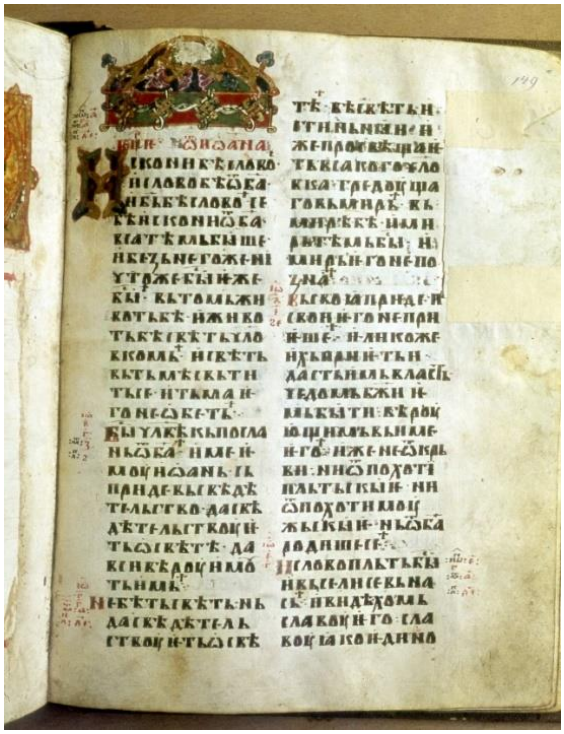
РЕПРОДУКЦИЈЕ

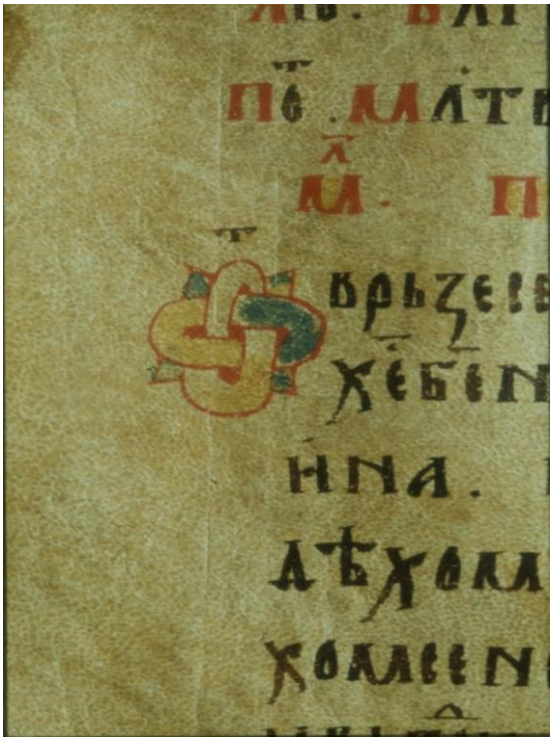
1. Маријино јевнађеље,
РНБ Q.п.I. 11, л. 78

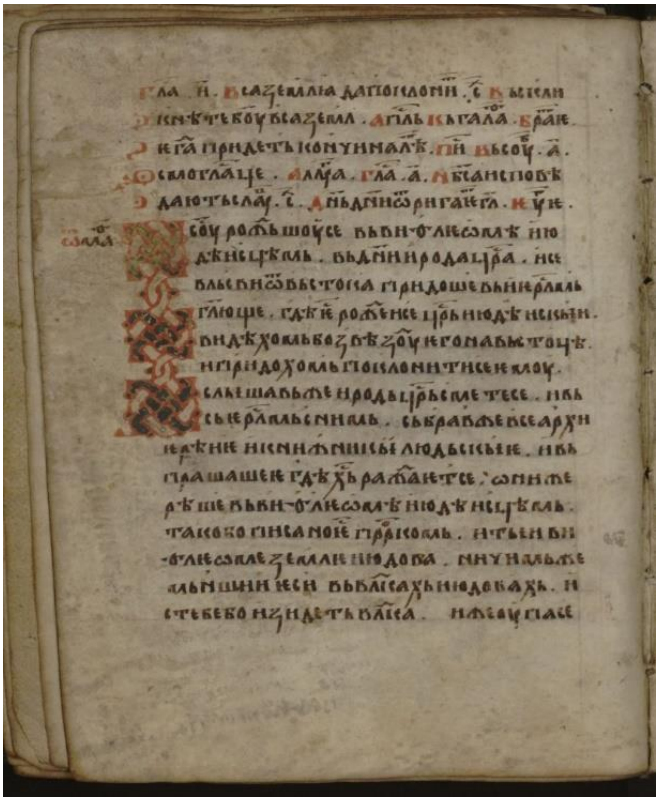
2. Београдски паримејник,
НБС Рс 652, л. 29

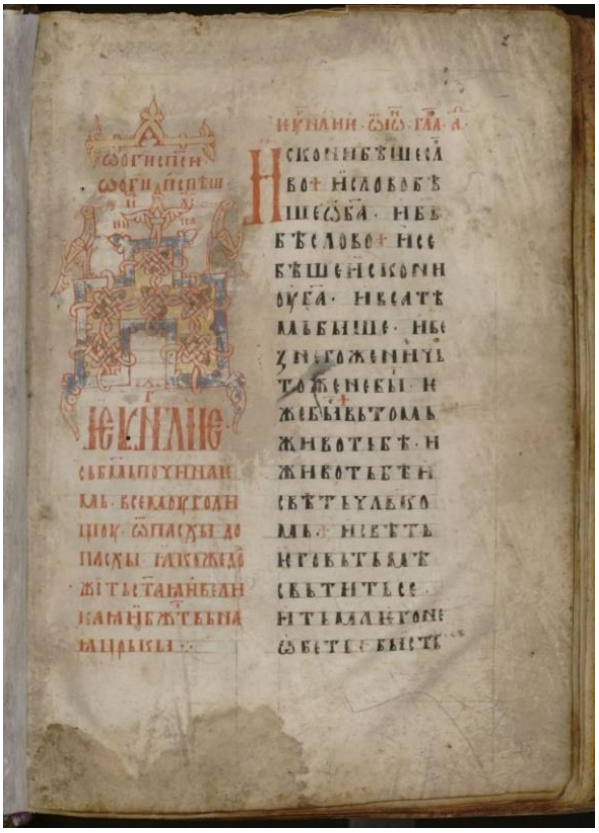
3. Четворојеванђеље, Хил. 22, л. 14

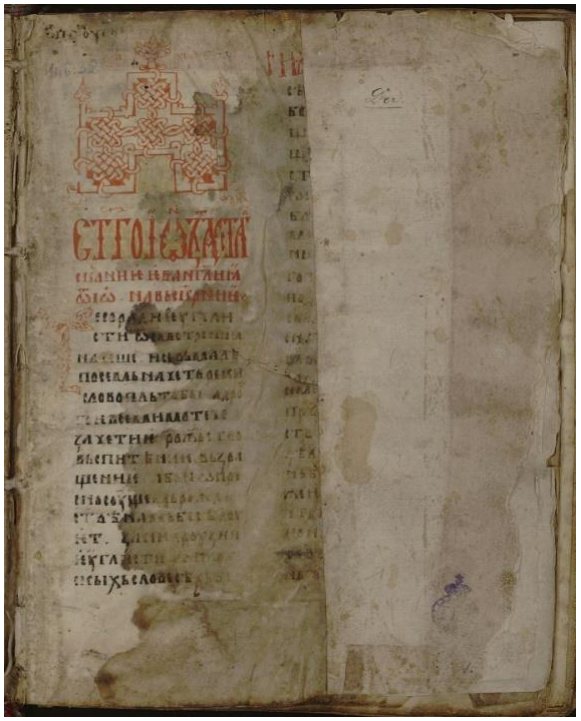
4. Литургијски свитак, Хил. 16

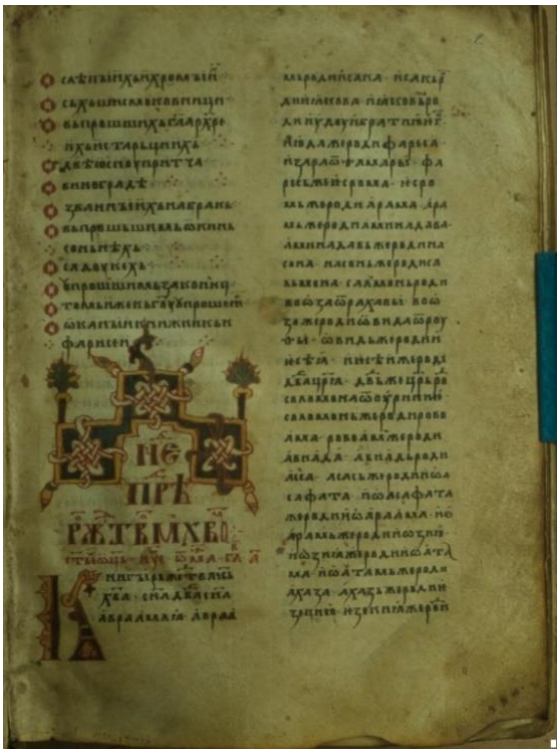
5. **Требник,**
РНБ Гиљф. 22, л. 60v

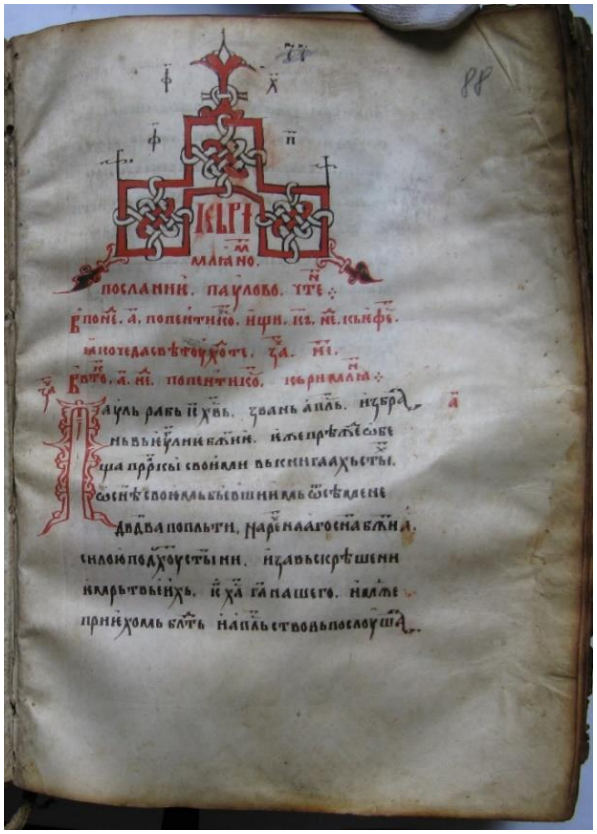
6. Изборно јеванђеље ђакона Болеслава,
РНБ Гиљф. 1, л. 2

7. Јеванђеље учитељно Константина Преславског, РНБ Гиљф. 32, л. 1

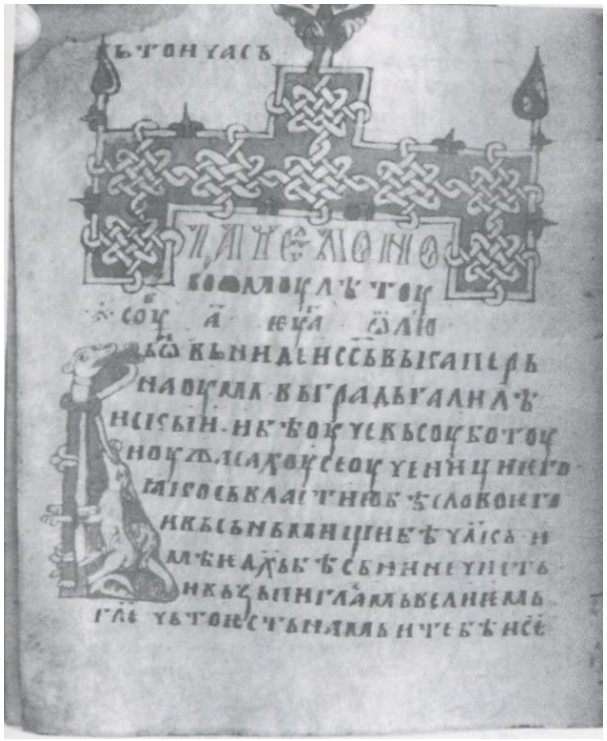
8. Четворојеванђеље са праксапостолом, Хил. 52, л. 2

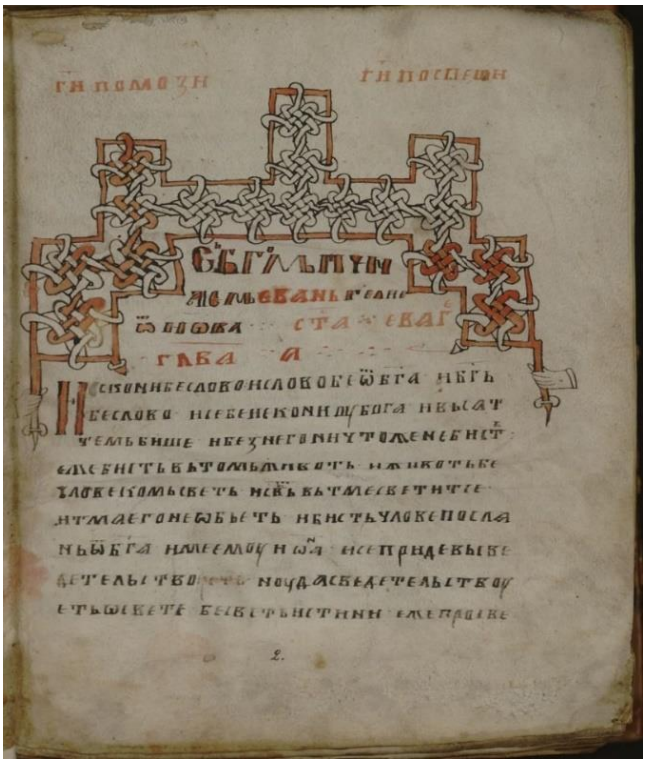
9. Апостол, НБКМ 501, л. 88

10. Четворојеванђеље, HAZU III b 14, л. 2

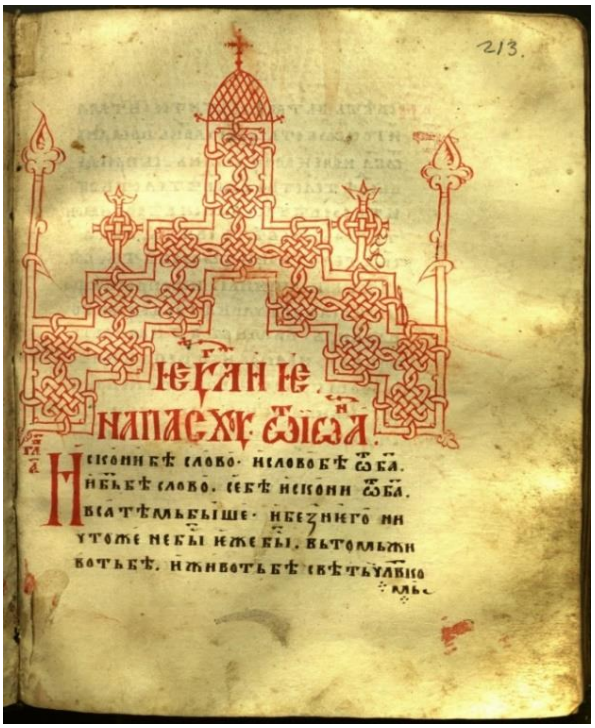
**11. Изборно јеванђеље,
ПБЈ бр. 19, л. 74v**

**12. Изборно јеванђеље,
РНБ Q.п.I.26, л. 2**

13. Четворојеванђеље,
ГИМ Хлуд. 13, л. 5v

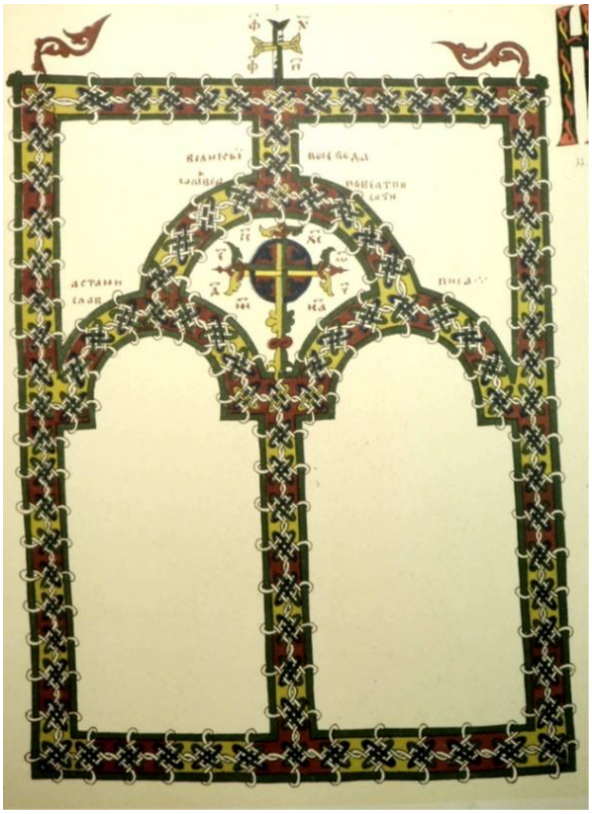
14. Четворојеванђеље,
CBL W 148, л. 213

15. Богдановo четворојеванђеље,
HAZU III c 20, л. 1

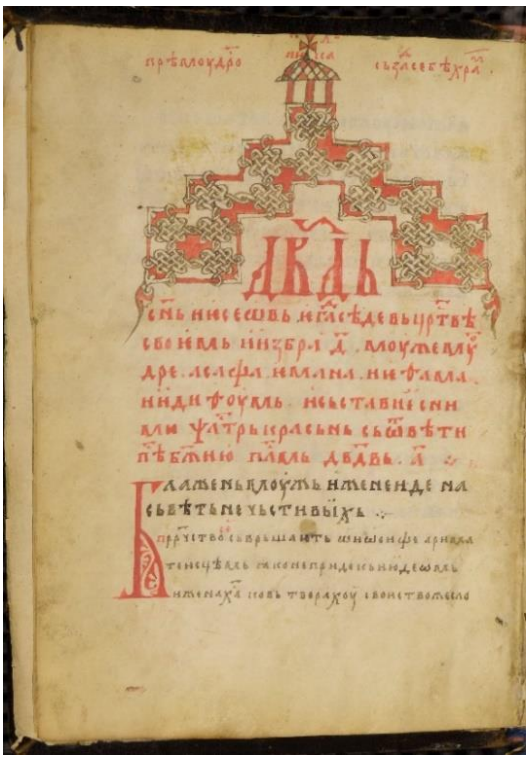
16. Ковински типик,
Архив САНУ 294, л. 1

17. Оливеров минеј, НББ 191(62) , л. 1

**18. Четворојеванђеље,
НБКМ 470, л. 1**

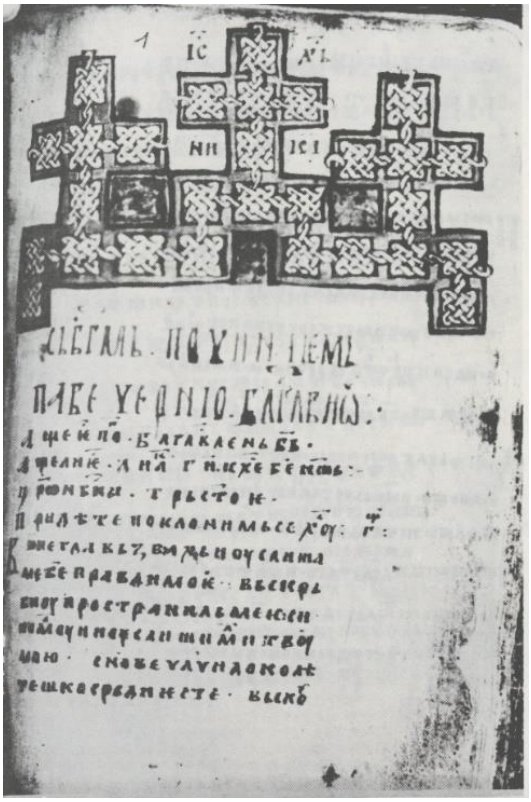
**19. Псалтир Бранка Младеновића,
BAR Slav. 205, л. 4v**

20. Четворојеванђеље,
ГИМ Хлудов 10, л. 5

21. Четворојеванђеље,
НБКМ 852, л. 5

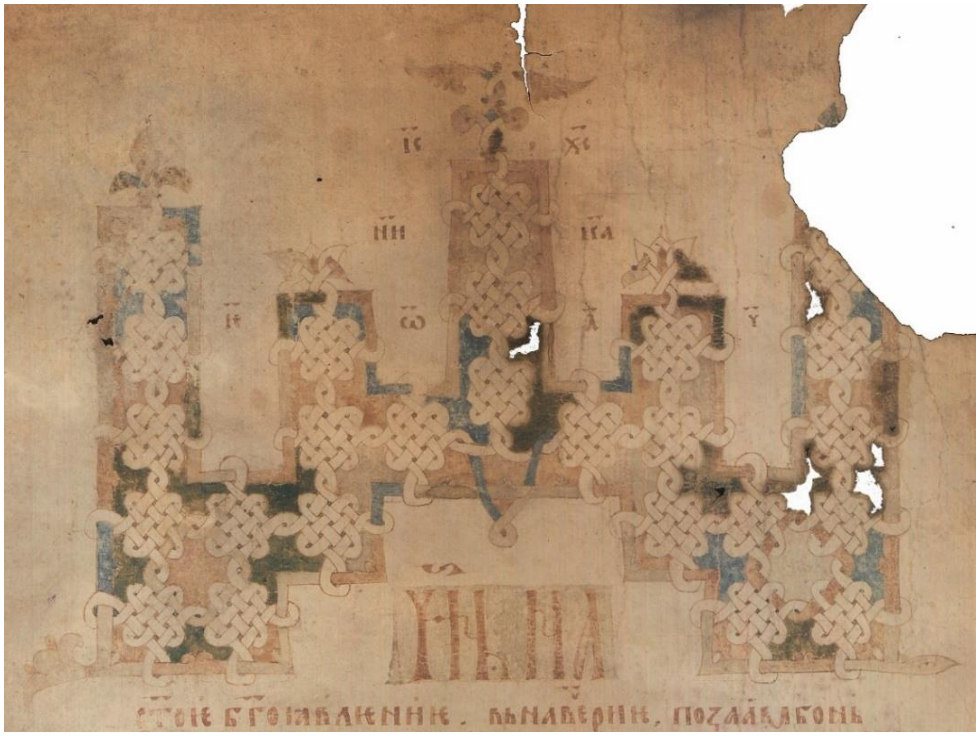
22. Зборник, Света Катарина,
Sin. Slav. 2, л. 1

23. Четворојеванђеље,
SBB Ms. slav. Wuk. 4, л. 1

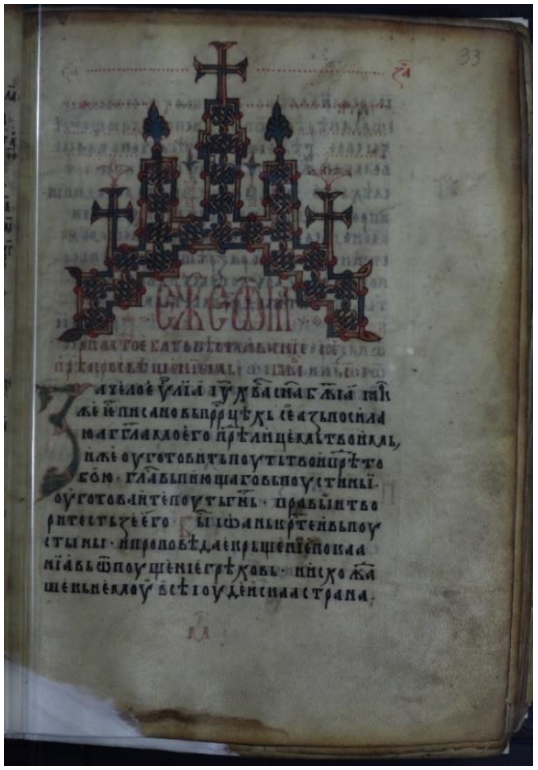
24. Четворојеванђеље,
НБКМ 852, л. 5

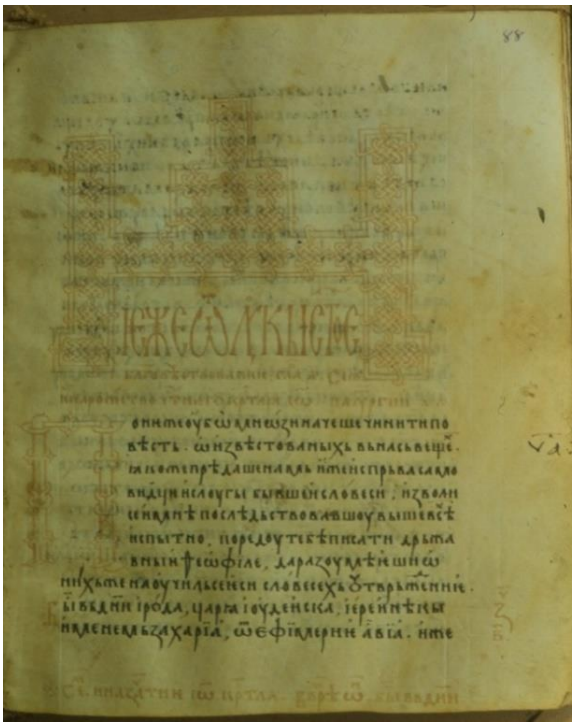
25. Свитак литургијски, Хил. 3-I

26. Романов минеј, Хил. 160, л. 1

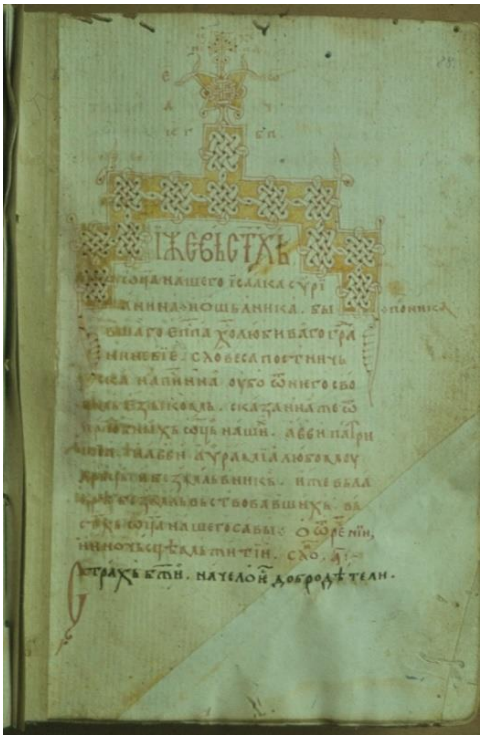
27. Четворојеванђеље, Деч. 2, л. 33

28. Четворојеванђеље писара Станка, Хил. 53, л. 88

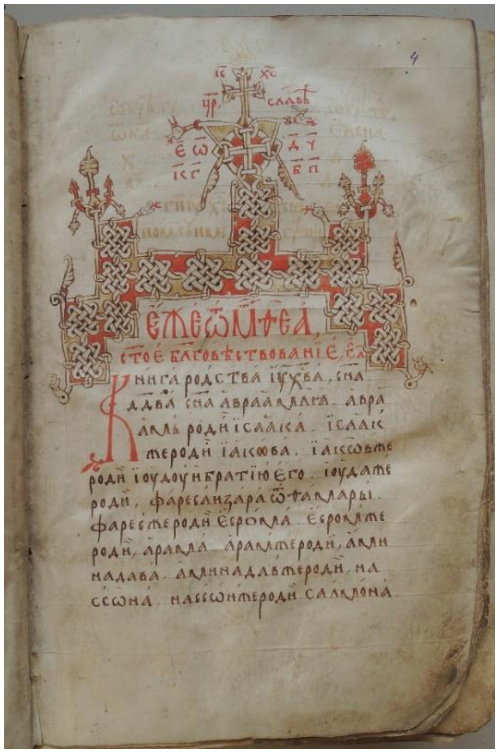
29. Лествица Светог Јована, Деч. 72, л. 7

30. Слова Исака Сирина,
Хил. 395, л. 28

31. Минеј за децембар,
Хил. 144, л. 1

32.Четворојеванђеље монаха
Дионисија, Хил. 10, л. 4

33. Четворојеванђеље,
ГИМ Хлудов 14, л. 3

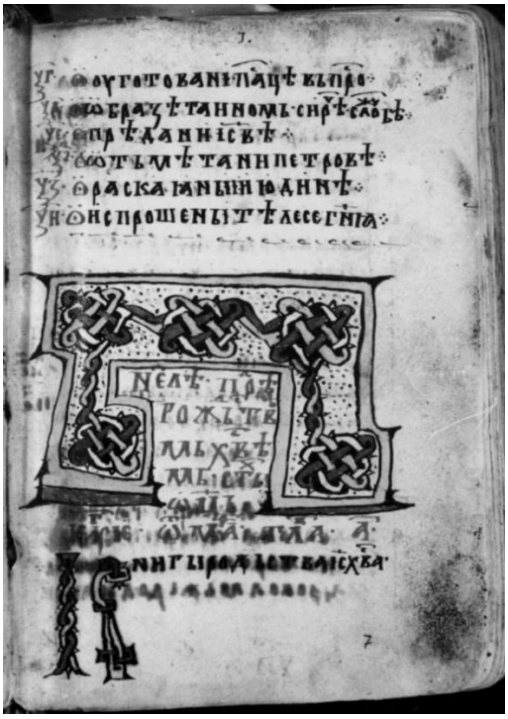
34. Рилско четворојеванђеље,
НБКМ 31, л. 2

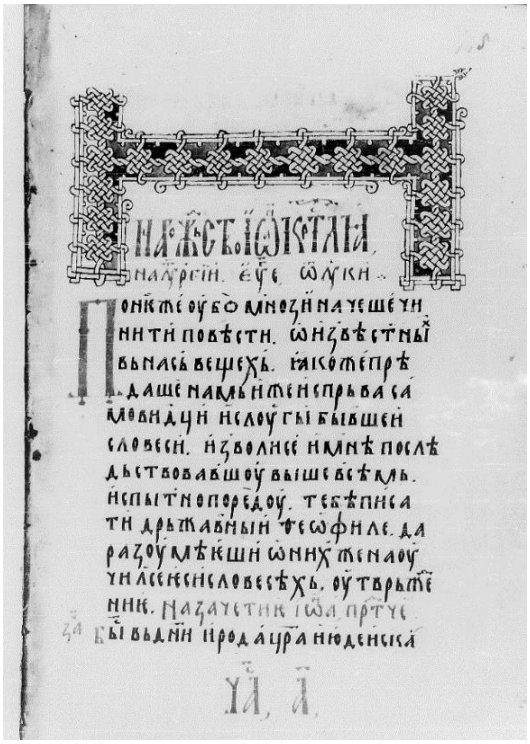
35. Четворојеванђеље,
HAZU III b 14, л. 1

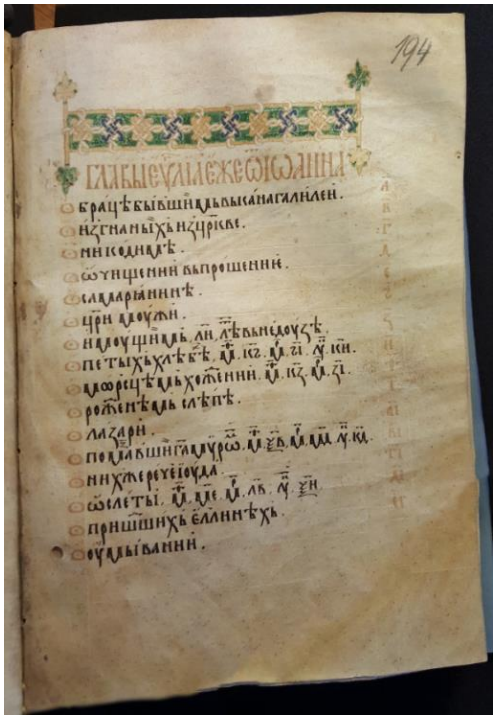
36. Богданово четворојеванђеље,
HAZU III c 20, л. 181

37. Четворојеванђеље,
Св. Катарина Sin. Slav. 3, л. 7

38. Четворојеванђеље,
SBB Ms. slav. Wuk. 4, л. 145

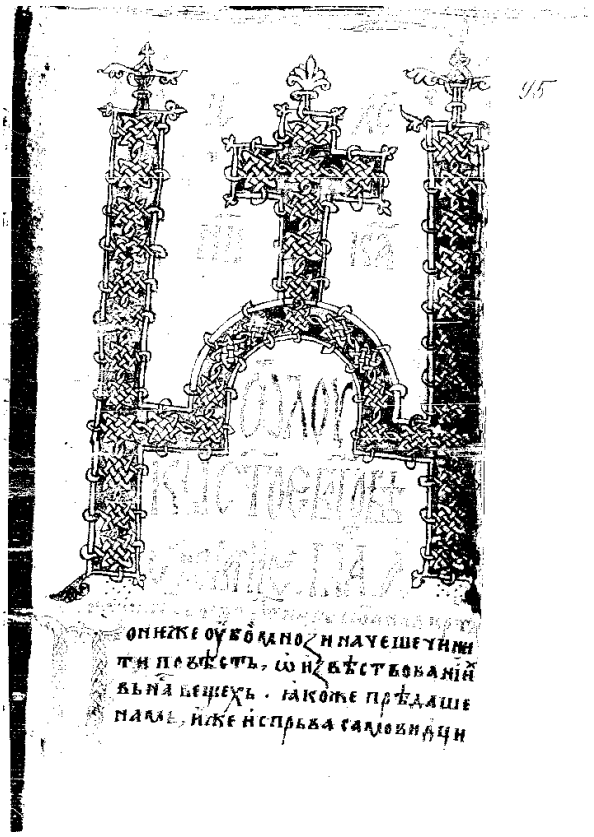
39. Четворојеванђеље,
ÖNB Cod. slav. 052, л. 194

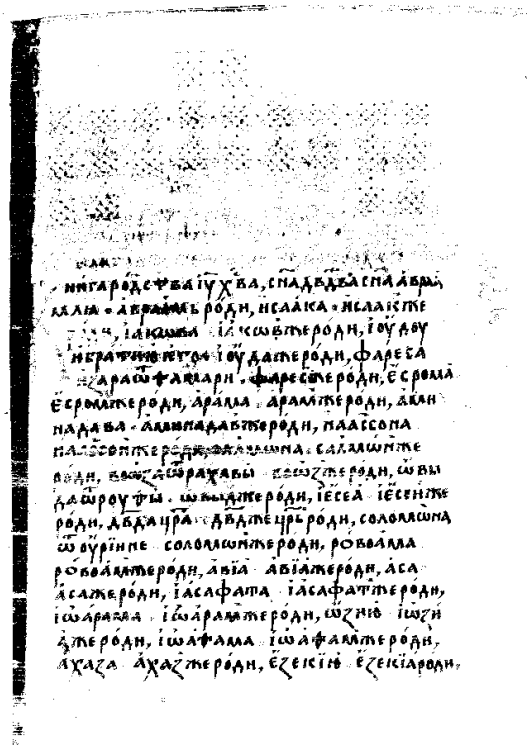
40. Посни триод анагноста Јована,
Пећ 111, л. 4

41. Четворојеванђеље,
SBB Ms. slav. Wuk 3, л. 1

42. Четворојеванђеље,
SBB Ms. slav. Wuk 7, л. 95

43. Четворојеванђеље,
SBB Ms. slav. Wuk 7, л. 4

44. Служабник, Деч. 122, л. 74

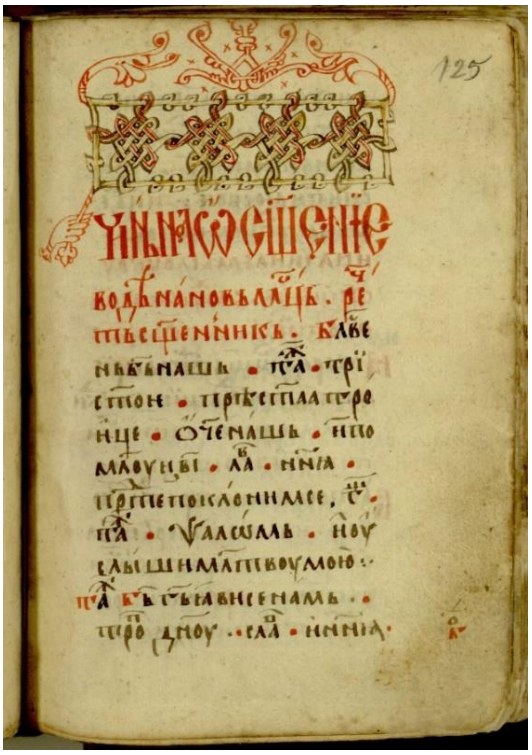
45. Четворојеванђеље, НБКМ 41, л. 143

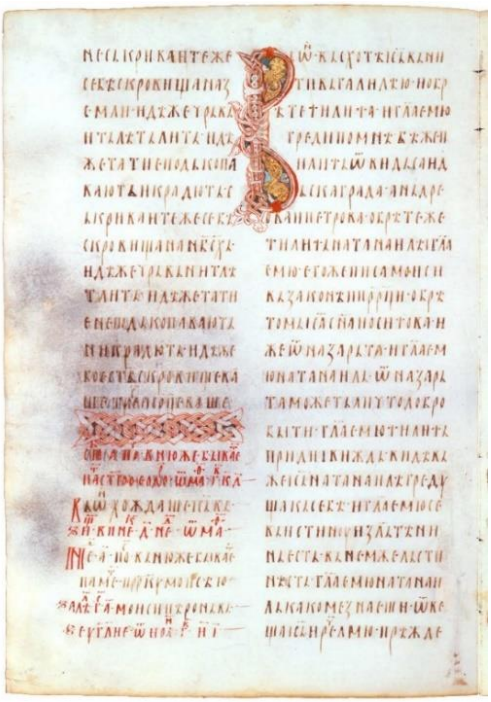
46. Минеј за новембар са пролошким житијима, УБ Рс 14, л. 1

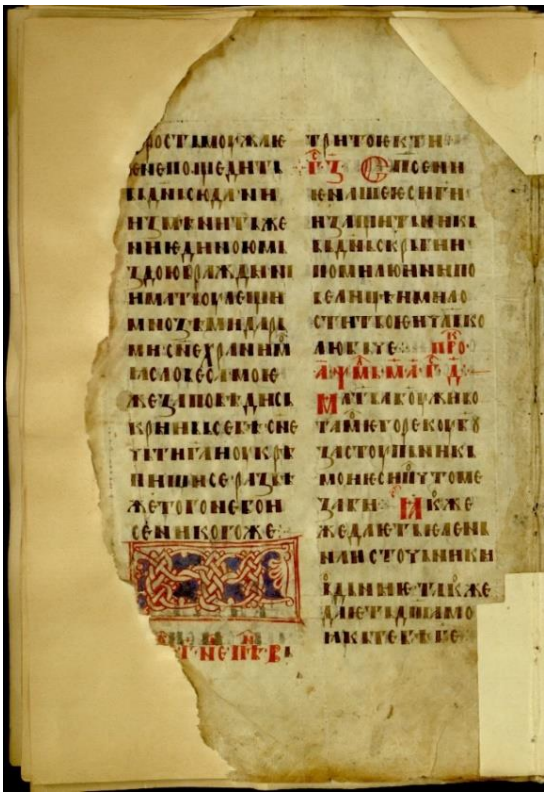
47. Служабник, Ник. 16, л. 42

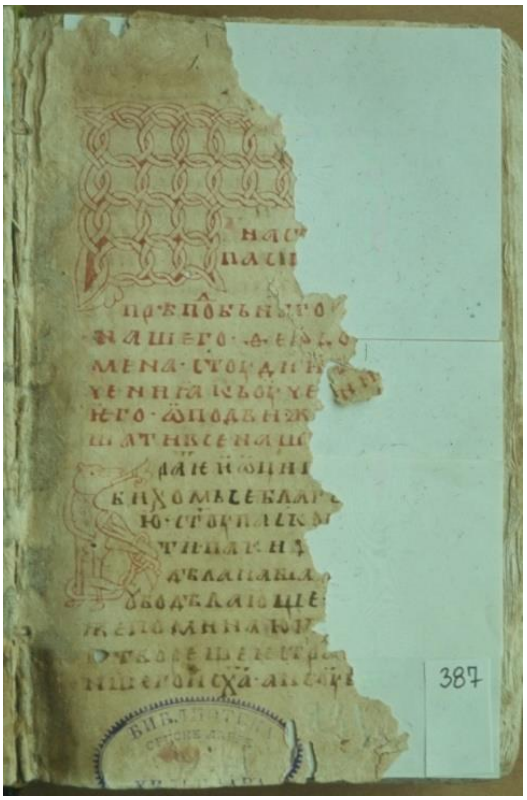
48. Служабник, Деч 131, л. 125

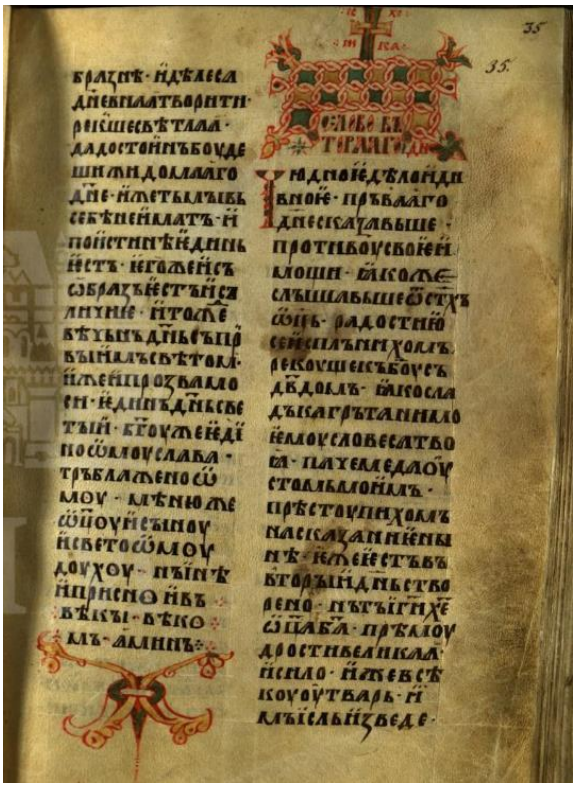
49. Мирослављево јеванђеље, л. 109v

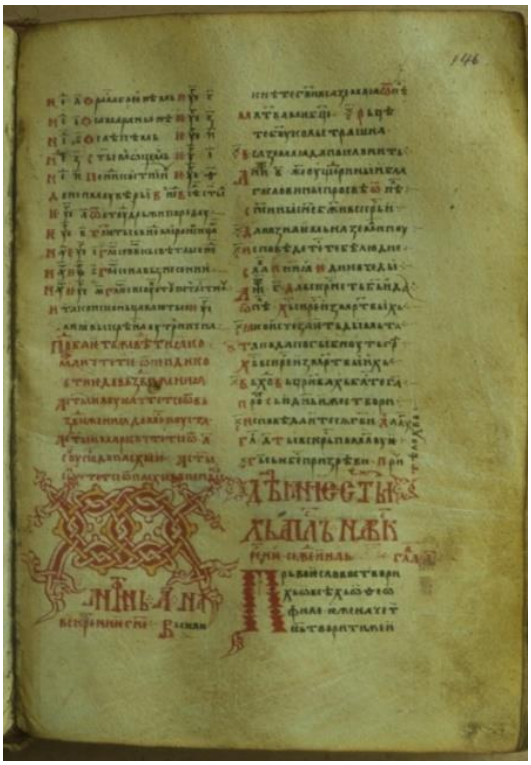
50. Београдски паримејник, НБС Рс 652, л. 31

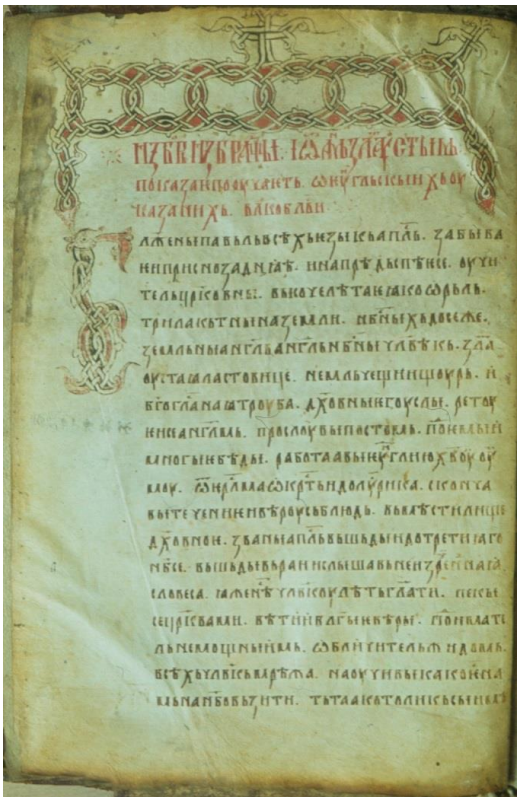
51. Поучења Теодора Студита, Хил. 387, л. 1

52. Шестоднев, ГИМ Синод. 345, л. 35

53. Четворојеванђеље са праксапостолом, Хил. 52, л. 146

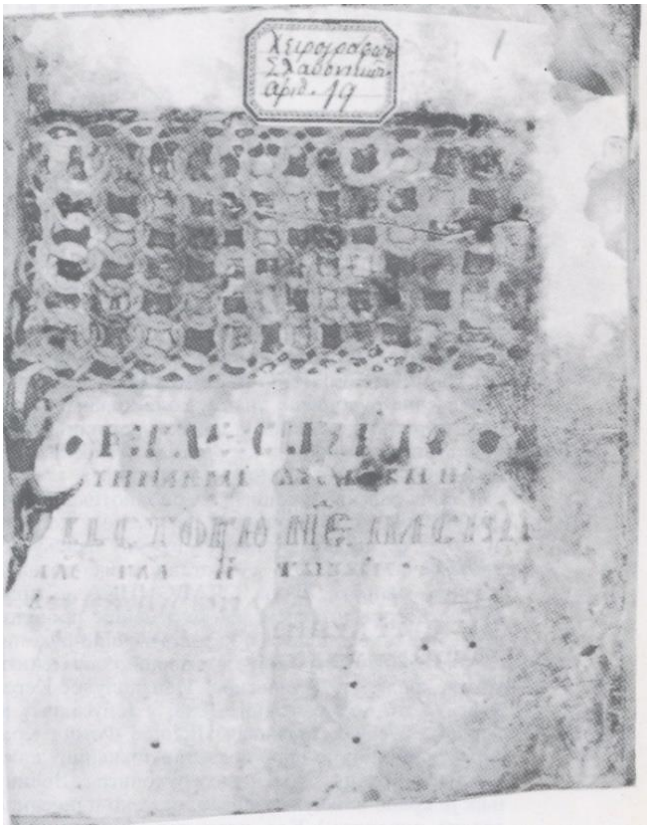
54. Златоструј, Хил. 386, л. 3v

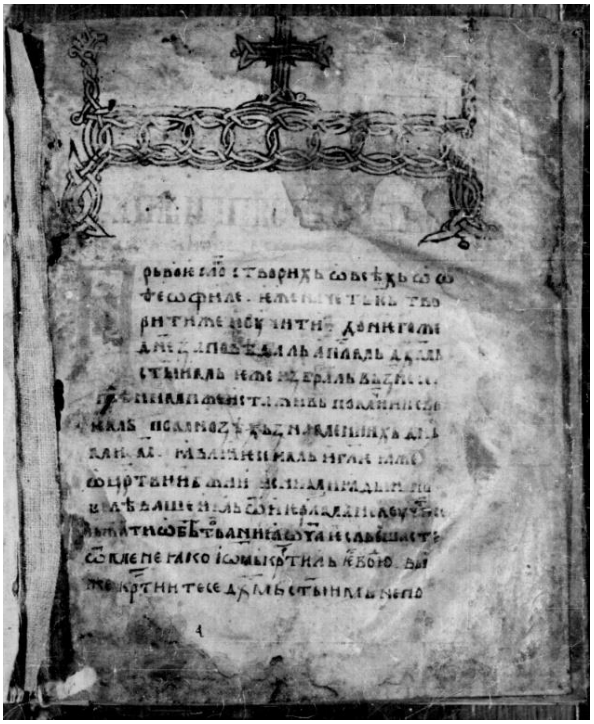
55. Златоструј, Хил. 382, л. 1

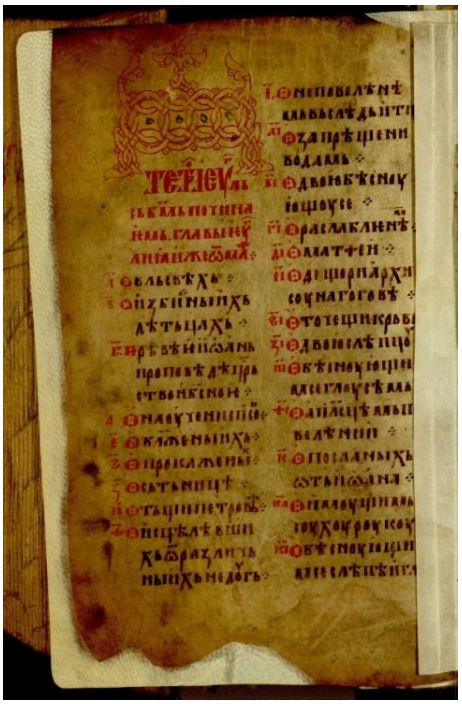
56. Паренесис Јефрема Сирина, Хил. 384, л. 1

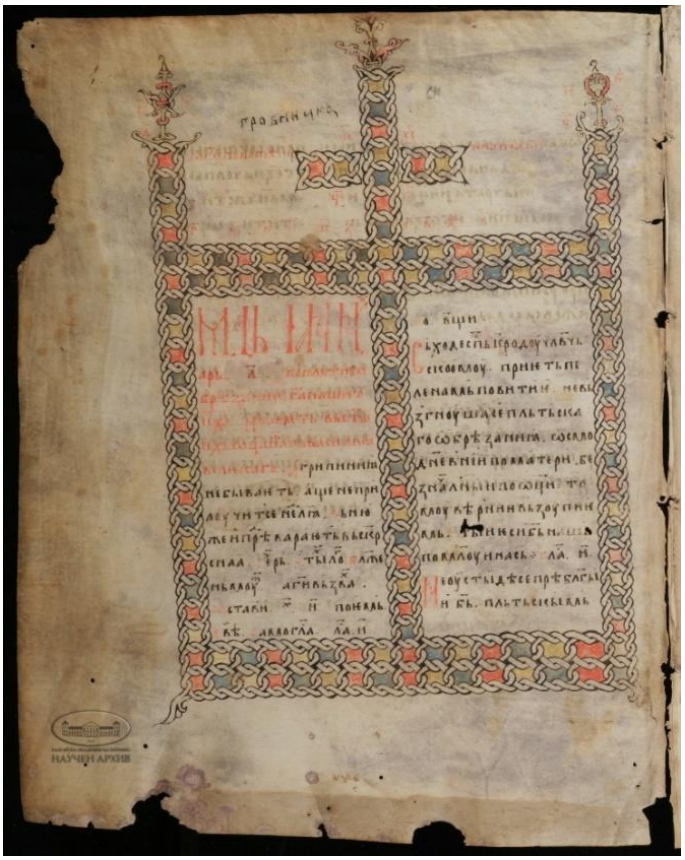
57. Изборно јеванђеље , ПБЈ бр. 19, л. 1

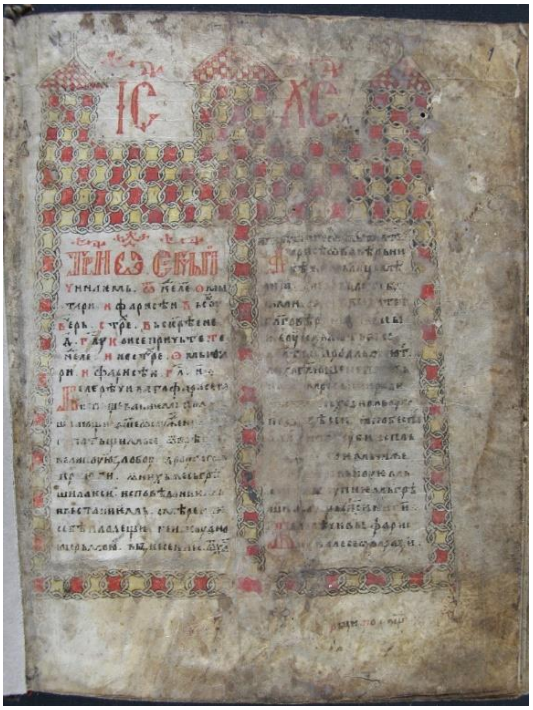
**58. Шишатовачки апостол,
БСП 322, л. 1**

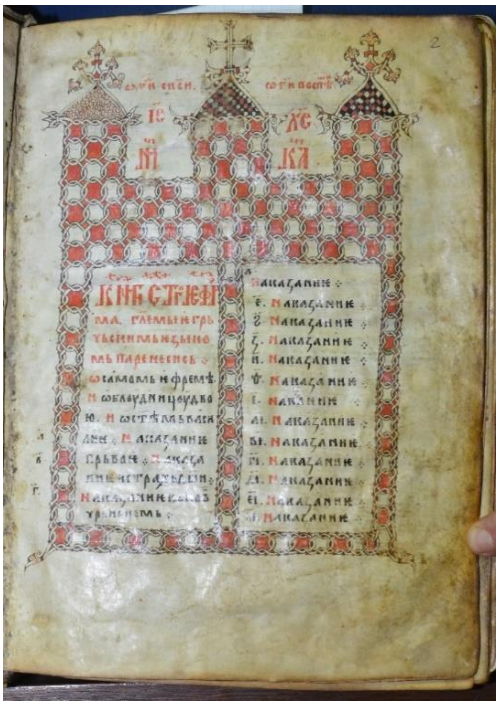
**59. Четворојеванђеље,
Деч. 3, л. 2v**

60. Минеја за јануар, Архив БАН 19, л. 1v

61. Посни триод анагноста Георгија, HAZU III b 18, л. 1

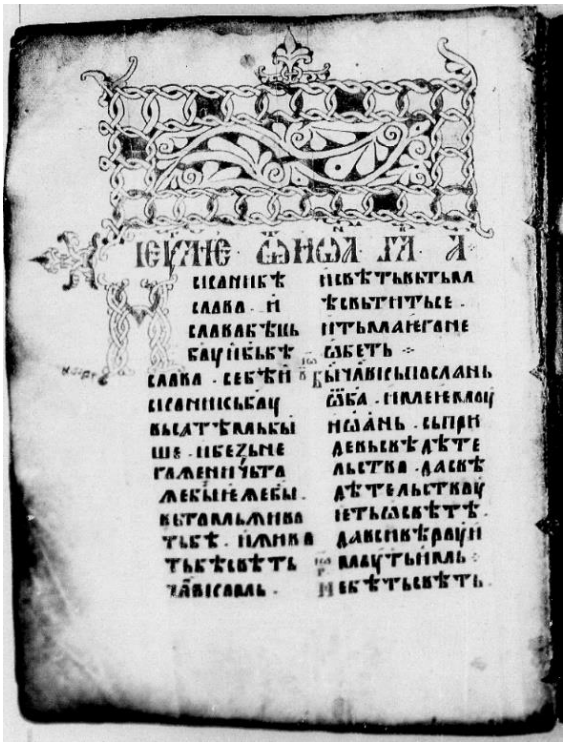
62. Паренесис Јефрема Сирина, Архив САНУ 60, л. 2

63. Пентикостар убогог Рајка, Хил. 265, л. 1

**64. Четворојеванђеље,
Пљевља 81, л. 78v**

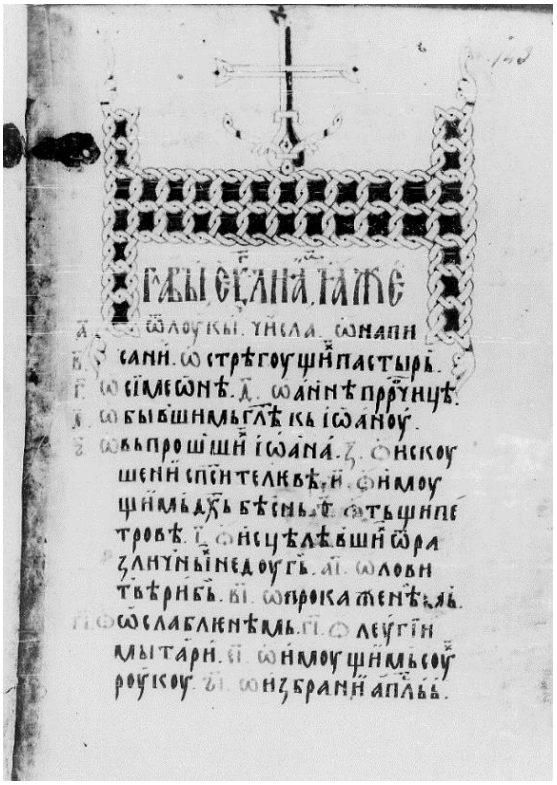
**65. Четворојеванђеље,
Пљевља 81, л. 138v**

66. Четворојеванђеље, Хил. 20, л. 85

67. Четворојеванђеље,
SBB Ms. slav. Wuk. 4, л. 88

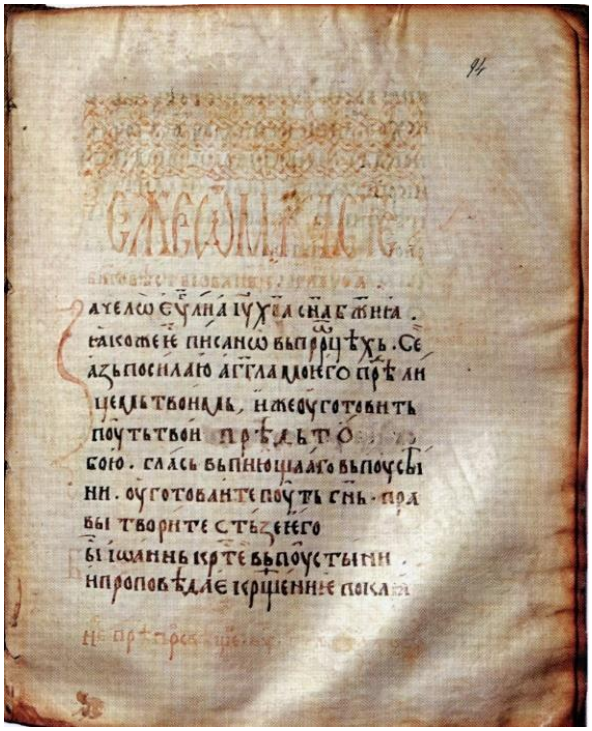
68. Четворојеванђеље,
SBB Ms. slav. Wuk. 4, л. 143

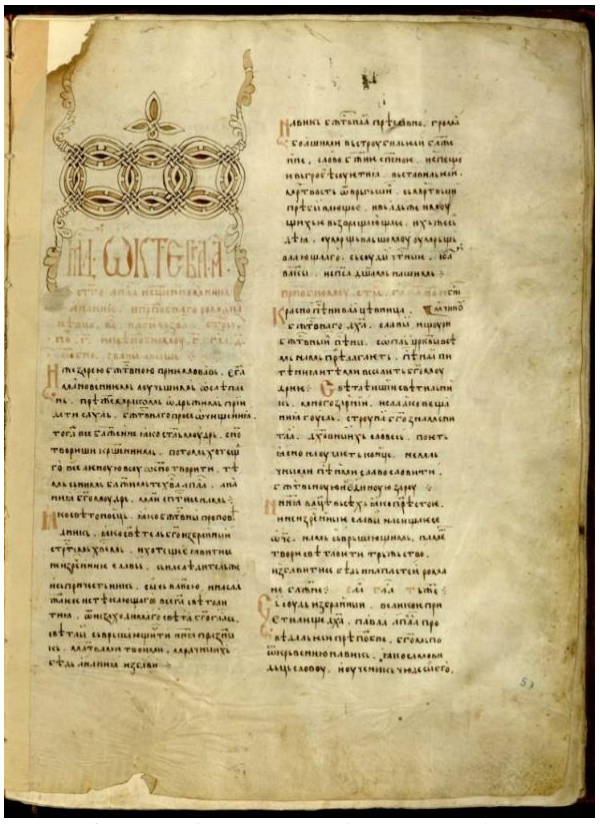
69. Псалтир, НБС Рс 707, л. 3

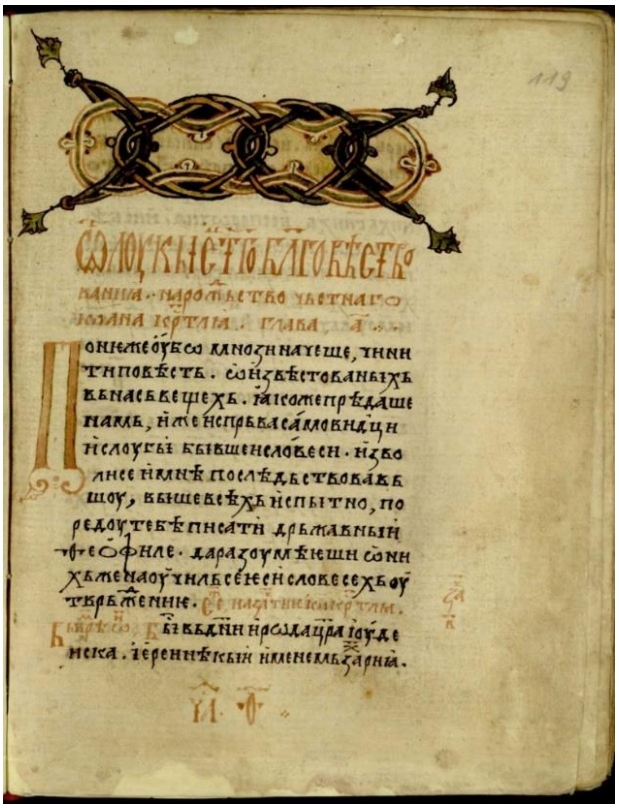
70. Зборник, Деч. 75, л. 191

**71.Четворојеванђеље,
ГИМ Хлуд. 10, л. 94**

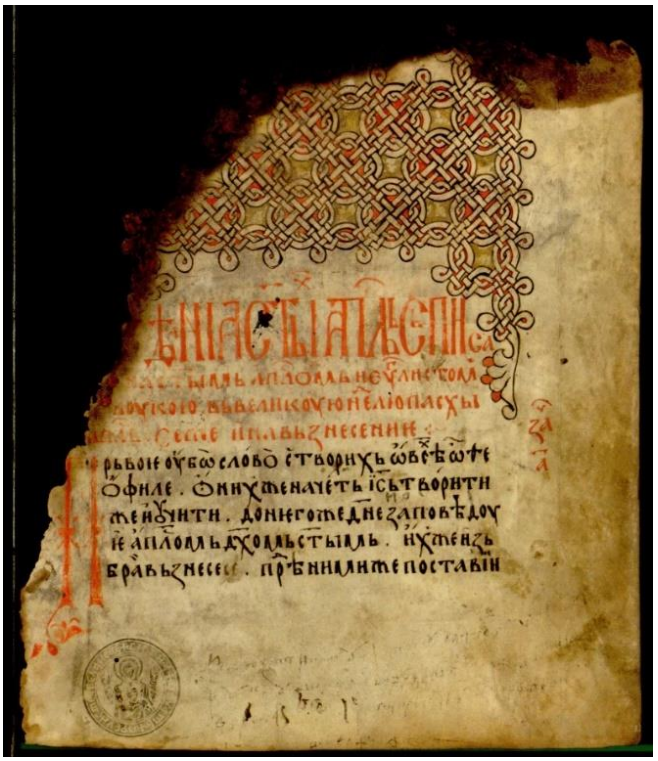
72. Минеј за септембар и октобар, НБС Рс 646, л. 59

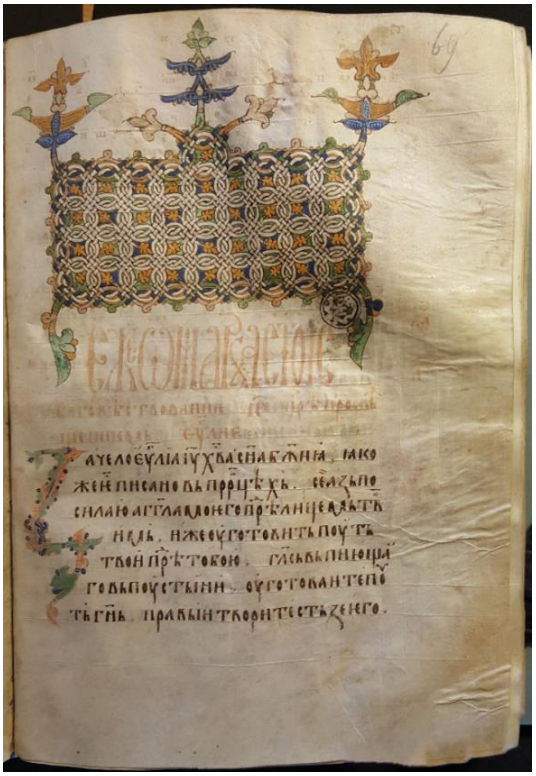
73. Четворојеванђеље, Деч. 5, л. 119

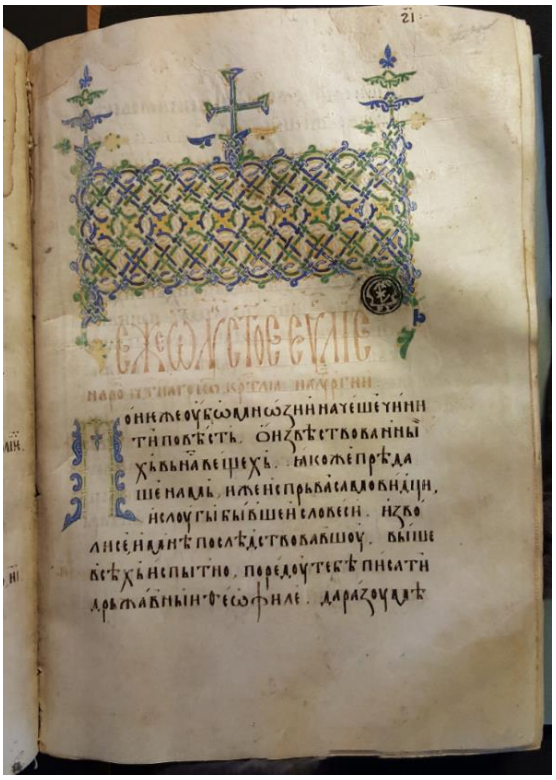
74. Лествица, Деч. 72, л. 16

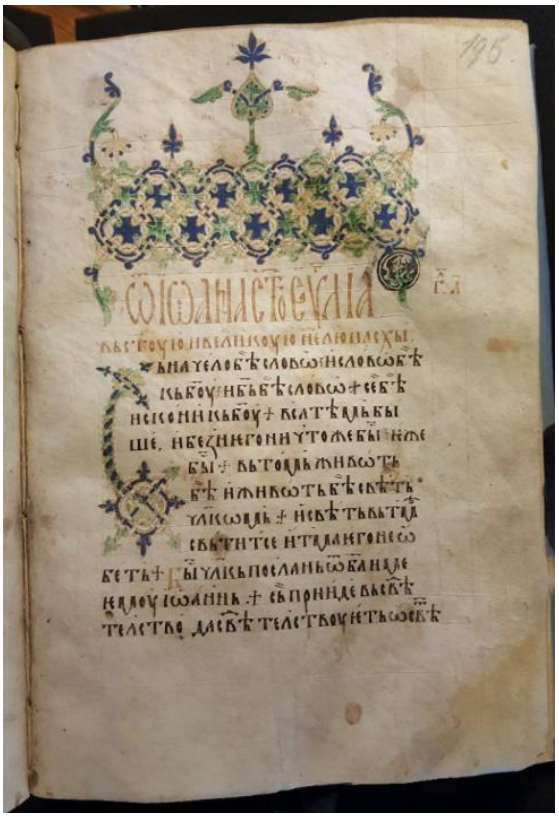
75. Апостол, НБС Рс 709, л. 1

76. Четворојеванђеље,
ÖNB Cod. slav. 52, л. 69

77. Четворојеванђеље,
ÖNB Cod. slav. 52, л. 115

78. Четворојеванђеље,
ÖNB Cod. slav. 52, л. 195

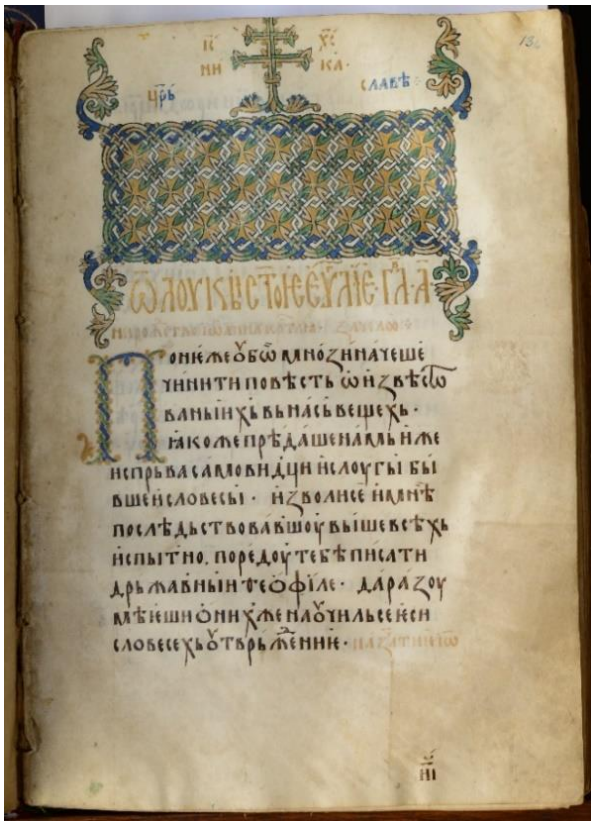
79. Четворојеванђеље,
ГИМ Хлудов 12, л. 129

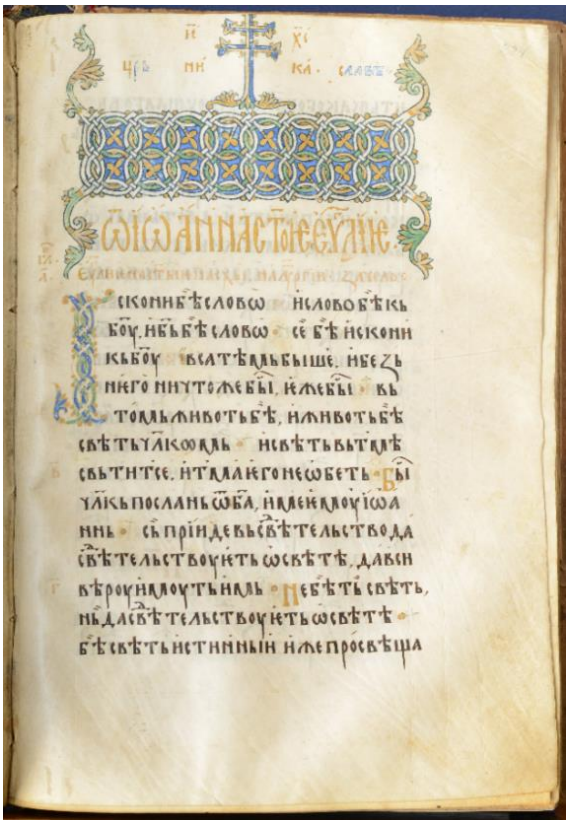
80. Четворојеванђеље,
Архив САНУ 277, л. 3

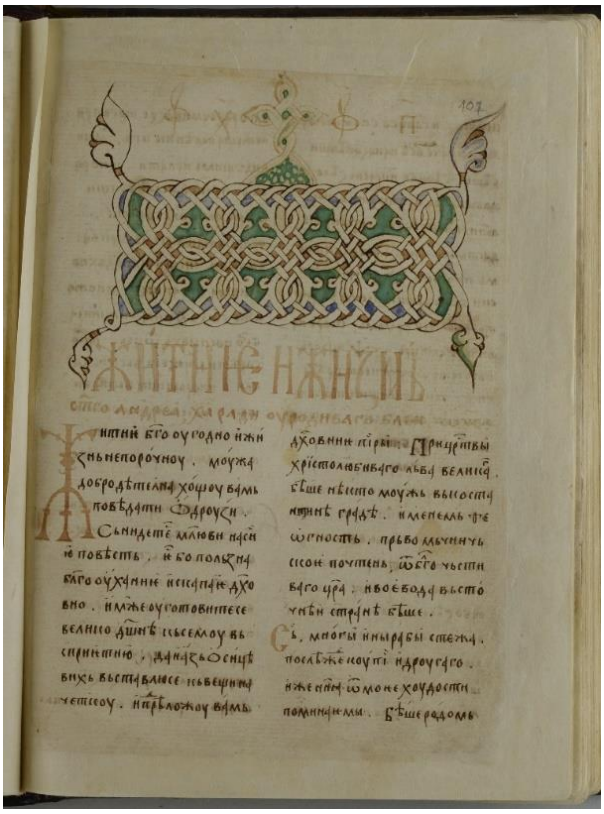
81. Четворојеванђеље,
Архив САНУ 277, л. 82

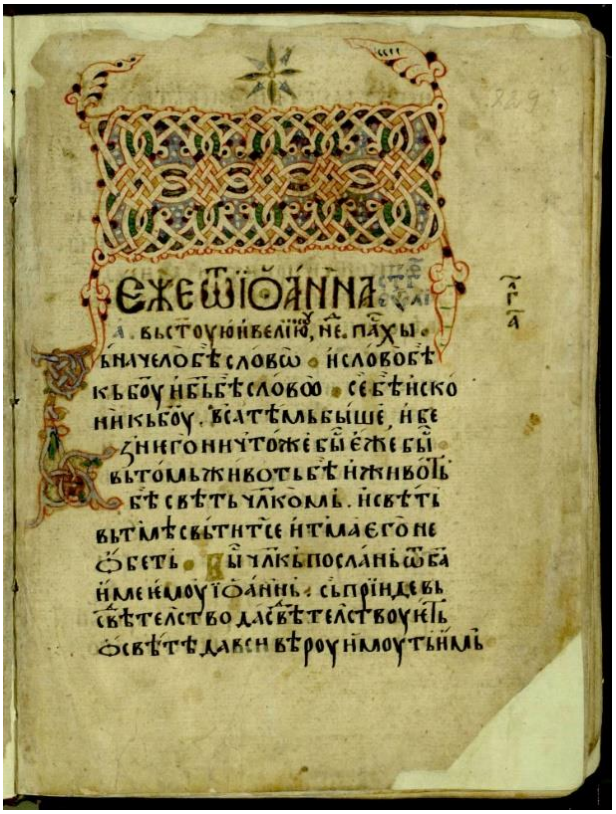
82. Четворојеванђеље,
Архив САНУ 277, л. 136

83. Четворојеванђеље,
Архив САНУ 277, л. 244

84. Беседе преподобног Доротеја и друга слова, МСПЦ 98, л. 107

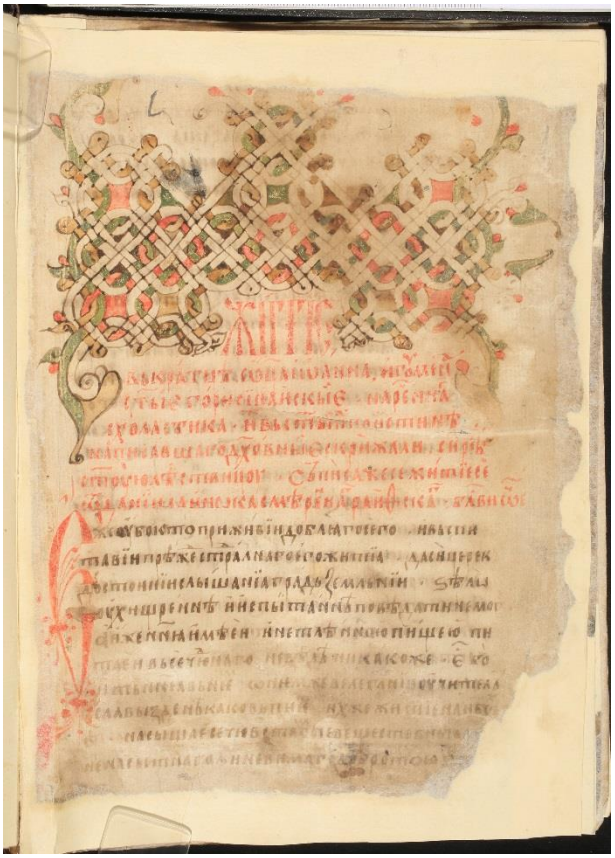
85. Ромилово четворојеванђеље, Пећ 4, л. 229

86. Служабник, Деч. 122, л. 6v

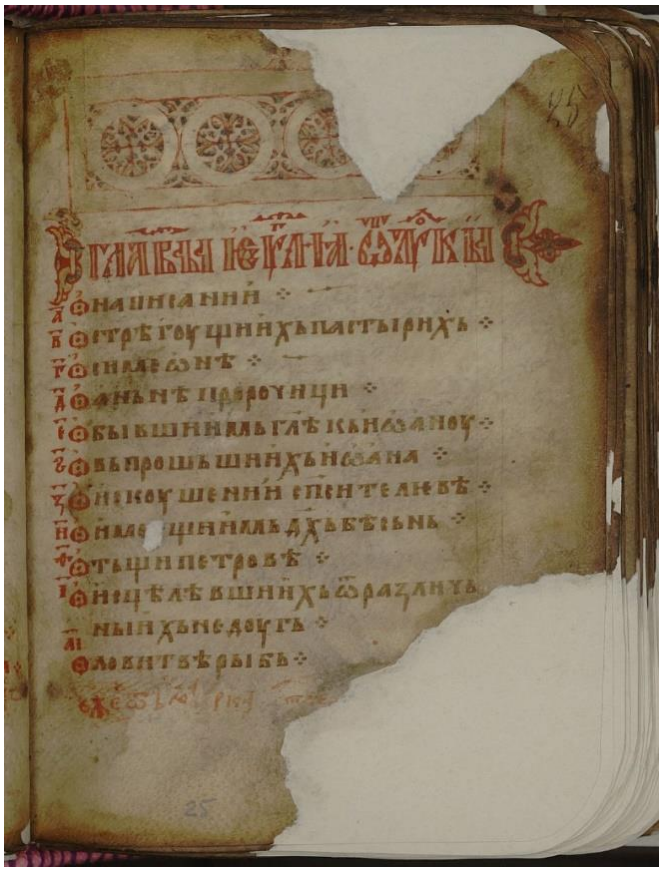
87. Цветни триод, РНБ F.I.583, л. 1

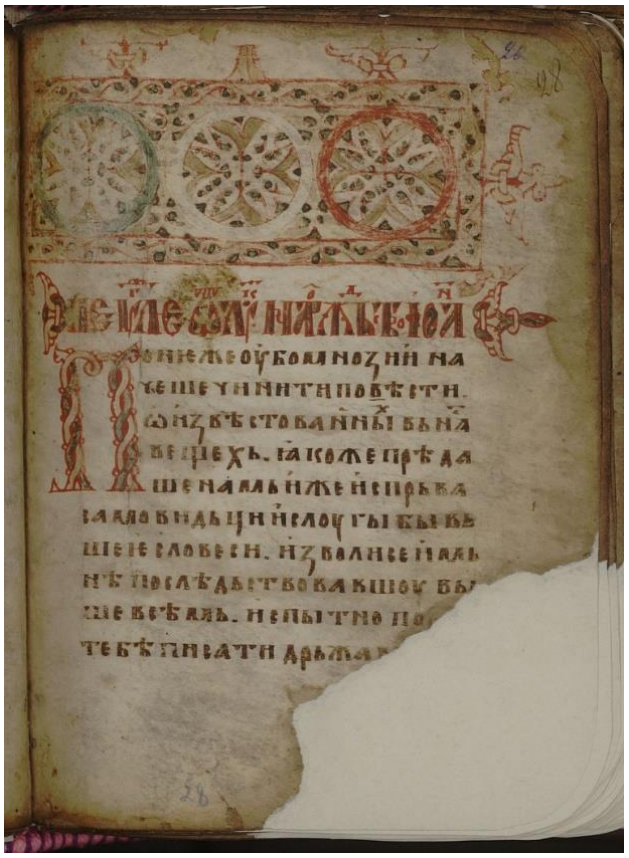
88. Лествица, Цетиње 59, л. 1

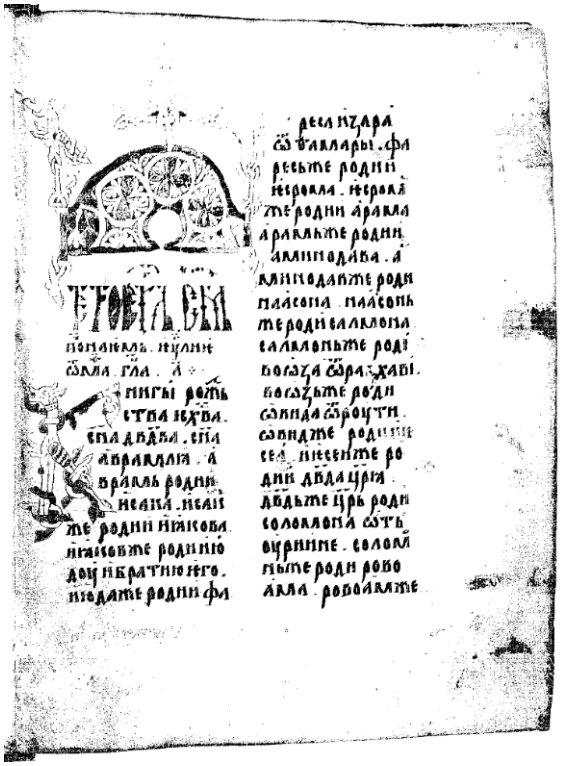
89. Четворојеванђеље, НБКМ 40, л. 10

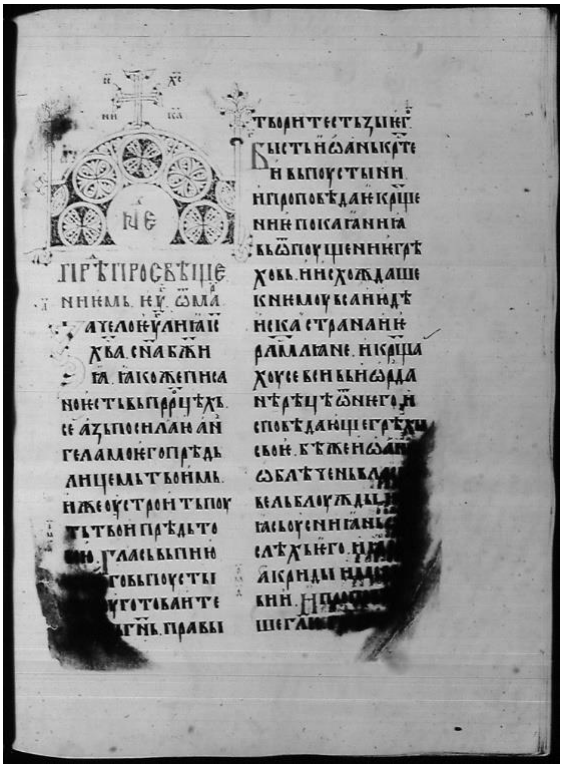
90. Четворојеванђеље,
РНБ Тит. 3364, л. 25

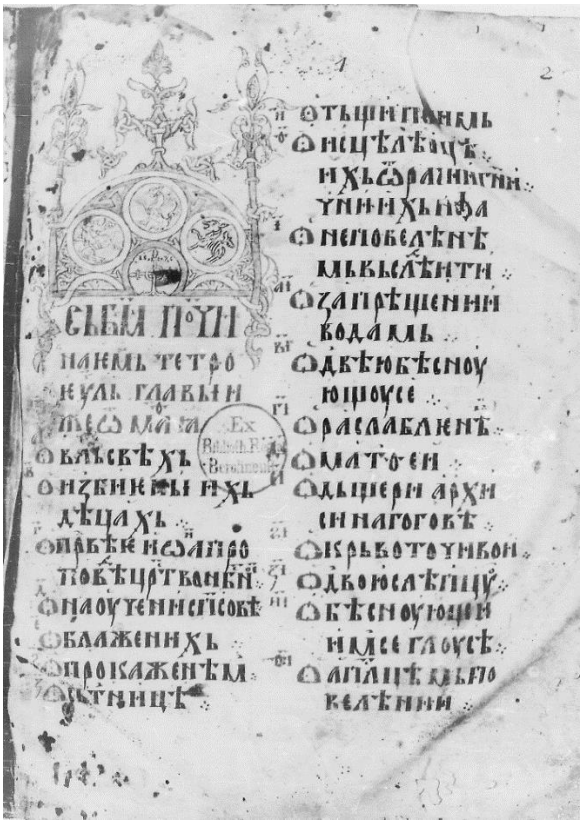
91. Четворојеванђеље,
РНБ Тит. 3364, л. 28

92. Богданово четворојеванђеље,
HAZU III c 20, л. 3

93. Четворојеванђеље,
BL Add MS 26839, л. 78

94. Четворојеванђеље,
SBB Ms. slav. Wuk 5, л. 2

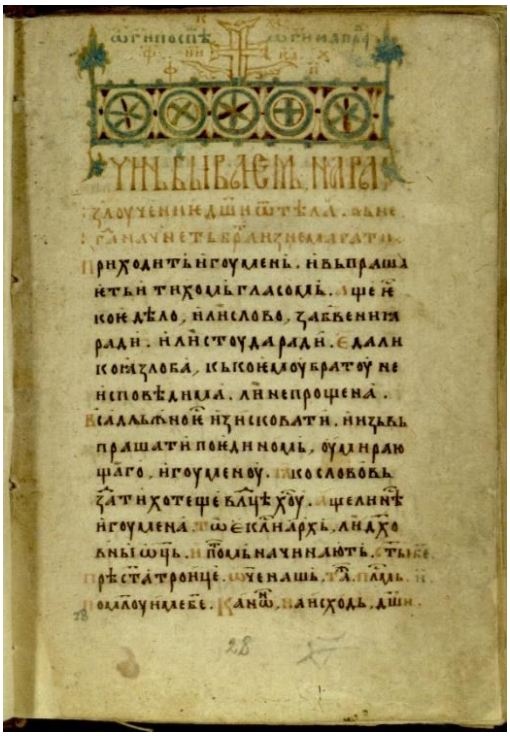
95. Четворојеванђеље,
SBB Ms. slav. Wuk 5, л. 91

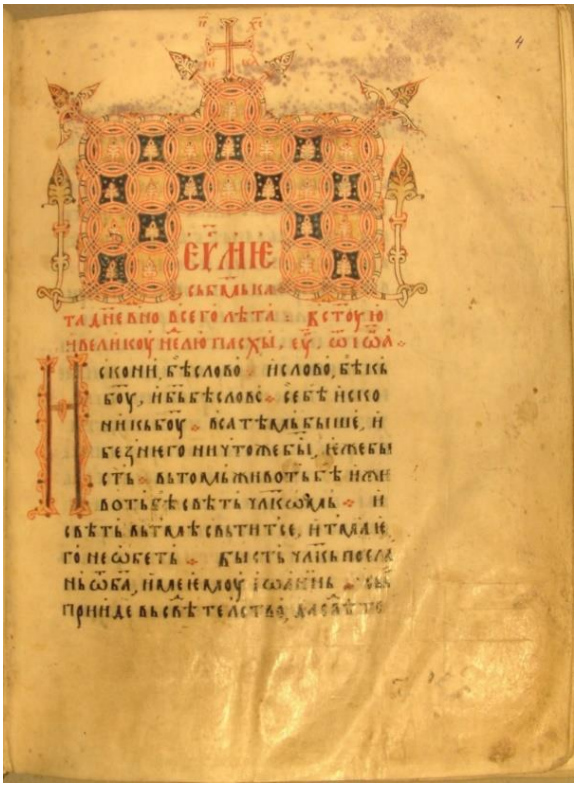
96. Четворојеванђеље и праксапостол, НБС Рс 643, л. 1v

97. Литургијски свитак, Хил. 3-I

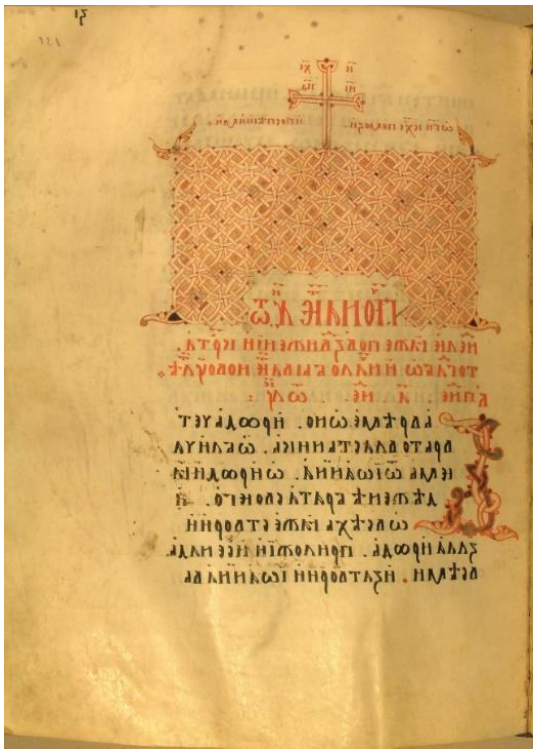
98. Требник, Крка 25, л. 28

**99. Романово изборно јеванђеље,
Хил. 9, л. 4**

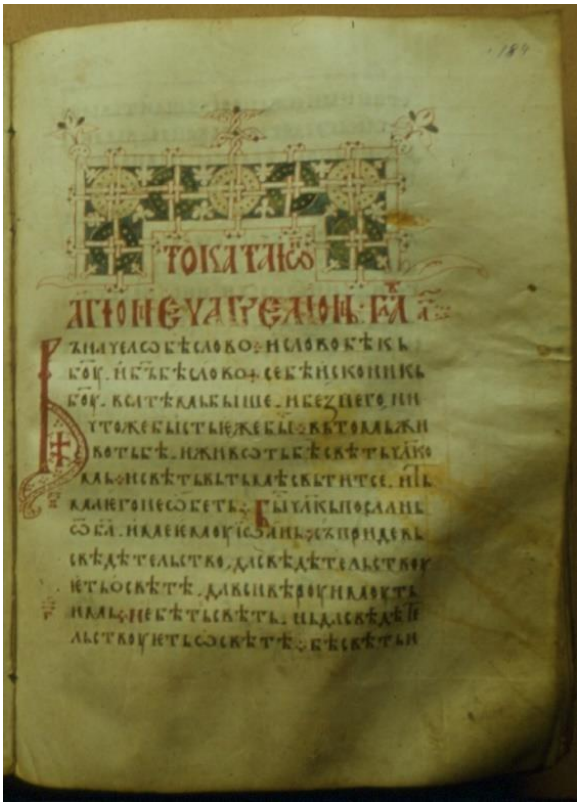
**100. Романово изборно јеванђеље,
Хил. 9, л. 52**

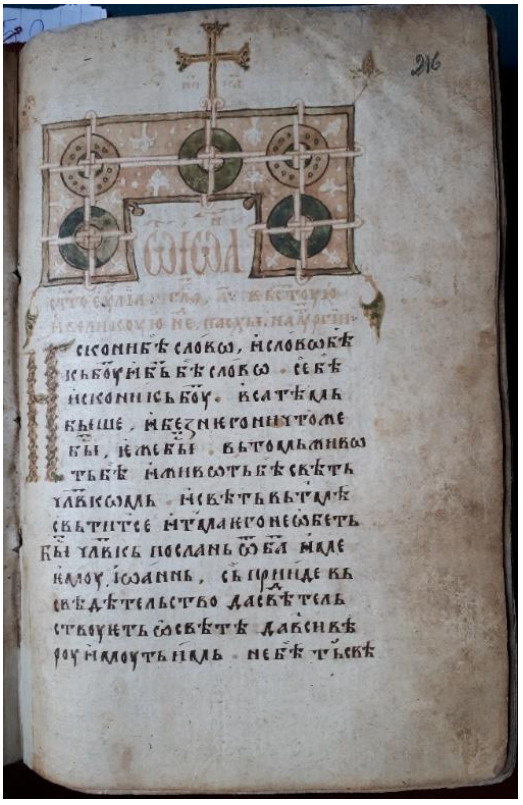
**101. Романово изборно јеванђеље,
Хил. 9, л. 135**

102. Романово изборно јеванђеље,
Хил. 9, л. 235

103. Четворојеванђеље, Хил. 12, л. 184

104. Четворојеванђеље,
НБКМ 852, л. 216

105. Четворојеванђеље, Хил. 12,л. 107

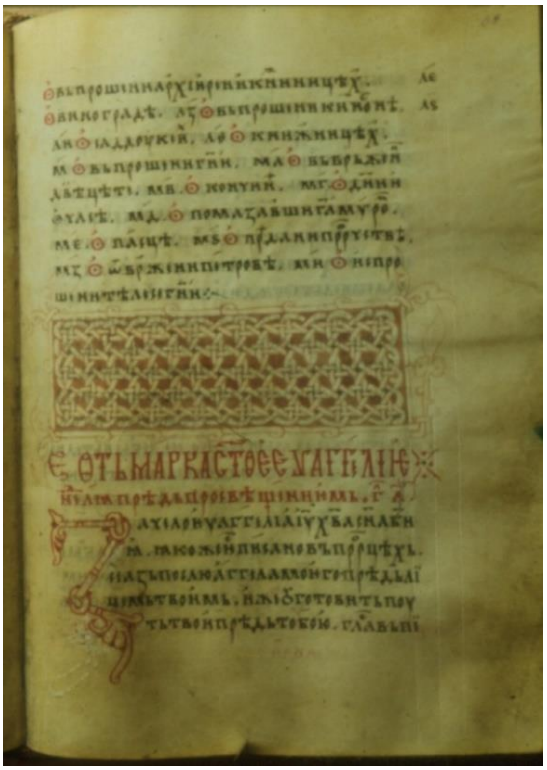
**106. Четворојеванђеље,
Хил. 20, л. 1**

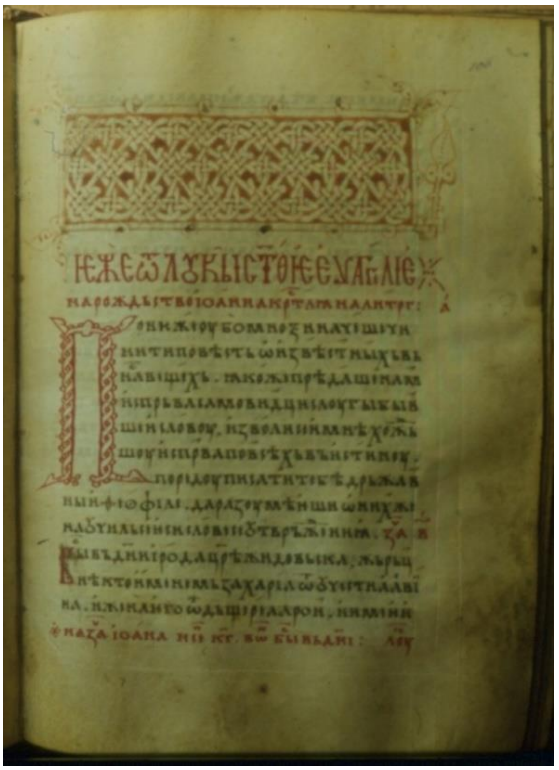
**107. Четворојеванђеље,
Хил. 20, л. 143**

108. Четворојеванђеље, Хил. 15, , л. 7

109. Четворојеванђеље, Хил. 15, л. 68

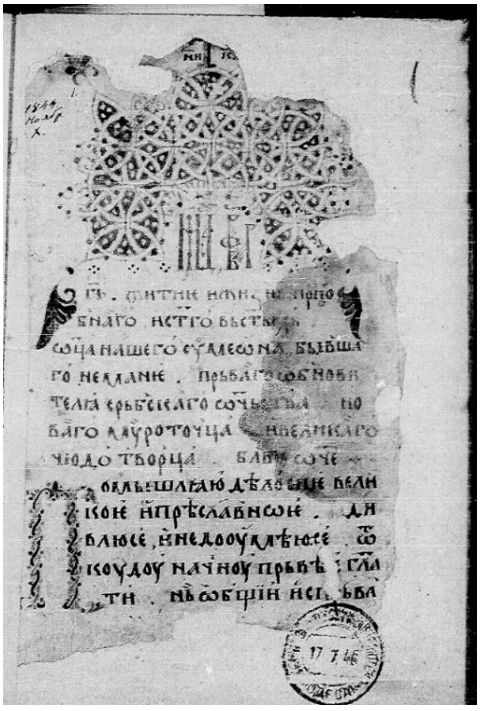
110. Четворојеванђеље, Хил. 15, л. 10

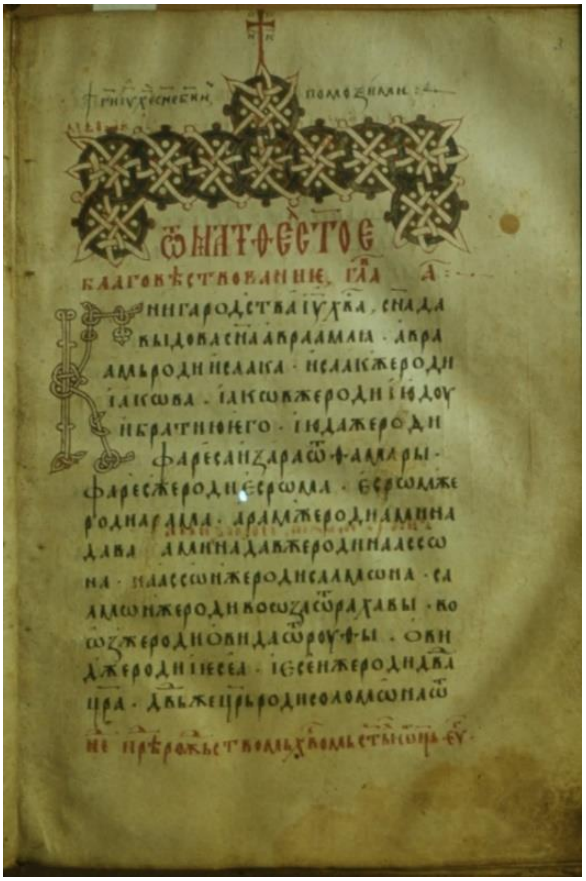
111. Апостол, Деч. 26, л. 1

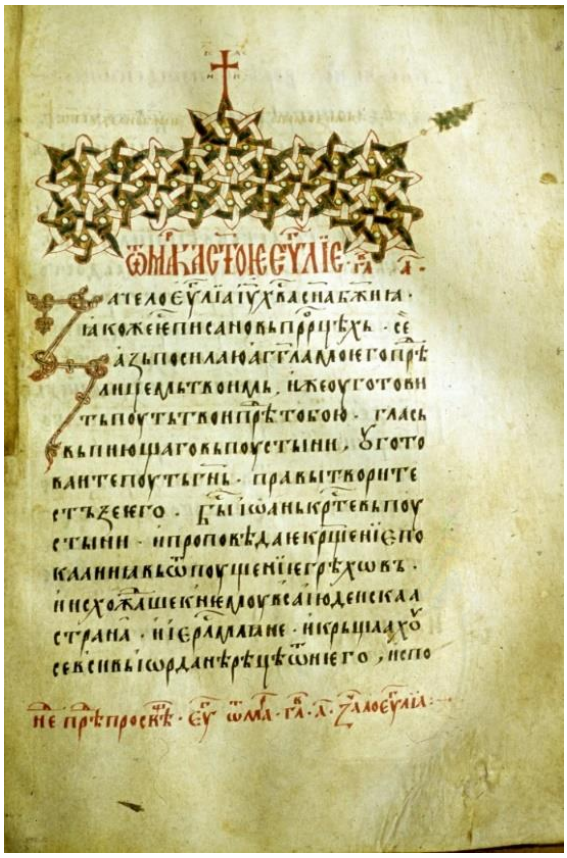
112. Слова Исака Сирина, РНБ Погод. 72, л. 1

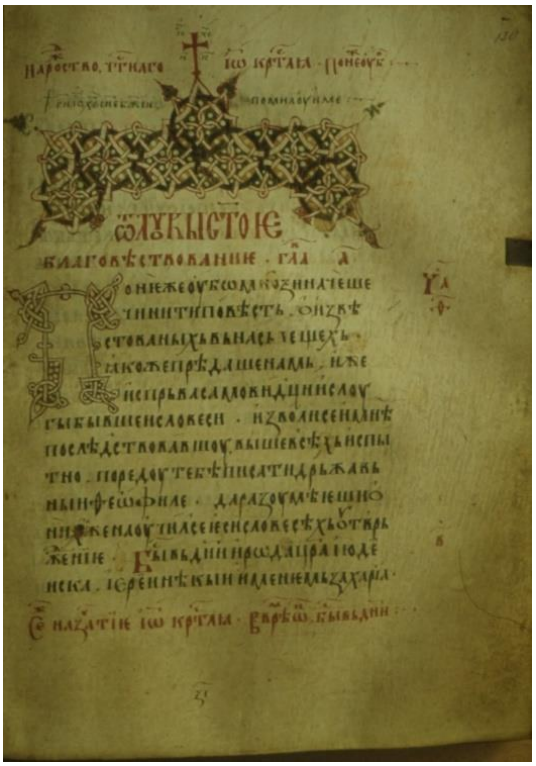
113. Житије Св. Симеона и Хиландарски типик Светог Саве, ОГНБ 1-97, 6(536), л. 1

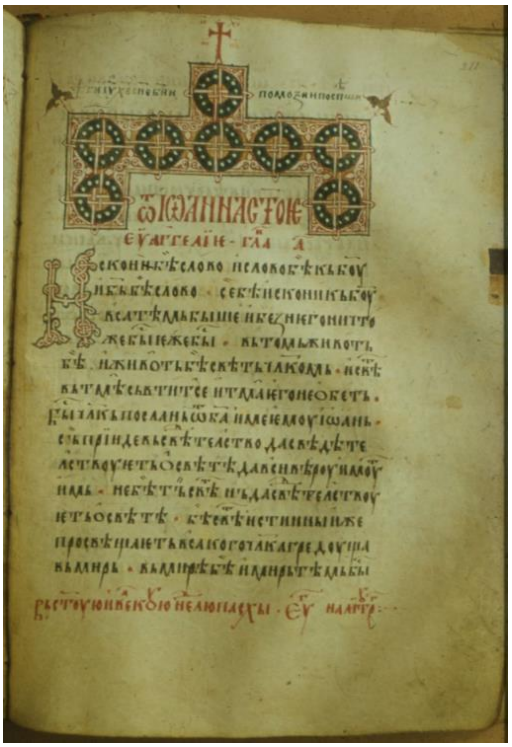
114.Четворојеванђеље монаха Григорија, Хил. 11, л. 3

115. Четворојеванђеље монаха Григорија, Хил. 11, л. 80

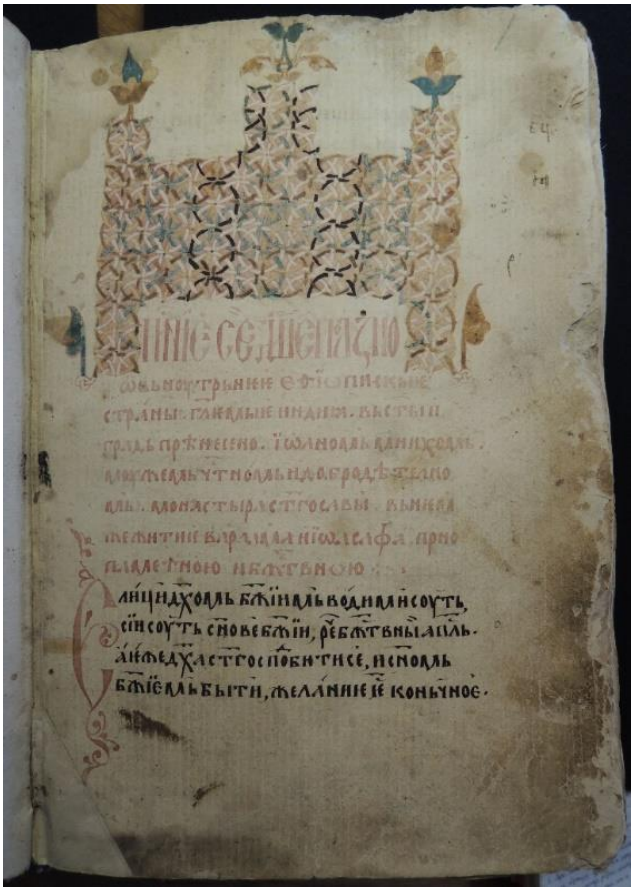
116.Четворојеванђеље монаха Григорија, Хил. 11, л. 130

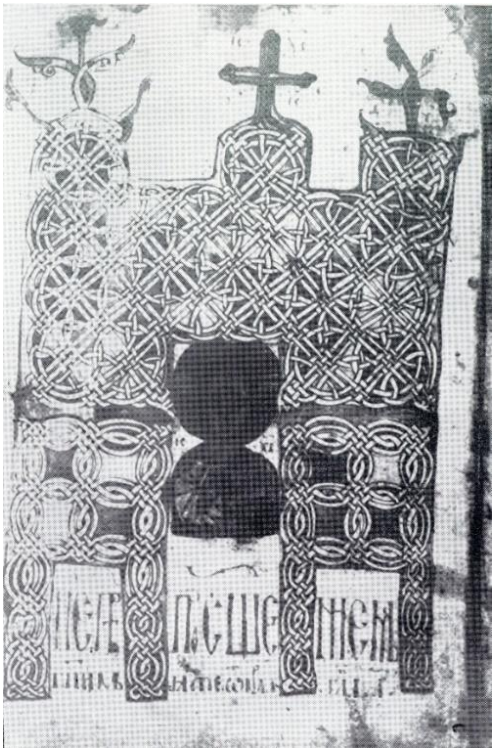
117. Четворојеванђеље монаха Григорија, Хил. 11, л. 211

118. Зборник, Ник. 48, л. 196

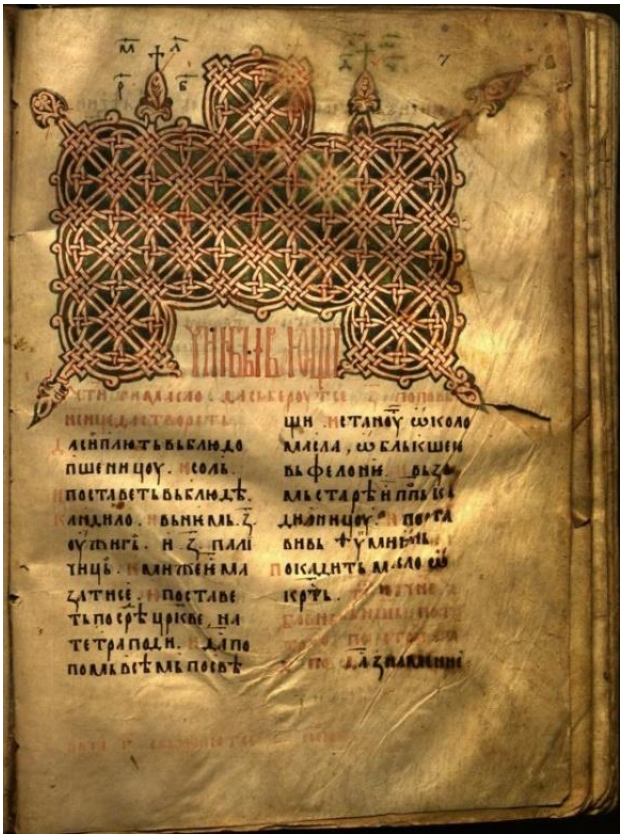
119. Житије Варлама и Јоасафа, ÖNB Cod. slav. 35, л. 1

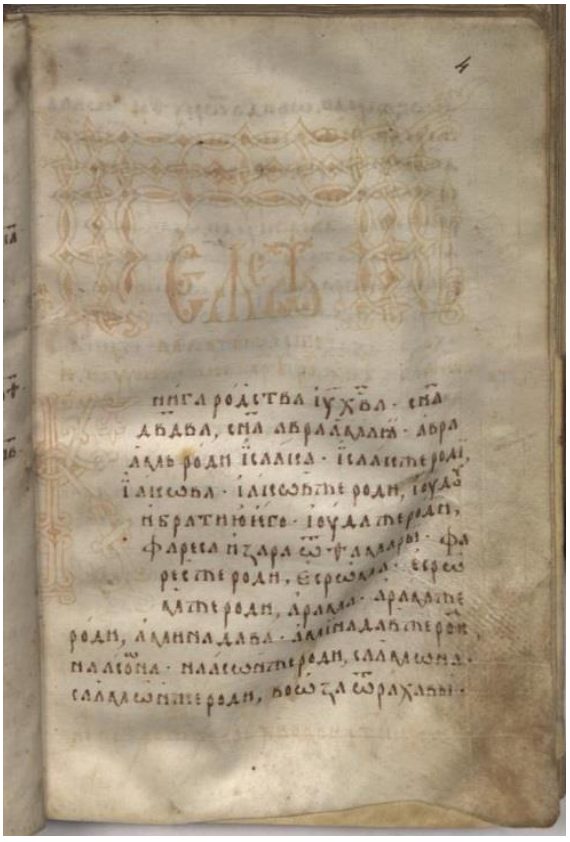
120. Четворојеванђеље, РНБ F.п.I.110, л. 53v

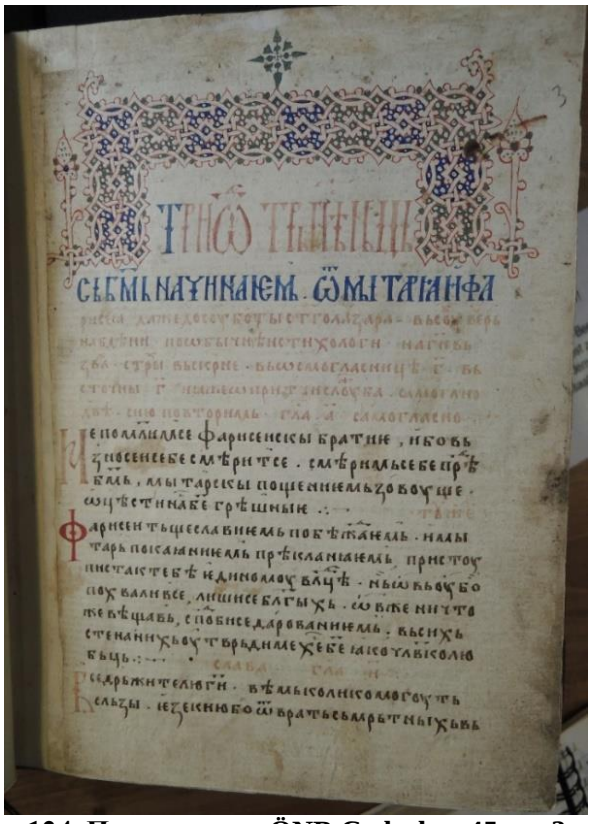
121. Апостол, НБКМ 88, л. 1

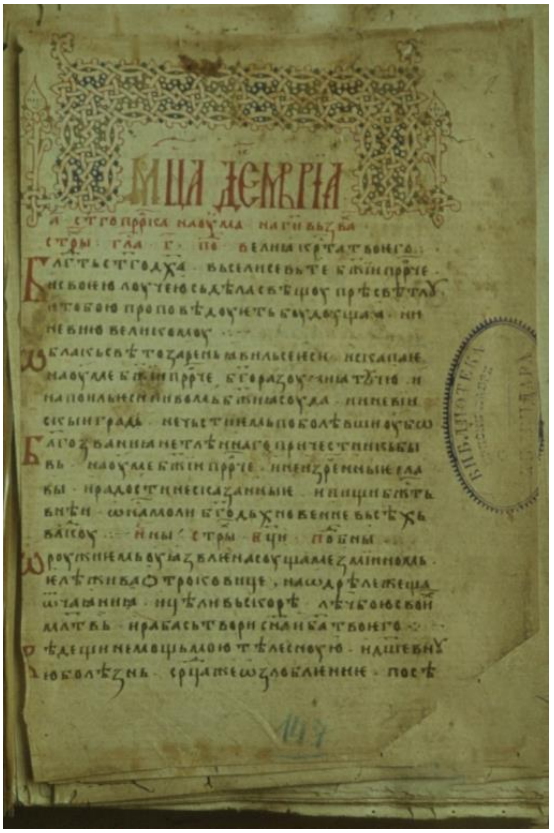
122. Требник, ГИМ Хлуд. 118, л. 7

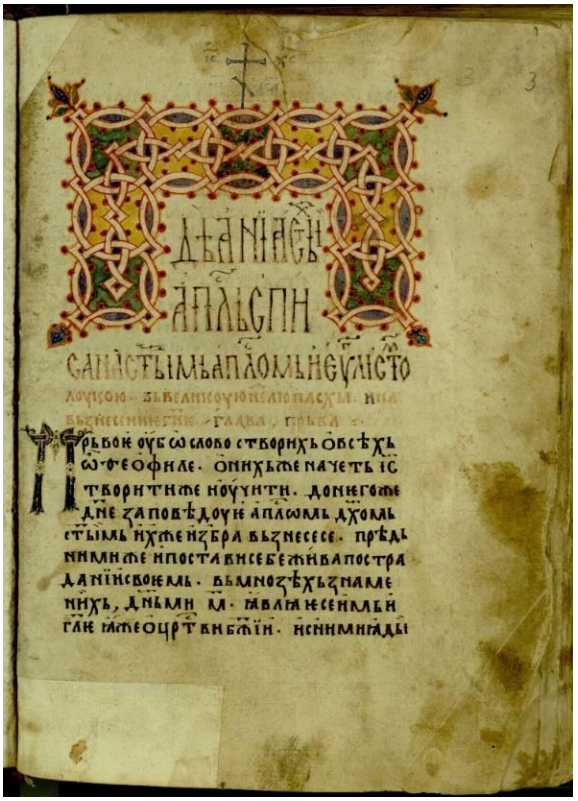
123. Четворојеванђеље, ГИМ Хлуд. 19, л. 4

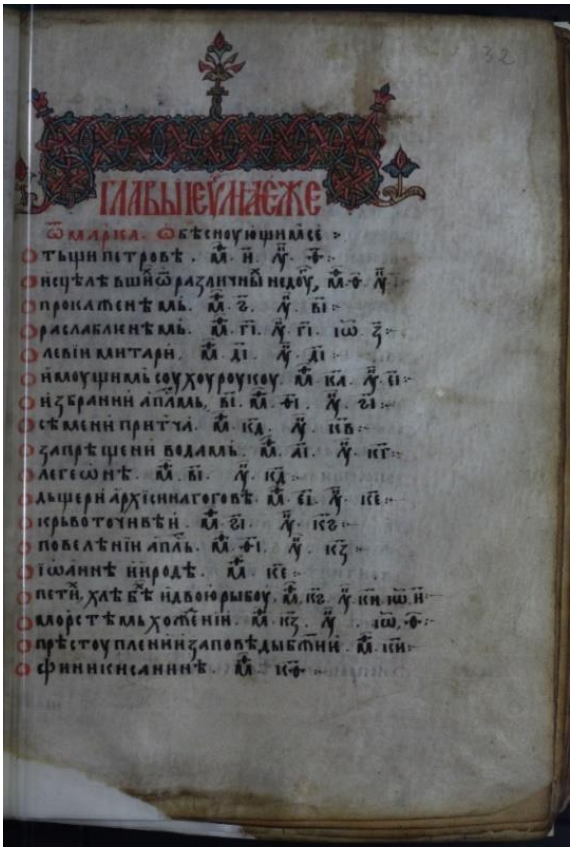
124. Посни триод, ÖNB Cod. slav. 45 , л. 3

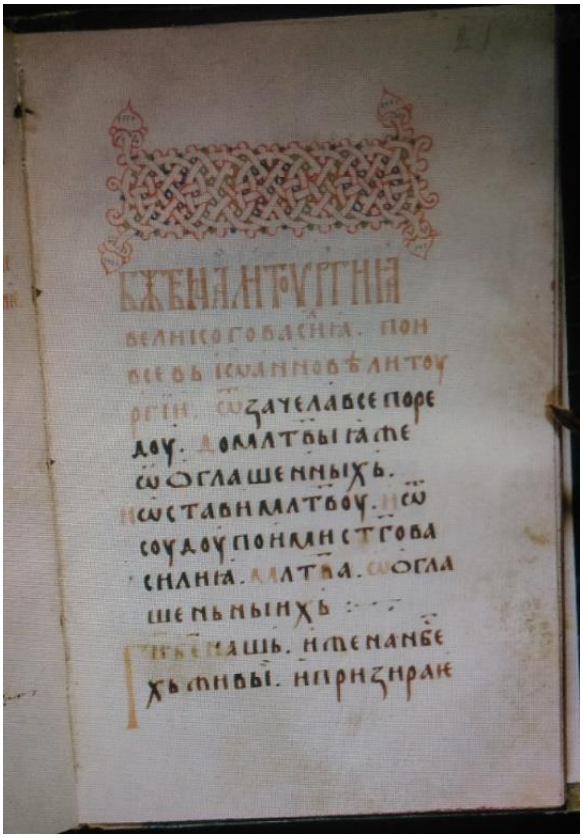
125. Минеј за децембар, Хил. 143, л. 1

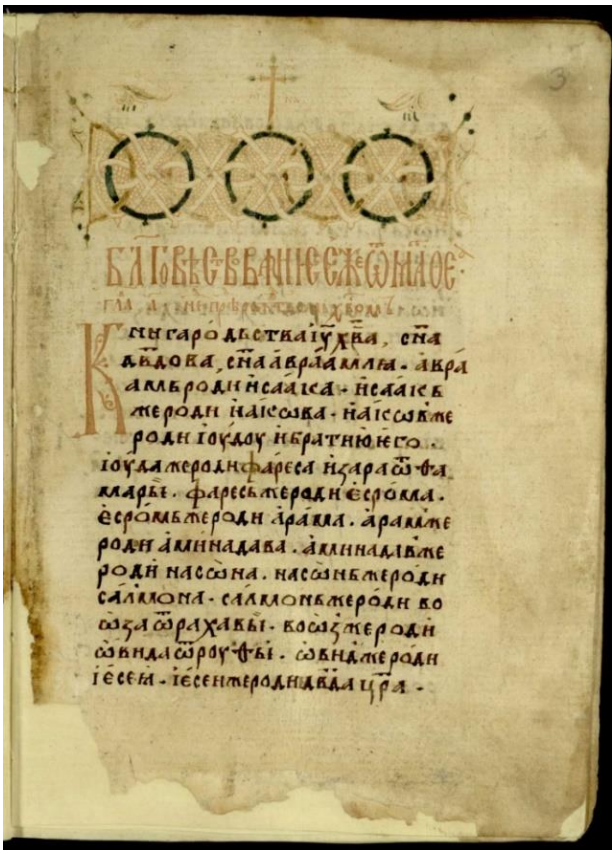
126. Апостол, Пећ 20, л. 3

127.Четворојеванђеље, Деч. 2, л. 32

128. Служабник, Зограф 45, л. 21

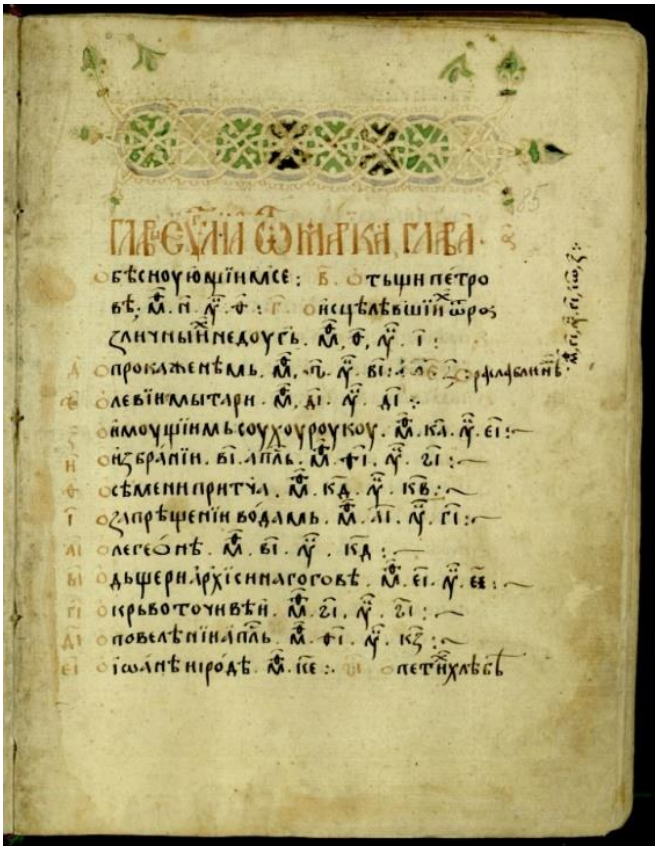
129. Четворојеванђеље, Деч. 5, л. 3

130. Четворојеванђеље, Хил. 19, л. 15

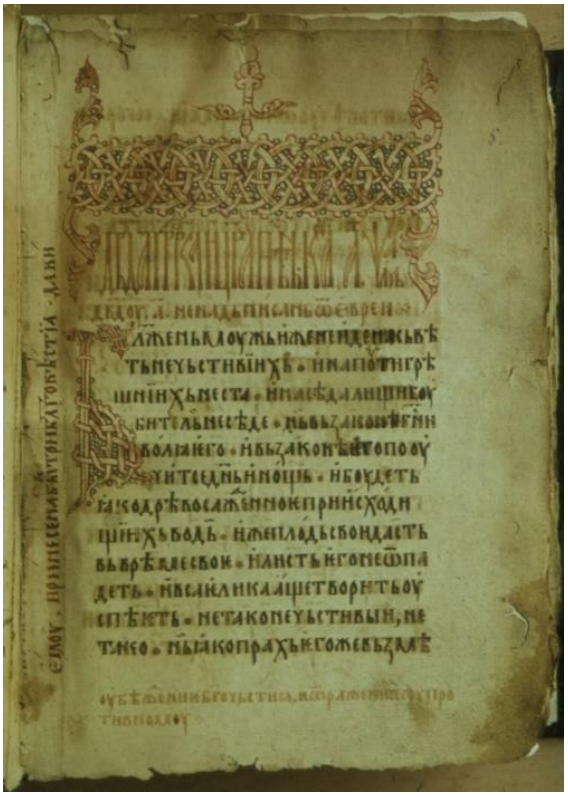
131. Четворојеванђеље, Хил. 54, л. 16

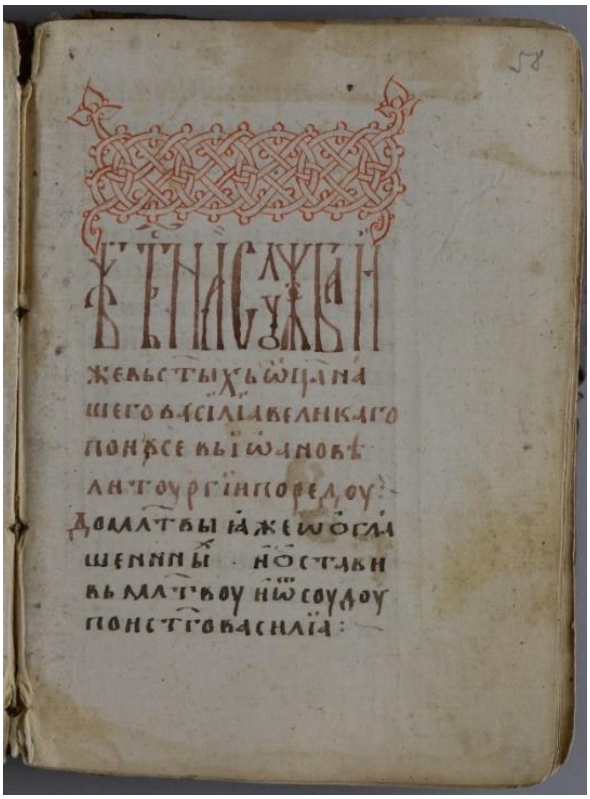
132. Ромилово четворојеванђеље, Пећ 4, л. 85

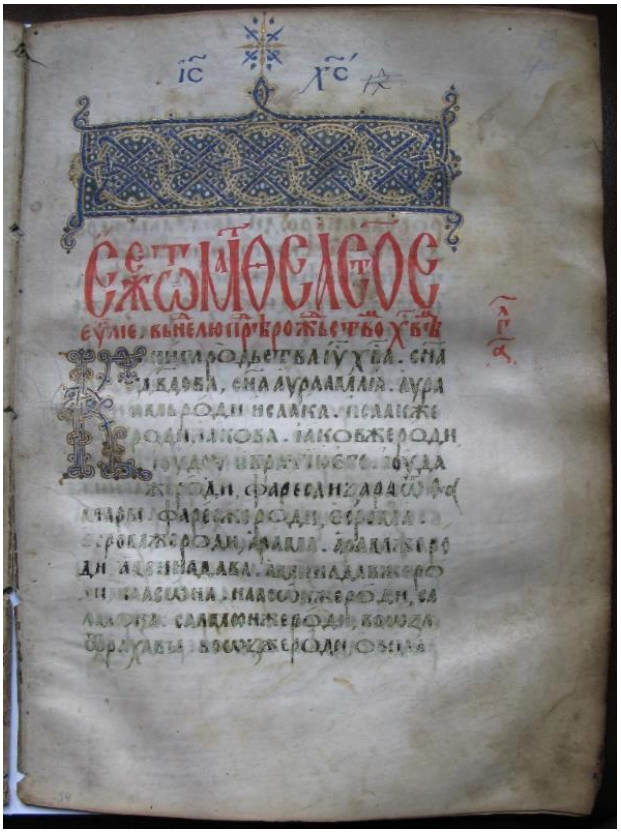
133. Октоих првогласник, Хил. 128, л. 63

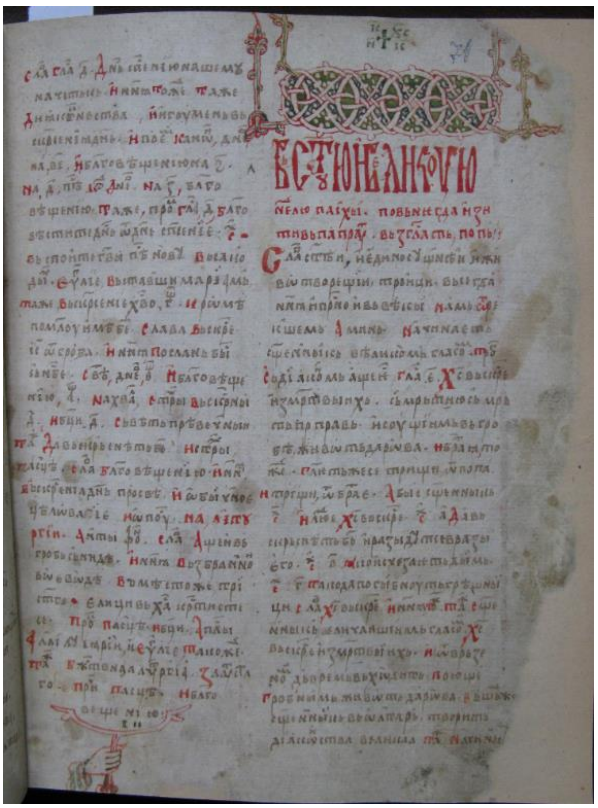
134. Псалтир са последовањем, Хил. 108, л. 1

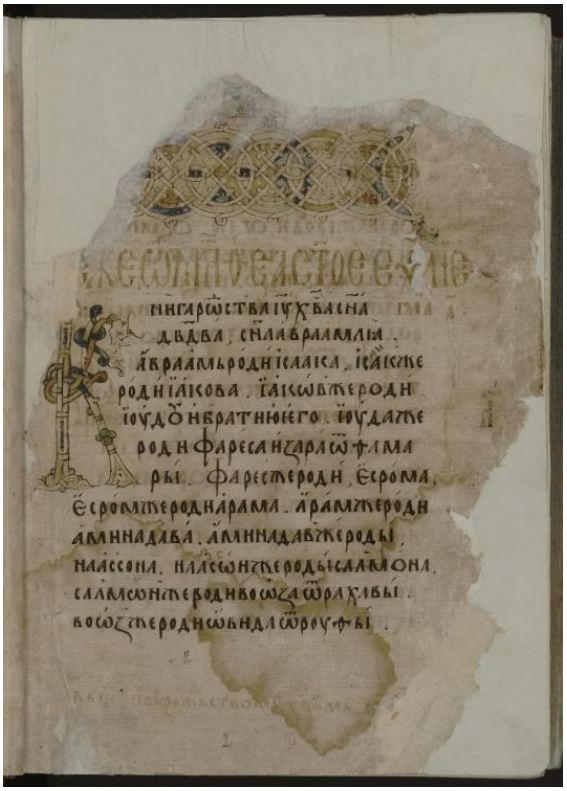
135. Служабник, МСПЦ 227, л. 58

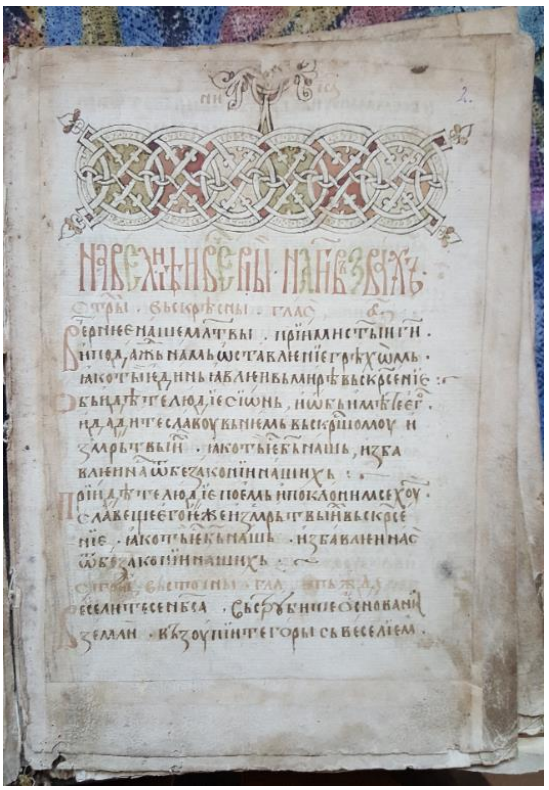
136. Четворојеванђеље, НБКМ 24, л. 18

137. Триод цветни, НБКМ 585, л. 71

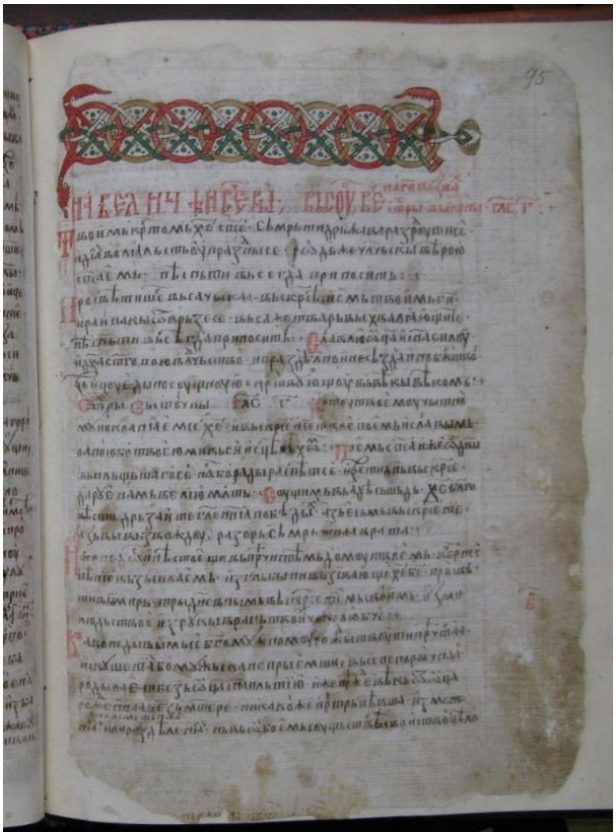
138. Четворојеванђеље, РНБ F.I.579, л. 2

139. Октоих првогласник, Хил. 131, л. 2

140. Октоих, НБКМ 926, л. 2

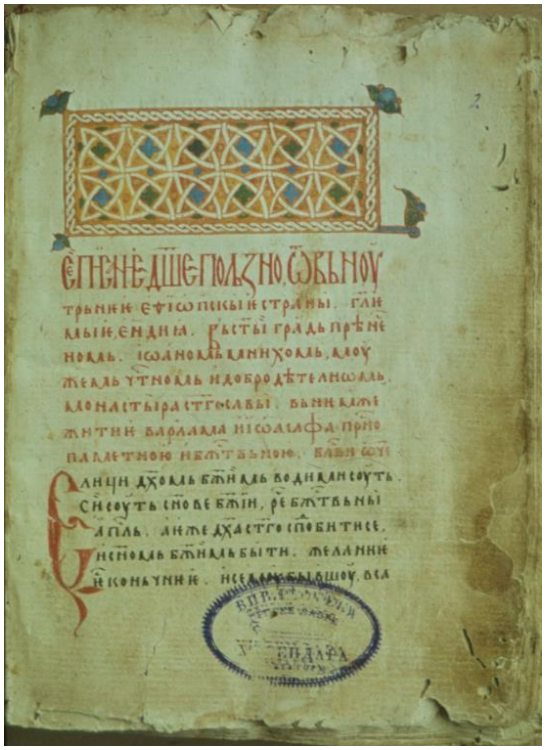
141. Октоих, НБКМ 926, л. 95

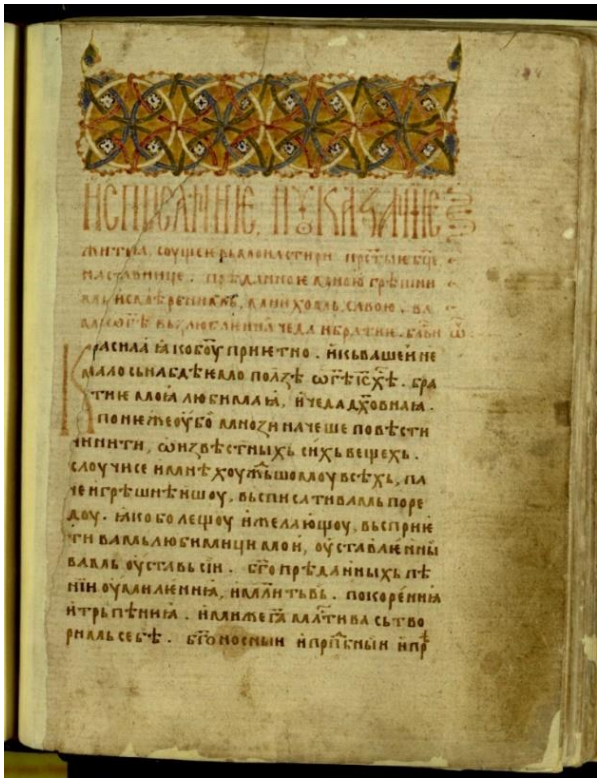
142.Четворојеванђеље, Деч. 11, л. 254

143. Служабник, Деч 131, л. 147

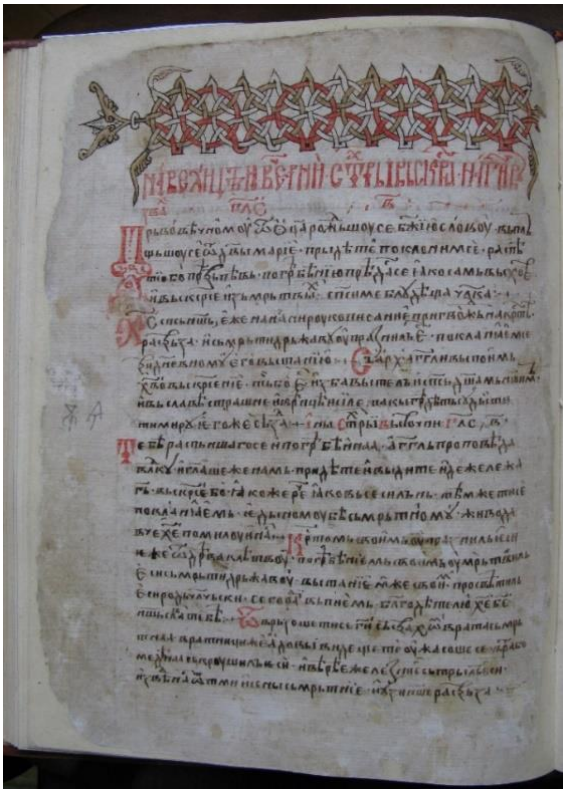
144. Житије Варлама и Јоасафа, Хил. 422, л. 2

145. Зборник српских житија и Хиландарски типик, НБС Рс 17, л. 284

146. Четворојеванђеље, Пећ 2, л. 130

147. Октоих, НБКМ 926, л. 51v

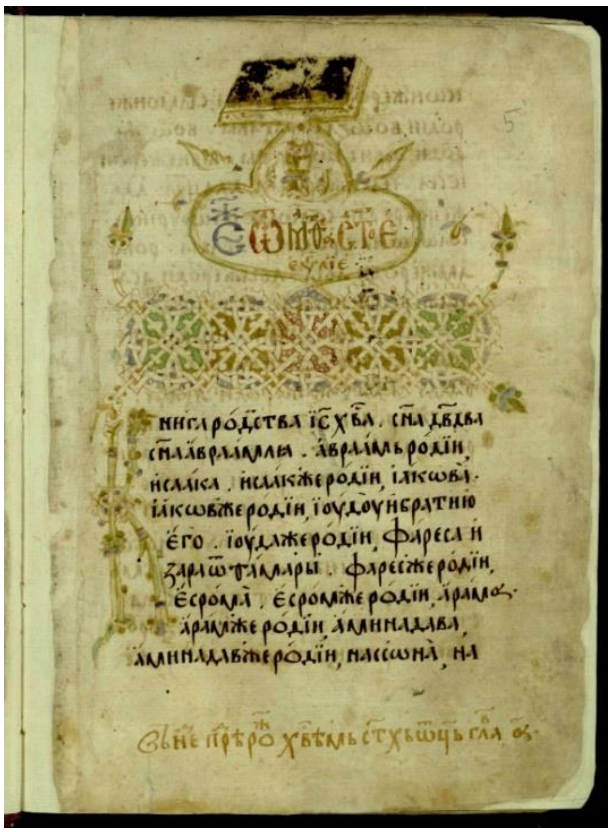
148. Хроника Георгија Амартола,
Хил. 381, л. 2

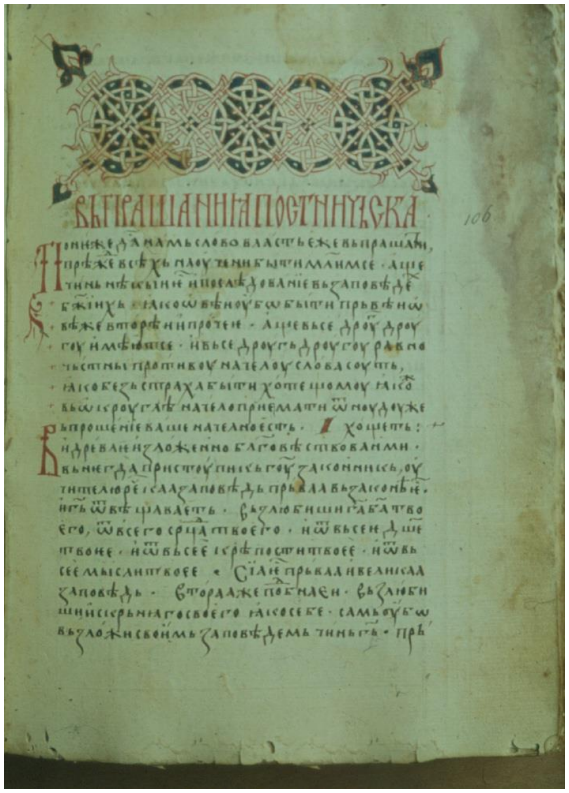
149. Хроника Георгија Амартола,
ГИМ Син. 148, л. 1

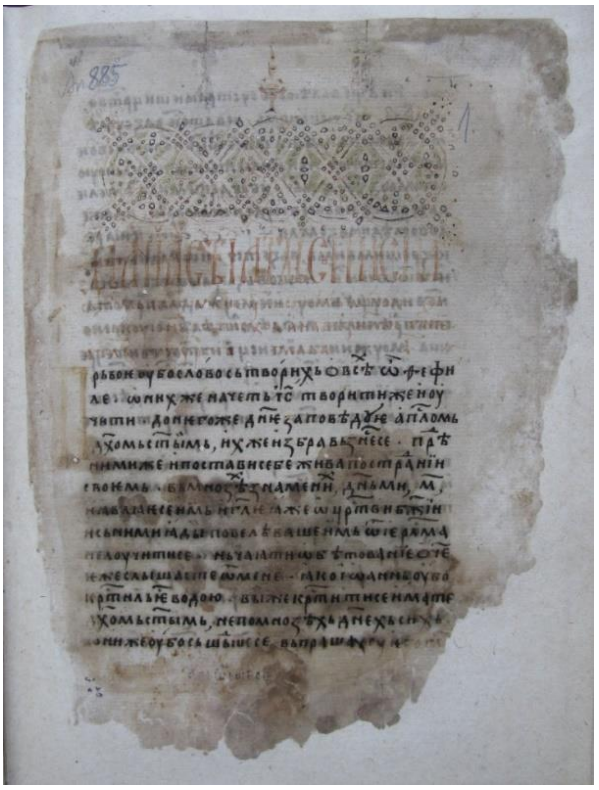
150. Четворојеванђеље,
НБС Рс 720, л. 2

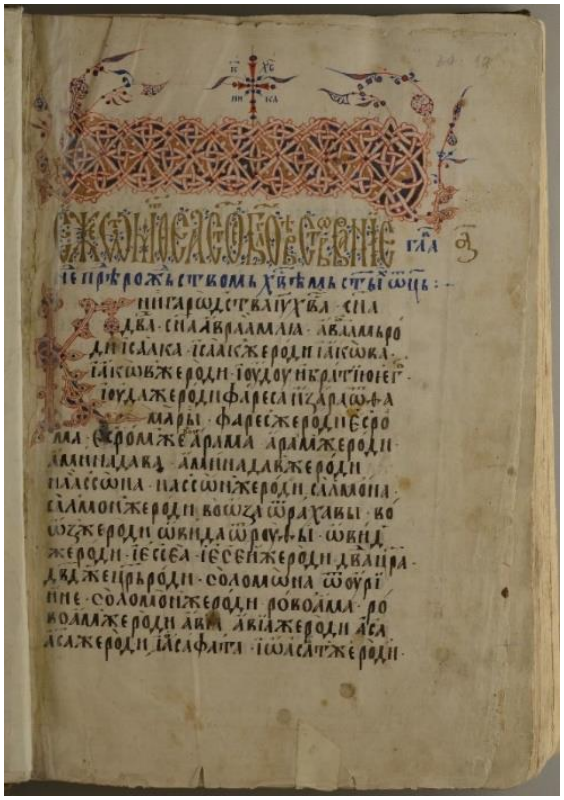
151. Ромилово четворојеванђеље,
Пећ 4, л. 5

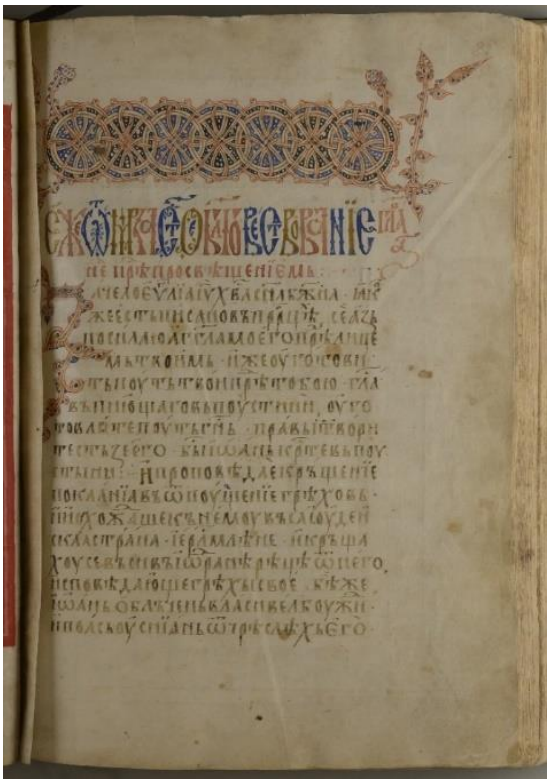
152. Монашка правила Светог Василија Великог, Хил. 396, л. 106

153. Апостол, НБКМ 885, л. 1

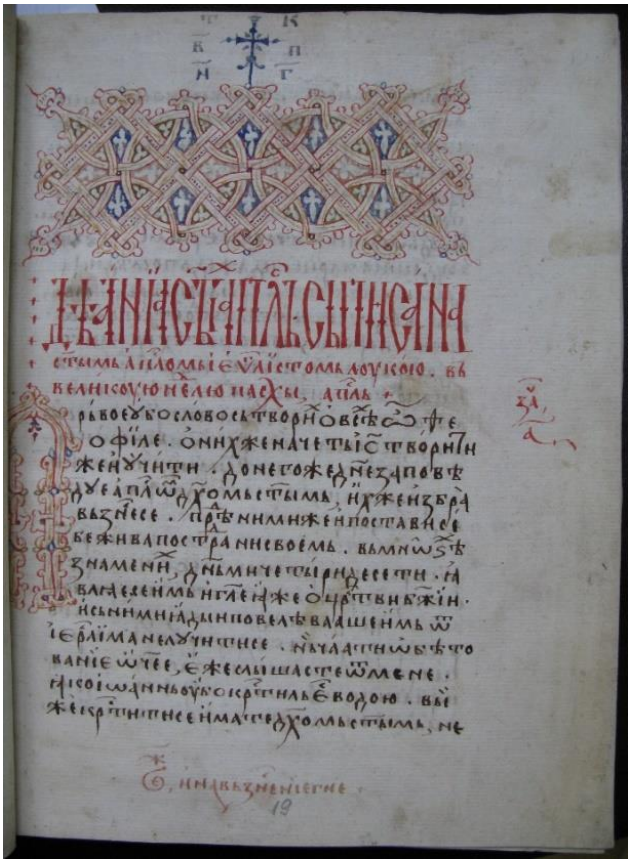
154. Четворојеванђеље, МСПЦ 357, л. 19

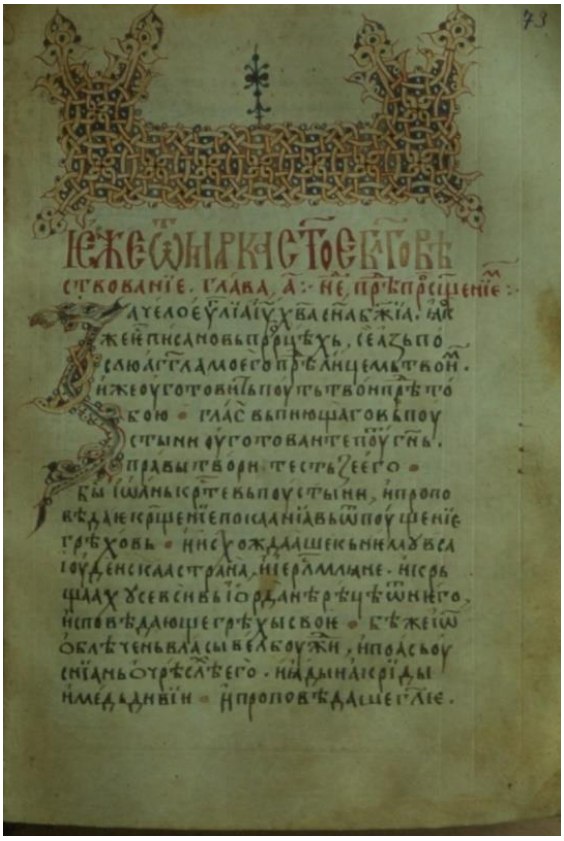
155. Четворојеванђеље, МСПЦ 357, л.87

156. Служабник, Деч 131, л. 17

157. Апостол, НБКМ 888, л. 19

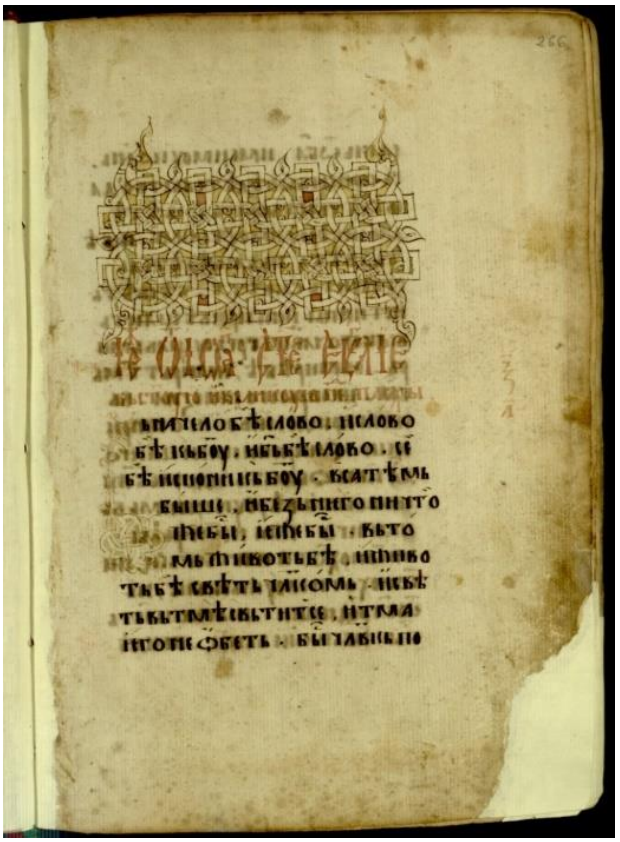
**158. Четворојеванђеље,
Хил. 54, л. 73**

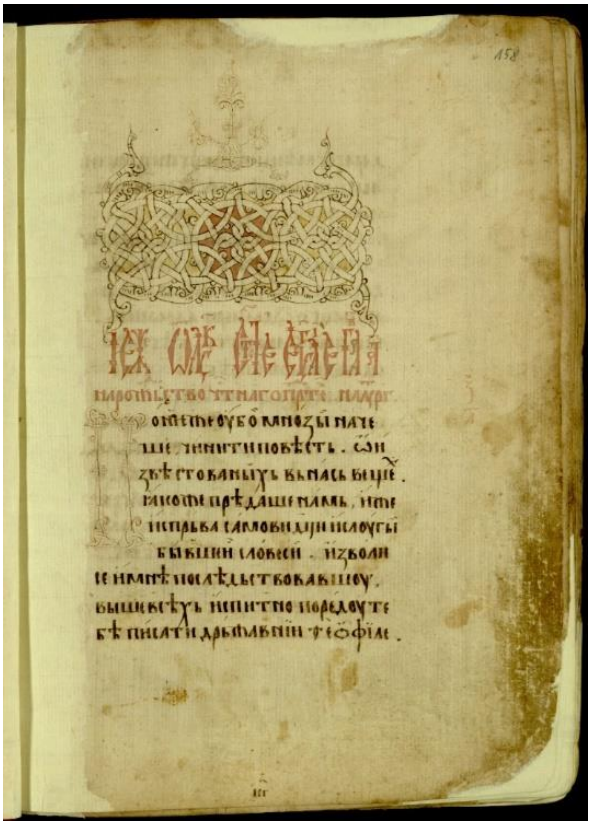
159. Четворојеванђеље, Деч. 6, л. 81

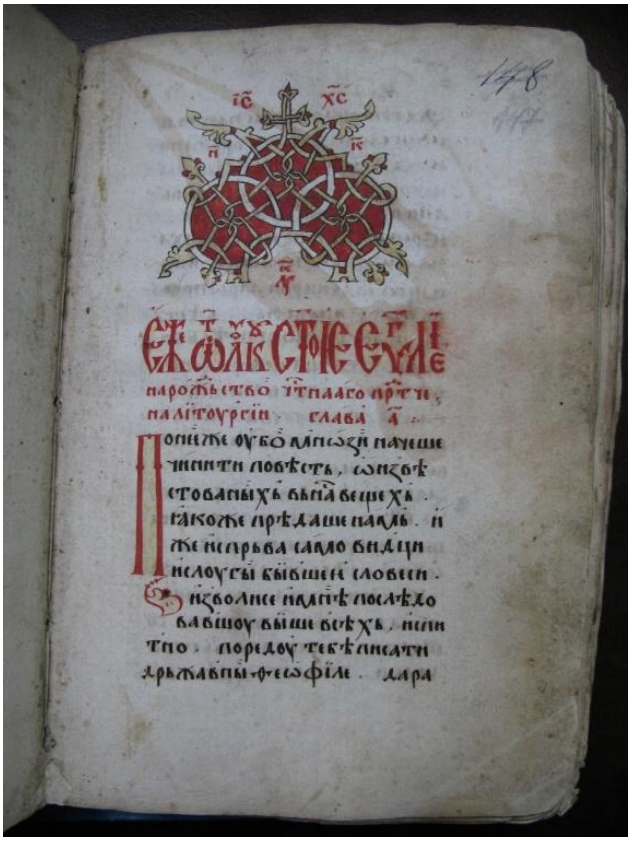
160. Служабник, Деч. 122, л. 91

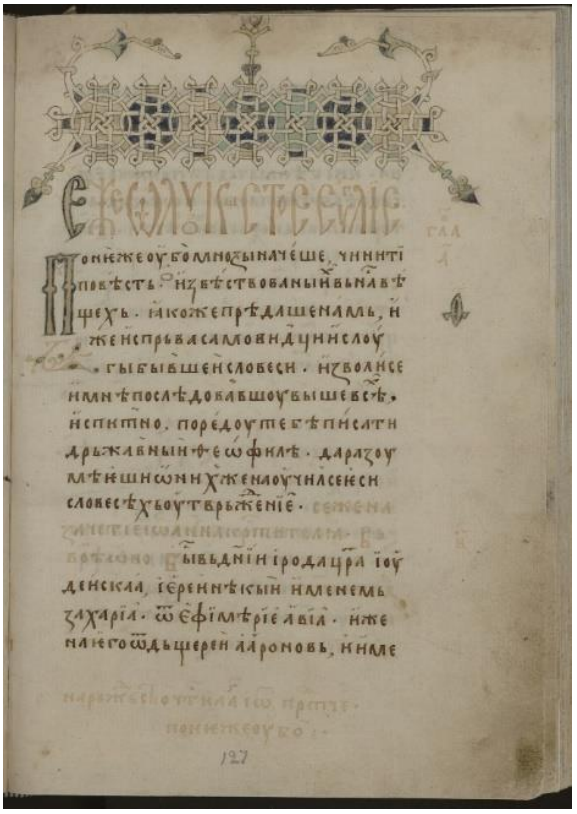
161. Четворојеванђеље, Деч. 10,л. 266

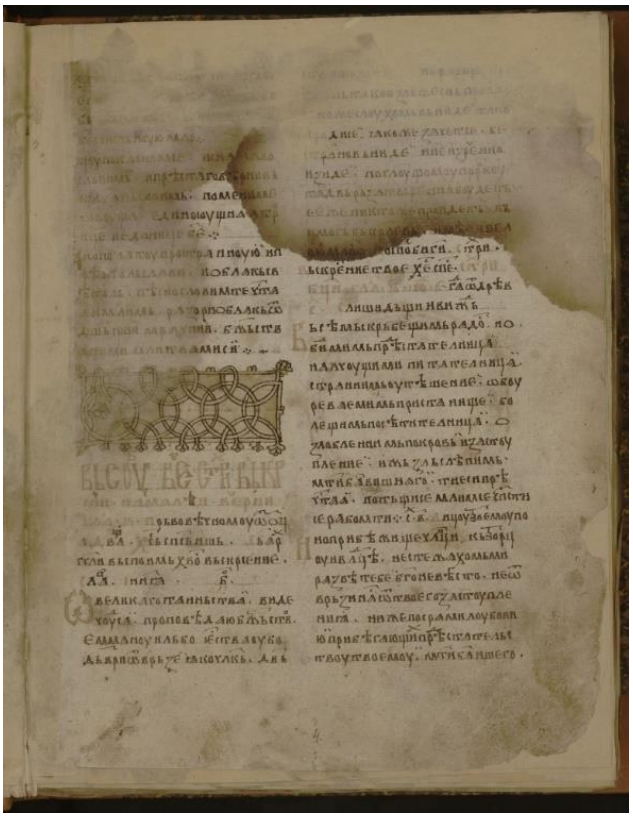
162. Четворојеванђеље, Деч. 10, л. 158

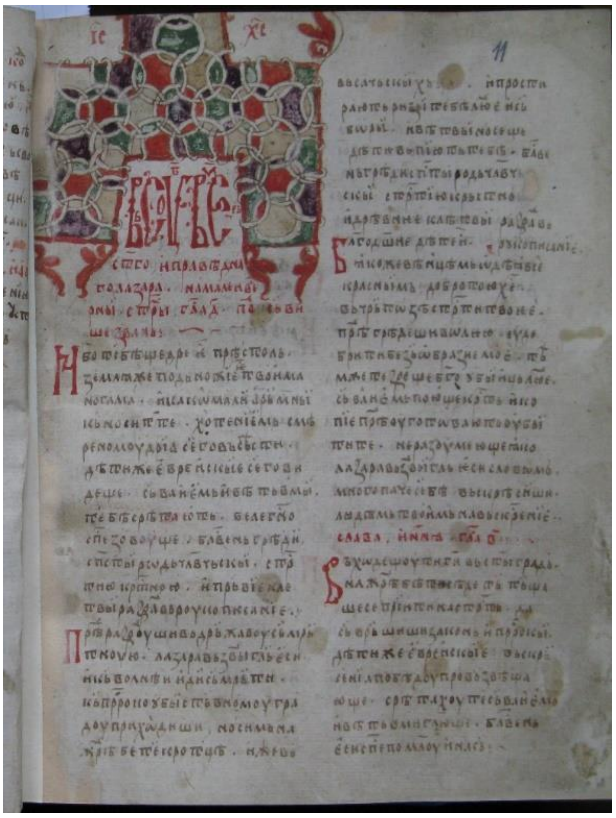
163. Четворојеванђеље, НБКМ 40, л. 147

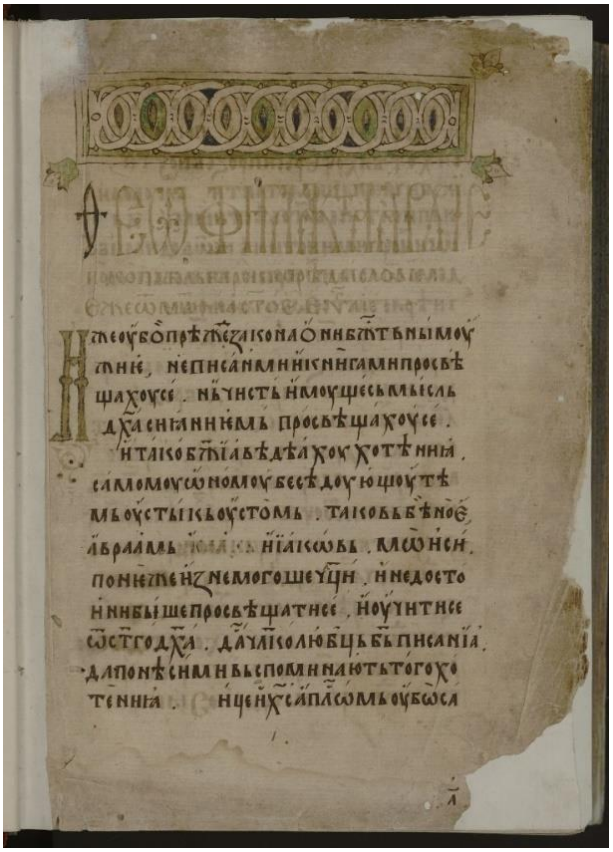
164. Четворојеванђеље,
РНБ F.I.579, л. 127

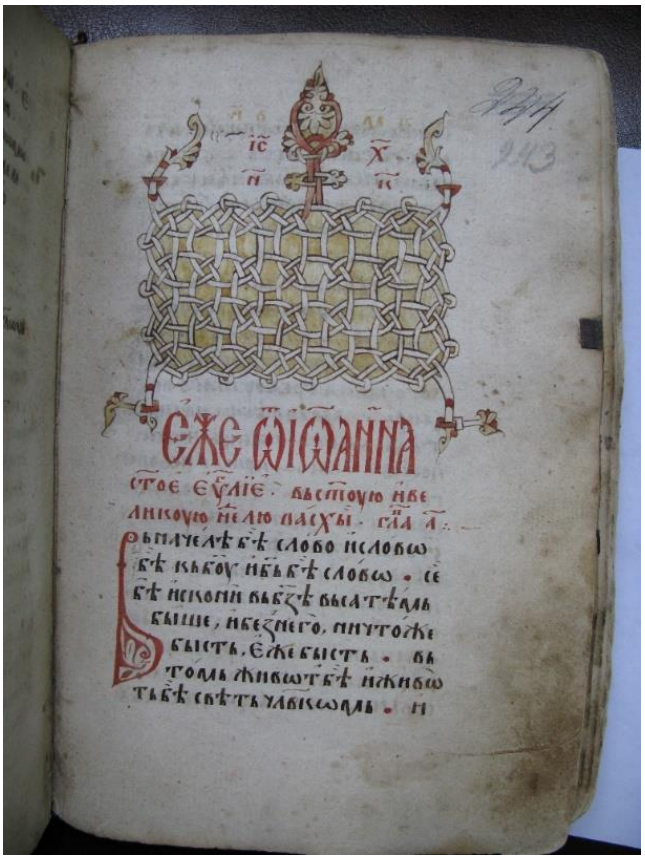
165. Октоих првогласник, РНБ F.I.706, л. 4

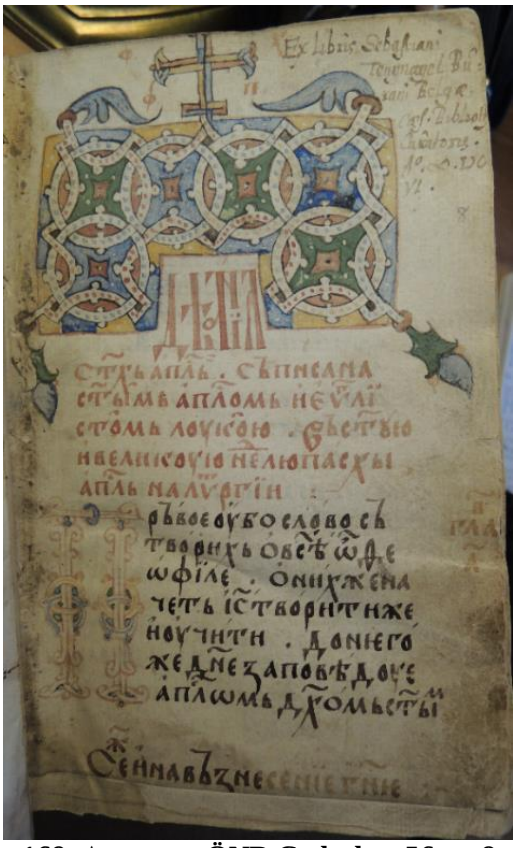
166. Триод, НБКМ 585, л. 11

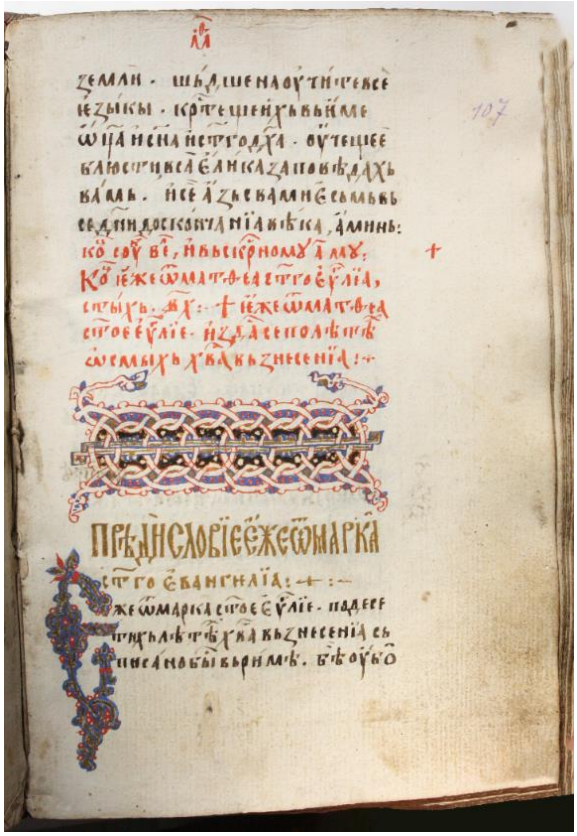
167. Четворојеванђеље, РНБ F.I.579, л. 1

168. Четворојеванђеље, НБКМ 40, л. 243

169. Апостол, ÖNB Cod. slav. 56, л. 8

170. Четворојеванђеље, Хил. 58, л. 107

171. Зборника слова и житија, Ник. 83, л. 3

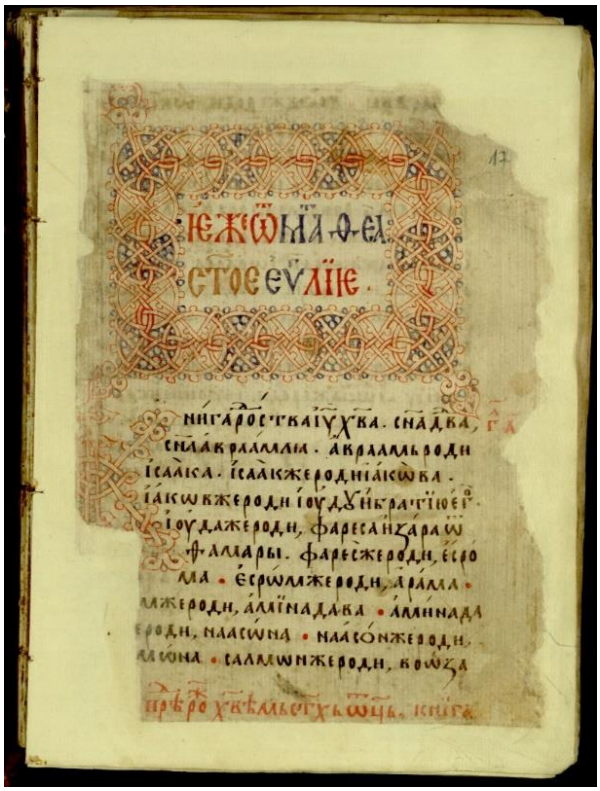
172. Четворојеванђеље, Пећ 2, л. 12v

173. Ромилово четворојеванђеље, Пећ 4, л. 87

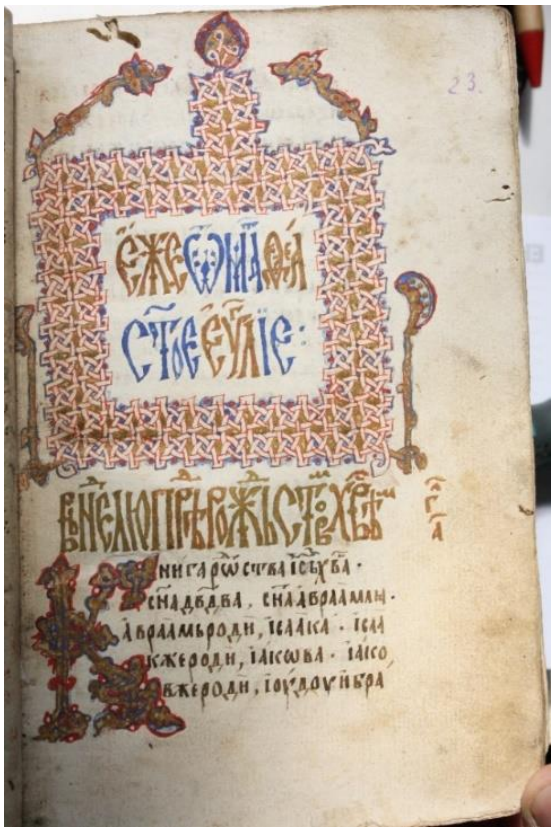
174. Четворојеванђеље, РНБ Q.I.896, л. 285v

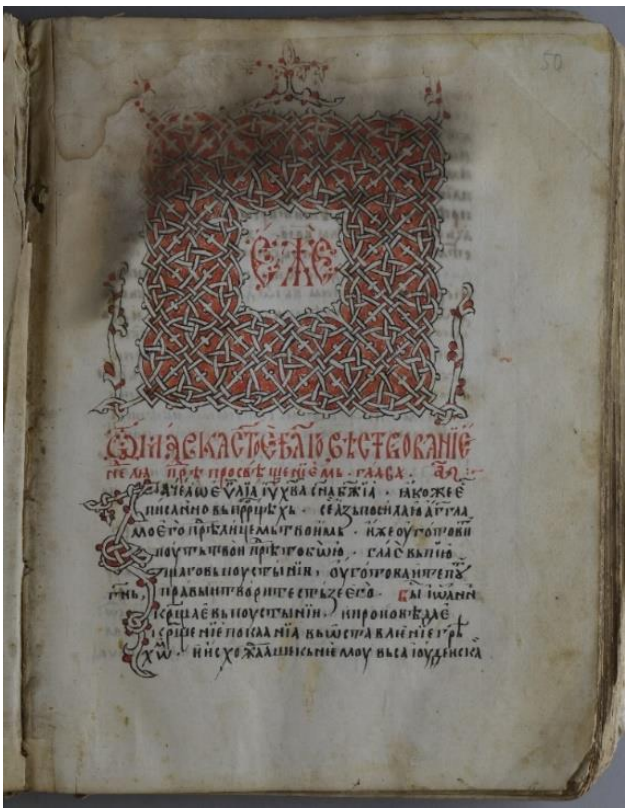
175. Четворојеванђеље, Деч. 6, л. 17

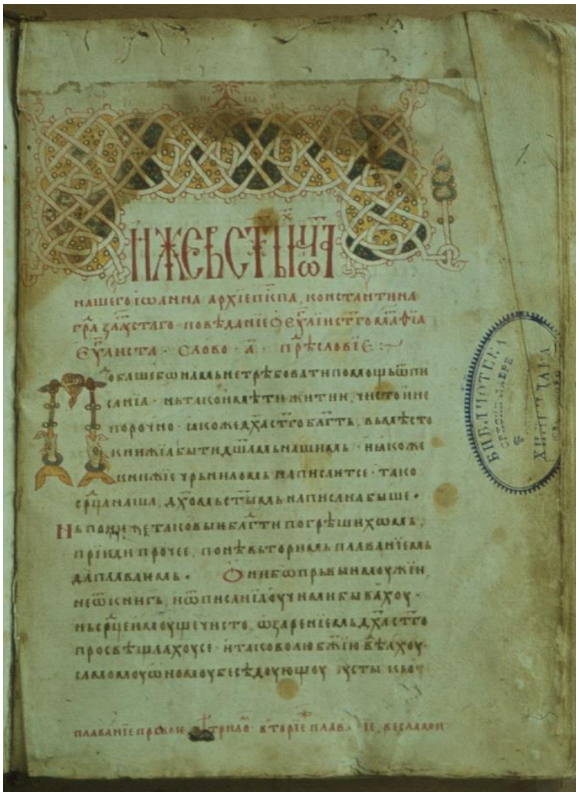
176. Псалтир са последовањем, Хил. 87, л. 12

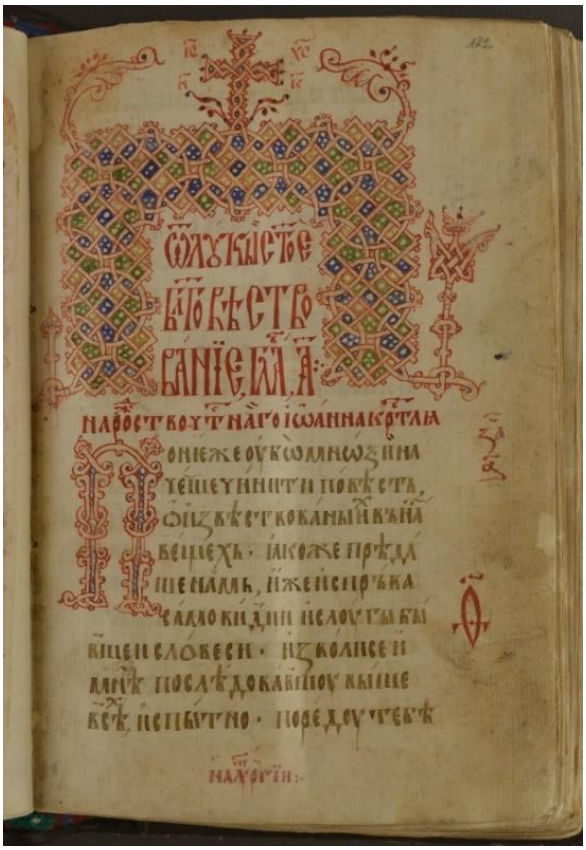
177. Четворојеванђеље, Хил. 58, л. 23

178. Четворојеванђеље, МСПЦ Грујић 234, л. 50

179. Тумачењем Матејевог јеванђеља,
Хил. 391, л. 1

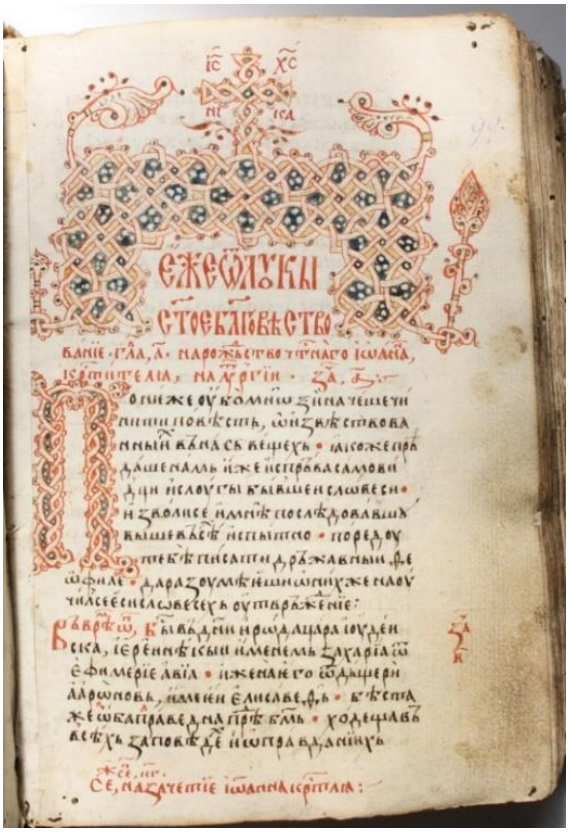
180. Смедеревско четворојеванђеље,
МСПЦ Грујић 88, л. 172

181. Смедеревско четворојеванђеље,
МСПЦ Грујић 88, л. 272

182. Четворојеванђеље и апостол,
Хил. 62, л. 16

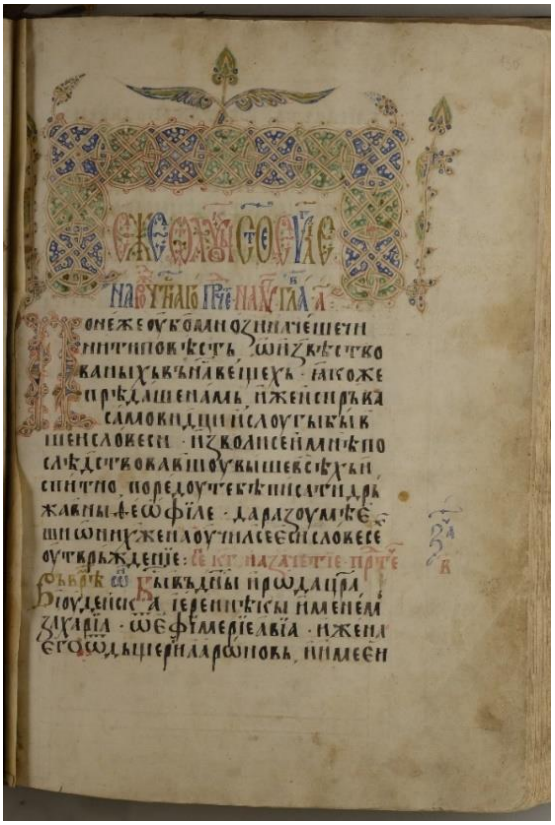
183. Четворојеванђеље и апостол,
Хил. 62, л. 99

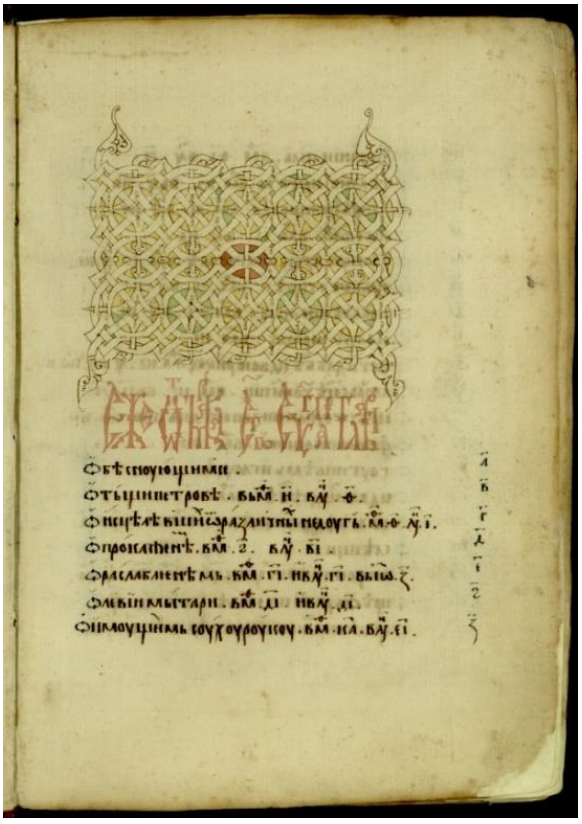
184. Четворојеванђеље и апостол,
Хил. 62, л. 154

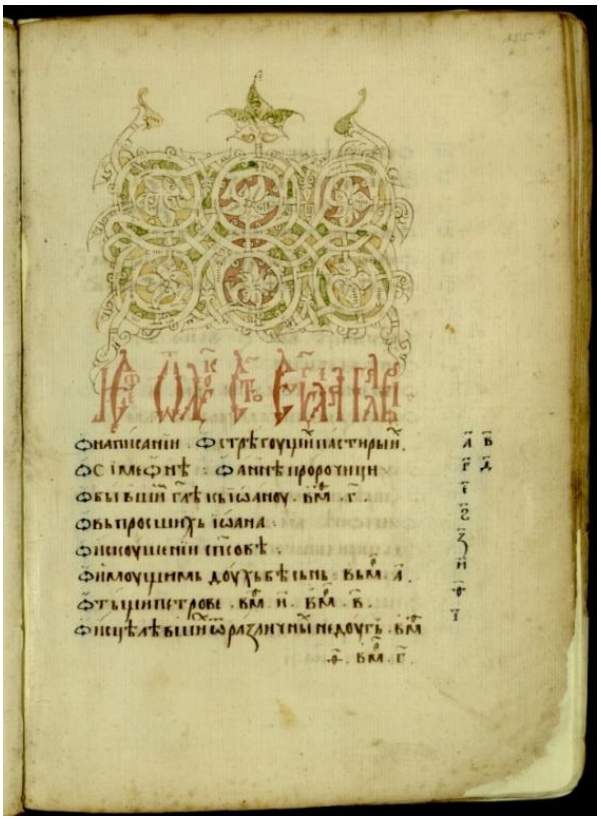
185. Четворојеванђеље, Пећ 5, л. 22

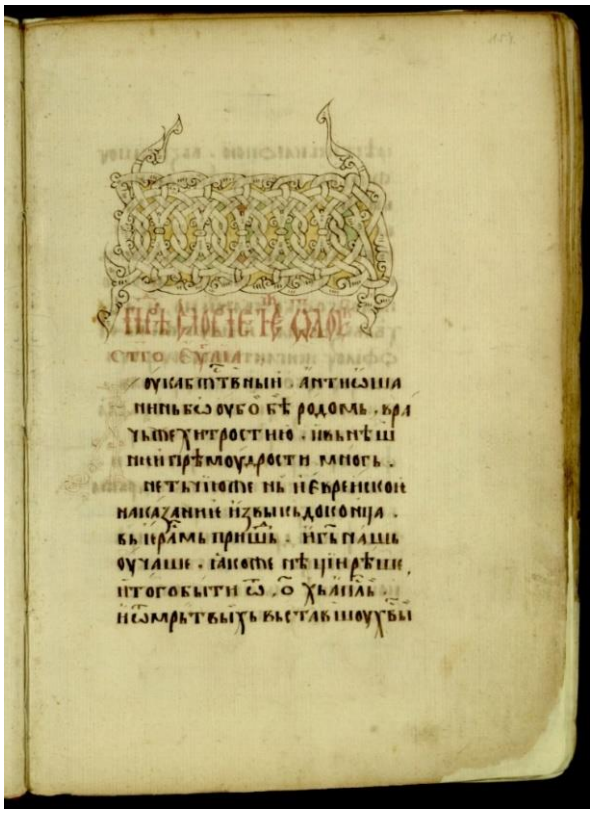
186. Четворојеванђеље, МСПЦ 357, л. 130

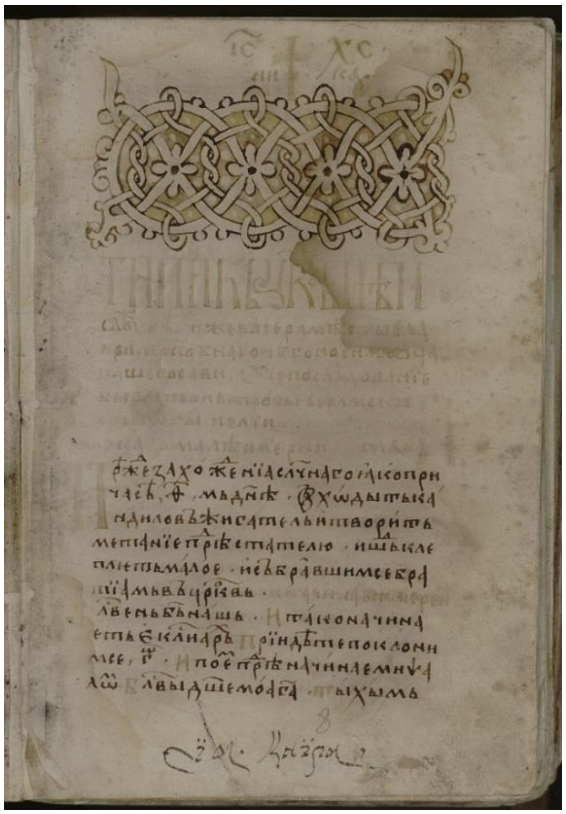
187. Четворојеванђеље, Деч. 10, л. 92

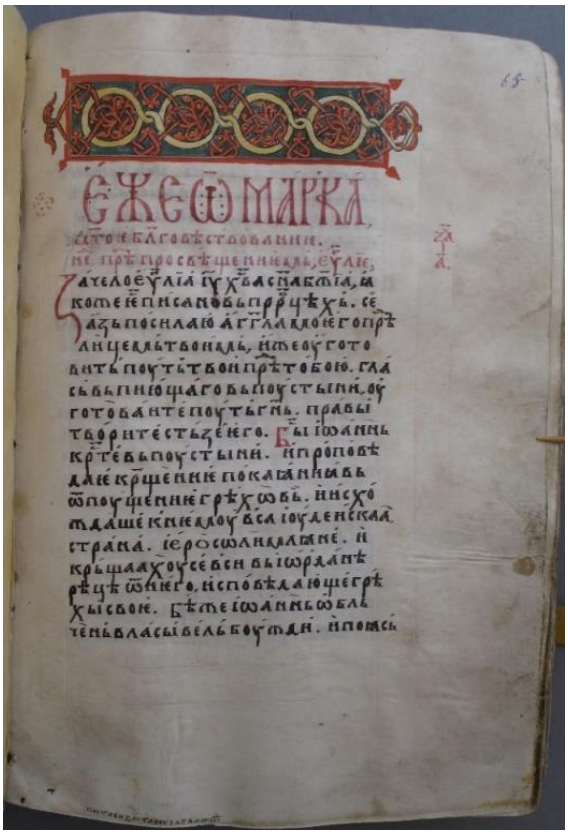
188. Четворојеванђеље, Деч. 10, л. 155

189. Четворојеванђеље, Деч. 10, л. 154

190. Типик црквени, РНБ Тихан.476, л. 8

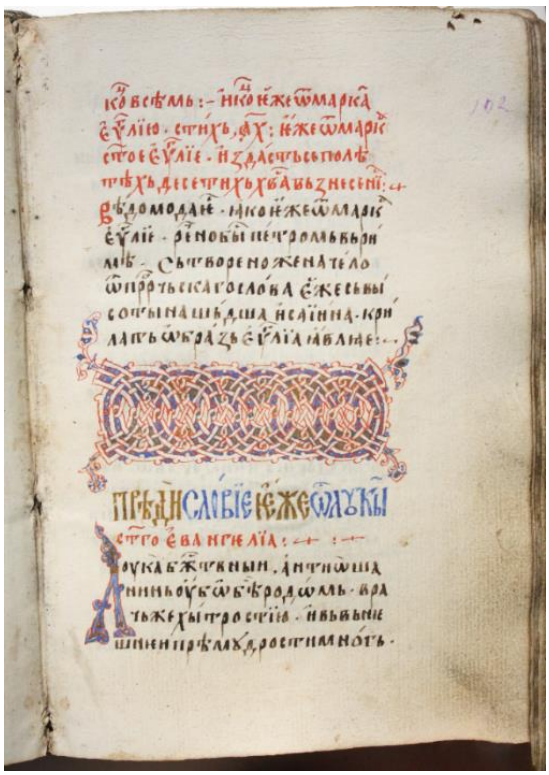
191. Четворојеванђеље, Св. Катарина, Sin. Slav. 1, л. 68

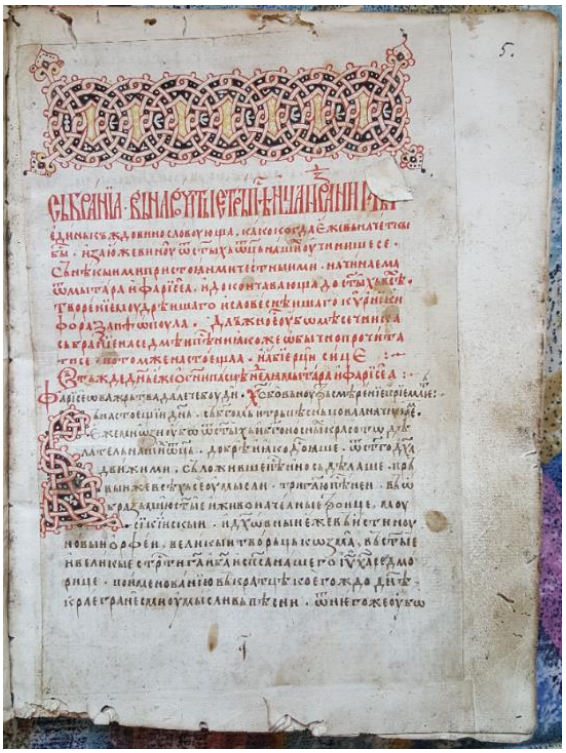
192. Типик црквени,
РГБ Севаст. 27 (М. 1458), л. 8

193. Псалтир са последованьем,
Хил. 81, л. 3

194. Четворојеванђеље,
Хил. 58, л. 162

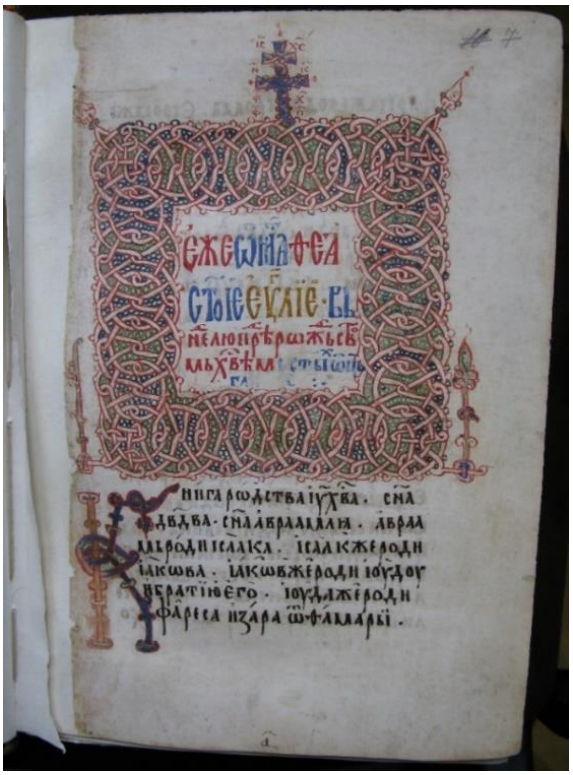
195. Зборник попа Јосифа,
Хил. 478, л. 5

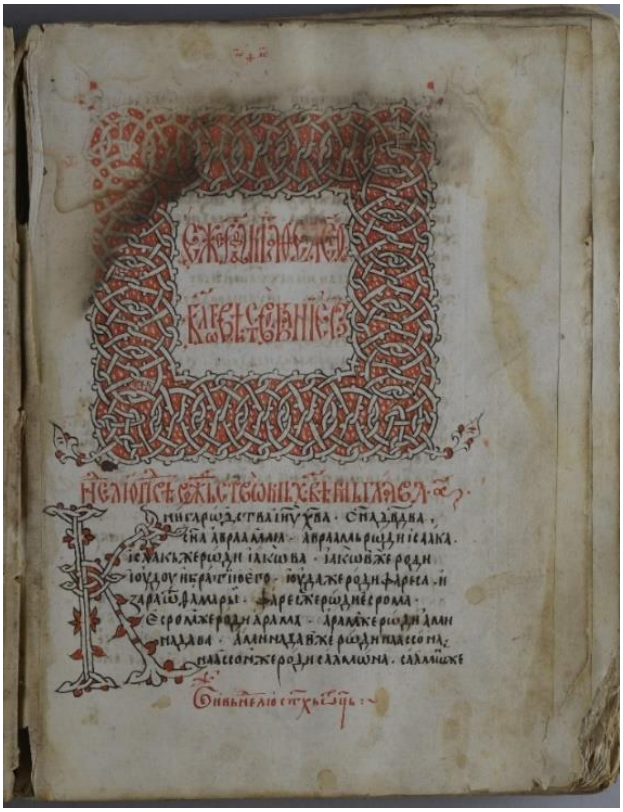
196. Четворојеванђеље, Пећ 5, л. 194

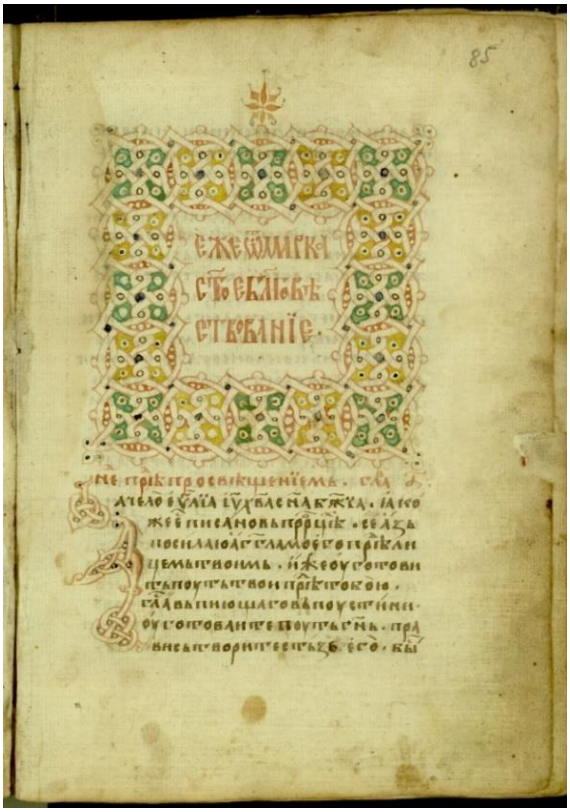
197. Слова Светог Јована Златоустог од Симеона Метафраста, HAZU III b 20, л. 3

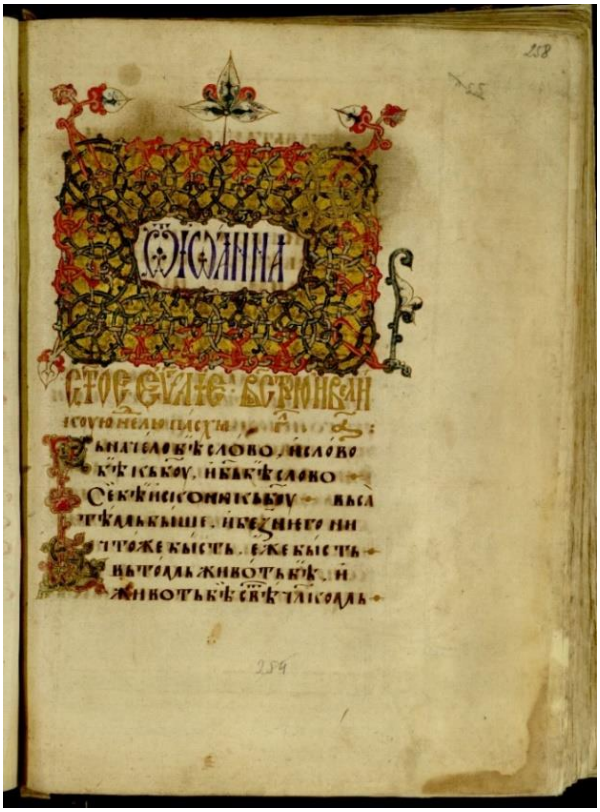
198. Четворојеванђеље, НБКМ 41, л. 7

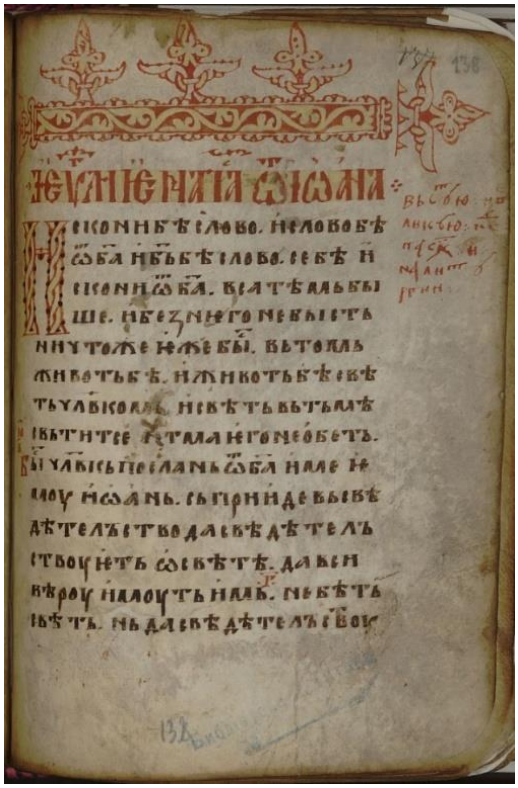
199. Четворојеванђеље, МСПЦ Грујић 234, л. 15

200. Четворојеванђеље, Пећ 5, л. 85

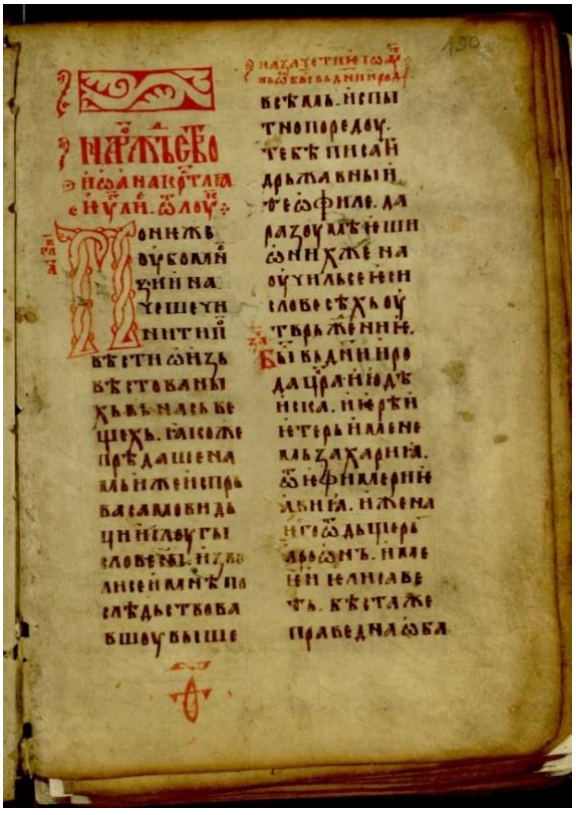
201. Четворојеванђеље, Деч. 11, л. 258

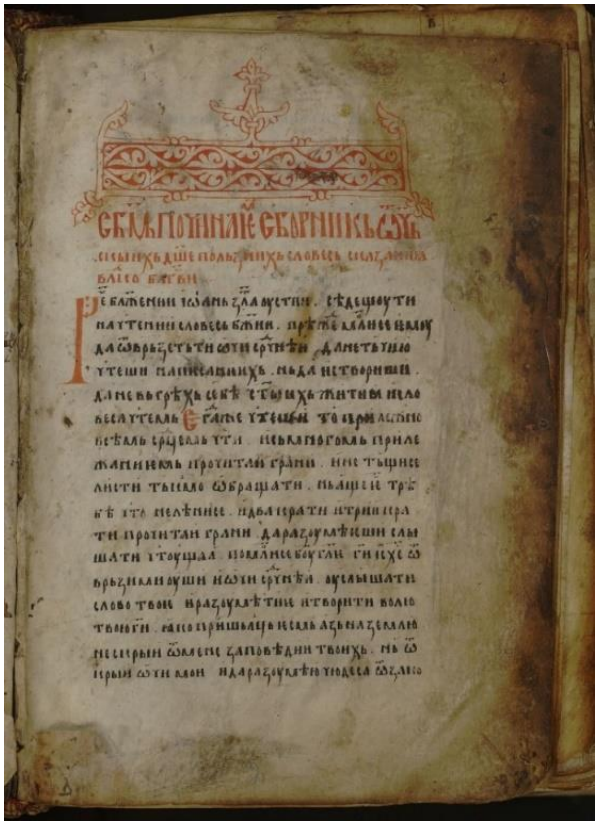
202. Четворојеванђеље,
РНБ Тит. 3364, л. 138

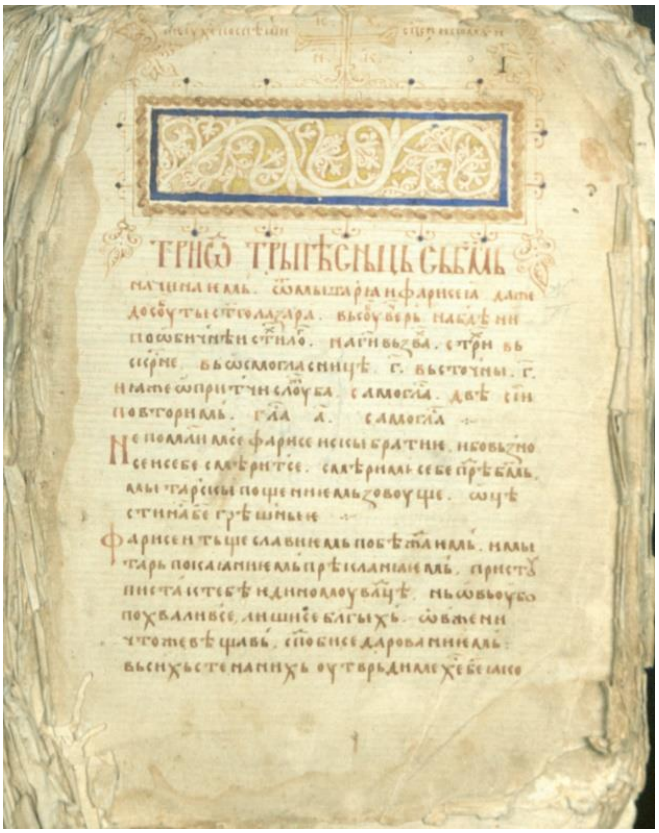
203. Посни триод анагноста Георгија,
HAZU III b 18 , л. 62v

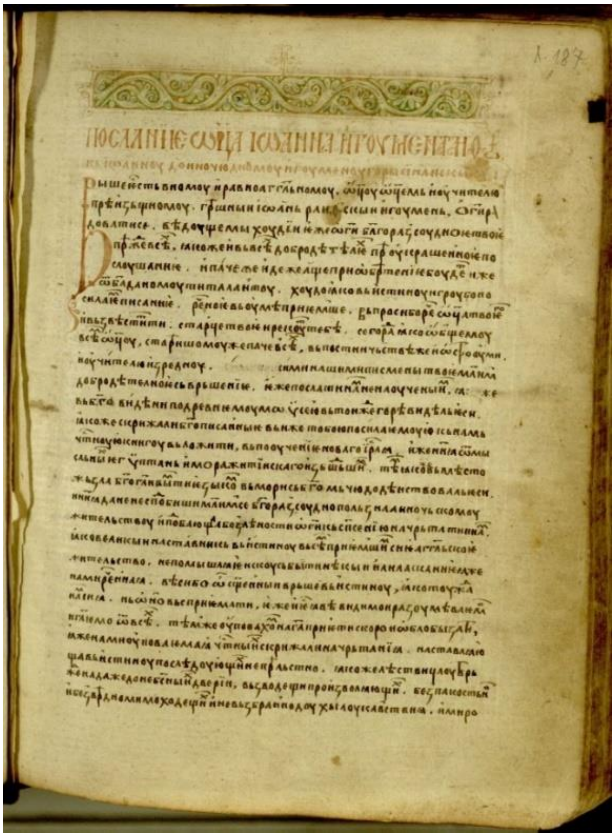
204. Четворојеванђеље, Деч. 3, л. 150

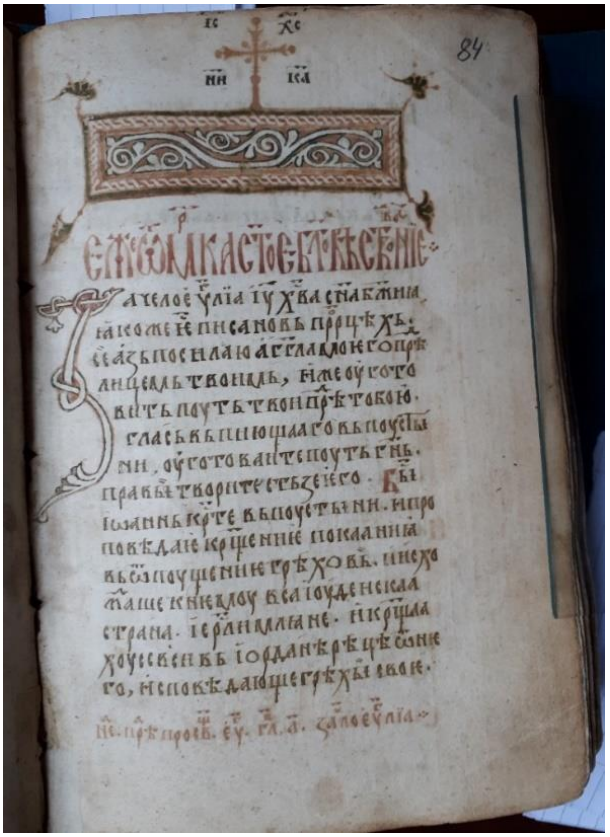
205. Зборник, РНБ Гиљф. 90, л. 2

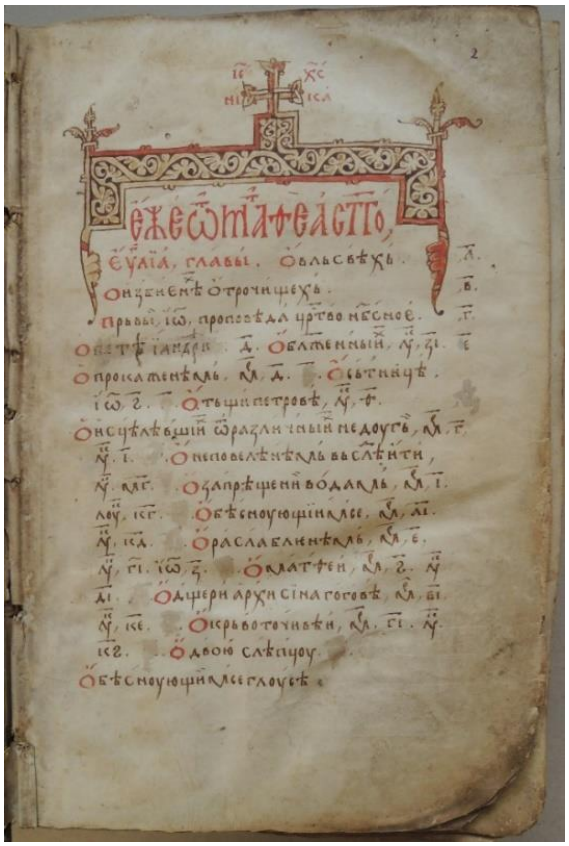
206.Триод, Пант. 29, л. 1

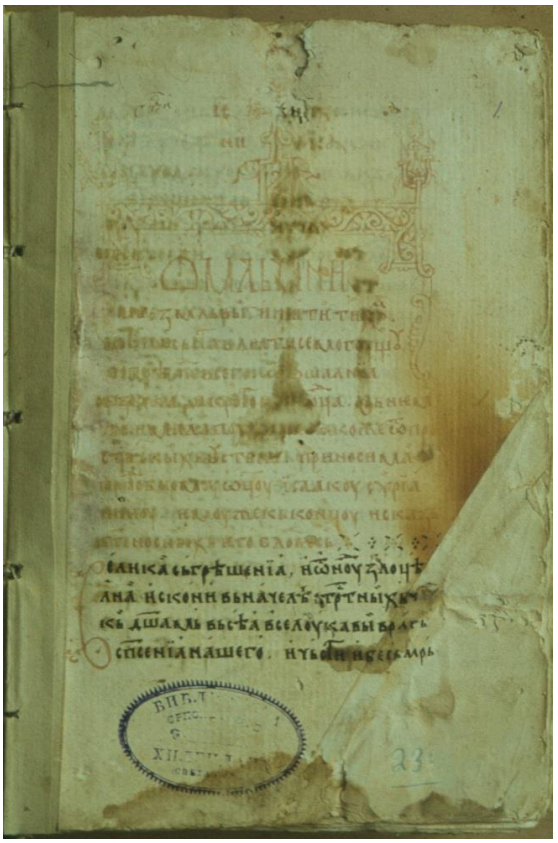
207. Зборник, Деч. 75, л. 187

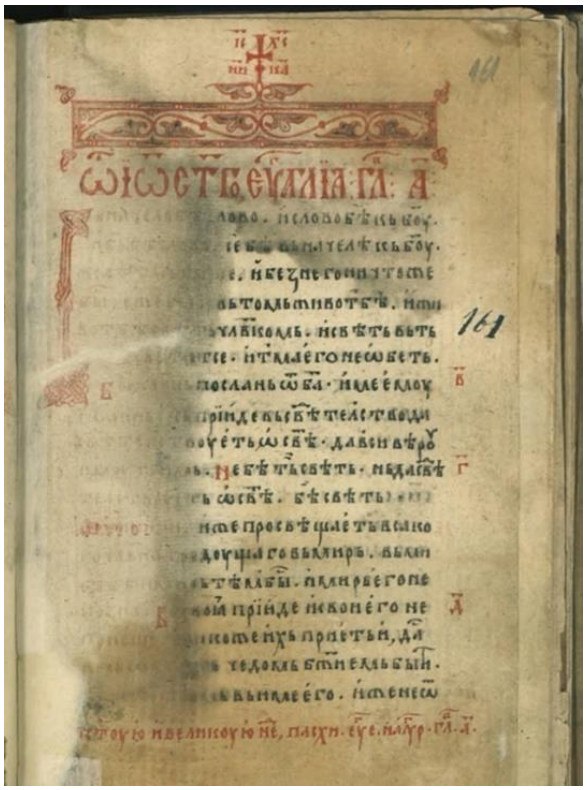
208. Четворојеванђеље, НБКМ 852, л. 84

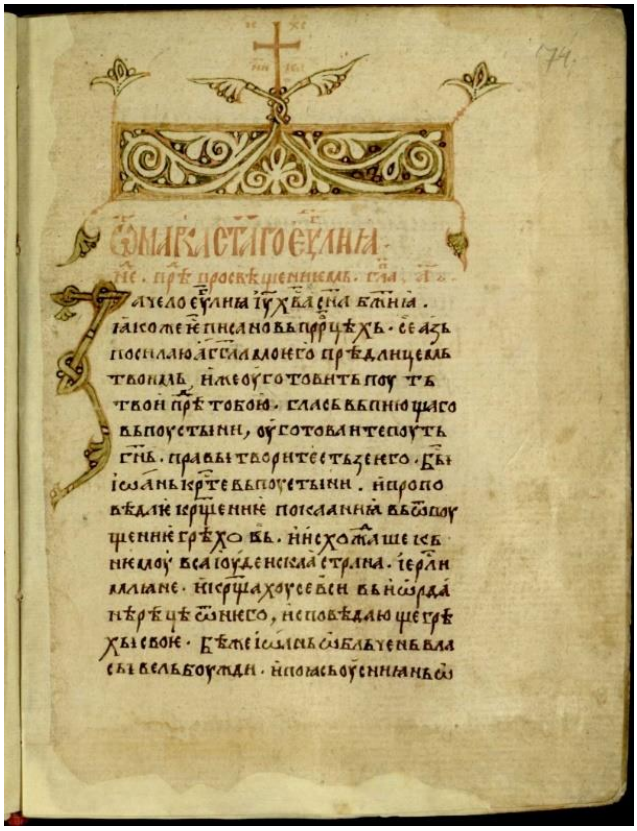
209. Четворојеванђеље, Хил. 10, л. 2

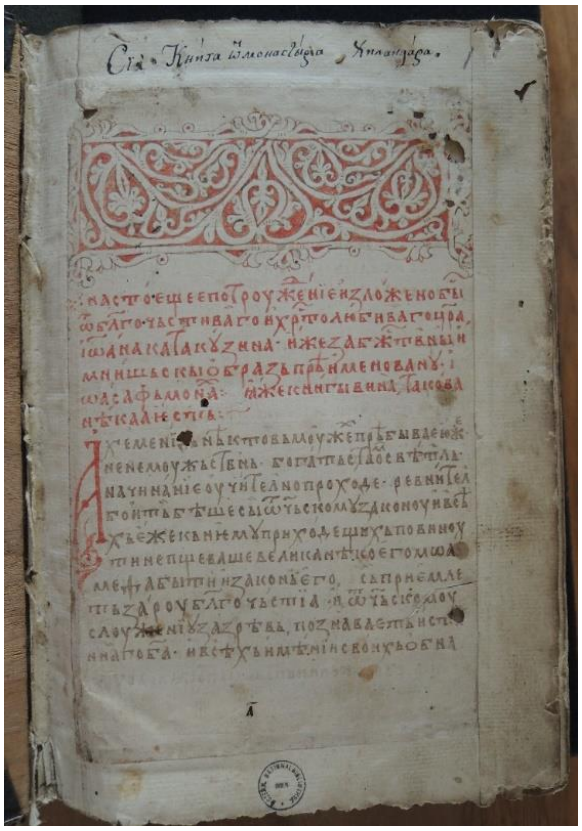
210. Слова Исака Сирина, Хил. 395, л. 1

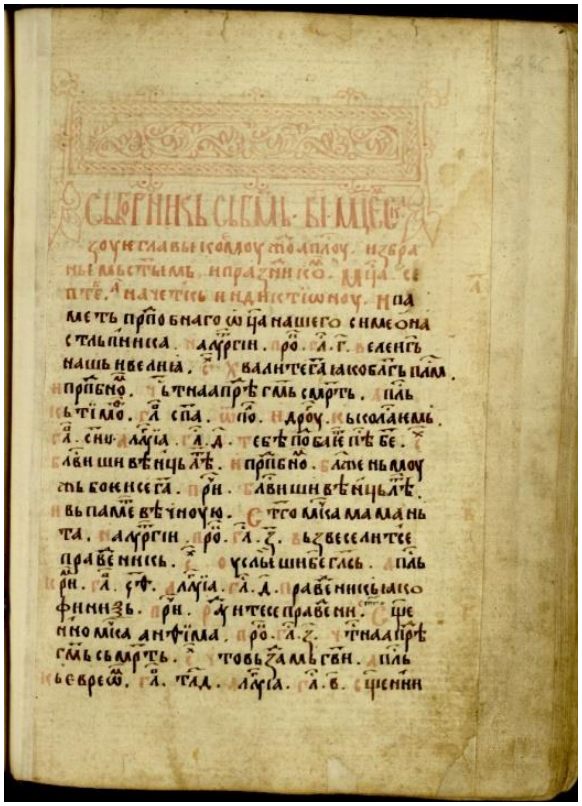
**211. Рилско четворојеванђеље,
НБКМ 31, л. 161**

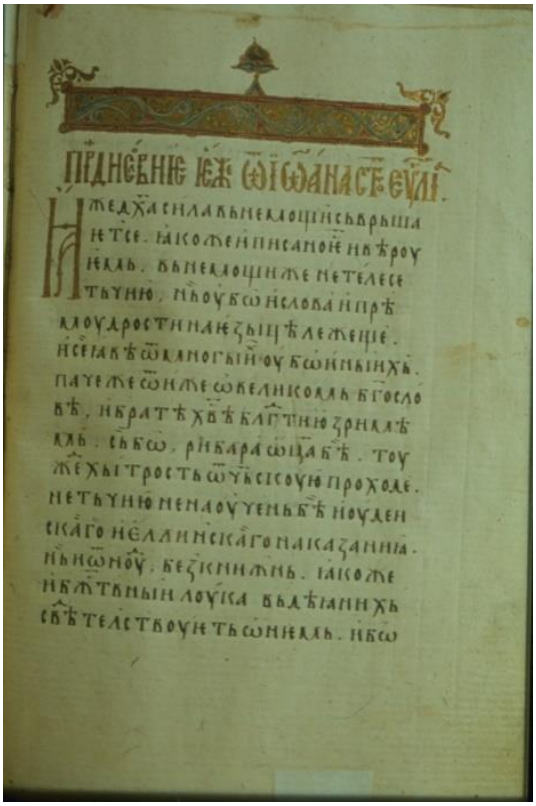
212. Четворојеванђеље, Деч. 5, л. 74

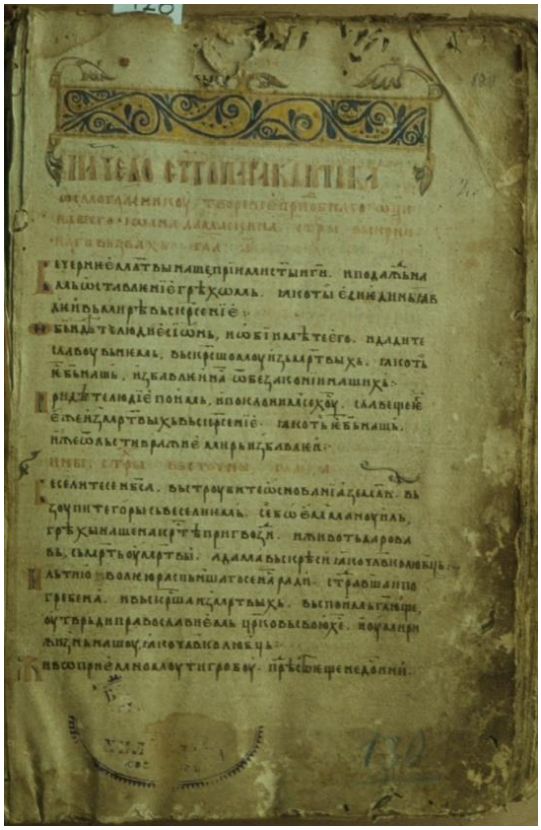
213. Зборних полемичких састава, ÖNB Cod. slav. 34, л. 1

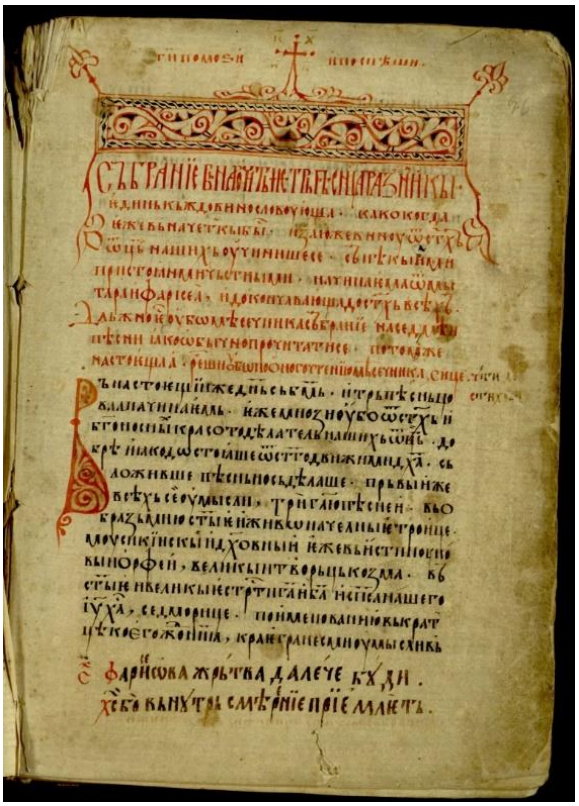
214. Апостол, Деч. 27, л. 225

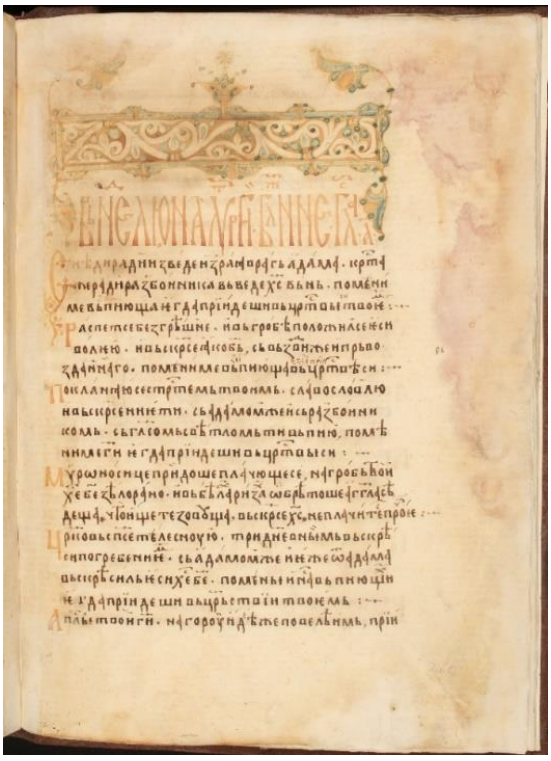
215. Четворојеванђеље, Хил. 21, л. 236

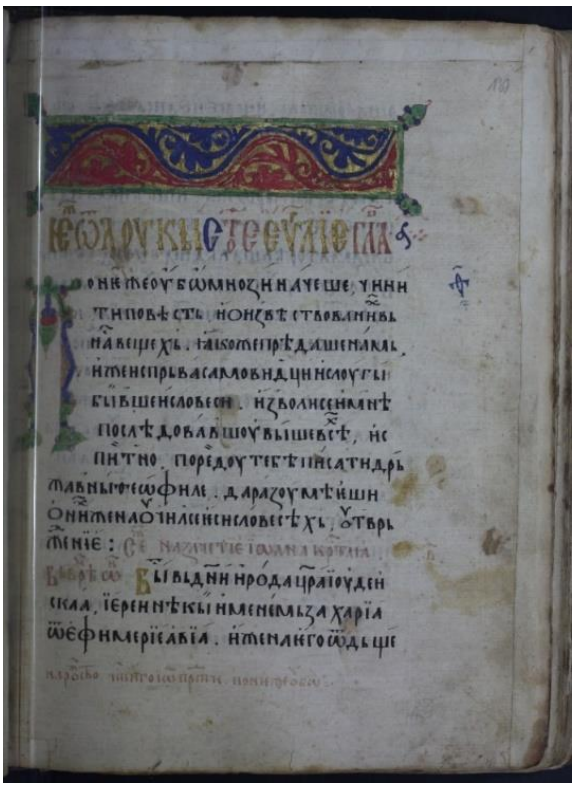
216. Октоих првогласник, Хил. 128, л. 2

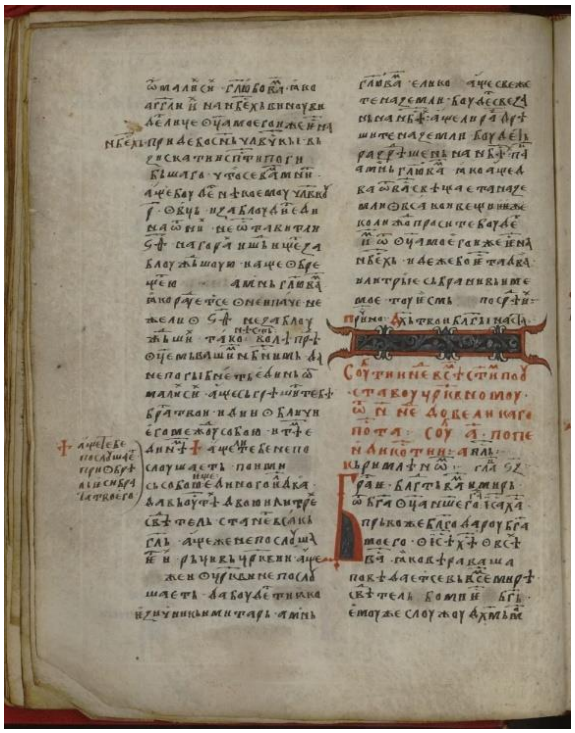
217. Зборник поука Светог Теодора Студита, Пећ 92, л. 96

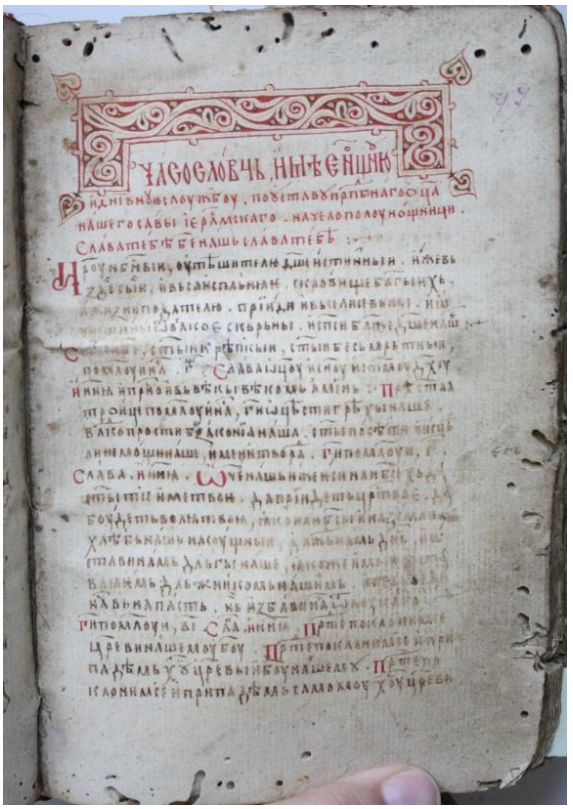
218. Апостол, Цетиње 14, л. 310

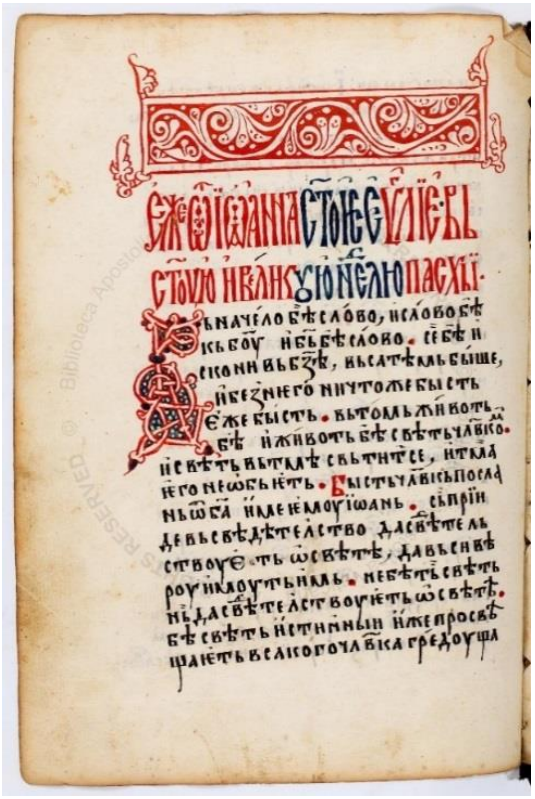
219. Четворојеванђеље, Деч. 8, л. 131

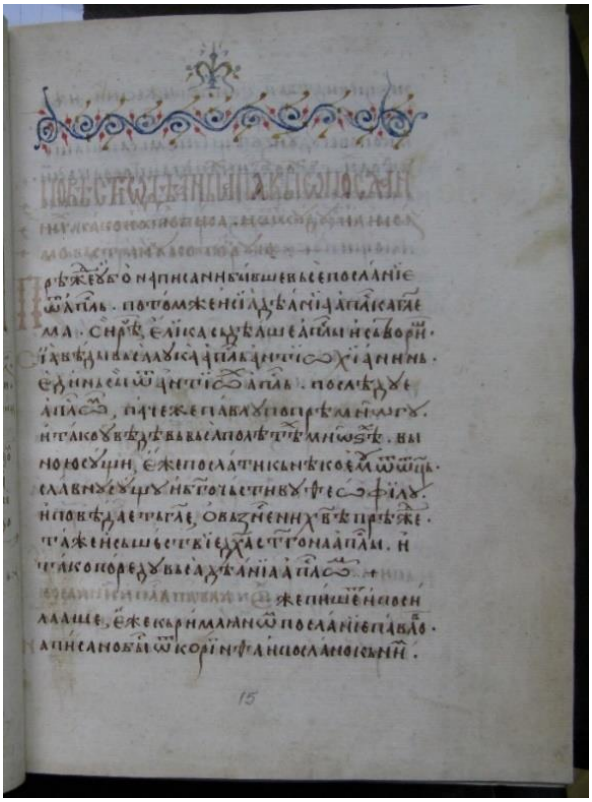
220. Изборно јеванђеље и апостол,
РНБ F.п.I.120, л. 46v

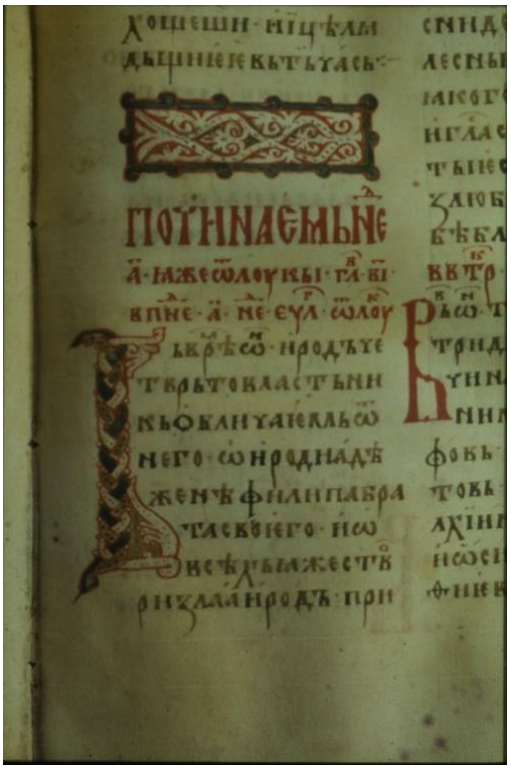
221. Псалтир са последовањем,
Хил. 87, л. 97

222. Четворојеванђеље,
Vat. slav. 5, л. 182v

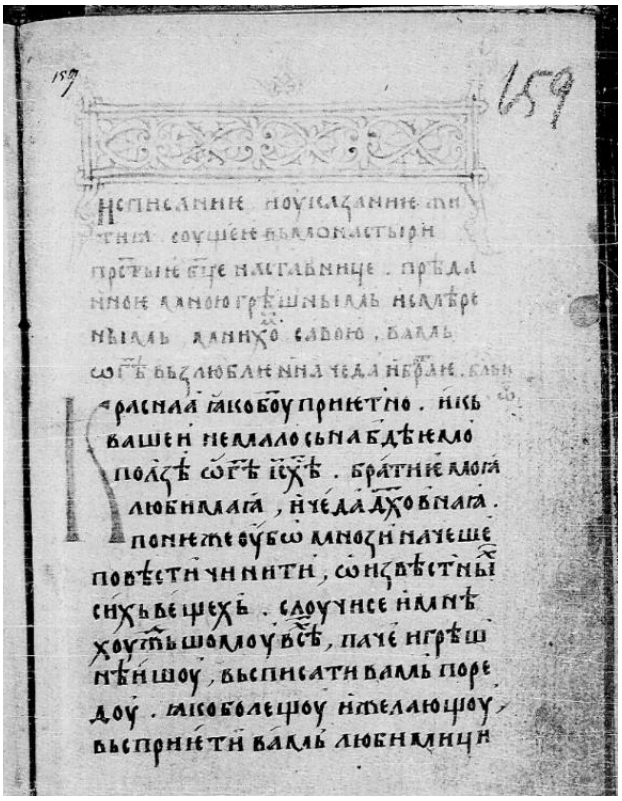
223. Апостол, НБКМ 888, л. 15

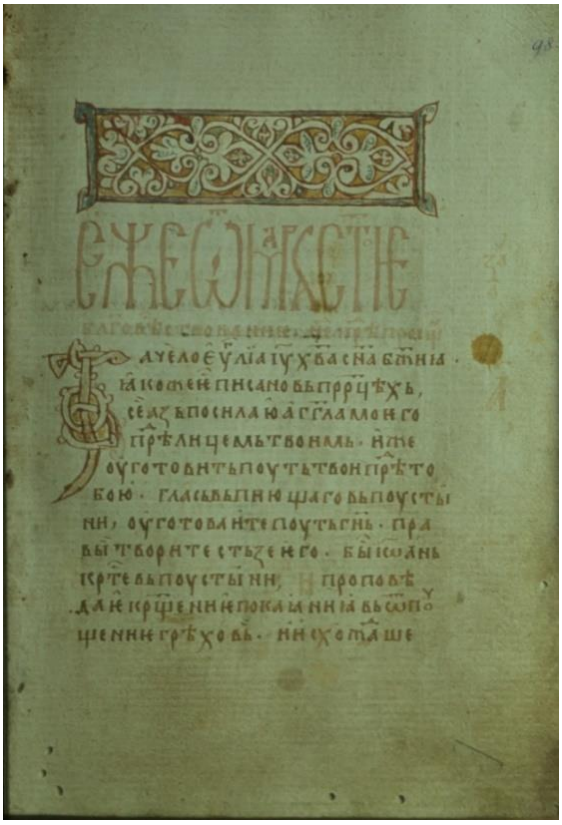
224. Изборно јеванђеље,
Хил. 31, л. 93

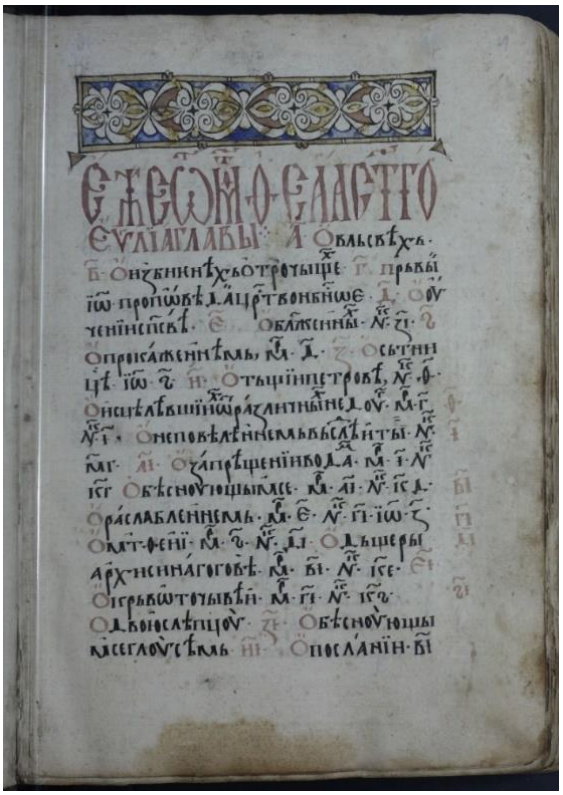
225. Требник, Крка 25, л. 89

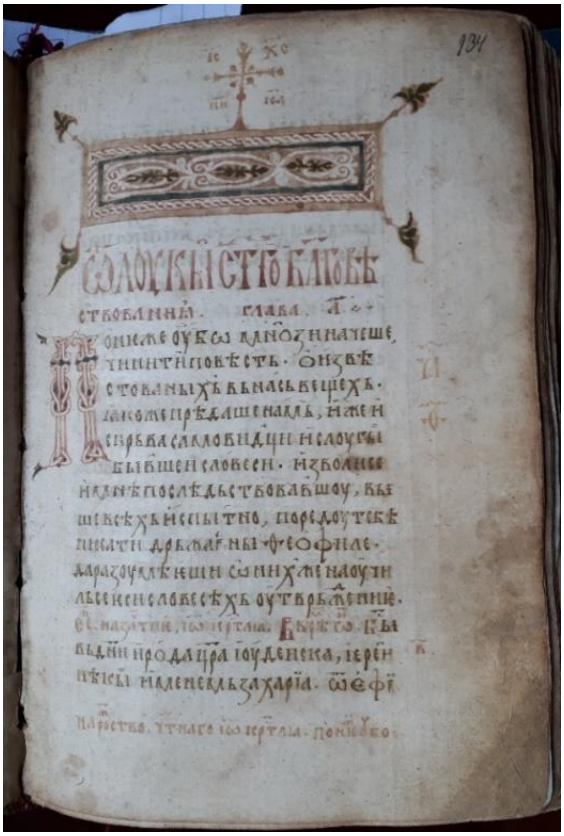
226. Житије Светог Симеона и Хиландарски типик Светог Саве, ОГНБ 1-97, 6(536), л. 159

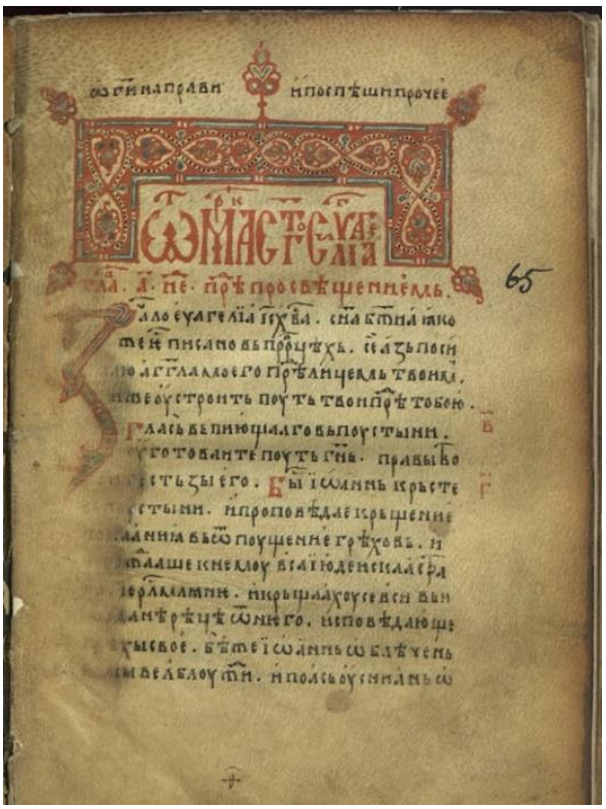
227. Четворојеванђеље, Хил. 19, л. 98

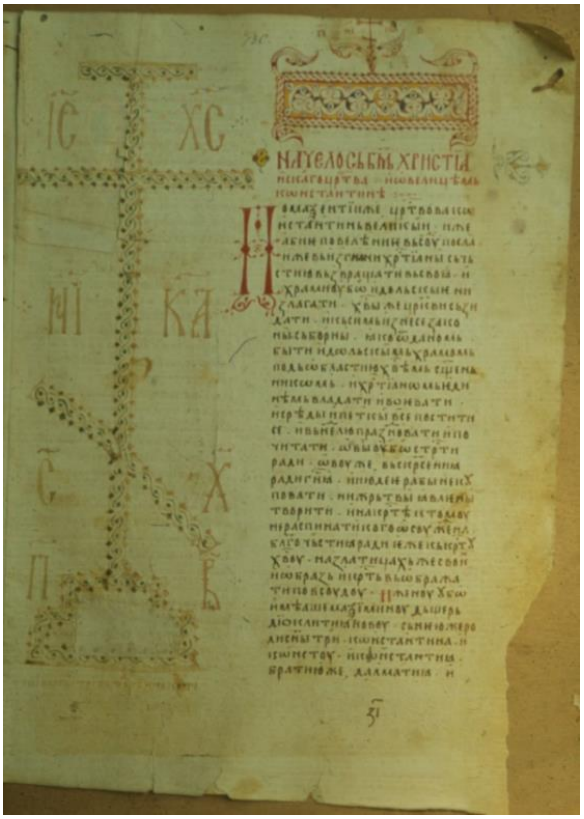
228. Четворојеванђеље, Деч. 8, л. 4

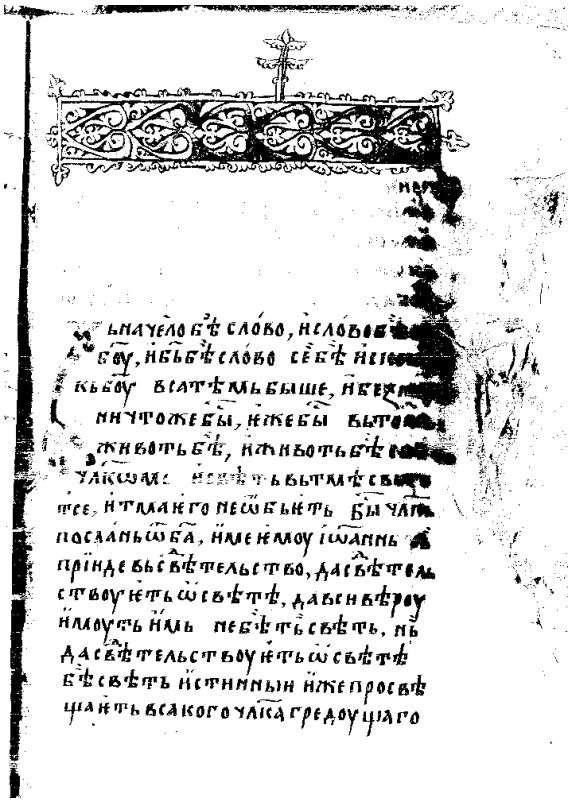
**229. Четворојеванђеље,
НБКМ 852, л. 134**

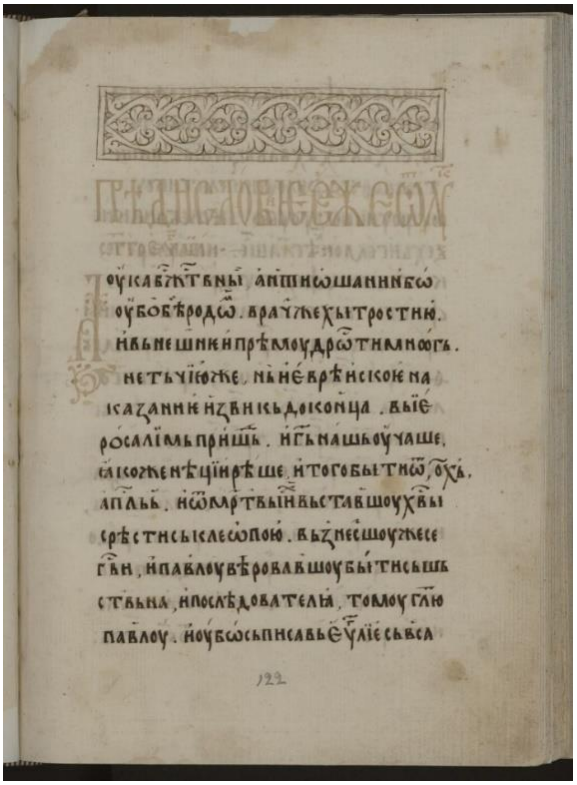
**230. Рилско четворојеванђеље,
НБКМ 31, л. 65**

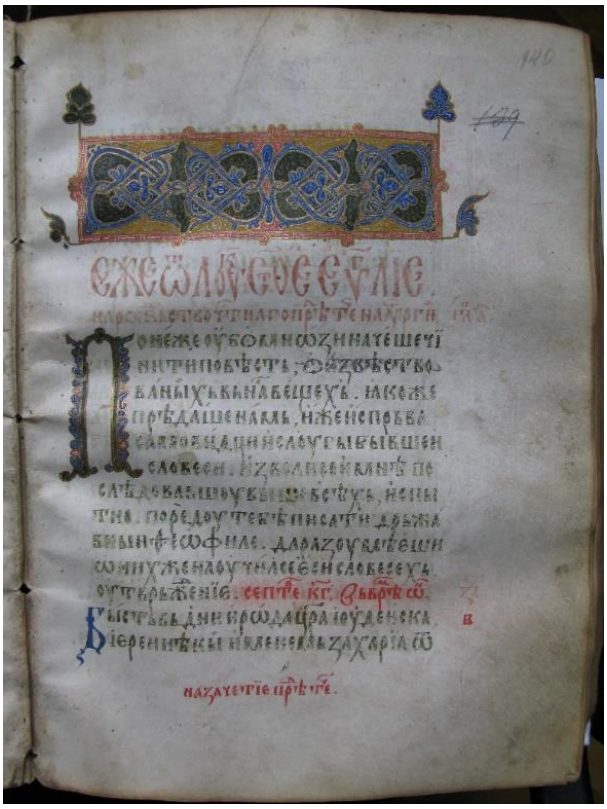
231. Хроника Георгија Амартола,
Хил. 381, л. 130

232.Четворојеванђеље,
SBB Ms. Slav. Wuk 7, л. 159

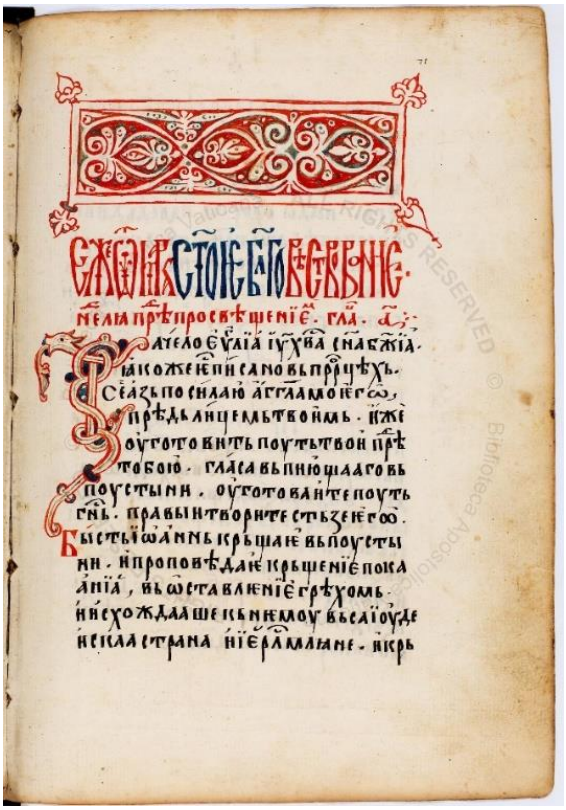
233.Четворојеванђеље,
РНБ F.I.579, л. 122

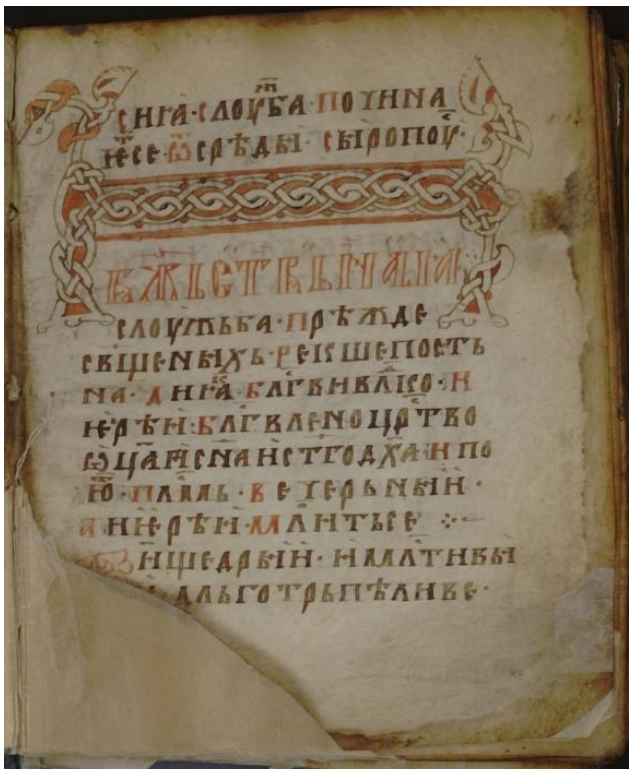
234. Четворојеванђеље, НБКМ 24, л. 140

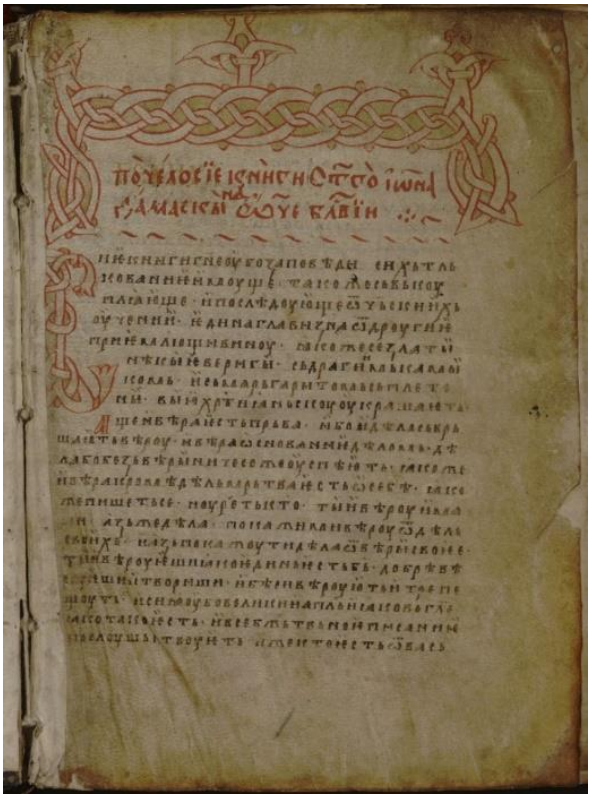
235. Силоаново четворојеванђеље, Стара црква 218, л. 23

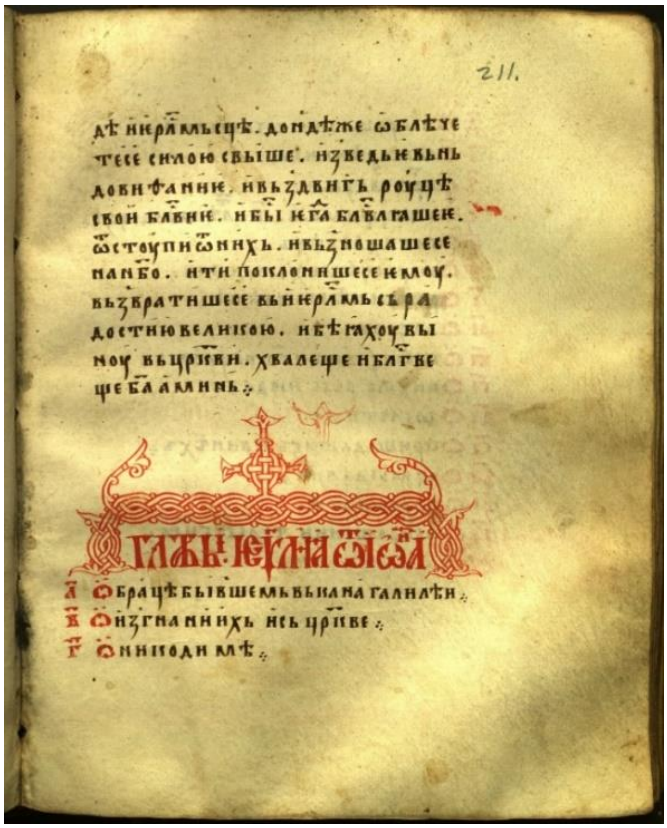
236. Четворојеванђеље, Vat. slav. 5, л.71

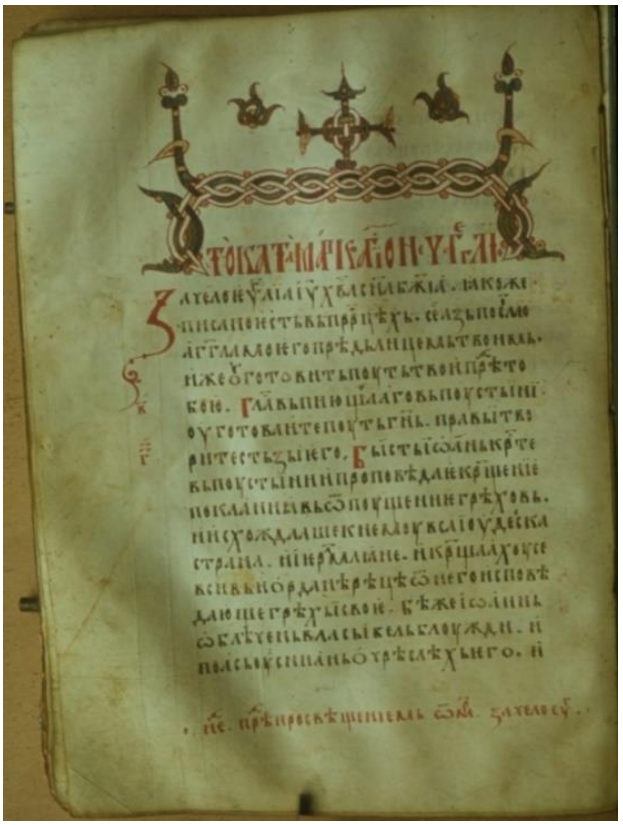
237. Служабник, РНБ Q.п.I.68, л. 47

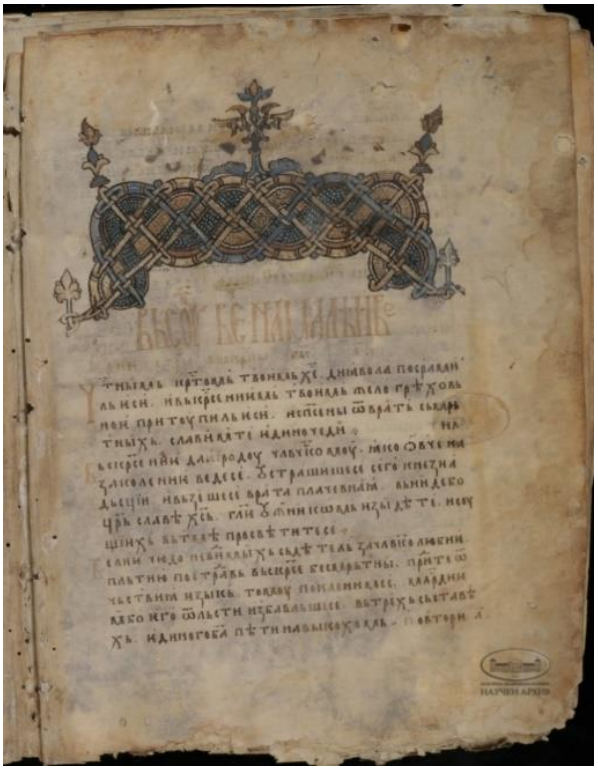
238. Пандекте Никона Црногорца, РНБ Q.п.I.27, л. 1

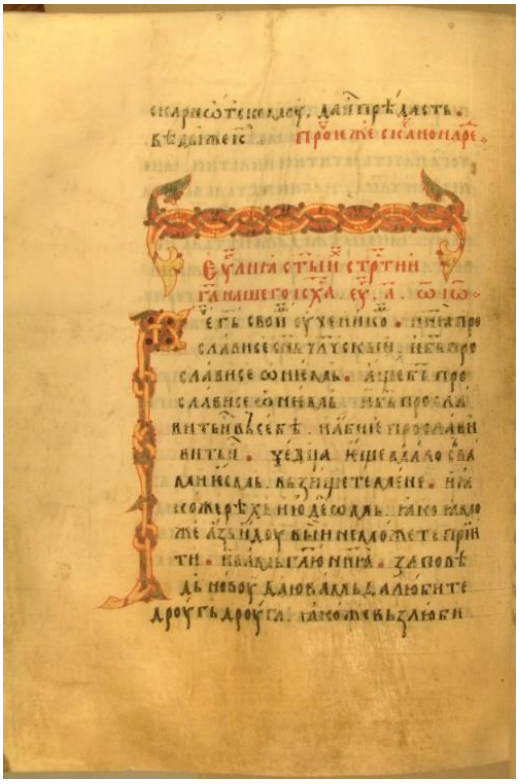
239. Четворојеванђеље, CBL W 148, л. 211

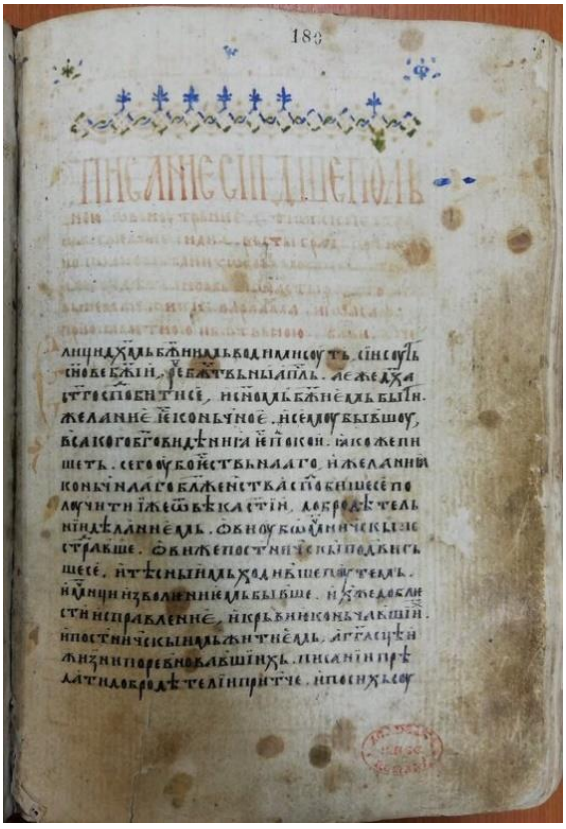
240. Четворојеванђеље, Хил. 12, 64v

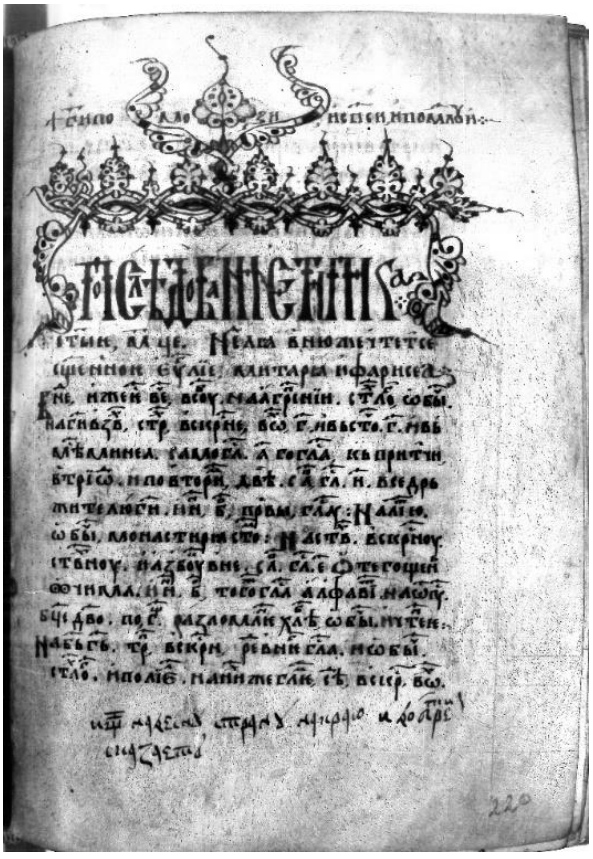
241. Октоих, Архив БАН 33, л. 2

242. Романово изборно јеванђеље, Хил. 9, л. 261v

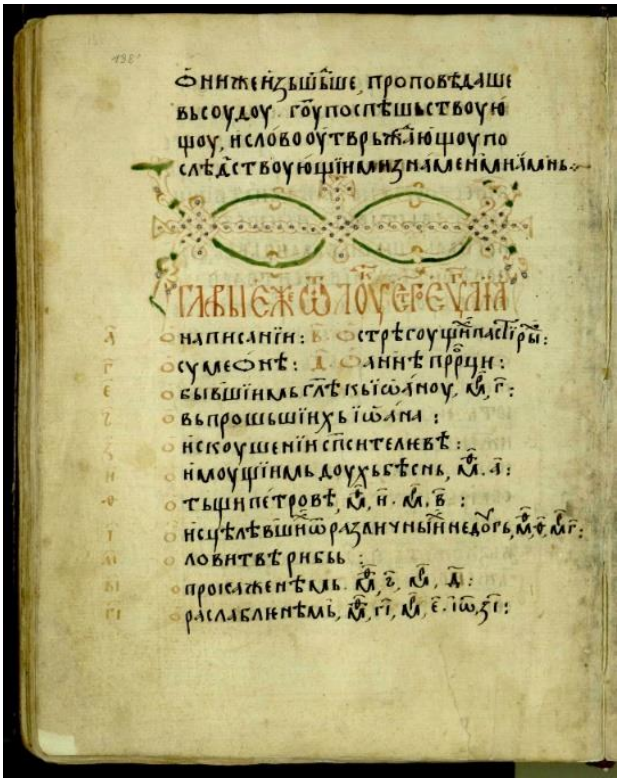
243. Зборник, BAR Slav. 158, л. 180

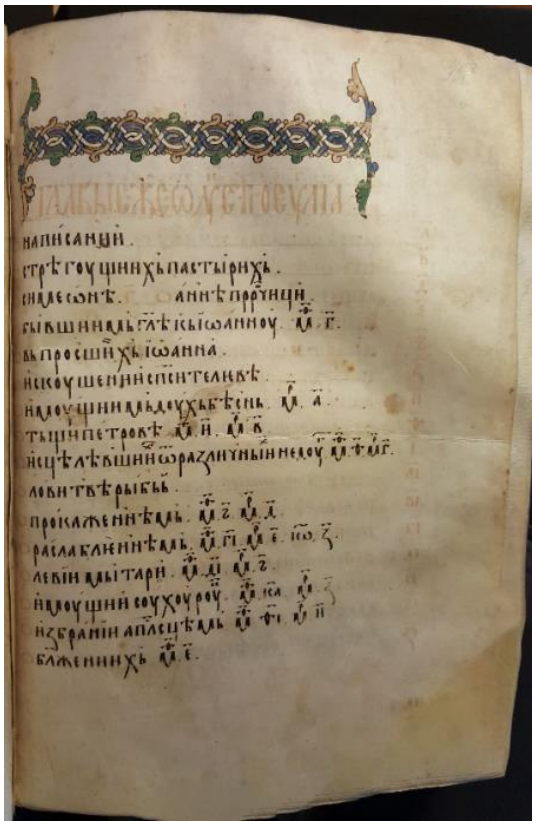
244. Симеонов типик, NSK P 4068, л. 220

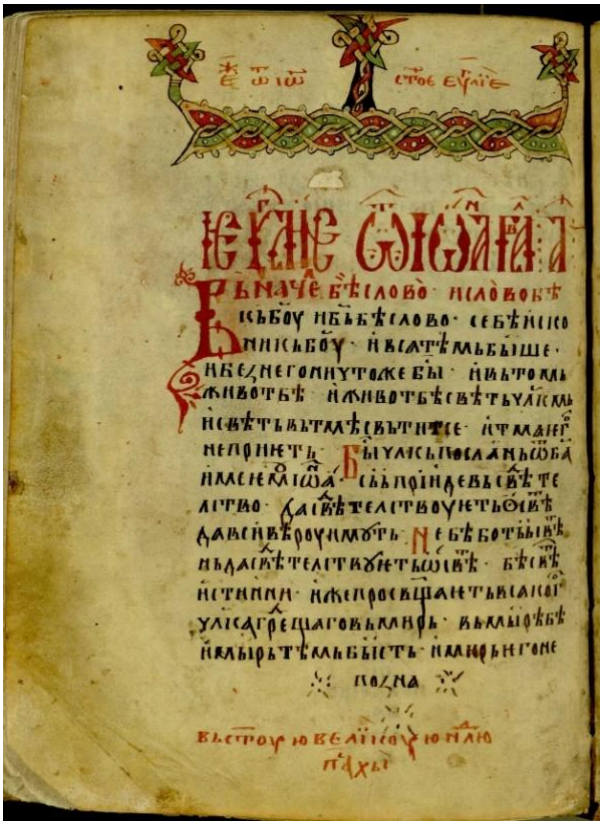
245. Осмогласник, НБКМ 180, л. 2

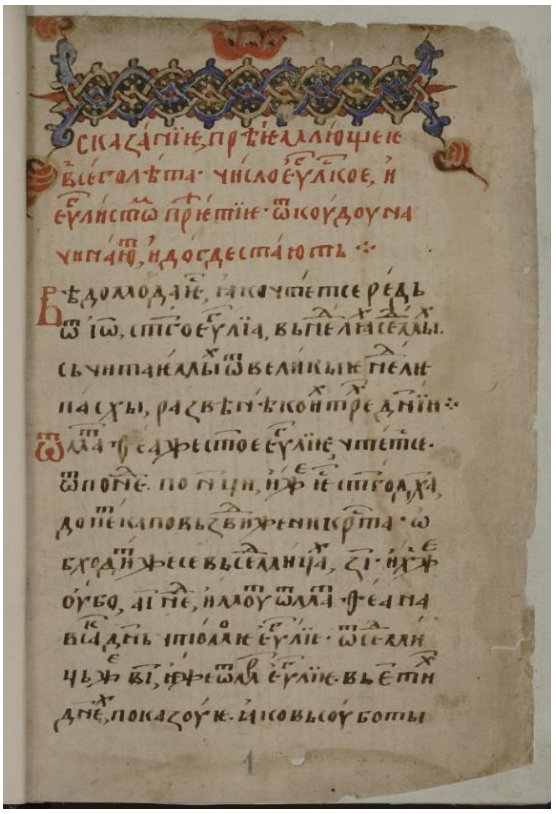
246. Ромилово четворојеванђеље, Пећ 4, л. 138v

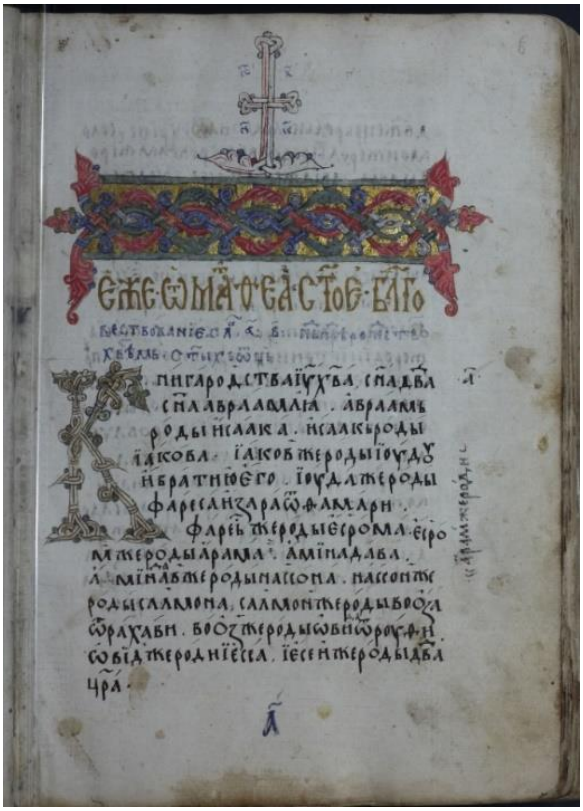
247. Четворојеванђеље, ÖNB Cod. slav. 52, л. 113

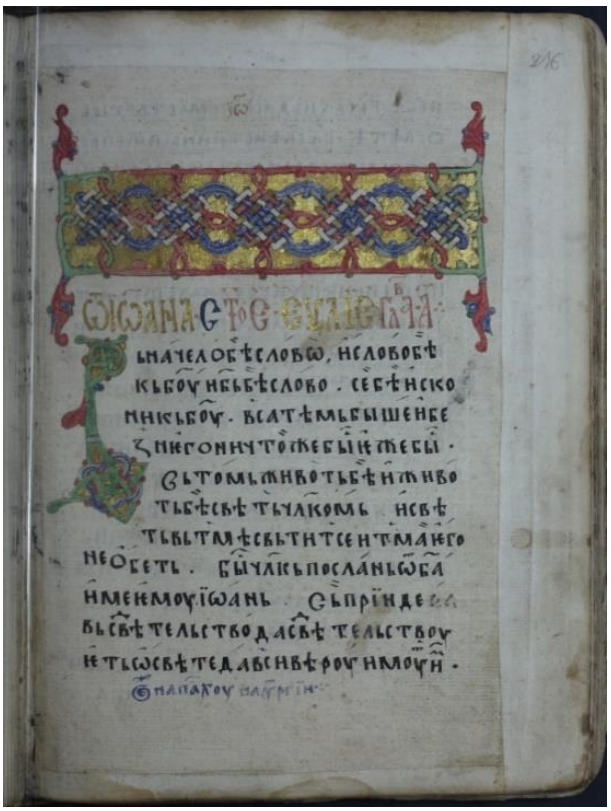
248. Четворојеванђеље, Пећ 2, л. 208v

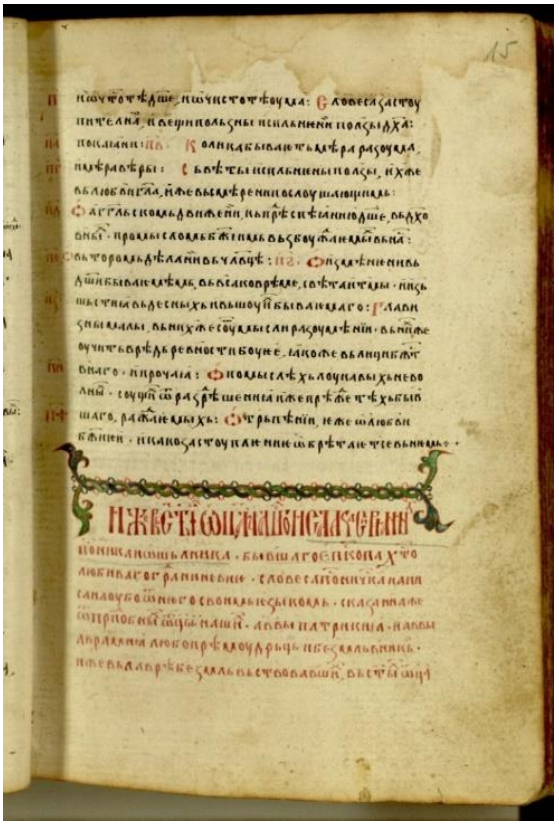
249. Четворојеванђеље, РНБ Q.I.896, л. 1

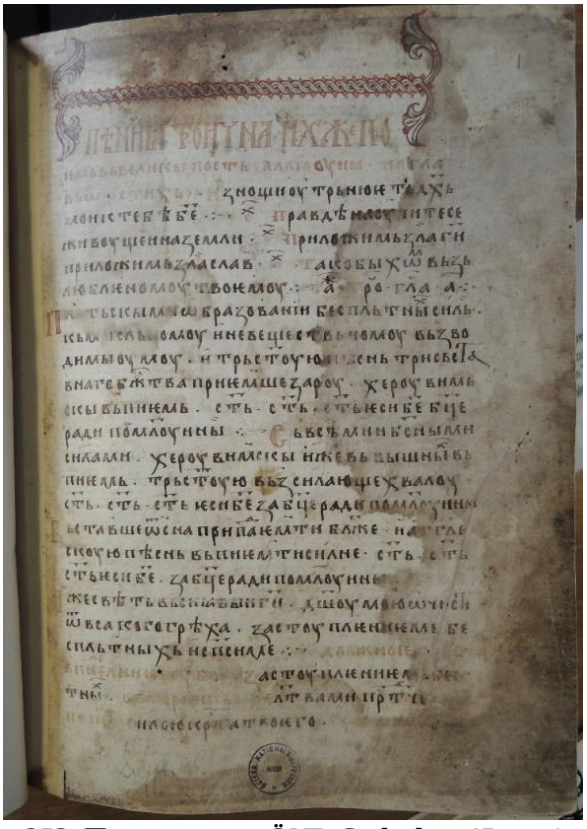
250. Четворојеванђеље, Деч. 8, л. 6

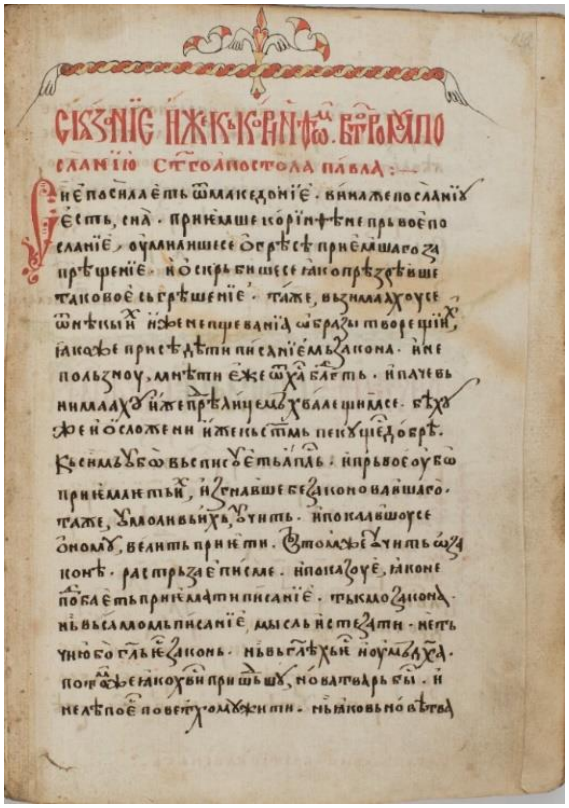
251. Четворојеванђеље, Деч. 8, л. 214

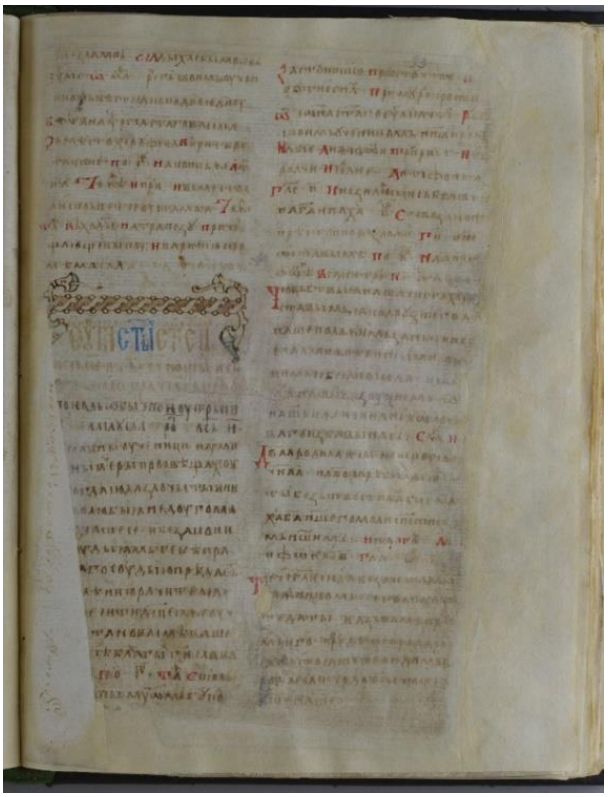
252. Зборник, Деч. 75, л. 15

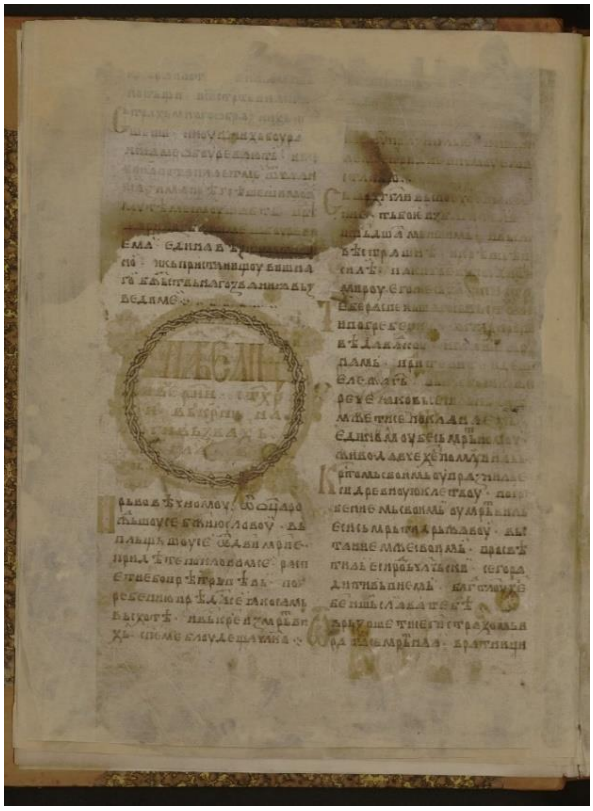
253. Посни триод, ÖNB Cod. slav. 45 , л. 1

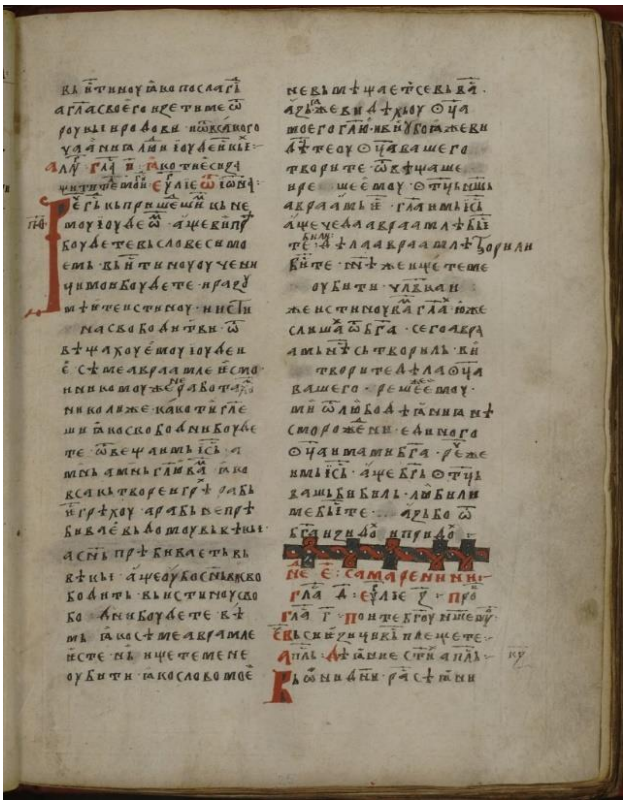
254. Апостол, БМС РР III 43, л. 132

255.Триод, МСПЦ Грујић 236, л. 93

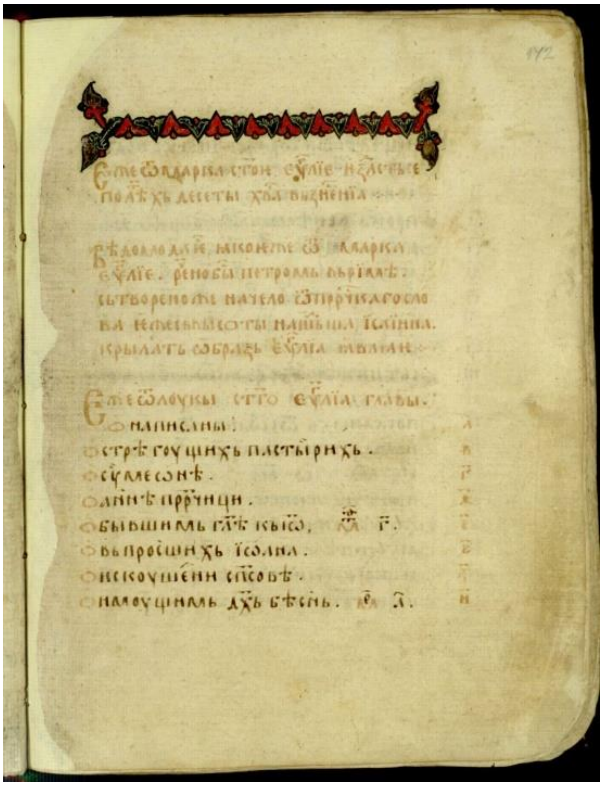
256. Октоих, РНБ F.I.706, л. 4v

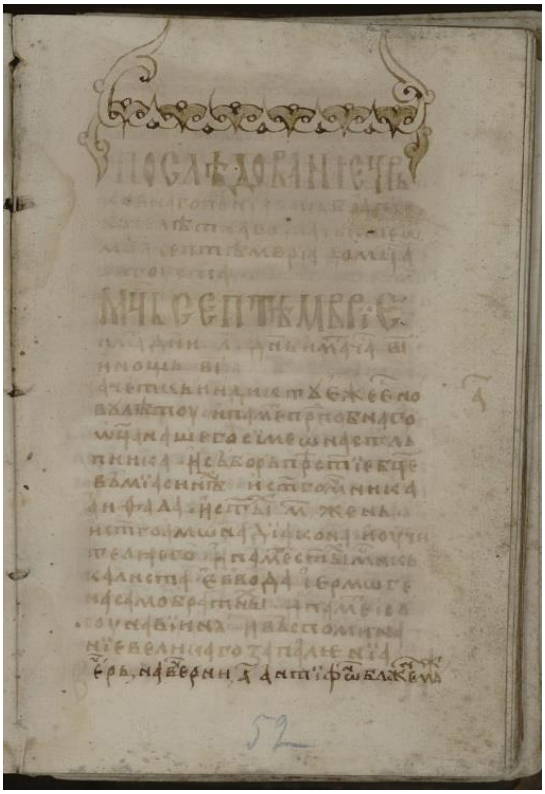
257. Изборно јеванђеље и апостол, РНБ F.п.I.120, л. 25

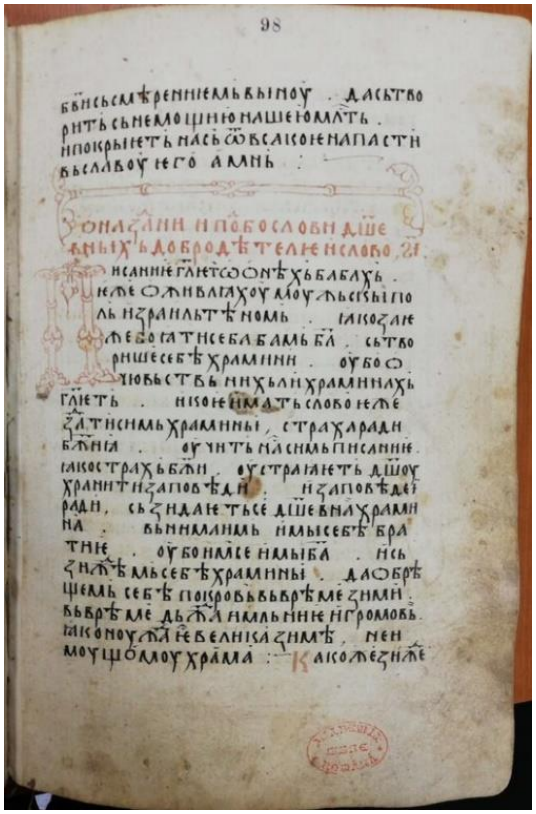
258. Минеја за јул, Деч. 35, л. 2

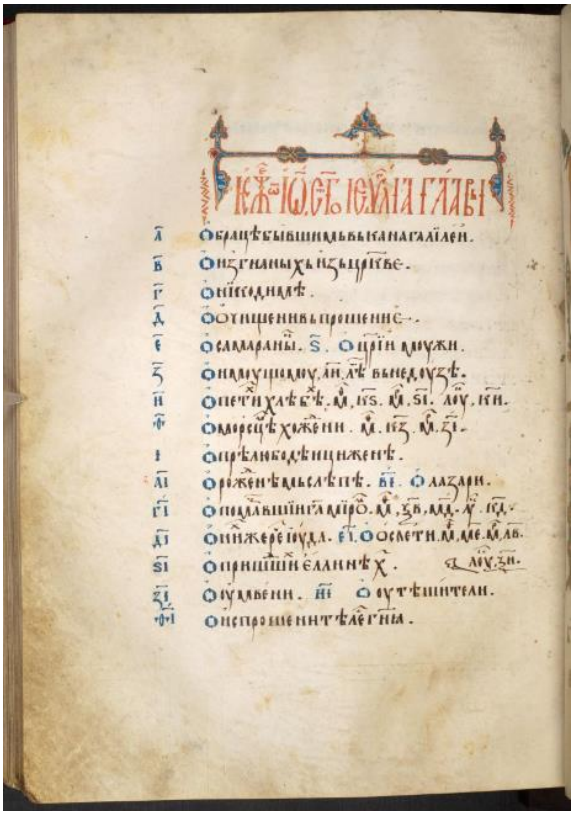
259. Четворојеванђеље, Деч. 9, л. 142

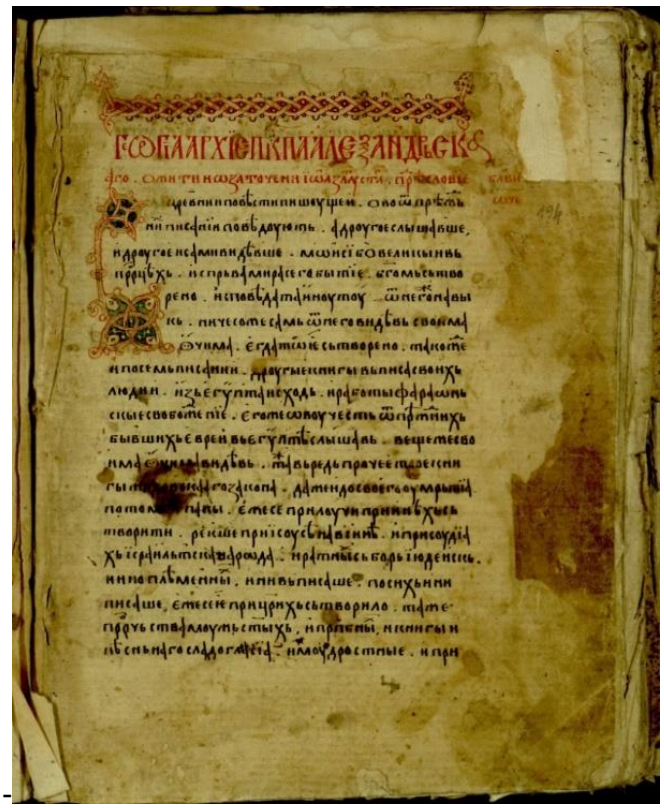
260. Јерусалимски типик, РНБ Тихан. 476, л. 52

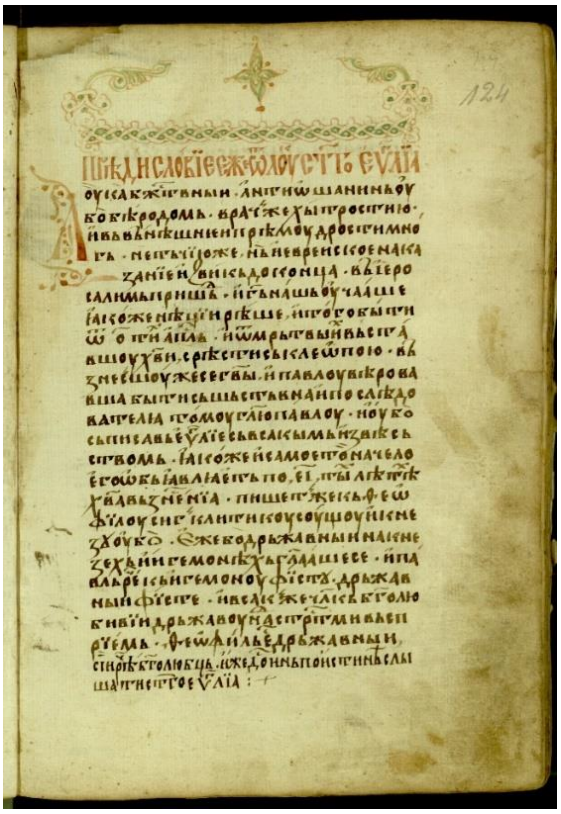
261. Зборник, BAR Slav. 158, л. 98

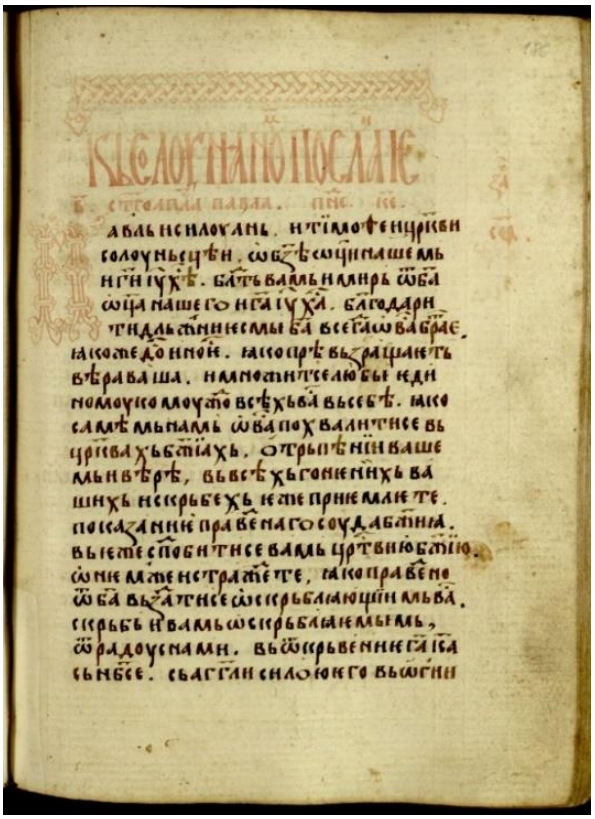
262. Четворојеванђеље серског митрополита Јакова, Add 39626, л. 228v

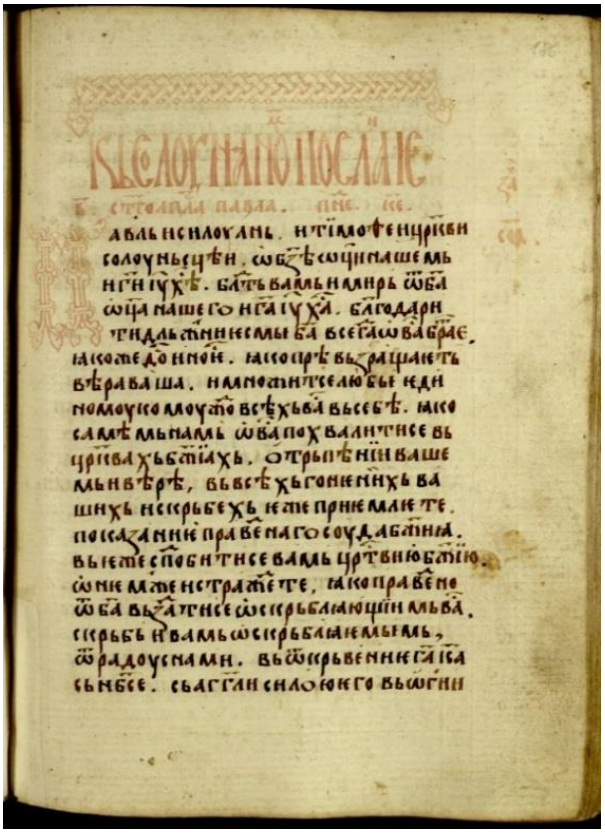
263. Зборник, Ник. 48, л. 194

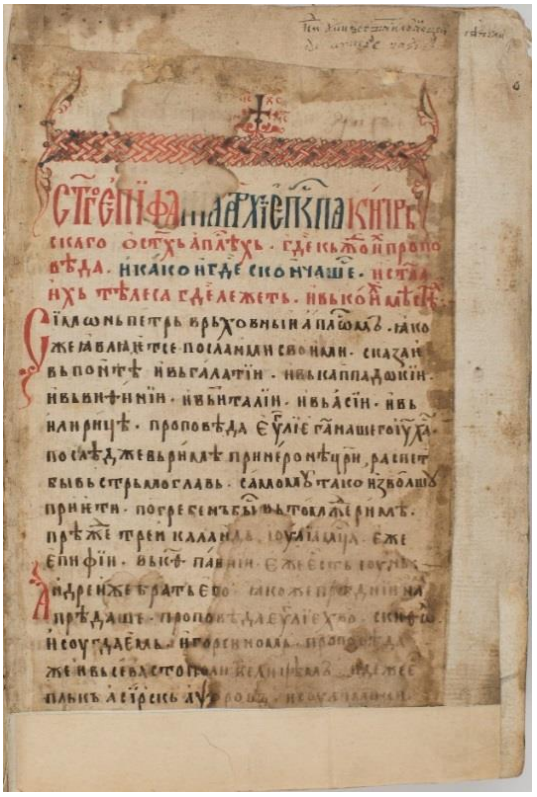
264. Четворојеванђеље, Пећ 5, л. 124

265. Псалтир монаха Јова, Хил. 84, л. 98v

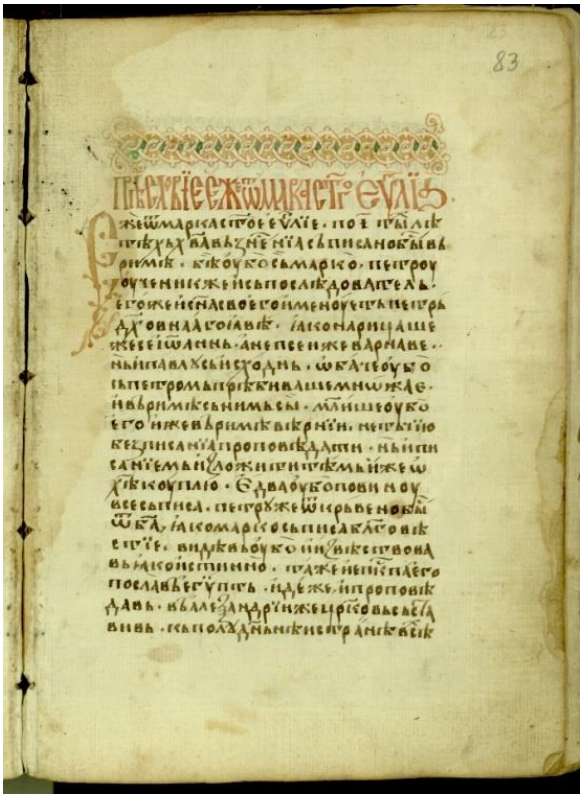
266. Апостол, Деч. 27, л. 186

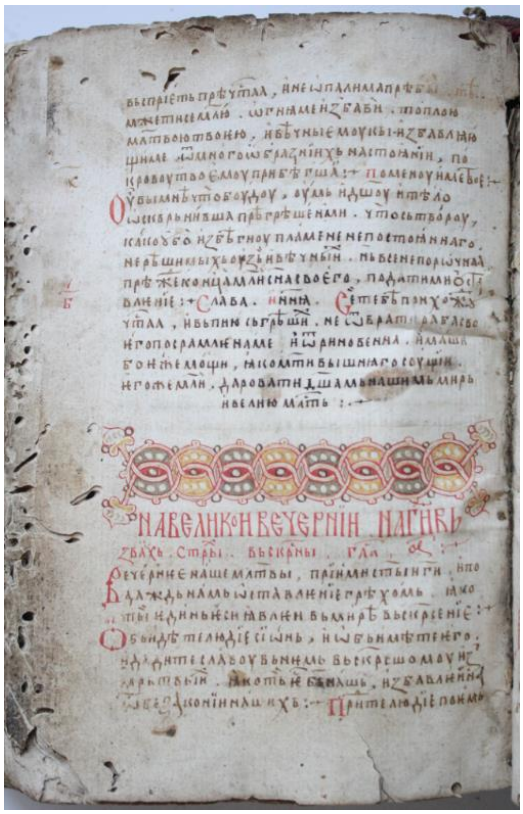
267. Апостол, БМС РР III 43, л. 1

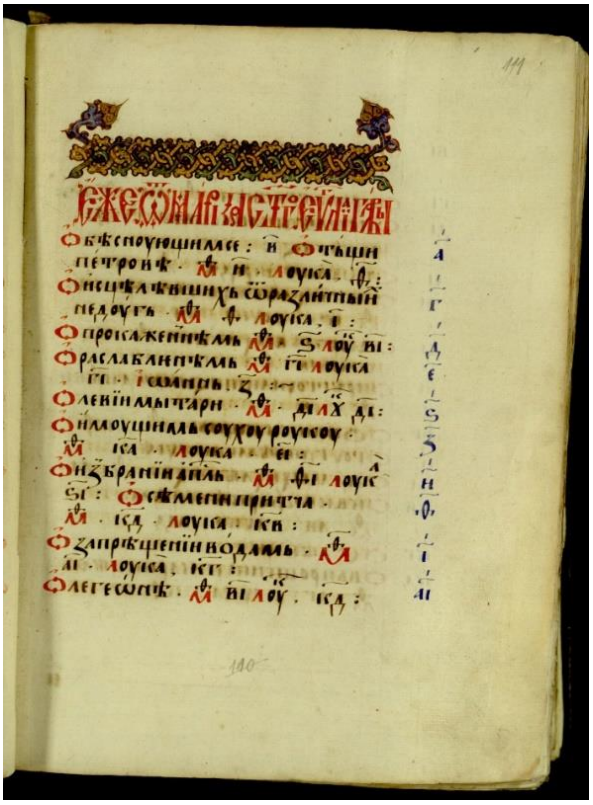
268. Четворојеванђеље, Пећ 5, л. 19v

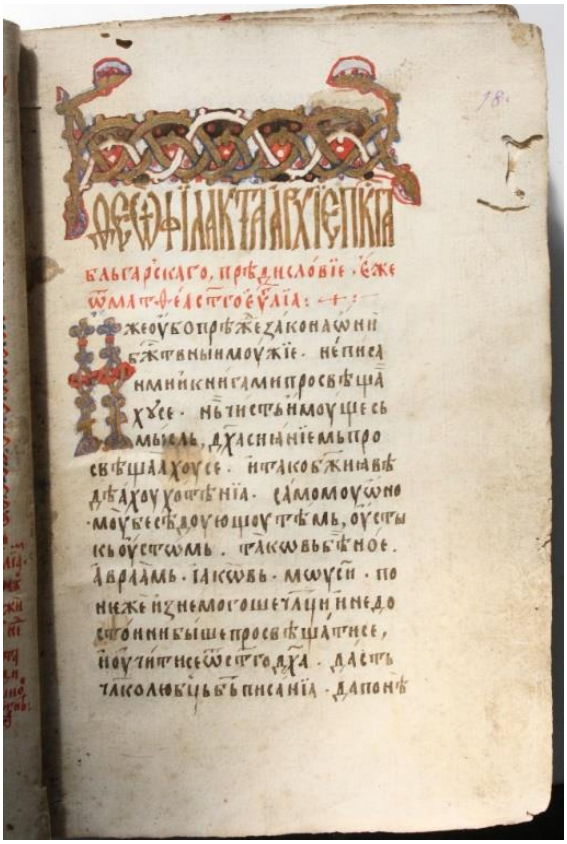
269.Четворојеванђеље, Пећ 5, л. 83

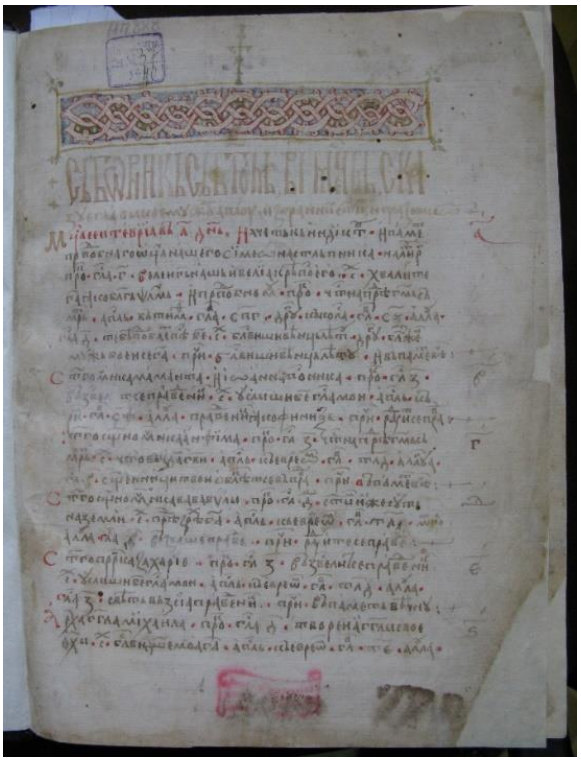
270. Псалтир са последовањем, Хил. 87, л. 237v

271. Четворојеванђеље, Деч. 11, л. 111

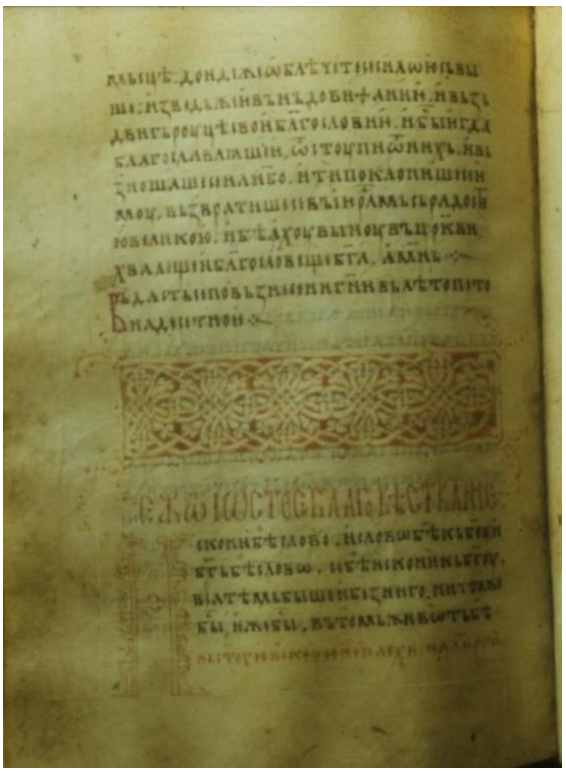
272. Четворојеванђеље, Хил. 58, л. 18

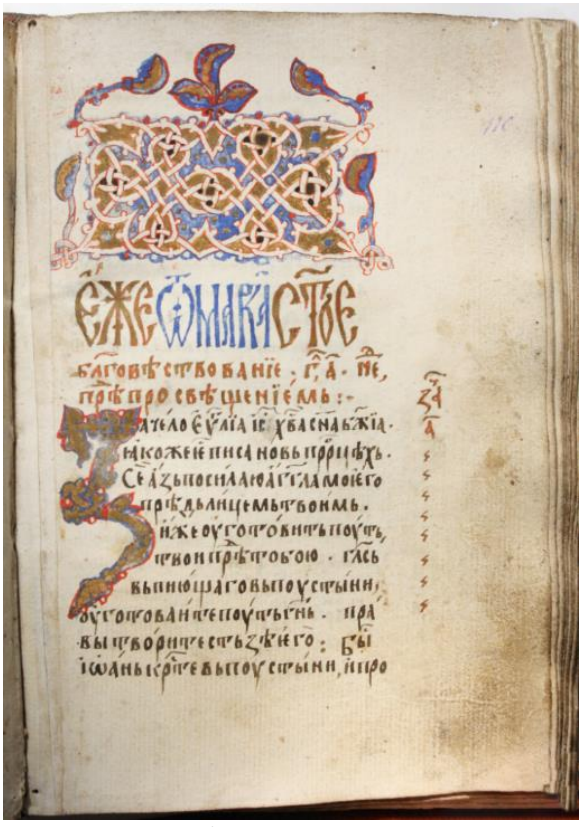
273. Апостол, НБКМ 888, л. 1

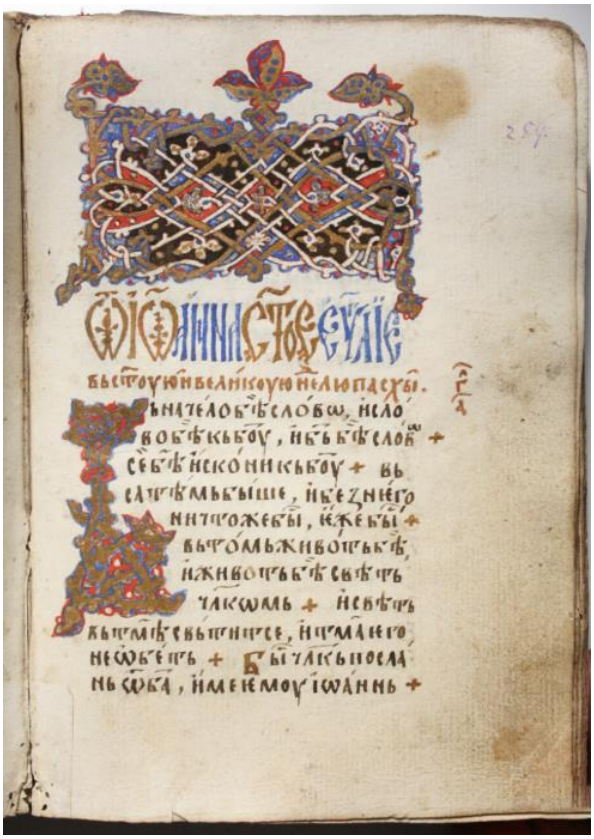
274. Четворојеванђеље, МСПЦ 357, л. 16

275. Четворојеванђеље, Хил. 15, л. 167v

276. Четворојеванђеље, Хил. 58, л. 110

277. Четворојеванђеље, Хил. 58, л. 259

278. Посан триод анагноста Георгија,
HAZU III b 18, л. 36

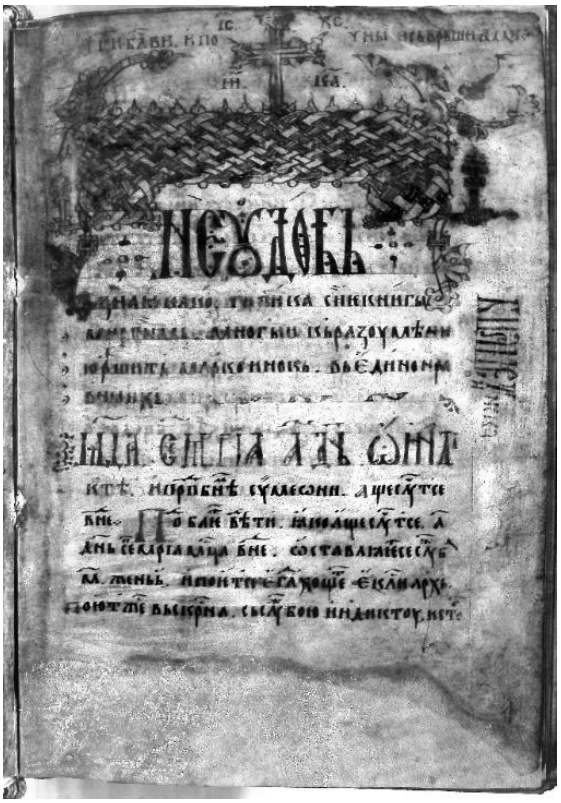
279. Четворојеванђеље,
Св. Катарина, Sin. Slav. 3, л. 170

280. Романов типик,
SBB Ms. slav. Wuk 49, л. 151

281. Четворојеванђеље, НБКМ 470, л. 90

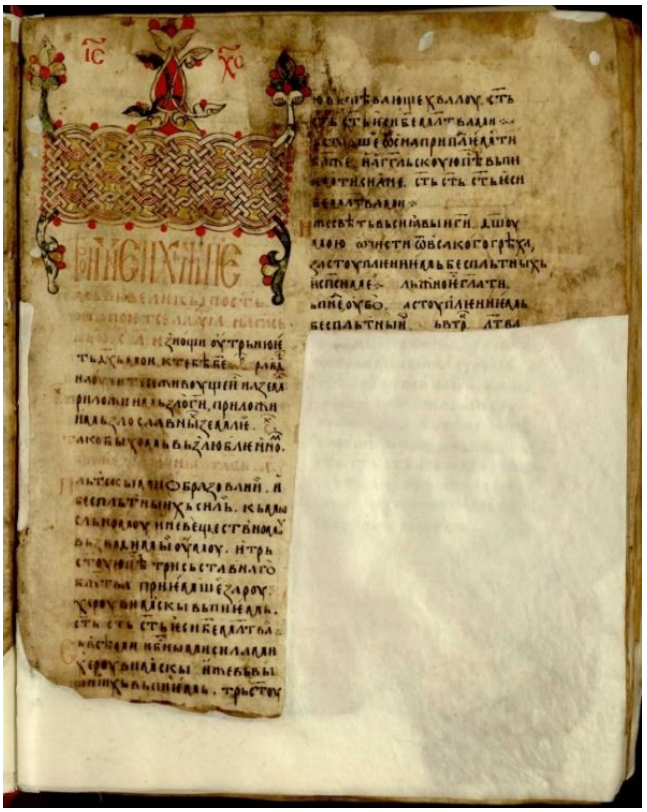
282. Симеоново типик, NSK P 4068, л. 1

283. Богородичник,
SBB Ms. slav. Wuk 27, л. 1v

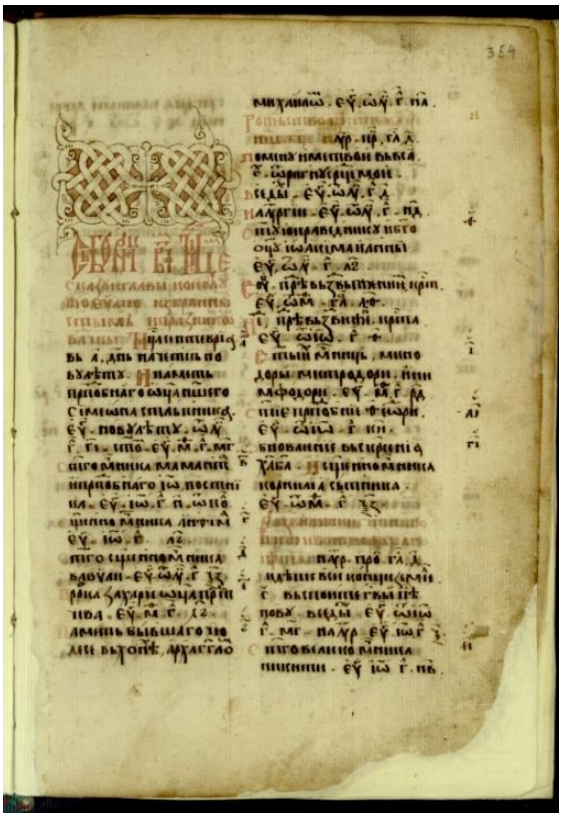
284. Четворојеванђеље,
SBB Ms. slav. Wuk. 3, л. 2

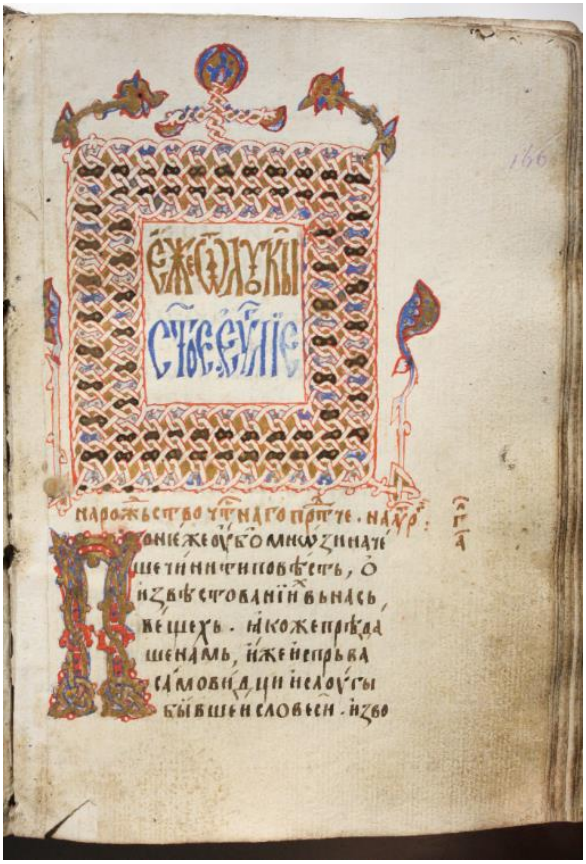
285. Посни Триод, Пећ 111, л. 2

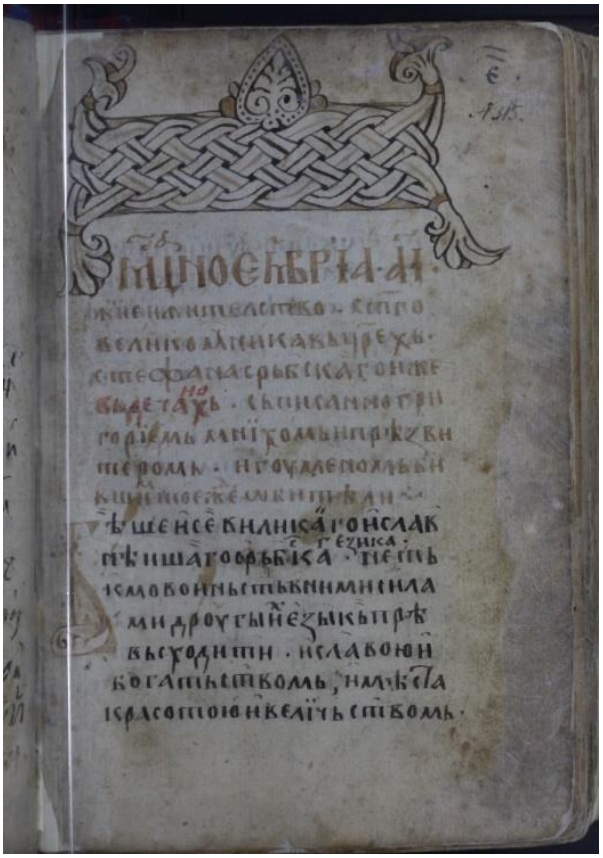
286. Четворојеванђеље, Деч. 10, л. 90

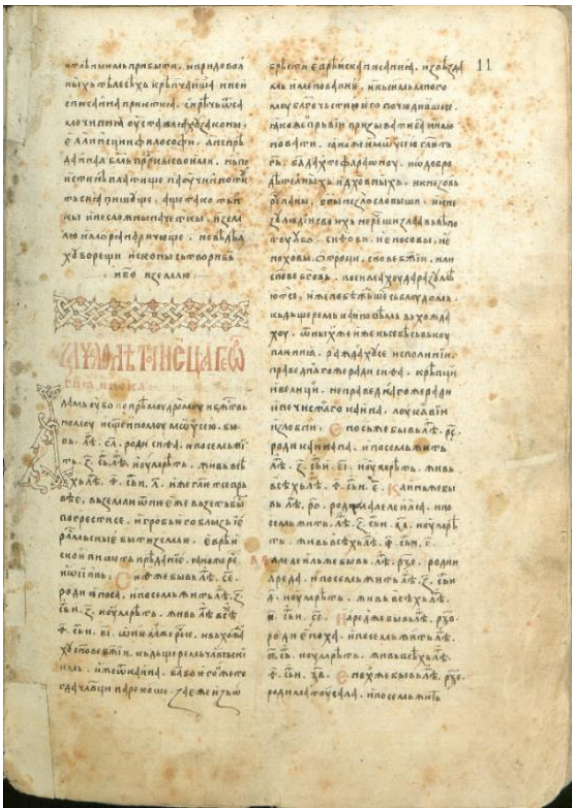
287. Четворојеванђеље, Деч. 10, л. 354

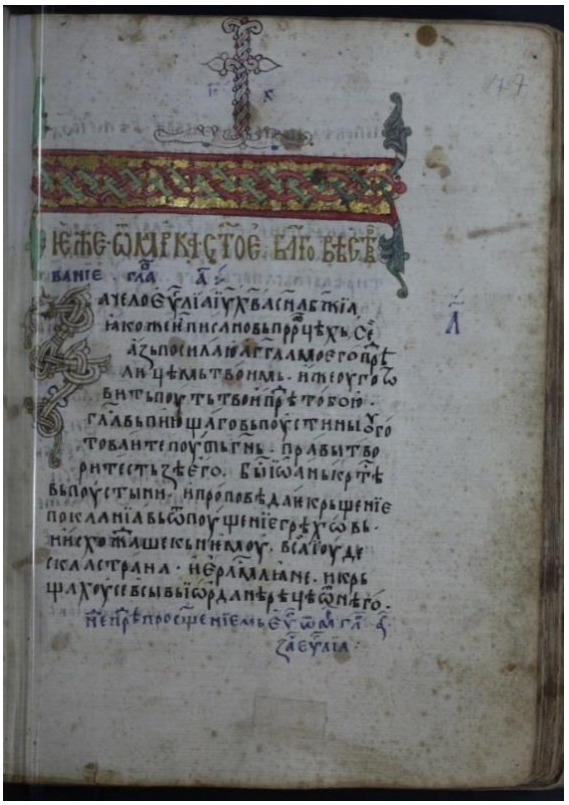
288. Четворојеванђеље, Хил. 58, л. 166

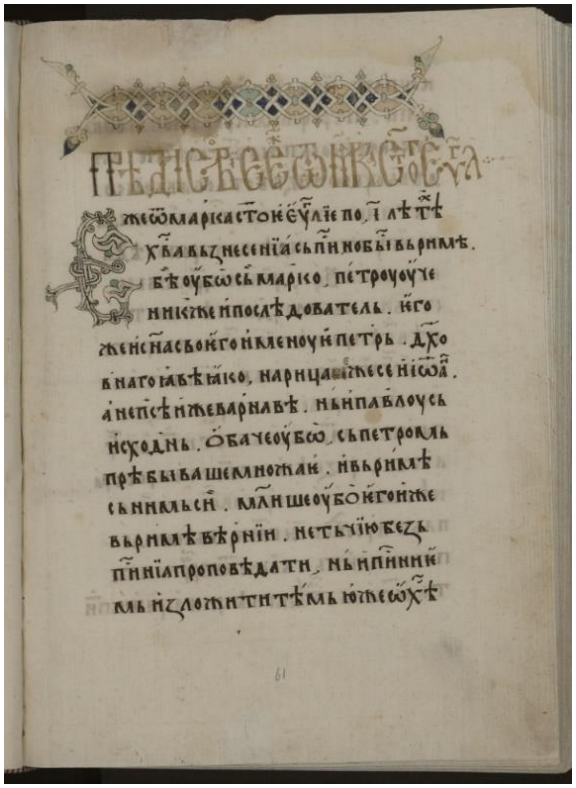
289. Житије Стефана Дечанског, Деч. 99, л. 30

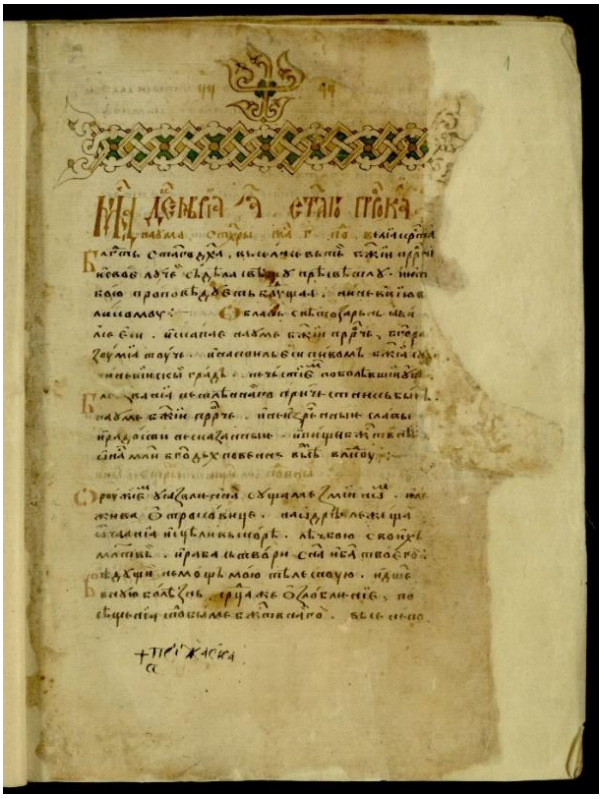
290. Триод, Пант. 29 , л. 11

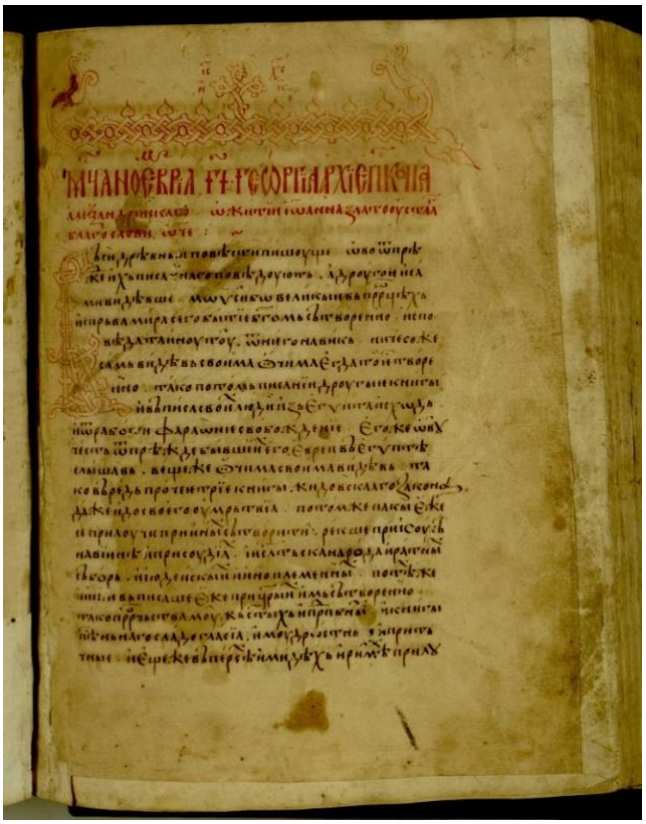
291. Четворојеванђеље, Деч. 8, л. 77

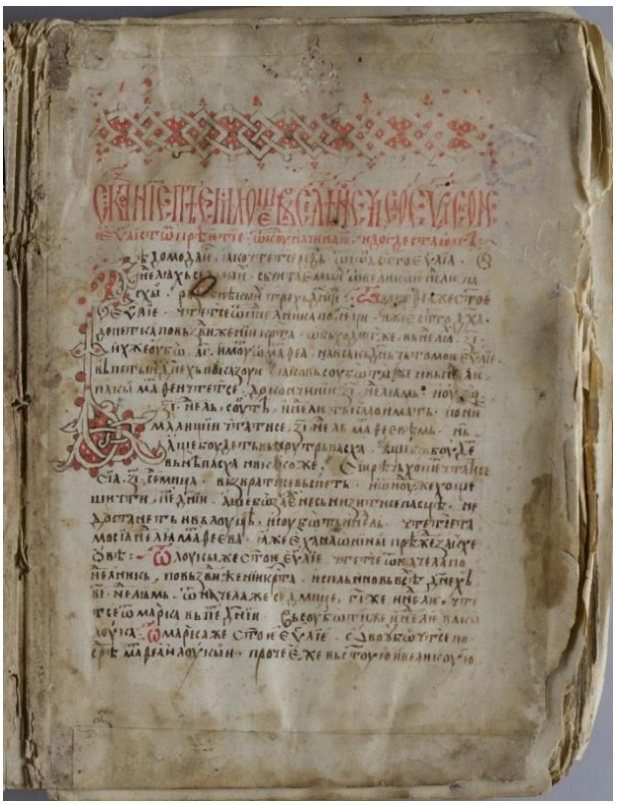
292. Четворојеванђеље, РНБ F.I.579, л. 61

293. Минеј за децембар, Деч. 45, л. 1

294. Слова Јована Златоустог, Деч. 84, л. 125

295. Четворојеванђеље, МСПЦ Грујић 234, л. 1

296. Четворојеванђеље,
SBB Ms. slav. Wuk 5, л. 2

297. Четворојеванђеље,
Хил. 12, л. 1

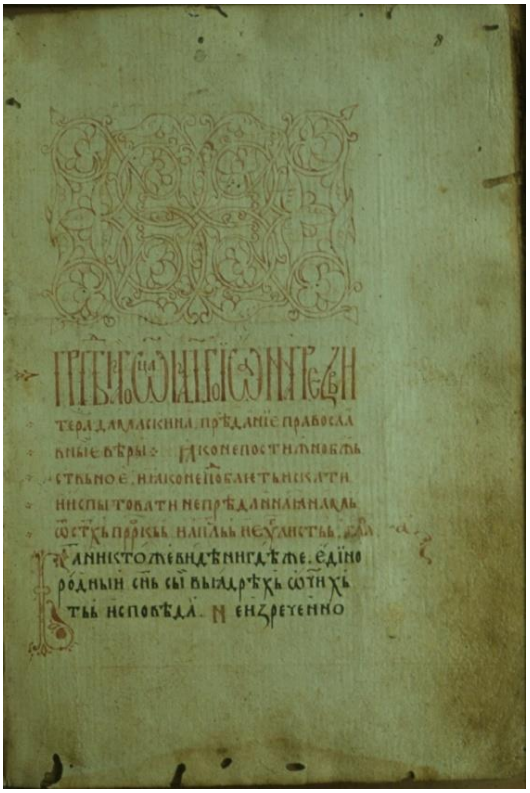
298. Четворојеванђеље,
SBB Ms. slav. Wuk 6, л. 5

299. Четворојеванђеље,
Дохијар 424, л. 4

300. Апостол, Деч. 27, л. 1

301. Предање православне вере Светог Јована Дамаскина, Хил 393, л. 8

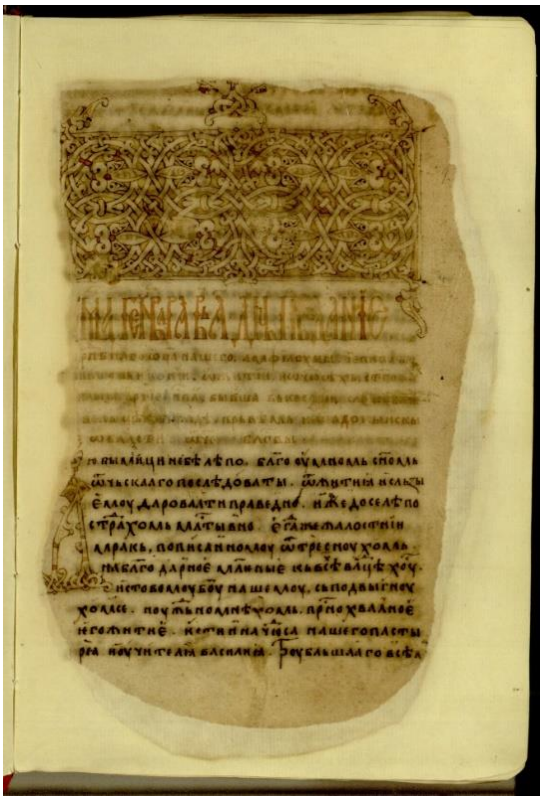
302. Панагирик, BAR Slav. 299, л. 1

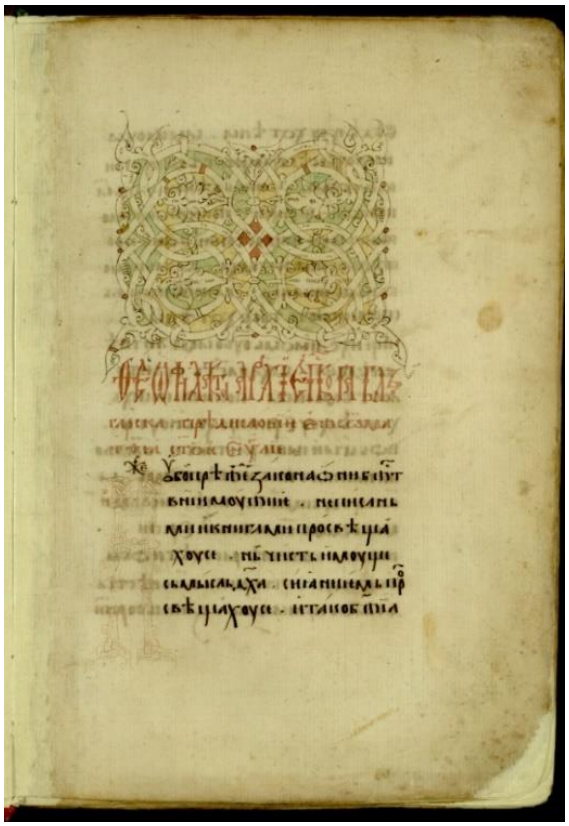
303. Четворојеванђеље, УБ Рс 20, л. 13

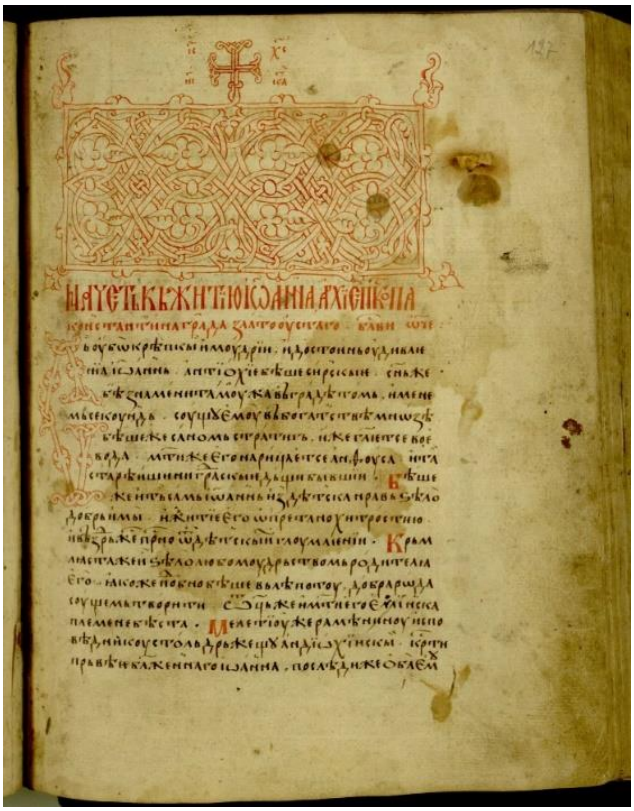
304. Хроника Георгија Амартола, Пант. 17, л. 127

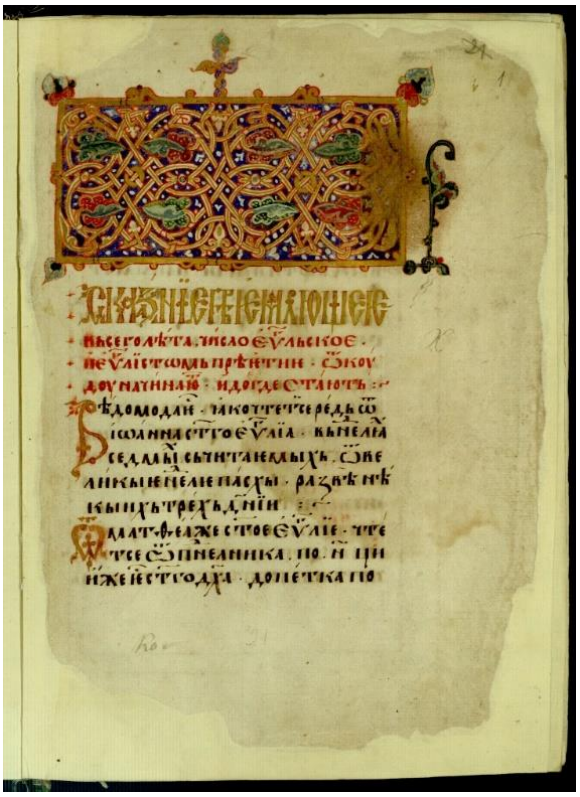
305. Минеј, Деч. 101, л. 1

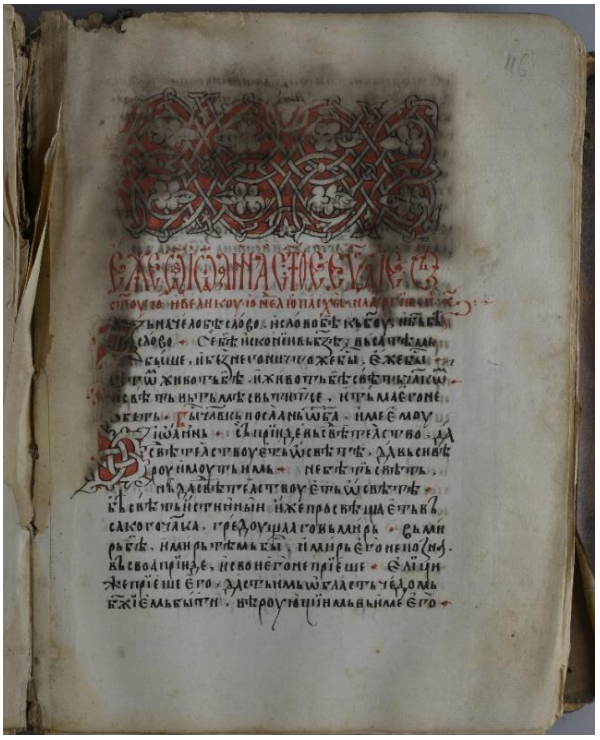
306. Четворојеванђеље, Деч. 10, л. 3

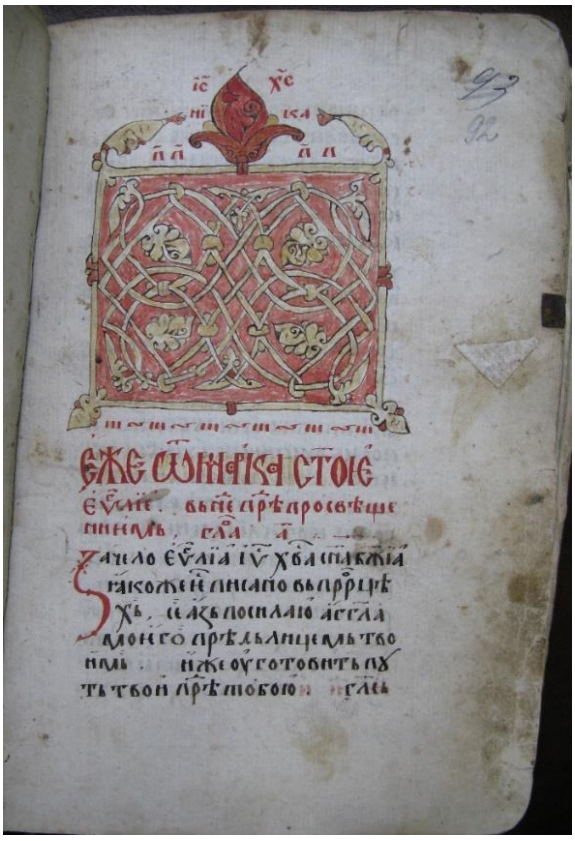
307. Слова Светог Јована Златоустог, Деч. 84, л. 127

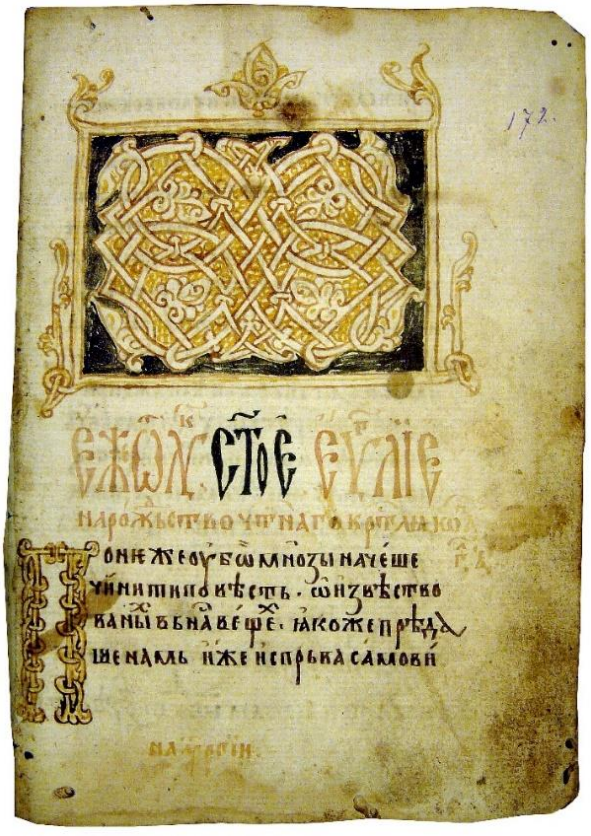
308. Четворојеванђеље, Деч. 11, л. 1

309. Четворојеванђеље, МСПЦ Грујић 234, л. 116

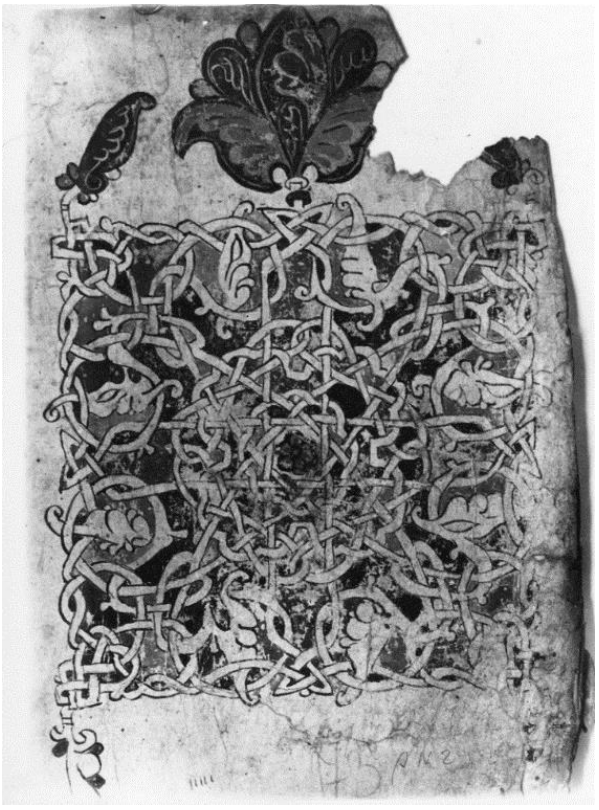
310. Четворојеванђеље, НБКМ 40, л. 92

311. Четворојеванђеље, Хил. 56, л. 172

312. Хроника Георгија Амартола, Пант. 17, л. 1

313. Александрида, Стара НБ 757, л. 73

314. Четворојеванђеље, НБС Рс 720, л. 1v

315. Псалтир, BSB Cod. slav. 4, л. 8

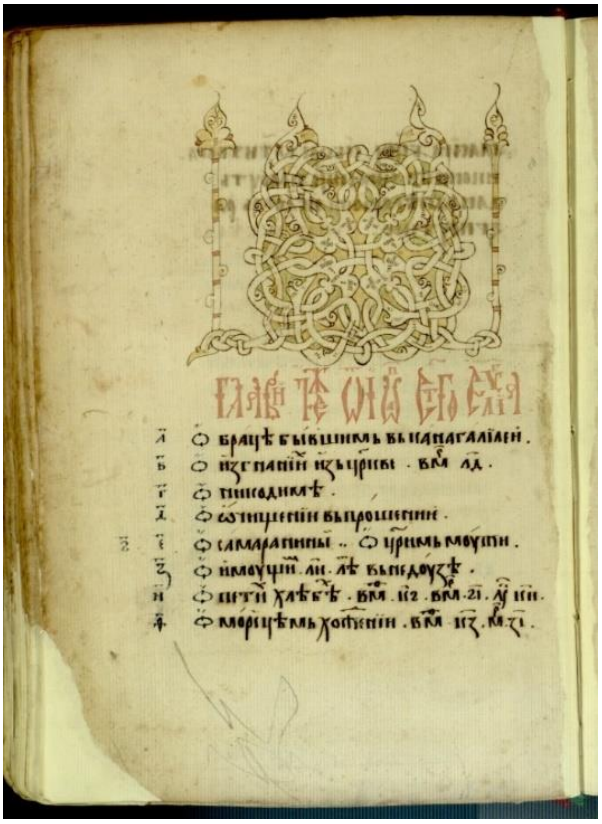
316. Триод, МСПЦ Грујић 236, л. 86

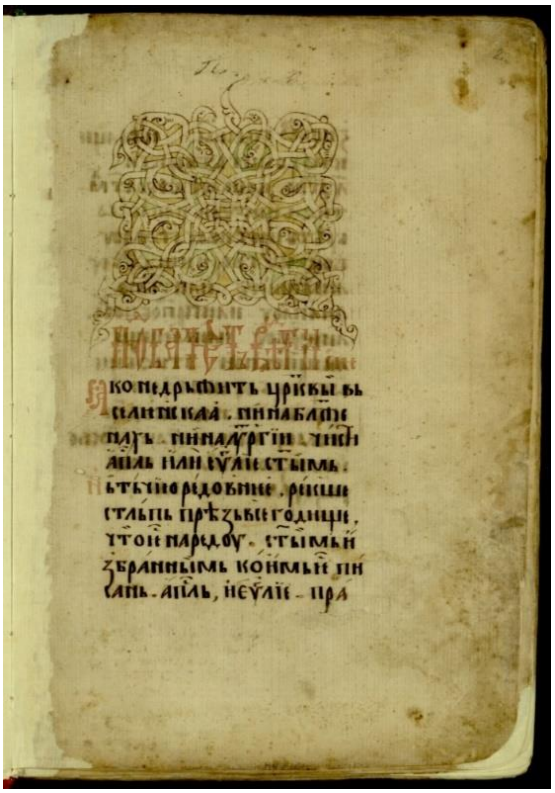
317. Четворојеванђеље попа Никодима, Vat. slav. 5, л. 5

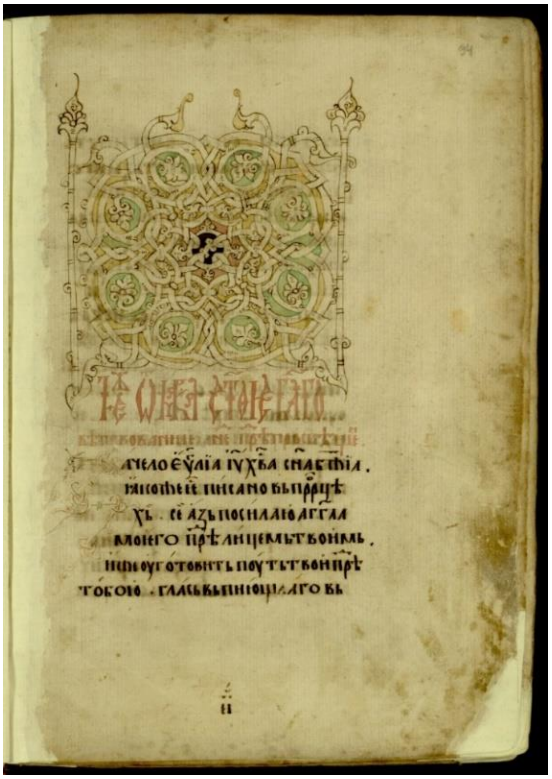
318. Зборник служби и житија, Деч. 99, л. 212

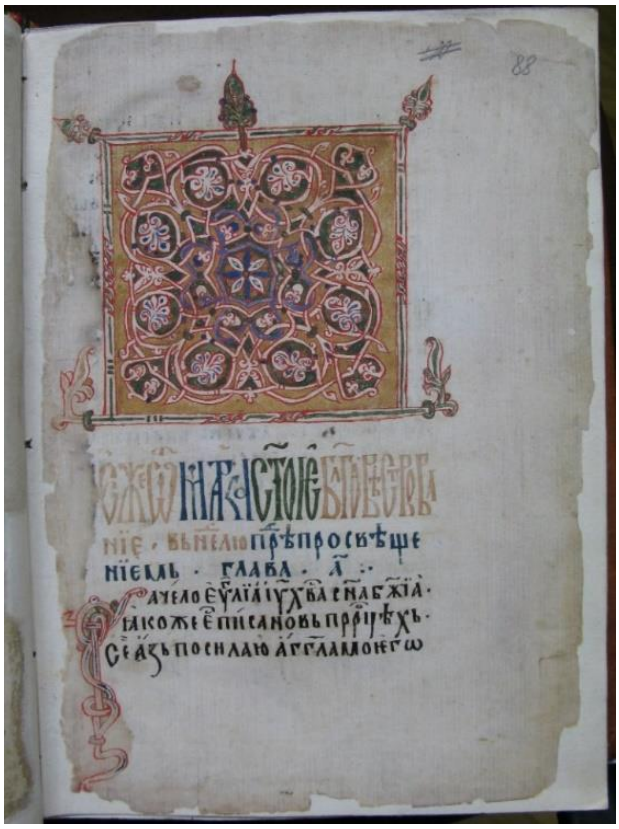
319. Четворојеванђеље, Деч. 10, л. 264v

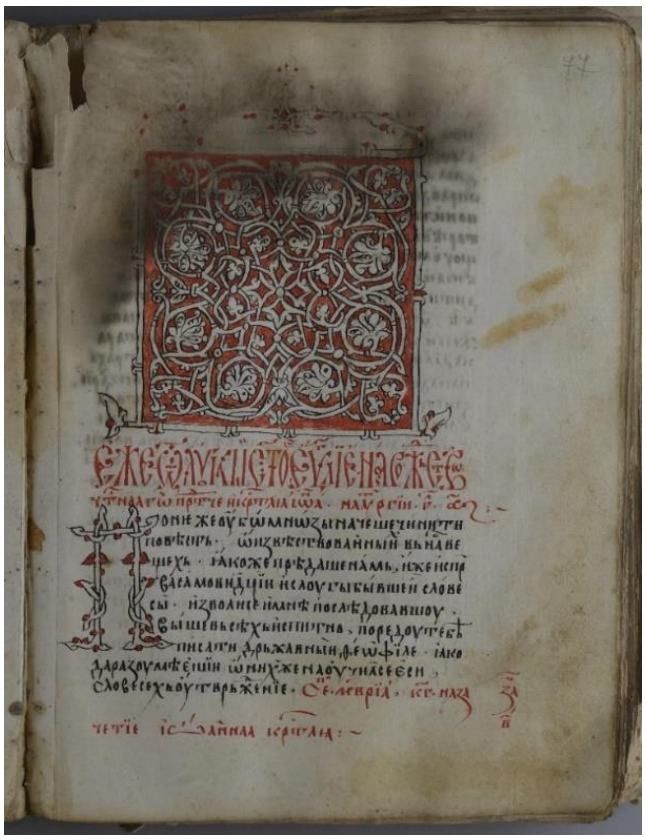
320. Четворојеванђеље,
Деч. 10, л. 2

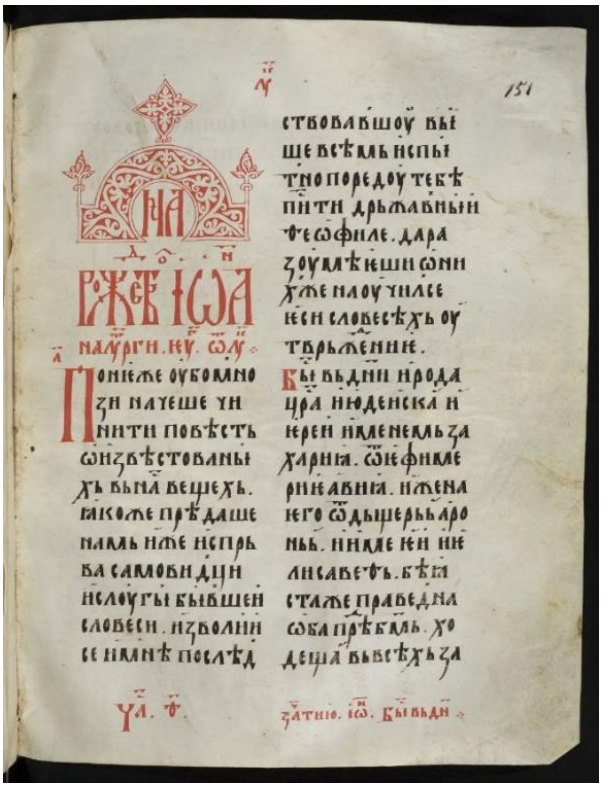
321. Четворојеванђеље,
Деч. 10, л. 94

322. Четворојеванђеље,
НБКМ 41, л. 88

323. Четворојеванђеље,
МСПЦ Грујић 234, л. 77

324. Четворојеванђеље,
SBB Ms. slav. Wuk 5, л. 151

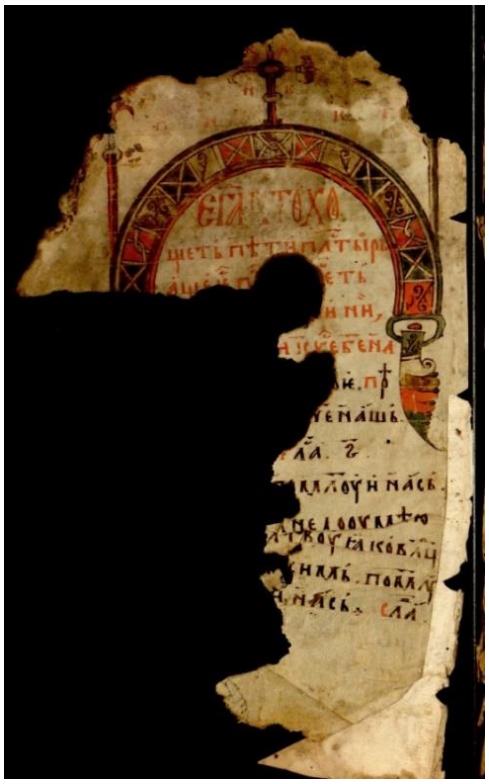
325. Изборни апостол,
НБКМ 883, л. 1

326. Посни триод анагноста Георгија,
HAZU III b 18, л. 86

327. Псалтира Бранка Младеновића,
BAR Slav. 205, л. 1v

328. Псалтир, НБС Рс 707, л. 1v

329. Симеонов типик, NSK R 4068, л. 58

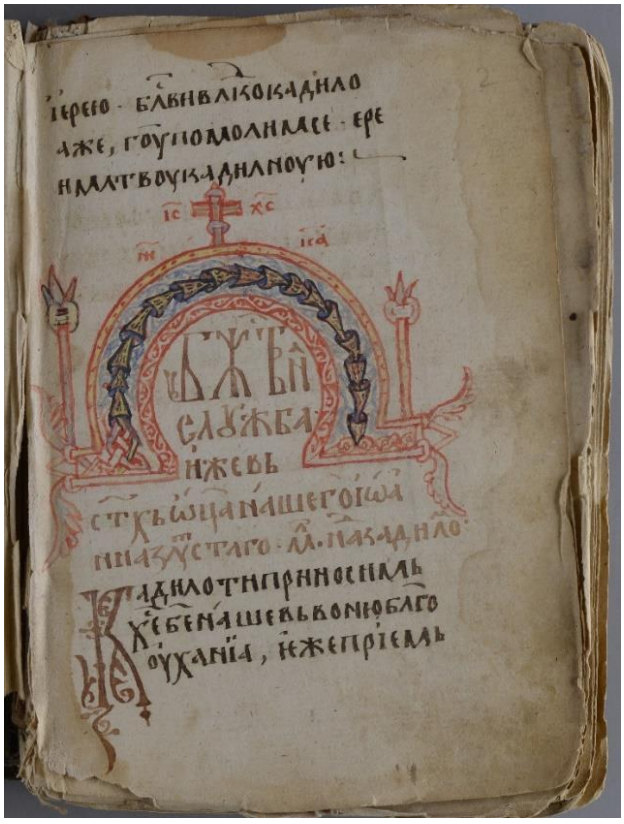
330. Симеонов типик, NSK R 4068 , л. 85

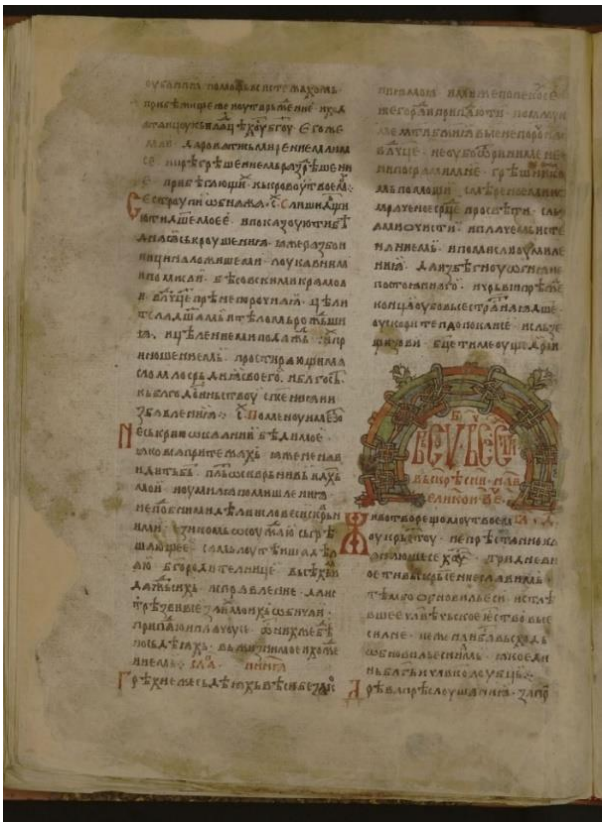
331. Апостол, Хил. 70, л. 1

332. Богородичник, Хил. 275, л. 1

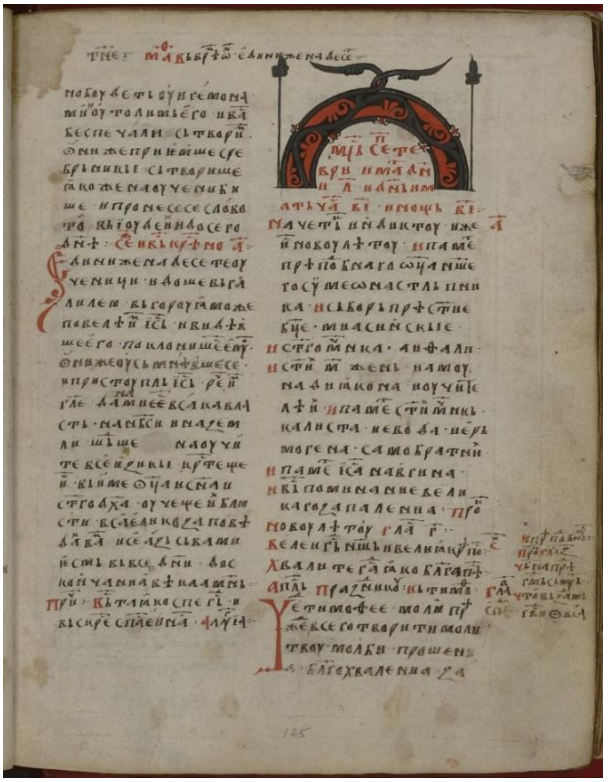
333. Служабник, МСПЦ 227, л. 2

334. Октоих првогласник, РНБ F.I.706, л. 74v

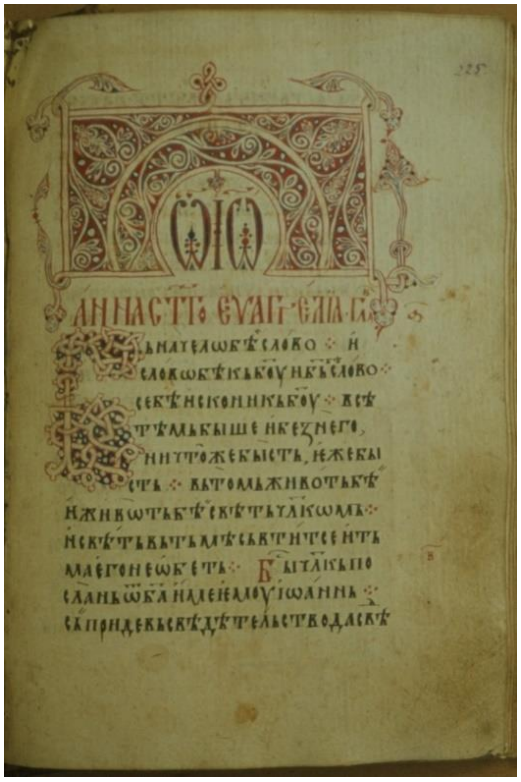
**335. Изборно јеванђеље и апостол,
РНБ F.п.I.120, л. 3**

**336. Изборно јеванђеље и апостол,
РНБ F.п.I.120, л. 125**

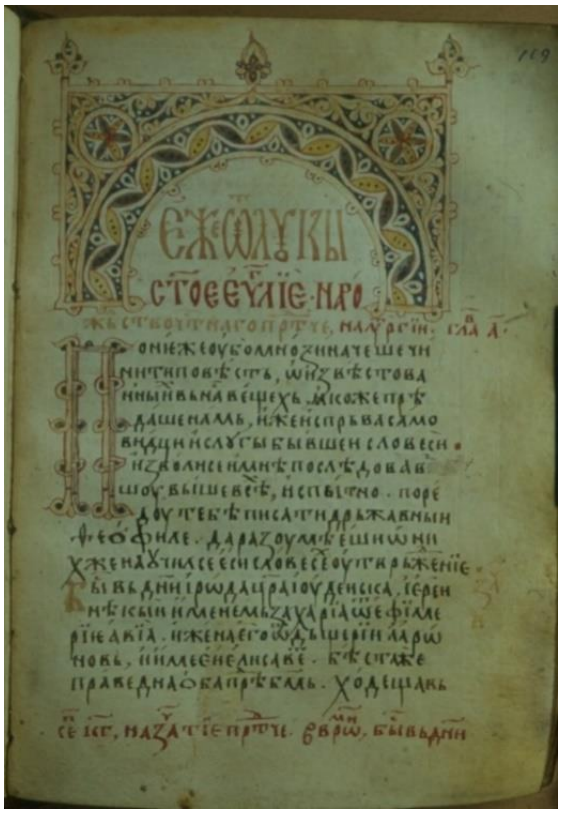
**337. Четворојеванђеље и Апостол,
Хил. 62, л. 194**

338. Четворојеванђеље,
Хил. 20, л. 225

339. Ромилово четворојеванђеље,
Пећ 4, л. 141

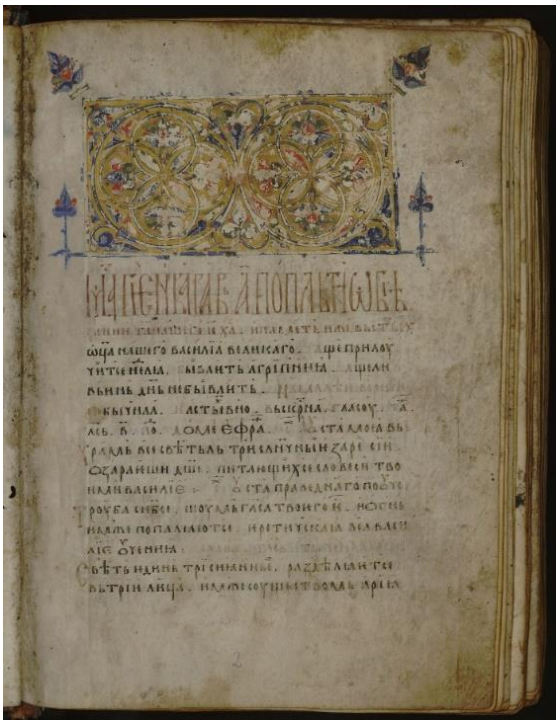
340. Четворојеванђеље,
Хил, 54, л. 109

341. Четворојеванђеље, Деч. 6, л. 124

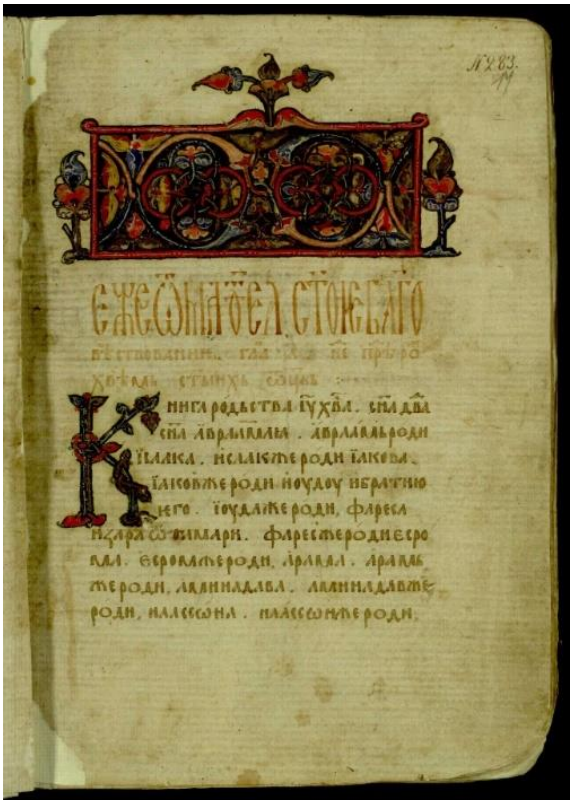
342. Апостол, Деч. 25, л. 2

343. Минеј служабни за јануар, F.п.I. 69, л. 2

344. Зборник, Хил. 472, л. 107

345. Четворојеванђеље, Деч. 9, л. 14

346. Александрида,
Стара НБ 757, л. 44v

347. Зборник, Хил. 472, л. 1

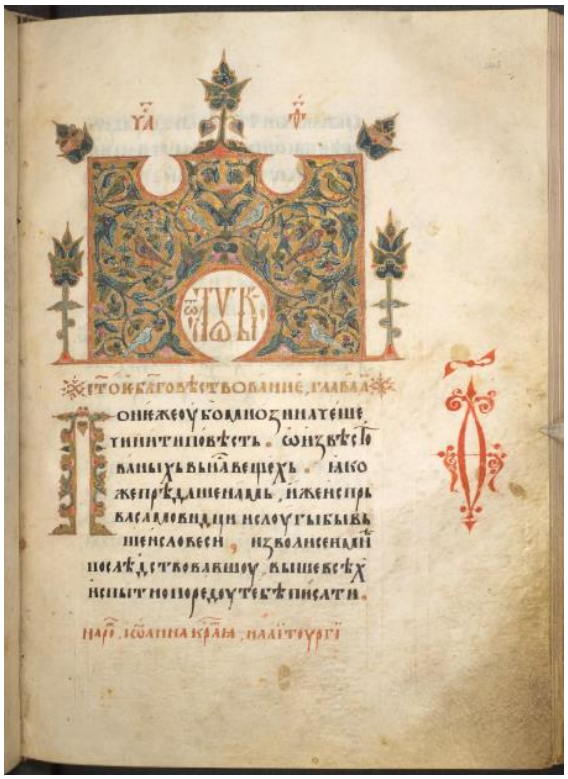
348. Посни Триод, Деч. 63, л. 4

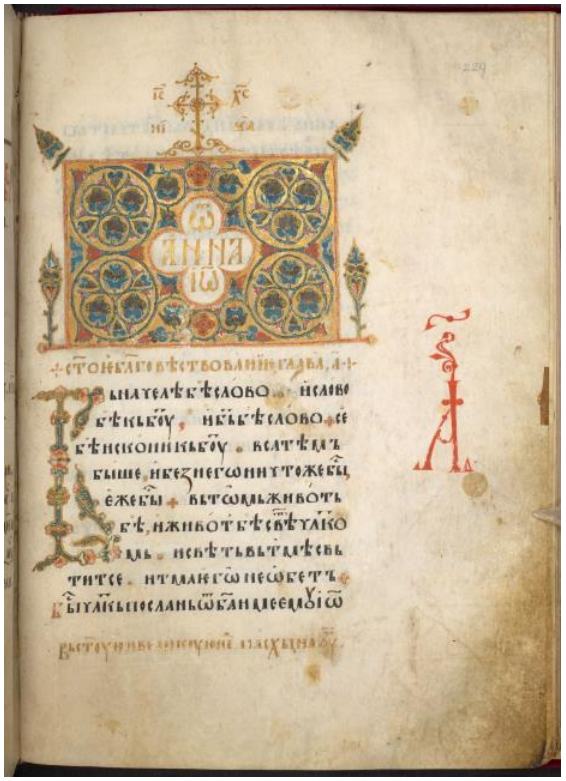
349. Четворојеванђеља серског митрополита Јакова, BL Add. MS 39626, л. 5

350. Четворојеванђеља серског митрополита Јакова, BL Add. MS 39626, л. 89

351. Четворојеванђеља серског митрополита Јакова, BL Add. MS 39626, л. 145

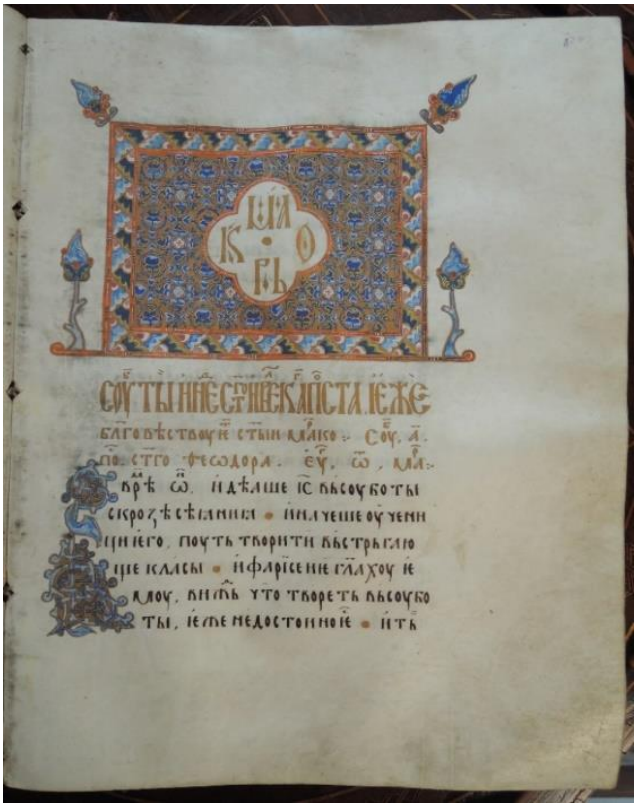
352. Четворојеванђеља серског митрополита Јакова, BL Add. MS 39626, л. 229

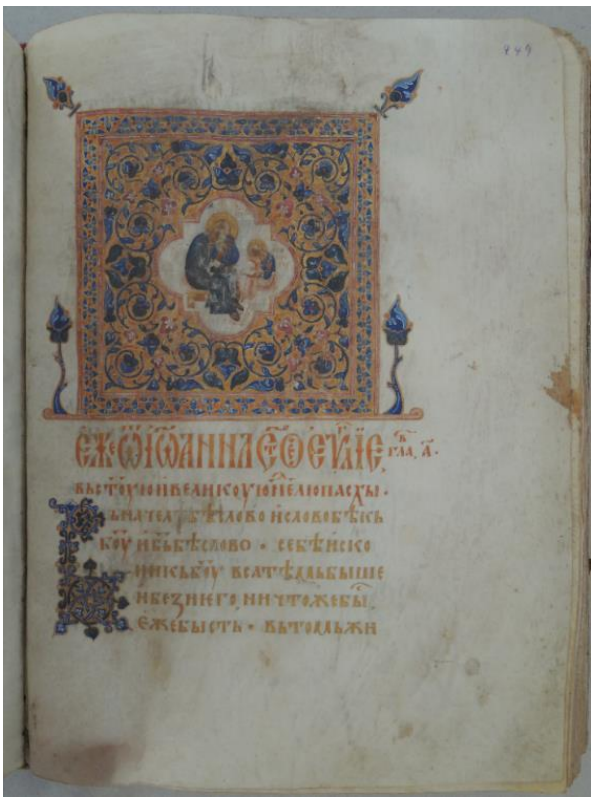
353. Четворојеванђеље патријарха Саве, Хил. 13, л. 9

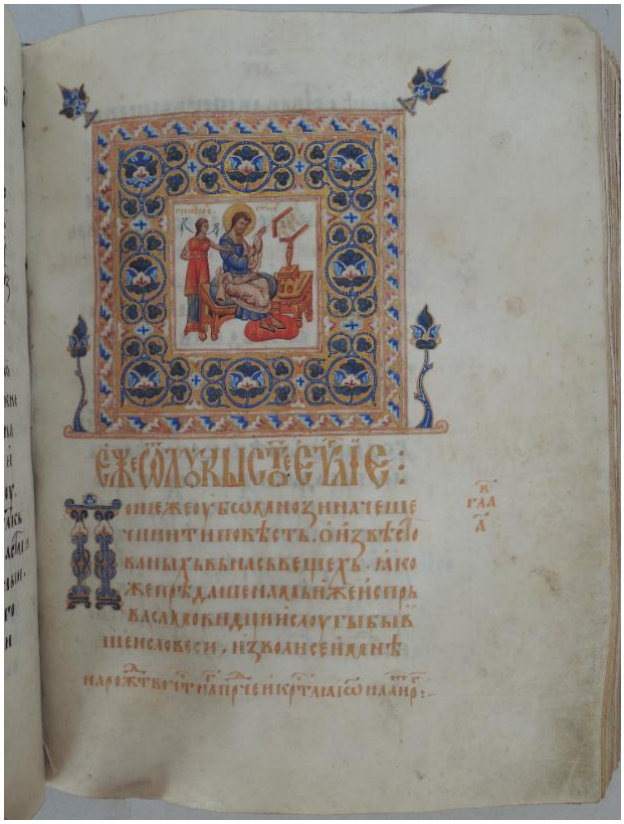
354. Четворојеванђеље патријарха Саве, Хил. 13, л. 98

355. Изборно јеванђеље Николе Стањевића, Хил. 14, л. 224

356. Четворојеванђеље патријарха Саве, Хил. 13, л. 249

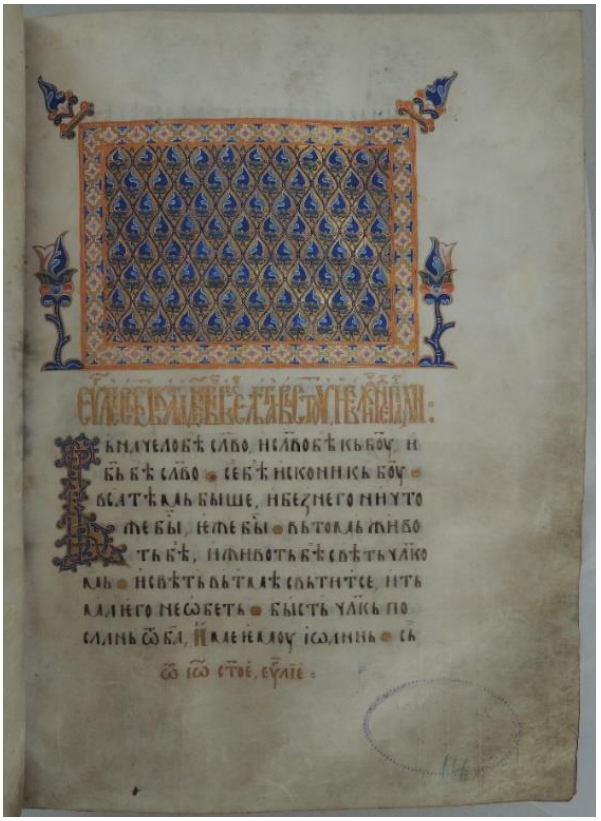
357. Изборно јеванђеље Николе Стањевића,
Хил. 14, л. 155

358. Псалтир,
РГБ Севаст. 5 (М. 1434), л. 4

359. Четворојеванђеље,
ГИМ Хлуд. 20, л. 13

360. Изборно јеванђеље Николе Стањевића,
Хил. 14, л. 1

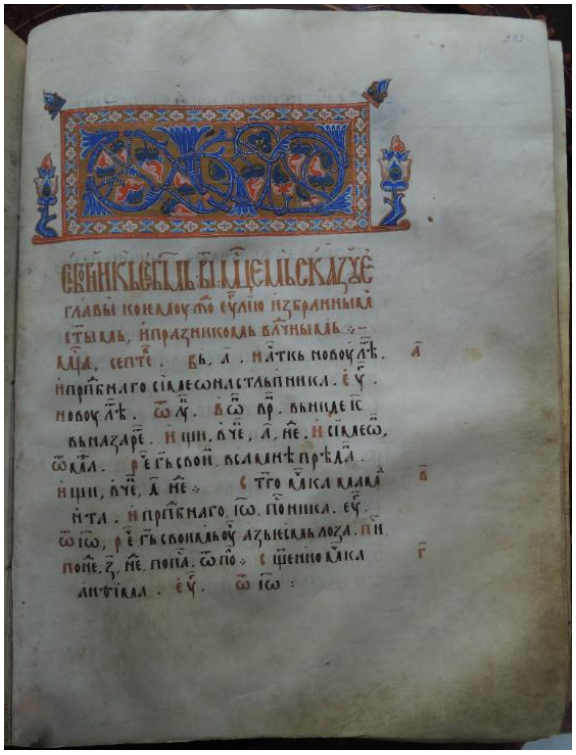
361. Четворојеванђеље, Хил. 21, л. 239

362. Четворојеванђеље, Хил. 21, л. 8

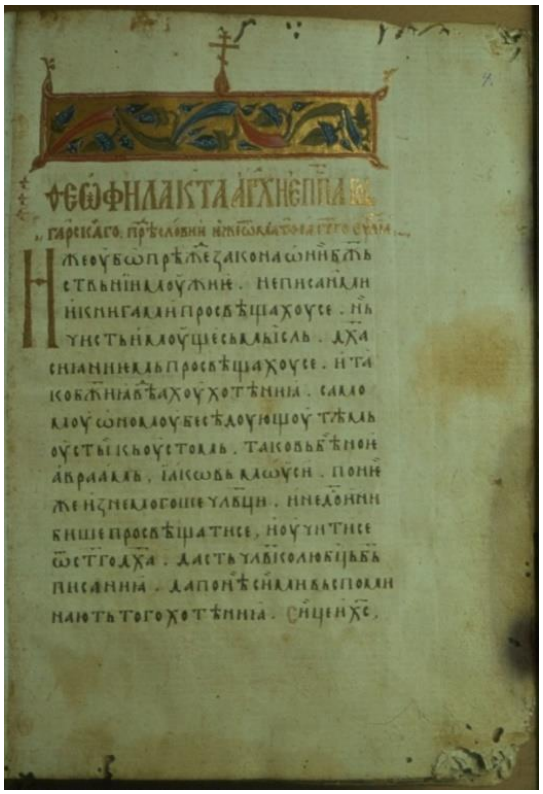
363. Изборно јеванђеље Николе Стањевића, Хил. 14, л. 130

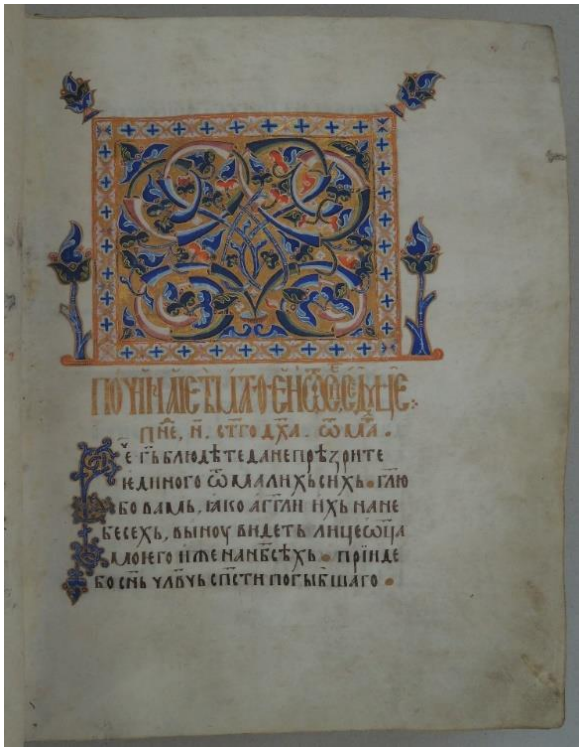
364. Изборно јеванђеље Николе Стањевића,
Хил. 14, л. 283

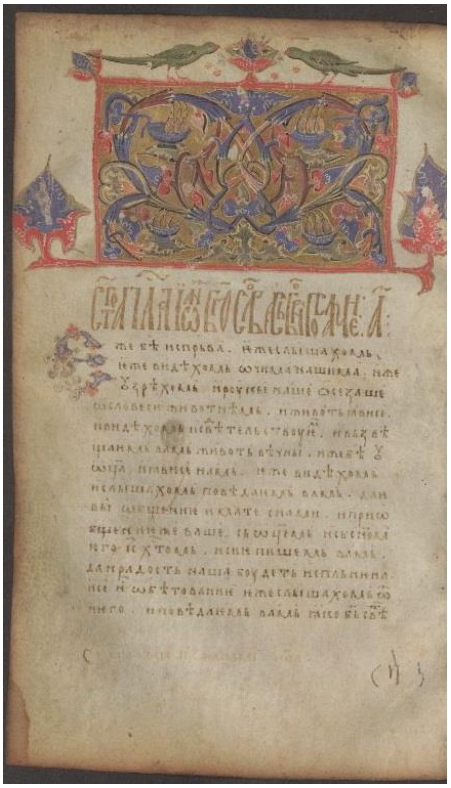
365. Апостол,
SBB Ms. slav. Wuk 47, л. 63

366. Четворојеванђеље,
Хил. 21, л. 4

**367. Изборно јеванђеље Николе Стањевића,
Хил. 14, л. 50**

**368. Апостол,
SBB Ms. slav. Wuk 47, л. 74v**

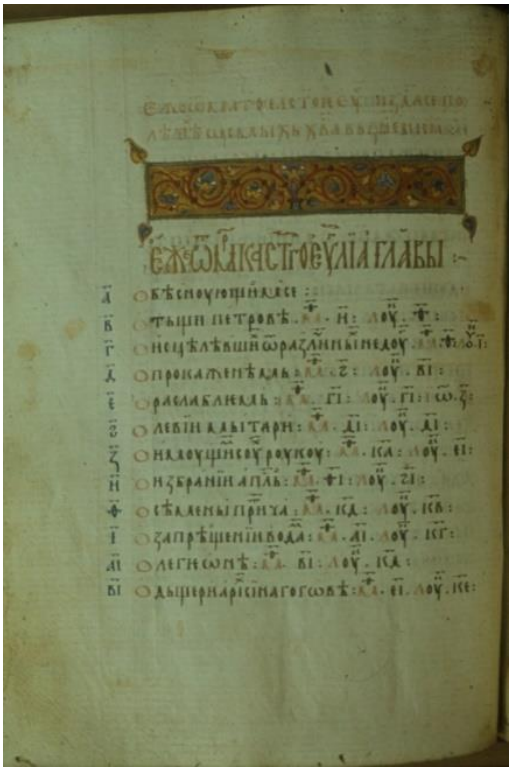
**369. Апостол,
SBB Ms. slav. Wuk 47, л. 83**

370. Апостол,
SBB Ms. slav. Wuk 47, л. 129

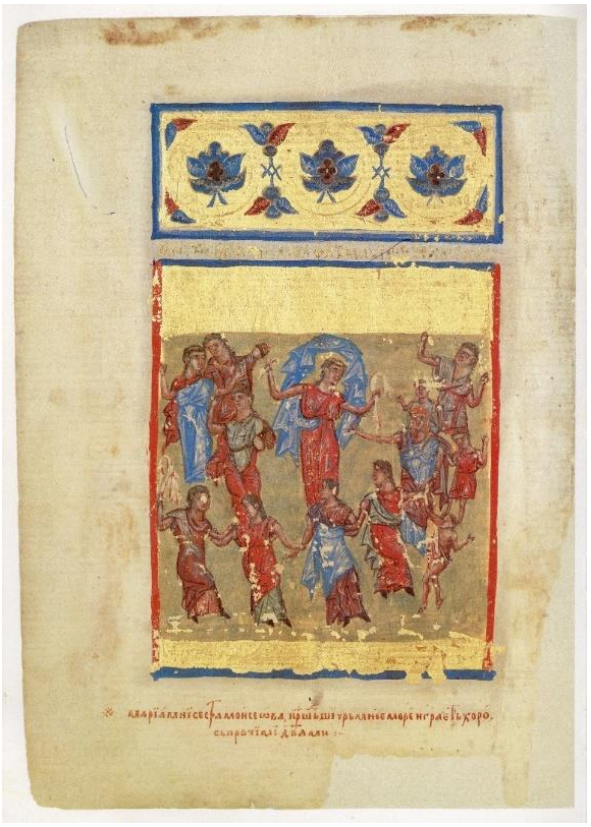
371. Псалтир, Хил. 80, л. 4

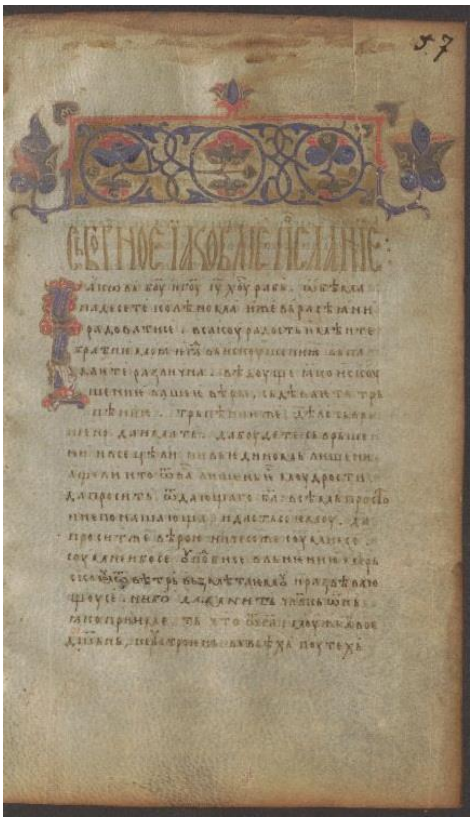
372. Четворојеванђеље, Хил. 21, л. 86v

373. Псалтир, BSB Cod. slav. 4, л. 203v

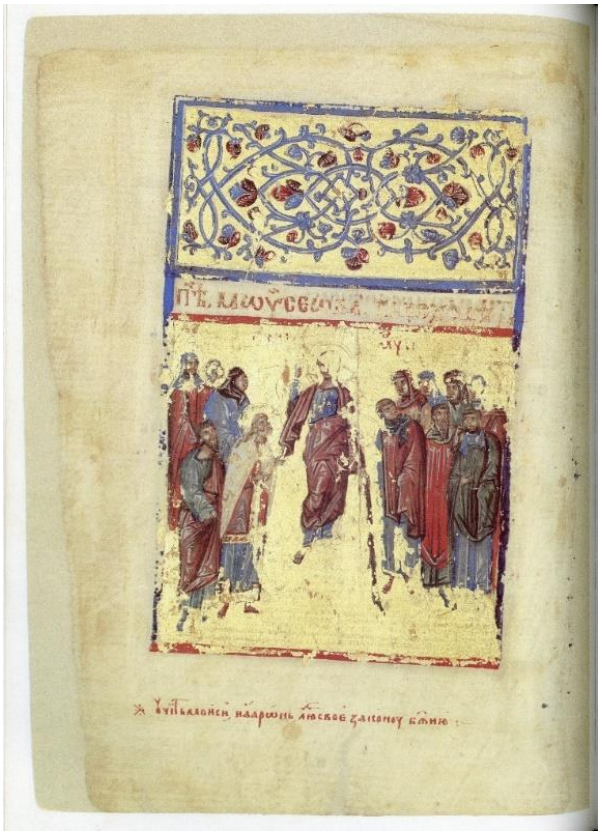
374. Псалтир, BSB Cod. slav. 4, л. 186v

375. Апостол,
SBB Ms. slav. Wuk 47, л. 57

376. Псалтир, BSB Cod. slav. 4, л. 228

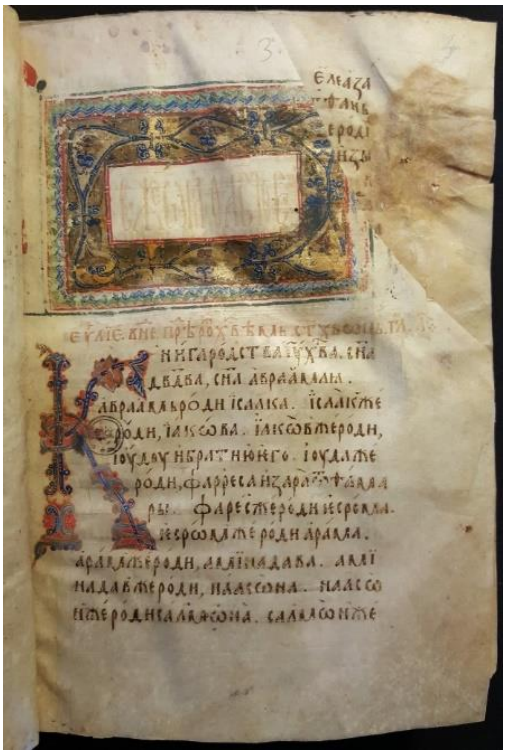
377. Псалтир, BSB Cod. slav. 4, л. 99v

378. Четворојеванђеље, Хил. 21, л. 147

379. Праксапостол монаха Атанасија, Хил. 46, л. 77v

380. Четворојеванђеље, ÖNB Cod. slav. 52, л. 3

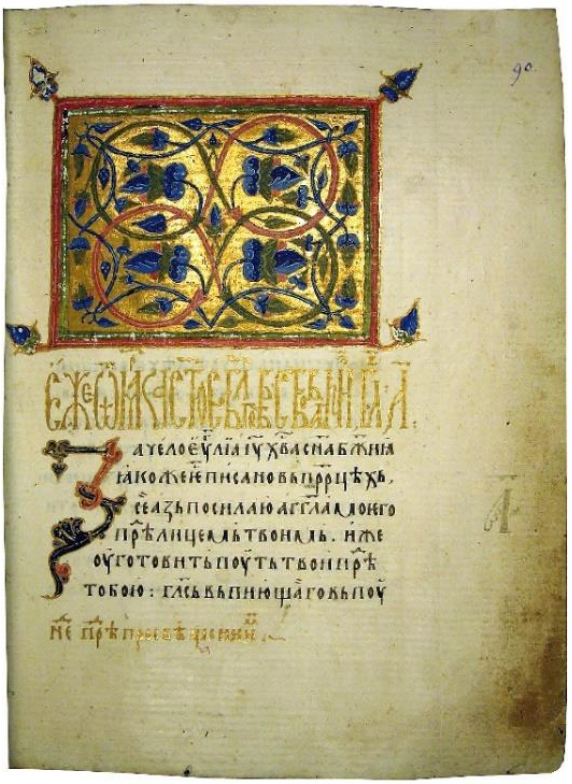
381. Апостол,
SBB Ms. slav.Wuk 47, л. 86v

382. Апостол,
SBB Ms. slav. Wuk 47, л. 144

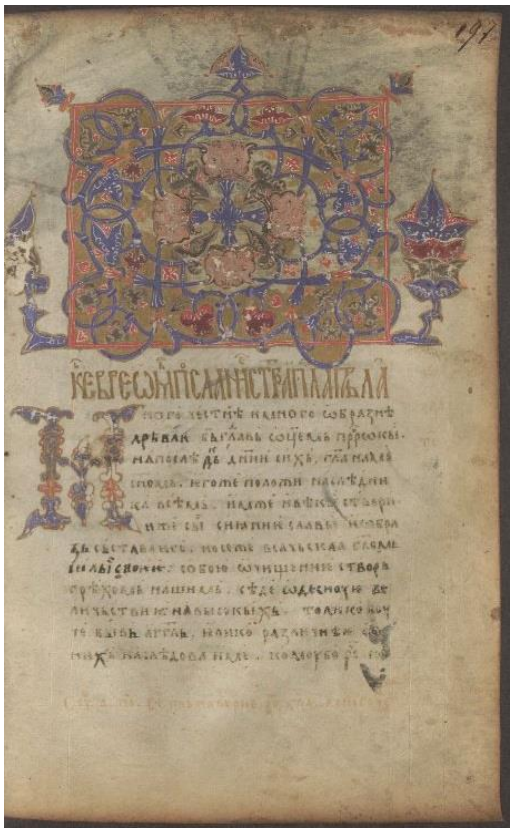
383. Апостол,
SBB Ms. slav. Wuk 47, л. 214

384. Четворојеванђеље, Хил. 21, л. 90

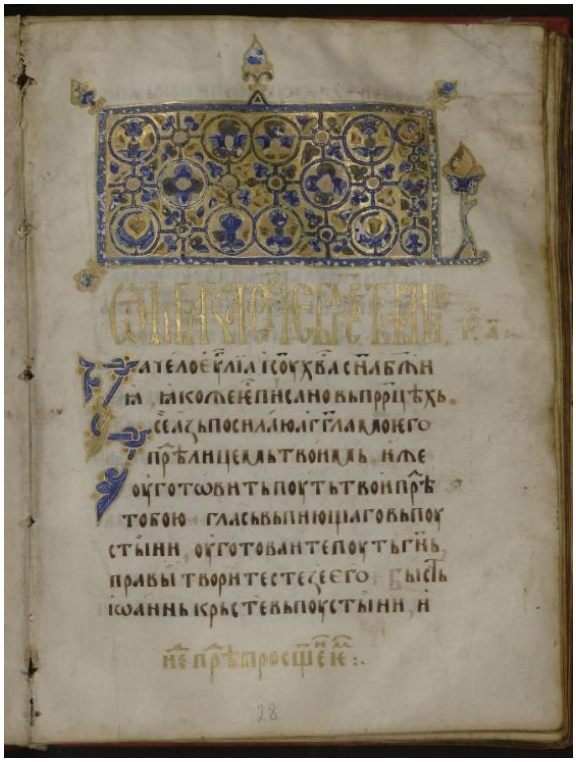
385. Апостол,
SBB Ms. slav. Wuk 47, л. 108

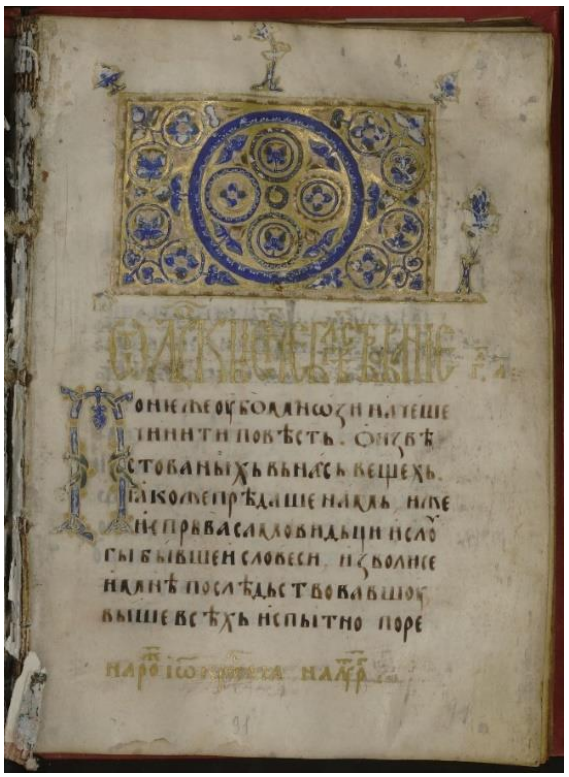
386. Апостол,
SBB Ms. slav. Wuk 47, л. 197

387. Беседе Исака Сирина,
МСПЦ 249,л. 200v

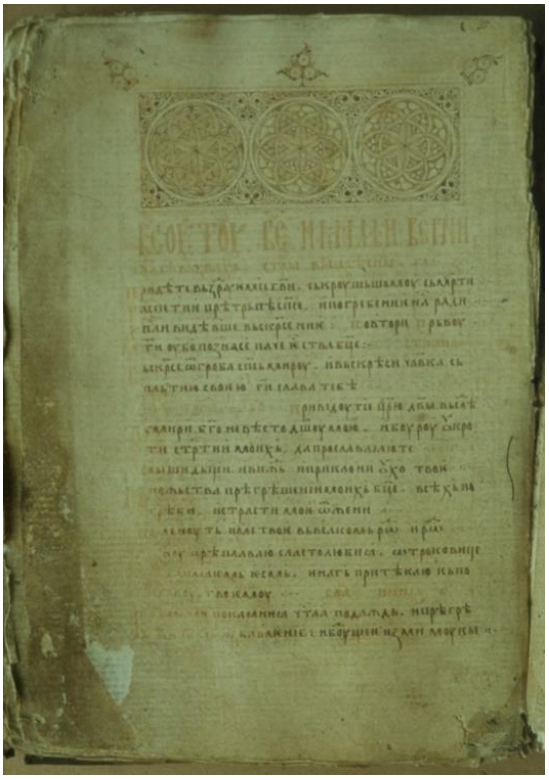
388. Четворојеванђеље,
РНБ F. п. I. 114, л. 28

389. Четворојеванђеље,
РНБ F. п. I. 114, л. 91

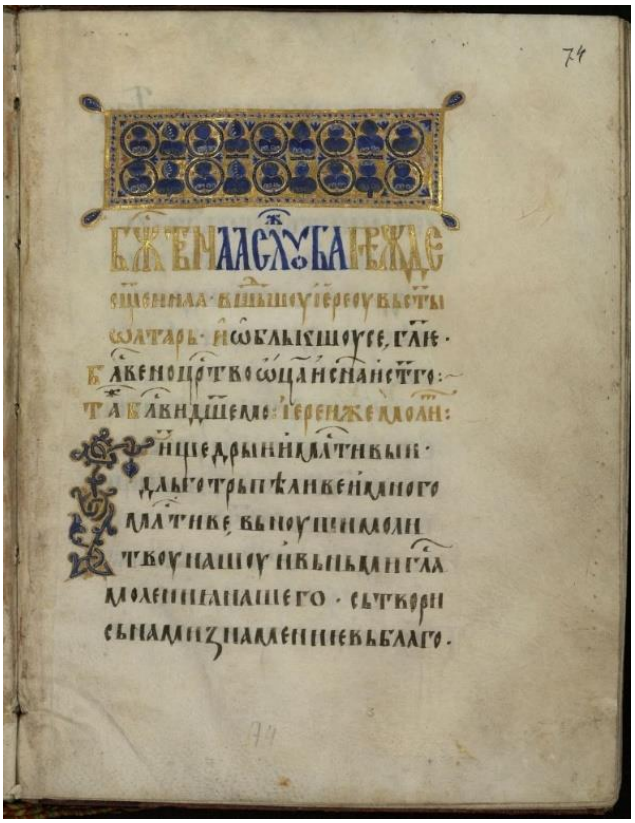
390. Служабник, РНБ, Погод. 37, л. 18

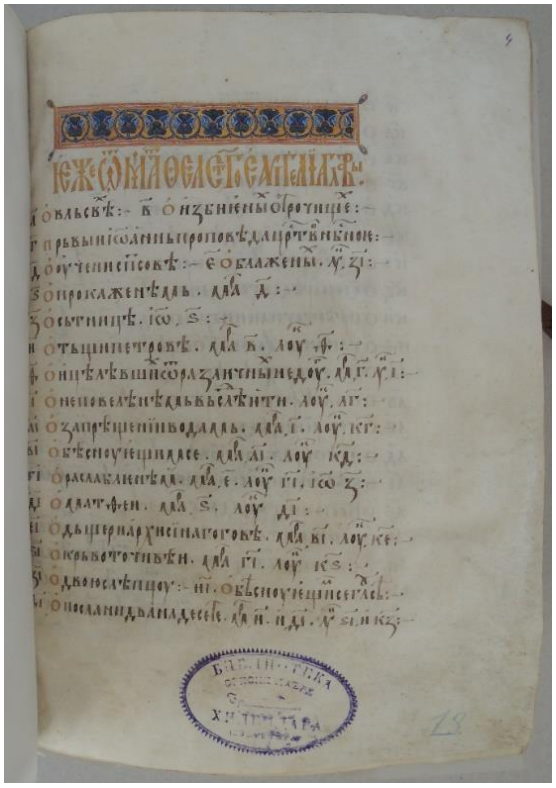
391. Октоих, Хил. 127, л. 123v

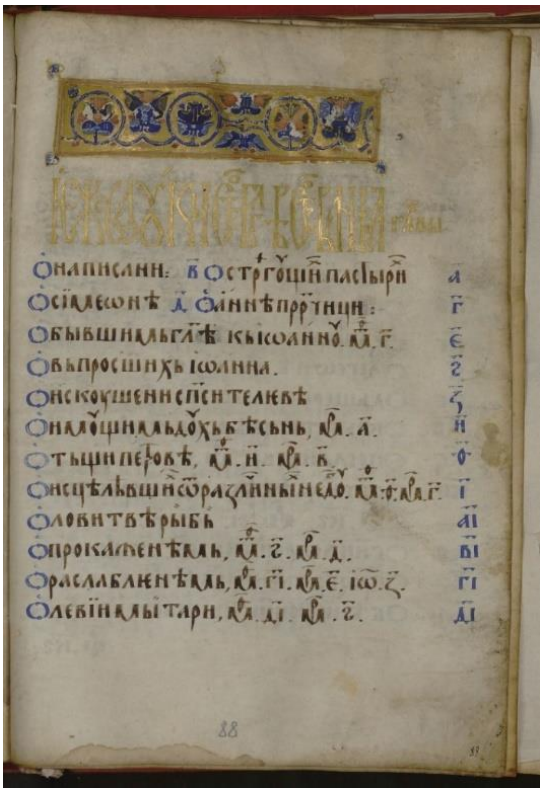
**392. Служабник,
РНБ, Погод. 37, л. 45v**

**393. Служабник,
РНБ, Погод. 37, л. 73v-74**

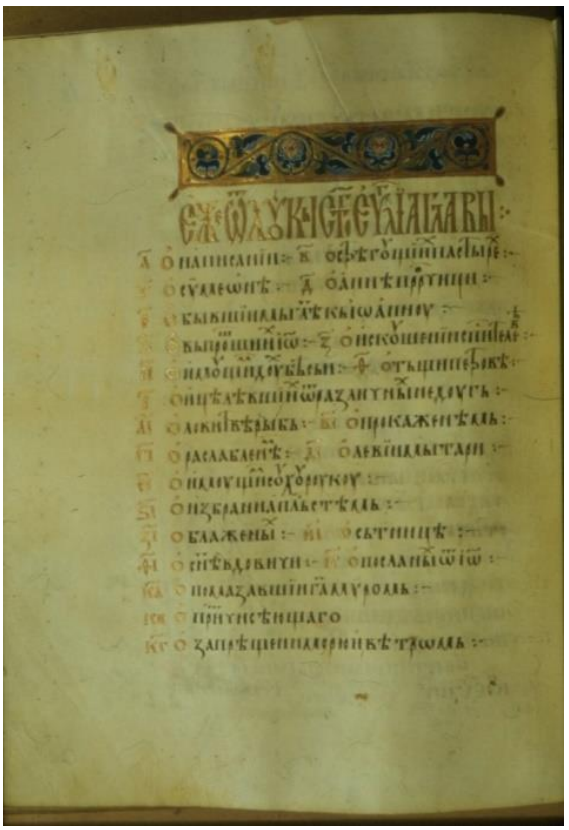
394. Четворојеванђеље патријарха Саве, Хил. 13, л. 4

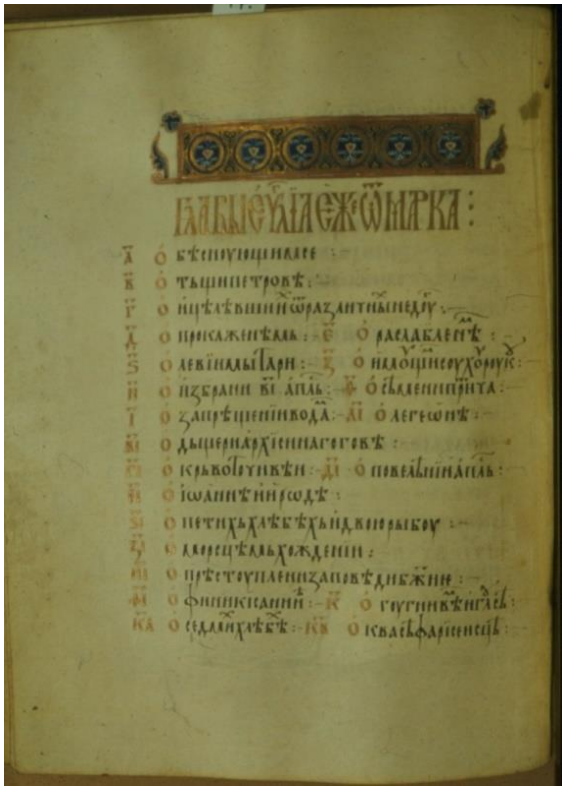
395. Четворојеванђеље, РНБ F. п. I. 114, л. 88

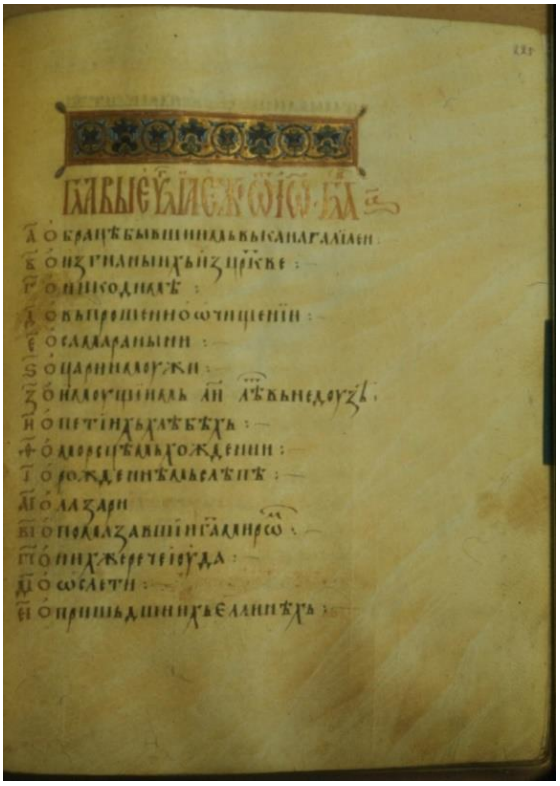
396. Праксапостола монаха Анастасија, Хил. 46, 249v

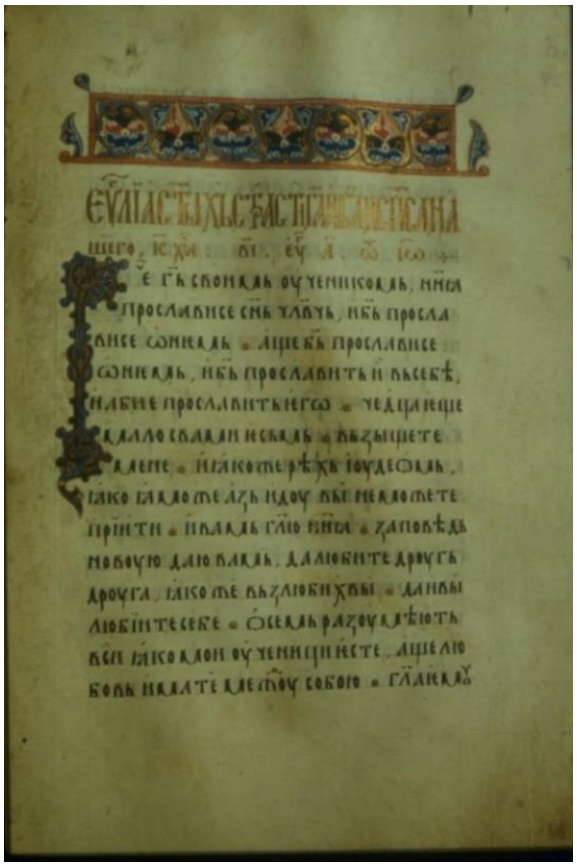
397. Четворојеванђеље, Хил. 17, л. 134v

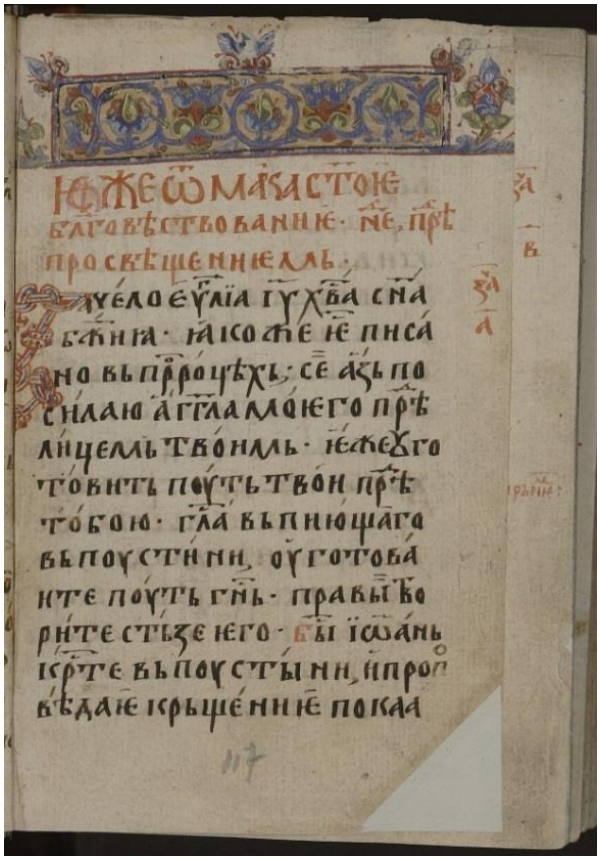
398. Четворојеванђеље, Хил. 17,

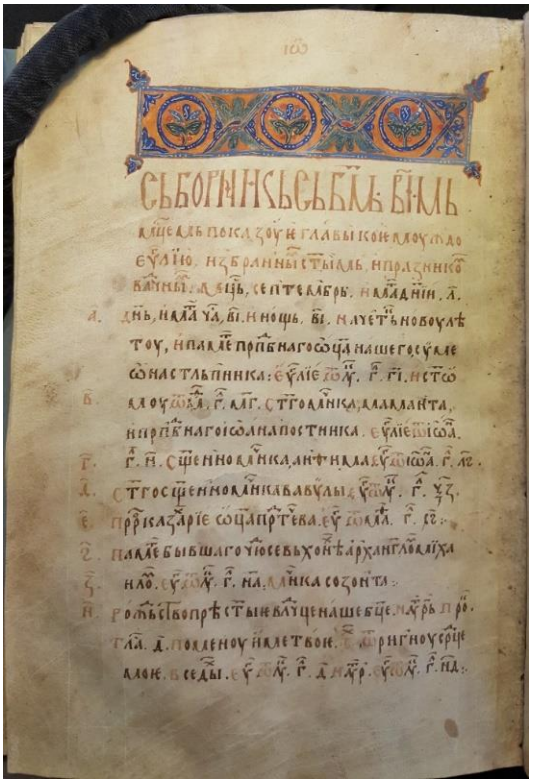
399. Четворојеванђеље, Хил. 17, л. 225

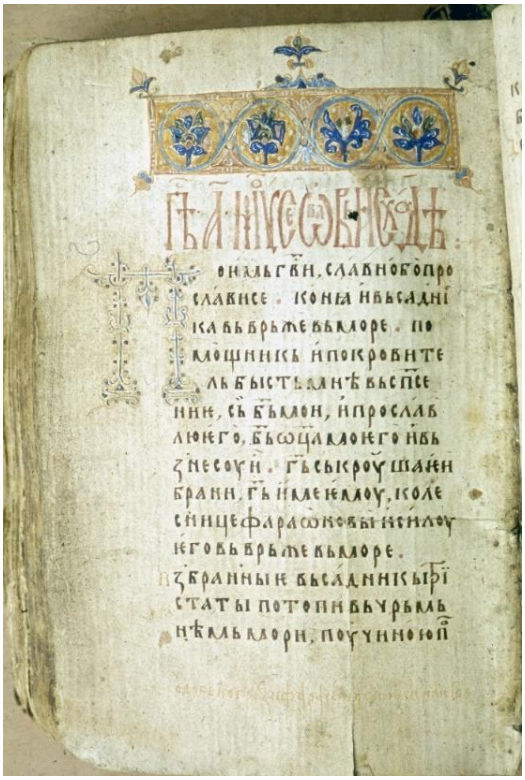
400. Изборно јеванђеље Николе Стањевића, Хил. 14, л. 249

401. Четворојеванђеље, РНБ Q.I.896, л. 117

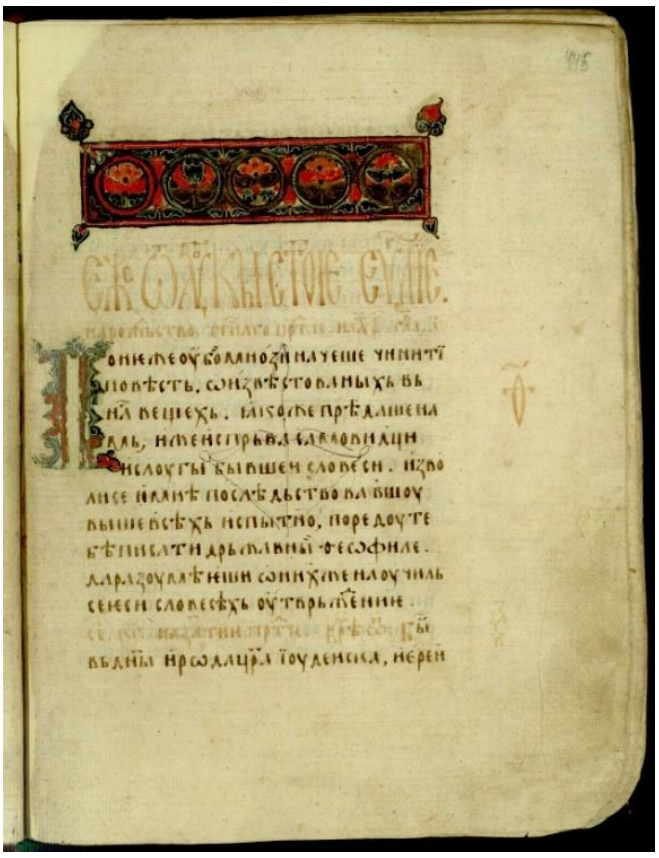
402. Четворојеванђеље,
ÖNB Cod. slav. 52, л. 258v

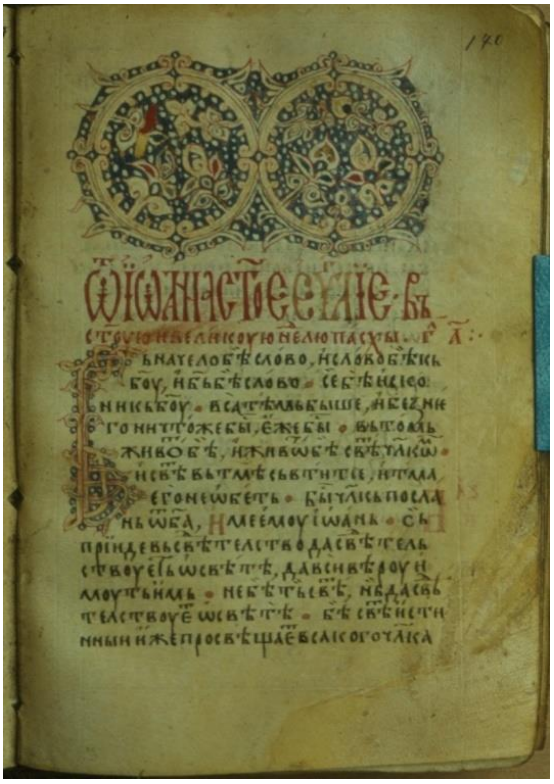
403. Псалтир, Хил. 80, л. 177v

404. Псалтир монаха Јова,
Хил. 84, л. 2

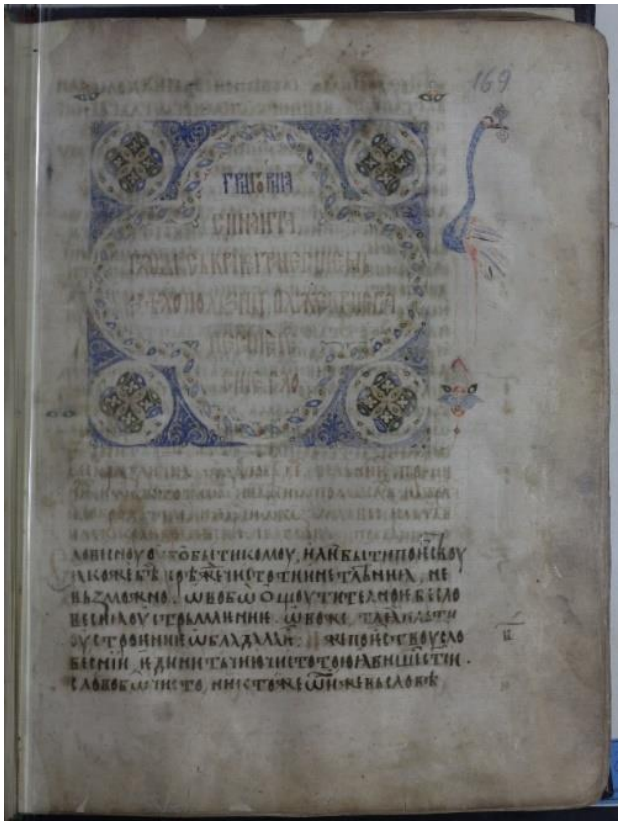
405. Четворојеванђеље,
Деч. 9, л. 145

406. Четворојеванђеље,
Хил, 54, л. 170

407. Праксапостол,
Цетиње 14, л. 3

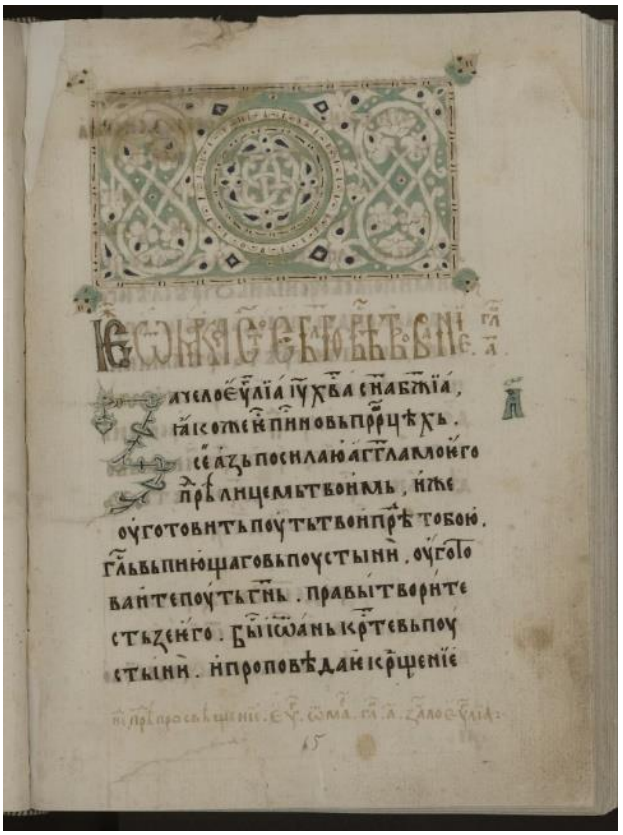
408. Добротољубље, Деч. 82, л. 168v

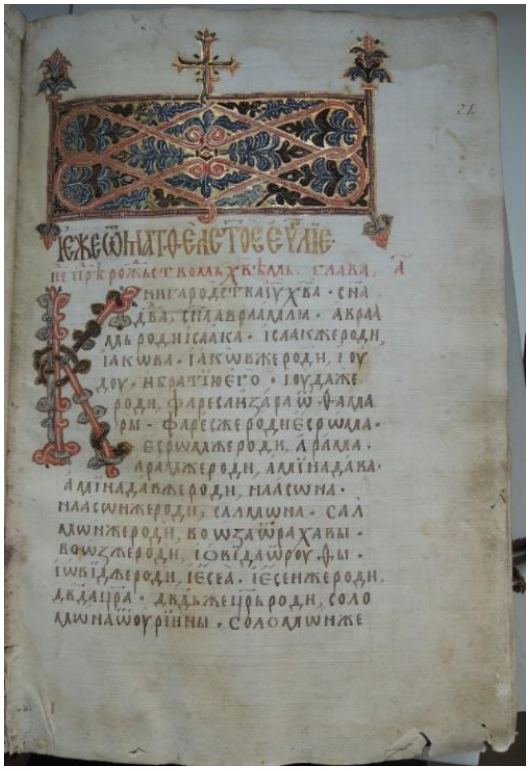
409. Четворојеванђеље,
РНБ Q.I.896, л. 13

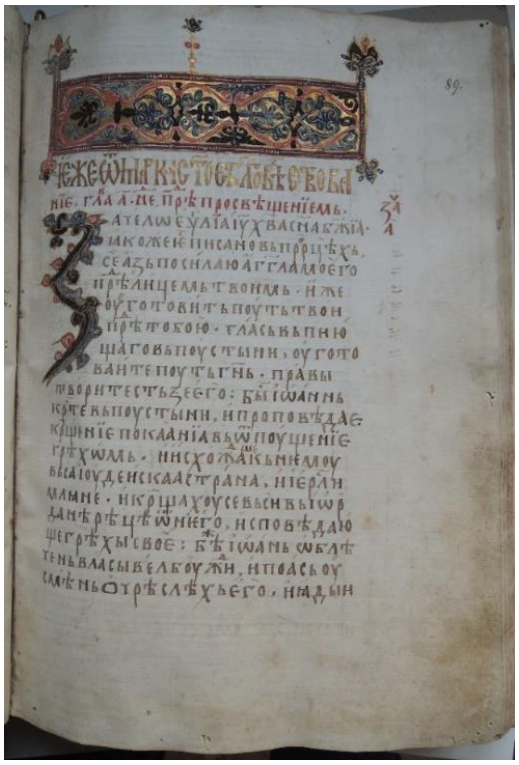
410. Служабник, Деч. 122, л. 47

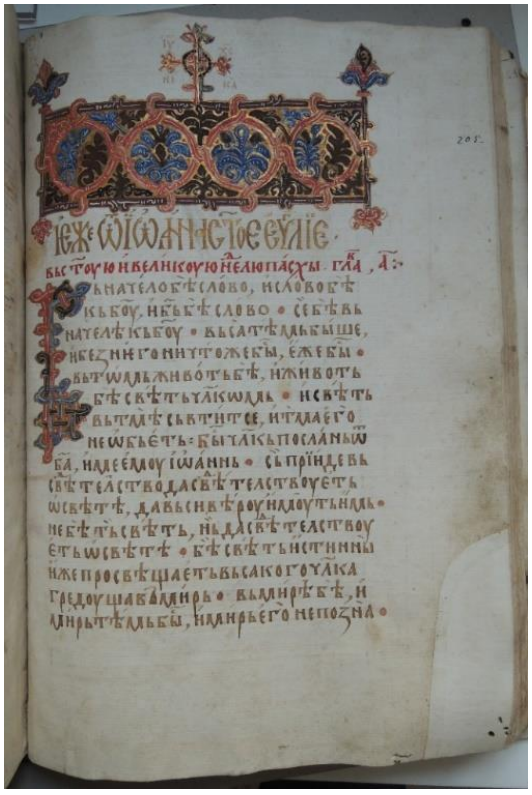
411. Четворојеванђеље,
РНБ F.I.579, л. 65

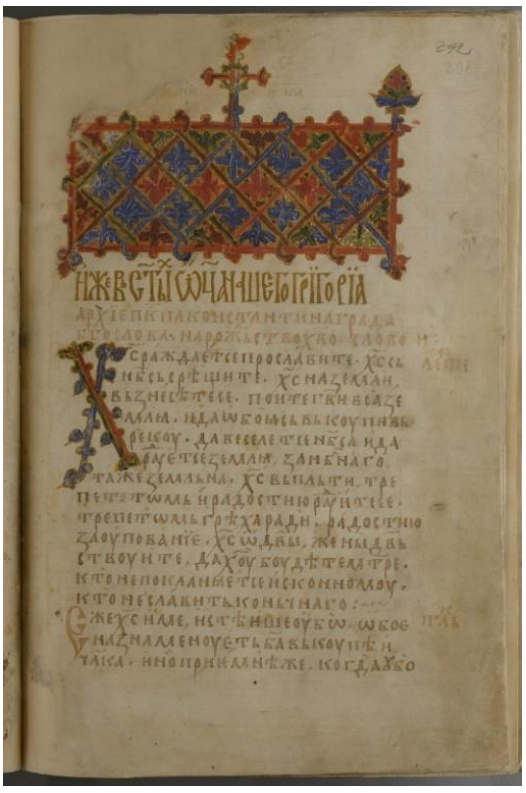
412. Четворојеванђеље,
Хил. 2, л. 21

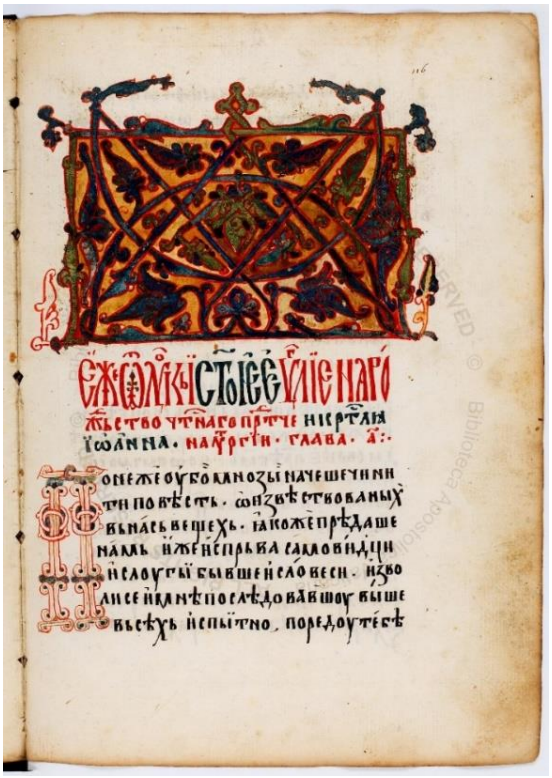
413. Четворојеванђеље,
Хил. 2, л. 89

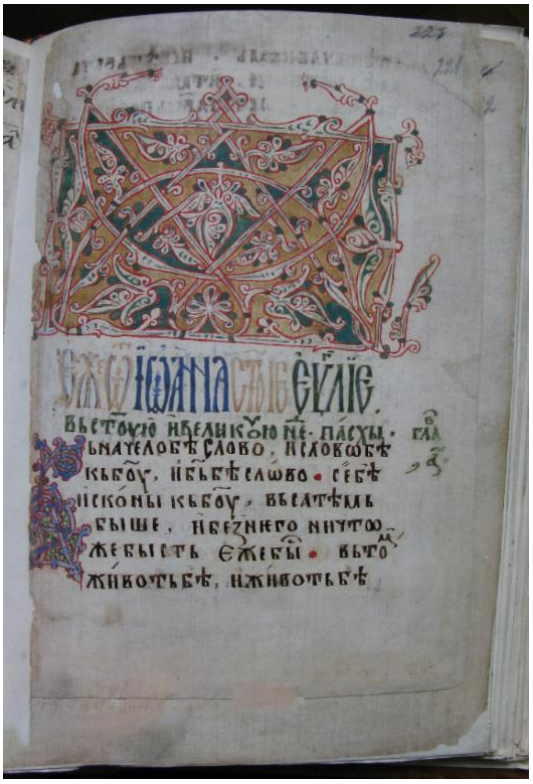
414. Четворојеванђеље,
Хил. 2, л. 205

415. Слова Григорија Богослова,
МСПЦ 119, л. 291

416. Четворојеванђеље,
Vat. slav. 5, л.116

417. Четворојеванђеље,
НБКМ 41, л. 221

418. Зборник са Словом љубве,
МСПЦ 159, л. 1

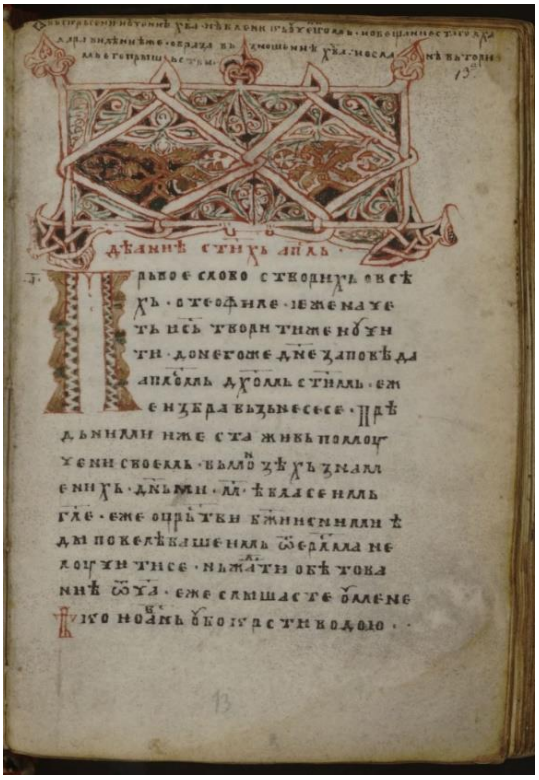
419. Радослављево јеванђеље, F.I.591, л. 5

420. Диоптра, Пећ. 101, л. 3

421. Метафраст Стефана Доместика, Хил. 400, л. 5

422. Гильфердингов апостол,
РНБ Гильф. 14, л. 13

423. Гильфердингов апостол,
РНБ Гильф. 14, л. 249

424. Гильфердингов апостол,
РНБ Гильф. 14, л. 261

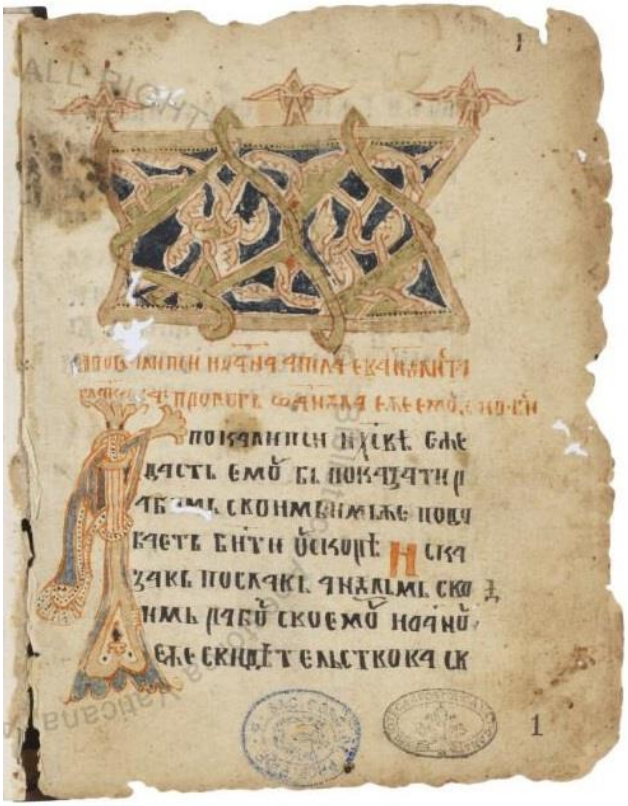
425. Копитарево четворојеванђеље,
NUK Cod. Kor. 24, л. 1

426. Никољско четворојеванђеље,
CBL W 147, л. 1

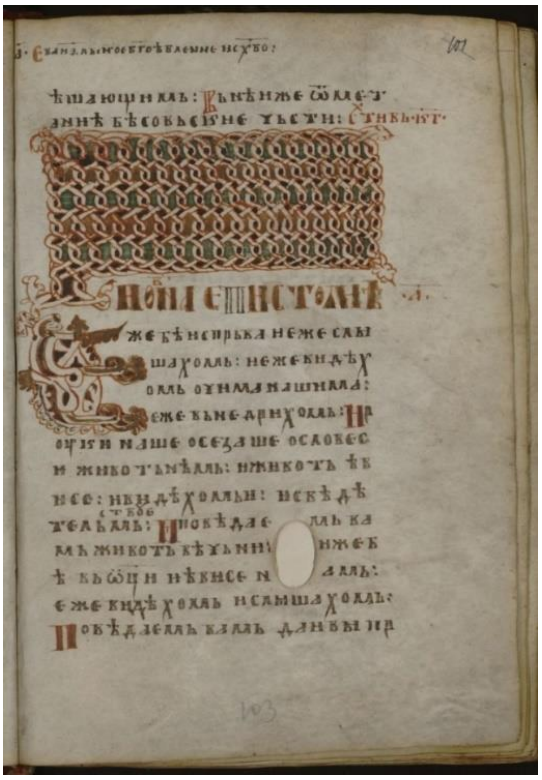
427. Млетачки зборник,
BNM Cod. or. 227-168, л. 9

428. Радосављев зборник,
MSS Borg.ill. 12, л. 1

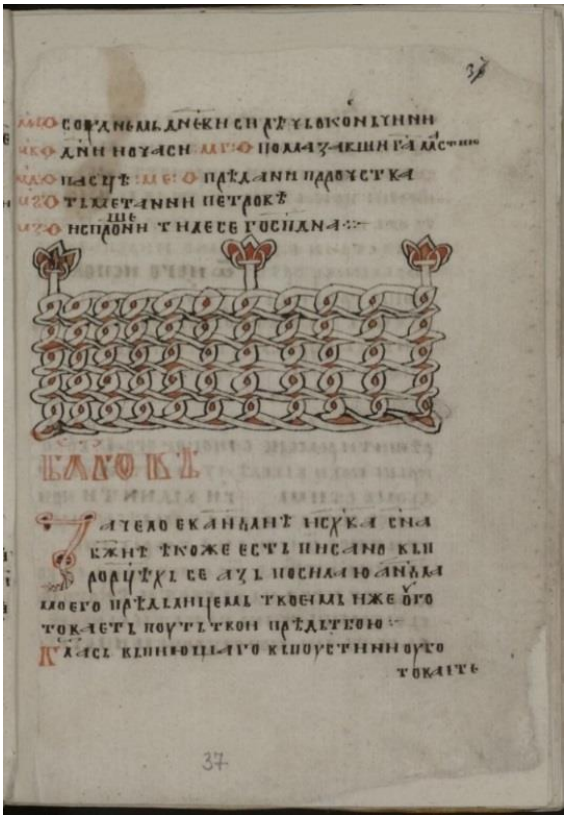
429. Гиљфердингов апостол,
РНБ Гиљф. 14, л.93

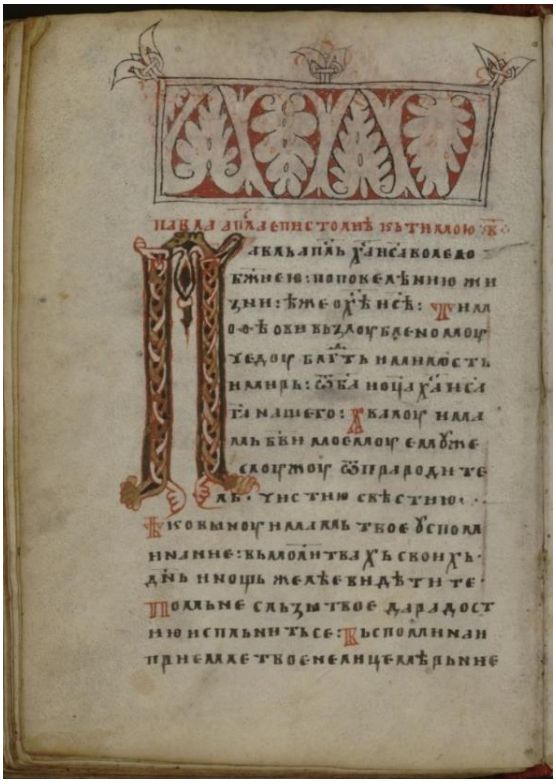
430. Гиљфердингов апостол,
РНБ Гиљф. 14, л. 103

431. Гиљфердингов апостол,
РНБ Гиљф. 14, л. 234v

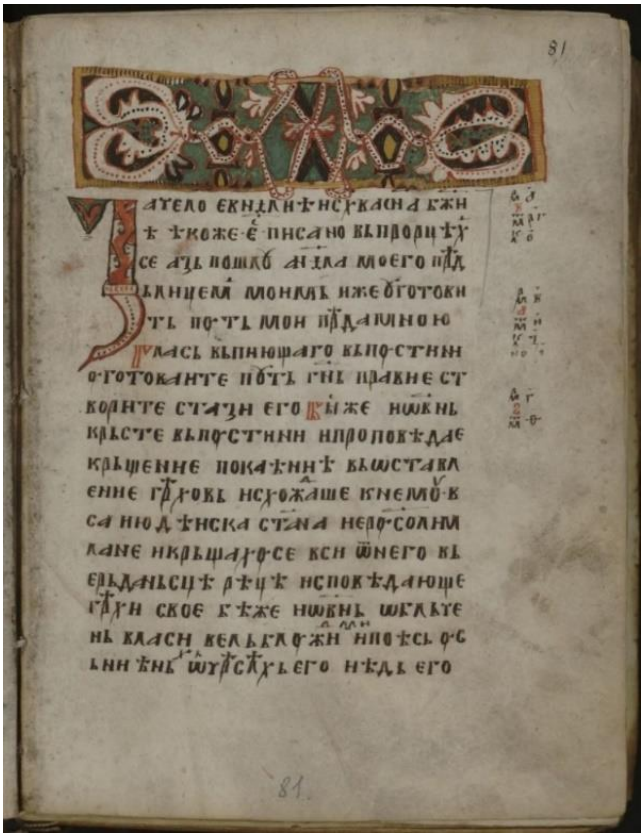
432. Довољско четворојеванђеље,
РНБ Гиљф. 7, л. 37

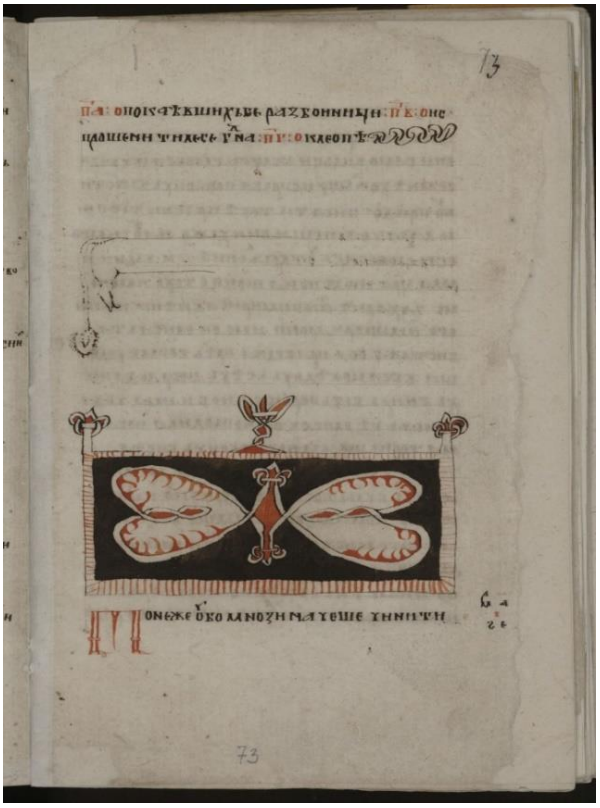
433. Гиљфердингов апостол,
РНБ Гиљф. 14, л. 291v

434. Гиљфердингов апостол,
РНБ Гиљф. 14, л. 139v

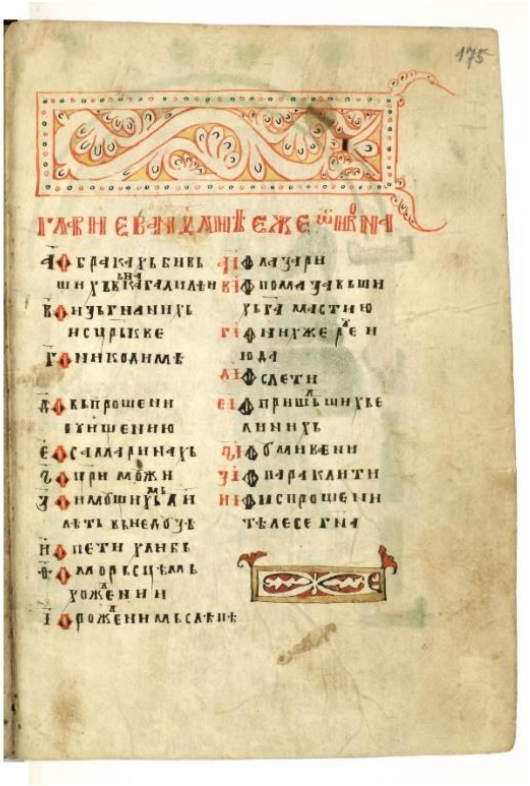
435. Припковићево четворојеванђеље,
РНБ Гиљф. 6, л. 81

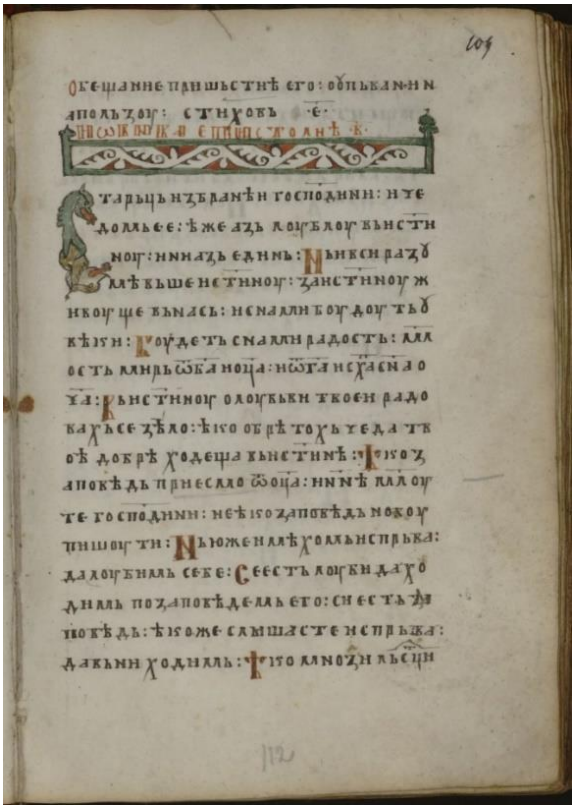
436. Довољско четворојеванђеље,
РНБ Гиљф. 7, л. 73

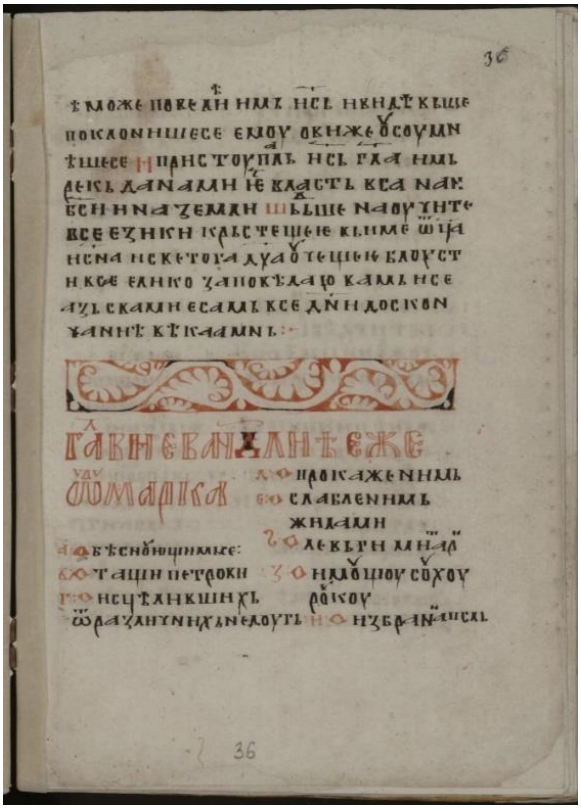
437. Копитарево четворојеванђеље,
NUK Cod. Kor. 24, л. 107
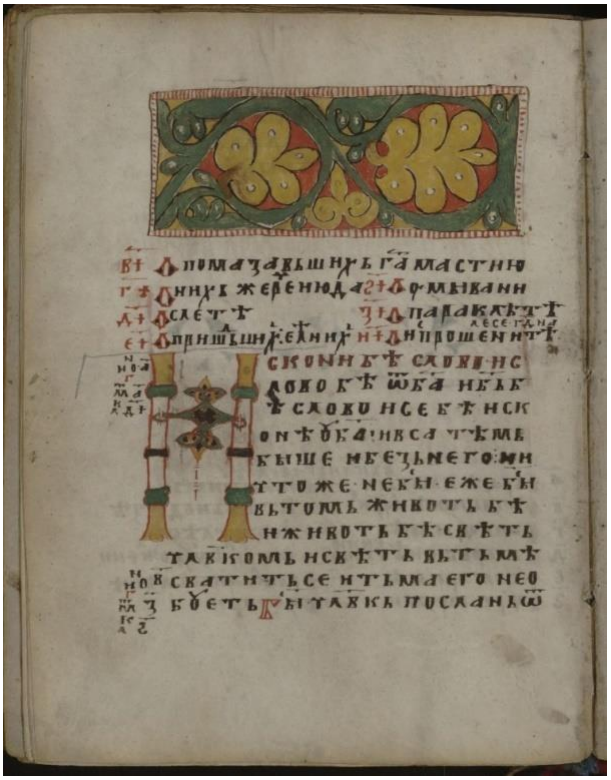

438. Копитарево четворојеванђеље,
NUK Cod. Kor. 24, л. 175

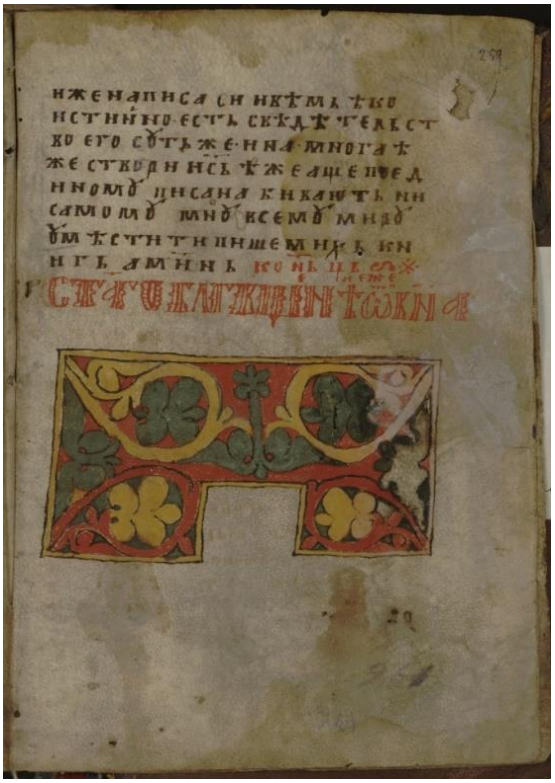
439. Гиљфердингов апостол,
РНБ Гиљф. 14, л. 112

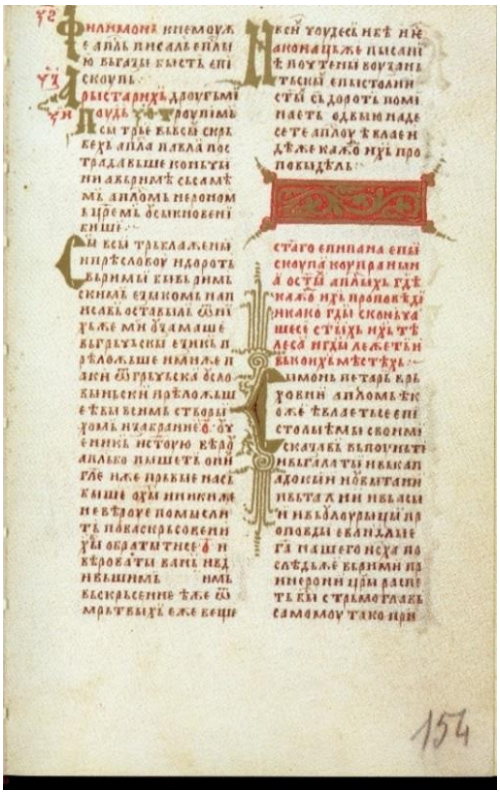
440. Довољско четворојеванђеље,
РНБ Гиљф. 7, л. 36

441. Припковићево четворојеванђеље, РНБ Гиљф. 6,л. 198v

442. Припковићево четворојеванђеље, РНБ Гиљф. 6, л. 259

443. Хвалов зборник, BUB 3575 B, л. 154

444. Дивошево четворојеванђеље,
Цетиње-Подврх б.б. л. 57

445. Млетачки зборник,
BNM Cod. or. 227-168, л. 207v

446. Хвалов зборник,
BUB 3575 B, л. 163

447. Припковићево четворојеванђеље,
РНБ Гиљф. 6, л. 2

448. Млетачки зборник,
BNM Cod. or. 227-168, л. 226v

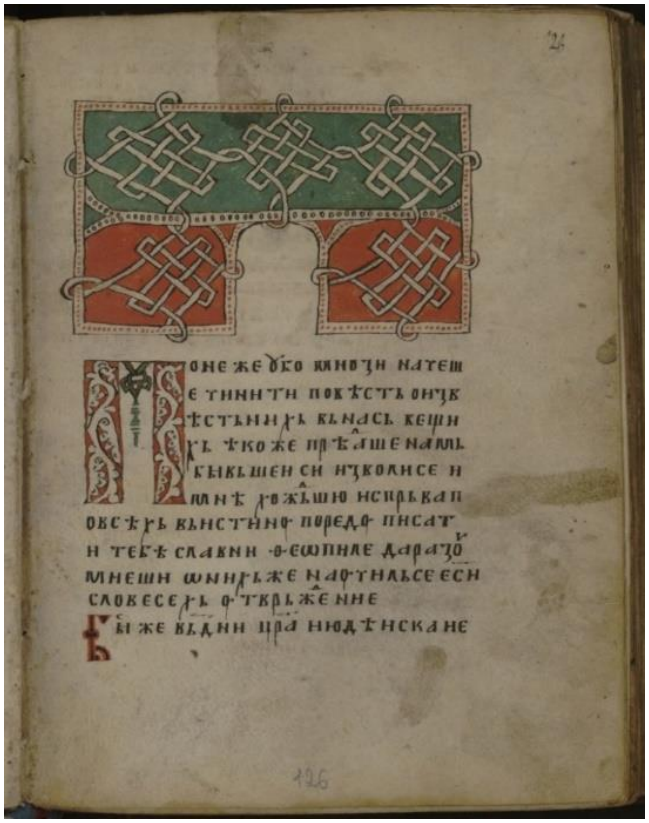
449. Млетачки зборник,
BNM Cod. or. 227-168, л. 61

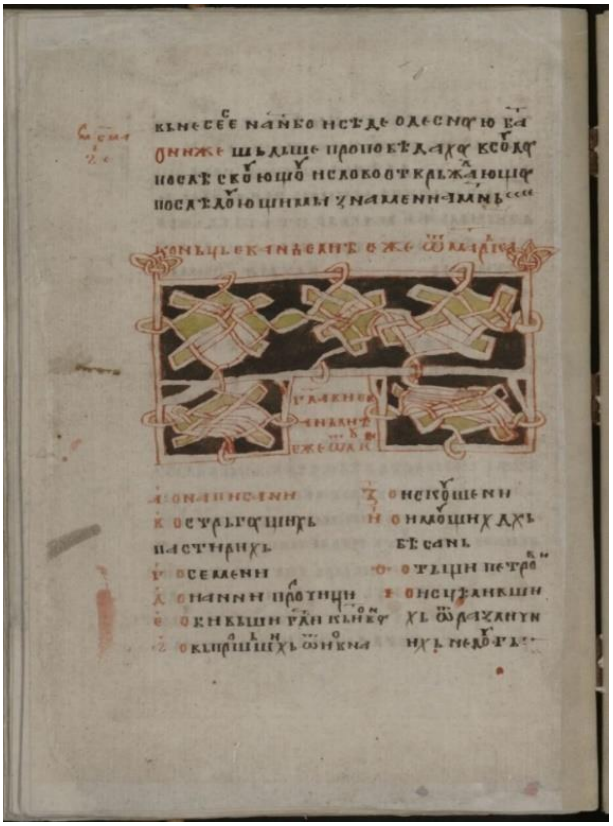
450. Хвалов зборник,
BUB 3575 B, л. 151

451. Гиљфердингов апостол,
РНБ Гиљф. 14, л. 242

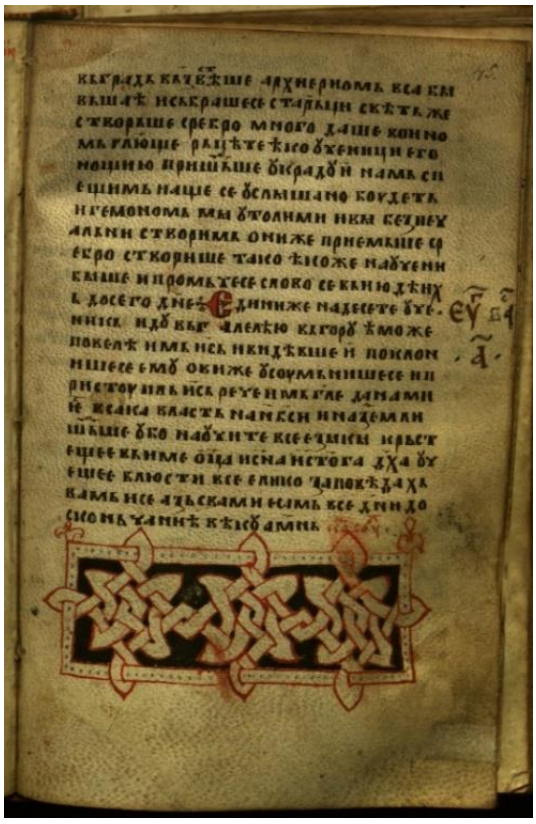
452. Припковићево четворојеванђеље,
РНБ Гиљф. 6, л. 126

453. Довољско четворојеванђеље,
РНБ Гиљф. 7, л. 71v

454. Никољско четворојеванђеље,
CBL W 147, л. 80

455. Никољско четворојеванђеље,
CBL W 147, л. 45

456. Копитарево четворојеванђеље,
NUK Cod. Kor. 24, л. 66

457. Копитарево четворојеванђеље,
NUK Cod. Kor. 24, л. 176

458. Копитарево четворојеванђеље,
NUK Cod. Kor. 24, л. 65v

459. Никољско четворојеванђеље,
CBL W 147, л. 137

460. Млетачки зборник,
BNM Cod. or. 227-168, л. 203v

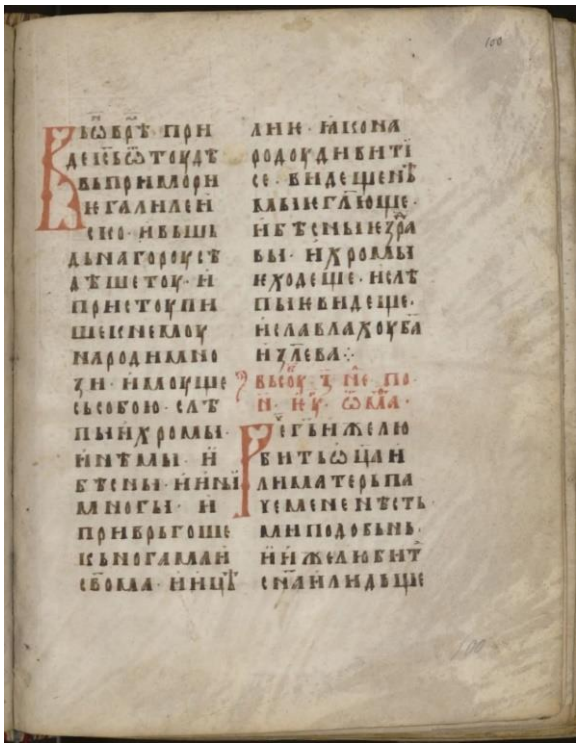
461. Никољско четворојеванђеље,
CBL W 147, л. 47

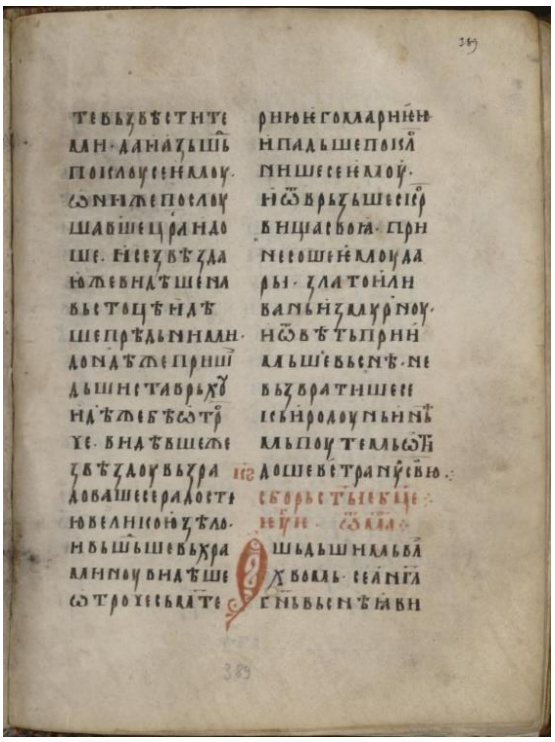
462. Млетачки зборник,
BNM Cod. or. 227-168, л. 45

463. Хвалов зборник,
BUB 3575 B, л. 48

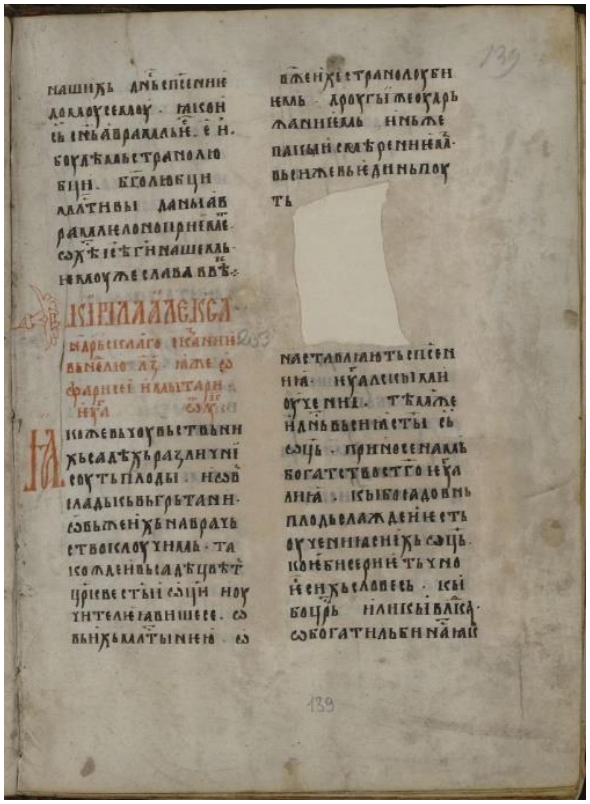
464. Изборно јеванђеље ђакона Болеслава, РНБ Гиљф. 1, л. 100

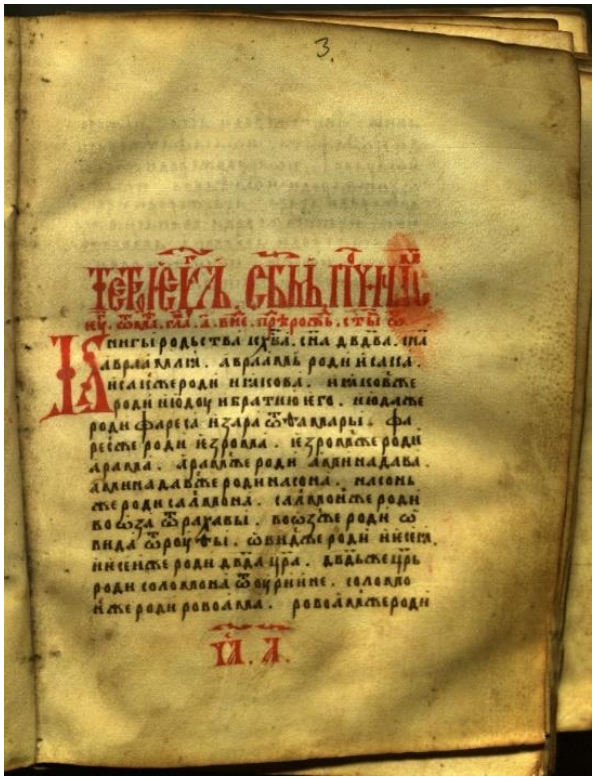
465. Изборно јеванђеље ђакона Болеслава, РНБ Гиљф. 1, л. 389

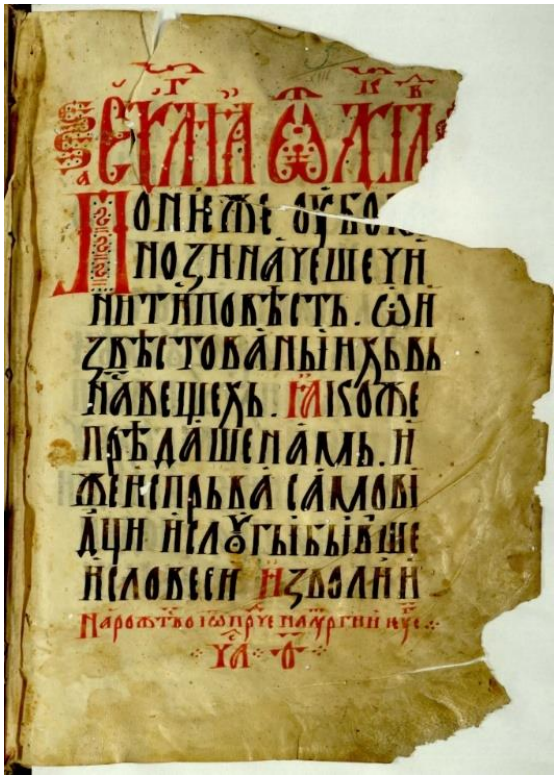
466. Јеванђеље учитељно Константина Преславског, РНБ Гиљф. 32, л. 78

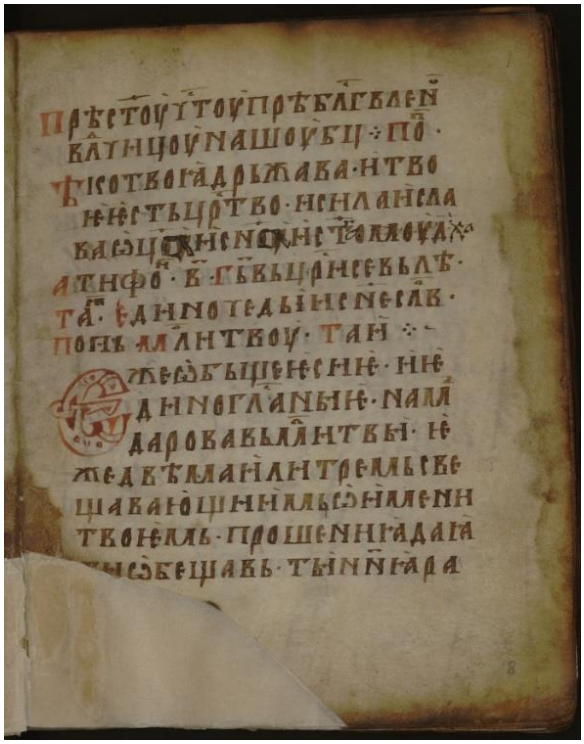
467. Јеванђеље учитељно Константина Преславског, РНБ Гиљф. 32, л. 139

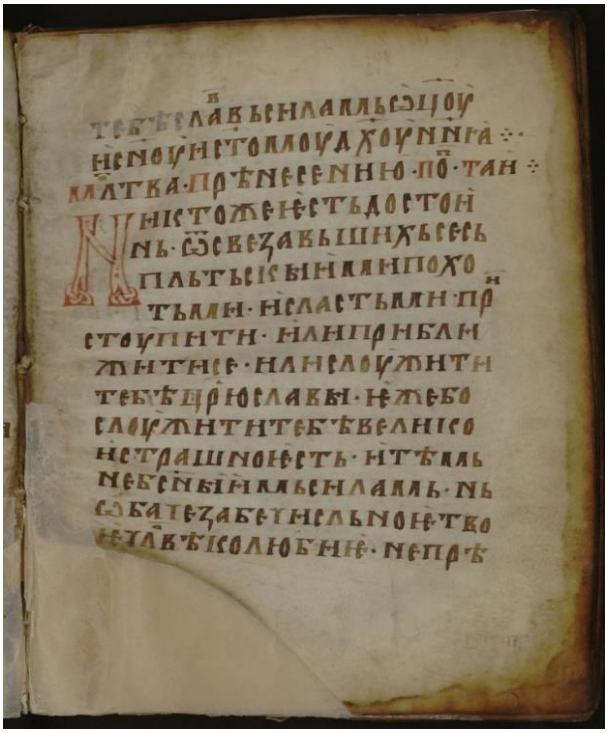
468. Четворојеванђеље, CBL W 148, л. 3

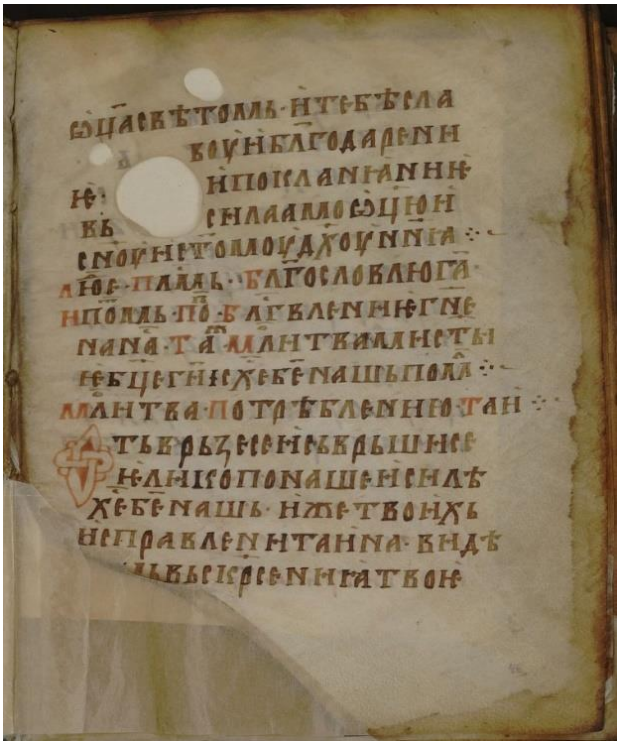
469. Четворојеванђеље, Пећ 1, л. 1

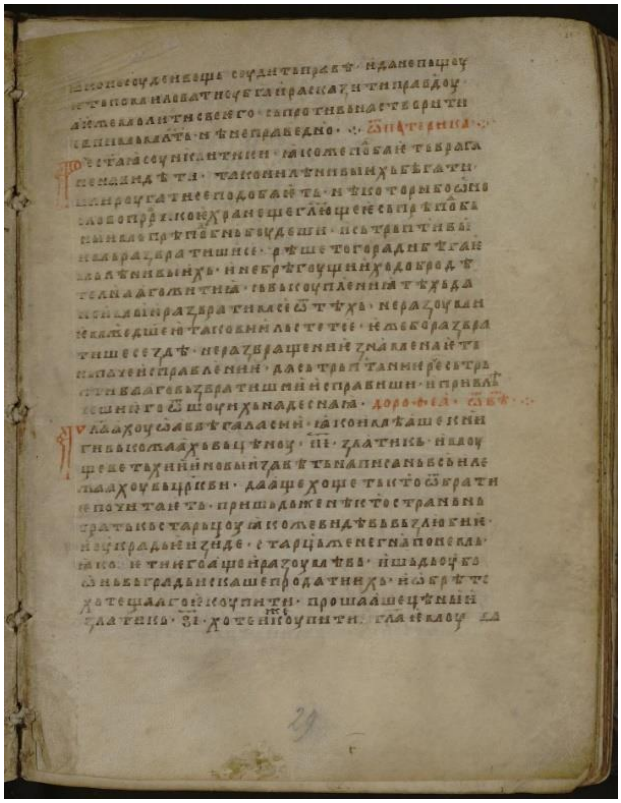
470. Служабник, РНБ Q.п.I.68, л. 8

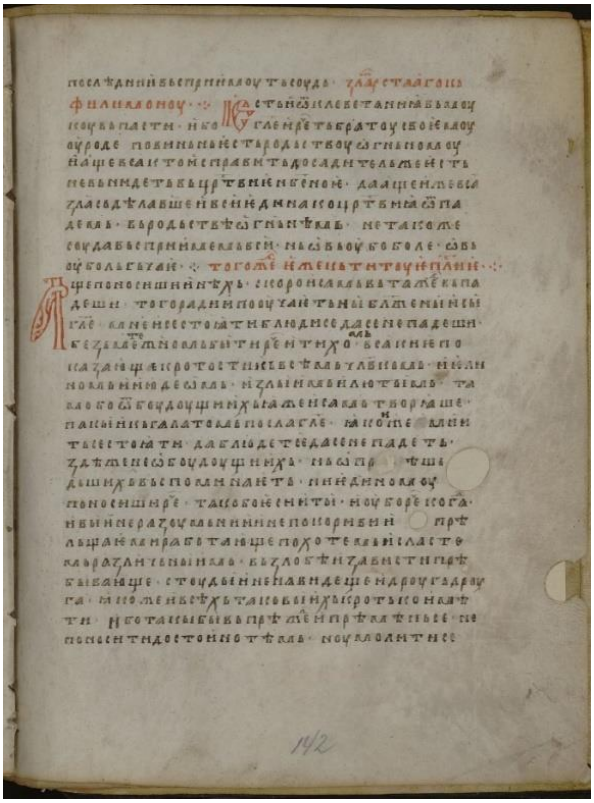
471. Служабник, РНБ Q.п.I.68, л. 17

472. Служабник, РНБ Q.п.I.68, л. 46

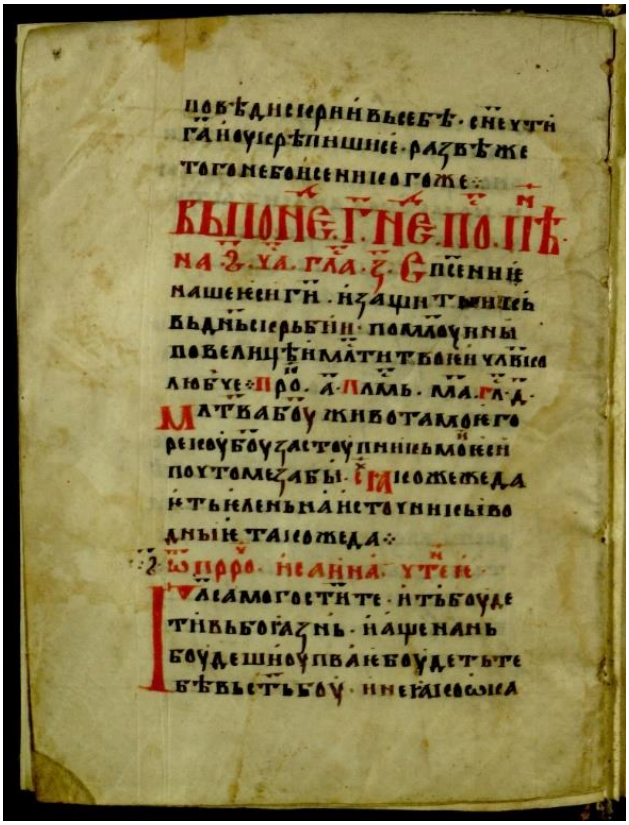
473. Пандекте Никона Црногорца, РНБ Q.п.I.27, л. 29

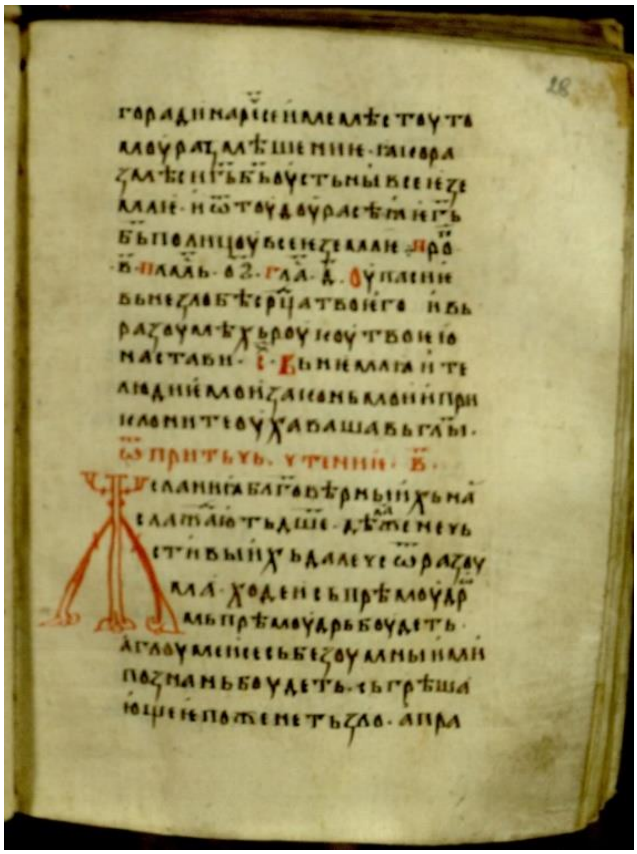
474. Пандекте Никона Црногорца, РНБ Q.п.I.27, л. 142

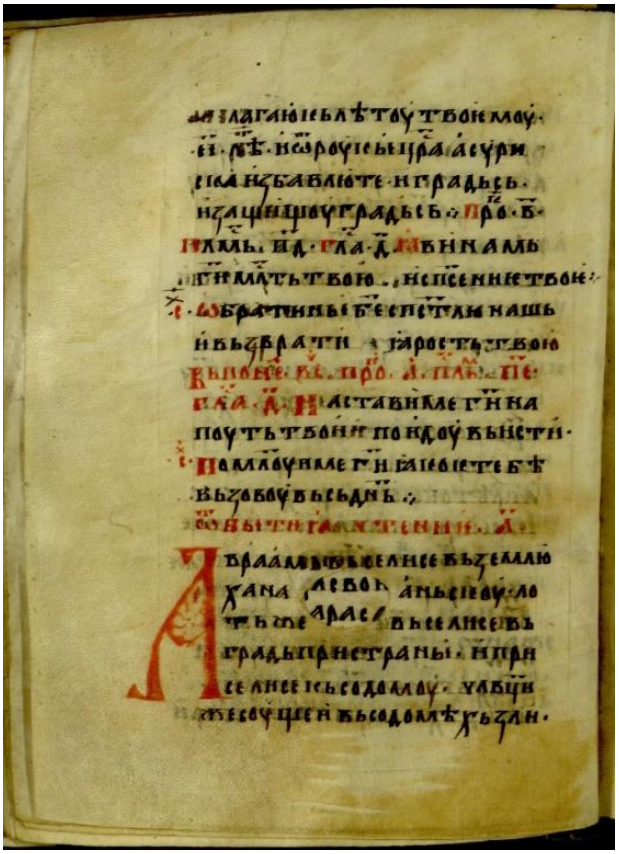
475. Четворојеванђељу, НБС Рс 643, л. 27

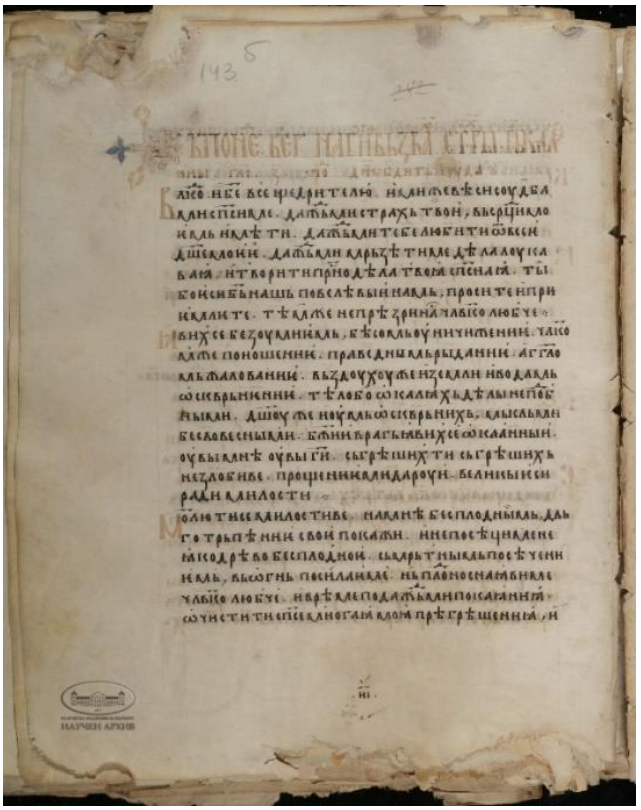
476. Паримејник, Црк. 4, л. 6v

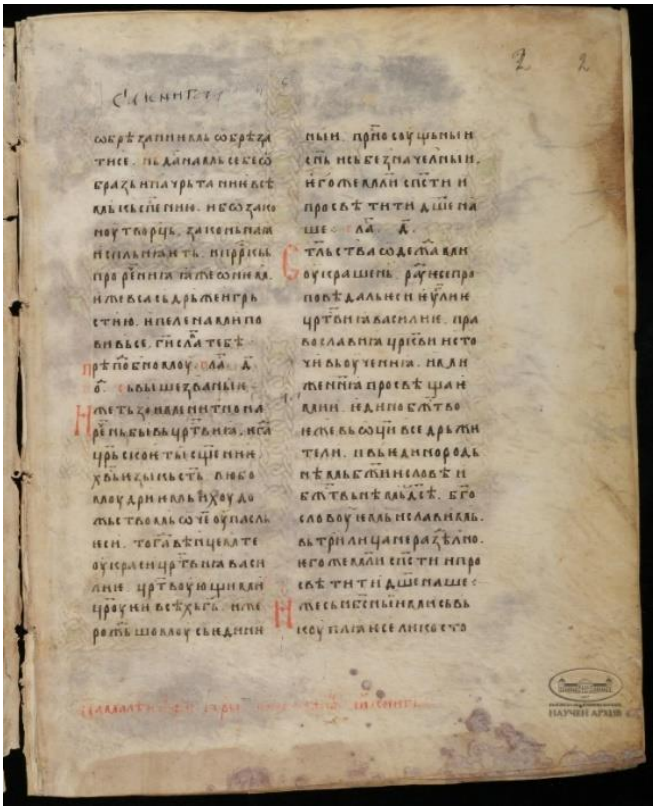
477. Паримејник, Црк. 4, л. 28

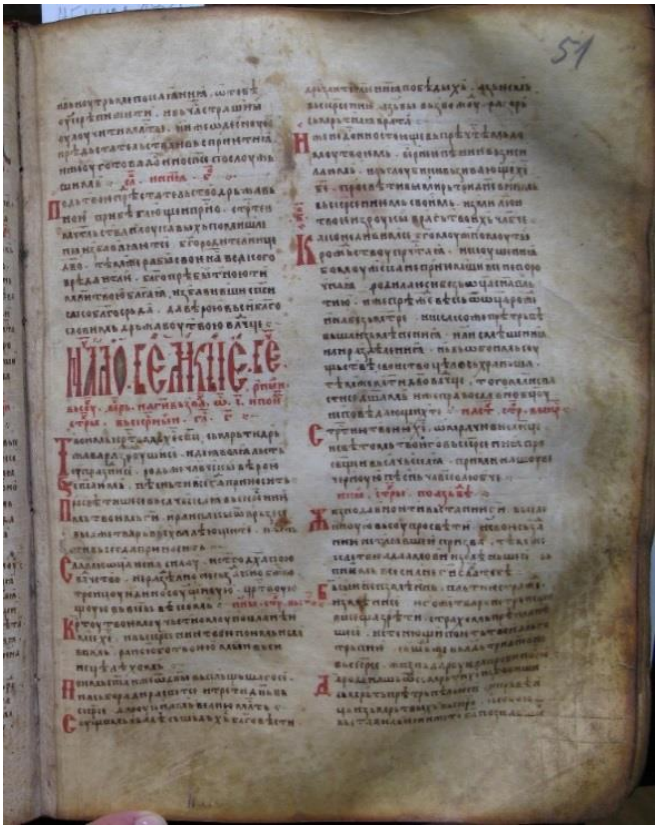
478. Паримејник, Црк. 4, л. 34v

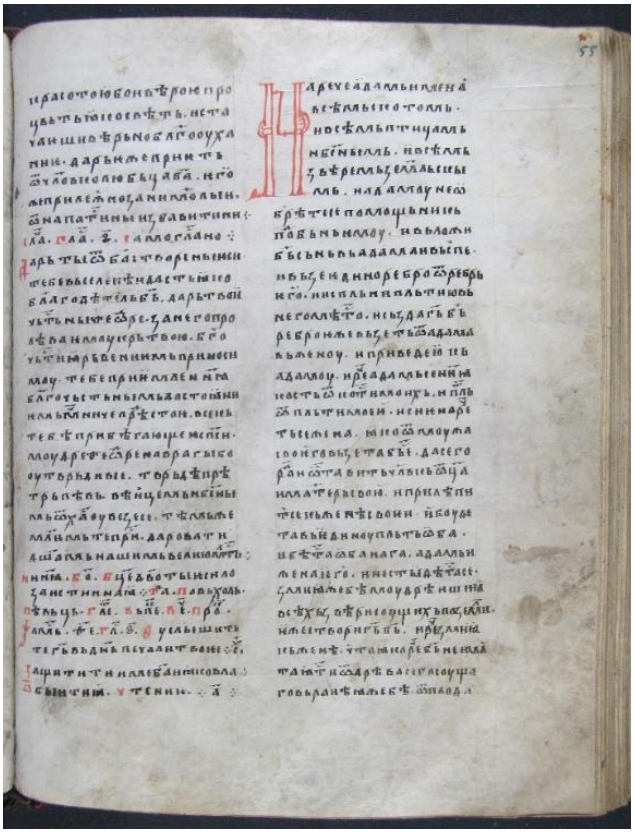
479. Октоих, Архив БАН 33, л. 133v

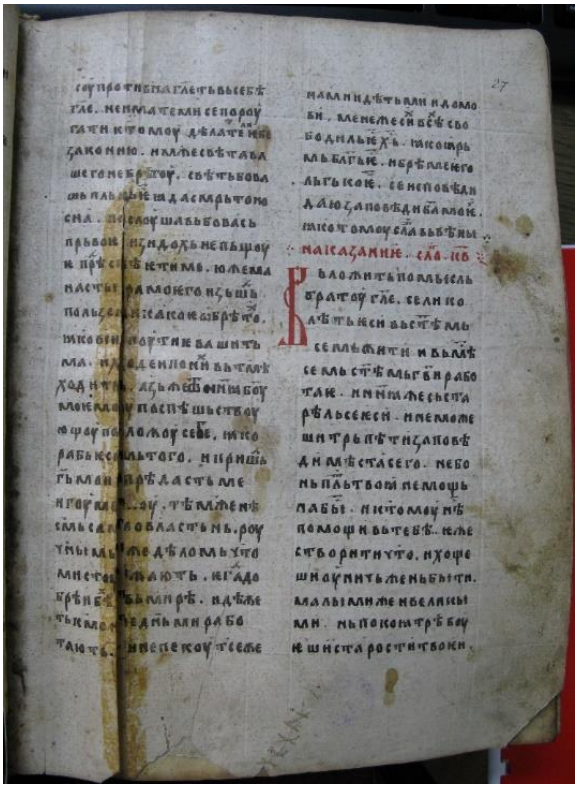
480. Минеј за јануар, Архив БАН 19, л. 2

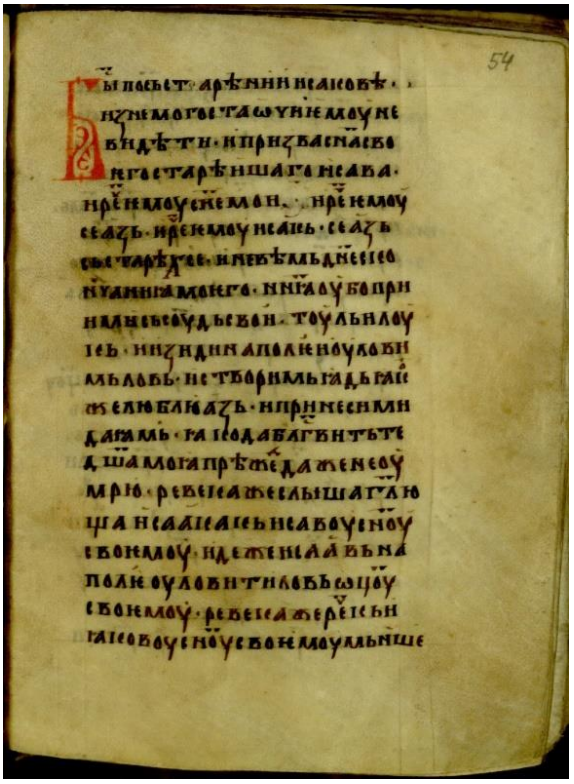
481. Октоих, НБКМ 180, л. 51

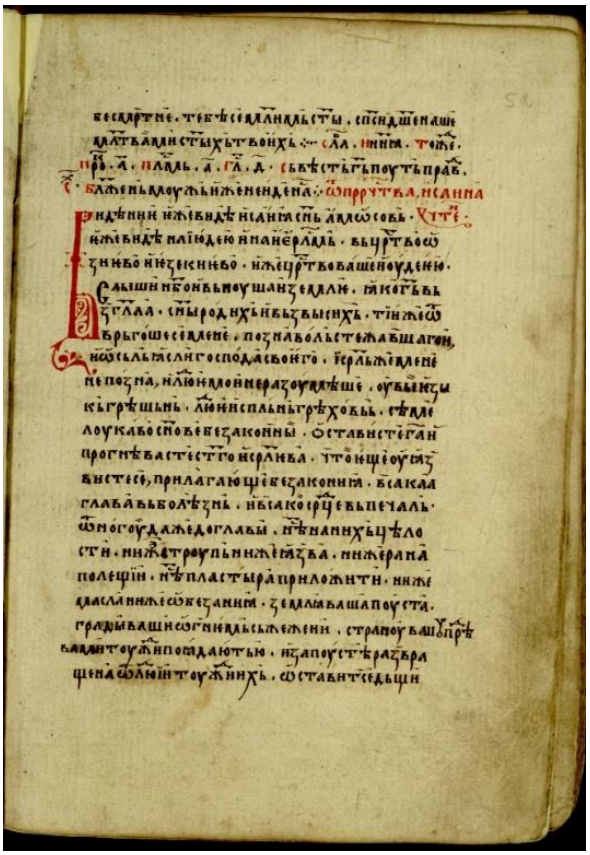
482. Посни триод анагноста Георгија, HAZU III b 18, л. 55

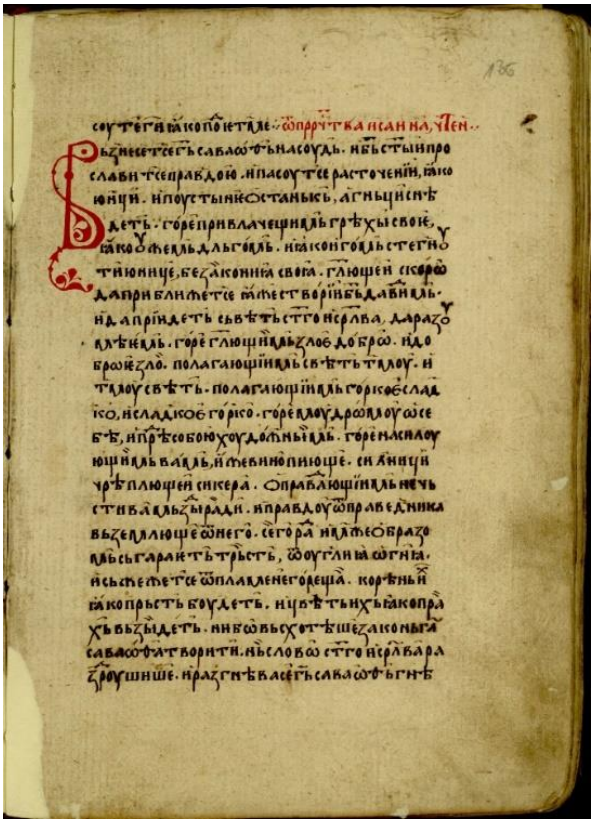
483. Паренесис Јефрема Сирина, Архив САНУ 60, л. 27

484. Паримејник, Црк. 4, л. 54

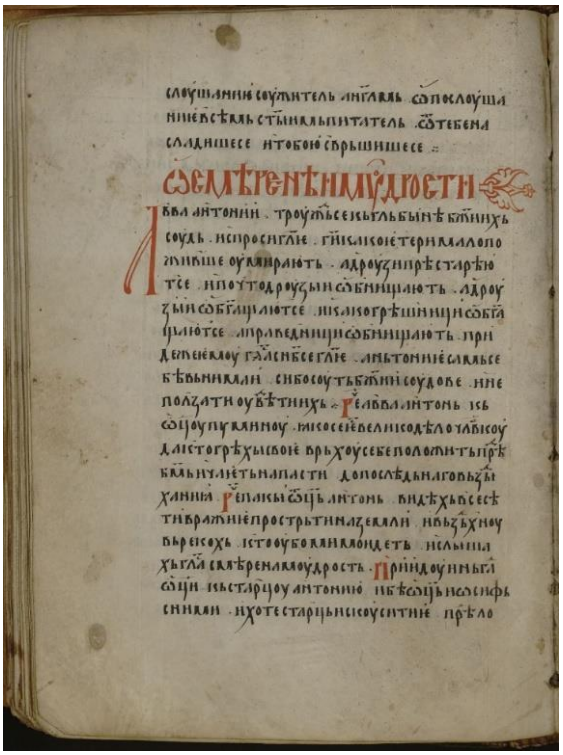
485. Посни триод, Деч. 63, л. 52

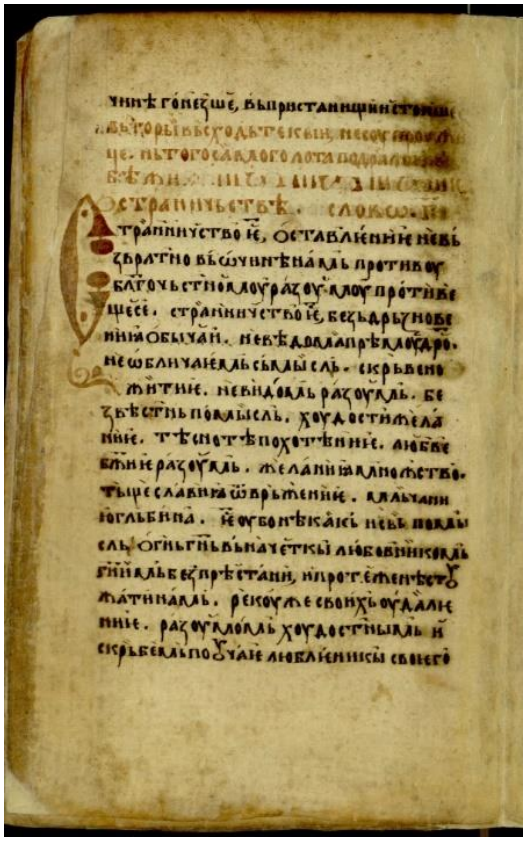
486. Посни триод, Деч. 63, л. 136

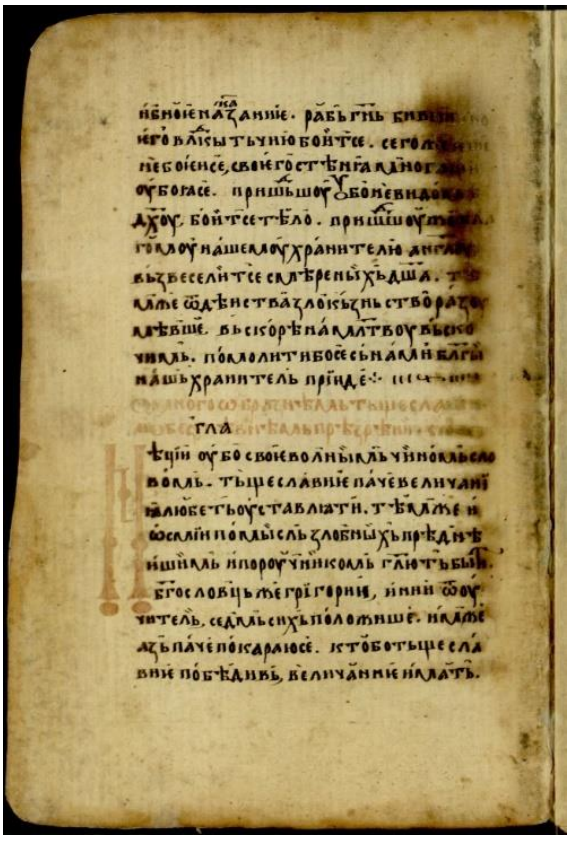
487. Зборника поука Светог Теодора Студита, Пеħ 92, л. 1

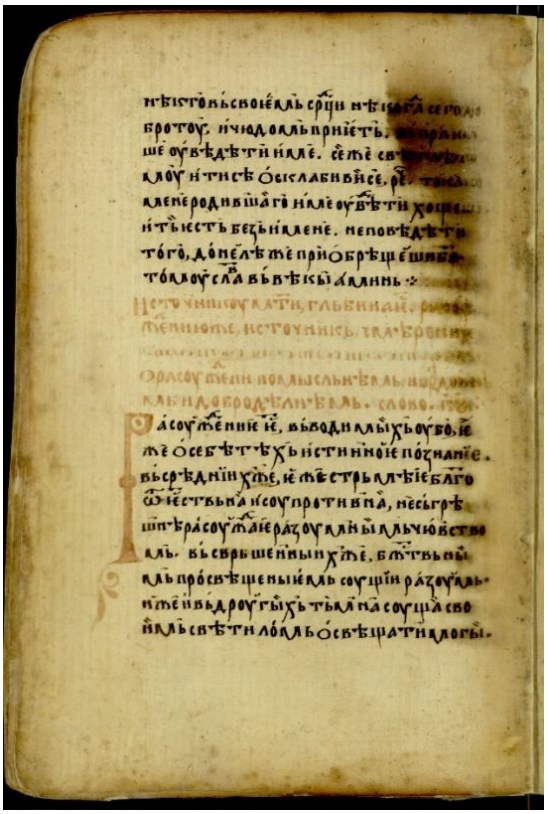
488. Зборник, РНБ Гильф. 90, л. 56

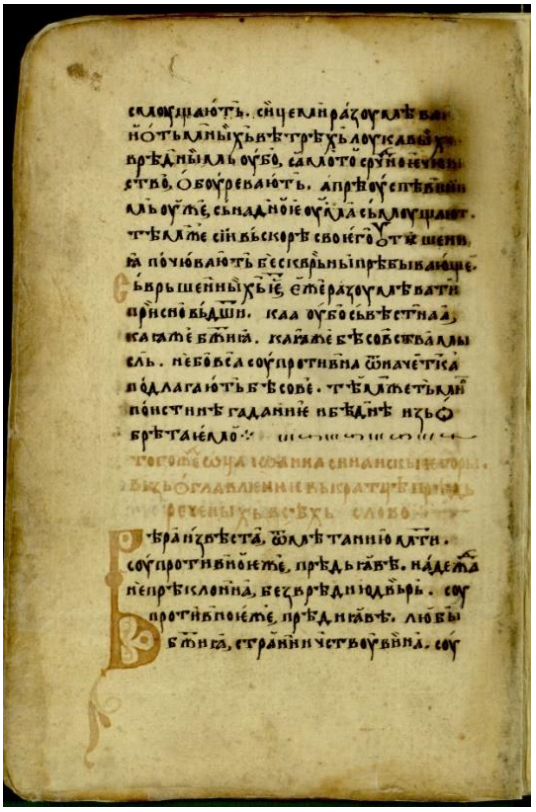
489. Лествица, Деч. 72, л. 28v

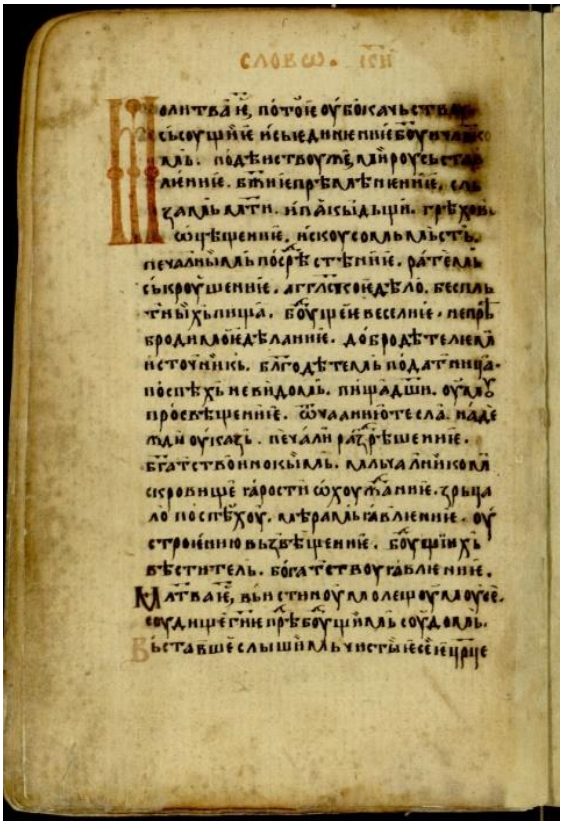
490. Лествица, Деч. 72, л. 146v

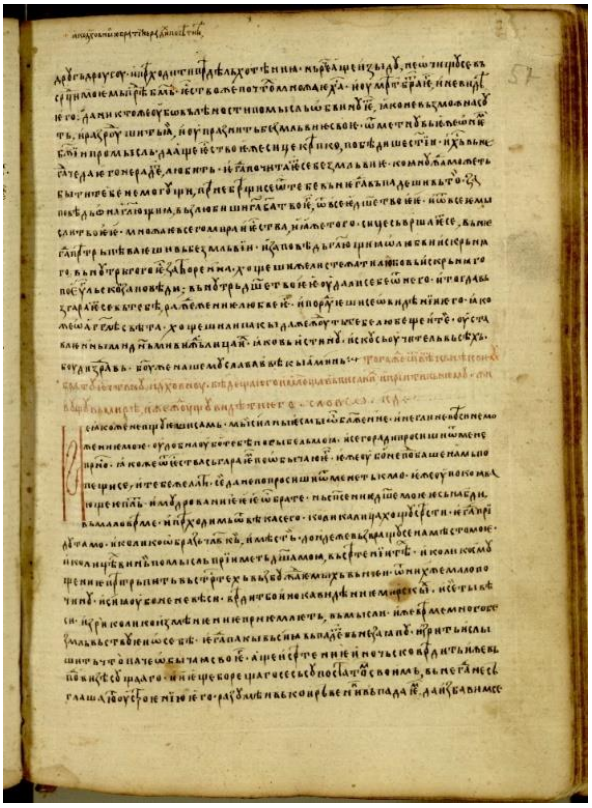
491. Лествица, Деч. 72, л. 172v

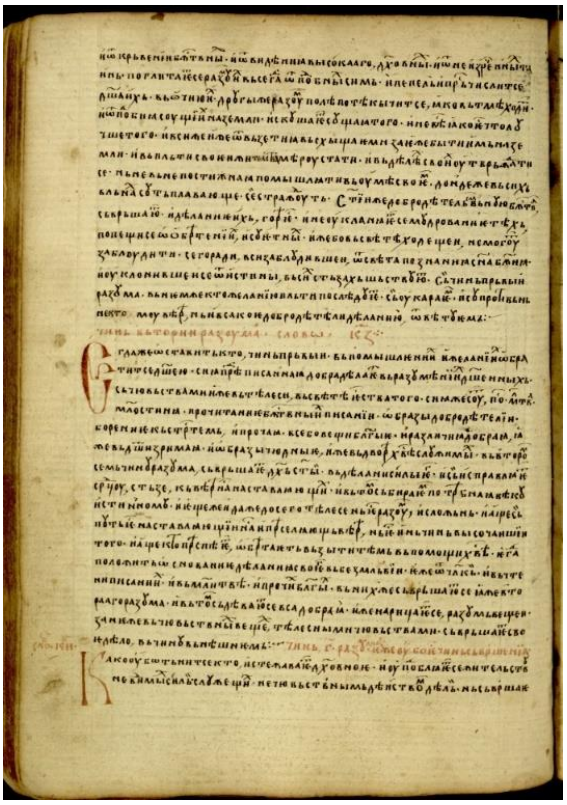
492. Лествица, Деч. 72, л. 203v

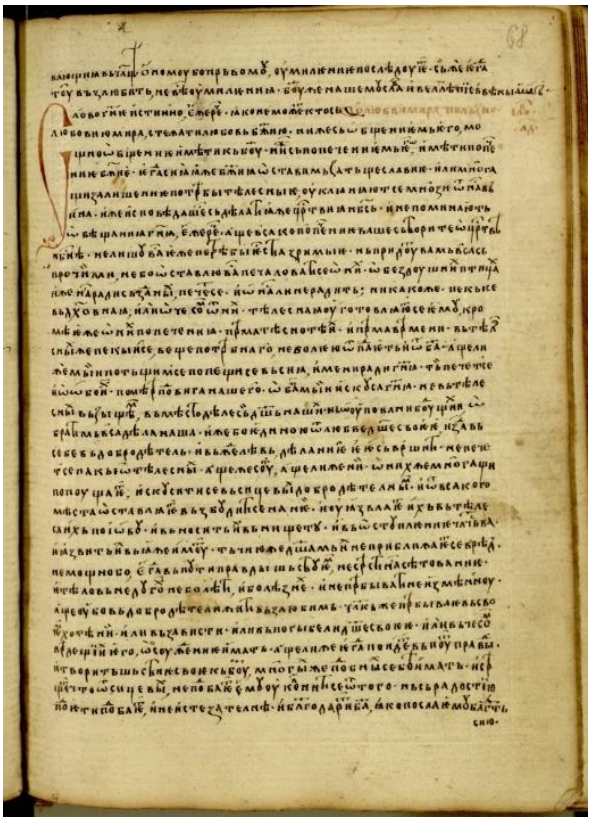
493. Лествица, Деч. 72, л. 222v

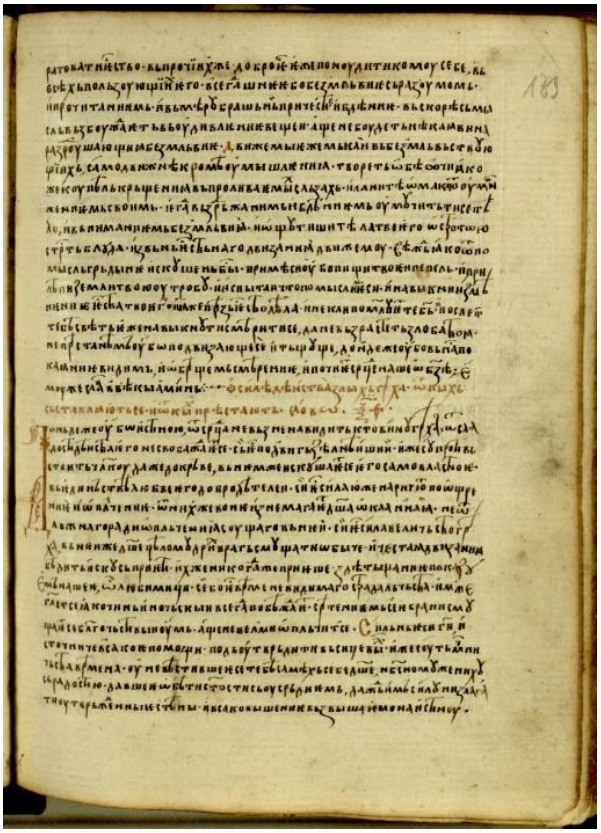
494. Зборник, Деч 75, л. 57

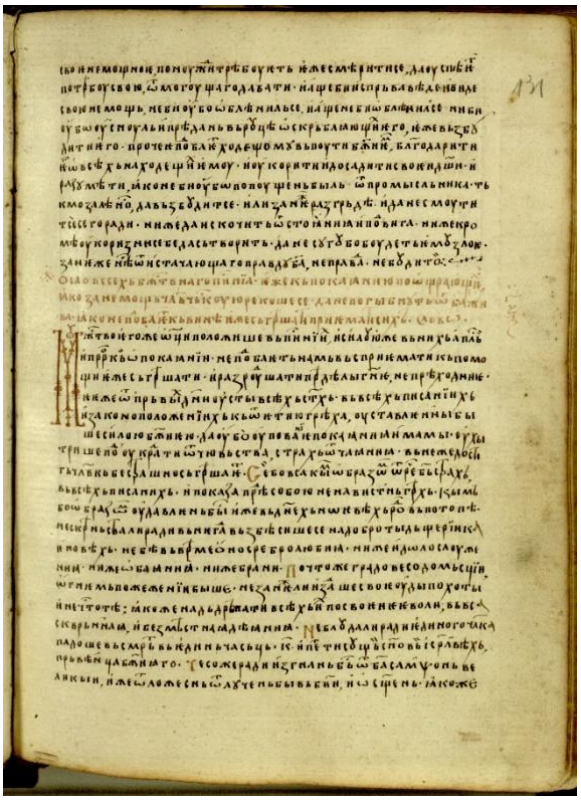
495. Зборник, Деч 75, л. 60v

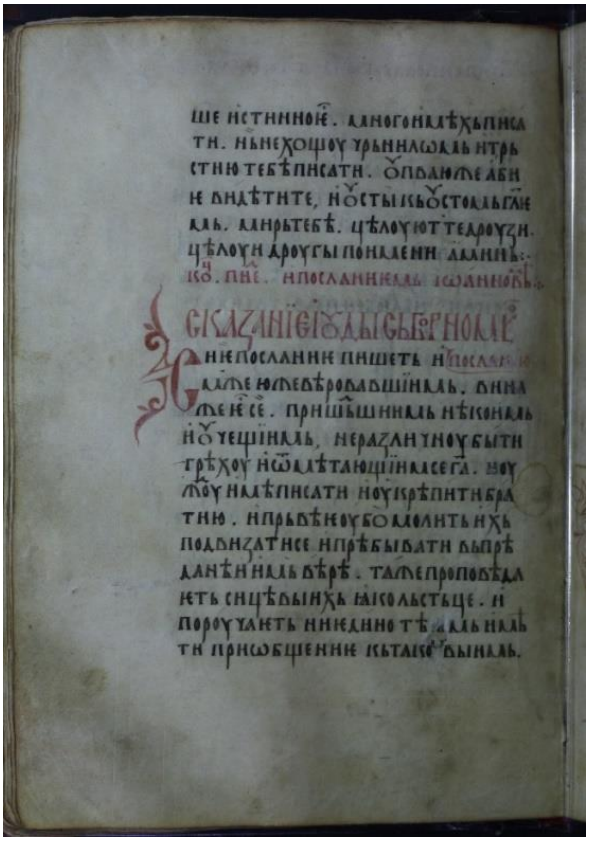
496. Зборник, Деч 75, л. 68

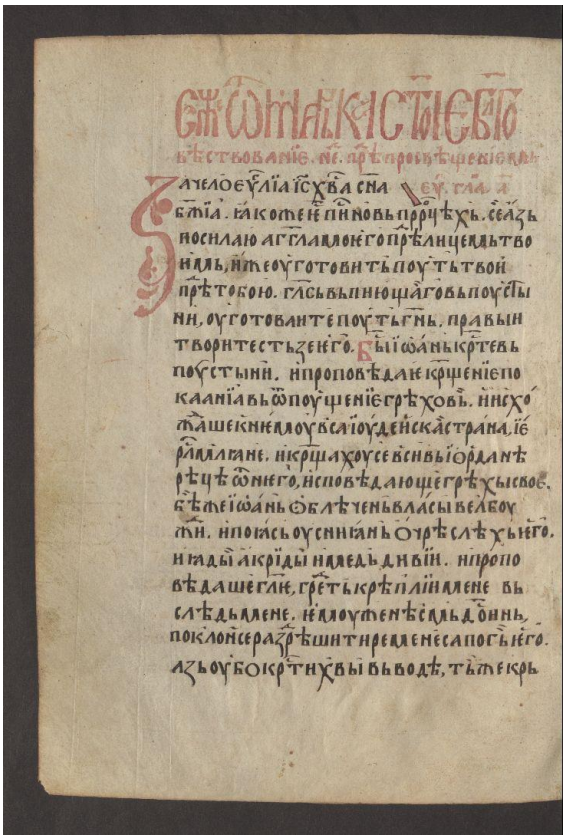
497. Зборник, Деч 75, л. 139

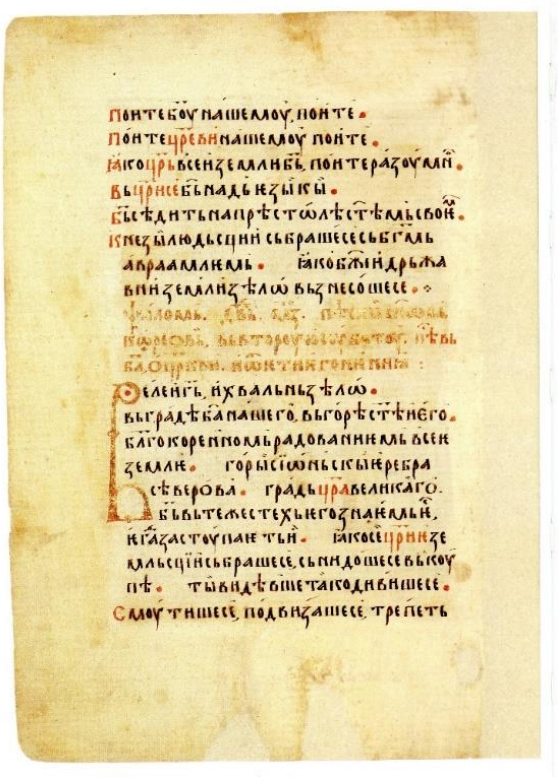
498. Зборник, Деч 75, л. 13

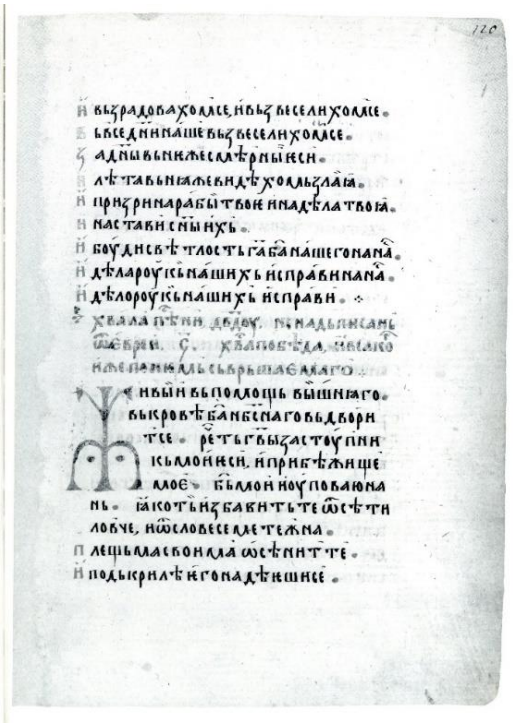
499. Апостол, Деч. 25, л. 118v

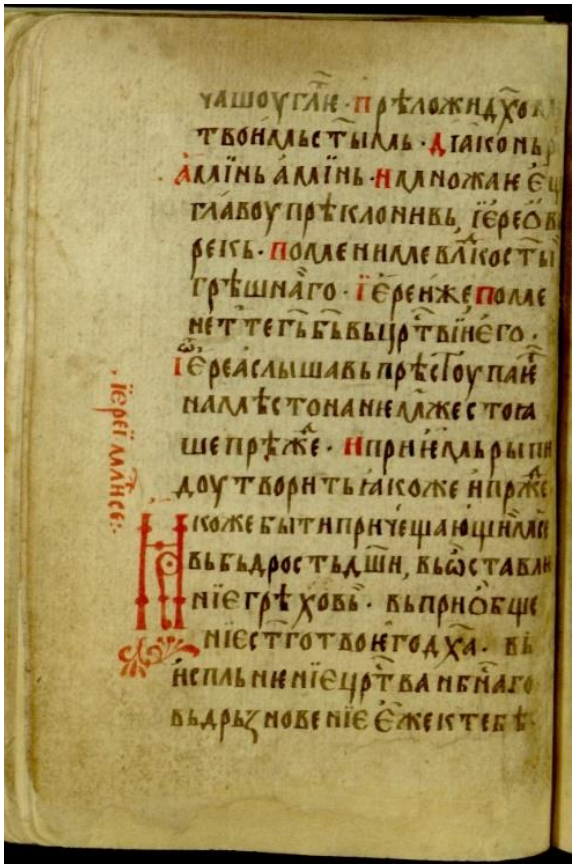
500.Четворојеванђеље, Ms. slav. Wuk. 3 л. 61v

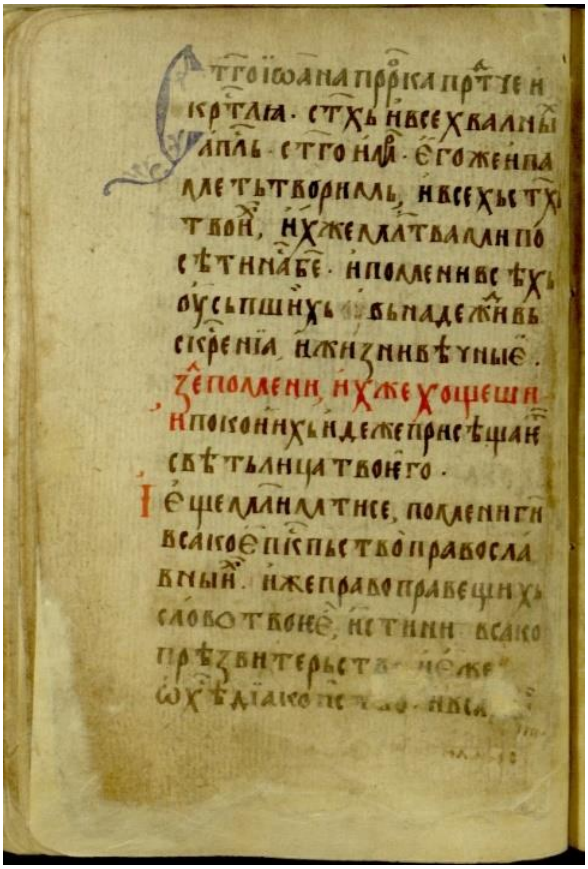
501. Псалтир, BSB Cod. slav. 4, л. 61v

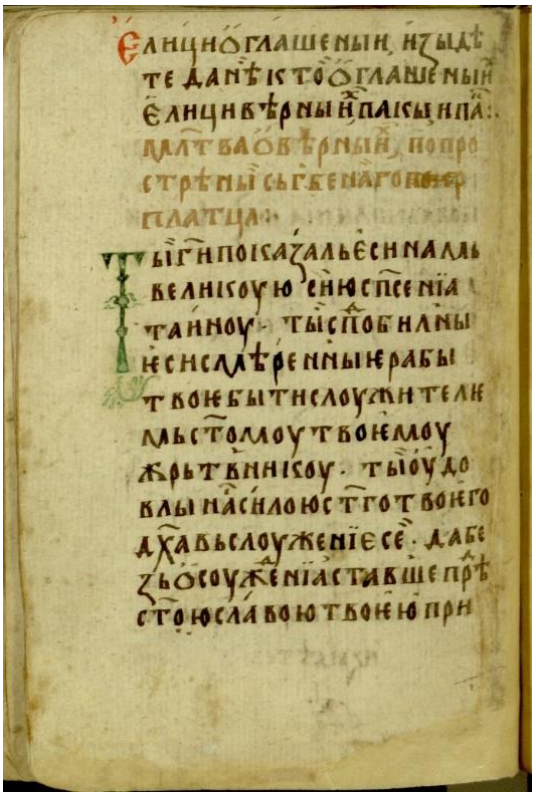
502. Псалтир, BSB Cod. slav. 4, l. 120

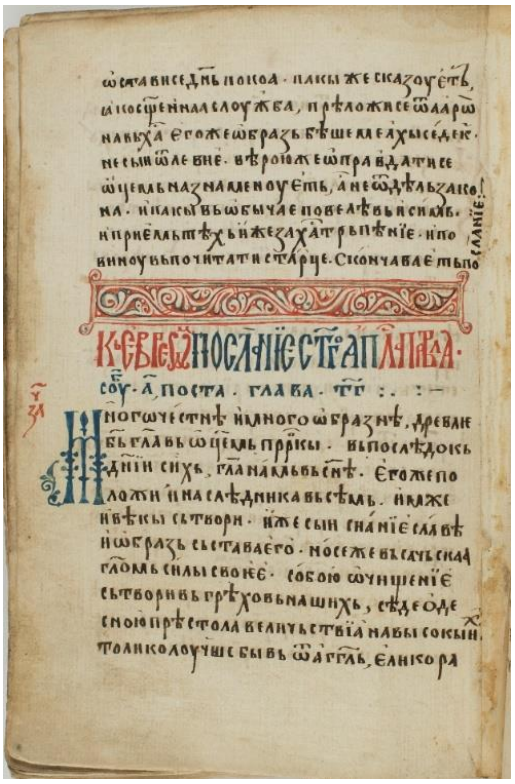
503. Служабник, Деч. 122, л. 33

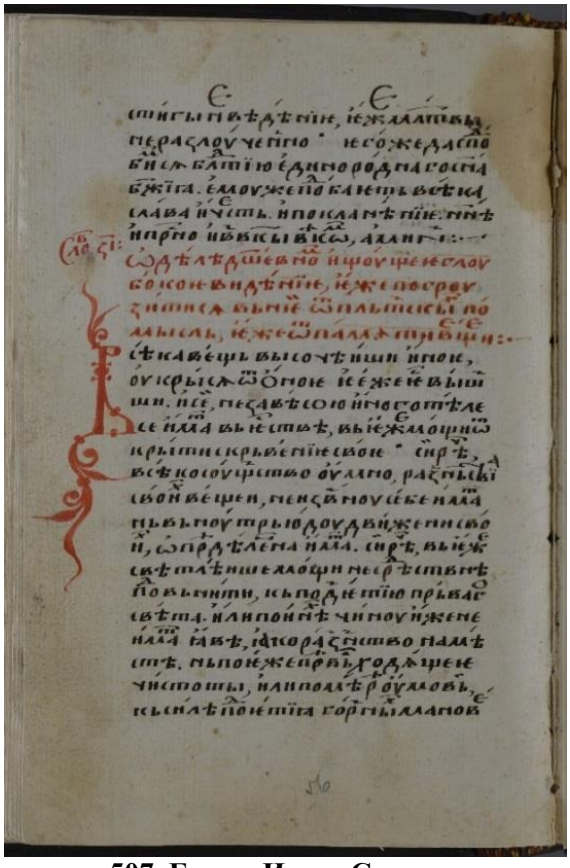
504. Служабник, Деч. 122, л. 34

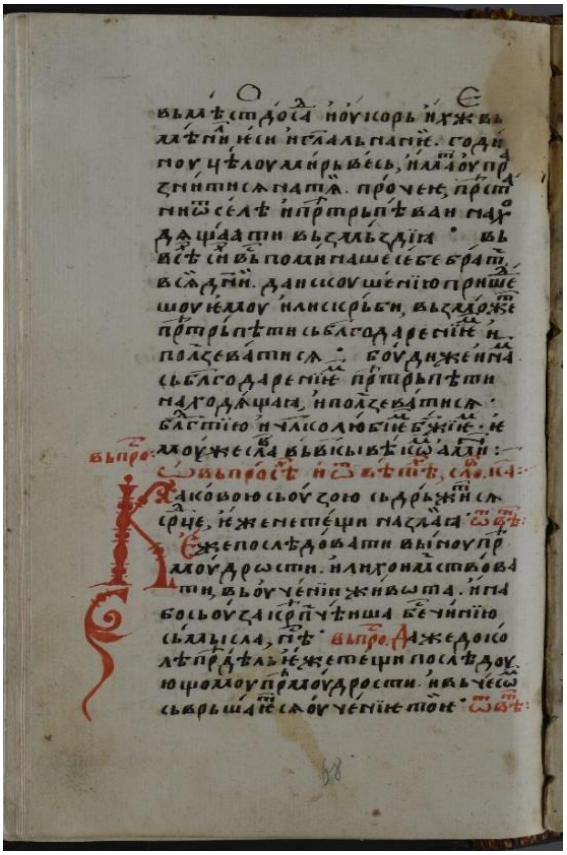
505. Служабник, Деч. 122, л. 51

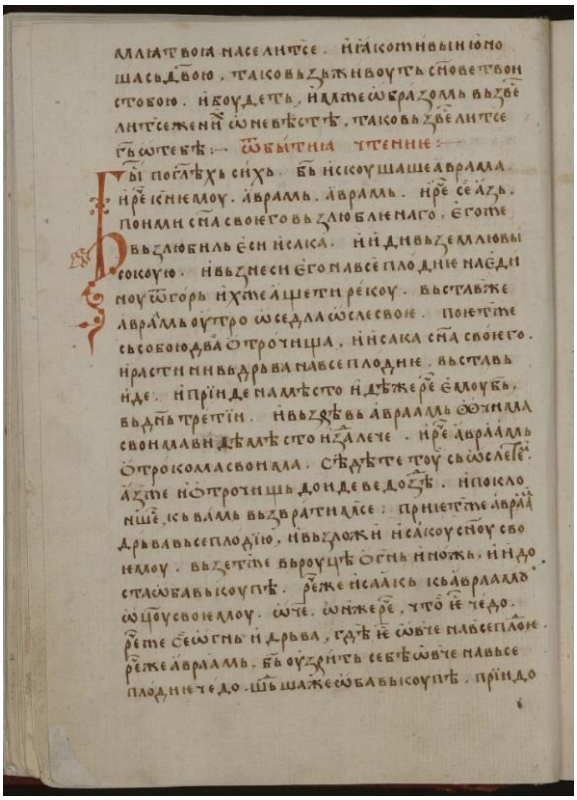
506. Апостол,
БМС РР III 43, л. 199v

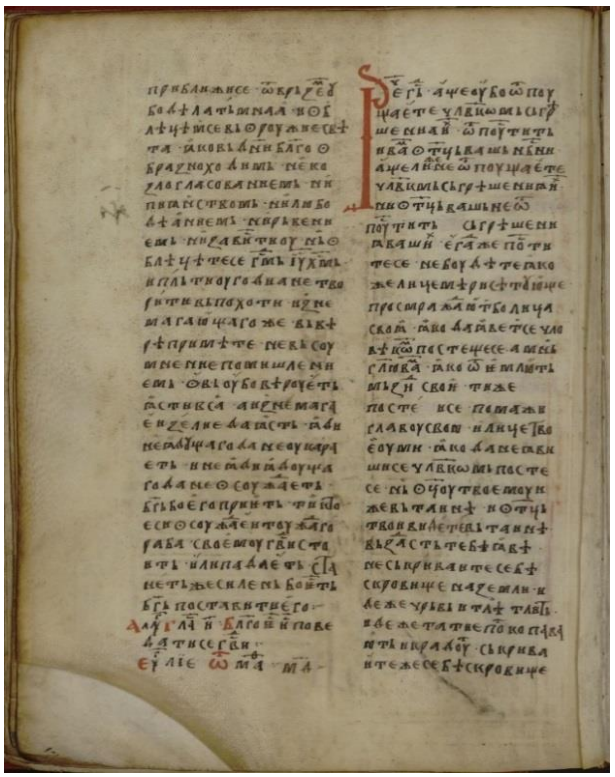
507. Беседе Исака Сирина,
МСПЦ 249, л. 48v

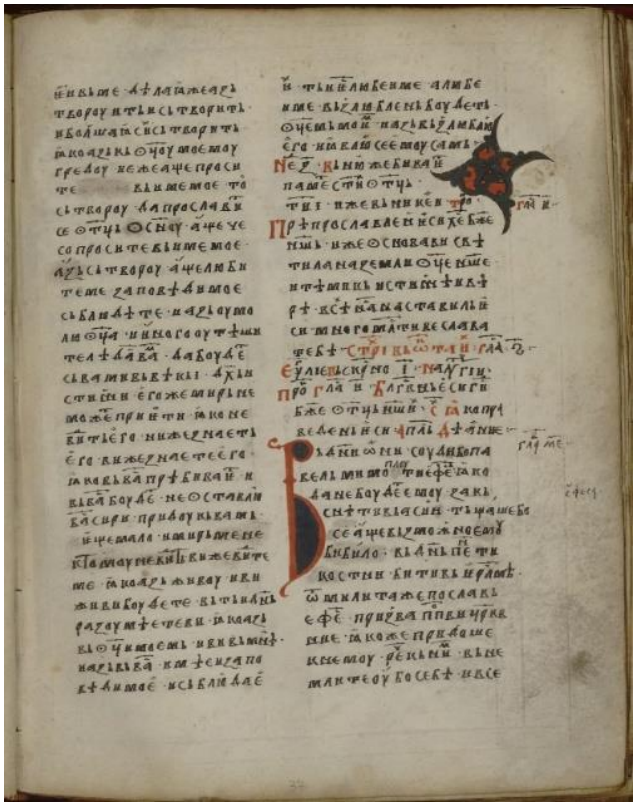
508. Беседе Исака Сирина,
МСПЦ 249, л. 60v

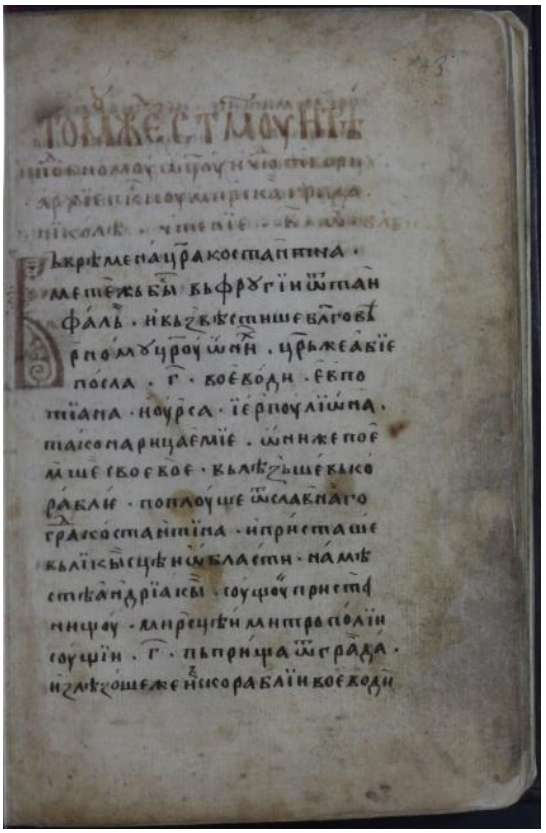
509. Триод цветни, РНБ F.I.583, л. 111v

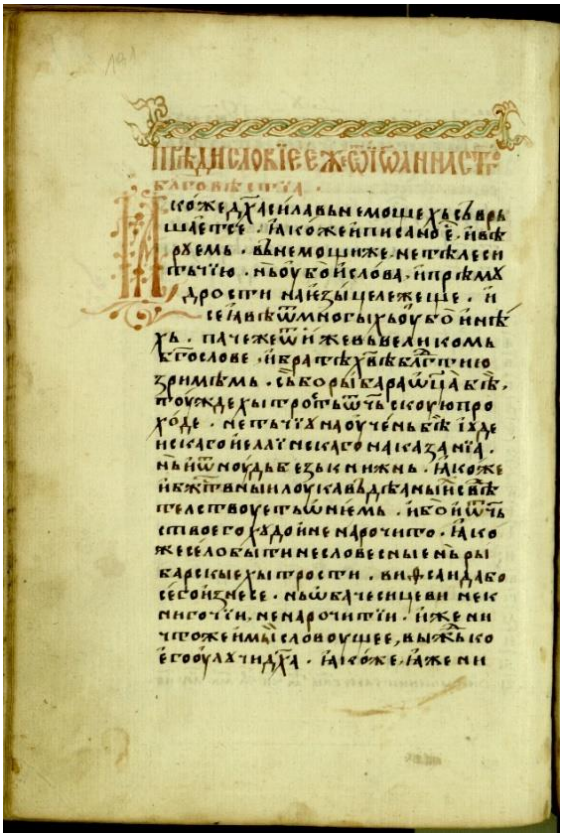
510. Изборно јеванђеље и апостол, РНБ F.п.I.120, л. 91v

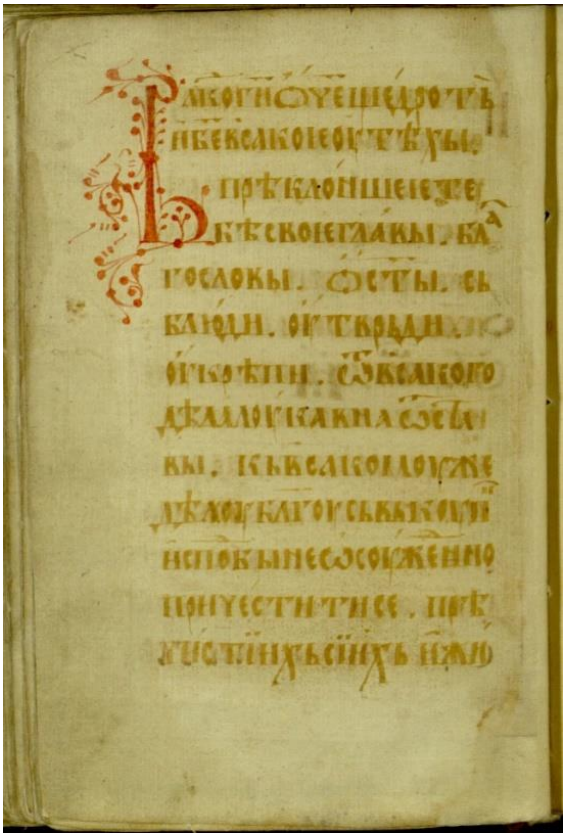
511. Изборно јеванђеље и апостол, РНБ F.п.I.120, л. 37

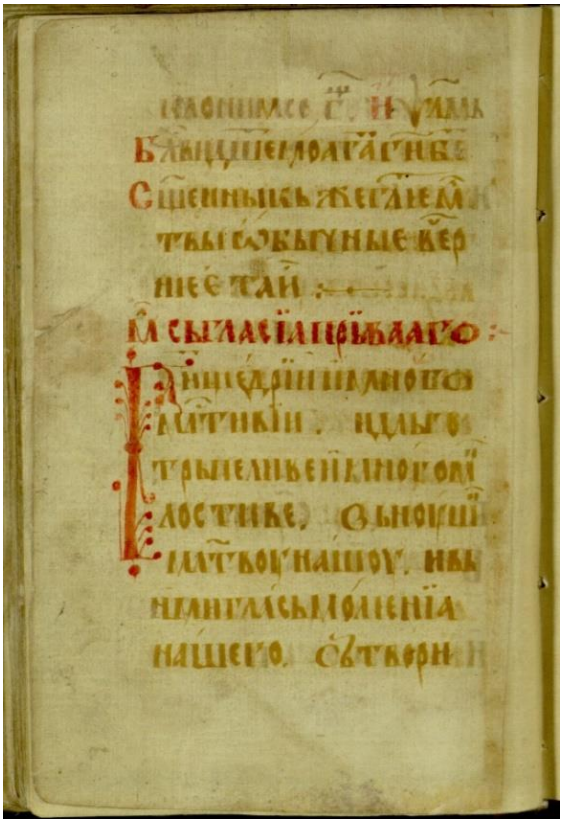
512. Зборник служби и житија, Деч. 99, л. 173

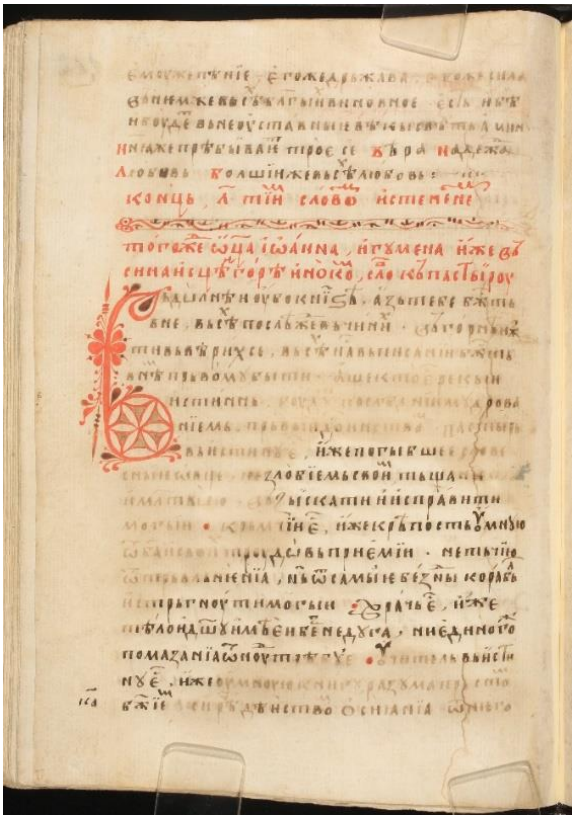
513. Четворојеванђеље, Пећ 5, л. 191v

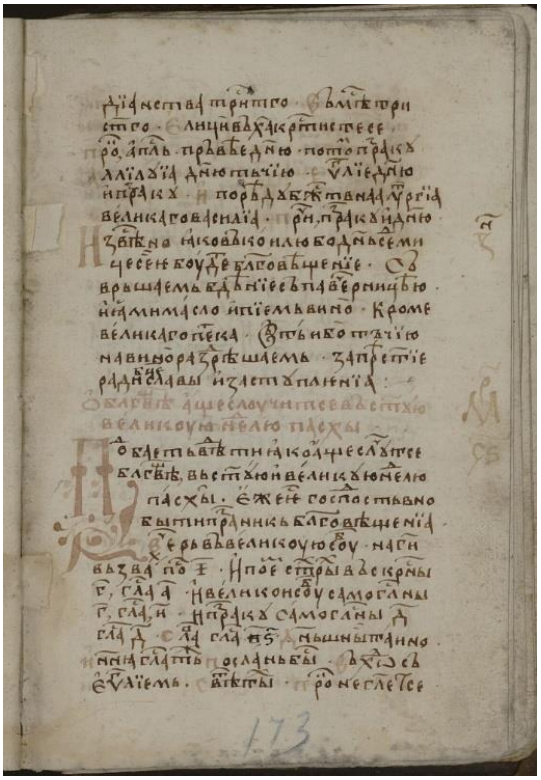
514. Служабник, Ник. 16, л. 33v

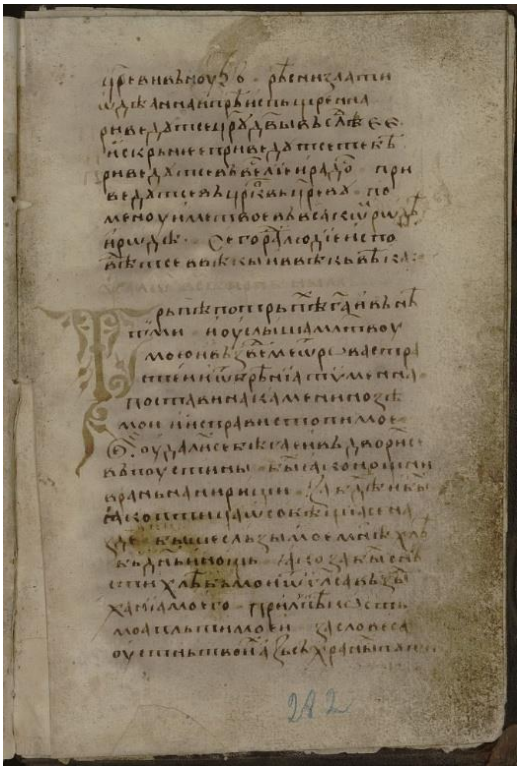
515. Служабник, Ник. 16, л. 43v

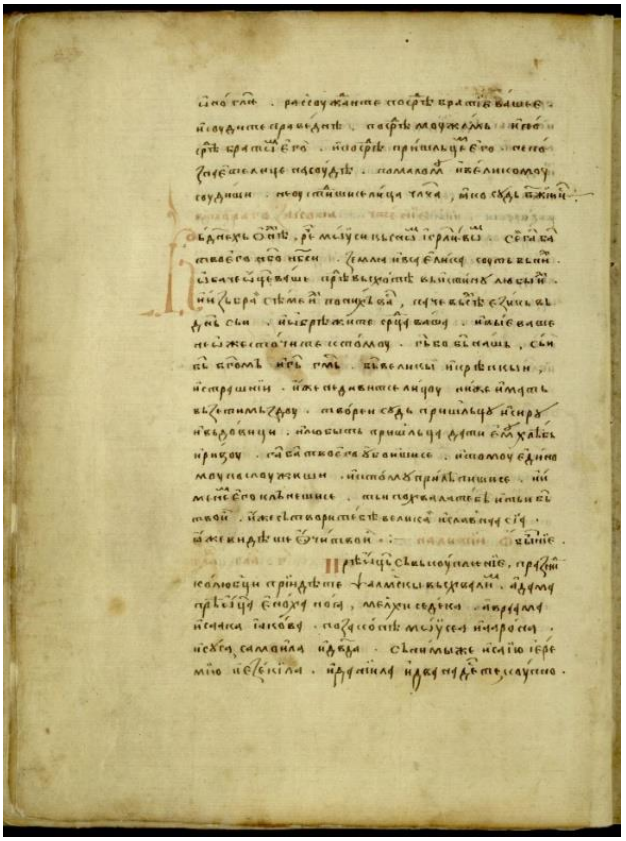
516. Лествица, Цетиње 59, л. 164v

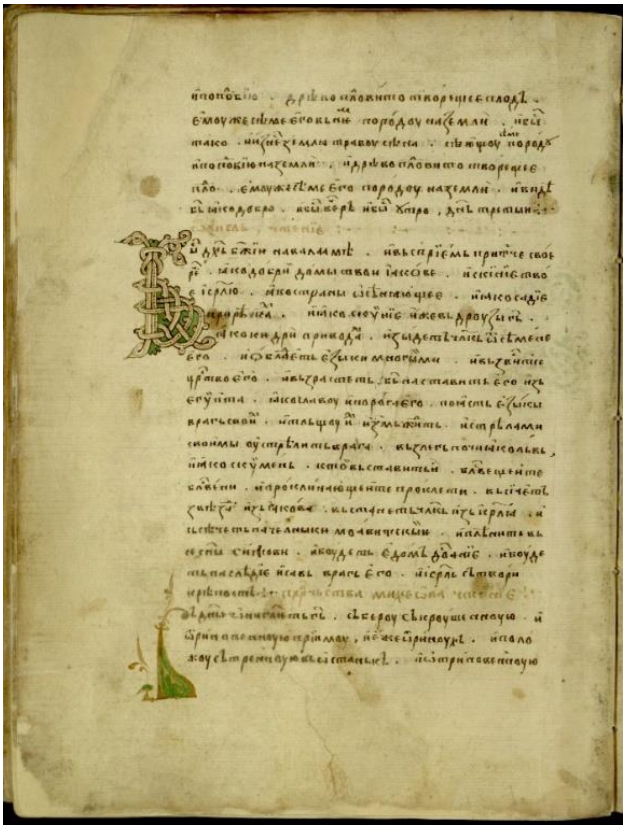
517. Јерусалимски типик, РНБ Тихан 476, л. 173

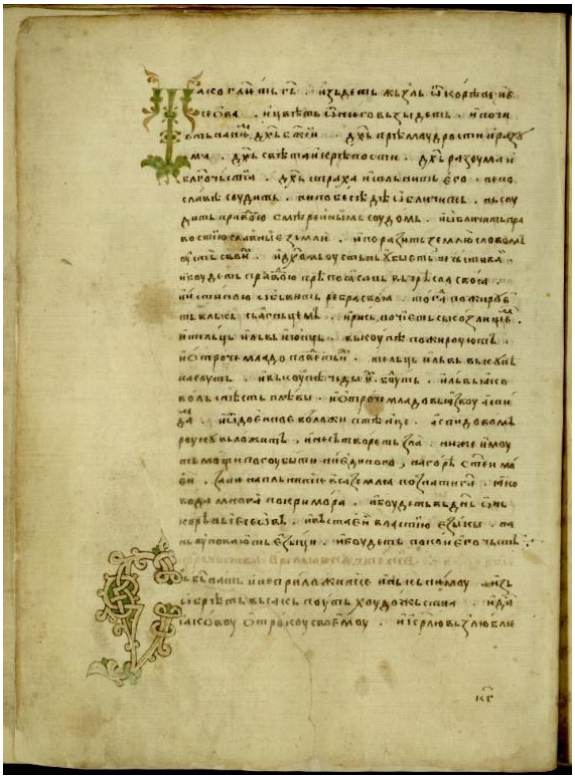
518. Јерусалимски типик, РНБ Тихан 476, л. 282

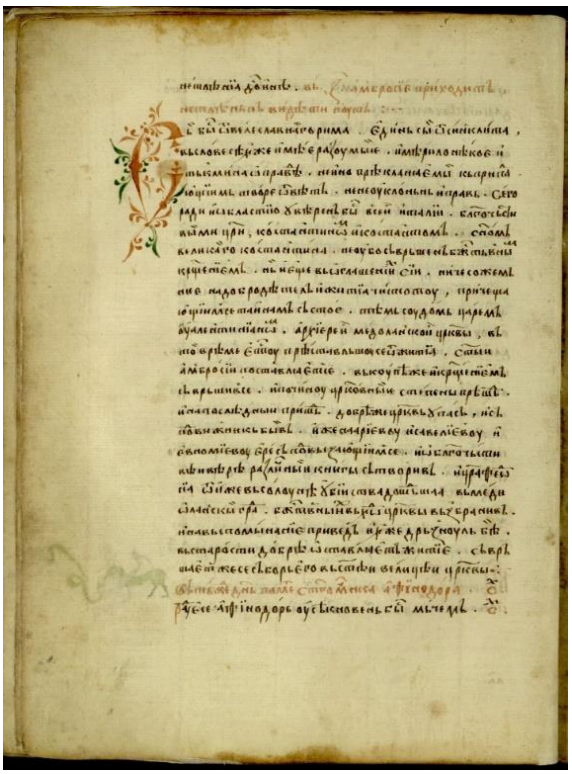
519. Минеј за децембар, Деч. 45, л. 115v

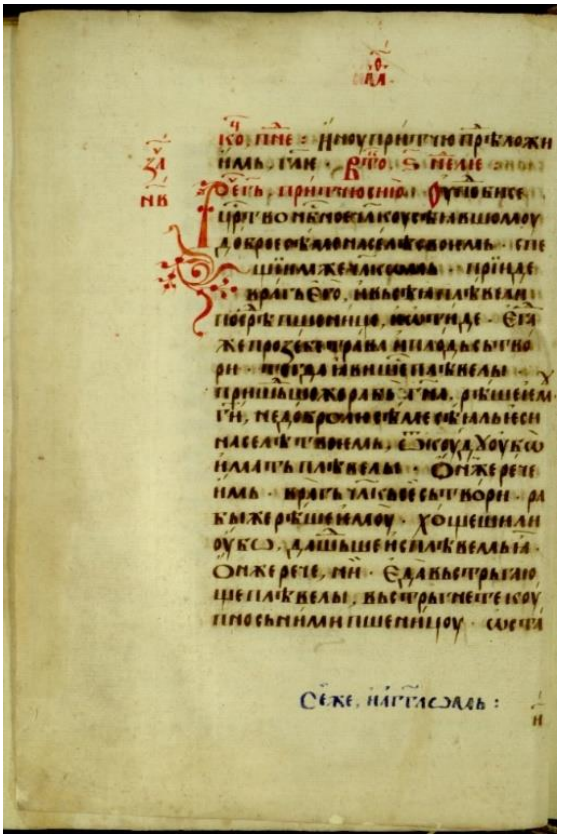
520. Минеј за децембар, Деч. 45, л. 174v

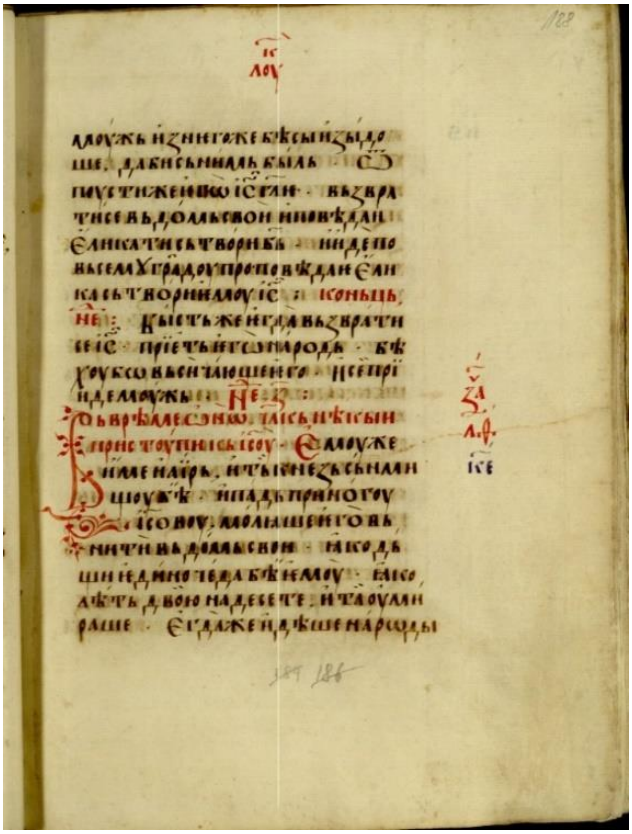
521. Минеј за децембар,
Деч. 45, л. 175v

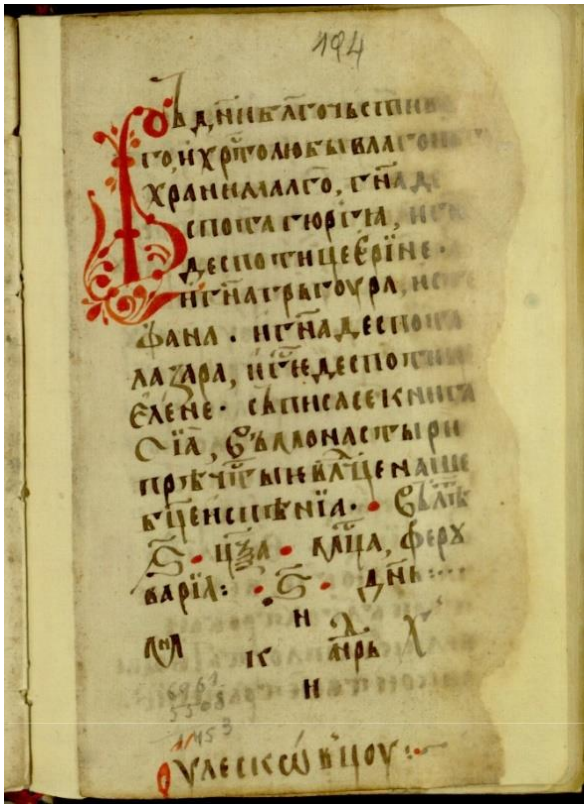
522. Минеј за децембар,
Деч. 45,л. 232v

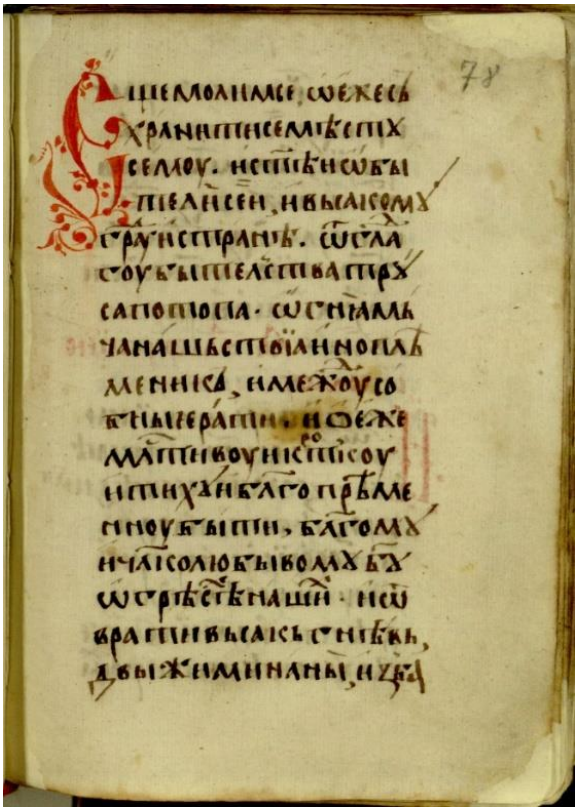
523. Четворојеванђеље, Деч. 11, л. 56

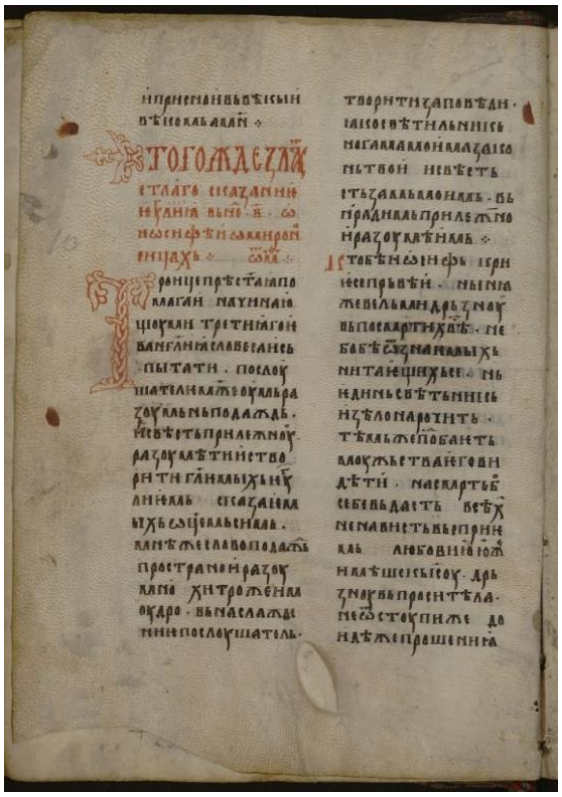
524. Четворојеванђеље, Деч. 11, л.189

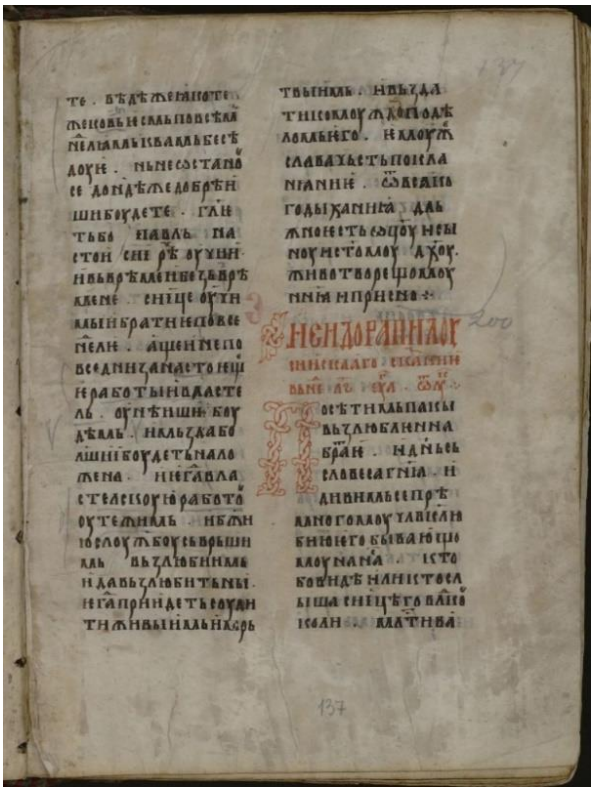
525. Служабник, Деч. 131, л.195

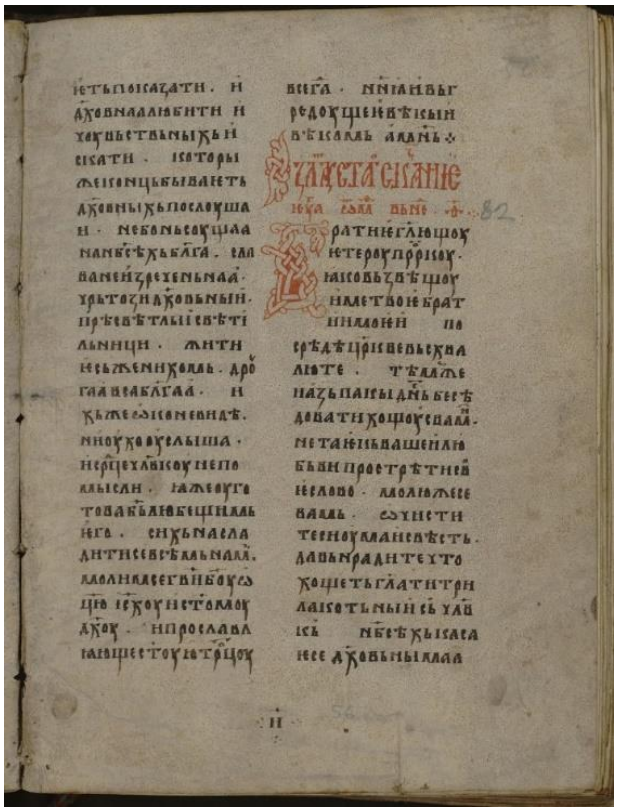
526. Служабник, Деч. 131, л. 79

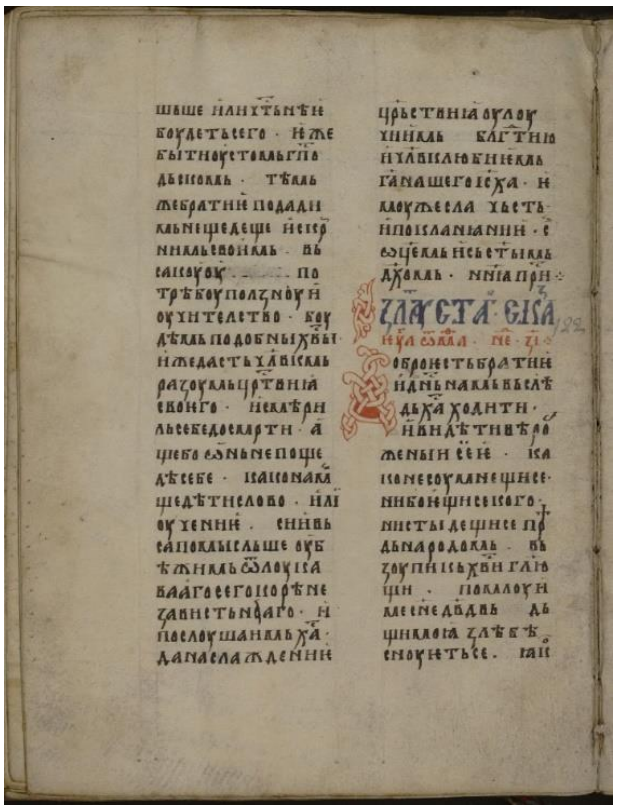
527. Јеванђеље учитељно Константина Преславаског, РНБ Гиљф. 32, л. 9v

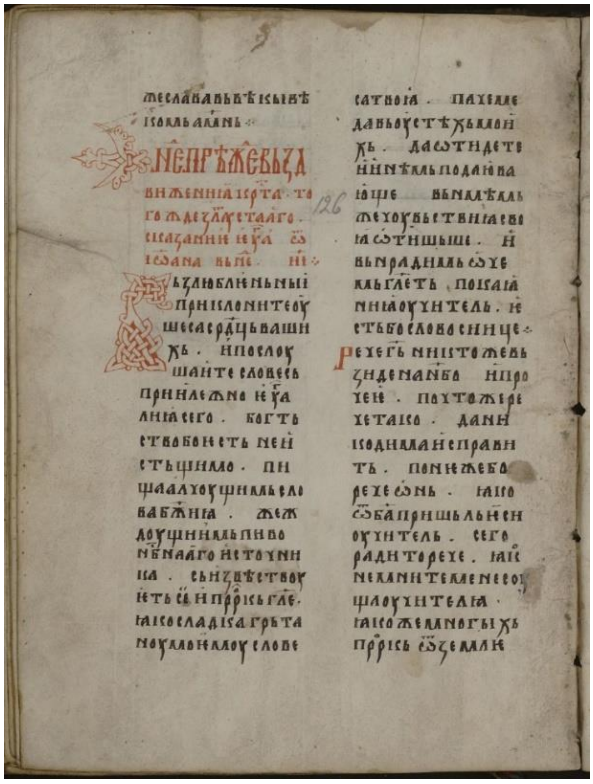
528. Јеванђеље учитељно Константина Преславаског, РНБ Гиљф. 32, л. 137

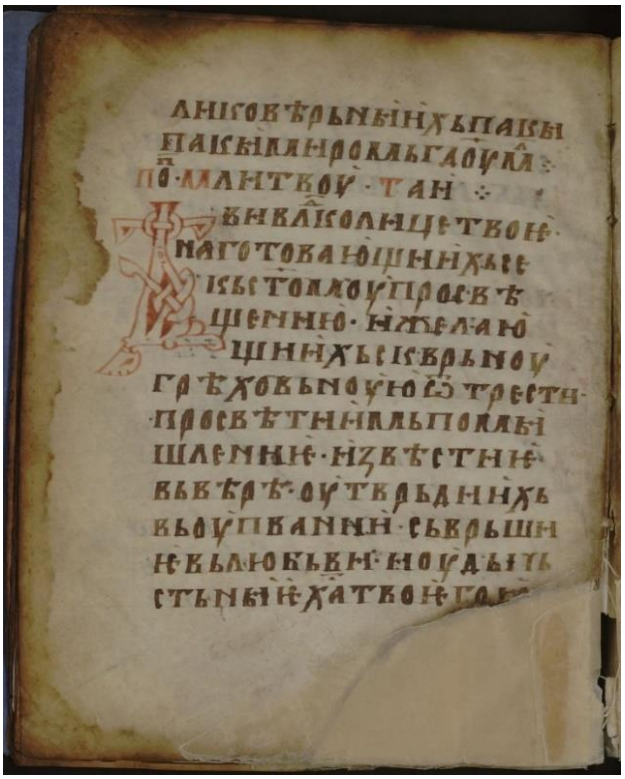
529. Јеванђеље учитељно Константина Преславаског, РНБ Гиљф. 32, л. 56

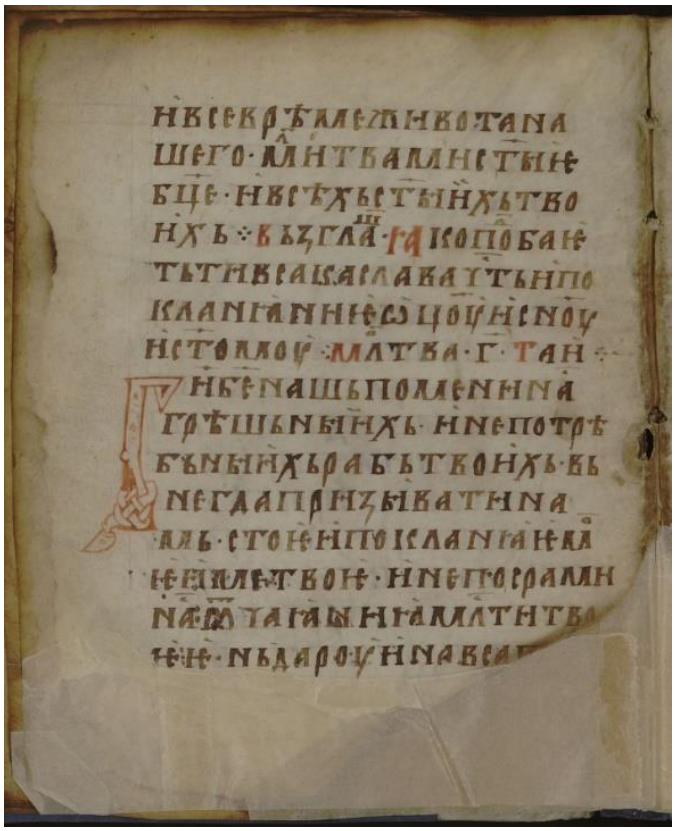
530. Јеванђеље учитељно Константина Преславаског, РНБ Гиљф. 32, л. 83v

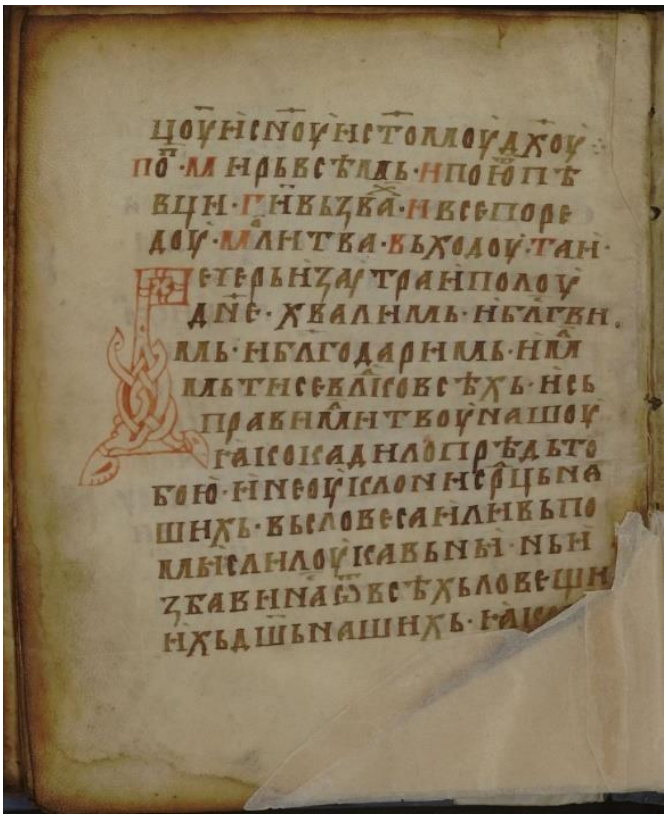
531. Јеванђеље учитељно Константина Преславаског, РНБ Гиљф. 32, л. 86v

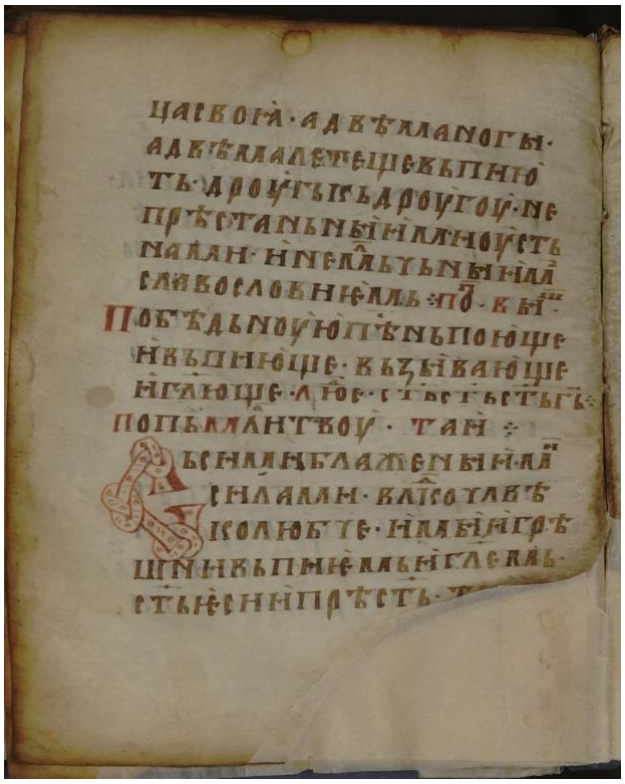
532. Служабник (Михаила Милгоста граматика), РНБ Q.п.I.68, л. 14v

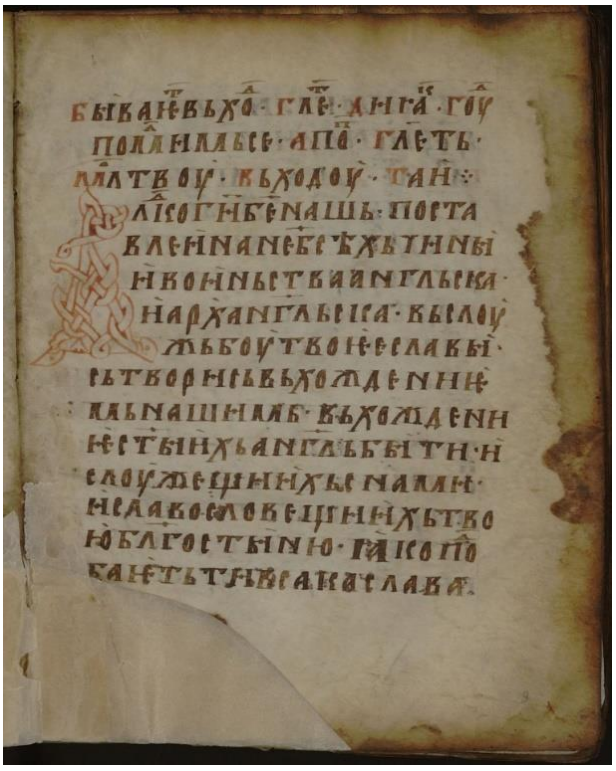
533. Служабник (Михаила Милгоста граматика), РНБ Q.п.I.68, л. 48v

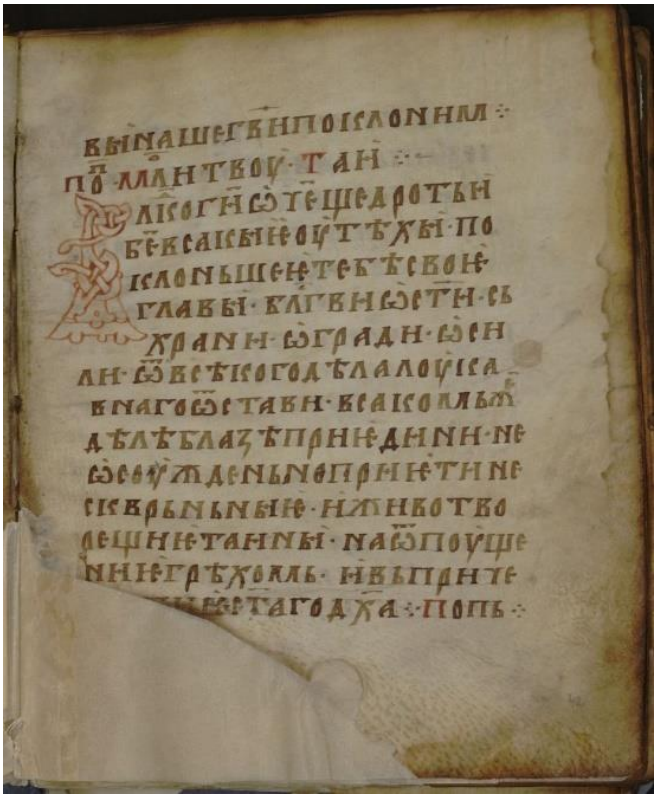
534. Служабник (Михаила Милгоста граматика), РНБ Q.п.I.68, л. 53v

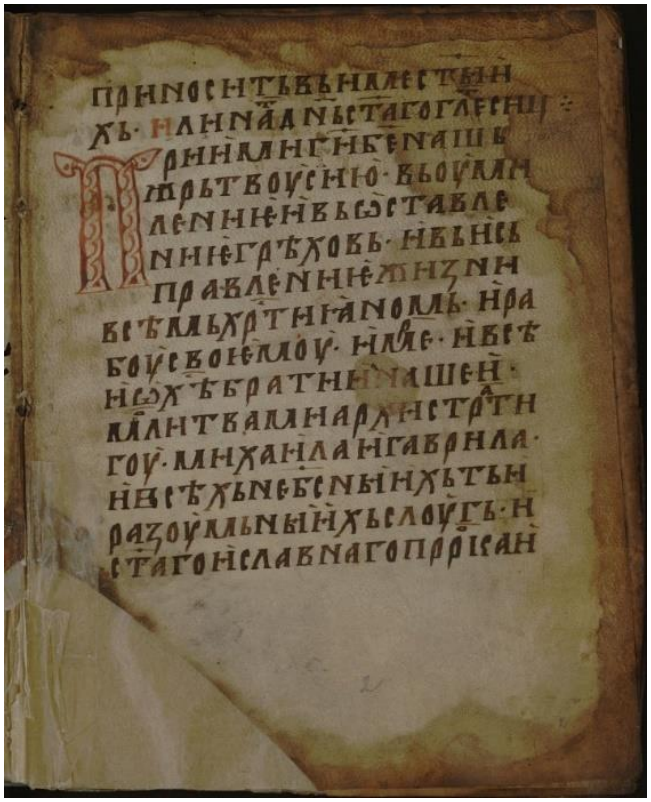
535 Служабник (Михаила Милгоста граматика), РНБ Q.п.I.68, л. 24v

536. Служабник (Михаила Милгоста граматика), РНБ Q.п.I.68, л. 9

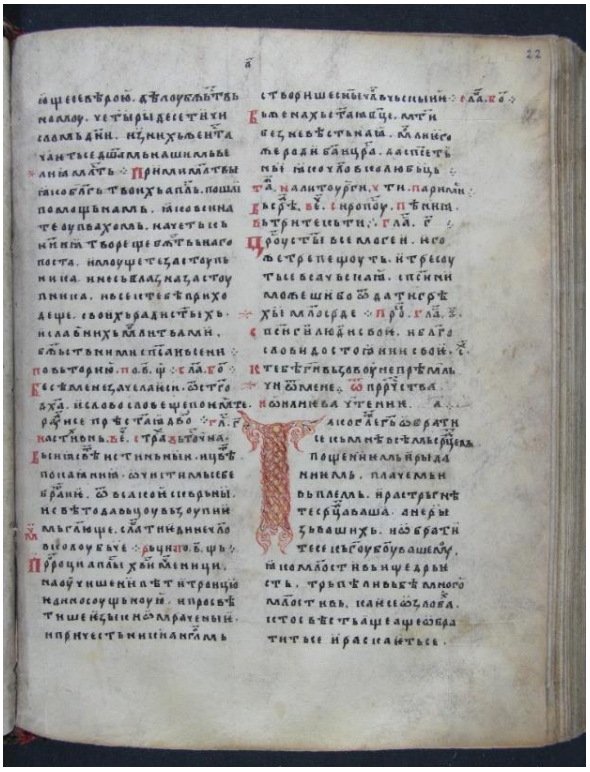
537. Служабник (Михаила Милгоста граматика), РНБ Q.п.I.68, л. 42

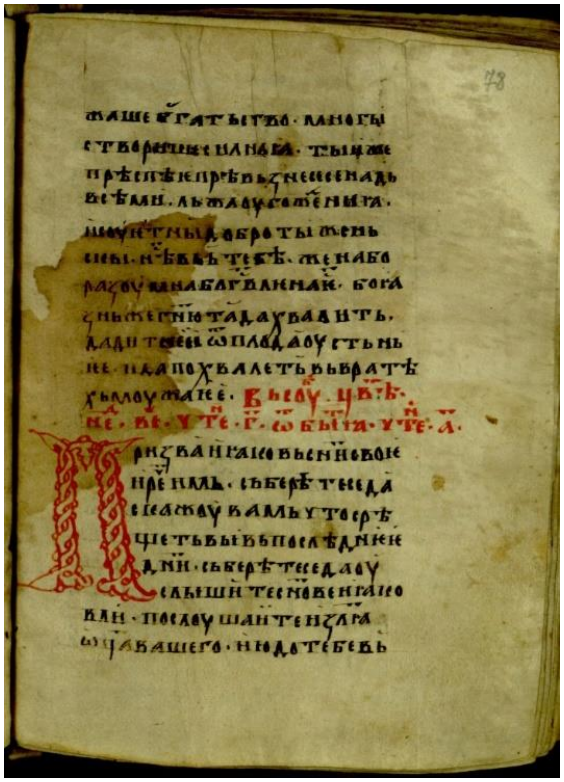
538. Служабник (Михаила Милгоста граматика), РНБ Q.п.I.68, л. 2

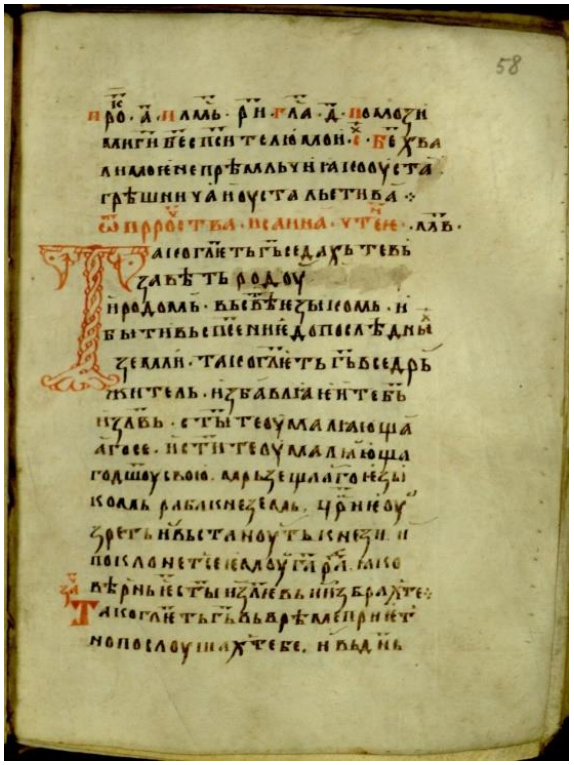
539. Посни триод анагноста Георгија, HAZU III b 18, л. 146

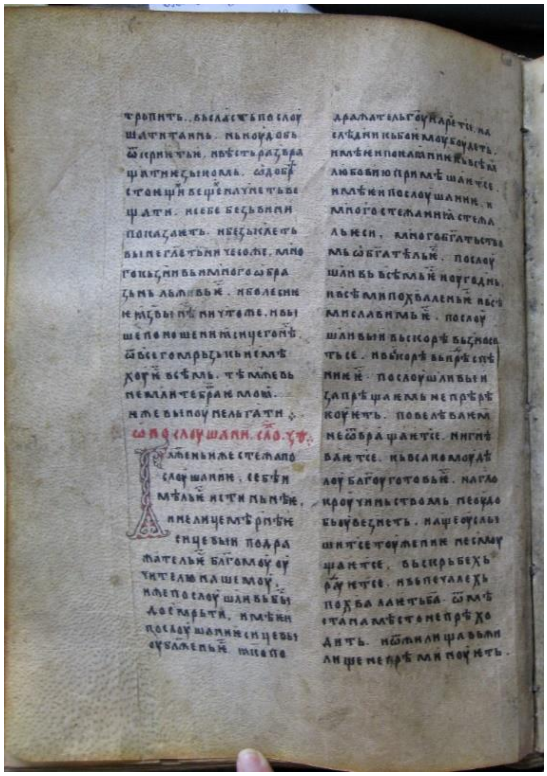
540. Посни триод анагноста Георгија, HAZU III b 18, ХАЗУ, IIIb18, л. 22

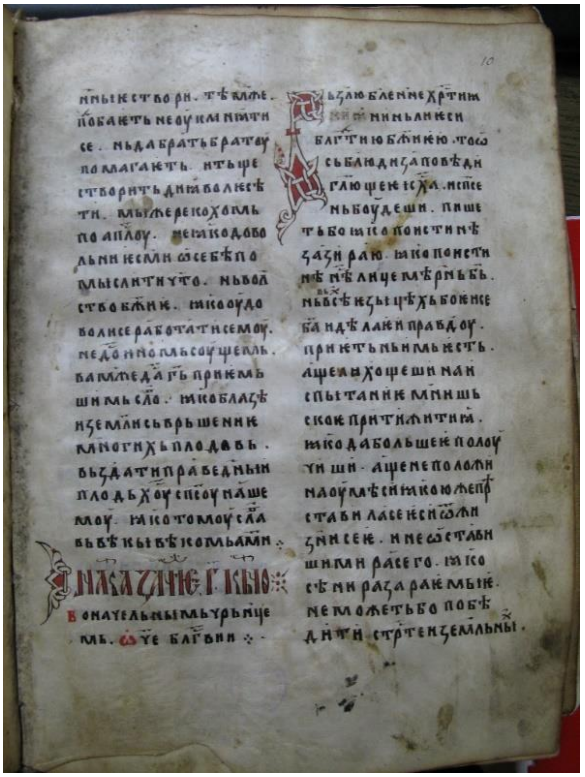
541. Паримејник, Црк. 4, л. 78

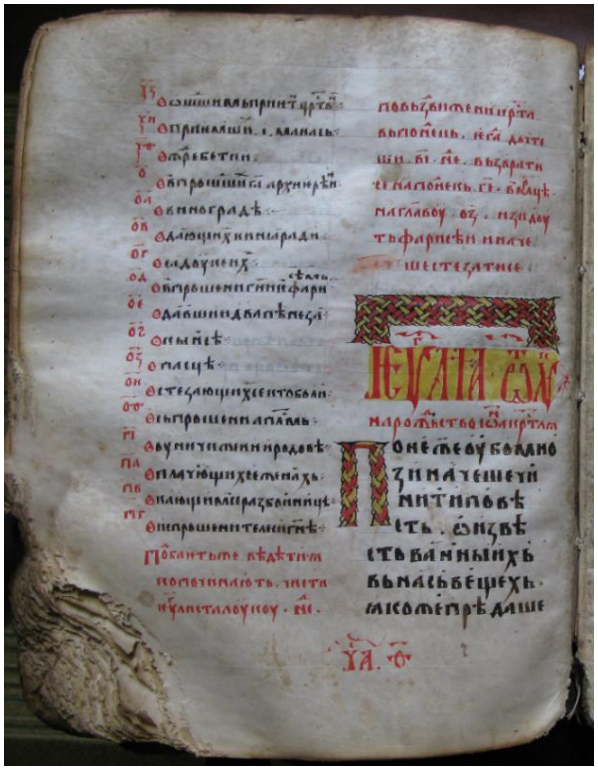
542. Паримејник, Црк. 4, л. 58

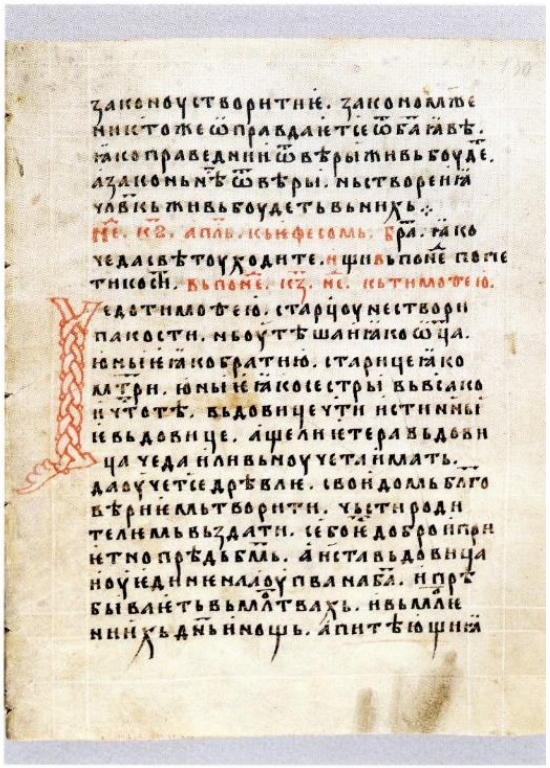
543. Паренесис Јефрема Сирина, Архив САНУ 60, л. 131v

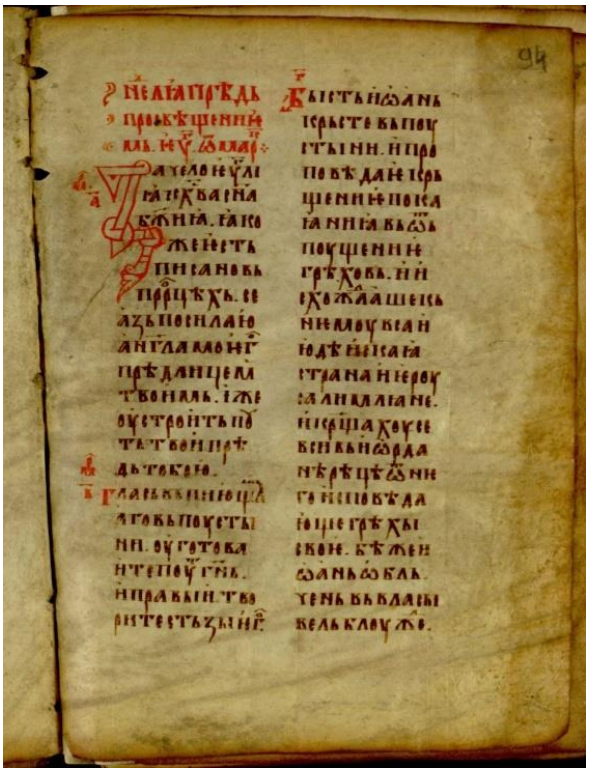
544. Паренесис Јефрема Сирина, Архив САНУ 60, л. 10

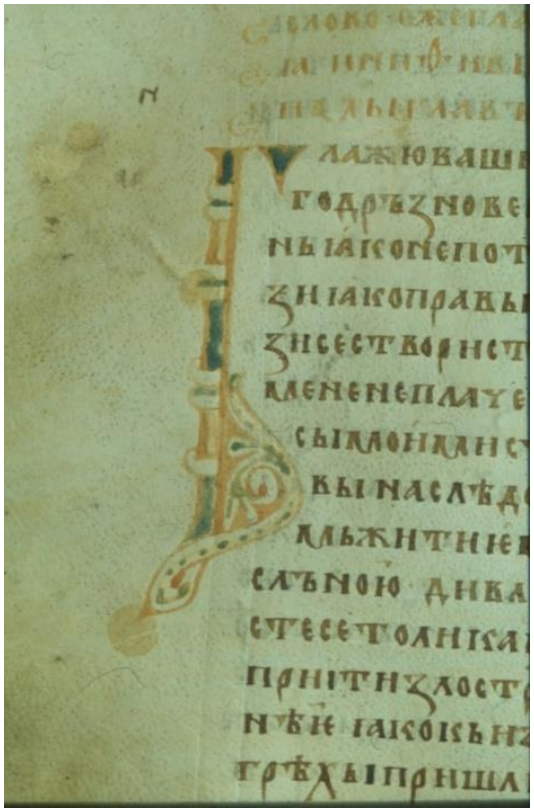
545. Четворојеванђеље, НБКМ 470, л. 148v

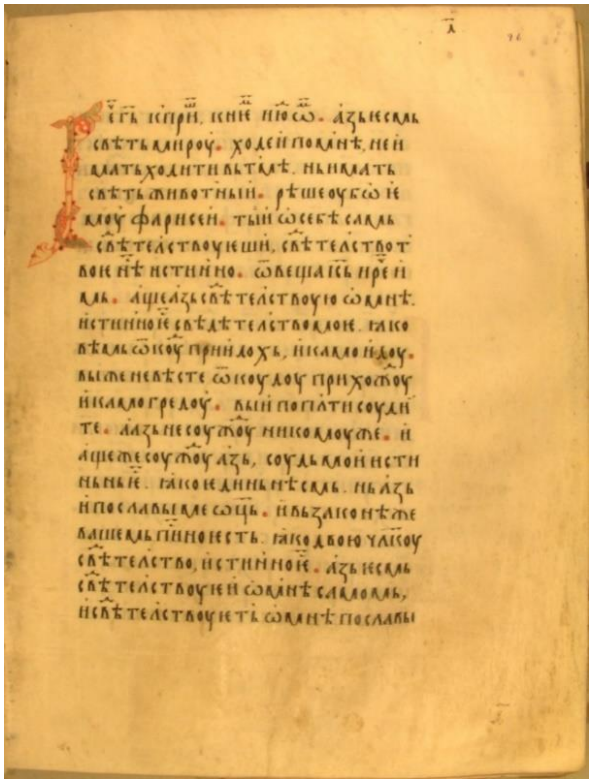
**546. Шишатовачки апостол,
БСП 322, л. 130**

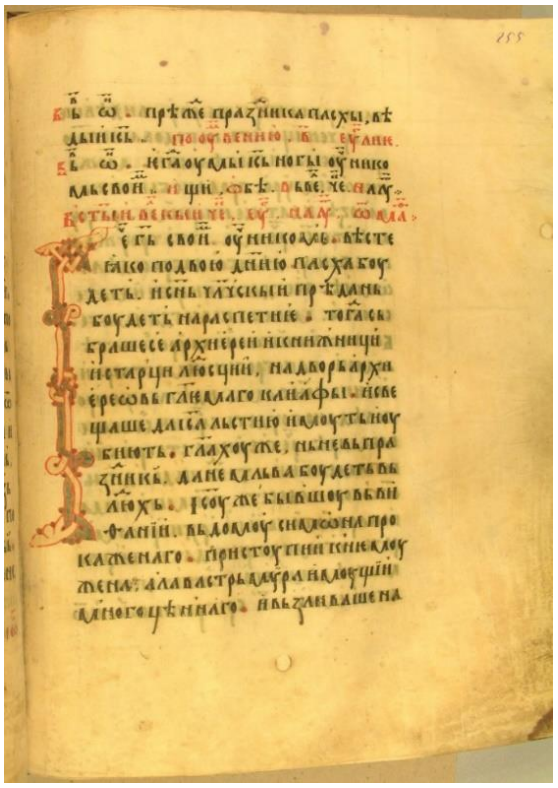
**547. Четворојеванђеље,
Деч. 3, л. 94**

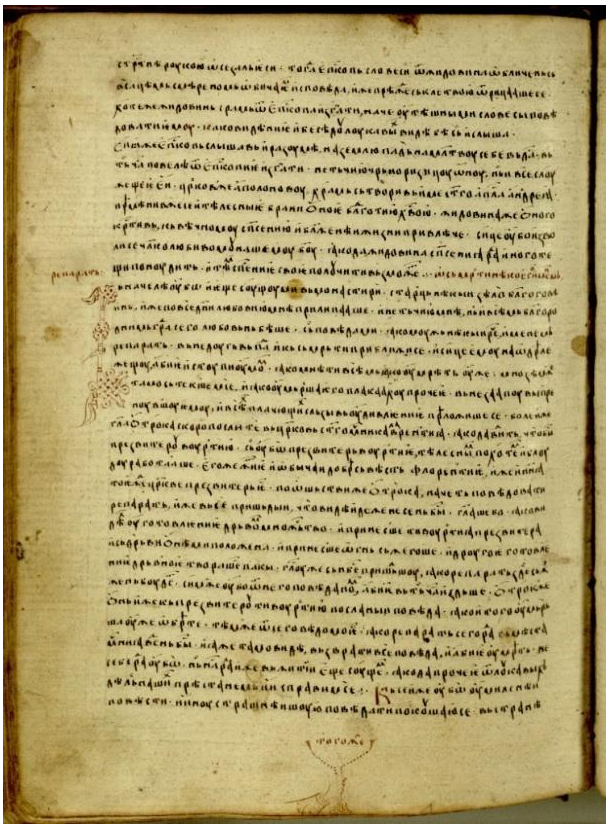
**548. Паренесис Јефрема Сирина,
Хил. 384, л. 146v**

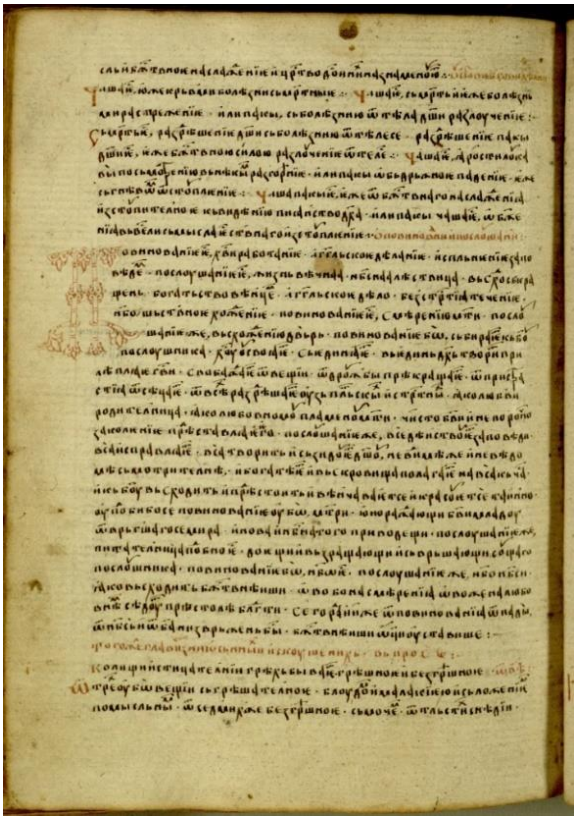
549. Изборно јеванђеље монаха Романа, Хил. 9, л. 26

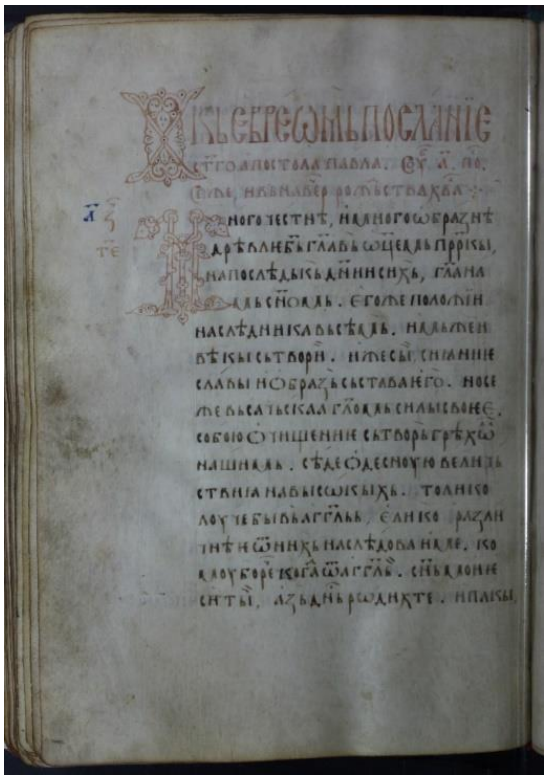
550. Изборно јеванђеље монаха Романа, Хил. 9, л. 255

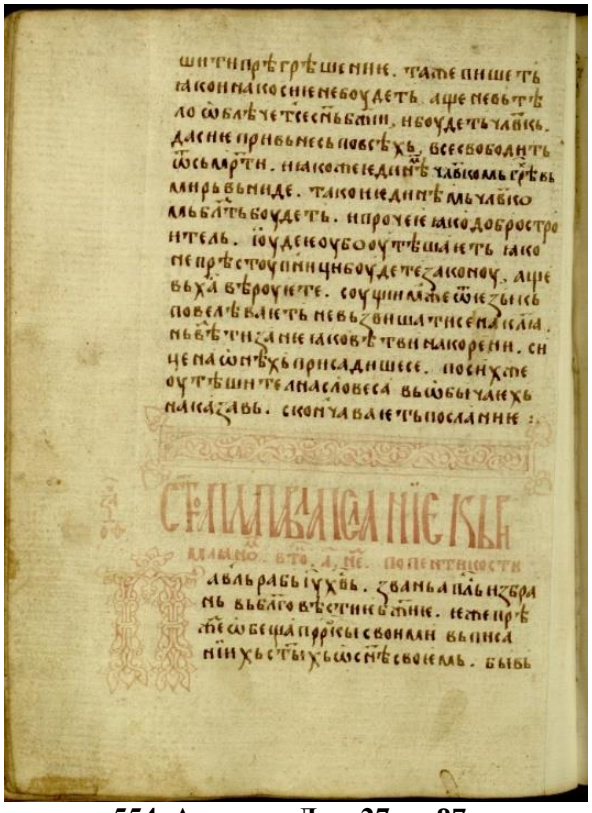
551. Зборник, Деч. 75, л. 354v

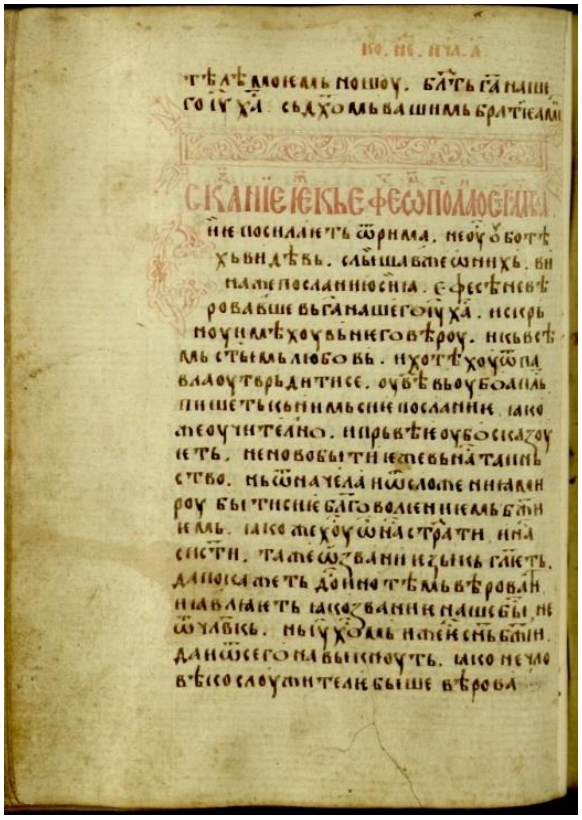
552. Зборник, Деч. 75, л. 401v

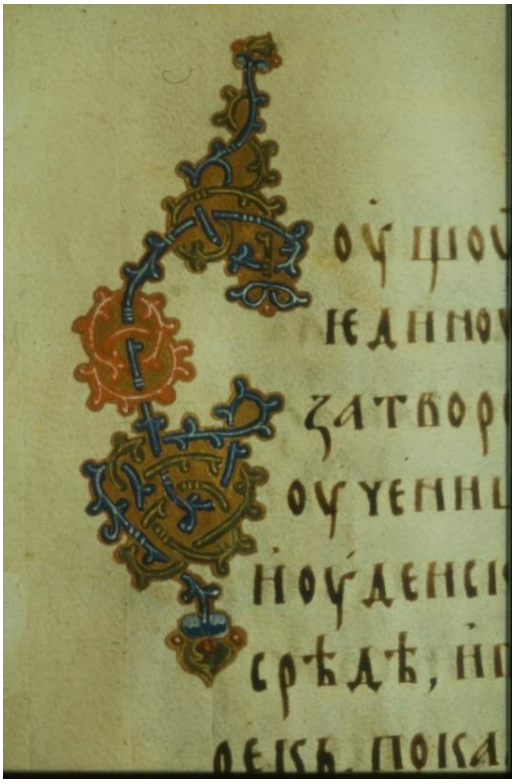
553. Апостол, Деч. 25, 315v

554. Апостол, Деч. 27, л. 87v

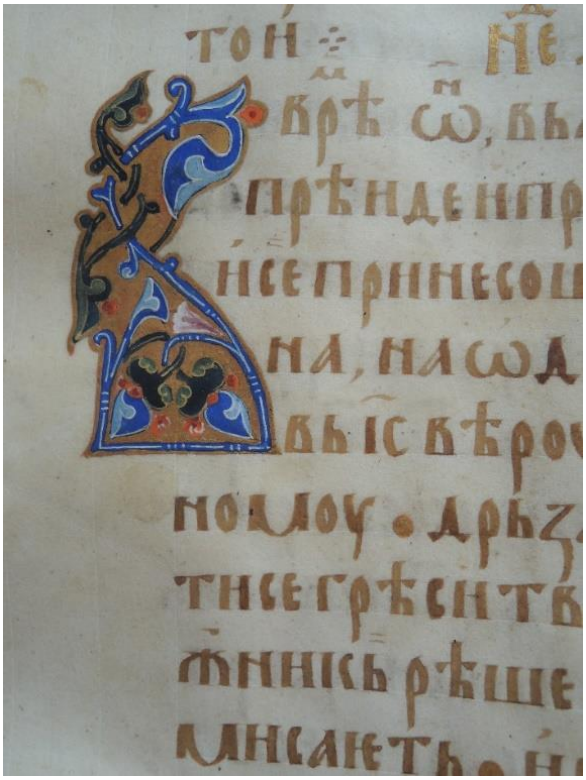
555. Апостол, Деч. 27, л. 158v

556. Изборно јеванђеље Николе Стањевића, Хил 14, л. 8v

557. Изборно јеванђеље Николе Стањевића, Хил 14, л. 176

558. Изборно јеванђеље Николе Стањевића, Хил 14, л. 76v

559. Изборно јеванђеље Николе Стањевића, Хил 14, л. 83v

560. Изборно јеванђеље Николе Стањевића, Хил 14, л. 91v

561. Изборно јеванђеље Николе Стањевића, Хил 14, л. 168v

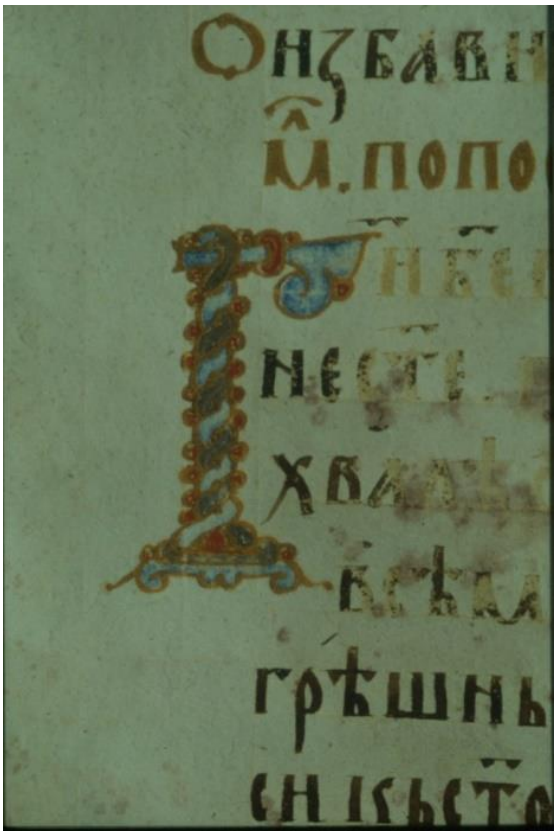
562. Изборно јеванђеље Николе Стањевића, Хил 14, л. 85v

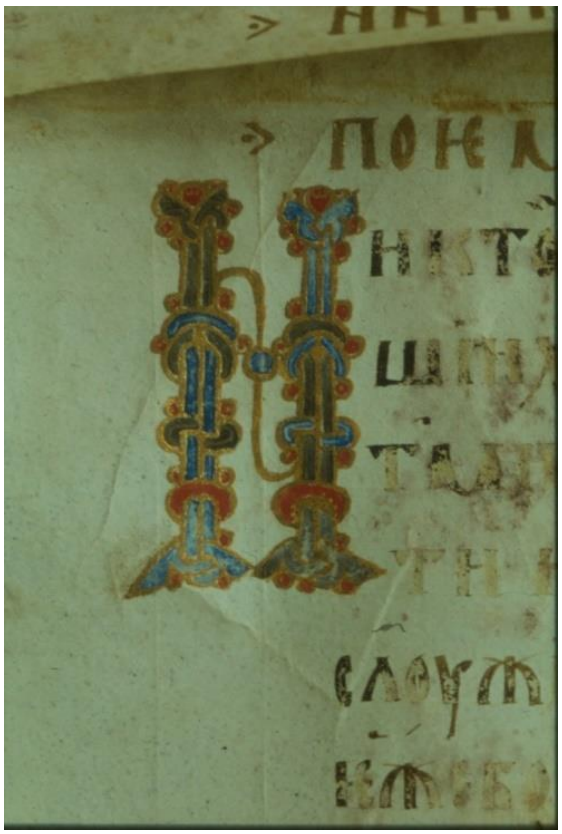
563. Изборно јеванђеље Николе Стањевића, Хил. 14, л. 309v

564. Изборно јеванђеље Николе Стањевића, Хил. 14, л. 16

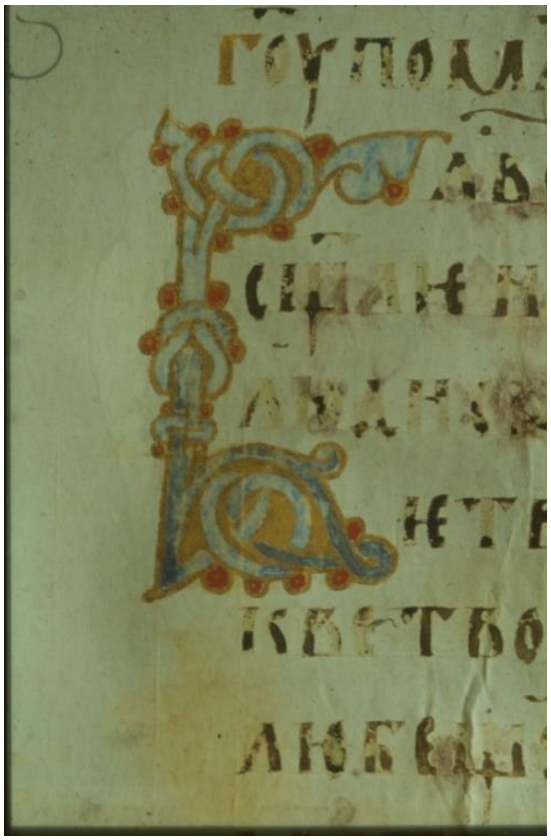
565. Литургијски свитак, Хил. 3-II

566. Литургијски свитак, Хил. 3-II

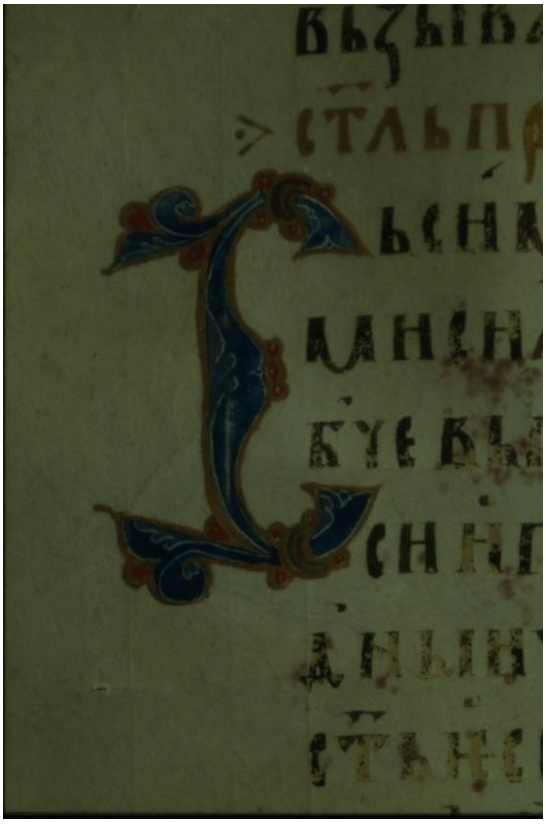
567. Литургијски свитак, Хил. 3-II

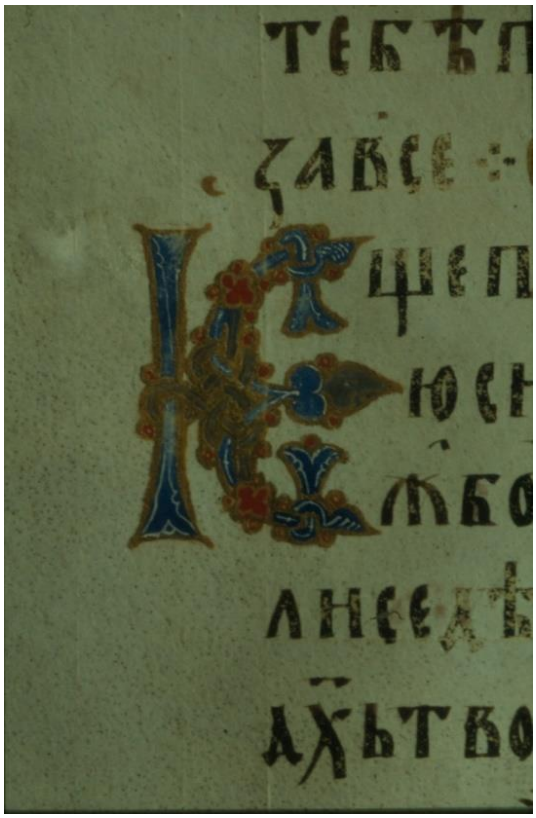
568. Литургијски свитак, Хил. 3-II

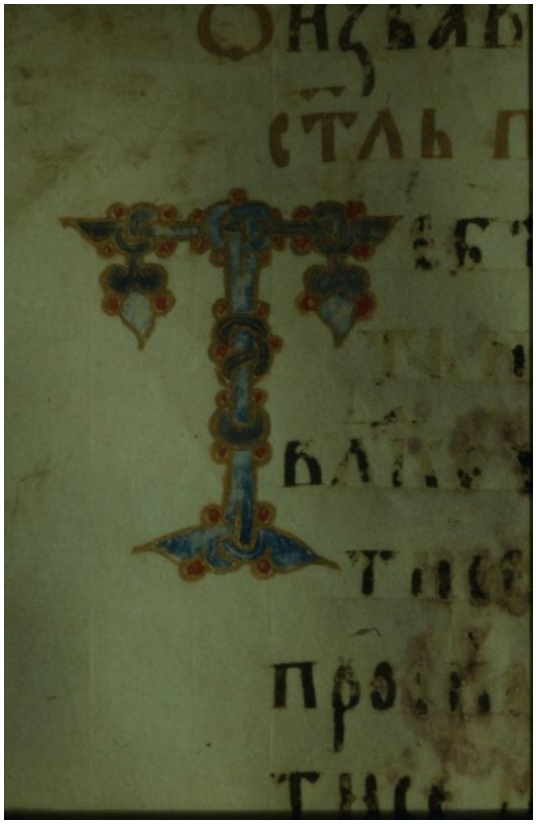
569. Литургијски свитак, Хил. 3-II

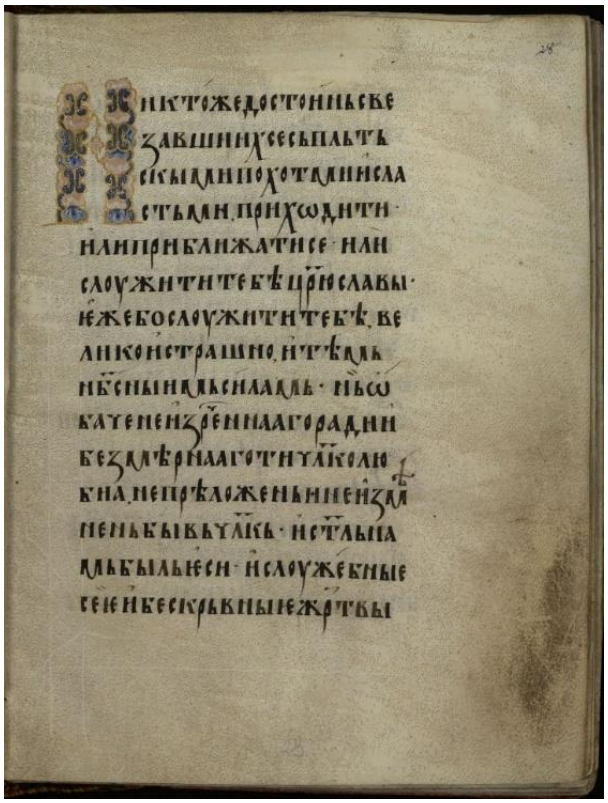
570. Литургијски свитак, Хил. 3-II

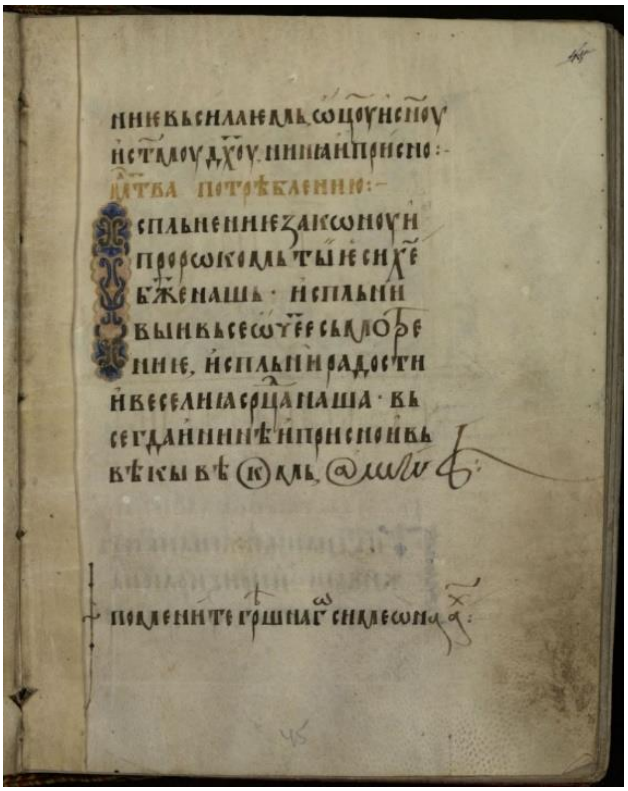
571. Литургијски свитак, Хил. 3-II

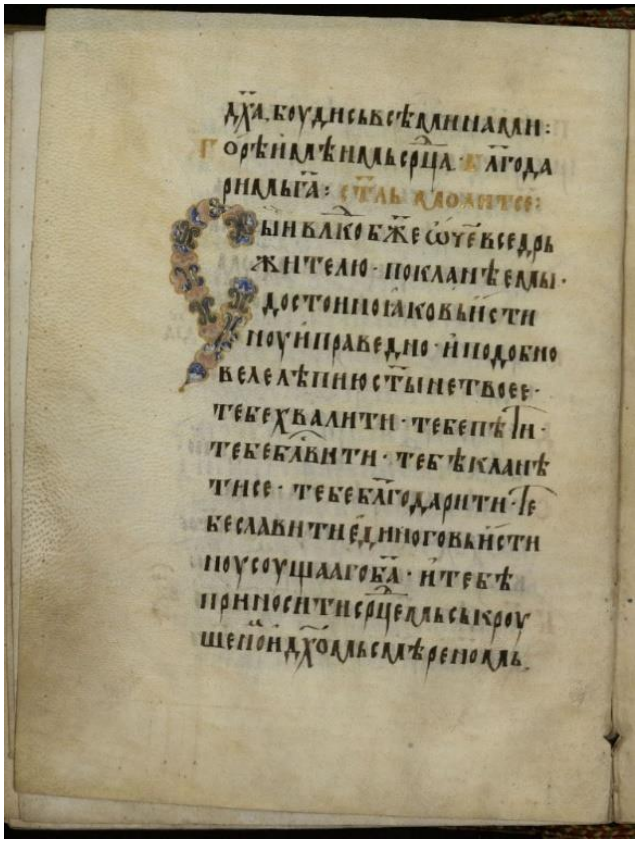
572. Литургијски свитак, Хил. 3-II

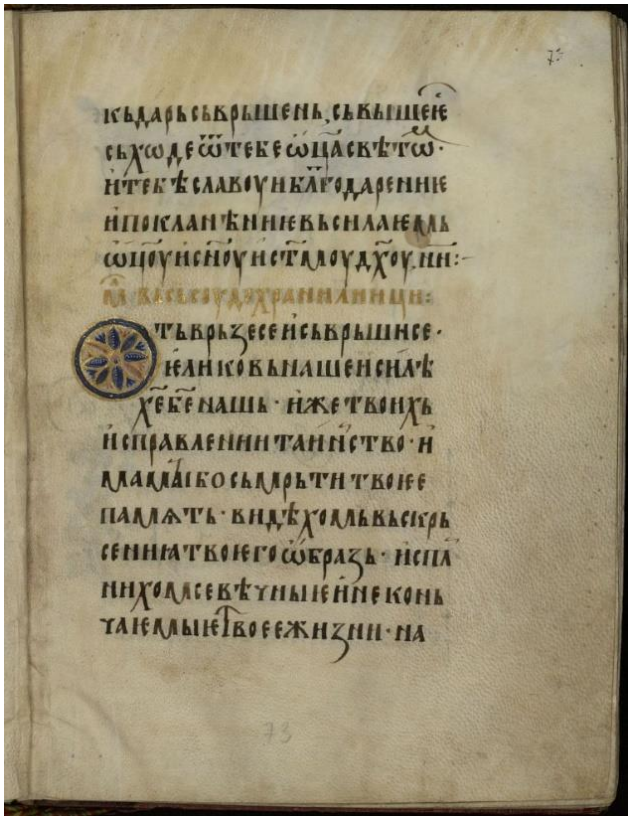
573. Служабник, РНБ Погод. 37, л. 29

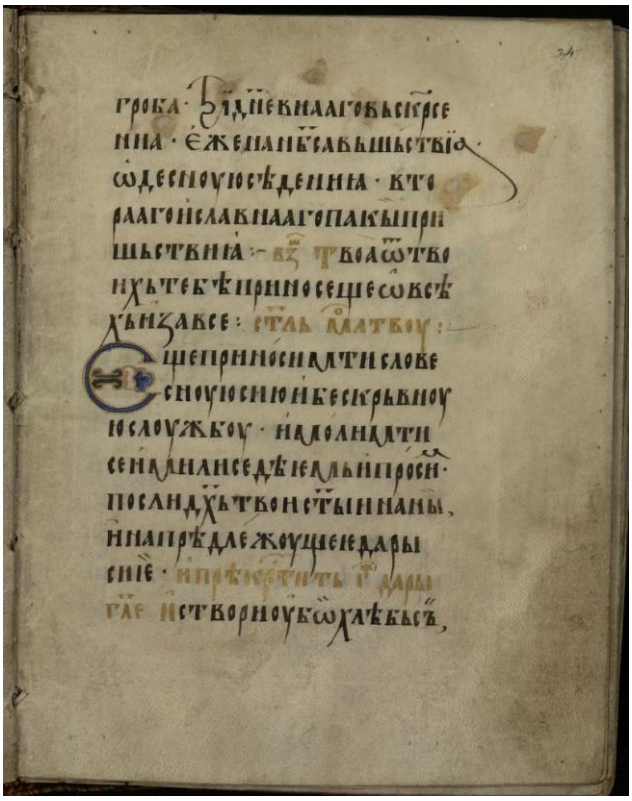
574. Служабник, РНБ Погод. 37, л. 45

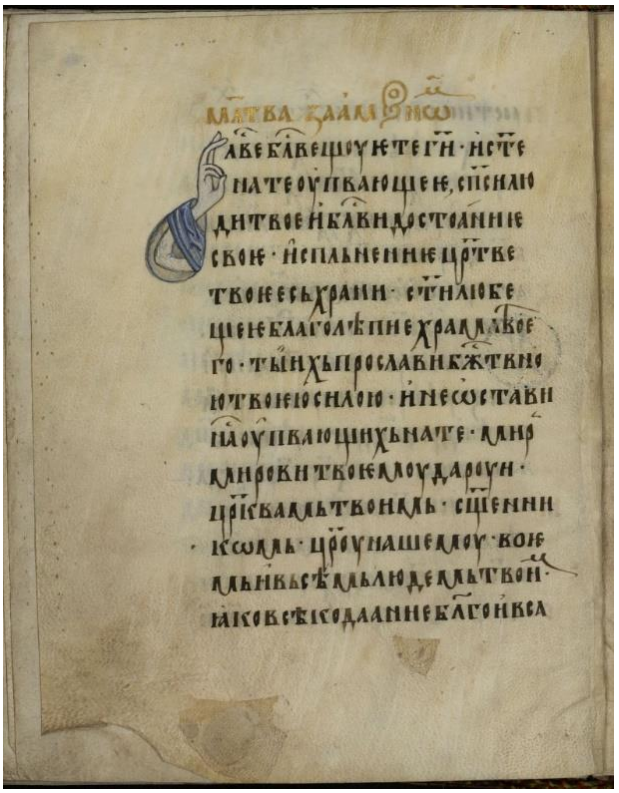
575. Служабник, РНБ Погод. 37, л. 53v

576. Служабник, РНБ Погод. 37, л. 73

577. Служабник, РНБ Погод. 37, л. 35

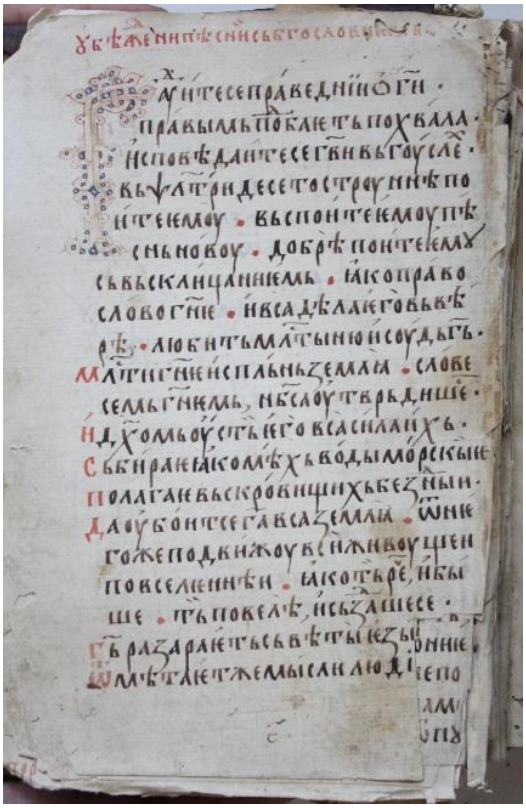
578. Служабник, РНБ Погод. 37, л. 72v

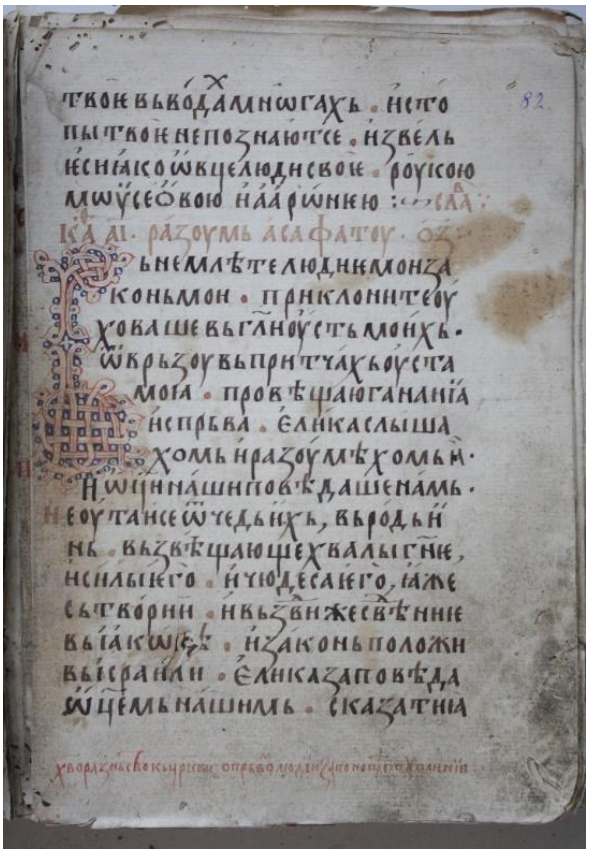
579. Четворојеванђеље, Хил. 17, л. 136

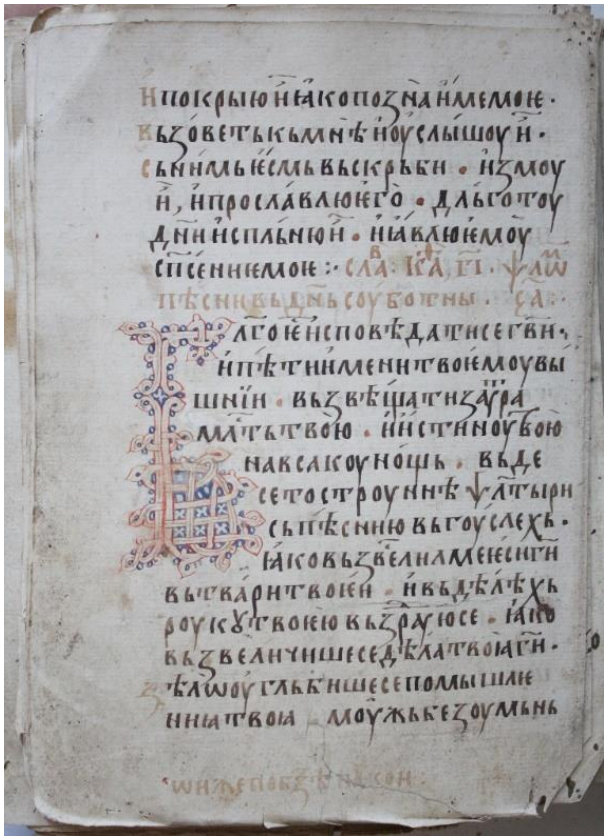
580. Псалтир, BSB Cod. slav. 4, л. 100

581. Псалтир, Хил. 81, л. 32v

582. Псалтир, Хил. 81, л. 82

583. Псалтир, Хил. 81, л. 100v

584. Служабник, Хил. 618, л. 15v

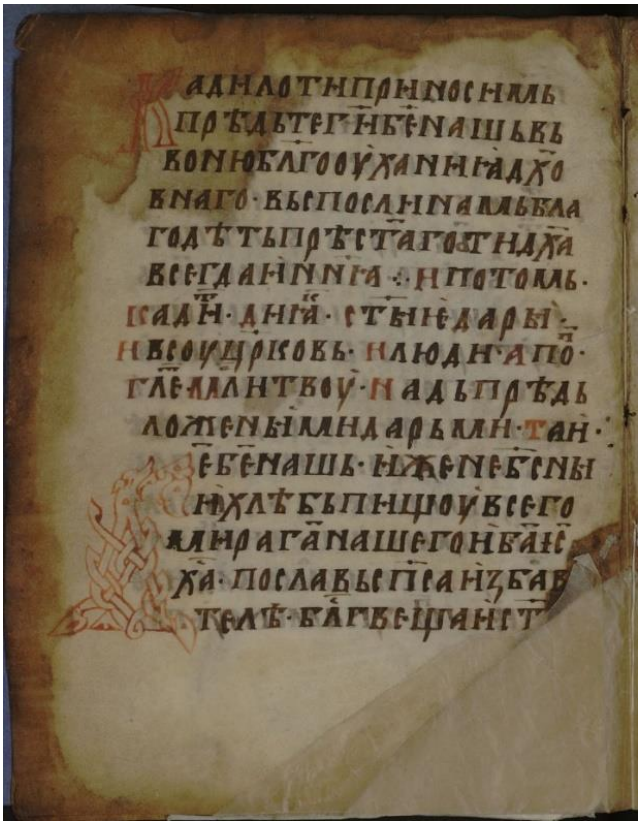
585. Служабник, Хил. 618, л. 52v

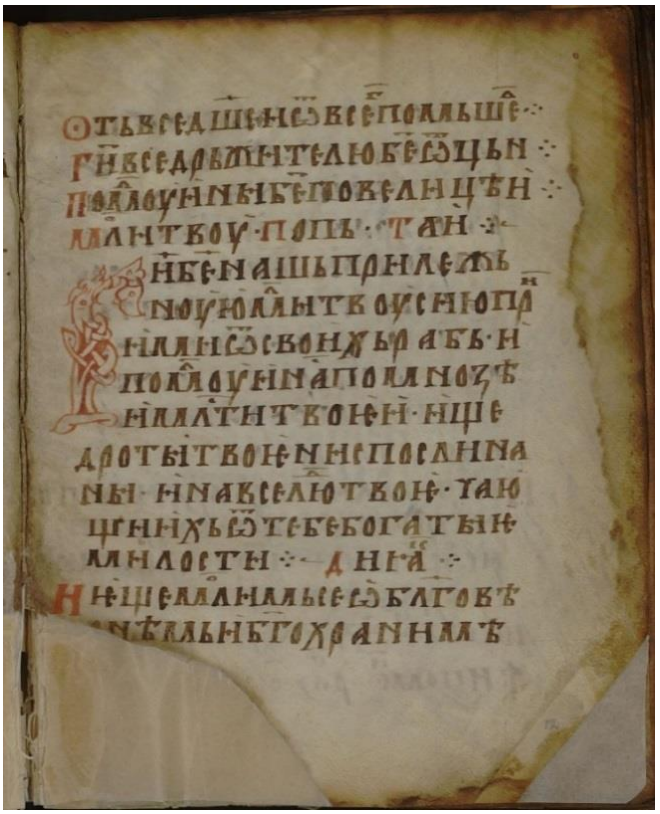
586. Служабник, Хил. 618, л. 42v

587. Служабник, Хил. 618, л. 77

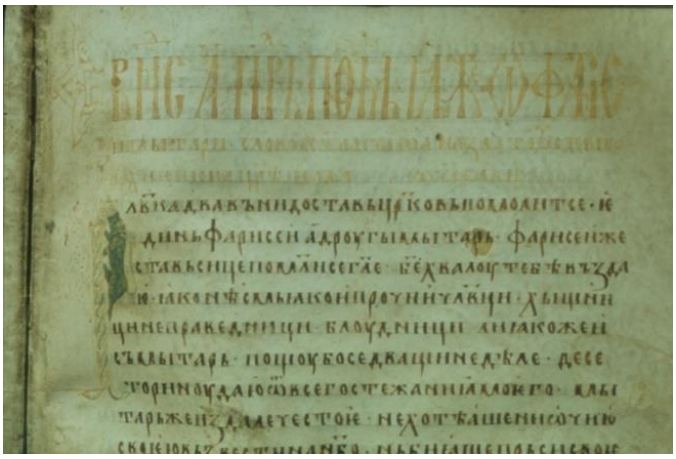
588. Служабник (Михаила Милгоста граматика), РНБ Q.п.I.68, л. 3v

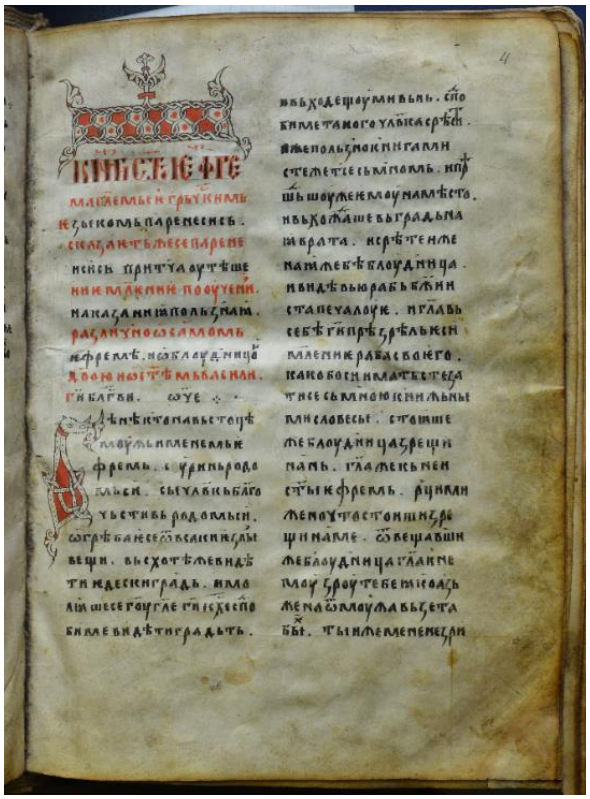
589. Служабник (Михаила Милгоста граматика), РНБ Q.п.I.68, л. 12

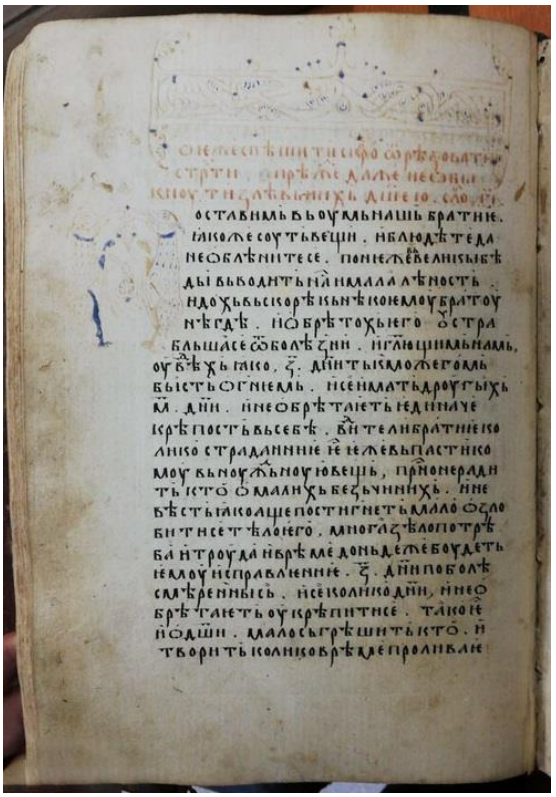
590. Четворојеванђеље са праксапостолом, Хил. 52, л. 41

591. Паренесис Јефрема Сирина, Хил. 384, л. 284

592. Паренесису Јефрема Сирина, Архив САНУ 60, л. 4

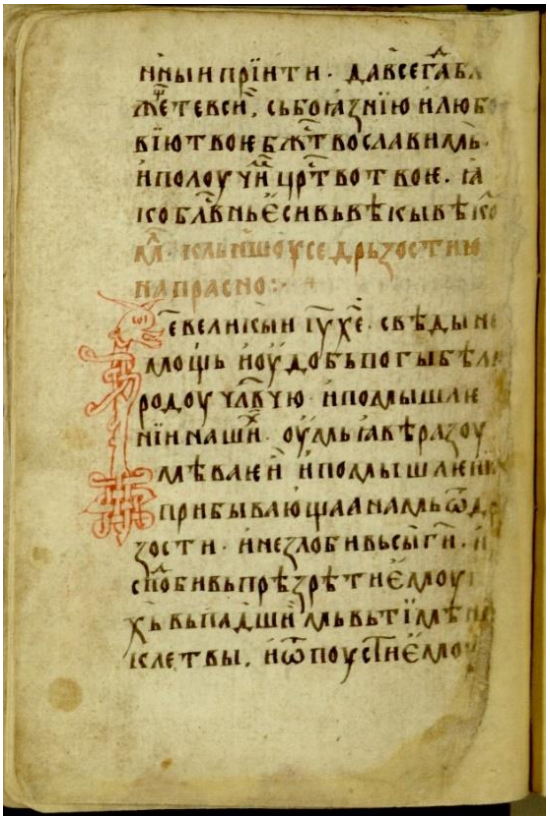
593. Панагирик, BAR Slav. 299, 73v

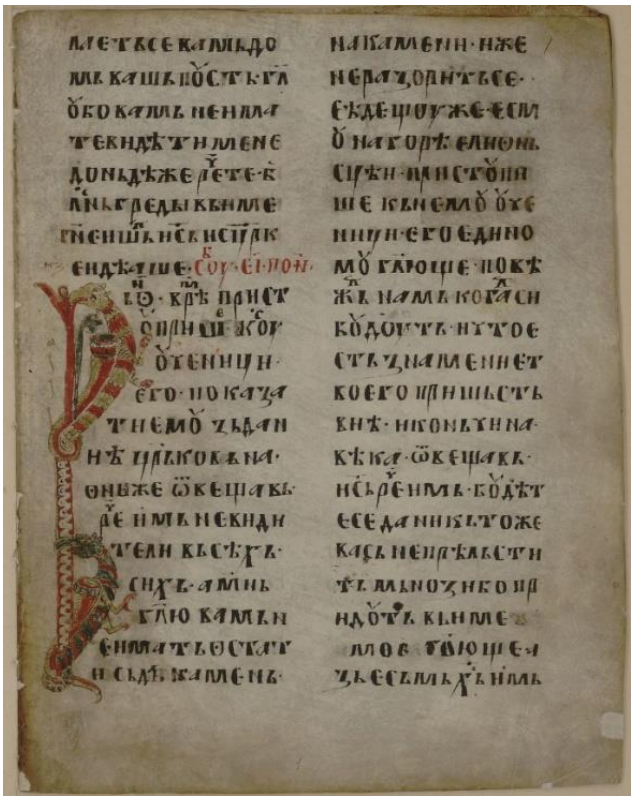
594. Изборно јеванђеље Николе Стањевића, Хил. 14, л. 115v

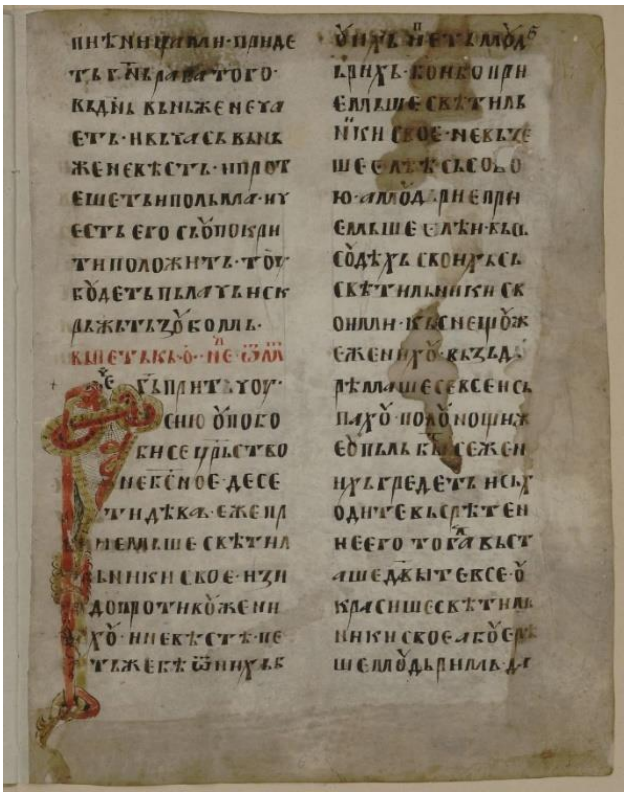
595. Изборно јеванђеље Николе Стањевића, Хил. 14 л. 118v

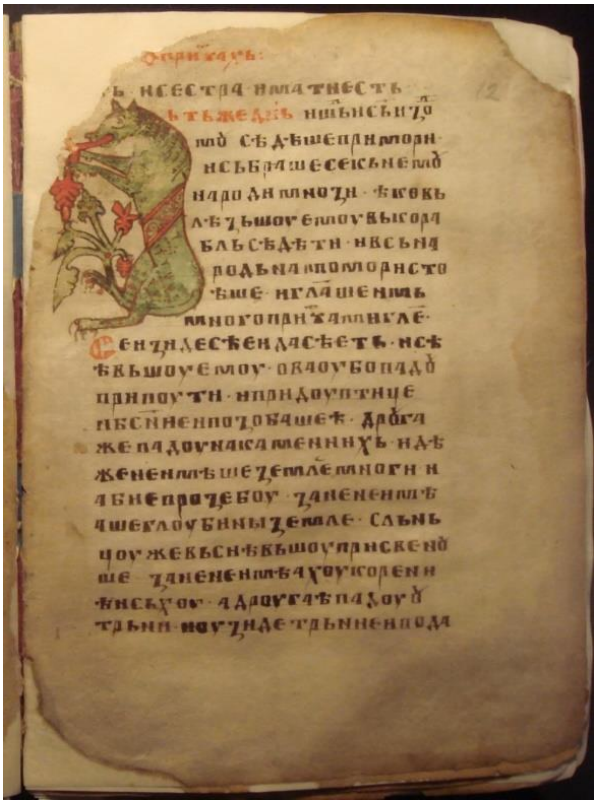
596. Служабник, Деч. 122, л. 43v

597. Григорович-Гиљфердингово јеванђеље, Гиљф. 61, л. 1

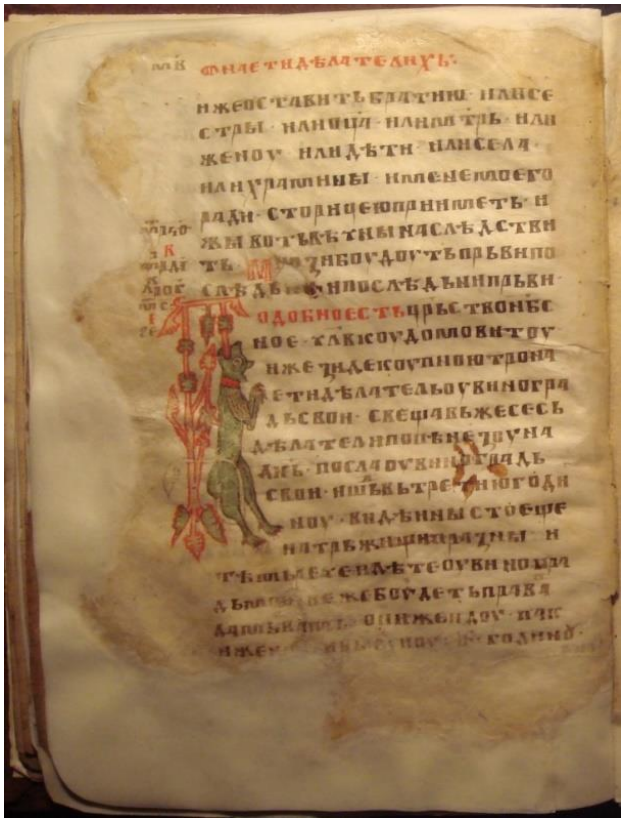
598. Григорович-Гиљфердингово јеванђеље, Гиљф. 61, л. 6

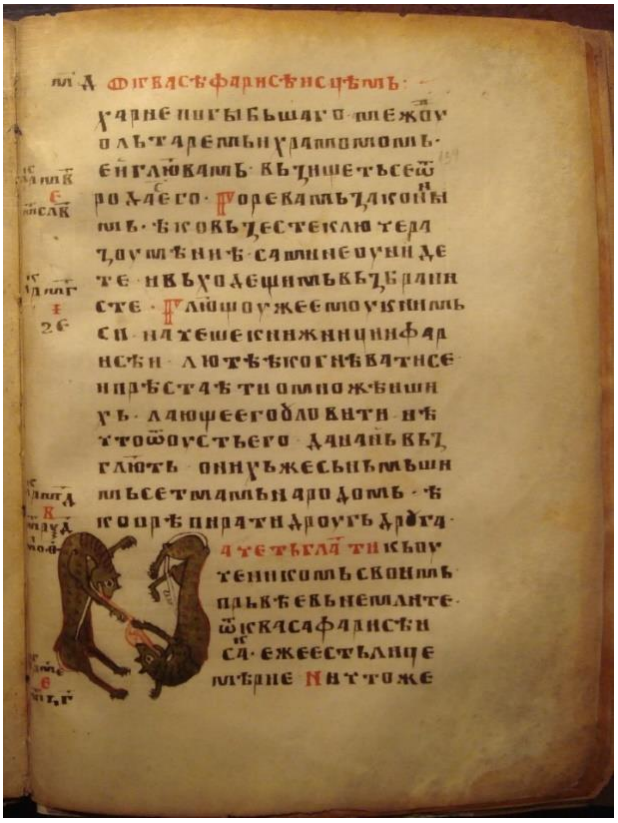
599. Дивошево четворојеванђеље, Цетиње-Подврх б.б., л. 12

600. Дивошево четворојеванђеље, Цетиње-Подврх б.б., л. 46v

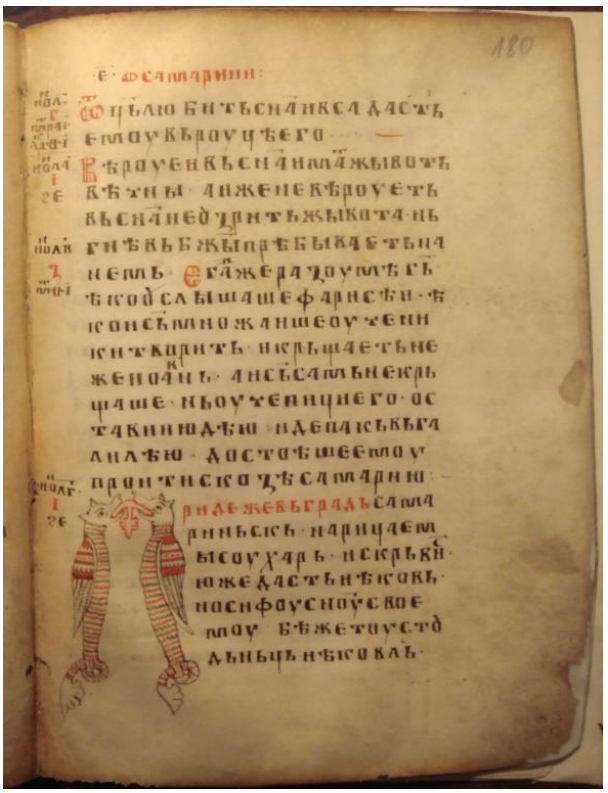
601. Дивошево четворојеванђеље, Цетиње-Подврх б.б., л. 28v

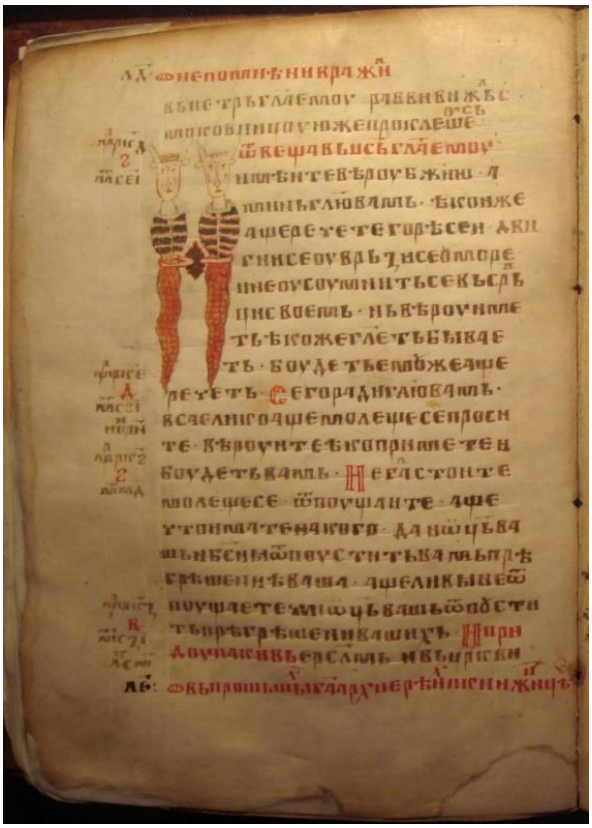
602. Дивошево четворојеванђеље, Цетиње-Подврх б.б., л. 139

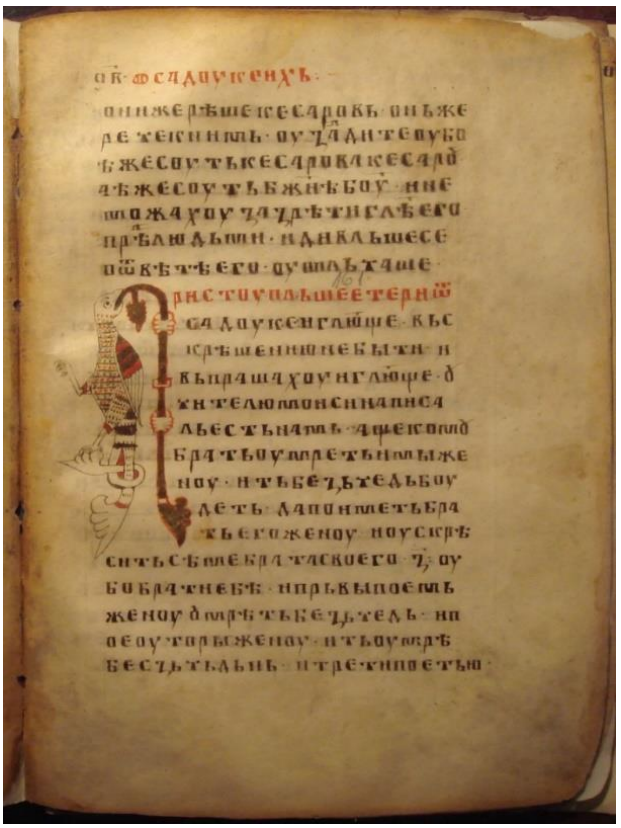
603. Дивошево четворојеванђеље, Цетиње-Подврх б.б., л. 70v

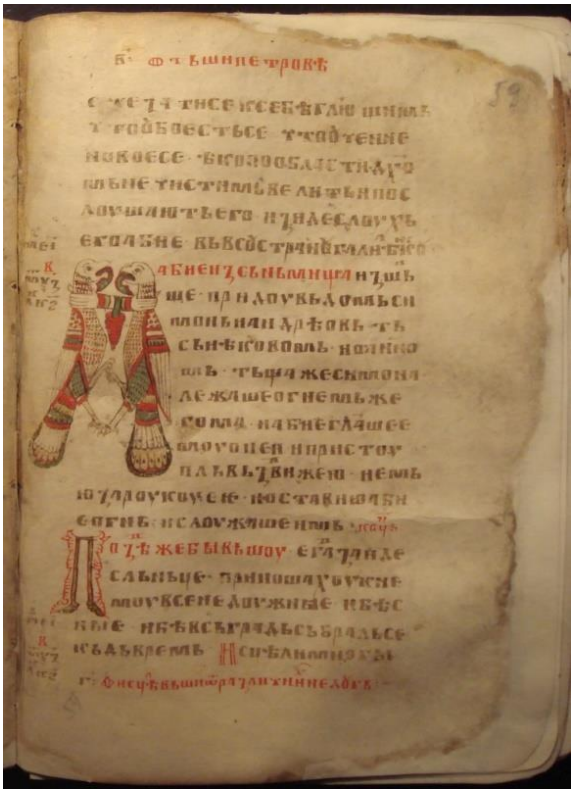
604. Дивошево четворојеванђеље, Цетиње-Подврх б.б., л. 180

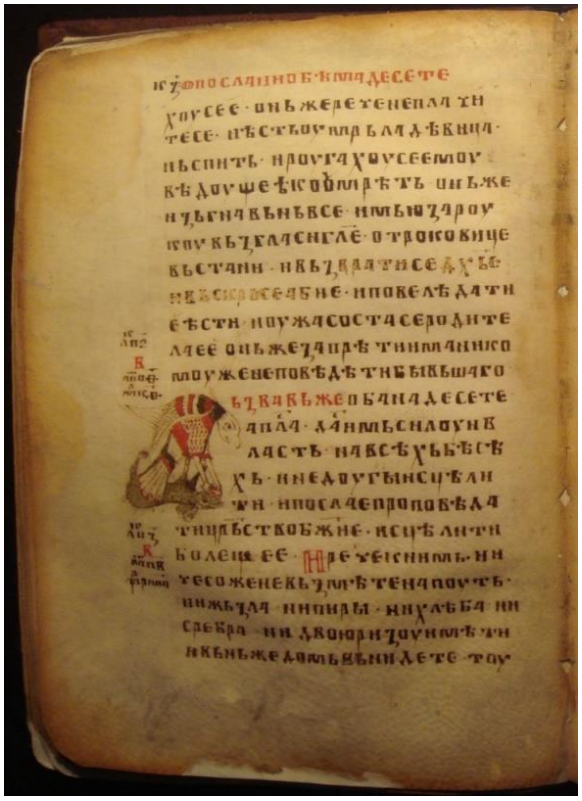
605. Дивошево четворојеванђеље, Цетиње-Подврх б.б., л. 88v

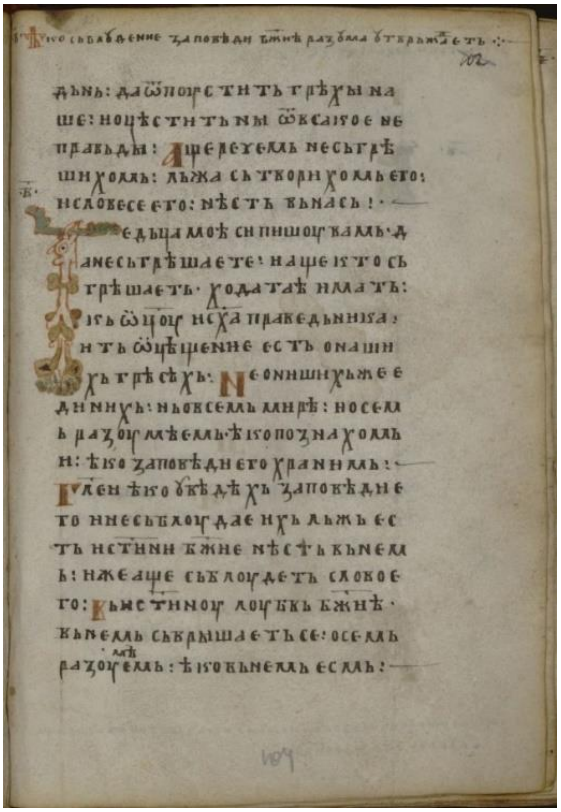
606. Дивошево четворојеванђеље, Цетиње-Подврх б.б., л. 161

607. Дивошево четворојеванђеље, Цетиње-Подврх б.б., л. 59

608. Дивошево четворојеванђеље, Цетиње-Подврх б.б., л. 128v

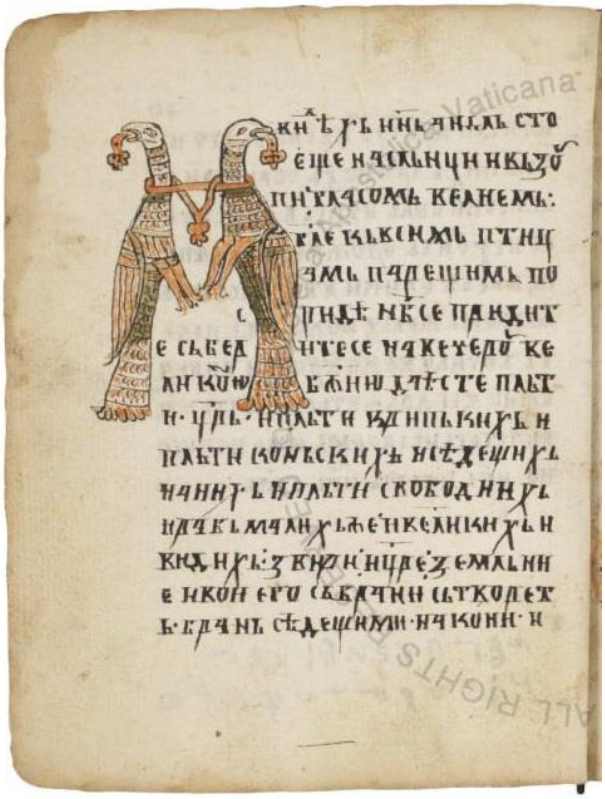
609. Гиљфердингов апостол, РНБ Гиљф. 14, л. 104

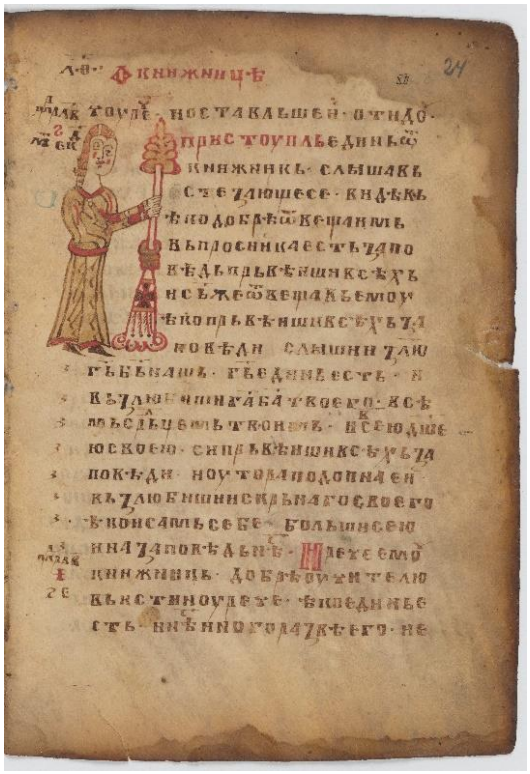
610. Гиљфердингов апостол,
РНБ Гиљф. 14, л. 169v

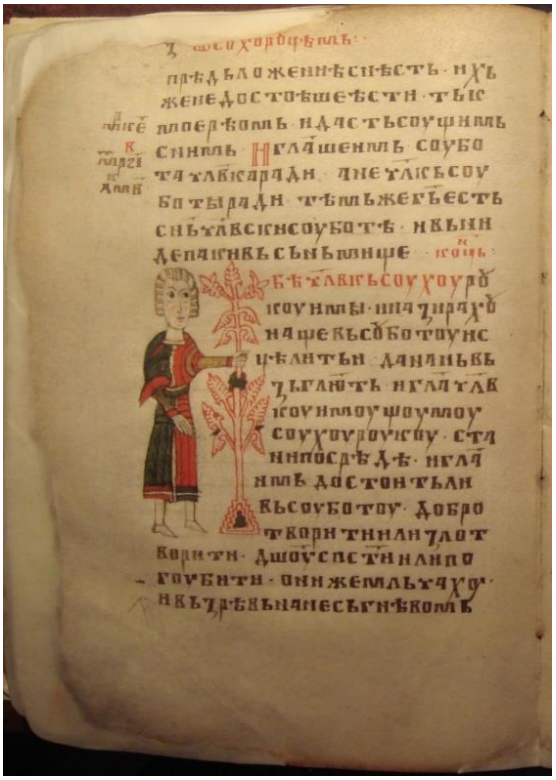
611. Радосављев зборник,
MSS Borg.ill. 12, л. 28

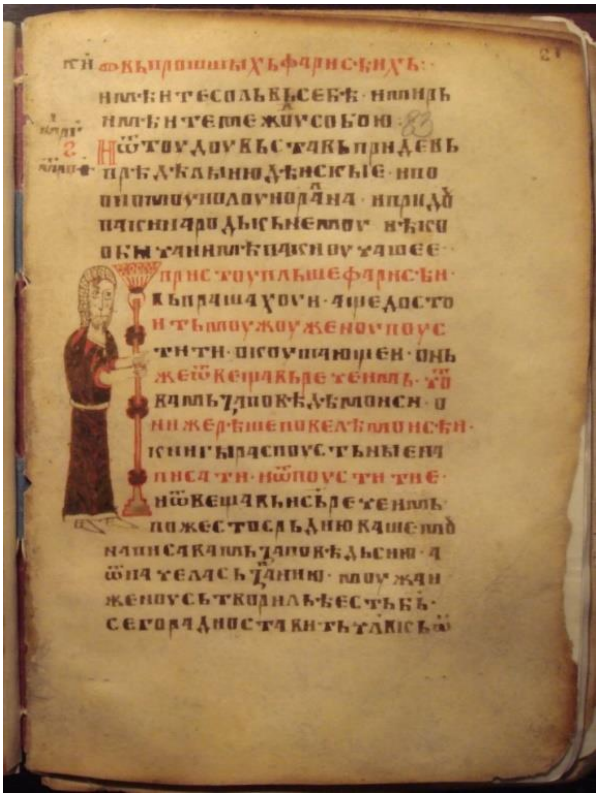
612. Радосављев зборник,
MSS Borg.ill. 12, л. 46v

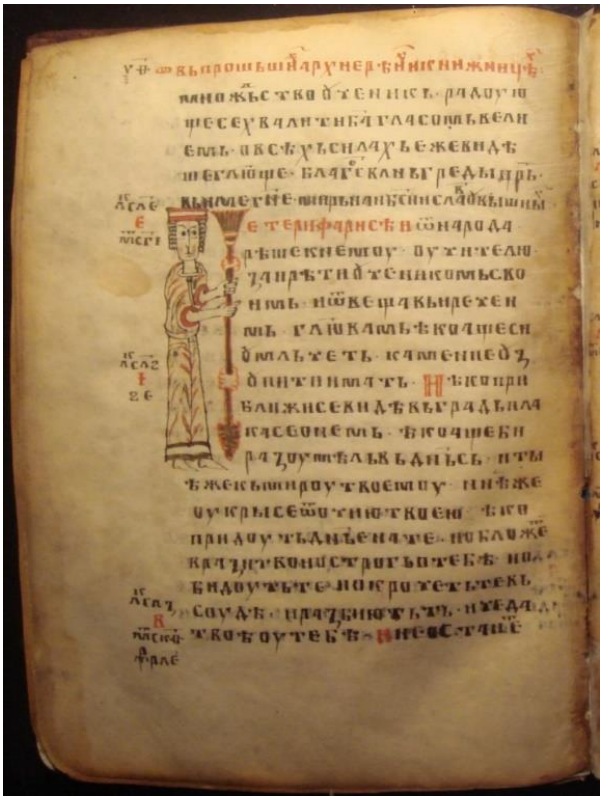
613. Мостарско (Манојлово) четворојеванђеље, Архив САНУ 343, л. 24

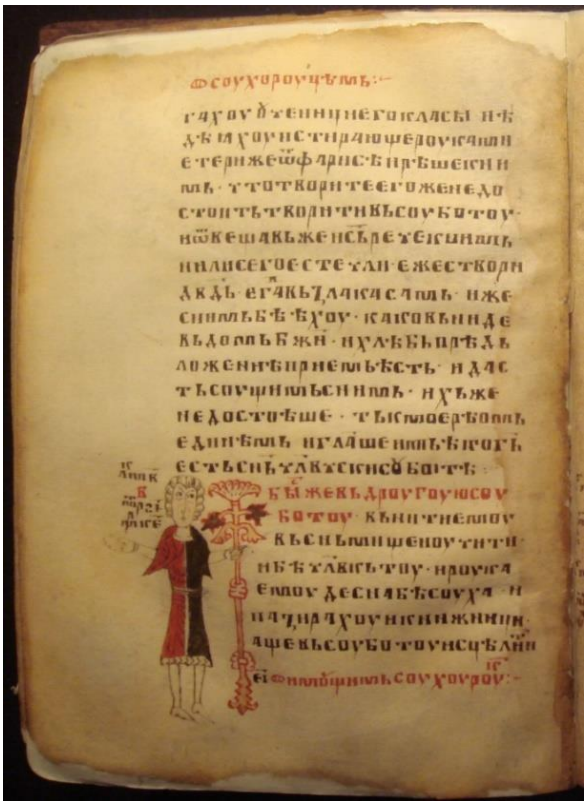
614. Дивошево четворојеванђеље, Цетиње-Подврх б.б., л. 62v

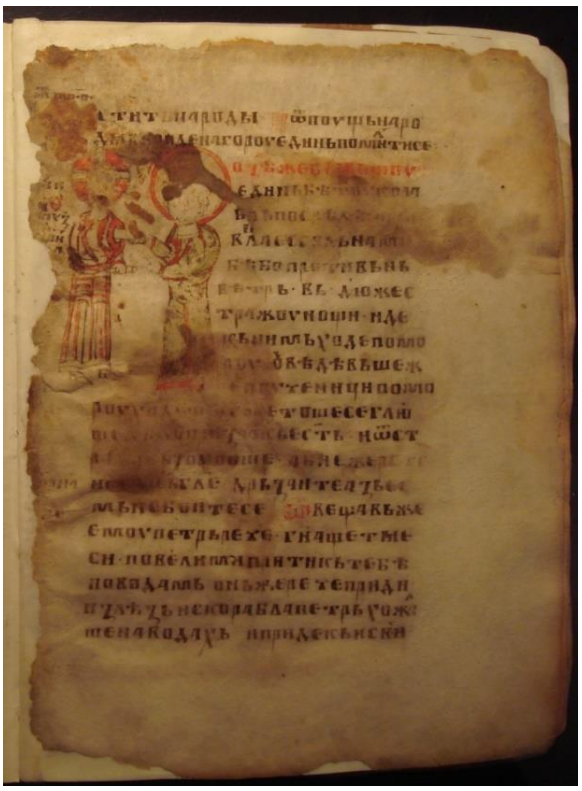
615. Дивошево четворојеванђеље, Цетиње-Подврх б.б., л. 83

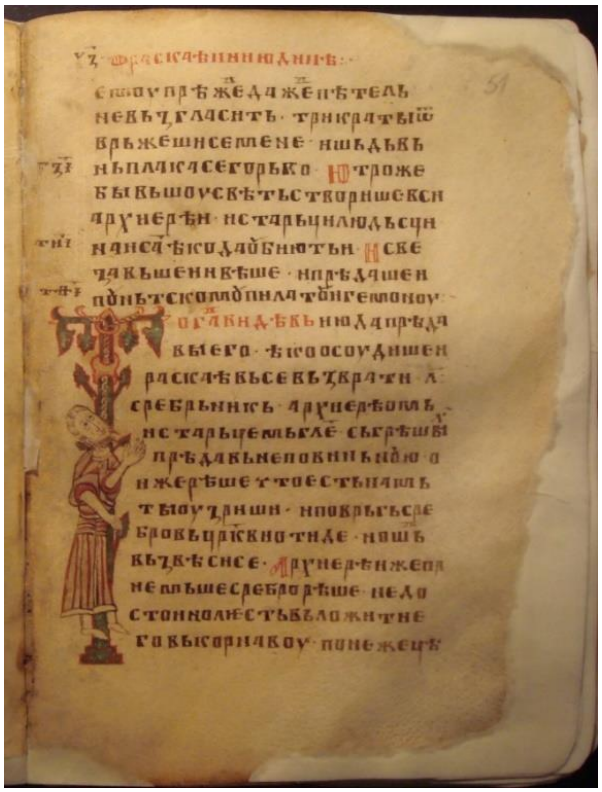
616. Дивошево четворојеванђеље, Цетиње-Подврх б.б., л. 158v

617. Дивошево четворојеванђеље, Цетиње-Подврх б.б., л. 116v

618. Дивошево четворојеванђеље, Цетиње-Подврх б.б., л. 1

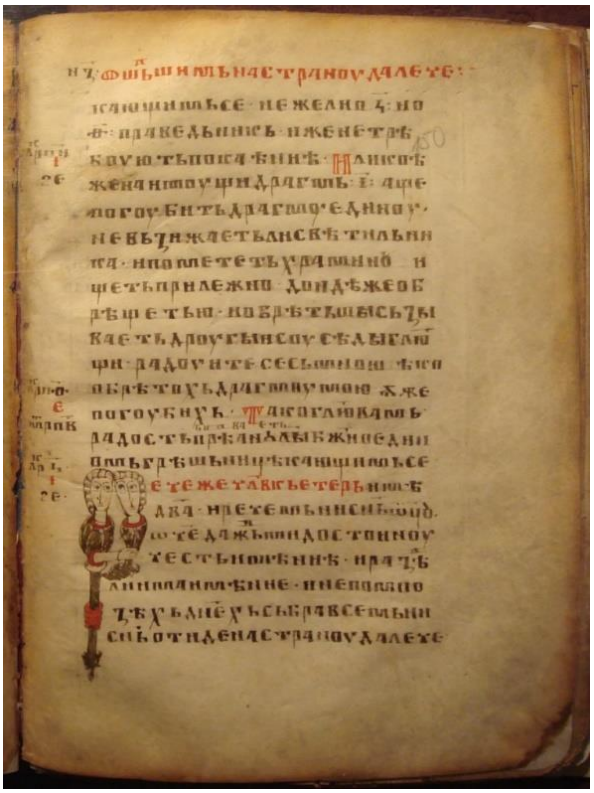
619. Дивошево четворојеванђеље, Цетиње-Подврх б.б., л. 51

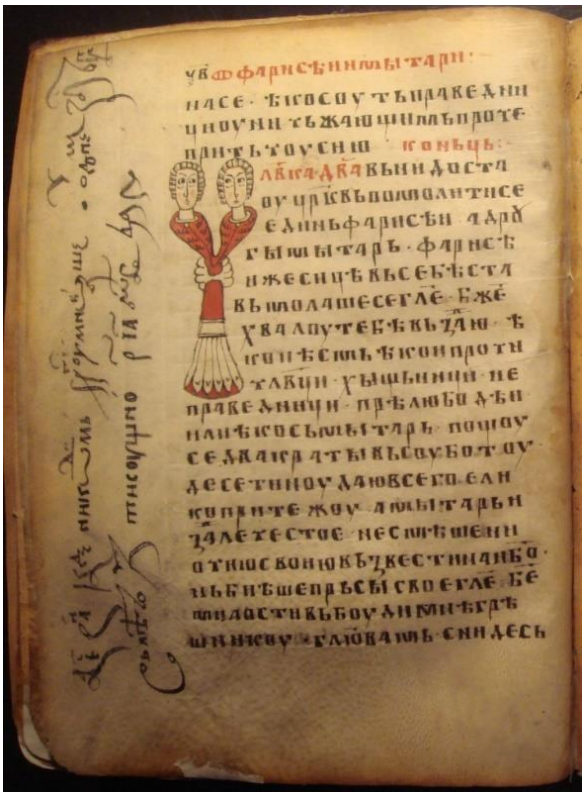
620. Дивошево четворојеванђеље, Цетиње-Подврх б.б., л. 30

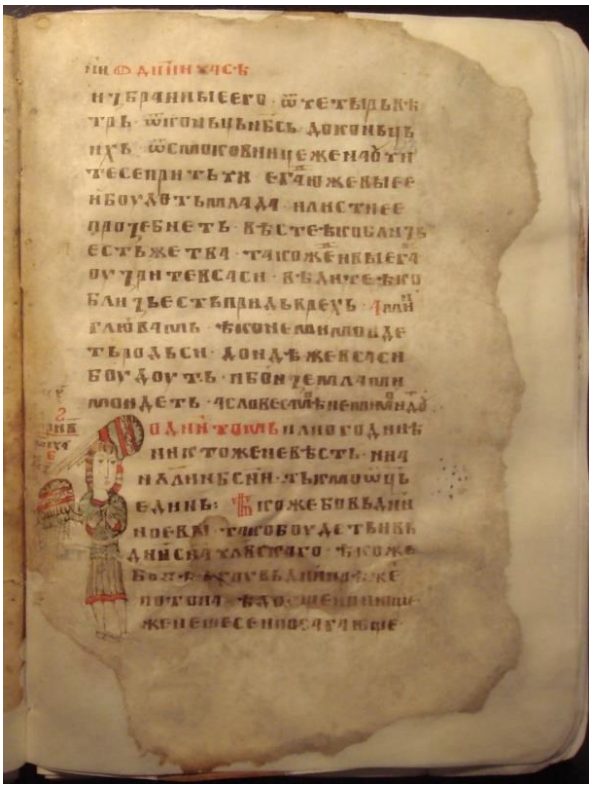
621. Дивошево четворојеванђеље,
Цетиње-Подврх б.б., л. 33v

622. Дивошево четворојеванђеље,
Цетиње-Подврх б.б., л. 150

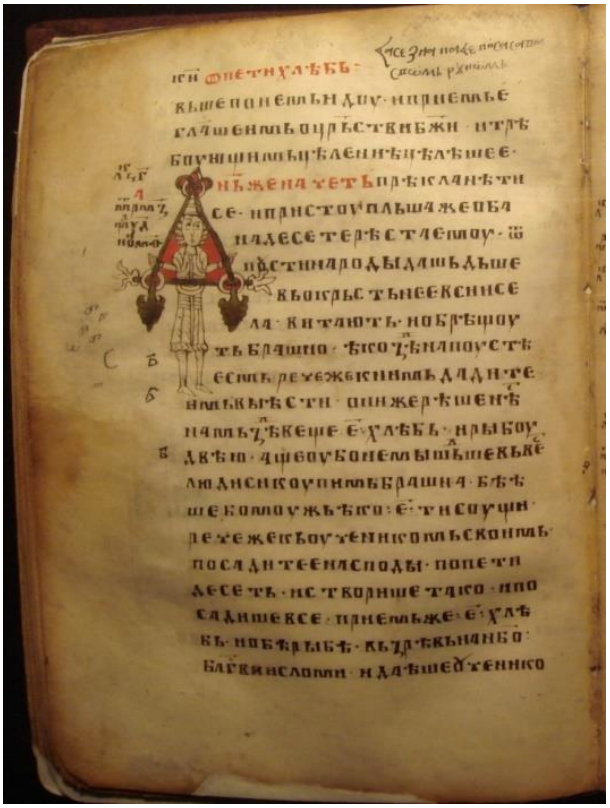
623. Дивошево четворојеванђеље,
Цетиње-Подврх б.б., л. 153v

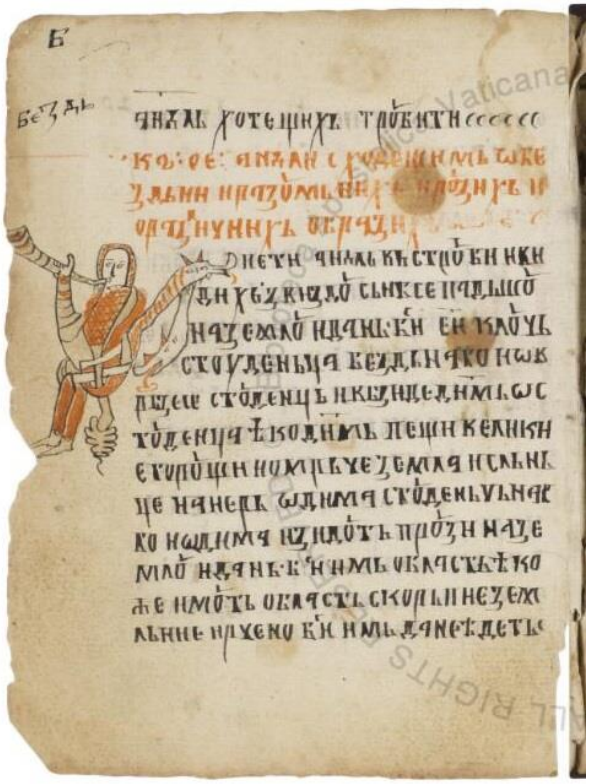
624. Дивошево четворојеванђеље, Цетиње-Подврх б.б., л. 42

625. Дивошево четворојеванђеље, Цетиње-Подврх б.б., л. 145v

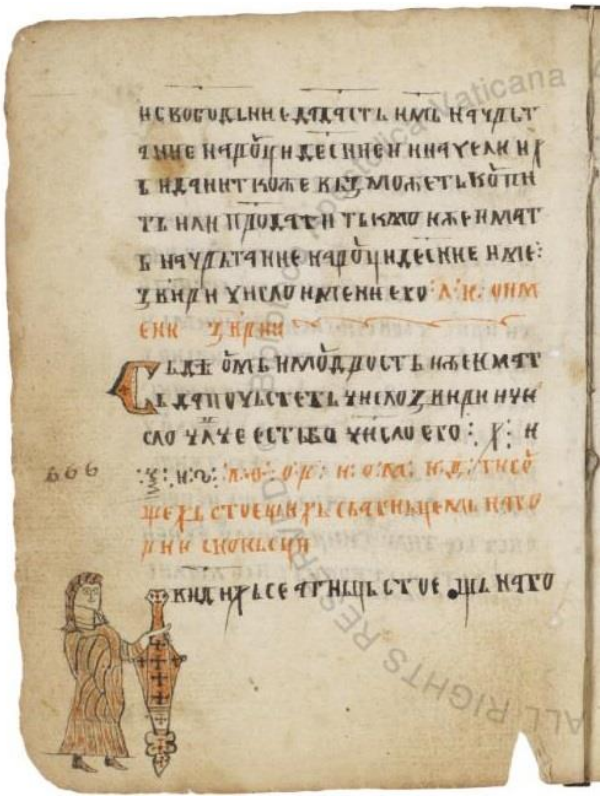
626. Дивошево четворојеванђеље, Цетиње-Подврх б.б., л. 129v

627. Радосављев зборник,
MSS Borg.ill. 12, л. 20v

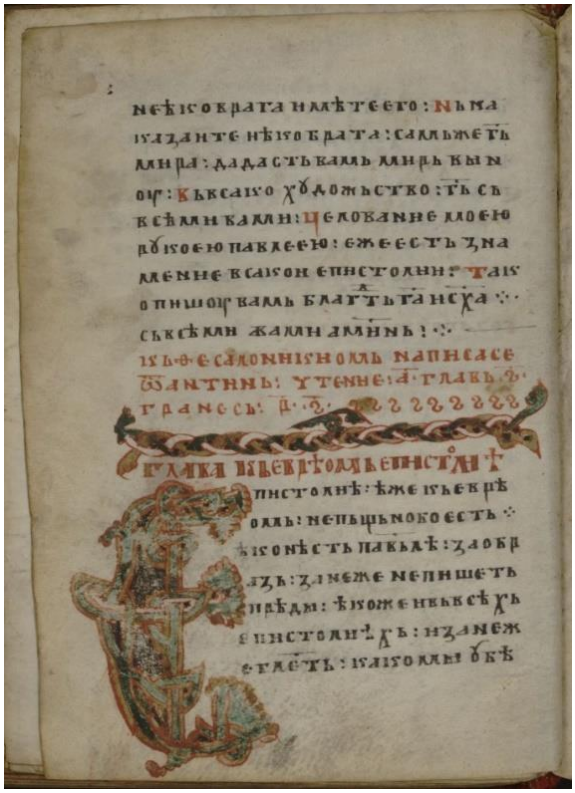
628. Радосављев зборник,
MSS Borg.ill. 12, л. 30v

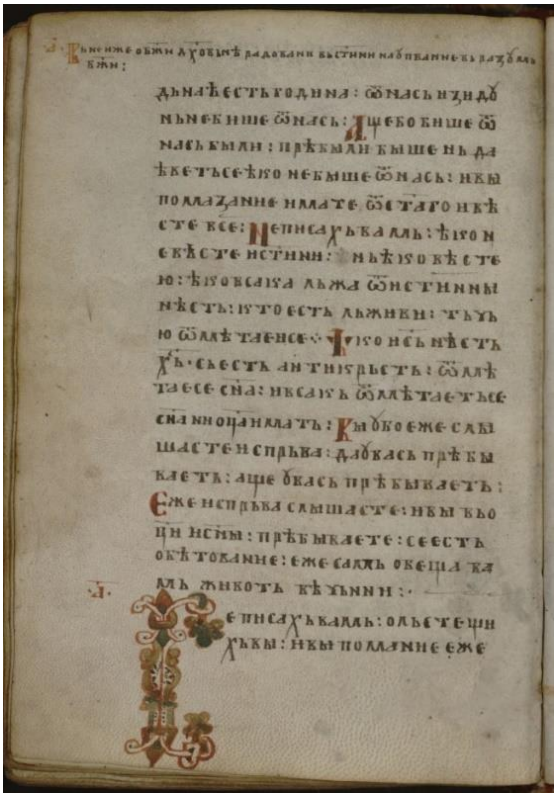
629. Радосављев зборник,
MSS Borg.ill. 12, л. 31v

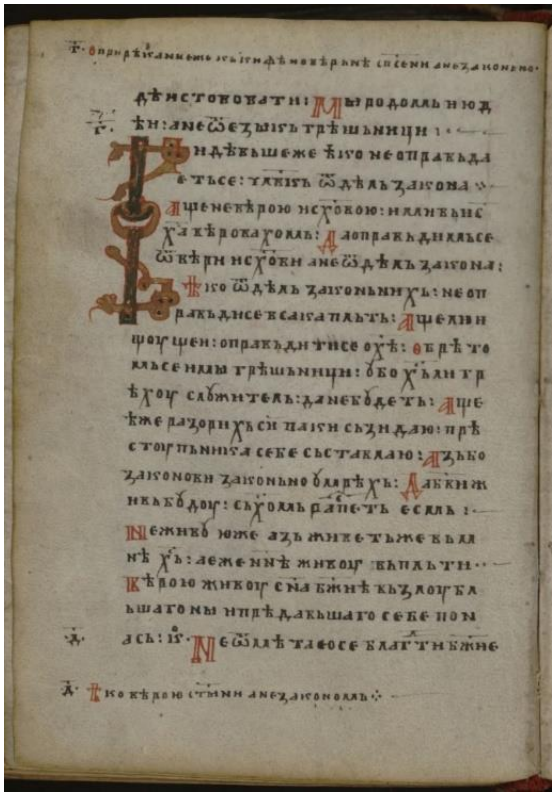
630. Радосављев зборник,
MSS Borg.ill. 12, л. 55v

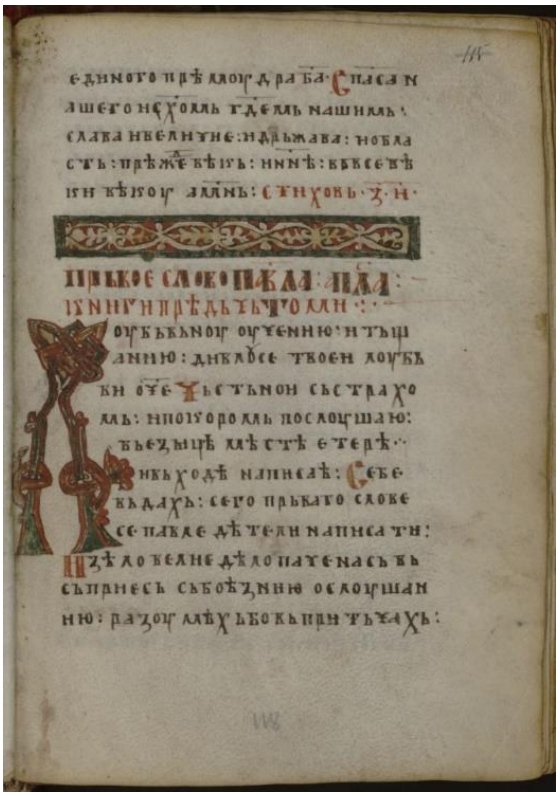
631. Гильфердингов апостол, РНБ Гильф. 14, л. 258v

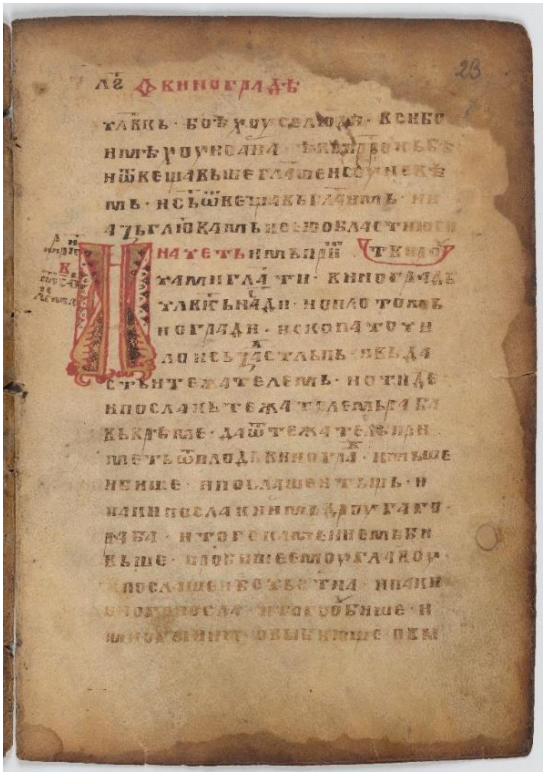
632. Гильфердингов апостол, РНБ Гильф. 14, л. 105v

633. Гильфердингов апостол, РНБ Гильф. 14, л. 208v

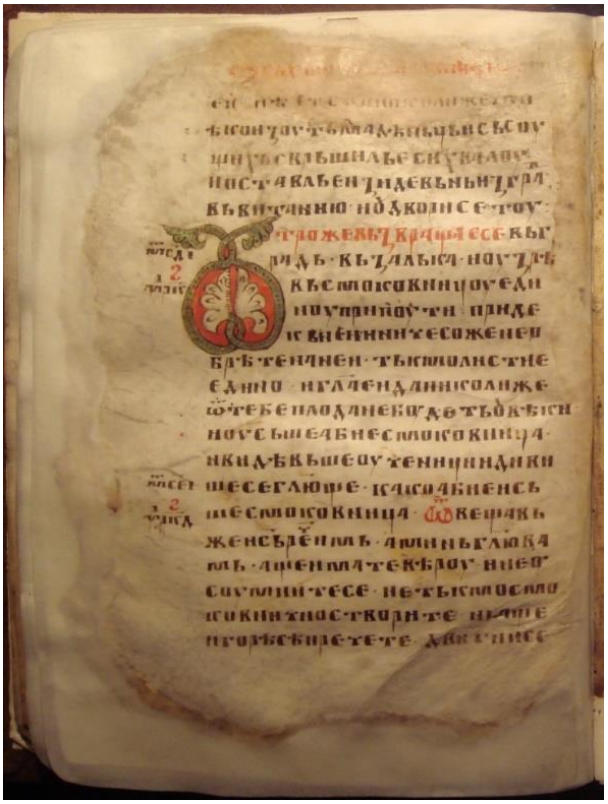
634. Гильфердингов апостол, РНБ Гильф. 14, л. 118

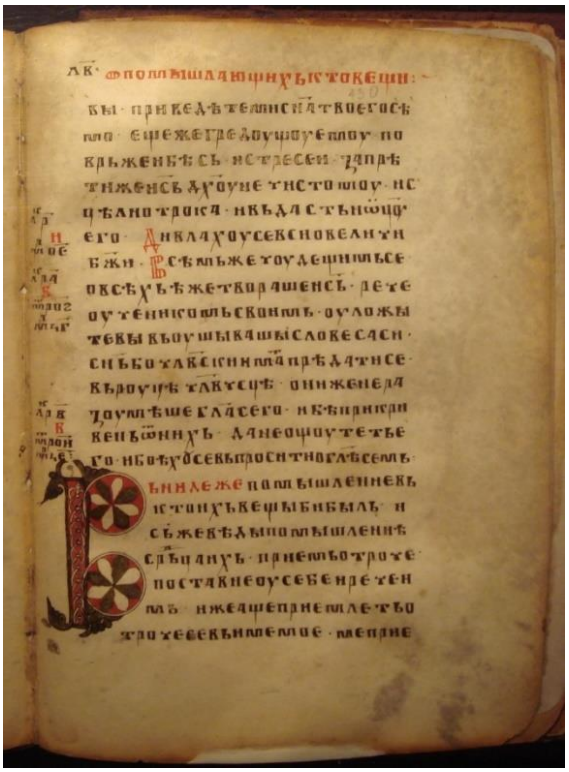
635. Мостарско (Манојлово) четворојеванђеље, Архив САНУ 343, л. 23

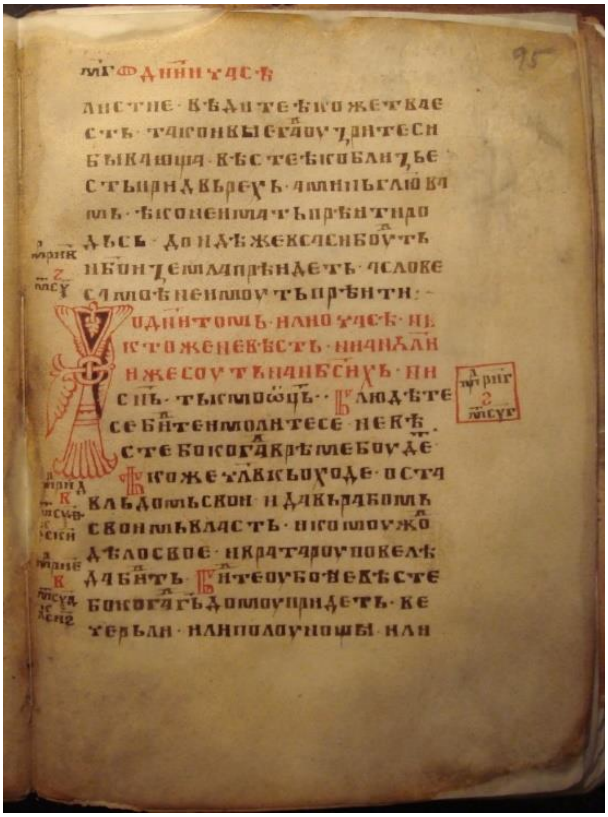
636. Дивошево четворојеванђеље, Цетиње-Подврх б.б., Подврх ББ, л. 11v

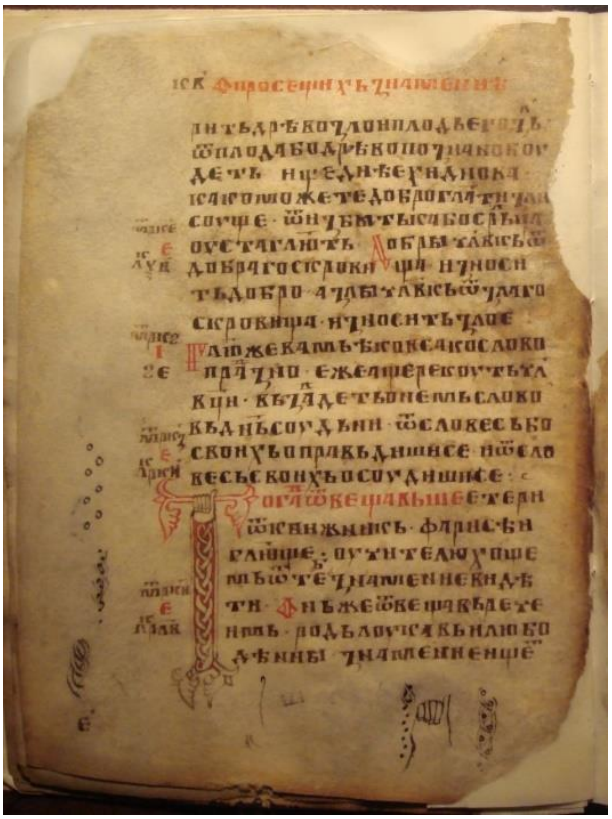
637. Дивошево четворојеванђеље, Цетиње-Подврх б.б., Подврх ББ, л. 32v

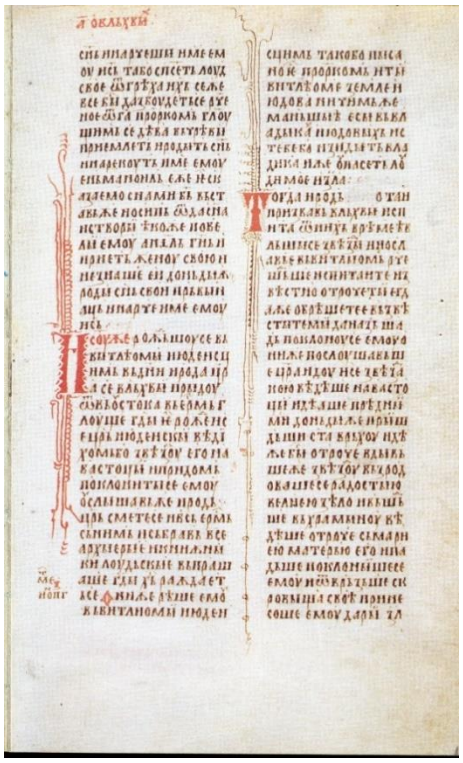
638. Дивошево четворојеванђеље,
Цетиње-Подврх б.б., Подврх ББ, л. 130

639. Дивошево четворојеванђеље,
Цетиње-Подврх б.б., Подврх ББ, л. 95

640. Дивошево четворојеванђеље,
Цетиње-Подврх б.б., Подврх ББ, л. 10v

641. Хвалов зборник,
BUB 3575 B, л. 15

642. Хвалов зборник,
BUB 3575 B, л. 155v

643. Хвалов зборник,
BUB 3575 B, л. 271v

644. Хвалов зборник,
BUB 3575 B, л. 274v

БИБЛИОГРАФИЈА

ОПИСИ, КАТАЛОЗИ И ИНВЕНТАРИ РУКОПИСА

Богдановић, *Каталог*
Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд 1978.

Богдановић, *Инвентар*
Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века)*, Београд 1982.

Викторов, *Собраніе рукописей П. И. Севастьянова*
А. Е. Викторов, *Собраніе рукописей П. И. Севастьянова*, Москва 1881.

Воскресенский, *Славянскія рукописи*
Г. А. Воскресенский, *Славянскіе рукописи, хранящиеся въ заграничныхъ библиотекахъ Берлинской, Пражской, Вїнской, Люблянской, Загребской и двухъ бїлградскихъ*, Сборник отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук XXXI/1, Санктпетербургъ 1882.

Вуксан, *Рукописи Цетињског манастира*
Д. Вуксан, *Рукописи Цетињског манастира*, Зборник за историју Јужне Србије и суседних области, књ. 1, Скопље 1936, 190–220.

Гранстрем, *Описание пергаменных рукописей*
Е. Э. Гранстрем, *Описание русских и славянских пергаменных рукописей*, Ленинград 1953.

Грбић и др., *Опис Библиотека Српске Патријаршије. Апостоли*
Д. Грбић, Б. Тодић, З. Ранковић, *Ћирилске рукописне књиге Библиотеке Српске Патријаршије. Апостоли*, Књ. 1, Београд 2022.

Грбић и др., *Опис. Библиотека Матице српске. Апостоли*
Д. Грбић, Ј. Грковић-Мејџор, К. Минчић-Обрадовић, К. Шкорић, *Ћирилске рукописне књиге библиотеке Матице српске, Апостоли,* Књ. 2, Нови Сад 1991.

Джурова и др., *Опис Ватиканската библиотека*
А. Джурова, К. Станчев, М. Япунджич, *Опис на славянските ръкописи във Ватиканската библиотека*, София 1985.

Древности монастырей Афона
Древности монастырей Афона X–XVII веков в России, Каталог выставки 17 мая-4 июля 2004 года, Москва 2004.

Јовановић-Стипчевић, *Средњовековно писано наслеђе*
Б. Јовановић-Стипчевић, *Средњовековно писано наслеђе у заоставштини Љубомира Ковачевића*, Археографски прилози 10–11 (1989) 71–81.

Карановић, *Словенске рукописне књиге у Румунији*
В. Карановић, *Словенске рукописне књиге у Румунији*, Библиотекар XIV/6 (1962) 490 – 504.

Каталог. Зографския манастир
Б. Райков, С. Кожухаров, Х. Миклас, Х. Кодов, *Каталог на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир в Света Гора*, София 1994.

Ковачевић, *Збирка рукописа и старих штампаних књига*
Б. Ковачевић, *Архив Српске академије наука у Београду. Збирка рукописа и старих штампаних књига*, Архивист 3–4, Додатак IX (1957) CXCV–CXCVIII.

Кодов, *Опис БАН*
Х. Кодов, *Опис на славянските ръкописи в библиотеката на българската академия на науките,* София 1969.

Копыленко, Рапопорт, *Славяно-русские рукописи Одесской государственной научнойи блиотеки*
М. М. Копыленко и М. В. Рапопорт, *Славяно-русские рукописи Одесской государственной научной библиотеки им. А. М. Горького,* Труды Отдела древнерусской литературы XVI, АН СССР (1960) 543–553.

Левшина, *Рукописи сербского правописания*
Ж. Л. Левшина, *Рукописи сербского правописания российской Национальной библиотеки, Каталог,* Санкт-Петербург 2021.

Мартиновић, *Рукописне књиге Манастира на Цетињу*
М. Мартиновић, *Рукописине књиге Манастира рођења Пресвете Богородице на Цетињу*, Цетиње 2023.

Матић, *Опис рукописа Народне библиотеке*
С. Матић, *Опис рукописа Народне библиотеке*, САНУ, посебна изд. CXCI, Београд 1952.

Мирковић, *Старине старе цркве у Сарајеву*
Л. Мирковић, *Старине старе цркве у Сарајеву*, Споменик СКА LXXXIII, други разред 65, V-VIII (Београд 1936) 21–22.

Момировић, Васиљев, *Опис. Цетињски манастир*
П. Момировић, Љ. Васиљев, *Ћириличке рукописне књиге Цетињског манастира, XIV – XVIII вијек*, Цетиње 1991.

Мошин, *Ћирилски рукописи манастира св. Тројице код Пљеваља*
В. А. Мошин, *Ћирилски рукописи манастира св. Тројице код Пљеваља*, Историски записи XIV/1-2 (1958) 235–260.

Мошин, *К датировке*
В. А. Мошин, *К датировке рукописей из собрания А. Ф. Гильфердинга Государственной публичной библиотеки*, Труды Отдела древнерусской литературы XV, АН СССР (1958) 409–417.

Мошин, *Ћирилски рукописи у манастиру Никољцу*
В. А. Мошин, *Ћирилски рукописи у манастиру Никољцу код Бијелог Поља*, Историјски записи Година XIV, Књига XVIII, 4 (1961) 681–708.

Мошин, *Рукописи бивше београдске Народне библиотеке*
В. А. Мошин, *Рукописи бивше београдске Народне библиотеке у Даблину и Загребу*, Библиотекар XX/5 (1968) 349–360.

Мошин, *Рукописи Пећке патријаршије*
В. А. Мошин, *Рукописи Пећке патријаршије*, Старине Косова и Метохије IV–V (1968-1971) 5–136.

Мошин, *Копитарева збирка словенских рукописа*
В. А. Мошин, *Ћирилски рукописи у Повијесном музеју Хрватске. Копитарева збирка словенских рукописа и Цојсов ћирилски одломак у Љубљани*, Београд 1971

Мошин и др., *Збирка Радослава М. Грујића. Опис*
В. А. Мошин, Љ. Васиљев, Д. Богдановић, М. Гроздановић-Пајић, *Рукописи Музеја Српске православне цркве: Збирка Радослава М. Грујића, Археографски опис*I-II, Београд 2017/2020.

Мусакова, *Корпус на украсените славянски ръкописи*
Е. Мусакова, *Корпус на украсените славянски ръкописи в Националната библиотека „Св. Кирил и Методий“X/XI –XIV в.*, Том 1, Псалтири, Евангелия, Апостоли, София 2021.

Недомачки, *О српским рукописимау Јерусалиму*
В. Недомачки, *О српским рукописима у библиотеци Грчке православне Патријаршије у Јерусалиму*, Археографски прилози 2 (1980) 71–118.

Петковић, *Опис рукописа манастира Крушедола*
С. Петковић, *Опис рукописа манастира Крушедола*, Сремски Карловци 1914.

Попов, *Описание рукописей*
А. Н. Попов, *Описание рукописей и каталог книг церковной печати библиотеки А. И. Хлудова,* Москва 1872.

Предварительный список XV в.
Предварительный список славяно-русских рукописных книг XV в., хранящихся в СССР (Для Сводного каталога рукописных книг, хранящихся в СССР), Москва 1986.

Проловић, *Српски рукописи XIII и XIV века у Бечу*
Ј. Проловић, *Српски рукописи XIII и XIV века у Бечу и манастир Хиландар*, Хиландарски зборник 6 (1986) 163–270.

Райновъ, *Орнаментъ и буква*
Н. Райновъ, *Орнаментъ и буква въ славянските рякописи на Народната библиотека въ Пловдивъ*, София 1925.

Ранковић и др., *Инвентар. Библиотека Српске патријаршије*
З. Ранковић, В. Вукашиновић, Р. Станковић, *Инвентар рукописа Библиотеке Српске патријаршије*, Београд 2012.

Ранковић, Тодић, *Српске рукописне књиге у Словачкој*
З. Ранковић, Б. Тодић, *Српске рукописне књиге у Словачкој*, Београд 2016.

Сводный каталог XI – XIII вв
Л. П. Жуковская, Н. Б. Тихомиров, Н. Б. Шеламанова, *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР, XI–XIII вв,* Москва 1984.

Сводный каталог XIV век
О. А. Князевская, Н. А. Кобяк, Н. Б. Тихомиров, А. А. Турилов, Н. Б. Шеламанова, *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в России странах СНГ и Балти, XIVвек*. Вып. 1, Москва 2002.

Стефановић, *Палеографске белешке*
Д. Стефановић, *Палеографске белешке о старим српским и неким другим рукописима у Великој Британији*, Археографски прилози 6–7 (984–1985) 51–129.

Стојановић, *Каталог. Збирка Српске краљевске академије*
Љ. Стојановић, *Каталог рукописа и старих штампаних књига: збирка Српске краљевске академије,* Београд 1901.

Стојановић, *Каталог Народне библиотеке*
Љ. Стојановић, *Каталог Народне библиотеке у Београду IV. Рукописи и старе штампане књиге*, Београд 1903 (репринт: Београд 1982).

Турилов, Мошкова, *Каталог рукописей афонских обителей*
А. А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Каталог славянских рукописей афонских обителей,* второе, исправленное и дополненное издание, Београд 2016.

Тријић и др., *Српске рукописне књиге у Мађарској*
В. Тријић, Б. Тодић, З. Ранковић, З. Ракић, *Српске рукописне књиге у Мађарској*, Београд 2025.

Ћоровић, *Рукописи у Никољцу*
В. Ћоровић, *Рукописи у Никољцу код Бијелог Поља,* Зборник за историју Јужне Србије и суседних области I (Скопље 1936) 86.

Ћоровић, *Рукописи Универзитетске библиотеке*
В. Ћоровић, *Рукописи Универзитетске библиотеке у Београду*, Споменик СКА LXXXVII (1938) 95–104.

Опис Дечани
Д. Богдановић, Љ. Штављанин-Ђорђевић, Б. Јовановић-Стипчевић, Љ. Васиљев, Л. Черњић, М. Гроздановић-Пајић, *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани*, Књ. 1, Београд 2011.

Опис Зографския манастир
Х. Кодов, Б. Райков, С. Кожухаров, *Опис на славянските ръкописи в билиотеката на Зографския манастир в Света Гора,* Том I, София 1985.

***Описъ НБКМ* Т. 1**
Б. Цоневъ, *Описъ на Ръкописите и старопечатни книгина Народната библиотека въ София.*[Т. 1], София 1910.

***Описъ НБКМ* Т. 2**
Б. Цоневъ, *Опис на славянските ръкописи в Софийската народна билиотека*, Том II, София 1923.

***Опис НБКМ* Т. 3**
М. Стоянов, Х. Кодов, *Опис на славянските ръкописи в Софийската народна билиотека*, Т.3, София 1964.

***Опис НБКМ* Т. 4**
М. Стоянов, Х. Кодов, *Опис на славянските ръкописи в Софийската народна билиотека,* т. IV, София 1971.

***Опис НБКМ* Т. 5**
Б. Христова, Д. Караджова, Н. Вутова, *Опис на славянските ръкописи в Софийската народна билиотека,* т. V, София 1996.

Опис НБС
Љ. Штављанин-Ђорђевић, М. Гроздановић-Пајић, Л. Черњић, *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије*, Књ. 1, Београд 1986.

Описъ Пловдивъ
Б. Цоневъ, *Описъ на Ръкописите и старопечатни книгина Народната библиотека въ Пловдивъ*, София 1920.

Славянские рукописи болгарского произхождения
Б. Христова, В. Загребин, Г. Енин, Е. Шварц, *Славянские рукописи болгарского произхождения в Российской национальной библиотеке - Санкт-Петербург*, Санкт-Петербург 2009.

Цоневъ, *Кирилски ръкописи и старопечатни книги в Загреб*
Б. Цоневъ, *Кирилски ръкописи и старопечатни книги в Загреб*, Сборник на Българската академия на науките,Том I, София 1911, 1–54.

Шпадијер и др., *Српске рукописне књиге у Чешкој*
И. Шпадијер, В. Тријић, З. Ракић, З. Ранковић, *Српске рукописне књиге у Чешкој*, Београд 2015.

Яцимирский, *Славянские и русские рукописи румынскихъ библіотекъ*
А. И. Яцимирскій, *Славянские и русские рукописи румынскихъ библіотекъ*, Санктпетербургъ 1905.

Яцимирский, *Описание южно-славянских и русских рукописей*
А. И. Яцимирский, *Описание южно-славянских и русских рукописей заграничныхъ библиотекъ*. Т.1. *Вена, Берлинъ, Дрезденъ, Лейпцигъ, Мюнхенъ, Прага, Любляна*, Петроградъ 1921.

Birkfellner, *Glagolitishe und kyrillische Handschriften*
G. Birkfellner, *Glagolitishe und Kyrillische Handschriften in Österreich*, Wien 1975.

Clark, *Checklist of Manuscripts in St. Catherine's monastery*
K. W. Clark, *Checklist of Manuscripts in St. Catherine's monastery, Mount Sinai*, Washington 1952.

Pennington, Cleminson, *A Union Catalogue*
A. Pennington, R. Cleminson, *A Union Catalogue of Cyrillic Manuscripts in British and Irish Collections*, London 1988.

Dujčev, Djourova, *Slavonic manuscripts*
Dujčev, A. Djourova, *Slavonic manuscripts from the British museum and library*, London 1977/1978.

Marava – Chatzinicolaou, Toufexi – Paschou, *Catalogue 13th – 15th century*
A. Marava – Chatzinicolaou, C. Toufexi – Paschou, *Catalogue of the illuminated byzantine manuscripts of the National library of Greece*, Vol. II, *Manuscripts of New Testament texts 13th – 15th century*, Athens 1985.

Matejic, Bogdanovic, *Slavic codices of The Great Lavra Monastery*
M. Matejic, D. Bogdanovic, *Slavic codices of The Great Lavra Monastery, A description*, Sofia 1989.

Matthes, *Katalog*
E. Matthes, *Katalog der slavischen Handschriften in Bibliotheken der Bundesrepublik Deutschland*, Wiesbaden 1990.

Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije*
V. Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije*, I. dio, Opis rukopisa, Zagreb 1955.

Mošin, *Katalog rukopisa Muzeja Srpske crkve*
V. Mošin, *Katalog rukopisa Muzeja Srpske crkve u Beogradu,* Ljetopis JAZU 60 (1955) 218 – 226.

Mošin, *Ćirilski rukopisi Cetinjskog manastira*
V. Mošin, *Ćirilski rukopisi Cetinjskog manastira,* Ljetopis JAZU 61 (1956) 280 – 284.

Mošin, Radeka, *Ćirilski rukopisi u sjevernoj Dalmaciji*
V. Mošin, M. Radeka, *Ćirilski rukopisi u sjevernoj Dalmaciji*, Starine JAZU 48 (1958) 189 – 215.

Mošin, Traljić, *Ćirilski rukopisi u Bosni I Hercegovini*
V. Mošin, S. M. Traljić, *Ćirilski rukopisi u Bosni I Hercegovini*, Naše starine VI (1959) 63 – 103.

Mošin, *Ćirilski rukopisi crkve u Crkolezu*
V. Mošin, *Ćirilski rukopisi crkve u Crkolezu*, Ljetopis 63 (1959) 315–318.

Mošin, *Ćirilski rukopisi i pisma Nacionalne sveučilišne biblioteke*
V. Mošin, *Ćirilski rukopisi i pisma Nacionalne sveučilišne biblioteke u Zagrebu,* Radovi Staroslavenskog instituta, 5 (1964)163–233.

Pavlikianov, *The Slavic Lingual Presence in the Docheiariou Monastery*
C. Pavlikianov, *The Slavic Lingual Presence in the Docheiariou Monastery*, Paleoburgarica/Старо-българистика XXIV, 4 (1999) 41–58.

Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei*
P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.P.R. Vol. 1.* [Bucureşti] 1959.

Richard, *Inventaire des manuscrits grecs du British Museum*
M. Richard, *Inventaire des manuscrits grecs du British Museum* I, Fonds Sloane, Additional, Egerton, Paris, 1952.

Tachiaos, *The Slavonic Manuscripts of Saint Panteleimon*
A. E. Tachiaos, *The Slavonic Manuscripts of Saint Panteleimon Monastery (Rossikon),* Los Angeles 1981.

Tarnanidis, *The slavonic manuscripts discovered at St. Catherine's monastery*
I. C. Tarnanidis, *The slavonic manuscripts discovered in 1975 at St. Catherine's monastery on Mount Sinai,* Thessaloniki 1988.

ФОТОТИПИЈЕ, ПАЛЕОГРАФСКИ И ФИЛИГРАНОЛОШКИ АЛБУМИ

Београдски паримејник.Фототипско издање
Београдски паримејник, фототипско издање, уредник: В.Трифић, Београд – Нови Сад 2019.

Богдановић, *Хиландар. Палеографски албум*
Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара. Палеографски албум*, Београд 1978.

Болонски псалтир. Фототипно издание
Болонски псалтир, *Български книжовен паметник от XIII век*. Фототипно издание с увод и белжки от Иван Дуйчев, София 1968.

Васиљев, *Збирка Радослава М. Грујића. Палеографски албум*
Љ. Васиљев, *Рукописи Музеја Српске православне цркве: Збирка Радослава М. Грујића. Палеографски албум*, Београд 2020.

Гроздановић-Пајић, Станковић, *Дечани. Водени знаци*
М. Гроздановић-Пајић, Р. Станковић, *Рукописне књиге манастира Високи Дечани, Водени знаци и датирање*, Београд 1995.

Гроздановић-Пајић, *Збирка Радослава М. Грујића. Филигранолошки албум*
М. Гроздановић-Пајић, *Рукописи Музеја Српске православне цркве: Збирка Радослава М. Грујића, Филигранолошки албум*, Београд 2015.

Гроздановић-Пајић, Станковић, *Пећка патријаршија. Водени знаци*
М. Гроздановић-Пајић, Р. Станковић, *Датирање и водени знаци ћирилских рукописних књига Пећке патријаршије*, Археографски прилози 13 (1991) 7 – 249.

Дечани. Палеографски албум
Л. Черњић, Б. Јовановић-Стипчевић, К. Мано-Зиси, *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани*, књига трећа, *Палеографски албум*, Београд 2012.

Лавров, *Палеографическое обозрение*
П. А. Лавров, *Палеографическое обозрение кирилловского письма,* у: Энциклопедія славянской филологіи, вып. 4.1, Петроград 1914.

***Мирослављево јеванђеље*. [Фототипско издање]**
Мирослављево јеванђеље. [Фототипско издање], [Уредник]: Љубомир Стојановић, Београд 1897.

Мошин, *Палеографски албум*
В. Мошин, *Палеографски албум на јужнословенското кирилско писмо*, Скопје 1966.

НБС. Палеографски албум
Љ. Штављанин-Ђ.вић, М. Гроздановић-Пајић, Л. Черњић, *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије*, књига прва, *Палеографски албум*, Београд 1991.

Станковић, *Никољац. Водени знаци*
Р. Станковић, *Датирање и водени знаци рукописних књига манастира Никољца*, Археографски прилози 16 (1994) 141–306.

Станковић, *Приновљене рукописне књиге. Водени знаци*
Р. Станковић, *Приновљене рукописне књиге Народне библиотеке Србије, водени знаци и датирање*, Археографски прилози 18 (1996) 253–351.

Станковић, *МСПЦ. Водени знаци*
Р. Станковић, *Рукописне књиге Музеја Српске православне цркве у Београду. Водени знаци и датирање*, Београд 2003.

Станковић, *Водени знаци хиландарских српских рукописа*
Р. Станковић, *Водени знаци хиландарских српских рукописа XIV–XV века*, Београд 2007.

Станковић, *Крка. Водени знаци*
Р. Станковић, *Водени знаци рукописних књига манастира Крке*, Археографски прилози 29–30 (2007–2008) 89–265.

Типик архиепископа Никодима. Фототипија
Типик архиепископа Никодима. Књига прва, Фототоипија изгорелог рукописа Народне библиотеке у Београду, приредио Ђ. Трифуновић, Београд 2004.

Der Serbische Psalter. Faksimile
Der SerbischePsalter, Faksimile-Ausgabe des Cod. Slav. 4 der Bayerischen Staatbibliothek Munchen,Text-band unter Mitarbeit von S. Dufrenne, S. Radojčić, R. Stichel, I. Ševčenko, Herausgegebenvon H. Belting, Wiesbaden 1978–1983.

Mošin, *Ćirilski rukopisi JAZU. Reprodukcije*
V. Mošin, *Ćirilski rukopisi jugoslavenske akademije*, II. dio, Reprodukcije, Zagreb 1952.

Pelusi, *Novum Testamentum Bosniacum Marcianum* (faksimil)
S. Pelusi, *Novum Testamentum Bosniacum Marcianum Cod. Or. 227 (= 168)*, Padova 1991 (faksimil).

ЛИТЕРАТУРА

Ацовић, *Хералдика и Срби*
Д. М. Ацовић, *Хералдика и Срби*, Београд 2008.

Бабић, *Порекло тератолошких мотива*
Г. Бабић, *Порекло тератолошких мотива у српским украшеним рукописима. Начин истраживања*, у: Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа. Зборник радова са III међународне хиландарске конференције, Београд 1995, 3–44.

Бабић, *Тератолошки украси у грчким рукописима*
Г. Бабић, *Тератолошки украси у грчким рукописима IX и X века,* Глас CCCLXXII Одељење историјских наука, Књига 8 (1993) 139–169.

Богдановић, *Метод описа рукописа*
Д. Богдановић, *Метод описа рукописа у Археографском одељењу Народне библиотеке СРС у Београду*, Библиотекар XX/5 (1968) 361–390.

Богдановић, *Стара српска библиотека*
Д. Богдановић, *Стара српска библиотека*, у: *Студије из српске средњовековне књижевности*, Београд 1997, 5–79.

Богдановић, *Суштина просвећености у култури средњовековне Србије*
Д. Богдановић, *Суштина просвећености у култури средњовековне Србије*, у: *Студије из српске средњовековне књижевности*, Београд 1997, 89–97.

Богдановић, *Развој ћирилског писма*
Д. Богдановић, *Развој ћирилског писма у Србији до XV века*, у: *Студије из српске средњовековне књижевности*, Београд 1997, 128–164.

Богдановић, *Нове тежње у српској књижевности*
Д. Богдановић, *Нове тежње у српској књижевности првих деценија XIV века*, у: *Студије из српске средњовековне књижевности*, Београд 1997, 212–233.

Богдановић, *Историја старе српске књижевности*
Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980.

Богдановић, *Питање упоредности у развоју писма и орнамента*
Д. Богдановић, *Питање упоредности у развоју писма и орнамента*, Славянска палеография и дипломатика 2, София 1985, 190–192.

Божков, *Тератологията на средновековния български миниатюрист*
А. Д. Божков, *Тератологията на средновековния български миниатюрист,* у: Български приноси в европейската цивилизация, София 2000, 74–82.

Васиљев, *Орнаментика, повез и ново датовање*
Љ. Васиљев, *Орнаментика, повез и ново датовање српских рукописа Универзитетске библиотеке „А. М. Горког“ у Одеси*, Зборник музеја примењене уметности 19–20 (1975/76) 159–171.

Васиљев, *Ново датирање српских рукописа у Ватиканској библиотеци*
Љ. Васиљев, *Ново датирање српских рукописа у Ватиканској библиотеци*, Археографски прилози 1 (1979) 45–79.

Васиљев, *Каталог изложбе копија*
Љ. Васиљев, *Каталог изложбе копија орнаметнике српских средњовековних ћириличких рукописа XIII–XVI века*, Београд 1980.

Васиљев, *Илуминација као један од елемената датирања*
Љ. Васиљев, *Илуминација као један од елемената датирања,* у: *Славянска палеография и дипломатика*, София1980,168–185.

Васиљев и др., *Ново датирањеу Библиотеци Румунске академије наука*
Љ. Васиљев, М. Гроздановић, Б. Стипчевић, *Ново датирање српских рукописа у Библиотеци Румунске академије наука*, Археографски прилози 2 (Београд 1982)41–69.

Васиљев, *Геометријски иницијали*
Љ. Васиљев, *Геометријски иницијали од средине XIII до двадесетих година XIV века и његов палеографски значај у датирању српских пергаментних рукописа*, Археографски прилози 6–7 (1984–1985) 131–156.

Васиљев, *Непознати рукописи Инока из Далше*
Љ. Васиљев, *Непознати рукописи Инока из Далше,* Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа. Зборник радова са III међународне хиландарске конференције одржане од 28. до 30. марта 1989, САНУ, Београд 1995, 463–468.

Васиљев, *Ко је Инок из Далше*
Љ. Васиљев, *Ко је Инок из Далше, хиландарски писар прве половине XV века*, у: Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура, САНУ, Научни скупови, књ. XCV, Одељење историјских наука, књ. 27, Београд 2000, 399–402;

Вздорнов, *Неовизантийский орнамент*
Г. И. Вздорнов, *Неовизантийский орнамент в южнославянских и русских рукописных книгах до начала XV веков*, Византийский временник 34 (Москва 1973) 214–243.

Вранешевић, *Изборно јеванђеље великог војводе Николе Стањевића*
Б. Вранешевић, *Изборно јеванђеље великог војводе Николе Стањевића*, Београд 2019.

Вранешевић, *Изборно јеванђеље великог војводе Николе Стањевића (Хил. 14)*
Б. Вранешевић, *Изборно јеванђеље великог војводе Николе Стањевића (Хил. 14)*, Једанаеста казивања о Светој Гори, Београд 2023, 111–139.

Вранешевић, *Четворојеванђеље серског митрополита Јакова*
Б. Вранешевић, *Четворојеванђеље серског митрополита Јакова. Реч, слика, светлост*, Београд 2024.

Грковић-Мејџор, *Средњовековно језичко наслеђе Босне и Херцеговине*
Ј. Грковић-Мејџор, *Средњовековно језичко наслеђе Босне и Херцеговине*, Језик и писмо у Републици Српској, АНУРС, Научни скупови књ. XXIV, Одељење књижевности и умјетности, Књ. 13, Бања Лука 2012, 17–35.

Грковић-Мејџор, *О формирању српске редакције старословенског језика*
Ј. Грковић-Мејџор, *О формирању српске редакције старословенског језика*, Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија. Зборник радова, Беране – Београд 2011, 43–51.

Грозданов, *Орнаментиката на разцветаните лисја*
Ц. Грозданов, *Орнаментиката на разцветаните лисја во уметноста на Охрид од XI–XII век*, у: Студии за охридскиот живопис, Скопје 1990, 59–74.

Гроздановић-Пајић, *Водени знаци у Рилском четвроојеванђељу*
М. Гроздановић-Пајић, *Водени знаци у Рилском четвроојеванђељу из 1361. године и њихове паралеле*, Археографски прилози 6-7 (Београд 1984-1985) 157-172.

Давидовић, *Српски скрипторијум у Серу*
М. Давидовић, *Српски скрипторијум у Серу и српско-ромејски политички црквени односи*, у: Studia Literaria Serdicensia, књ. 5, София 2023, 60–87.

Давидовић, *Средњовековни ћирилички скрипторијуми на Балкану*
М. Давидовић, *Средњовековни ћирилички скрипторијуми на Балкану*, докторска дисертација (необјављена), Београд 2024.

Джурова, *За орнамента в българските ръкописи*
А. Джурова, *За орнамента в българските ръкописи от XIII–XIV век*, Изкуство 9 (1976) 22–29.

Джурова, *Украсените ръкописи от XIVв., излезли от Търново*
А. Джурова, *Украсените ръкописи от XIVв., излезли от Търново и околностите му*, Търновска книжовна школа, Втори международен симпозиум, Велико Трново, 20-23 май 1976., София 1980, 533–554.

Джурова, *1000 години българска ръкописна книга*
А. Джурова, *1000 години* българска ръкописна книга. *Орнамент и миниатюра*, София 1981.

Джурова, *Томичов псалтир*
А. Джурова, *Томичов псалтир* Том I-II, София 1997

Джурова, *Към въпроса за славянската тератология*
А. Джурова, *Към въпроса за славянската тератология (Cod. Gr. Сава 248 от Гръцката патриаршия в Ерусалим и Радомировия псалтир)*, Археографски прилози 17 (1995) 19–46.

Джурова, *Въведение в славянската кодикология*
А. Джурова, *Въведение в славянската кодикология. Византийският кодекс и рецепцията му сред славяните*, София 1997.

Джурова, *Какво е донесъл патриарх Сава Сръбски от Ерусалим*
А. Джурова, *Какво е донесъл патриарх Сава Сръбски от Ерусалим? (Още веднъж за украсата на Сръбското евангелие № 19 от Ерусалим)*, у: България и Сърбия в контекста на византийската цивилизация. Сборник статии от българо-сръбски симпозиум, 14–16 септември 2003, София 2005, 247–264 + XIV табл.

Джурова, *В света на ръкописите*
А. Джурова, *В света на ръкописите,* София 2007.

Джурова, *Реинерпретация на крилатата змия*
А. Джурова, *Реинерпретация на крилатата змия (дракон) в християнската традиция (по повод украсата на Дивошевото евангелие)*, Зборник радова Византолошког института 46 (2009) 265–280.

Джурова, *Към въпроса за заставките-матрици*
А. Джурова, *Към въпроса за заставките-матрици в славянските ръкописи*, Афон и славянский мир, Сборник 1 (2013) 277-291.

Добрынина, *Художественная продукция*
Э. Н. Добрынина, *Художественная продукция скриптория монастыря Одигон*, у: Древнерусское искусство, Искусство рукописной книги. Византия. Древнаяя Русь, С-Петербург 2004, 199–220.

Добрынина, *О двух рукописях*
Э. Н. Добрынина, *О двух рукописях «мастера арабескового стиля» (Гим. Син. греч. 63 и Wien, Theol. gr. 240)*, Хризограф, выпуск 3, Средневековые книжные центры: местные традиции и межрегиональные связи, Труды международной научной конференции, Москва, 5-7 сентября 2005 г., Москва 2009, 42–61.

Добрынина, *О термине «эмальерный стиль»*
Э. Н. Добрынина, *О термине «эмальерный стиль» в истории византийской книжной орнаментики X—XII вв*, у: Палеография, кодикология, дипломатика. Современный опыт исследования греческих, латинских и славянских рукописей и документов. Материалы Международной научной конференции в честь 75-летия доктора исторических наук, члена-корреспондента Афинской Академии Бориса Львовича Фонкича, Москва 2013, 83–93.

Дограмаджиева, Райков, *Банишко евангелие*
Екатерина Дограмаджиева, Божидар Райков, *Банишко евангелие, Среднеобългарски паметник от XIII век*, София 1981.

Драгојловић, *Историја српске књижевности у средњовековној босанској држави*
Д. Драгојловић, *Историја српске књижевности у средњовековној босанској држави*, Нови Сад 1997.

Ђорђевић, *Представе прибора за писање и опрему књиге*
И. М. Ђорђевић, *Представе прибора за писање и опрему књиге у српском средњовековном сликарству*, у: Зборник В. Мошина, Београд 1977, 87–112.

Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*
И. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, Београд 1994.

Ђурић, *Минијатуре Хваловог рукописа*
В. Ј. Ђурић, *Минијатуре Хваловог рукописа*, Историски гласник 1-2 (Београд 1957), 39–51.

Ђурић, Иванишевић, *Јеванђеље Дивоша Тихорадића*
Ј. Ђурић, Р. Иванишевић, *Јеванђеље Дивоша Тихорадића*, Зборник радова Византолошког института 7 (1961) 153–160.

Ђурић, *Сликар Радослав*
В. Ј. Ђурић, *Сликар Радослав и фреске Каленића*, Зограф 2, Београд 1967, 22–29.

Ђурић, Бабић-Ђорђевић, *Српска уметност у средњем веку*, Књ. I
В. Ј. Ђурић, Г. Бабић-Ђорђевић, *Српска уметност у средњем веку*, Књ. I (IX-XIII век), Београд 1997.

Ђурић, Бабић-Ђорђевић, *Српска уметност у средњем веку*, Књ. II
В. Ј. Ђурић, Г. Бабић-Ђорђевић, *Српска уметност у средњем веку*, Књ. II (XIV-XVI век), Београд 1997.

Ђурић, *Уметност у Босни*
Војислав Ј. Ђурић, *Уметност у Босни између јадранских градова и Србије* у: Војислав Ј. Ђурић, Гордана Бабић, *Српска уметност у средњем веку* II, Београд 1997.

Ердељан, *О српском јеванђелистару*
Ј. Ердељан, *О српском јеванђелистару № 19 из библиотеке Грчке православне патријаршије у Јерусалиму*, Саопштења РЗЗСК XXVII-XXVIII (1995/96) 41–52.

Живковић, *Орнаменти Београдске Александриде*
М. Живковић, *Орнаменти Београдске Александриде*, Саопштења РЗЗСК XLVII (2015) 23–42.

Живковић, *Српска Александрида и византијске редакције романа о Александру*
М. П. Живковић, *Српска Александрида и византијске редакције романа о Александру (α и ε верзија)*, докторска дисертација (необјављена), Београд 2023.

Живојиновић, *Јеромонах Доротеј – игуман манастира Хиландара и прот Свете Горе*
М. Живојиновић, *Јеромонах Доротеј – игуман манастира Хиландара (1355–1366) и прот Свете Горе (1356–1366)*, ΝΟΜΟΦΥΛΑΞ, Зборник радова у част Срђана Шаркића, Београд 2020.

Изложба српске писане речи
Изложба српске писане речи. Каталог, Народна библиотека СР Србије, Београд 1973.

***Историја српског народа* I**
Група аутора, *Историја српског народа* I, Београд 1981.

Јанц, *Прибор за писање у средњовековној Србији*
З. Јанц, *Прибор за писање у средњовековној Србији*, Политика 20. 9. 1970.

Јанц, *Орнаменти фресака*
З. Јанц, *Орнаменти фресака из Србије и Македоније од XII до средине XV века*, Каталог изложбе, Музеј примењене уметности, Београд 1961.

Јанц, *Кожни повези*
З. Јанц, *Кожни повези српске ћирилске књиге од XII до XIX века*, Београд 1974.

Јанц, *Књига*
З. Јанц, *Књига* у: Историја примењене уметности код Срба, I том, Средњовековна Србија, Београд 1977, 343–352.

Јовановић-Стипчевић, *Рукописи ресавског круга*
Б. Јовановић-Стипчевић, *Рукописи ресавског круга 1392-1427. Каталог изложбе у манстиру Ресави*, Београд–Деспотовац 1980.

Јовановић-Стипчевић, *Београдски паримејник*
Б. Јовановић-Стипчевић, *Београдски паримејник*, Београд 2005.

Јовановић-Стипчевић, *Непознато српско јеванђеље*
Б. Јовановић-Стипчевић, *Непознато српско јеванђеље из Дохијара број 424*, Словенско средњовековно наслеђе, Зборник посвећен професору Ђорђу Трифуновићу, Београд 2001, 239–253.

Караджова, *За съдържанието на някои криптограми*
Д. Караджова, *За съдържанието на някои криптограми около изображението на кръста*, Археографски прилози 26–27 (2004–2005) 413–448.

Карский, *Славянская кирилловская палеография*
Е.Ф. Карский, *Славянская кирилловская палеография,* Ленинград 1928.

Катанић, *Декоративна камена пластика*
Н. Катанић, *Декоративна камена пластика моравске школе*, Београд 1988.

Князевская, *Описание Норовской псалтири*
О. А. Князевская, *Описание Норовской псалтири*, у: Древне-русское искусство, Рукописная яига, Сборник третий, Москва 1983, 121–142.

Коцева, *Елементи на украсата*
Е. Коцева, *Елементи на украсата в ръкописната книга*, Изкуство 9 (1976) 30–37.

Мавродинова, *Художественное оформление Святославового Изборника*
Л. Мавродинова, *Художественное оформление Святославового Изборника 1073г*. у: Сомеонов сборник (по Светославовия препис от 1073г.). Том 1. Изследвания и текст, София 1991.

Магловски, *Врзино коло*
Ј. Магловски, *Врзино коло – мотив студеничке пластике. Од метафоре ка моделу*, Зборник радова византолошког института XXXVII (1998) 54–74.

Максимовић, *Илустрације Млетачког зборника*
Ј. Максимовић, *Илустрације Млетачког зборника и проблем минијатура у средњовековној Босни*, Историски гласник 1-2 (1958) 117–130.

Максимовић, *Српска средњовековна скулптура*
Ј. Максимовић, *Српска средњовековна скулптура*, Нови Сад 1971.

Максимовић, *Моравска скулптура*
Ј. Максимовић, *Моравска скулптура*, Научни скуп: Моравска школа и њено доба, Београд 1972, 181–190.

Максимовић, *Сликарство минијатура у средњовековној Босни*
Ј. Максимовић, *Сликарство минијатура у средњовековној Босни*, Зборник радова Византолошког института XVII (1976) 175–188.

Максимовић, *Четворојеванђеље Старчеве Горице*
Ј. Максимовић, *Четворојеванђеље Старчеве Горице*,Зборник за ликовне уметности 12 (1976) 59–68 + [5] стр. с таблама.

Максимовић, *Илуминација београдског паримејника*
Ј. Максимовић, *Илуминација београдског паримејника*, Зборник за ликовне уметности 16 (1980) 1–12 + [6] стр. с таблама.

Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*
Ј. Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, Београд 1983.

Мано-Зиси, *Анагност Јован*
К. Мано-Зиси, *Анагност Јован, хиландарски писар друге пполовине XIV века*, Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа: зборник радова са међународне хиландарске конференције одржане од 28. до 30. марта 1989., Београд 1995, 231–243.

Мано-Зиси, *Четворојеванђеље попа Никодима*
К. Мано-Зиси, *Четворојеванђеље попа Никодима из рукописне збирке манастира Хиландара*, Археографски прилози 20 (1998) 75–91.

Мано-Зиси, *Хиландарски писари*
К. Мано-Зиси, *Хиландарски писари књига из времена српског царства*, Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, књижевност, уметност, архитектура. Научни скупови Српске академије наука и уметности; књ. 95, Одељење историјских наука; књ. 27, Београд 2000, 387–397.

Мано-Зиси, *Писар монах Јаков*
К. Мано-Зиси, *Писар монах Јаков и његови сарадници у хиландарском скрипторијуму (трећа четвртина XIV века)*, Хиландарски зборник 11 (2004) 227–246.

Мано-Зиси, *Један тип византијске орнаментике*
К. Мано-Зиси, *Један тип византијске орнаментике у српским рукописима 14. века,* Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски" Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев" Том 96/15 (2011) 353–360.

Мано-Зиси, *Књиге хиландарских писара*
К. Мано-Зиси, *Књиге хиландарских писара друге половине 14. века у библиотеци манастира Дечана*, Дечани у светлу археографских истраживања, ур. Татјана Суботин-Голубовић, Београд 2012, 33–59.

Марковић, *Средњовековне представе крстова са криптограмима*
М. Марковић, *Средњовековне представе крстова са криптограмима који се односе на светог цара Константина Великог*, Ниш и Византија 11 (2013), 123–133.

Миловановић, *Освежавање меморије*
Д. Миловановић, *Освежавање меморије. Орнаменти српских средњовековних фресака*, Београд 2014.

Мирковић, *Рукописни типици српскословенске рецензије*
Л. Мирковић, *Рукописни типици српскословенске рецензије*, Богословље IV/1-2 (1960) 3–15.

Мирковић, *Романов типик*
Л. Мирковић, *Романов типик* у: Типик архиепископа Никодима, књига друга, приредио Ђ. Трифуновић, Београд 2007, XLI–LVIII.

Мокрецова и др., *Материалы и техника византийской рукописной книги*
И. П. Мокрецова, М. М. Наумова, В. Н. Киреева и Э. Н. Добрынина, Б. Л. Фонкич, *Материалы и техника византийской рукописной книги*, Москва 2003.

Момировић, *Силоаново рукописно четворојеванђеље*
П. Момировић, *Силоаново рукописно четворојеванђеље*, Рашка баштина 2 (1980) 99–108.

Мошин, *Орнаментика неовизантијског и „балканског" стила*
В. Мошин, *Орнаментика неовизантијског и „балканског" стила,* Годишњак Балканолошког института, књ. 1 (1957) 295 – 351.

Мусакова, *Рилското четириевангелио*
Е. Мусакова, *Рилското четириевангелио от 1361 г.*, Међународна хиландарска конференција, Рашка 2002, 90–99.

Мусакова, *Ръкописи от Охрид в Софийската Народна библиотека*
Е. Мусакова, *Ръкописи от Охрид в Софийската Народна библиотека (Украсени гръцки и славянски ръкописи от XI–XIV v.)*, Зборник Средновековна уметност 5 (2006) 41–54.

Мусакова, *Българската ръкописна книга*
Е. Мусакова, *Българската ръкописна книга през XIII век*, Зборник радова Византолошког института XLVI (2009) 299–312 + Ил. 1–8.

Мутафов, *Криптограмите*
Е. Мутафов, *Криптограмите и билингвизмът на Палеологовото изкуство*, Patrimonium. Mk 7–8 (2010), 251–260.

Недељковић, Станојловић, *Пут књига*
Ј. Недељковић, Ј. Станојловић, *Пут књига 1914/1915–2015: Судбина српских средњовековних рукописа Народне библиотеке несталих у Великом рату*, Београд 2015.

Ненадовић, *Хиландарски метох Зиг*
С. Ненадовић, *Хиландарски метох Зиг и проблем камене пластике Немањиног доба,* Хиландарски зборник 1 (1966) 163–170.

Николајевић-Стојковић, *Рановизантиска архитектонска декоративна пластика*
И. Николајевић-Стојковић, *Рановизантиска архитектонска декоративна пластика у Македонији, Србији и Црног Гори*, Београд 1957.

Нитић, *Сликани орнаменти у Дечанима*
А. Нитић, *Сликани орнаменти у Дечанима. Мотиви и распоред*, у: *Зидно сликарство манастира Дечана*, грађа и студије, САНУ Посебна издања Књ. DCXXXII, Одељење историјских наука Књ. 22, ур. Војислав Ј. Ђурић, Београд 1995, 473–511.

Петковић, *Минијатуре Александриде*
В. Петковић, *Минијатуре Александриде у Народној библиотеци у Београду*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 17 (1938), 77–80

Подобедова, *Еще один аспект изучения миниатюр Изборника Святослава*
О. И. Подобедова, *Еще один аспект изучения миниатюр Изборника Святослава* у: Древнерусское искусство, Рукописная яига, Сборник третий, Москва 1983, 75–89.

Попова и др., *Византийская миниатюра*
О. С. Попова, А. Захарова, И. А. Орецкая, *Византийская миниатюра второй половины X – начала XII века*, Москва 2012.

Поповић, *Ризница спасења*
Д. Поповић, *Ризница спасења. Култ реликвија и српских светих у средњовековној Србији*, Београд – Нови Сад 2018.

Протасьева, *Византийский орнамент*
Т. Н. Протасьева, *Византийский орнамент* у: Древне-русское искусство, Рукописная книга, Сборник второй, Москва 1974, 205–219.

Проловић, *Рано доба украса српских рукописа*
Ј. Проловић, *Рано доба украса српских рукописа*, у: Сакрална уметност српских земаља у средњем веку, Београд 2016, 183–192.

Проловић, *Илуминација српских рукописа из зрелог средњег века*
Ј. Проловић, *Илуминација српских рукописа из зрелог средњег века (1299-1371)*, у: Сакрална уметност српских земаља у средњем веку, Београд 2016, 331–340.

Проловић, *Сликани украс српских позносредњовековних рукописа*
Ј. Проловић,*Сликани украс српских позносредњовековних рукописа (1371-1459)*, у: Сакрална уметност српских земаља у средњем веку, Београд 2016, 447–456.

Пузовић, *Библиотека манастира Светог Павла*
Љ. Пузовић, *Библиотека манастира Светог Павла на Светој Гори*, Читалиште, год XIII, 25 (2014) 45–53.

Пуцко, *Художественное оформление*
В. Г. Пуцко, *Художественное оформление древнейших славянских рукописей*, Slovo 37 (1987) 55–90.

Пуцко, *Византийский емальерный стиль*
В. Пуцко, *Византийский емальерный стиль в оформлении греческих и иноязычных иллюминованных рукописей,* Зборник радова Византолошког института 32 (1993) 7–18.

Радојчић, *Уметнички споменици манастира Хиландара*
С. Радојчић, *Уметнички споменици манастира Хиландара,* Зборник радова Византолошког института 3 (1955) 163–194.

Радојчић, *Мајстори старог српског сликарства*
С. Радојчић, *Мајстори старог српског сликарства*, Београд 1955.

Радојчић, *Српске минијатуре XIII века*
С. Радојчић, *Српске минијатуре XIII века*, Глас CCXXXIV, САНУ Одељења друштвених наука, књ. 7 (1959) 55–67.

Радојчић, *Минхенски српски псалтир*
С. Радојчић, *Минхенски српски псалтир*, Зборник Филозофског факултета VII/1 (1963) 277–285.

Радојчић, *Старо српско сликарство*
С. Радојчић, *Старо српско сликарство*, Београд 1966.

Радојчић, *Хиландарска повеља Стефана Првовенчаног*
С. Радојчић, *Хиландарска повеља Стефана Првовенчаног и мотив раја у српском минијатурном сликарству*, Хиландарски зборник 1 (1966) 41–50.

Радојчић, *Насловна застава хиландарског Шестоднева*
С. Радојчић, *Насловна застава хиландарског Шестоднева из 1263. године*, Хиландарски зборник 2 (1971) 69–91 + [13] илустр.

Радосављевић, *Техника старог писма и минијатуре*
В. Радосављевић, *Техника старог писма и минијатуре*, Друго и допуњено издање, Београд 2007.

Ракић, *Заставица (застава)*
З. Ракић, *Заставица (застава)* у: Лексикон српског средњег века, Београд 1999, 220 – 222.

Ракић, *Иницијал*
З. Ракић, *Иницијал*, у: Лексикон српског средњег века, Београд 1999, 257 – 258.

Ракић, *Српска минијатура XVI и XVII века*
З. Ракић, *Српска минијатура XVI и XVII века*, Београд 2012.

Ракић, *Орнаментика четворојеванђеља бр. 6*
З. Ракић, *Орнаментика четворојеванђеља бр. 6 у манастиру Хиландару и бр. 263 у Библиотеци Српске патријаршије*, Зборник Народног музеја XXI–2 (2014) 85–98.

Ракић, *Орнаментика Четворојеванђеља бр. 25 и Триода бр. 24*
З. Ракић, *Орнаментика Четворојеванђеља бр. 25 и Триода бр. 24 у библиотеци атонског манастира Светог Пантелејмона*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. LXXX (2014) 161–174.

Ракић, *Сликани украс српских рукописних књига*
З. Ракић, *Сликани украс српских рукописних књига од XII до XVII века*, у: *Свет српске рукописне књиге (XII – XVII век)*, Београд 2016, 175–208.

Ракић, *Прилог проучавању орнаментике српских рукописа XVII века*
З. Ракић, *Прилог проучавању орнаментике српских рукописа XVII века у Хиландарској библиотеци*, Девета казивања о Светој Гори (2016) 207–235, 297–298.

Ракић, *Квадратне заставе*
З. Ракић, *Квадратне заставе у орнаментици српских рукописа XVI века у библиотеци манастира Хиландара*, Хиландарски зборник 15 (2021) 139–153.

Ракић, *Уметничка опрема Равноречког четворојеванђеља*
Ракић, *Уметничка опрема Равноречког четворојеванђеља из манастира Пакре*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 50 (2022) 109–132.

Розов, *Српски рукописи Јерусалима и Синаја*
В. Розов, Српски рукописи Јерусалима и Синаја, Јужнословенски филолог 5 (1925–1926) 118–129.

Савић, *Српскословенски споменици из Босне и Хума*
В. Савић, *Српскословенски споменици из Босне и Хума. Рукописи и фрагменти (XIII–XV век)*, у: О западној грани српскословенске писмености, Београд 2025, 27–57.

Савић, *Црквени оквири српској писмености у средњовековној Босни*
Савић, *Црквени оквири српској писмености у средњовековној Босни*, у: О западној грани српскословенске писмености, Београд 2025, 9–23.

Свет српске рукописне књиге
Свет српске рукописне књиге (XII–XVII век), ур. Д. Оташевић, З. Ракић, И. Шпадијер, Београд 2016.

Синдик, *Кодиколошке белешке*
Н. Синдик, *Кодиколошке белешке о неким дечанским рукописима,* Ахеографски прилози 19 (1997) 93–105.

Смирнова, *Фронтисписы русских рукописей XI–XV вв.*
Э. С. Смирнова, *Фронтисписы русских рукописей XI–XV вв. в виде храмов и их связь с особенностями русской иконографии*, Хризограф, выпуск 3, Средновековы книжныые центры: местные традиции и межрегиональные связи, Москва 2009, 349–371.

Српско уметничко наслеђе на Косову и Метохији
Српско уметничко наслеђе на Косову и Метохији: идентитет, значај, угроженост, ур. Миодраг Марковић, Драган Војводић, Београд 2017.

Станојловић, *Атрибуција рукописних фрагмената*
Ј. Станојловић, *Атрибуција рукописних фрагмената из заоставштине Љубомира Ковачаевића,* Археографски прилози 36 (2014) 49–70.

Станојловић, *Један тип декоративног мотива*
Ј. Станојловић, *Један тип декоративног мотива у илуминацији српске средњовековне књиге*, Археографски прилози 38 (2016) 95–121.

Станојловић, *Орнаментика рукописних књига монаха Романа*
Ј. Станојловић, *Орнаментика рукописних књига монаха Романа (друга четвртина XIV века),* Scala paradisi. Споменица у част академика Димитрија Богдановића, САНУ, Београд 2018, 325–355.

Станојловић, *Архитектонске заставице*
Ј. Станојловић, *Архитектонске заставице у српским рукописним књигама краја 13. и прве половине 14. века,* у: Осам векова аутокефалије Српске православне Цркве II, Београд 2020, 287–300.

Станојловић, *Ликовно обликовање српских књига*
Ј. Станојловић, *Ликовно обликовање српских књига у време владавине краља Милутина*, у: Свети краљ Милутин и његово доба, историја, књижевност, уметност, Крагујевац 2023, 367–395.

Стасовъ, *Славянскій и восточный орнаментъ*
В. В. Стасовъ, *Славянскій и восточный орнаментъ по рукописямъ древняго и новаго времени*, С-Петербургъ 1887.

Стефановић, *Шишатовачки апостол*
Д. Е. Стефановић, *Шишатовачки апостол*, манастир Шишатовац: зборник радова, Београд 1989, 65–72.

Стипчевић, *Рукописне књиге Универзитетске библиотеке*
Б. Стипчевић, *Рукописне књиге Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић”* (необјављен материјал), Архива Одељења за археографију, Народна библиотека Србије.

Стоянов, *Украса на славянските ръкописи*
М. Стоянов, *Украса на славянските ръкописи в България,* София 1973.

Стојановић, *Стари српски записи и натписи* I
Љ. Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи* I, Београд – Сремски Карловци 1902.

Стојановић, *Стари српски записи и натписи* II
Љ. Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи* II, Београд – Сремски Карловци 1903.

Теодоровић-Шакота, *Јован Граматик-преписивач и илуминатор*
М. Теодоровић-Шакота, *Јован Граматик-преписивач и илуминатор једне дечанске књиге*, Саопштења Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе Народне Републике Србије 1 (1956) 172–173.

Тодић, *Српски сликари*
Бранислав Тодић, *Српски сликари од XIV до XVIII века* I–II, Нови Сад 2013.

Тријић, *Улога одељења за археографију*
В. Тријић, *Улога одељења за археографију Народне библиотеке Србије у проучавању средњовековног писаног наслеђа,* у: Проучавање српске рукописне књиге. Поводом пет и по деценија Одељења за археографију, Каталог изложбе (2016) 17–33.

Трифуновић, *Писац и преводилац инок Исаија*
Ђ. Трифуновић, *Писац и преводилац инок Исаија*, Крушевац 1980.

Трифуновић, *Азбучник*
Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд 1974.

Трифуновић, *Азбучник*, 2. изд.
Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, друго допуњено издање, Београд 1990.

Трифуновић, *Ка почецима српске писмености*
Ђ. Трифуновић, *Ка почецима српске писмености* , Београд 2001

Трифуновић, *Стари српски рецепти*
Ђ. Трифуновић, *Стари српски рецепти за мастило и топљено злато*, у: Са светогорских извора, Београд 2004, 297–303.

Трифуновић, *Фотографије ТИПИКА*
Ђ. Трифуновић, *Фотографије ТИПИКА АРХИЕПИСКОПА НИКОДИМА и замисао Лазара Мирковића о снимању старих српских рукописа*, у: *Типик архиепископа Никодима*. Књига прва, Фототоипија изгорелог рукописа Народне библиотеке у Београду, приредио Ђ. Трифуновић, Београд 2004.

Турилов, *О датировке и происхождении*
А. А. Турилов, *О датировке и происхождении двух сербских пергаменных списков Святосавской Кормчей,* Славянский альманах 2012, Москва 2012.

Турилов, *Исследования*
А. А. Турилов, *Исследования по славянскому и сербскому средневековью*, Београд 2014.

Турилов, *К вопросу о времени появления орнамента неовизантийского стилая*
А. А. Турилов, *К вопросу о времени появления орнамента неовизантийского стилая в южнославянской рукописной традиции*, у: Древнерусское искусство. Византийский мир: региональные традиции в художественной культуре и проблемы их изучния, (К юбилею Э. С. Смирновой), Москва 2017, 311–322.

Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*
С. Ћирковић, *Историја срдњовековне босанске државе*, Београд 1964.

Убипарип, *О почецима проучавања српских књижевних старина*
М. Убипарип: *О почецима проучавања српских књижевних старина. Из историје српске археографије*. У: Проучавање српске рукописне књиге, поводом пет и по деценија Одељења за архографију Народне библиотеке Србије, каталог изложбе (2016) 9–15.

Ухова, *«Балканский» стиль*
Т. Б. Ухова, *«Балканский» стиль в орнаменте рукописных книг из мастерской Троице-Сергиева монастыря*, у: Древне-русское искусство. XIV–XV, Москва 1984, 141–151.

Харисијадис, *Два рукописа бивше Народне библиотеке*
М. Харисијадис, *Два рукописа бивше Народне библиотеке у Београду – Призренско јеванђеље и Београдска Александрида*, Годишњак Народне библиотеке (1960) 82–98.

Харисијадис, *Орнаменти рукописног паренесиса Св. Јефрема Сирина*
М. Харисијадис, *Орнаменти рукописног паренесиса Св. Јефрема Сирина Српске академије наука*, Библиотекар XIV/3 (1962) 264–271.

Харисијадис, *Прилог проучавању српских типика за израду мастила*
М. Харисијадис, *Прилог проучавању српских типика за израду мастила и боја за рукописе*, Библиотекар XX/3 (1968) 209–218.

Харисијадис, *Илуминирани рукописи старе Народне библитеке*
М. Харисијадис, *Илуминирани рукописи старе Народне библитеке у Београду*, Старинар XIX (1969) 251 – 261+ T. IX.

Харисијадис, *Заставица и иницијали Шишатовачког апостола*
М. Харисијадис, *Заставица и иницијали Шишатовачког апостола*, Старине Косова и Метохије IV–V (1968–1971) 373–382.

Харисијадис, *Раскошни византијски стил*
М. Харисијадис, *Раскошни византијски стил у орнаментици јужнословенских рукописа из XIV и XV века,* Моравска школа и њено доба, Београд 1972, 211–227 + 22 сл.

Харисијадис, *Два илуминирана рукописа збирке Р. Грујића*
М. Харисијадис, *Два илуминирана рукописа збирке Р. Грујића у Музеју српске православне цркве и њихове паралеле у манастиру Хиландару*, Библиотекар 5 (1972) 585–593.

Харисијадис, *Два српска четворојеванђеља из XIV века*
М. Харисијадис, *Два српска четворојеванђеља из XIV века – у Лењинграду и Москви*, Зограф часопис за средњовековну уметност 4 (1972) 35–42.

Харисијадис, *Два рукописа попа Никодима*
М. Харисијадис, *Два рукописа попа Никодима*, Зборник за ликовне уметности 9 (1973) 85–96.

Харисијадис, *Апостол бр. 47*
М. Харисијадис, *Апостол бр. 47 у Вуковој рукописној збирци у Берлину*, Зборник за ликовне уметности 12 (1976) 225–235 + 16 слика.

Харисијадис, *Архитектонски фронтиспис*
М. Харисијадис, *Архитектонски фронтиспис и декоративни иницијали минеја за јануар у архиву Бугарске академије наука бр. 19,* Зборник В. Мошина, Београд 1977, 171–179.

Харисијадис, *Пергаментни рукописи*
М. Харисијадис, *Пергаментни рукописи државне библиотеке у Берлину*, Зборник за ликовне уметности 13 (1977)177–193.

Харисијадис, *Фигурални иницијали у Радосављевој апокалипси*
М. Харисијадис, *Фигурални иницијали у Радосављевој апокалипси*, Зограф 9 (1978) 50–53.

Харисијадис, *Илуминација рукописа босанског порекла*
М. Харисијадис, *Илуминација рукописа босанског порекла у средњем веку*, Глас CCCLIV, Српска академија наука и уметности, Одељење историјских наука , књ. 6 (Београд 1988) 91–135 + 57 табли.

Цветковић, *О улози „орнамента“ у сакралном контексту*
Б. Цветкови, *О улози „орнамента“ у сакралном контексту*, Крушевачки зборник XIV (2009) 35–65.

Чернић, *Рукопис Стефана Доместика*
Л. Чернић, *Рукопис Стефана Доместика*, Библиотекар XX/1–2 (1968) 61–83.

Чернић, *Писари Грачаничког (Липљанског) пролога – минеја*
Л. Чернић, *Писари Грачаничког (Липљанског) пролога – минеја, Атрибуција рукописа као могућност реконструкције грађе скрипторија*, Археографски прилози 1 (1979) 133–165.

Чернић, *Белешке о писарима*
Л. Чернић, *Белешке о писарима неких српских рукописа у манастиру Свете Катарине на Синају*, Археографски прилози 4 (1982) 19–62.

Чернић, *О атрибуцији*
Л. Чернић, *О атрибуцији средњовековних српских ћирилских рукописа*, Текстологија средњовековних јужнословенских књижевности, САНУ, Научни скупови књ. X, Одељење језика и књижевности, књ. 2, Београд 1981, 335–424.

Чернић, *Круг писара Јова*
Л. Чернић, *Круг писара Јова*, Археографски прилози 12 (1990) 129–180.

Шпадијер, *Радослављево јеванђеље*
И. Шпадијер, *Радослављево јеванђеље*, у: *Радослављево јеванђеље*, Фототипско издање, уредник издања Ђ. Трифуновић, Београд 2001, 1–8.

Шпадијер, *Софијски рукопис хиландарског писара Таха Марка*
И. Шпадијер, *Софијски рукопис хиландарског писара Таха Марка*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 67/68 (2002) 111–127.

Шпадијер, *Живот са књигом*
И. Шпадијер, *Живот са књигом*, у: Приватни живот у српским земљама средњег века, приредиле С. Марјановић-Душанић, Д. Поповић, Београд 2004, 447–470.

Шпадијер, *Живо средњовековље*
И. Шпадијер, *Живо средњовековље*, Београд 2025.

Шуица, *Немирно доба српског средњег века*
М. Шуица, *Немирно доба српског средњег века. Властела српских обласних господара*, Београд 2000.

Шульгина, *Балканский орнамент*
Э. В. Шульгина, *Балканский орнамент*, у: Древне-русское искусство. Рукописная книга Сборник второй, Москва 1974, 240–264.

Шупут, *Архитектонски украс спољне припрате*
М. Шупут, *Архитектонски украс спољне припрате* у: Манастир Хиландар, приредио Г. Суботић (1998) 161–164.

Щепкина, *Тератологический орнамент*
М. В. Щепкина, *Тератологический орнамент*, у: Древне-русское искусство. Рукописная книга Сборник второй, Москва 1974, 219–239.

Arribas, *El nudo de Salomón*
J. L. Arribas, *El nudo de Salomón*, Revista digital de iconografía medieval, 12/22 (2020) 1–38.

Božinović, *Palmette in the outline of the heart*
V. Božinović, *Palmette in the outline of the heart in sculptural decoration of Lazarica and Ravanica: hypothesis about origin and symbolic significance of this motif*, Ниш и Византија, Зборник радова XV (2017) 187–194.

Brubaker, *The Introduction of Painted Initials in Byzantium*
L. Brubaker, *The Introduction of Painted Initials in Byzantium*, Scriptorium XLV/1 (1991) 22–46.

Buchthal, *Studies in byzantine illumination*
H. Buchthal, *Studies in byzantine illumination of The Thirteenth Century*, Jahrbuch der Berliner Museen 25 (1983), 27–102.

Cvetković, *Zaglavlje Dekaloga u Hvalovom zborniku*
B. Cvetković, *Zaglavlje Dekaloga u Hvalovom zborniku – prilog semantici srednjovekovne iluminacije*, Ars Adriatica 4 (Zadar 2014), 155–172.

Coden, *Corpus della scultura*
F. Coden, *Corpus della scultura ad incrostazione di mastice nella penisola Italiana (XI-XIII sec.)*, Padova 2006.

Džurova, *Le manuscrit pendant le deuxième royaume bulgare*
A. Džurova, *Le manuscrit pendant le deuxième royaume bulgare (1185-1396) (ètude de l'oranament)*, Cyrillomethodianum IV (1977) 36–99.

Džurova, *Répertoire des manuscrits grecs enluminés* I
A. Džurova, *Répertoire des manuscrits grecs enluminés (IXe–Xe s.)*, Centre de recherches slavo-byzantines "Ivan Dujčev", Université de Sofia "St. Clément d'Ohrid" Vol. I, София 2006.

Džurova, *Répertoire des manuscrits grecs enluminés* II
A. Džurova, *Répertoire des manuscrits grecs enluminés (XIe–XIIe siècles)*, Centre de recherches slavo-byzantines "Ivan Dujčev", Université de Sofia "St. Clément d'Ohrid" Vol. II, София 20022.

Erdeljan, Vranešević, *Eikōn and Magic, Solomon's Knot*
J. Erdeljan, B. Vranešević, *Eikōn and Magic, Solomon's Knot on the Floor Mosaic in Herakleia Lynkestis*, IKON 9 (2016) 99–108.

Frantz, *Byzantine illuminated ornament*
A. Frantz, *Byzantine illuminated ornament*, A Study in Chronology, The Art Bulletin, vol. XVI, 1934.

Gavrilović, *The Gospels of Jakov of Serres*
Z. Gavrilović, *The Gospels of Jakov of Serres (London, BL Add. MS 39626), the Family of Branković and the Monastery of St Paul, Mount Athos*, in:Through the Looking Glass. Byzantium through British eyes, Aldershot 2000, 135–144.

Hamm, *Apokalipsa*
J. Hamm, *Apokalipsa bosanskih krstjana*, Slovo, 9–10 (Zagreb 1960) 43-104;

Harisiadis, *Les miniatures du Tetraévangile du métropolite Jacob de Serrès*
M. Harisiadis, *Les miniatures du Tétraévangile du métropolite Jacob de Serrès*, Actes du XIIe Congrès international des études byzantines, Ochride 1961, Tome III, Beograde 1964, 121–130.

Harisiadis, *L'enluminure des manuscrits glagolitiques*
M. Harisiadis, *L'enluminure des manuscrits glagolitiques des XIe et XIIe siècles*, Actes du XVe Congrès international d'études byzantines, Ochride 1961, II Art et archéologie, Athène 1964, 193–204.

Kotzabassi, Ševčenko, *Greek Manuscripts at Princeton*
S. Kotzabassi, N. Patterson Ševčenko, *Greek Manuscripts at Princeton, Sixth To Nineteenth Century*, Prinston 2010.

Maksimović, *Iluminacija Hvalovog zbornika*
J. Maksimović, *Iluminacija Hvalovog zbornika*, uvodna studija u: Nevenka Gošić, B. Grabar, Vera Jerković i dr., *Zbornik Hvala Krstjanina*, Sarajevo 1986 (са факсимилом), 22–29.

Miklošić, *Psaltir sa tumačenjem*
F. Miklošić, *Psaltir sa tumačenjem pisan 1346. Za Branka Mladenovića*, StarineJAZU 4 (1872), 29–62.

Mošin, *Ornament južnoslovenskih rukopisa XI–XIII veka*
V. Mošin, *Ornament južnoslovenskih rukopisa XI–XIII veka*, Radovi VII, Odeljenje istorisko-filoloških nauka kniga 3 (1957) 5–79.

Mošin, *Minijature u ćirilskim rukopisima*
V. Mošin, *Minijature u ćirilskim rukopisima* u: Minijatura. Umjetnost na tlu Jugoslavije, Beograd/Zagreb/Mostar 1983, 39–47.

Mussakova, *Illuminating the Byzantine and Slavonic Psalters*
E. Mussakova, *Illuminating the Byzantine and Slavonic Psalters from the Eleventh through the Fourteenth Centuries,* Annual of Medieval Studies at CEU 8 (2002) 223–248.

Mussakova, *A Forgotten manuscript*
E. Mussakova, *A Forgotten manuscript from the Slavonic Collection in the Russian National Library,* In: Marginalia, (Art Readings 2918, Old Art Module, vol. 1) Ed. By I. Gergova, E. Moussakova, Sofia 2019, 469–486.

Paschou, *Style „balkanique*"
C. Paschou, *Style* „*balkanique*" *dans la decoration de quelques manuscrits da la biblitheque Natianale d'Athenes,* Славянска палеография и дипломатика 2 (София 1985) 214–225.

Paschou, *Style dit balkanique*
C. Paschou, *Style dit balkanique dans certains manuscrits du XIVe S,* Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски" Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев" Том 88 (7) (1995) 113-118.

Pelekanidis et al., *The Treasures of Mount Athos* Vol. I
S. M. Pelekanidis, P. C. Christou, Ch. Tsioumis, S. N. Kadas, *The Treasures of Mount Athos, Illuminated manuscripts, Miniatures, Headpieces, Initial Letters,* Vol. I: *The Protaton and the Monasteries of Dionysiou, Koutloumousiou, Xeropotamou and Gregoriou*, Athens 1974.

Pelekanidis et al., *The Treasures of Mount Athos* Vol. II
S. M. Pelekanidis, P. C. Christou, Ch. Tsioumis, S. N. Kadas, *The Treasures of Mount Athos, Illuminated manuscripts* Vol. II:: The Monasteries of Iveron, St. Panteleimon, Esphigmenou, and Chilandari, Athens 1975.

Petrova, *The Ghent Manuscript of the Bdinski Zbornik*
M. Petrova, *The Ghent Manuscript of the Bdinski Zbornik: the Original ora a Copy?,* Slavica Gandensia 28, Gent 2001, 115–144.

Radojčić, *Stare srpske minijature*
S. Radojčić, Stare srpske minijature, Beograd 1950.

Radojčić, *La table de la sagesse*
S. Radojčić, La table de la sagesse dan sa littérature et l'art serbes depuis le début du XIIIe jusqu'au début du XIVe siècles, Зборник радова византолошког института XVI (1975) 215–224.

Rakić, *A square headpiece*
Z. Rakić, *A square headpiece in the fragment of the Tetraevangelion (National Library of Serbia, MS 720) and its parallels in Serbian manuscripts between the 14th and 17th centuries*, Ниш и Византија, Зборник радова XVI (2018) 277–286.

Sansoni, *Il nodo di Salomone*
U. Sansoni, *Il nodo di Salomone,* Simbolo e archetipo d'alleanza, Milano 1998

Snoj, *Staroslovenski rokopisi v sinajskem samostanu*
Snoj, *Staroslovenski rokopisi v sinajskem samostanu sv. Katarine*, Bogoslovni vestnik XVI/3 (1936) 161–180.

Spatharakis, *The portrait in byzantine illuminated manuscripts*
I. Spatharakis, *The portrait in byzantine illuminated manuscripts*, Leiden 1976

Stanojlović, *Ornaments in Romil's Tetraevangelion*
J. Stanojlović, *Ornaments in Romil's Tetraevangelion from the Late Fourteenth Century in the Collection of the Monastery of the Patriarchate of Peć*, In: Marginalia, (Art Readings 2918, Old Art Module, vol. 1) ed. by I. Gergova, E. Moussakova, Sofia 2019, 497–509.

Šidak, *Kopitarovo bosansko evanđelje*
Jaroslav Šidak, *Kopitarovo bosansko evanđelje u sklopu pitanja 'Crkve bosanske*, Slovo 4–5 (1955) 47–63.

Treasures of Mount Athos
Treasures of Mount Athos, Catalogue of the exhibition,Thessaloniki 1997.

Trilling, *The Language of Ornament*
J. Trilling, *The Language of Ornament*, London 2001.

Weyl Carr, *Byzantine illumination 1150–1250*
A.e Weyl Carr, *Byzantine illumination 1150–1250, The study of a provincial tradition*, Chicago and London 1987.

Weitzmann, *Die byzantinische Buchmalerei*
K. Weitzmann, *Die byzantinische Buchmalerei des 9. und 10. Jahrhunderts*, Berlin 1935.

Weitzmann, *Studies In Classical And Byzantine Manuscript Illumination*
K. Weitzmann, *Studies In Classical And Byzantine Manuscript Illumination*, Chicago and London 1971.

Παζαράς, *Ανάγλιφες σαρκοφάγοι και επιτάφιες πλάκες*
Θ. Παζαράς, *Ανάγλιφες σαρκοφάγοι και επιτάφιες πλάκες της μέσης και ηστέρης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα*, Αθήνα 1988.

УСТАНОВЕ И ФОНДОВИ

Архив БАН – Българска Академия на науките, научен архив (София) / Бугарска академија наука, научни архив (Софија)

Архив САНУ – Архив Српске академије наука и уметности (Београд)

БМС – Библиотека Матице српске (Нови Сад)

БСП – Библиотека Српске Патријаршије (Београд)

ГИМ – Государственный историический музей (Москва) / Државни историјски музеј (Москва)

Деч. – Збирка рукописних књига манастира високи Дечани

Дохијар – Збирка рукописних књига манастира Дохијар (Света Гора)

Зограф – Збирка рукописних књига манастира Зограф (Света Гора)

Крка – Збирка рукописних књига манастира Крка

МСПЦ – Музеј Српске православне цркве (Београд)

МСПЦ Грујић – Музеј Српске православне цркве, збирка Радослава Грујића (Београд)

НБКМ – Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий” (София) / Народна библотека „Св. Кирило и Методије” (Софија)

НБС– Народна библиотека Србије (Београд)

НББ – Стара Народна библиотека (Београд)

Ник. – Збирка рукописних књига манастира Никољац

ОГНБ – Одеська національна наукова бібліотека / Одеска државна универзитетска библиотека

Пант. – Збирка рукописних књига манастира Пантелејмона (Света Гора)

ПБЈ – Грчка православна патријаршија у Јерусалиму

Пећ – Збирка рукописних књига манастира Пећка патријаршија

Пљевља – Збирка рукописних књига манастира Свете Тројице код Пљеваља

РГБ – Российская государственная библиотека (Москва) / Руска државна библиотека (Москва)

РНБ – Российская национальная библиотека (Санкт-Петербург) / Руска национална библиотека (Санкт-Петербург)

Стара црква – Стара црква (Сарајево)

УБ – Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”(Београд)

Хил. – Збирка рукописних књига манастира Хиландара (Света Гора)

Цетиње – Збирка рукописних књига Цетињског манастира (Цетиње)

Црк. – Збирка рукописних књига манастира Црколез

ΕΒΕ – Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος (Αθήνα) / Народна библиотека Грчке (Атина)

BAR – Bibliotecii Academiei Române (Bucureşti) / Библиотека Румунске академије (Букурешт)

BL – The British Library (London) / Британска библиотека (Лондон)

BnF – Bibliothèque nationale de France (Paris) / Национална библиотека Француске (Париз)

BNM – Biblioteca Nazionale Marciana (Venezia) / Национала библиотека Марћана (Венеција)

BSB – Bayerische Staatsbibliothek (München) / Баварска државна библиотека (Минхен)

BUB – Biblioteca Universitaria (Bologna) / Универзитетска библиотека (Болоња)

CBL – Chester Beatty Library (Dublin) / Честер Бити (Даблин)

HAZU – Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti (Zagreb) / Хрватска академија наука и уметности, Загреб.

NSK – Nacionalna i sveučilišna knjižnica (Zagreb) / Народна и универзитетска библиотека (Загреб)

NUK – Narodna in univerzitetna knjižnica (Ljubljana) / Народна и универзитетска библиотека (Љубљана)

ÖNB – Österreichische Nationalbibliothek (Wiena) /Аустријска националана библиотека (Беч)

SBB – Staatsbibliothek zu Berlin / Берлинска државна библиотека

Sin. Slav – Saint Catherine's Monastery, slavonic Manusripts / Манастир Свете Катарине на гори Синај, словенски рукописи

Vat. – Bibliotheca Apostolica Vaticana / Ватиканска апостолска библиотека

Поменуте српске рукописне књиге које нису ушле у Каталог:

Мирослављево јеванђеље, Народни музеј, бр. 1536, осамдесете године XII века

Вуканово јеванђеље, Ф.п.I. 82, 1196–1202. г.

Београдски паримејник, НБС Рс 652, прва четвртина XIII века

Братков минеј, НБС Рс 647, 1234–1243, друга четвртина XIII века и прва половина XIV века

Поучења Теодора Студита, Хил. 387, друга четвртина XIII века

Ватикански јеванђелистар, Vat. slav. 4, средина XIII века

Шестоднев, ГИМ Синод 345, 1263. година

Изборно јеванђеље, Хил. 8, трећа четвртина XIII века

Требник, Зограф 50 (I.д.11), крај века XIII– почетак XIV века

Калиниково изборно јеванђеље, HAZU III b 23, почетак XIV века

Четворојеванђеље, Пећ 1, почетак XIV века

Четворојеванђеље, Хил. 1, 1316. година

Четворојевнђеље, Велика Лавра Z-47, прва четвртина XIV века

Брлићев служабник, HAZU III a 32, прва половина XIV века

Четворојеванђеље, Зограф 42 (I.д.8), прва половина XIV века

Минеј, Хил. 147, четврта деценија XIV века

Слепчанско четворојеванђеље, HAZU IV d 3, средина XIV века

Четворојеванђеље писара Рајка, HAZU III b 23, средина XIV века

Четворојеванђеље, Зограф 24 (I.а.1), средина XIV века

Октоих првогласник, Деч. 143, 1355/1356. г.

Посни триод, Хил. 258, око 1360. г.

Минеј за јул, Деч. 35, 1360/1370. г.

Посни триод, Деч. 62, 1360/1370. г.

Златоуст посни монаха Дамјана, Хил. 390, трећа четвртина XIV века

Часослов, Народна библиотека Пловдив бр. 48, XIV век

Осмогласник, НБКМ 559, XIV век

Октоих параклитик, НБС Рс 21, осма деценија XIV века

Житије Григорија Омиритског, Деч. 98, 1385/1395. г.

Пролог, Цетиње 30, последње четвртина XIV века

Зборник, Хил. 474, последња четвртина XIV века

Зборник, НБС Рс 9, последња четвртина XIV века

Јерусалимски типик, НБС Рс 716, крај XIV века

Посна правила и поуке Светог Василија Великог иноцима, Зограф 126 (II.д.13), крај XIV века – почетак XV века

Зборник, Хил. 477, око 1400. г.

Синтагма Матије Властара, Зограф 92 (II.в.1), почетак XV века

Псалтир, Хил. 85, прва четвртина XV века

Посни триод, НБКМ 211, XV век

Псалтир са последовањем, Велика Лавра Z-20, XV век

Скопско четворојеванђеље, HAZU III с 26, прва половина XV века

Изборно јеванђеље и апостол, Хил. 63, око 1425. године

Општи минеј, НБКМ 121, 1435. година

Минеј празнични за септембар – март, Црк. 7, 1430/1440. г.

Посни триод, Зограф 1 (I.б.1), средина XV века

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Јована (Бошко) Станојловић рођена је у Београду 1973. године. На Одсек за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду уписана је 1991. године. Основне студије завршила је 1999. године одбраном дипломског рада на тему *Фреско сликарство манастира Месића*. Године 2015, уписала је докторске академске студије историје уметности на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду.

Од фебруара 2005. године запослена је у Народној библиотеци Србије у Одељењу за археографију, где се бави проучавањем рукописних ћирилских књига у земљи и српскословенских рукописа у земљи и иностранству. Самосталан научно-истраживачки рад усмерен је на изучавање орнаментике српске рукописне књиге као и на опис, идентификацију и датирање рукописа применом метода атрибуције. Аутор је већег броја студија у домаћим и иностраним научним часописима и тематским зборницима и коаутор неколико изложби рукописних књига.

образац изјаве о ауторству

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора **Јована Б. Станојловић**

Број индекса **6и15/10**

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

ОРНАМЕНТИКА СРПСКЕ РУКОПИСНЕ КЊИГЕ ОД КРАЈА XIII ДО СРЕДИНЕ XV ВЕКА

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 05.06.2026. године

_____

образац изјаве о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора **Јована Б. Станојловић**

Број индекса **6и15/10_**

Студијски програм **Докторске студије историје уметности**

Наслов рада **Орнаментика српске рукописне књиге од краја XIII до средине XV века**

Ментор **проф. др Зоран Ракић**

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду.**

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 05.06.2026. године

_____

образац изјаве о коришћењу

.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Орнаментика српске рукописне књиге од краја XIII до средине XV века

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)

2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)

3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)

5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)

6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 05.06.2026. године

_____

1. **Ауторство.** Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада**. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима**. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима**. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.